

**ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ЖОҒАРЫ ЖӘНЕ ОРТА АРНАУЛЫ БІЛІМ БЕРУ МИНИСТРЛІГІ**

**ЎЖИНИЯЗ АТЫНДАҒЫҒЫ НӨКІС МЕМЛЕКЕТТІК
ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ИНСТИТУТЫ**

**«ФИЛОЛОГИЯДАҒЫ ФУНДАМЕНТАЛЬ ЗЕРТТЕУЛЕР ЖӘНЕ
ОҚЫТУДЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ МҮМКІНДІКТЕРІ»
атты халықаралық ғылыми-әдістемелік онлайн және офлайн
конференция**

МАТЕРИАЛДАРЫ

I-ТОМ

НӨКІС-2022

«Филологиядағы фундаменталь зерттеулер және оқытудың инновациялық мүмкіндіктері» тақырыбындағы халықаралық ғылыми-әдістемелік онлайн және офлайн конференцияның материалдарына Түркия, Қазақстан және Өзбекстан мемлекеттерінің жоғары және орта арнаулы оқу орындары педагог-мамандары, Ғылым зерттеу институттарының үлкен ғылыми қызметкерлері, магистранттар, студенттер және жалпы білім беру мектептері қазақ тілі және әдебиетін оқытудың көкейтесті мәселелеріне арналған ғылыми баяндамалар енгізілген.

Редколлегия құрамы:

1. **Отемуратов Б.** – НМПИ, ректор, редколлегия бастығы
2. **Жалелеов М.** - НМПИ, ғылыми жұмыстар және инновациялар бойынша проректор
3. **Жузамуратов М.** - НМПИ, Оқу істері бойынша проректор
4. **Давлетов Б.** - НМПИ, Түркі тілдері факультеті деканы
5. **Алламбергенов К.** - НМПИ, Қарақалпақ әдебиеті кафедрасы меңгерушісі, профессор
6. **Қуттымуратова Ы.** - НМПИ, Қазақ тілі және әдебиеті кафедрасы меңгерушісі, доцент
7. **Буранова Ш.** - НМПИ, Өзбек тілі кафедрасы меңгерушісі, доцент
8. **Матякупов С.** - НМПИ, Өзбек тілі кафедрасы меңгерушісі, доцент
9. **Алланазаров Е**- НМПИ, Қарақалпақ тілі кафедрасы меңгерушісі, доцент
10. **Керуенов Т** -- НМПИ, Қазақ тілі және әдебиеті кафедрасы доценті, (DSc)

Жауапты редакторлар:

1. **Торткулбаева Т.** - НМПИ, Қазақ тілі және әдебиеті кафедрасы доценті, (PhD)
2. **Мамбеткаримов Г.** - НМПИ, Қазақ тілі және әдебиеті кафедрасы доценті
3. **Бекниязов Б**- НМПИ, Қарақалпақ тілі кафедрасы меңгерушісі, доценті, (PhD)
4. **Бегжанов Х.**- НМПИ, Қарақалпақ тілі кафедрасы меңгерушісі, доцент
5. **Қутлымуратова Д** -- Қарақалпақстан Республикасы Халыққа білім беру қызметкерлерін қайта дайындау және олардың біліктілігін арттыру өңірлік орталығы «Анық және табиғи пәндер методикасы» кафедрасы аға оқытушысы

Пікір білдіргендер:

Алламбергенов К

Әжінияз атындағы НМПИ профессоры, ф.ғ.д.,
Бердақ атындағы мемлекеттік сыйлық иегері;
Бердақ атындағы ҚМУ профессоры, ф.ғ.д.,
Қарақалпақстанға еңбек сіңірген ғылым қайраткері;

Абдиназимов Ш.

Баспаға дайындаған:

Конференция материалдарының мазмұны және дұрыстығына әрбір автор және ғылыми жетекші жауапты, ұйымдастырушылар мәліметтердің дұрыстығына жауап бермейді.

Кіріспе

Өзбекстан Республикасы жоғары және орта арнаулы білім беру уәзірлігі 2022 жыл 14 наурыз күнгі «Министрлік көлеміндегі Жоғары білім беру орындары және ғылыми ұйымдарда 2022 жылда өткерілген ғылыми және ғылыми-техникалық шаралар жоспарын бекіту туралы» 97-санды бұйрығы көрсетілген. Осы бұйрықты қамтамасыз ету мақсатында Әжінияз атындағы Нөкіс мемлекеттік педагогикалық институты Түркі тілдері факультетінің Қазақ тілі және әдебиеті кафедрасы 2022 жылдың 17-18 мамыр айында ұйымдастырған **«Филологиядағы фундаменталь зерттеулер және оқытудың инновациялық мүмкіндіктері»** атты халықаралық ғылыми-әдістемелік онлайн және офлайн конференциясына қатысуға шақырамыз.

Конференция барысында Жаңа Өзбекстан, Түркі әлемі және түркі халықтарының мәдени коммуникациясы мәселелері, Түркология аясындағы зерттеу жұмыстары, филологтар мен педагогтердің өнер, ғылым, әдебиет, тәрбие бағытындағы баяндамалары мен мақалалары ұсынылады.

Мақсаты мен міндеттері:

- Филологияның қазіргі фундаменталь бағдары, түркі әлемі, мәдени коммуникация жайлы оқытуды насихаттау;
- Болашақ жастардың ойлау-пайымдау қабілеттерін арттырып, ғылыми-шығармашылық бағыттағы ізденістеріне қолдау көрсету;
- жас ұрпақтың патриоттық тәрбиесі, шығармашылық және ғылыми қабілеттерін көрсету үшін мүмкіндіктер жасау.

Конференция ұйымдастырушылары: Әжінияз атындағы Нөкіс мемлекеттік педагогикалық институты, Түркі тілдері факультеті, Қазақ тілі және әдебиеті кафедрасы.

Конференция қатысушылары: Азербайжан Республикасы Сумгаит мемлекеттік университеті, Қазақстан Республикасы Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Халықаралық Тараз инновациялық институты, С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Өзбекстан Ұлттық университеті, Низами атындағы Ташкент мемлекеттік педагогикалық университеті, Науайы мемлекеттік педагогикалық институты, Бердақ атындағы Қарақалпақ мемлекеттік университеті, Барлық деңгейдегі білім беру ұйымдарының педагогтері, (мектепке дейінгі, орта білім беру, қосымша және арнайы білім беру педагогтері) студенттер. Өткізу тілі: қазақ, өзбек, қарақалпақ, түрікпен, ағылшын, орыс.

ЗАР ЗАМАН ДӘУІРІНДЕГІ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ

Пертаева Эльмира Құлибайқызы

*Халықаралық Тараз инновациялық институтының доценті, ф.ғ.к.
Қазақстан Республикасы, Тараз қаласы.*

Саржаев Олжас Тілебалдыұлы

*Халықаралық Тараз инновациялық институтының оқытушысы,
гуманитарлық ғылымдар магистрі, Қазақстан Республикасы, Тараз қаласы.*

Аңдатпа. Мақалада зар заман дәуіріндегі қазақ әдебиетінің зерттелуі қарастырылады. Зар заман ақындарының (Дулат, Шортанбай, Мұрат, Әбубәкір, Албан Асан, Молда Қылыш, Арыстанбек) шығармалары салыстырмалы түрде талданады.

Кілтті сөздер: Қазақ әдебиетіндегі зар заман ақындары, зар заман поэзиясы, дәстүр жалғастығы,

Аннотация. В статье рассматривается изучение казахской литературы эпохи скорбной поэзии. Сравнительно анализируются произведения поэтов скорбной поэзии (Дулат, Шортанбай, Мурат, Абубакир, Албан Асан, МулдаКылыш, Арыстанбек).

Ключевые слова: Поэты скорбной поэзии в казахской литературе, скорбная поэзия, продолжение традиции.

Annotation. The article deals with the study of Kazakh literature of the era of mournful poetry. The works of the poets of mournful poetry (Dulat, Shortanbai, Murat, Abubakir, Alban Asan, MuldaKylysh, Arystanbek) are analyzed comparatively.

Keywords: Poets of mournful poetry in Kazakh literature, mournful poetry, continuation of tradition.continuation of the tradition.

Зар заман ақындарының әдеби мұрасы – тек қазақ халқының ғана емес, бүкіл түркі дүниесінің рухын биікке көтеретін көл-көсір байлығымыз, асыл мұрамыз. Зар заман ақындарының өмірі мен шығармалары тарихқа белгілі болса да, кейінгі кезде яғни, еліміз тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдарда тереңірек жан-жақты зерттеле бастады.

Зар заман ақындарының біраз өлеңдерін С.Мұқанов пен Қ.Бекхожин құрастырған 1939 жылғы хрестоматиядан кездестіреміз. Ғалым Қ.Жұмалиев 1940-1941 жылы шыққан орта мектеп оқулығына зар заман ақындарының өмірі мен шығармаларын талдап жазды. «Қазақ әдебиетінің тарихы» (1961), «ХҮІІІ-ХІХ ғасырлардағы қазақ ақындарының шығармалары» (1962), «Дастандар» (1960), «Бес ғасыр жырлайды» (1989), «Замана сазы» (1991), «Ай, заман-ай, заман-ай» (1991), «ХІХ ғасыр әдебиеті» (1992), «Зар заман» (1993), «Жеті ғасыр жырлайды» (2004) және тағы басқа жинақтарда зар заман ақындарының шығармалары басылды.

Әдебиет зерттеушілерінің басым көпшілігі ХІХ ғасырда қазақ даласында қалыптасқан ірі әдеби ағым – «Зар заман» әдебиетін зерттеуге қызығушылық танытқаны мәлім. Мәселен, Сәкен Сейфуллин 1932 жылы қазақ әдебиетінің төңкеріске дейінгі тарихын «Билер дәуірі» және «Орыс патшасына бағынған дәуір» деп екі дәуірге бөліп қарастырса, Сәбит Мұқанов Шортанбай дәуірін «Зар заман әдебиеті» деп атады. Бұл кезеңге қазақ әдебиетін дәуірлеу мәселесіне қатысты зерттеулер жүргізген Е.Ысмайылов, Қ.Жұмалиев, Ә.Қоңыратбаев, Ы.Дүйсенбаев сияқты белгілі ғалымдарымыз да айрықша мән береді. Абайтанушы ғалым

Мекемтас Мырзахметов «Зар заман» әдебиетін сипатына қарай «Отаршылдық дәуірдегі әдебиет» деп атауды ұсынды. Ал қазақ халқының ұлы қаламгері Мұхтар Әуезов 1927 жылғы «Әдебиет тарихы» оқулығының «Зар заман» атты бөлімінде бұл кезең жайында арнайы зерттеуін жариялады.

«Зар заман» атауын әдеби термин ретінде алғаш рет Мұхтар Әуезов қолданысқа енгізді. Ол өзінің 1927 жылы жарық көрген «Әдебиет тарихы» атты еңбегінде зар заман ақындарына арнайы бөлім арнап, күрделі кезең поэзиясына жан-жақты талдау жасады; зар заманның өкілдерін атады; бұл дәуірдің басы мен соңына дейінгі аралықты белгіледі; сондай-ақ, тарихи және теориялық негіздемелерін ұсынды. «Зар заман деген – XIX ғасырда өмір сүрген Шортанбай ақынның заман халін айтқан бір өлеңінің аты. Шортанбайдың өлеңі ілгергі, соңғы ақындардың барлық күй сарынын бір арнаға тұтастырғандай жиындық өлең болғандықтан, бүкіл бір дәуірде бір сарынмен өлең айтқан ақындардың барлығына «зар заман» ақындары деген ат қойдық» [1, 1926.] – деген М.Әуезовтің тұжырымды сөзі кейін әдебиеттану ғылымында нақты ұғым ретінде қалыптасты.

М.Әуезов бұл кезеңнің әлеуметтік ахуалына, осы топқа жататын ақындардың әдебиеттегі орнына, өзіндік ерекшеліктеріне, ұстанған бағыт-бағдарларына жан-жақты баға берді. Ол бұл еңбегінде өзі атап көрсеткендей, «Зар заман деген бағыт неден басталып, немен бітті? Ақындары кім? Бұрынғы өлеңдерден басқалық жаңалығы бар ма? Кейінгі заманға қандай сарқыт қалдырды? Одан соң әдебиетте бұл дәуір қандай орын алады?» [1, 1936.] – деген сауалдарды берік түпқазық етіп ұстанды.

М.Әуезов зар заман дәуірін Абылай тұсынан басталып, Абаймен аяқталатын жүз жылдық кезеңге әкеп тірейді. Зар заман ақындарынан бастап біздің әдебиетіміз жазбаша сипат алатынын атап көрсетеді. Заманның азған белгісін түстеп танытып, алдағы уақыттың кереметтерін көзбен көріп, қолмен ұстағандай айқындап беретін көріпкелдік қасиетті бөле-жара атаған ғалым ақындарды «келер күннің жұмбағын шешкен» деп сипаттайды.

Арғы түбі ақырзамандық сарындар мен болжал өлеңдерден бастау алатын зар заман жырларының көп таралған кезі–отаршылдық дәуір. Асан қайғы әулие бірнеше ғасыр бұрын топшылаған, Бұқар бабамыз қолмен ұстап, көзбен көргендей атын атап, түсін түстеп берген жат жерліктердің нөпірі асқар беліміз бен шалқар көлімізді нысанаға алып ағылғанда қазақ жұрты тағы бір зобалаңның мекеніне айналды.

Асан ата айтып кеткен («Мұнан соң қилы-қилы» заман болар, Заман азып, заң тозып, жаман болар»), Бұқар болжап берген («Күн батыстан бір дұспан, Ақырда шығар сол тұстан») дәуір келіп жеткен соң қазақ ақын-жырауларының өлең-толғауларының тақырыбы өзінен-өзі зар заман ағымына ойысты.

Абайдың Дулат, Шортанбай, Бұқарларға көзқарасына орай Сәбит Мұқанов салмақты пікір білдірген. С.Мұқановтың айтуына қарағанда, “... қазақтың халық әдебиетінсіз, Бұқар жыраусыз, Махамбетсіз, Шортанбайсыз Абай да болмас еді. Қазақ әдебиетінің қайнар бұлағы–Абай емес, Абайды туғызған халық. Халық өзінің өмірінде талай ақынды туғызған, ол ақындар халықтың қуаныш пен қайғысын өздерінің шығармаларында тамаша етіп сипаттаған. Абай солардың бірі. Әрине “бірі” болғанда, қатардағы емес, бірегейі. Сөйте тұра, Абайды туғызған халық жалғыз оның ғана шығармаларымен рухани азықтанбайды, басқа ақындардың шығармаларымен азықтанады” [2, 17-186б.].

Зар заман поэзиясындағы ақырзамандық сарын екі түрлі ыңғайда байқалады. Соның бірі – “заманақыр таянды, қауіп-қатер жақындады” деп топшылау, екіншісі – “зауал келді, нәубет

баска түсті, демек, ақырзаман дегеніміз осы” деген түйін. Алғашқысы болжал өлеңдермен сабақтас, соңғысы-айналасындағы құбылыстардан жеріген ақындық көңіл-күйдің көрінісі.

“Заман ақыр таянды” тұжырымын отаршылдықпен байланыстыру негізінен Шортанбай, Әбубәкір, Албан Асан шығармаларына тән. “Әр нәрсенің болжалы, Келе жатыр жақындап”, – деп өзінің эсхатологиялық формуласын түзген Шортанбай осы қағиданы мықтап ұстанды:

Заманақыр таянды,
Таянбай енді неғып тұр.
Артыңнан кәпір аңдып тұр,
Алайын деп қай күні,
Аманат малдай бағып тұр.

Сондай-ақ, Әбубәкір Кердерінің де ақырзамандық концепциясы өте айқын. Әбубәкірдің эсхатологиялық көңіл-күйі әр түрлі ыңғайда көрініс байқатады. Бірде ол болмысты тұтас алып қарастырады. Бүкіл жер мен көктің арасындағы жабырқаулы дүниенің сипатын танытады:

Тұман басты заманды,
Біз заманға не қылдық.
Заманның түбі қылдай-ды.
Қыл үзілсе басыңнан,
Жалғыз сағат тұрмайды.
Аспанда ай, күн тұтылды,
Көріп пе едің мұндайды?.

Осы тақылеттес толғамдарда заманды да, адамды да, табиғатты кері кету, құлдырау процесіндегі басты нысандар деп түсініп, “бүлінген дүние” ұғымын орнықтыруға тырысу айқын байқалады.

Зар заман поэзиясындағы эсхатологиялық түсініктің бір көрінісі – өз танымындағы заманақырдың белгілерін сипаттау. Мәселен, Шортанбай оны былайша көрсетеді:

Заманақыр кезінде

Қожасы жоқ құл азар,
Қонысы жоқ бай азар.
Азғанының белгісі:
Байдың тілін жарлы алмас,
Ханның тілін қара алмас,
Өлінің тілін тірі алмас.

Заманақырды келеңсіз құбылыстардың жиынтығы түрінде көзге елестететін Шортанбай көбіне-көп үй-іші, оттың басы төңірегіндегі берекесіздіктен мысал іздейді. Пейілі бұзылып, көңіліне алаң кірген (“Заманақыр кезінде, қойнында қатын жатпады”), ер-азаматтан өзін биік қойып, оны адам құрлы көрмеген (“Ұрса тілін тартпады. Күнәсі асқан бұл пенде, Құдайдан әсте қорықпады”) әйел, осыны көріп, әкесіне күш көрсеткен перзент (“Шешесіне болысып, Ұлы шокпар саптады”), сол ортаның теріс тәрбиесін алған кесір келін (“Алжыған кәрі қакпас деп, Келіні тұстан боқтады”) – ақын күткен ақырзаманның адамдары. Демек, бір шаңырақтың осылай бүлінгені–ел ішінің де азып-тозып бара жатқанының белгісі.

«Адам бойындағы жағымсыз да, жиіркенішті қылықтарды бірінші жақта, өз атынан айтып, қазақтың мұңын мұндап, зарын зарлау Дулаттан басталған. Кейін бұл үлгі Абайға ауысты. Мәселен, Шортанбайдың “Не деп жауап береміз, Қияметтің күнінде?”, – деп сауал қойған заманының адамын Дулат: “Өсекші – тәңір дұшпаны, Күнәмді қалай ақтадым”

немесе “Адал сопы мен емес, Пірдің сөзін тұтынған”, – деп тұлғалайды. Сондай-ақ, Дулат “Аз нәрсеге ант ішіп, Аруақты аттадым”, – деп күйзелсе, Шортанбай ақырзаманның бір белгісін “Өлінің тілін тірі алмас”, – деп көрсетеді. Бұдан Дулат өлеңдерінің болжалдық сипаты, болмысты тануы жағынан кей тұста эсхатологиялық сарынға жақын келетіндігі, бұл турасындағы дәстүрлі түсініктермен сабақтастығы жөнінде қорытынды жасауға болады», – дейді Бауыржан Омарұлы [4, 476.]

Қазақ әдебиетіндегі “зар заман” деп аталған дәуірді қырғыз бауырларымыз да бастан кешірді. Сол кезеңдегі қоғамдық қатынастар қоңсы қоныс тепкен екі елде бірдей орныққандықтан осылай болатын жөні де бар. Қазақтың жерін талауға түсіріп, тыныш жатқан ауылдардың ойран-ботқасын шығарған жасауылдар қырғыздың айылдарына көз жұма қараған жоқ. Жерді алып қана қоймай, сананы да бағындыру саясатын ұстанған өктемдік қолшоқпары мынау қырғыз, анау қазақ еді деп бөле-жармайтыны тағы белгілі. Қазақтың ауылы мен қырғыздың айылының үстінде отаршылдықтың сойылы ойнақ салды. Отарлаушылар ұлт болып ұйысқан қалың елді қоныстан айырып, еркіндігін тұсаулады. Бұл соққыны Алатауды ен жайлаған қырғыз-қазақ қат-қабат жеді.

Зар заман поэзиясындағы негізгі мотивтің бірі – бардың жоғалуын, жаңаның тозуын, кеңейгеннің тарылуын, құндының азғанын жырлау екені белгілі. Көбіне-көп мұндай тұжырымдар ақырзамандық сарындағы пайымдауларға тіреледі. Бір қарағанда, Шортанбай, Әбубәкір, Мұрат жырларының қырғызша нұсқасы секілді көрінетін үндес, мәндес ой-пікірлер Арыстанбек толғауларынан көптеп ұшырасады. Мәселен, оның “Керээз” деген өлеңіндегі:

Күкүк үнүм жат болду,
Отум өчүп жок болду,
Торгой бозуп боз болду,
Торко тозуп бөз болду, –

деген жолдарқазақзарзаман поэзиясының табиғатын да дәл танытатыны даусыз. Сондай-ақ, “Бээден туулған керди алды, Ченчи салып жерди алды” түріндегі тіркестердің де біздің әдебиетке аса жаттығы жоқ. “Торқа тозып бөз болдысы” Дулатты еске салса, “Қызыл қағаз бұл болдысы” Мұратты ойға оралтады. Ал енді Арыстанбектің “Тар заманында” қайталанып отыратын “Ушул заман тар заман, Азуулууга бар заман, Бечарага зар заман”, – деген жолдар Шортанбайдың “Азулыға бар заман, Азусызға тар заманымен” төркіндес екеніне ешкімнің дауы бола қоймас.

Молда Қылыштың “Зар заманы” мен қазақ зар заман поэзиясының мағыналық-мазмұндық қана емес, тілдік-стильдік ұқсастықтары да жетіп артылады. Зар заман дәуірінің қос халықтың көңіл-күйіне бірдей әсер етіп, екі ел ақындарының шығармашылығында ортақ әдістермен суреттелгеніне мысалдар көп-ақ. Соның негізгілерін ұсынар болсақ:

Молда Қылыш :

Эмдиги заман бу болду,
Мусулманы кор болду.

Дулат :

Осындай заман кез болды,
Ер дегенің ез болды.
Молда Қылыш:

Қызыл бешмант кынама,
Дин билбеген айбаны.

Әбуәкір :

Тар шалбар, бешпент шықты қынамалы,

Жігітке шапан киген ұнамады.

Молда Қылыштың шығармаларына өзек болған оқиғалар ХІХ ғасырдың аяқ кезін қамтиды. Қорыта айтқанда, «Зар заман» – алдымен әдебиеттің еншісі. “Зар заман” бейнесі қай халықтың әдебиетінде де көрініс беруі заңды құбылыс. Қазақ өлеңіндегі жаңаша күйді, өзгеше әуенді ерекше сарынды білдіретін анықтама. Аталған ақындардың әрқайсысының шығармашылығы өз алдына бір әлем. Жек тұлға ретінде олардың мұрасын әр қырынан қарастыра беруге болады. Дегенмен, ақындық мұрат-мүддені ортақтастыратын белгілі бір кезеңдегі елдің көңіл-күйін бейнелейтін осы ағымның отаршылдықтан қысым көрген елдердің бірқатарының әдебиетінен орын алуы кездейсоқтық болмаса керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Әуезов М. Әдебиеттарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991. –240 б.

2 Мұқанов С. Жарықжұлдыз. Монография және ғылыми мақалалар. – Алматы: Санат, 2003. – 272 б.

3. Омарұлы Б. Зар заман ақындары және Абайдың өлең-өрнегі // Қазіргі Абайтанудың өзекті мәселелері (Ұжымдық монография). – Алматы: Ғылым, 2002. –274 б.

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛ БИЛИМИНИҢ РАЎАЖЛАНЫҰ БАҒДАРЛАРЫ

*Шамшетдин Нажимович Абдиназимов –
филология ылымдерінің докторы, профессор
Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети*

Түркий тиллерінің қыпшақ топары қыпшақ-ноғай шақапшасына киретуғын қарақалпақ тилин изертлеу жұмыслары – дәслепки қарақалпақ әлипбесин дүзиу хәм оның имла қағыйдаларын ислеп шығыудан басланады. 1924-жылы реформаланған араб альфавити тийкарында қарақалпақ жазыуы пайда болды. 1925-жылы С.Мәжитовтың авторлығында «Әлипбе», «Егеделер сауаты», «Оқыу китабы» басылып шықты. 1928-жылы латын альфавитине тийкарланған қарақалпақ жазыуы қабыл етилди. 1932, 1935, 1938-жыллары қарақалпақ әлипбесин жетилистириу хәм оның қатаң имла қағыйдаларын ислеп шығыу, әдебий тил нормаларын қәлиплестириу бойынша кең көлемли жұмыслар әмелге асырылды. 1940-жылы кирилл графикасына тийкарланған қарақалпақ жазыуына өтиу бойынша қарар қабыланды. 1957-жылы Қарақалпақстан Республикасы Жоқарғы Кеңеси Президиумы қарары менен әлипбе хәм имла қағыйдаларының қурылысына айырым өзгерислер киргизилди. Бул жазыу хәзирги уақытта да латын графикасына тийкарланған жазыу менен қатар қолланылып келмекте.

1994-жылы латын графикасына тийкарланған қарақалпақ әлипбеси қабыл етилди. Қарақалпақ тилинің жазыуын хәм оның имла қағыйдаларын қәлиплестириу менен бирге оның сеслик системасы, морфологиялық қурылысы, сөзлик қурамын изертлеу жұмыслары да өткен әсирдің 30-жылларынан басланды. Дәслеп, улыума билим беріу мектеплери хәм жоқары оқыу орынларында қарақалпақ тилин оқытуу зәрүрлигинен келип шығып мектеп сабақлықлары, жоқары оқыу орынлары ушын оқыу қолланбалар таярланды.

Қарақалпақ тилин изертлеуде С.Е.Маловтың «Заметки о каракалпакском языке», Е.Д.Поливановтың «Некоторые фонетические особенности каракалпакского языка», әсиресе, Н.А.Баскаковтың «Қарақалпақ тили» капиталлық мийнетиниң (Қарақалпақский язык. –М., 1952) орны айрықша болды.

XX әсирдиң орталарында жергиликли қарақалпақ тилшилери өсип жетилисти. Г.Убайдуллаев қарақалпақ әлипбеси хәм имла қағыйдаларын жетилистириў, қарақалпақ тилиниң фонетикасы бойынша изертлеўлер алып барды. Д.С.Насыров Н.А.Баскаков баслап берген жолды даўам етип қарақалпақ аўызеки сөйлеў тилиниң қәлиплесиўи хәм оның диалектлик системасының қәлиплесиўи бойынша фундаменталь мийнет дәретти.

Кем-кем қарақалпақ тилин изертлеў шеңбери кеңейип, раўажланып барды. Филология илимлериниң докторы Е.Бердимуратов қарақалпақ тилиниң сөзлик қурамы хәм әдебий тил стильлериниң қәлиплесиўи бойынша, академик Х.Хамидов қарақалпақ тилиниң тарийхы, қол жазба мийрасларды изертлеў бойынша, ф.и.д. Орақбай Доспанов қарақалпақ диалектологиясы, әсиресе кубла диалекттиң лексикалық өзгешеликлери бойынша, академик Абатбай Дәўлетов эксперименталь фонетикалық изертлеўлер тийкарында қарақалпақ тилиндеги даўыссыз фонемалар, қарақалпақ тилине тән болған сингармонизм нызамы бойынша, филология илимлериниң докторы Мәденбай Дәўлетов қарақалпақ тилиниң синтаксислик қурылысы бойынша, Айжарық Бекбергенов қарақалпақ тилиниң морфологиясы бойынша изертлеў жумысларын алып барды.

Бул бағдардағы изертлеў жумыслары бүгинги күнде де даўам етип атыр. Филология илимлериниң докторлары М.Қудайбергенов қарақалпақ морфонологиясы, Алима Пирниязова қарақалпақ тилиниң фразеологиялық системасы, Пердебай Нажимов қарақалпақ тилиниң сөз жасалыў системасы, Айтмурат Альниязов қарақалпақ тилиниң синтаксислик қурылысы, Г.Қарлыбаева Әжинияз шығармаларының тили, З.Оразымбетова қарақалпақ тилиниң публицистикалық стили бойынша докторлық диссертацияларын қорғады.

Соңғы дәўирде латын жазыўына тийкарланған қарақалпақ әлипбесин жетилистириў хәм оның имла қағыйдаларын турақластырыў бойынша әмелий жумыслар алып барылды. 2015-2016 жыллары бул бойынша үш мәртебе республикалық конференциялар өткерилди. Қарақалпақ әлипбеси хәм имла қағыйдаларында жол қойылған қәте-кемшиликлер сапластырылды. Жаңадан қарақалпақ тилиниң имла қағыйдалары ислеп шығылды хәм тастыйықланды. Жаңадан ислеп шығылған имла қағыйдалары тийкарында 2017, 2020 – жыллары «Қарақалпақ тилиниң орфографиялық сөзлиги» М.Дәўлетов, Ш.Абдиназимовлар тәрәпинен таярланып баспада жәрияланды. Хәзирги ўақытта толықтырылған «Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги» таярланбақта.

Соңғы ўақытлары илимий парадигмалардың өзгериўине байланыссыз қарақалпақ тил билиминиң шеңбери және де кеңейди. Жоқарды аты аталған илимпазлар салыстырмалы-тарийхый изертлеў парадигмасы, структурализм парадигмасы аспектинен изертлеў жумысларын алып барған болса, енди пәнлер ара жаңа тараўлар қәлиплесе баслады. Биз тәрәпинен фольклор менен лингвистика илимлериниң кесискен шегарасында лингвофольклористикалық изертлеўлер алып барылып қарақалпақ тил билиминиң лингво-фольклористика тараўы пайда болды. Лингвофольклористика бағдарында шәкиртлеримиз А.Абдиевтиң «Алпамыс» дәстанының лексика-семантикалық хәм стилистикалық өзгешеликлери, Ш.Қунназарованың «Қарақалпақ ертеклериниң лексика-семантикалық хәм лингвомәдений өзгешеликлери» деген темада диссертациялық жумысларын жақлады.

Жоқары оқыу орынлары магистрантлары үшін «Лингвофольклористика» оқыу қолланбасы жаратылды.

Қарақалпақ тил билиминде жаңа лингвопоэтика бағдары пайда болды. Лингвопоэтика – лингвистика хәм әдебияттаныу илимлериниң шегарасында қәлиплести. Лингвопоэтика көркем шығарманың өзин емес, яғный оның сюжети, идеясы, баслы қахарманлары емес, ал оның көркем тилин изертлеу менен шуғылланады. Дәслепки лингвопоэтикалық изертлеулер «Қырық қыз» дәстанының лексикасы», Бердақ шығармаларының тили бойынша жүргизилген болса, кейин ала Г.Қарлыбаеваның кандидатлық хәм докторлық диссертациялары Әжинияз шығармаларының тилин изертлеуге арналды. Г.Алламбергенованың изертлеуи И.Юсупов шығармаларындағы фразеологизмлерди изертлеуге бағышланды. Филология илимлериниң кандидаты Б.Юсупова қарақалпақ тилиндеги фразеологизмлердиң көркем әдебий шығармаларда фоностилистикалық қолланыуы бойынша изертлеулер алып бармақта. З.Қазымбетова Жийенбай Избасқанов шығармаларының лингвопоэтикасы, У.Қыдырбаева «Едиге» дәстанының лингвопоэтикасы бойынша докторлық диссертацияларын жазбақта. Жоқары оқыу орынлары талабалары үшін «Лингвопоэтика» оқыу қолланбасы басылып шықты.

XXI әсирдиң басында дүнья тил билиминде қәлиплескен когнитив лингвистика, антропоцентристлик парадигма тийкарында қарақалпақ тил билиминде жаңа изертлеулер пайда бола баслады. Тил билиминиң жаңа тарауы лингвомәденияттаныу пайда болды. Лингвомәденияттаныу тил билими менен мәденияттаныу илимлериниң шегарасында пайда болып, халықтың мәдений дәрежесиниң лингвокультуремаларда сәулелениуин изертлейди.

Г.Усенованың «Mother / Ана концепти идентификаторларының лингвомәдений өзгешеликтери», Х.Толыбаевтың «Қарақалпақ дәстанларындағы топонимлердиң лингвомәдений анализи», З.Даниярованың «Қарақалпақ фольклорындағы антропонимлердиң лингвомәдений анализи» темасындағы диссертациялық жұмыслары жазылды. Бул бағдардағы жұмысларға Қарақалпақстанда жасайтуғын қазақлардың тиллик өзгешеликтери бойынша бир неше докторлық диссертациялар қорғалды. Ы.Қуттымуратованың «Қарақалпақстан Республикасы Қоңырат районындағы қазақлар говоры», Г.Адилованың «Қарақалпақстан қазақлары этнографизмлериниң лингвомәдений анализи», Б.Бекниязовтың «Қарақалпақстан қазақлары тилиндеги соматикалық фразеологизмлердиң лингвомәдений анализи» бойынша жақланған диссертациялар киреди.

Филология илимлериниң докторы Гүлмырза Қурбаниязовтың «Қарақалпақстандағы тиллик жағдай» бойынша социолингвистикалық изертлеу пайда болды.

Сондай-ақ, соңғы ўақытлары стилистика хәм күнделикли баспа сөз тили хәм оның стильлик өзгешеликтери бойынша З.Оразымбетова, Т.Машарипова, А.Нажимов, Д.Қурбаниязовлардың изертлеулер, қарақалпақ тилиниң стильлери бойынша Н.Хамидов, А.Абдиев, Г.Қарлыбаева, Г.Алламбергенова, А.Пирниязовалардың изертлеу жұмыслары алып барылды.

2020-жылы 3-ноябрьдеги Қарақалпақстан Республикасы Жоқарғы Кеңеси Президиумының «Қарақалпақ тилиниң мәмлекетлик тил сыпатында орны хәм абырайын және де асырыу илажлары туўралы» 135-санлы, 2021-жыл 16-июньдеги «Қарақалпақ тилин және де раўажландырыу илажлары туўралы» қарарлары қарақалпақ тилин және раўажландырыуға мүмкиншилик береді. Бул қарар тийкарында қарақалпақ тилин раўажландырыу департаменти дүзилди хәм өз жұмысын баслады.

Кулласы, бүгинги күндеги каракалпак тил билими жер жүзилик хэм түркий тил билиминиң ажыралмас бир бөлими сыпатында хәзирги дәўир талаплары тийкарында илимий-изертлеў жумысларын жүргизиўге умтылмақта.

ЖАСЛАРДЫ ЎАТАНСҮЙИЎШИЛИК РУЎХЫНДА ТӘРБИЯЛАЎДА ТҮРКИЙ ТИЛЛЕС ХАЛЫҚЛАРҒА ОРТАҚ МӘДЕНИЙ МИЙРАСЛАРДЫҢ ТУТҚАН ОРНЫ

Кенесбай Алламбергенов - *филология илимлериниң докторы, профессор.*

Қарақалпақстан халық жазыўшысы,

Бердақ атындағы мәмлекетлик сыйлықтың лауреаты.

Жасларды ўатанды шын берилип сүйиў, сол арқалы усы ўатанда жасаўшы халықлардың бир-бири менен ағайин, дос, туўысқан халықлар екенлигин сезинип жасаў руўхында тәрбиялаўда биз түби бир түркий тиллес халықлардың ата- бабалары дөреткен, ерте дәўирлердеги, атап айтқанда, сол түркий тиллес халықлардың дәслепки мәмлекетшилиги пайда бола баслаған VI әсирлерден олардың курамындағы айырым этник бирикпелердиң өз алдына халық болып бөлинип шыға баслаған дәўирлери – X-XIV әсирлерге тийисли Орхон-Енисей жазба естеликлери, «Оғузнама», «Қорқыт ата китабы» хэм т.б. сыяқлы түркий тиллес халықлардың бәршесине ортақ мәдений мийраслардың атқаратуғын хызмети айрықша.

Жоқары оқыў орынларының түркий филологиясы бакалавр жөнелисиниң оқыў жобасы бойынша биз бул мийрасларды 1-курстың екннши ярымында хәр бир миллий әдебияттың басланғыш курсы сыпатында яғный ана әдебиятымыздың пайда болыў хэм қәлиплесиўиниң бир дәреги сыпатында үйрене баслаймыз.

Дурыс, Орайлық Азия, Қазақстан, Кавказ хэм Таўлы Алтайда жасаўшы түркий тиллес халықлардан тартып Оспанлы түрклерге шекем бул мийрасларды үйренбей, ана әдебиятларының, анығырағы, ана халқы, Ана – Ўатанының пайда болыў хэм қәлиплесиў тарийхын толық билдим дей алмайды. Себеби, бул мийраслар усы халықлардың ямаса сол түркий тиллес халықларға тийисли урыў-кәўимлердиң ерте дәўирлердеги бир этник бирикпелерде, бир сиясий аўқамлар менен бир тутас мәмлекетлик дүзимлерде бир улыўмалық түркий ўатан дүзип жасаған дәўирлеринде олардың бәршесине ортақ ата мийрас мүликлери сыпатында пайда болған.

Бирақ, бул мәселениң теориялық тәрәпи ғана. Мәселениң әмелий тәрәпиниң маңызы буннан да әхмийетлирек. Себеби, бул мәдений мийраслар түркий тиллес халықларға тийисли хәр бир миллий әдебияттың пайда болыў хэм қәлиплесиўиниң тийкаргы дәреклериниң бири болып қалмастан, сол түркий тиллес халықлардың жас әўладларын, айрықша сол халықлар өзлериниң миллий ғәрезсизлигин алып атырған хәзирги бир дәўирде талаба жасларды азат хэм абат ўатанды шын берилип сүйиў, оның ғәрезсизлигин қорғаў, солай етип, бул халықлардың дослық- туўысқанлығын және де беккемлеў руўхында тәрбиялаўдың да ең бир әхмийетли таптырмас дәреги болып табылады.

Талаба жасларды усы ата мийрас сыяқлы муқаддес қәдириятларға хұрмет, сол арқалы ана халқына, Ана - Ўатанына сүйиспеншилик сезимлери руўхында тәрбиялаўда ең биринши гезекте бул мәдений мийраслардың бәрше түркий тиллес халықларға ортақлық, тең хуқықлы мийраслылық қәсийетлериниң өзи үлкен тәрбиялық әхмийетке ийе. Оқытыўшы бул мийрасларды талаба жасларға үйреткенде, мине, усы ортақлық, ата мийрасқа тең хуқықлы мийрасхорлық принциплерин өзиниң оқытыў усылының тийкаргы сүтини етип алыў керек. Сонда ғана ол өзиниң бул мәдений мийраслар арқалы талаба жасларды

жоқарыда атап өтилгендей (ана халқын, ана ұатанын сүйіу, жан аямай оны қорғау, азат хәм абат ұатан етиу жолында жан аямай гүресіу хәм т.б.) муқаддес сезимлерге тәрбиялаудай ийгиликли уллы мақсетлерине толық ериседи. Буның ушын оқытыушының талабаларға бул ортақ мәдений мийраслардың идеялық-көркемлик өзгешеликлерин уғындырып, түсиндирип қойыуының өзи жеткиликсиз. Бул мәдений мийраслар сол руұхый көркем дүньяны келтирип шығарған, дөреткен халық, миллет, мәмлекет хәм ұатан тарийхы менен тығыз байланыслы халда түсиндирилиуи керек. Оқытыушыға бул ретте, яғный өз пикирлерин дәлийллеуде сол ортақ мәдений мийраслардың өзи ол, мейли, Орхон-Енисей жазба естеликleri ме, «Оғузнама», «Қорқыт ата китабы» ма, «Алпамыс» па, «Едиге» ме, «Қоблан» ба хәм т.б. жақыннан жәрдем береди.

Бул мийрасларда, соның ишинде усы мийраслардың ажыралмас бир бөлеги болған қарақалпақ қахарманлық дәстанларында ұатан түсиниги:

Аржағы-Түрикстан, бержағы-Қоқанд,

Хәзиретимнің мекан басқан жайлары, - деп ямаса классикалық жазба әдебиятымызда:

Жайлауым-Үргениш, арқасы-теңиз (Әжинияз),

ямаса:

«Хорезм, Түрикстан-мәсканым мениң,

Бес қала, теңиздің этирапы-елим» (Бердақ),-деп жырланғанындай, бул битиклер менен эпик дөретпелер биз түркий халықлар ушын ұатан деген муқаддес сезимнің шегаралары оннан да кең екенлигин көрсетеди.

Бул мәдений мийрасларда сәулеленген түркий ұатанның бирлиги, көз жетпес кең пайтахт ел екенлиги хаққындағы пикирлерди тарийхый фактлер де бийкарламайды. Мәдений мийрас хәм тарийхтың көрсетиуинше, Ана-Ұатан түсиниги түркий халықлар ушын ертеде Алтай, Урал таулары етеклеринде, Моғулстан сахрааларында, Балқан, Арал хәм Ыссық көл тау баурайлары менен жағалықларында, Жайхун-Сайхун дәрьясының арғы жүзинде, яғный Түркистанда, сондай-ақ соңғы дәуірлерде Хиндистанда Бабурийлер, Иранда Сафабийлер, Түркистанда хәм Алтын Ордада хәр қыйлы түркий мәмлекетлер менен ханлықлар дүзген, Жақын Шығыс пенен Анатолияда, Румда Селжуклер менен Османлы түрклер империясын қәлиплестирген түркий халықлардың Алтай тауларынан Атлас тауларына дейин, Вияна дәрұазаларынан Ганж қойны кеңисликлерине дейин, Едилден Сахрайи Қабирге дейин созылған дүньяның төрттен бир бөлегин курайтұғын кең пайтахт аймақ мәканлары түсинилген [9:24-30].

Мәдений лирикалық хәм эпикалық мийраслар бизге бул аймақлардың тек Түркий ұатан екенлигинен ғана дәрек берип қоймастан, бул ұатанды қурыуға бизиң халық сыпатында қәлиплесиуимизде белгили хызмет атқарған сак- массагет, хун, оғуз-қыпшақ, печенег сыяқлы руу-кәуимлердің, сол кәуимлерден шыққан қаған, ханлардың да белсендилек еткенлигинен дерек берип турады. Мәселен, Орхон жазыуларындағы Көк түрклер хуннардың неберелери болып, олар бириншилерден болып жәхән түрк хәкимиятшылығына, мәмлекетшилигине тийкар салды. Биринши Көк түрк қағаны Туманға (Буминге) 545-жылы Шын (Қытай) елшиси келгенде, пүткил түрклер елшиниң келгени түркий мәмлекетшилигиниң камалатқа жеткенлигиниң белгиси деп бир-бирин қутлықлаған [3:227-228].

Орхон жазыуларындағы бул фактлер талаба жасларға ұатан сезиминиң тарийхый тамырлары жүдә ертеде екенлигинен ғана дерек берип қоймай, бул мәмлекетшиликти,

ұатанды қурыўға өзлериниң де ата-бабалары қатнасқанлығына, олардың Истеми қаған, Билке қаған сыяқлы мәрт, бағадыр қағанлар болғанлығына, яғный шығысының уллылығына, өзиниң хеш кимнен кем емес, хеш ким өзинен артық емес екенлигине мақтаныш хәм сүйсиниў сезимлерин билдиреди. Мысалы, «Тоныкөк» битигиндеги Тоныкөктиң «Қапаған қаған 27 жасында тахтқа шықты, күндиз отырмады, түнде уйқыламады. Мен хәм қызыл қанымды тердей, қара теримди суўдай ағызып оның хызметинде болдым. Бизлер булай ислеменде, бирлескен түрк журты ийесиз қалар еди. Олар менен бирликте болғаным ушын түрк миллети жеңиске еристи» [6:290-291], деген гәплери хәр бир жасты ұатанын сүйиўге, оның бирлиги, ғәрезсизлиги ушын бабалар жолына садық гүреслерге шарлайтуғыны сөзсиз.

«Оғузнама» дәстаны түркий бабаларымыздың бирлескен түрк мәмлекетшилигин, азат хәм абат ұатан дүзиў ушын гүрес тарийхының тамырлары дәслепки Көк түрклер мәмлекетинен де бурыныраққа, бизиң эрамызға дейинги III әсирдиң ақырындағы хунн-түрклер патшасы болған әпсанаўый Оғузханға барып тақалатуғынынан дәрек берип турады [8:3- 4]. Оқытыўшы бул дәстанды талаба жасларға үйреткенде, Оғуз қаған тийкарын салған Оғуз мәмлекетиниң бизиң эрамыздың III әсирлериниң ақырларында дүзилген дәслепки хун-түрк мәмлекети екенлигине, бул эпикалық әпсанаўый мәмлекеттиң уллы тарийхий тулға - Тан йўсы Мете (Моди) дүзген хуннлар-түрклер мәмлекети менен тарийхий жақтан уқсас келетуғынлығына, ал Мете болса түрк халық эпосларындағы Оғуз қағанның, түрк жазба дәреклериндеги Алып Ер Теңгениң, иран-парсы жазба дәреклериндеги, анығырағы, Фердаусийдиң «Шахнама»сындағы уллы Туран патшасы Афросиёбтың өзи екенлигине [7:3-5], яғный бабакаланымыз Оғуздың сондай уллы тарийхий-әпсанаўый тулға екенлигине айрықша итибар берий керек. Себеби, бул тарийхий тулғаның Уллы Туран бирлескен түркий мәмлекетин дүзиў ушын алып барған гүреслери талаба жасларға ұатан деген туйғының күдиретли күш екенлигин және де айқынластырады.

Бул жерде оқытыўшы Оғуз, Алып Ер Теңге - Афросиёбтың Уллы Туран мәмлекетшилигин, яғный түркий ұатан дүзиў жолындағы алып барған сансыз қахарманлық гүреслери менен мәртлерше өлими ҳаққындағы мағлыўматларға да айрықша итибар берий керек:

Алып Ер Теңге өлди ме,
Ялғаншы дүнья қалды ма,
Замана өшин алды ма,
Енди жүрек жарылар, - [7:5]
делинеди ол ҳаққында жоқлаў жырларында.

Дәстандағы бул қатарлар талаба жасларға Ана -Ұатан - Түркий дүньяның кәўипсизлиги, бирлиги ушын жаныңды да аяўға болмайтуғын батырлық, мәртлик зәрүрлигинен дерек берип турады.

Талаба жасларға ертедеги түркий тиллес халықлардың түби бир туўысқан халықлар екенлигин, олардың ұатаны бир түркий ұатан болғанлығын, олар бирлесип, бир түркий мәмлекет, ұатан дүзгенлигин, бул ұатанда, бул мәмлекетшиликте қарақалпақ халқының да өз үлеслери болғанлығын кең турде дәлийллеп беретугын түркий тиллес халықларға ортақ мийраслардың және бири - «Қорқыт ата» китабы болып табылады.

Оқытыўшы бул дәстанның тийкарғы идеясын, сюжетлик мазмунын, образлар жүйесин, жанрлық-көркемлик өзгешеликлерин талаба жасларға түсіндирерден алдын усы дәстанды дәреткен урыў-кәўимлер тарийхына, оғуз-қыпшақ-печенег тарийхы улыўма

түркий халықтар тарихының ажыралмас бір курам бөлегі екенлігіне, оғулар менен печенеглердің VIII-XI ғасырлардағы Сырдарья бойларындағы аўқамлас тарихына кеңірек тоқтап алғаны мақул. Себебі, қарақалпақтардың этногенезінде баслы орынды ийелейтуғын пече нег қәуими тарихы «Қорқыт ата» жырларын камалға келтирген оғуз-қыпшақ улысының тарихы менен тығыз байланыссы, хәттеки, бул бирлеспеде тийкарығы орынлардың бирин ийелеген.

Хәзирги тарих илиминин көрсетиўи бойынша, апасиаклар (қарақалпақтар) менен аўғасийлер (түркменлер) Сырдарьяның төменги куярлығы менен Арал бойларында ўатан дүзип араласып жасаған. Бул қәуимлер жасаған мөканларына, ўатанына IV ғасырда шығыстан гуннлар (хуннлар), VI-VIII ғасырларда түрклер келе баслайды. Бул қәуимлер Әмиўдарья бойындағы печенеглерге, Сырдарьяның төменги жағындағы аўғасийлерге араласып кетеди. Нәтийжеде VII-VIII ғасырларда апасиак-гунн-түрк араласпасынан Печенег аўқамы, аўғасий-гунн-түрк араласпасынан Оғуз аўқамы дүзиледи. Хәзирги Беруний (Қат, Қыят) печенеглердің баслы қалаларының бири болған. IX ғасырдың ақырында печенеглердің жерлери Әмиўдарьяның төменги жағалаўлары Арал бойларынан Орал (Едил) хәм Волга (Жайық) аралығындағы кең аймақты өз ишине алған [4:8-11]. Олар усы кең аймақларды өзлеринин мәмлекетшилиги, ўатаны деп түсинген.

VIII-IX ғасырларда печенеглер оғулар менен тығыз экономикалық-сиясий байланыста болған, бирақ бул аймаққа қыпшақтар кирип келгеннен кейин оғулар менен печенеглер (қарақалпақтар) екиге бөлинип, бир батыс бөлегі печенеглердің Византияға, бир бөлегі Киев русы тәреплерге шығып кетиўге мәжбүр болған. Бул дәўирлерде Аралдың түслигинде қалған Шығыс бөлегі хәзирги «Қарақалпақ» атамасын ийелеген. XI ғасырдың биринши ярымында Арал этирапындағы қалған Шығыс печенеглердің, қарақалпақтардың жерине Сибирь, Ертис таманлардан қыпшақтар басып кирип, печенеглерди өзлеринин 1066- жылғы рус жерлерине басып кирген саўашларына қатнастырды. Шығыс печенеглердің қыпшақтар менен рус жерлерине барып қалған айырым бөлеклери Днепр дарьясының Рось деген тармағын бойлап жайласады. Торчевск қаласы олардың орайлық қалаларының бири болған. 1140-жылы Шығыс печенеглердің усы жерге келип қалған бир бөлегі рус жылнамасына «Черные клобуки» деген ат пенен киреди [4:9-10].

Печенеглердің оғуз-қыпшақ улысы менен байланысының жоқарыдағыдай қарама-қарсылыққа толы курамалылығынан болса керек, айырым илимпазлар (Бернштам) «Қорқыт ата» жырларын печенеглердің 958-жылғы Киевте жасаған гезинде туўған дейди.

Ә.Қоңыратбаев оны 965-жылғы Хазар мәмлекетинин кулаўы, 1043-жылғы Жанкент улысының ыдырап, оғулардың батыс-шығыс топарларға бөлинип кетиў ўақыялары менен байланыстырады [5:82-83].

Печенеглердің (қарақалпақтардың – А.К.) оғуз-қыпшақ бирлеспесине қатнасы менен «Қорқыт ата жырлары»на ортақлығы мәселесинин дурыслығын биз «Қорқыт ата жырлары»ндағы сүўретленген ўақыялардан да көремиз. Мәселен, көп жылға созылған оғуз-қыпшақ бүлгиншилиги тусында, анығырағы «оғулардың Сейилхан» (Селжук-түркмен), Жайылхан (печенег-қыпшақ) болып екиге бөлинип жаўласқан дәўирлеринде печенеглер батыры Кеден менен қара қыпшақ батыры Қоблан Жайылхан жағында турса, Қазан- салор, Қараман сыяқлы батырлар Сейилхан тәрепинде турған. Печенеглердің (қарақалпақтардың – А.К.) батыры Бәмси-байрақ* (Алпамыс – А.К.) болса еки жақтың бирлиги ушын гүресип қаза тапқан. Оны Қазанға өкпелеп, елин бөлип алып кеткен Аруз (қыпшақтың асырап алған

баласы) өлтирген. Ол Бәмси-байрақ қыпшақларға күйеу болған. Печенегтиң және бир батыры Кеденниң Қазан менен келисим дүзген уақытлары да болған [5:144].

Кулласы, «Қорқыт ата жырлары»ның тийкаргы бөлегин печенег-салор жауласыуларына байланыслы уақыялар ийелейди. Мәселен, «Қазанның ауылын жау шапқан тууралы жыр» менен «Ораз, Екрек, Секрек жырлары» усындай мазмунда.

Солай етип, «Қорқыт ата» жырларын бир ғана Баяндүр (Сельжук-Азербайжан), Қазан-салор (Сейилхан-түркмен) улысларына тийисли деу кәте. Ол (жыр-А.К.) ең дәслеп IX әсирде Сыр (Түркстан) тайпалары арасында ауызеки түрде дөреп, соң XV әсирде Кавказ жеринде Баяндурхан сарайында (1437-1402-ж.) хатқа түскен. Онда IX-X әсирде Сыр бойында болған оғуз-қыпшақ улысының шежиреси менен тарийхы басым, сол ушында ол пүткил түркий тиллес тайпалары эпосының сағасында турады [5:183].

Демек, «Қорқыт ата» қарақалпақ эпосының жанрлық белгилериниң жетилисиуинде тийкаргы көркем дәреклердиң бири болып есапланады. Буны биз «Қорқыт ата» жыры менен қарақалпақ қахарманлық дәстанларының арасындағы сюжетлик желис пенен қахарманлық мотивлердиң типологиялық уксаслықларынан айқын сезиуимизге болады [1:39- 48].

Усындай ортақлық хәтте, улыўма инсанийлық сыпатлар менен миллийликке қатнас мәселелери ҳаққындағы пикирлерди X-XIV әсирлерде қарақалпақ топырағында ямаса қарақалпақлардың мәлим топарлары мөкан еткен кең аймақларда жасап, дөретиушилик мийнет еткен бабақәланларымыз Беруний, Ахмед Яссауий, Ахмед Югнакий, Сулайман Бакырғаний, Рабғузий, Ал Кердерий ҳәм т.б. жазба әдебий-мәдений мийраслары мысалында да айтыўға болады [2:3-4].

Улыўма, бул мийраслар, бул дереклер, бириншиден, қарақалпақ аймағының, яғный қарақалпақлар ўатанының әйjemги Хорезм цивилизациясы ошағының ажыралмас бир бөлеги болғанлығын, улыўма туркий халықлар ертеде бир мөкан, бир ўатан, бир мәмлекет дүзип, бир халық болып жасағанлығын көрсетсе, екиншиден, бул Ўатанның азат ҳәм абат ел болып раўажланыўына қарақалпақлардың да үлкен үлес қосқанлығын дәлийллейди.

Жуўмаклап айтқанда, түркий тиллес халықларға ортақ бул әдебий-мәдений мийрасларды, мине, усылайынша мийраслылық, ўатанпарўарлық көзқарасынан үйретиў, бириншиден, түркий тиллес халықлардың жасларын түркий дүньяны, түркий ўатанды, оның ғәрезсизлигин, өзлериниң ата-бабаларын, туўысқанлықты сүйиўге, оны және де теренирек беккемлеўге шақырыўда үлкен хызмет ететуғын болса, екиншиден, оларда миллий мақтаныш ҳәм көтериңкилик, ўатансүйгишлик сезимлерин пайда етиўдиң де тәсиршең миллий руўхый-эстетикалық дәреги болып хызмет ететуғынлығы даўсыз. Себеби, бул мийраслар мәдений-генетикалық жақтан бир-бирине жақын болған бир туўысқан халықлардың бир ел, бир халық, бир мәмлекет болып, бир ўатан дүзип жасаған дәўирлериндеги ортақ руўхый мийрас мүлки болыўы менен бирге, мәлим дәрежеде миллий ҳәм улыўмаинсанийлық қәдириятлары да болып есапланады.

Әдебиятлар:

- Алламбергенов К. «Қорқыт ата китабы» ҳәм қарақалпақ қахарманлық дәстанлары. // «Қарақалпақстан муғаллими». 1994, №2-4.

- Алламбергенов К. Қарақалпақ әдебияты тарийхының ерте дәўирлерин дәўирлестирип үйрениўдиң гейпара мәселе- лери. / Хәзирги дәўирде филология теориясы ҳәм методикасының актуал мәселелери. (Илимий-теориялық конференция материаллары). – Тошкент: «Тафаккур», 2012.

- Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Том I. – М.Л.: изд-во АН, 1950.
- Камалов С. Қарақалпақтардың халық болып қалыптасуы және оның мемлекетінің тарихынан. - Нөкіс: ӨзРИАҚҚБ «Хабаршысы», 2001.
- Қоңыратбаев Ә. Тюркология және эпос. – Алматы: «Ғылым», 1986.
- Масими Қ. Племенное объединение «Уйгур». История Уйгурской державы. – Алматы: «Атамұра», 1998.
- Рахман Н. Турк хоқонлиги. – Тошкент: «Халқ мероси», 1993.
- Физулий Б. Оғуз эпик әнәнесі және «Оғуз қаған» дастаны. – Бакы: «Сабах», 1993.
- Турон У. Туркий халқлар мафкуриси. – Тошкент: «Чўлпон», 1995

ӘОЖ 82.09.

ҚАЗАҚ БАЛАЛАР ДРАМАТУРГИЯСЫНЫҢ ДАМУЫ МЕН ҚАЛЫПТАСУЫ

БЕРКЕНОВА Р.А.

*Халықаралық Тараз инновациялық институтының доценті,
филология ғылымдарының кандидаты, Қазақстан Республикасы, Тараз қаласы.*

ҚАЗЖАНОВ Ғ.Т.

*Абай Құнанбайұлы атындағы гимназиясының қазақ тілі мен
әдебиеті пәнінің мұғалімі, п.ғ.м., Қазақстан Республикасы, Тараз қаласы.*

Аңдатпа. Мақалада қазақ балалар драматургиясының дамуы мен қалыптасуы қарастырылған.

Кілтті сөздер. Жанр, тартыс, характер, балалар драматургиясы

Аннотация. В статье рассматривается развитие и становление казахской детской драматургии

Ключевые слова. Жанр, потасовка, характер, детская драматургия

Annotation. The article discusses the development and formation of Kazakh children's drama

Keywords. Genre, brawl, character, children's drama

Қазақ балалар әдебиетінің зерттелуі жағынан кенжелеп қалған бір саласы - балаларға арналған драмалық туындылар. Жалпы қазақ драматургиясының тууы, дамуы және қалыптасуы дегенде, қазақ балалар драматургиясының өзіндік даму жолын, ерекшелігін сараптау қажеттілігі туады. Қазақ балалар драматургиясының бастау көздерін іздегенде, қазақ ауыз әдебиеті үлгілеріне тірелеміз. Балаларға арналған сұрамақ, қаламақ, айтыс ойындар, мақал-мәтелдер, ертегілер мен аңыз әңгімелердің қазіргі балалар драматургиясының тууы мен қалыптасуына ықпал етті деуге негіз толық. Жаңа үрдіс бір күнде тумайды, ол ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрмен және ұрпақтан ұрпаққа берілетін рухани игіліктің негізінде дамиды. Ұлттық әдебиетіміздің рухани уызы - ауыз әдебиеті балалар драматургиясының да бастау көзі екені белгілі.

Қазақ балалар драматургиясын кенжелеп туды десек те, оның тууы мен дамуына бағдар жасай отырып, балаларға арналған драмалық туындылардың қазіргі кезде қазақ балалар әдебиетінің үлкен бір арнасы болып қалыптасқанына көз жеткіземіз. Жалпы қазақ балалар драматургиясы әлі де сарапталып, балалардың жас ерекшелігіне, шығарманың жанрлық сипатына, көркемдік тұрғыда жан-жақты қарастыруды қажет етеді.

Балалар әлемі-өзіндік ерекшеліктері мол, күрделі де қызықты әлем. Сол әлемге еркін еніп, небір нәзік сыр-сипаттарды сезімталдықпен танып, зерделілікпен зейін салу,

зергерлікпен бейнелеу-қаламгерлер қауымы үшін үлкен сын. Одан өту үшін «Балалар жазушысы болып туу керек». Өйткені, балалардың ойлауында, дүниені тануы мен араласуында өзгеше сипат бар.

Ғасырлар бойы халық тұрмысымен біте қайнасып, ұлттық дәстүрді бойына сіңірген мақал-мәтелдер, халық өлеңдері, ертегілер, аңыз әңгімелер, айтыстар кейінгі қалыптасқан балалар драматургиясының ірге тасы деуге негіз толық. Өмірдің орнында тұрмайтыны сияқты, әдебиет те үнемі даму үстінде болатыны белгілі. Ізденіс үстінде ұлттық әдебиетті тірек ете отырып жаңа дәстүр игеріледі. Қазақ балалар драматургиясы өзінің даму жолында барлық сатылардан өтті. Халықтық үлгіде, ертегілік тақырыпта, балалар өмірінің шындығын көрсететін туындылар өміршең келді. Мәселен, ертегілік тақырыпта жазылған М.Ақынжановтың «Алтын сақа» пьесасын қай заманның балалары болса да қызыға тамашалар еді. Немесе, Б.Соқпақбаевтың аңыз әңгімелер желісінде құрылған пьесасы «Тапқыр Қожанасырды» алсақ, қашан да бала көңілінен орын алатын туындылар демекпіз. Тікелей бала өмірін, бала мінезі мен әрекетін суреттеуге арналған Е.Елубаевтың «Өжет», «Бір уыс бидай», Қ.Мұқышевтың «Аликтің әлегі», Б.Тәжібаевтың «Әй, Әнипа-ай», Ш.Құсайыновтың «Есірткен ерке», Б.Ысқақовтың «Түймедейден түйедей» және т.б. көптеген ақын-жазушылардың балаларға жазған туындыларын ерекше атауға болады. Балалар драматургиясының басты ерекшелігі бала жасын ескере отырып жазылуында. Осыған сәйкес олардың көлемінде шектеу болады. Мысалы, жаңа жыл мейрамына арналған ертегілік тақырыптағы О.Әубәкірдің «Жаңа жыл кешінде», «Қаскүнем қасқыр мен батыр қоян», А.Сатаевтың «Айға сапар», А.Ақпанбетұлының «Қайырымды қасқыр», «Ақсақ көжек», С.Әуелбаеваның «Оюхан мен Жоюхан» және т.б. көптеген пьесалар көлемі де шағын, тілі де бала жасына, түсінігіне негізделі жазылған туындылар.

Қазақ балалар драматургиясының шағын түрлері дегенде кейінгі кезде туған инсценировкалар, интермедия мен скетчтер туралы айтпай өту мүмкін емес. Балаларға арналған туындыларды айтқанда олардың тәрбиелік қыры да үнемі назарда болады. Драманың шағын формалары ретінде күлдіре, ойната отырып тәрбиелейтін туындылар да осылар. Мұндай шағын интермедия, скетчтер үлкен концерттік қойылымдарда да ойналады. Қ.Ыдырысовтың «Ойнайық та ойлайық» жинағына кірген интермедиялары, Ә.Табылдиевтің «Тағлым», «Халық тағылымы» жинақтарындағы скетчтері жеткіншек тәрбиесіне көңіл бөлгеннен туған шығармалар екені анық. Бала жасы есейген сайын оған арналған шығармалар да күрделене түседі. Драма жанрының трагедия, комедия сияқты түрлері айқындала бастайды. Тікелей бала өміріне арналмаса да жеткіншектің танымдық, тәрбиелік, көркемдік құбылыстарды әдебиет арқылы қабылдауына септігін тигізетін туындылар қазақ балалар драматургиясының даму сатысының бір баспалдағы. Мәселен, Ш.Мұртазаның «Сталинге хат» трагедиясы зобалаң жылдарда халық үшін жан қиған азаматымыз Т.Рысқұловтың ерлігіне арналса, Ш.Құсайыновтың «Әл-Фараби» пьесасы ғұлама ғалым өмірі мен оны қоршаған адамдар туралы мәлімет береді. Ал, Ы.Мұсаұлының «Тауан» тарихи драмасы қарадан шығып хан атанған халық ұлы Құнанбайдың өмірі туралы шындыққа құрылған. Қазіргі заман тақырыбына жазылған Т.Ахметжанның «Қара торғай» трагедиясы да жеткіншекті ойландырады сөзсіз.

Әр дәуірдің, әр заманның өз тақырыбы, уақытқа негізделген өзекті идеясы болады. 1950-60 жылдарда жазылған туындыларда бала тәрбиесі, бала мінезі сияқты тақырыптар көп қозғалса, 1970-80 жылдары идеологияға бағынған шығармалар көптеп туды. Ал, 1990 жылдары еліміздің тәуелсіздігімен бірге әдебиетке де жаңа серпін келді. Алайда осы тұста

балаларға арналған туындылардың күрт азайып кеткені де байқалады. 1950 жылдарда Ұлы Отан соғысы тақырыбына арналған Ш.Байжановтың «Әлия Молдағұлова», Қ.Сатыбалдиннің «Темір қызық», С.Жүнісовтың «Жаралы гүлдер», О.Бөкеевтің «Жау тылындағы бала» және т.б. жазушылардың туындылары дүниеге келді. 1960-жылдардың елеулі оқиғасы адам баласының ғарышқа көтерілуі балалар драматургиясының да назарына ілінбей қала алмады. Осы ретте А.Сатаевтың «Айға сапар», Ә.Табылдиевтің «Армандастар» пьесалары дүниеге келді.

Қазақ балалар драматургиясының дамуындағы әр кезеңінің өз ерекшелігі бар. Ол сол заманның өз жеткіншектерін қалай көргісі келетініне байланысты еді. Мәселен, 1980-жылдардағы қайта құру, өзін-өзі басқару сияқты қоғам талаптары Ә.Табылдиевтің «Армандастар» пьесасынан көрініс тапты. Пьесада ересектер жоқ. Онда тек жоғарғы сынып оқушыларының өзін-өзі басқаруы, өзара сын айтуы, кемшіліктерін жария түрде түзетуге ұмтылу бар. Заман өзгерген сайын уақыт талабымен әдебиетке тың тақырыптар келеді. Бірақ адамзаттық татулық, ізгілік, достық, бірлік, біреуге жақсылық тілеу сияқты ұлы мұраттары ешқашан көнермейді. Бұл тақырыптар белгілі бір уақыт талабымен шектелмейді.

Бала тәрбиесі баршаға ортақ деген қағиданы басшылыққа ала отырып жазылған ұстаз-жазушы Ә.Табылдиевтің туындыларында жас ұрпақ тәрбиесі мәселесі сөз болады. Оларды ізгілік, жақсылық сияқты адамзат баласының биік мақсаттарына жетелейді.

Қазақ балалар драматургиясының дамуы мен қалыптасуы өмір шындығын әрі нақтылы, әрі эстетикалық-көркемдік талапқа бағынуын ескеру абзал. Осы орайда қазіргі қазақ балалар драматургиясындағы даму қалыптасу жолдары кейінгі балалар драматургтеріне бағыт-бағдар, үлгі алар мектеп болатынына сенім мол. Балаларға арналған драмалық туындылардың театр сахнасында қойылуы да назарда болады. С.Балғабаевтың «Жымбала, Мико және қасқыр», Ө.Боранбаевтың «Бәрінен күшті – қорқақ көжек», А.Хангелдиннің «Керемет», М.Ақынжановтың «Алтын сақа», М.Қабанбаевтың «Ти-ти», халық ертегісінің ізімен жазылған «Қаңбақ шал» т.б. пьесалар көрермен балалардың көңілінен шыққан туындылар ретінде белгілі қойылымдар. Сонымен бірге, ересек балалар назарына ұсылып отырған «Сталинге хат» (Ш.Мұртаза), «Жау тылындағы бала» (О.Бөкей), «Бесеудің хаты» (Ш.Мұртаза), «Керғұла атты Кендебай» (Т.Алшынбаев) т.б. пьесалар театр сахнасынан әлі күнге дейін түспей келе жатқан туындылар ретінде белгілі.

Қазақ балалар драматургиясының туу және қалыптасу жолдары дегенде әлі де беті ашылмаған мәселелер көп. Бұл өте ауқымды тақырып, әлі де болса балаларға арналған туындылардың тілдік, стильдік жағын саралай түсу қажет. Сонымен бірге қазіргі заман балаларының психологиясы, түсінігі, рухани-эстетикалық қабылдауының күннен күнге өсіп, дамып отыратынын ескеру шарт. Осы орайда көркемдік шындықты беруде жаңа ізденістер, тың тақырыптардың ұлттық бояумен астасып келуі әбден орынды болар еді.

Қазақ балалар драматургиясының даму, қалыптасу тарихына көз жіберсек, қоғамдық-әлеуметтік өзгерістердің кейіпкер жасау, тұлға сомдау кезінде өз ықпалын тигізіп отырғанын байқаймыз. Тәуелсіздік еліміздің рухани-мәдени дамуында алдыға жылжығандық, ілгерілеушілік әкелді. Дегенмен балалар әдебиетінде, оның ішінде балалар драматургиясында әлі де болса қазіргі заманның шынайы кейіпкерінің болмауы өкінішті. Кез келген балаларға арналған шығарманы оқып отырған жеткіншек, балдырған одан өз ұлтына тән қасиеттерді ала отыруы керек. Әр туындыға қойылатын барлық талаптармен бірге сол шығармадағы өмір шындығын әрі нақтылы, әрі эстетикалық-көркемдік талапқа бағынуын ескеру абзал. Осы

орайда қазіргі қазақ балалар драматургиясындағы даму қалыптасу жолдары кейінгі балалар драматургтеріне бағыт-бағдар, үлгі алар мектеп болатынына сенім мол.

Ең алдымен балалар әдебиетіне көңіл бөліп, балалар әдебиеті мәселесіне бойынша І.Жансүгіровтің алғашқымақаласы мен «Мектеп» пьесасын атап айтсақ болады. Балалар драмасын зерттеуде орыс әдебиеттану ғылымында бірқатар маңызды еңбектер жазылған: В.Г.Белинский, Н.Г.Чернышевский, М.Горький, К.Чуковскийдің балалар әдебиетіне арналған еңбектері бар. Балаларға арналған пьесалардың арнайы жинақ болып шығуы да балалар драматургиясының дамып, қалыптасуына өз үлесін тигізді. Алғашқы балалар жинағының бірі ретінде 1959 жылы жарық көрген Б.Ысқақовтың «Кішкене театр» кітабын атауға болады. Ғалым С.Ордалиевтың «Қазақ совет драматургиясының очеркі» атты еңбегіндегі 1950-60 жылдардағы қазақ балалар драматургиясының мәселесін көтерген көлемді мақаласының да маңызы зор[1]. Мақаланың авторы 1950-60 жылдардағы балаларға арналған пьесалардың біраз бөлігін идеялық, тақырыптық жағынан талдаған. Мақалада сол кездегі драматургиядағы тартыссыздық мәселесіне тоқтала, келіп, Қ.Бадыров пен М.Ақынжановтың «Алтын сақа», М.Ақынжановтың «Ыбырай Алтынсарин», Ш.Құсайыновтың «Нұрлы тас», Т.Байжановтың «Әлия Молдағұлова» және т.б, авторлардың шығармаларын талдаған.

Балаларға арналған пьесалар жинағы туралы пікірін Ж.Қалиасқаров «Қазақстан мұғалімі» журналына жарияланған мақаласында: жинақтағы «Тапқыр бала» - ертегі сарынымен жазылған пьеса. Оқиғасы қызық, тілі орамды. Мұнда екі тап белдесіп күреске түседі: қалың елге зорлық-зомбылық жасап, қан қақсатқан қара күштің иесімен оның айналысындағы баскесерлер болса, екіншісі-еңбекші бұқара, оның ақылға кемеңгер ұлы әппекім. Ол тапқырлығымен өлімді жеңіп шығады». Мектеп өмірі, бала тұрмысын суреттейтін пьесаларда көбіне әдепті мен әдепсіз, ұқыпты мен ұқыпсыз, салақ балалардың мінездері әңгімеленеді.

Қазақ зерттеушілері балалар әдебиеті туралы өз пікірлерін аз-аздап болса да білдіріп жатты. С.Қирабаев «1949 жылғы балалар әдебиеті» деген мақаласында балалар әдебиетіне қойылатын негізгі талаптарды айтады: «балалар әдебиетіне қойылатын негізгі талаптар: біріншіден, шығарманың оқиғалы (сюжетті) болуы, оқиға қызғылықты болып, балаларды өзіне тартып отыруы керек. Екіншіден, балалардың білім дәрежесі, жас өзгешеліктері ескерілуі керек. Балалар үшін жазылған кітаптар әр кластағы баланың өз тіліне, өз білімінің, педагогика тұрғысынан ұстамды, дидактиканың принциптерін қамтуы керек». Ғалым С.Қирабаев бұдан кейін де балалар әдебиеті мәселесіне арналған «Балаларға үлкен әдебиет жасайық» деген мақаласында балалар әдебиетіне қойылатын биік талаптар жөнінде айтады. Және де автор мақаласында жоғарыда айтылған ойды дамыта келіп балалар үшін жазылған шығармалардың тіл тазалығы мен көркемдігі ең басты талаптардың бірі екеніне мән береді. Балаларға арналған туындылардың ерекшеліктері туралы, балалар үшін жазылған шығармалардың көкейкесті мәселелері туралы сыншы Қ.Ергөбековтің құрастыруымен жарыққа шыққан «Сөзстан» кітабының айтары көп. Б.Кенжебаев «Көне дәуірдің көркем мұрасы» деген сұхбатында ауыз әдебиеті мен балалар әдебиетінің байланысына назар аудартады. Осылайша жинаққа енген мақалалар балалар әдебиетінің проза, поэзия саласындағы жетістіктер мен кемшіліктер туралы сыр шертеді. Бүгінгі балалар прозасындағы рухани эстетикалық даму мен ұлттылық мәселесін байланыстыра зерттеген Б.Ыбырайымның «Қазіргі қазақ прозасы және рухани эстетикалық даму мәселелері» атты докторлық диссертациясының жалпы балалар әдебиетінің зерттеліміне қосары мол. Автор диссертациялық еңбегінде көркемдік шындықты ұлттық ерекшеліктермен байланысты,

сабақтас екеніне назар аудартады. Осы ойын жалғастыра келе зерттеуші: «әлі жеткілікті ескерілмей жүрген мәселелердің бірі - ұлттық қасиет, ұлттық дәстүр, нақыш рухты орағытып өтуге болмайды... Әрбір адамның рухани анасы іспетті ұлттық - халықтық дәстүрден алыстау адамды ерте ме, кеш пе рухани шаршауға, депрессияға, психологиялық дағдарысқа белгілі мөлшерде ұшыратпай қоймайды» - дейді.

Қазақ балалар жазушыларының суреткерлік портретін беруге арналған «Қазақ совет балалар жазушылары» атты кітапта С.Бегалин, Қ.Мұқышев, Қ.Ыдырысов, Е.Елубаев, Ә.Дүйсенбиев, Б.Соқпақбаев және т.б. жазушылардың өмірбаяндары айтылады. Қаламгерлердің балалар әдебиетіне айтқан пікірлері, ой-толғамдары берілген әсіресе, балаларға драмалық шығармалар арнаған.

Қазақ балалар әдебиетіндегі проза, поэзия саласын зерттеген ғалымдардың еңбектеріне сүйене отырып, жалпы балаларға арналған туындылардың қандай болуы керек екені жөнінде мағлұматтар бар. Ал, қазақ драматургиясын жан-жақты зерттеген ғалымдар М.Әуезов[2], Р.Нұрғалиев[3], Ә.Тәжібаев[4], Ж.Әбілев[5] және т.б. еңбектерінен жалпы драматургия жанрының ерекшеліктері туралы мәлімет ала аламыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. С.Ордалиев. Қазақ драматургиясының очеркі. -Алматы: Қазақ ССР Ғылым академиясының баспасы, 1964 . – 275 б.
- 2.Әуезов М. Әдебиет тарихы. -Алматы: Ана тілі, 1991. –255б
3. Нұрғали Р. Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры.Зерттеу.-Астана:Күлтегін баспасы, 2002.
- 4.Ә.Тәжібаев. Қазақ драматургиясының дамуы мен қалыптасуы.Монография-Алматы:жазушы,1971.-415-бет
5. Әбіл Ж. Қазақ комедиясының генезисі мен жанрлық ерекшеліктері. – Алматы: 2001. – 164-б.

ТАГИ БИРНИНГ ТИЛИ БИР...

Ю.М.Ибрагимов - филол.фан.доктори, профессор Ажиниёз номидаги НДПИнинг ўзбек тили кафедраси.

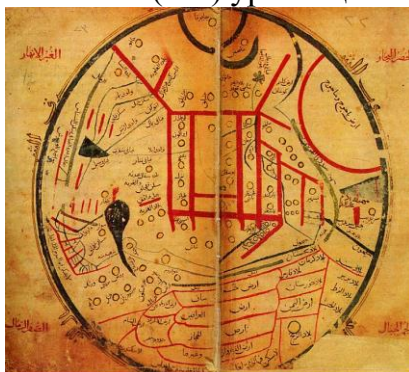
Кимда-ким ўзбек тилининг бор латофати, жозибаси ва таъсир кучини, чексиз имкониятини ҳис қилмоқчи бўлса, мунис оналаримизнинг аллаларини, минг йиллик достонларимизни, ўлмас мақомларимизни эшитсин, баҳили ва ҳофизларимизнинг сеҳрли қўшиқларига қулоқ тутсин-деган эди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мироманович Мирзиёев

Жанубий Оролбўйи минтикасидаги туркий халқларнинг тилини ўрганиш иши бир қатор тарийхий-лисоний муаммоларни ҳал этишни тақозо қилади. Аввало, мазкур тилларнинг шаклланиш ва ривожланиш тарихи, генетик жиҳатдан туркий халқлар таркибига кирган этник гуруҳларнинг ўзаро иқтимодий, ижтимоий, сиёсий ва маданий муносабатлари, қадимги хоразмий тилининг субстрати масалалари билан бевосита боғлиқдир. Қадимги маданият бешиги бўлиб келган Марказий Осиёда Жанубий Оролбўйи минтикаси жўғрофия ўрни, табиий шароити қулай, одамлар доимий яшаб келган гўшалардан биридир. Хусусан, эрамиздан аввалги III-IV минг йилликларда ҳам бу ерлар

гуллаб-яшнаганлигини тарих фани, ўтказилган археологик қазилмалар хулосалари тўла тасдиқлайди. Ҳозирги Қорақалпоғистон Республикаси ҳудудидаги “Қалтаминор маданияти” номи билан юритилган “Жанбосқалъа-4” макони, ундан топилган сопол идишлар, суяк ва чақмоқтошдан ишланган қуроқлар, чиғаноқдан ясалган безак, мунчоқлар сак-массагет қабилаларига оид эканлиги фанга маълум бўлди. Юнон манбаларида скифлар, эрон тарихчиларининг асарларида саклар деб аталган бу қабила бирлашмаси аниқ бир халқнинг номи бўлмасдан, Днепрдан Шарқий Хитойгача чўзилган жуда катта ҳудудларда кўчманчи, ярим кўчманчи яшовчи уруғ, қабила, элатларнинг барчасига берилган умумий ном эди. Миллоддан олдинги VI-V асрларда тошга ўйиб ёзилган Ахмонийлар ёзувида сакларнинг уч катта қабилавий иттифоқи мавжуд эканлиги ҳақида маълумот берилади. Улардан сака-хавмаваркалар Сирдарёнинг қўйи оқими, Қорақум, Хоразм воҳаси, Орол денгизи соҳилларида яшаган бўлиб, қадимги Хоразм сак-массагет ҳарбий иттифоқининг асосини ташкил этган жанговар қабилаларнинг катта иттифоқи саналган. Бу кўҳна деворларда боболар қўлларининг изи бор...

Ўша даврда аҳоли балиқчилик ва овчилик билан машғул бўлган. Тўқайзорлардан ёввойи жийда мевасини териб, турли емакларга қўшиб истеъмол қилишган. Ҳозир ҳам Жанубий Оролбўйининг тўқайзор ҳудудларида яшовчи маҳаллий аҳоли ёввойи жийда мевасини талқон, ижон каби овқат турига ишлатадилар. Чорвачилик ва деҳқончилик билан шуғулланувчи янги қабилалар милодий эрадан аввалги икки минг йилликнинг иккинчи ярмида жанубдан кўчиб келганлар. Жанубий Оролбўйи халқларининг яшаш шароити, касб-ҳунари, урф-одати, асосий машғулоти акс эттирувчи эртақ, ривоят, афсона, мақол, матал ва иборалар жуда кўп. Масалан, қадимги Хоразм мифологиясида сув худоси Хубби ҳақидаги афсона кенг тарқалган: “Фаридун ва ҳатто Жамшид подшолик қилмасдан кўп вақтлар илгари Амударёда Хубби исмли йигит яшаган экан. У балиқ билан овқатланган. Хубби бир қўли билан балиқ тутиб олар экан-да, уни қуёшга узатар экан, балиқ шу ондаёқ қовурилар экан. У шу ҳолда Амударёда 700 йил яшаган ва бу вақт ичида ҳеч қандай ёвуз жин дарёга яқинлаша олмаган. Жамшид тахтга ўтирган вақтдан бошлаб, Хубби дом-дараксиз ғойиб бўлган. Одамлар уни осмон денгизи маликаси - гўзал бир қиз ўғирлаб кетган, деб ўйлаганлар. У ғойиб бўлгандан кейин Амударёда Хуббининг онаси биринчи қайикни қурган ва халқни дарёда урушишга ўргатган. Сўнгра Хуббининг онаси бутунлай кетиб қолган. Чоллар: “Илгариги вақтларда кемаларнинг бурнида шу хотиннинг ҳаёкали ўрнатилар эди”, - дейдилар. Сўнгра, мусулмонлар келганларидан кейин улар бу одобга эътибор бериб, уни йўқ қилишни буюрганлар. Шу вақтдан бошлаб, бу ҳайкалнинг бошини кесиб ташлаганлар, фақат унинг икки чоч (соч) ўрими қолган.

Махмуд Қошғарийнинг турк дунёси асаридан (XI аср)

Минг йил давомида Хуббининг онаси аза тутган ва у билан бирга дарё, сахро, тоғ ва қоялар йиғлаган, одамлар, қушлар ва ҳайвонлар йиғлаган, осмонда фаришталар, ер остида девлар йиғлаган. Хубби тирик, у қиёматгача яшайди. Хубби нажот берур, Нуҳ мадад берур. Мана, қандай куч бу муқаддас дарёга ҳомийлик қилади” (Я.Ғуломов, Хоразмнинг суғорилиш тарихи. Т., 1959 йил, 33-бет). Бу афсона Жанубий Оролбўйи халқларининг ҳаётига мос келади. Чунки Амударёнинг куйи оқимида яшовчи халқлар азалдан балиқни офтобга пишириш, қоқ қилиш йўллариини яхши билган. Асосан кемасозлар кеманинг бурнини аёлнинг боши ва икки ўрим сочиға ўхшатиб ясайдилар. Ҳозир ҳам одамлар суви мўл ариқчадан ҳатлаганда, шу сув худосининг ҳурматиға: “Хўп” деб ҳатлайди. Бу сўз кўпроқ кексалар нутқи учун хос хусусиятдир. Болалар ариқча чўмилишга бориш истагини бири-бирига “хўп”га борасанми деб, лунжини уйўб билдирадидлар. Ёинки сувга баланддан сакраш ёки сув тағига шўнгиш олдидан “хўп” деб айтадилар. Худди шу сўз айтилса, сув худоси Хубби ҳамроқ бўлиб, у ҳар қандай зарарли кучлардан асрайди, деб анланган. Жанубий Оролбўйи халқлари тилида киши исмлари қисқартириб ишлатилади. “Хўп” сўзи ҳам Хуббининг қисқарган шакли бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас. Сўз охирида келган жарангли “б”, “д” ундошлари жарангсиз “п”, “т” билан алшмашиниши туркий тилларнинг қипчоқ гуруҳига мансуб тиллар учун хос лисоний ўзгачалиқдир. Мазкур минтикадаги туркий халқлар ўртасида ҳозир ҳам Убби (Хубби), Уббиқул (Хуббиқул), Уббинийёз (Хуббинийёз) деган киши исмлари фаол қўлланади. Сўз бошида келган “х”, “ҳ” ундошлари талаффузда тушиб қолади. Ёинки, *“Уч ой қовуним, уч ой совуним, уч ой қовогим, уч ой човогим”*, - деган ибора аҳолининг қадимдан балиқчилик, овчилик, чорвачилик, дехқончилик билан шуғулланиб келганлигидан далолат беради. Бундан ташқари, улар қадим замонлардан буён қайр дехқончилиги деб аталган дехқончилик усулидан ҳам кенг фойдаланганлар. Жанубий Оролбўйидаги қайр ерларда етиштирилган қовунлар ўзининг ширинлиги, хушбўйлиги ва юқори сифатли эканлиги билан қадим замонларда дунёнинг узоқ-узоқ мамлакатларида, хусусан, Бағдод, араб халифалари саройларида ҳам доврўғ қозонган. Массажетлар ҳам, саклар ҳам қуёшга топинганлар. Улар қуёш ҳурматиға отларни қурбонлик қилган ва оловга ахлат ташлашни ман этишган. Страбон массажет ва сакларнинг таркибига атасийлар ва хоазмийлар ҳам кирганлигини қайд этади. Массажетлар иттифоқи таркибига кирган хоразмийлар мамлакатининг номи “Хвайризем” бўлиб, “қуёшли ер”, “қуёш мамлакати” маъноларини англатади, яъни хвар- қуёш, зем- ер демақдир. Шунинг учун ҳам олимларимиз маздаизм биринчи марта Ўрта Осиёдан ва ҳатто Хоразмдан келиб чикқан, Бундахишиннинг биринчи муқаддас олови- “Адар Хурро”ни Жамшад Хоразмда ёкқан деган фикрни тарғиб этадилар. Бугунги кунда ҳам Жанубий Оролбўйида яшовчи халқ ибодат вақтида: “Ўт балосидан, сув балосидан ўзинг сақла”, - деб айтади. Шунингдек, маҳаллий аҳоли тандир ёки ўчоқдаги ёниб турган оловга сув қуймайди. Сув қуйилса, хонадонда, оилада бахтсизлик, кўнгилсизлик, умуман, нохуш ҳодиса содир бўлади, деган ишоним бор. Маҳаллий аҳоли “ўт ўроз” деган иборани кўп ишлатади. Бу билан ўтни ҳурмат қилишга ва ўтга эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлишга ундайди. Оилага янги келин келганда, ўтдан ҳатлатиб, - барча зарарли нарсалар ўтда қолсин деб, - кейин йигитнинг уйига киритади. Асаб касаллигига чалинган беморларни ўт орқали даволаш одатлари ҳам бор. Профессор С.П.Толстов ҳар бир оила ва уруғнинг ўт сақлайдиган махсус муқаддас жойи-ўчоғи бўлганини, у ўчоқ ёнида оила ёки уруғнинг бошлиғи ўтирганлигини уқтиради. Қозоқ халқи ўртасида “ўт оғоси” деган ибора мавжуд бўлиб, ўт бошлиғи, ўт ҳокими, ўт оқсоқоли маъносини англатган. Ҳозирги вақтда “ҳурматли”, “оқсоқол” маъноларини ифода этади. Бу ибора қадимги хоразмий тилига

тегишли бўлган “*катхудо*”, “*кадхудо*” сўзига мос келади. *Катхудо* сўзи тарихан икки қисмдан иборат. Қадимги эрон тилида “кат”, “ката” сўзи уруғ ёки унинг бирон бўлаги яшаган девор билан ажратиб олинган катта ҳовлини билдирган. Жанубий Оролбўйи туркий халқлари орасида қишлоқ, супа (сўри) маъносида фаол қўлланадиган “*кат*” сўзи ҳам бевосита қадимги хоразмий тилига мос бўлган.

Массагет ва саклар жамиятида аёллар эркин ва ижтимоий мавқеларга эга бўлишган. Геродот “Тарих” асарида зикр этган - Кирни тор-мор келтирган массагет қўшинларининг бошлиғи, олижаноб ва мард аёл малика Тўмарис ҳақидаги афсона фикримизнинг ёрқин далилидир. Жанубий Оролбўйи аҳолиси ўртасида қадимдан аёлларнинг жасурлиги, эл бошқариши, ижтимоий мавқеи, эркинлигидан ҳикоя қилувчи достон, эртақ, ривоят, афсоналар кўп учрайди. Қорақалпоқ халқининг “Қирқ қиз” достонидаги Гулойим ва унинг қирқ қанизаги образлари орқали аёлларнинг эл бошбошқариш укуви, жасорати, қаҳрамонлиги ва бошқа олижаноб хислатлари улуғланади. Профессор Т.А.Жданенко: “Қорақалпоқ халқининг “Қирқ қиз” достони эрамиздан аввалги VI-II асрларни кўз ўнгимизга келтирадиган энг қимматли асарлардан бири - деб кўрсатади. Ҳақиқатан, “Қирқ қиз” достони матриархат даврини ўз ичига оладиган энг қадимги қаҳрамонлик эпосларидандир. Бундай мотивлар Кавказ халқларининг нарт эпосларида ўз ифодасини топган. Лекин “Қирқ қиз” эпоси қорақалпоқ халқ оғзаки ижодида жуда кенг тарқалган. Шунингдек, “Тўрўғли” туркимига кирувчи “Авазхон” достонидаги Хирмондали, “Алпомиш” достонидаги Барчиной, Олтин Ўрда хони – Хоразм ноиб Кутлук Темурнинг хотини Тўрабекхонимлар ўз мамлакати ва халқини ҳалокатдан қутқазувчи мард, жасур, доно аёллар тимсоли сифатида гавдалантирилган.

Элиан эса сакларда уйланишни истаган йигит ўзи танлаган қиз билан беллашиши шарт, агар у енга олмаса, умрбод шу қизнинг асири бўлиб қолиши, йигит қиз билан яккама-якка олишувда ғолиб чиқсагина, қиз йигитники бўлиб, қолиши билан боғлиқ удум борлигини таъкидлайди. Жанубий Ололбўйи туркий халқлари, хусусан, ўзбеклар орасида ҳам бу хил удумларнинг айрим намуналари шу кунга қадар сақланиб қолган. Масалан, тўй кечаси қизнинг янгаси йигит билан қизнинг қўлини ушлаштиради. Йигит қизни гўшангадан тортиб олиши шарт. Агар йигит қизни ўзи томонга тортиб ола билмаса, у ютқазган ҳисобланади. Бунинг эвазига йигит қизнинг янгасига совға тортиқ қилади. Бу “*қўл ушлашув*” қадаси деб аталади. Ўрта Осиёда, хусусан, Жанубий Оролбўйида яшаган массагетлар, саклар, қангўйлар, эфтолитлар, кушанлар, хоразмийлар, сўғдийлар VI-VIII асрларда турк сиёсий бирлашмасига кириб, ассимиляциялашганлиги натижасида бир-бирига яқин шева ва тилда сўзлашадиган қабилалар вужудга келди. Бу ҳодиса ўзбек халқининг ва Туронзаминдаги туркий тилларда гаплашувчи бошқа халқларнинг этногенезисида ҳам муҳим аҳамият касб этган. Чиндан ҳам, Жанубий Оролбўйи минтақасининг этнографик хатираси бир бутун эмас. Бу минтақада - қадим-қадим замондан Турон замин деб аталган бу поёнсиз кенгликларда ўзбек, қорақалпоқ козоқ, қирғизу туркман-барчамизнинг ота-бобаларимиз от суриб ўтганлар. Ям-яшил, серхосил далаларда чорва боққанлар, деҳқончилик қилганлар. Не-не босқичларни, қирғинларни кўрган бу тупроқни боболаримиз ёнма-ён туриб ҳимоя қилган. Бинобарин, бизнинг тарихимиз ҳам тақдиримиз ҳам, тилимиз ҳам, диний эътиқодимиз ҳам бирлашиб кетган ва бу Аллоҳ таола берган азалий ва абадий насибамиздир - деган эди Республикамиз Президенти.

Дарҳақиқат, юртбошимиз айтганидек, Туронзамин, хусусан, Жанубий Оролбўйи ҳудудида истикомат қилувчи туркий халқлар бир дарёдан сув ичиб, бир ҳаводан нафас олиб, тарихнинг барча давларида бирга бўлган, ёнма-ён қадам ташлаб, турмушнинг шоду

хуррамлиги, ғаму ғуссасини тенг тотган халқлардир. Шунинг учун улар ери, турмуш тарзи, маданияти, урф-одати, тили, тарихи, дини ва дили муштаракдир.

Маълумки, туркий халқлар 92 уруғ-қабиладан таркиб топган. Шунинг учун уларни “92 бовли уруғ-турк” деб атайдди. Қипчоқ иттифоқи даврида “92 бовли қипчоқ”, Олтин Ўрданинг машхур хони Ўзбекхон даврида “92 бовли ўзбек” деб аталган. Бу даврда уларнинг орасида мўғул тип этник гуруҳлар ҳам бўлган.

Н.А.Аристон, Н.А.Хаников, Х.Д.Дониёров ва бошқа олимлар ҳам ўзбек халқининг 92 бовлидан ташкил топганлигини асослаб беришга ҳаракат қилганлар. Ўзбек халқининг 92 бовли уруғ-қабиладан ташкил топганлиги ҳақида ўзбек халқ оғзаки ижоди намуналари, шажаралари, баъзи шоирларнинг асарларида ҳам қимматли ва бой материаллар мавжуд. Масалан, XVII асрда яшаб ижод этган буюк шоир Турди (Фароғий) ҳам ўзбек элати 92 уруғ-қабиланинг бирикувидан таркиб топганлигини таъкидлайди ва уларни бирлашишга, иноқ, тотув яшашга чақиради:

*Тор кўнгиллик беклар, ман-ман деменг,
кенглик қилинг,
Тўқсон икки бори (бовли) ўзбак яртидур
тенглик қилинг.*

халқининг 92 бовли элатдан ташкил топганлиги қайд қилинган.

Жанубий Оролбўйи минтикасида ўзбекларнинг *қўнғирот, қипчоқ, найман, манғит, хитой, қангли, қурбаноқ, қиёт, қатагон, қарғаша, хонжигали, қўштамғали, керайит, қўлоп, жолойир, уйшун, кенагас, киник, бойсун, болғали, мўйтан, нўкис, нўғай, дўрман, очамайли, сағир, сарсан, ширин, саёт, баёт, жуводир, авшар, бижанак, чандир, сахтиян, уйғур, қарақалпоқ (қорақалпоқ), сариқўстин* каби уруғ-қабила номлари мавжуд. Бу уруғ-қабила номларининг кўпи ҳозирги вақтда қорақалпоқ, қозоқ, татар, туркман, нўғай, қирғиз, бошқирд халқлари ўртасида ҳам айнан учрайди. Ўзбеклар орасида ўзларининг қайси уруғ-қабилага мансублигини фарқлаш ҳозирги вақтда фақат қариялар учунгина хосдир. Қорақалпоқ, қозоқ, туркманларнинг каттасидан-кичигигача ўзларининг қайси уруғ ёки қабила, туб, бўлакка тегишли эканлигини яхши ажратиб бера оладилар. Н.А.Аристов Марказий Осиё. жумладан, Оролбўйидаги уруғ-қабилалар таркибини тадқиқ этиш бугун туркий халқларнинг этник таркибини билиб олишга йўл очишини, қипчоқ ўзбеклари таркибида алоҳида-алоҳида қадимги туркий қабилаларни учратиш мумкинлигини уқтирган эди.

Шунингдек, Жанубий Оролбўйи минтакасидаги туркий халқлар орасида “*туманлининг туби бир, туб отаси Майқибий*, (Аму ва Сир дарёларнинг қуйи оқимида яшовчи барча туркий халқлар ўзларини “*туманли*” деб атайдилар) деган ибора фаол қўлланилади. Улар шажараларида ҳам ўзларининг келиб чиқишини бир манбага боғлайдилар. Масалан, қорақалпоқ халқининг мумтоз шоира Бердақ ўз шажарасида: “*Мўйтан, Қўнғирот, Хитой, Қипчоқ, Кенагас, Манғит, инакдек бари олти уруғ қорақалпоқ ўзбекдан ажралган экан...*”, деб ёзади. Бу ўринда халқ ўртасидан ёзиб олганимиз шажарадан намуна келтиришни маъқул топдик: Шажарада баён қилинишича, Анас Саҳоба деган кишидан Муғоз деган ўғил туғилади, Муғоздан Жобал, Жобалдан Сухайл деган ўғил дунёга келади. Сухайл иккита хотини Оқчўлпондан Отар ва Татар деган икки ўғил туғилади. Отардан Естек ва Бошқиз (Бошқирд) деган болалар бунёд бўлади. Татардан эса Нўғай туғилади. Сухайлнинг иккинчи хотини Қурайдан Дуйим ва Оломон деган икки бола дунёга келади. Дуйимдан Туман, Тумандан Турке, Туркедан Танас, Танасдан Турмиз, Турмиздан Анжи, Анжидан Дат келиб чиққан Оломондан эса Жейилхон ва Сейилхон деган икки бола туғилади. Сейлихондан

саккиз арис (саккиз кабила) туркман келиб чиққан. Жайилхондан Майқибий деган бир бола туғилади. Майқибийдан Ўзбек ва Жонибек деган икки бола дунёга келади. Ўзбекдан ҳозирги ўзбеклар келиб чиққан. Жонибекдан Айриқолпоқ деган бир бола дунёга келади Айриқалпоқдан Олош (қозоқнинг отаси), Қирғиз, Сўзоқ ажралиб чиққан. Сўзоқдан қорақалпоқ ажралиб чиққан, (Бу шажара 1966 йил Хўжайли тумани, Аэропорт кўчаси, 26-уйда яшовчи Кумисбой Алписбоев тилидан ёзиб олинди). Бу, бир мунча афсонага ўхшаб кўрингани билан, туркий халқларнинг генетик яқинликларини изоҳлашда ёрдам беради.

Чунончи, Жанубий Оролбўйи халқлари ўртасида аср-асрлардан давом этиб келаётган қон-қариндошлик, ҳамкорлик ва дўстлик муносабатлари мустақиллик ато этган неъматдир. Ҳозирги вақтда туркий халқлар ўртасида куда-кудағайлик муносабатлари тобора мустаҳкамланиб бормоқда. Яна шуни таъкидлаш жоизки, вилоят, туман, қишлоқ кенгашларининг ҳисоб маълумотларига назар ташласак, аралаш никоҳлар 25-30 фоизни ташкил этади.

Хуллас, Жанубий Оролбўйининг интенсив ривожланиш даври аввал хоразмийлар, кейинроқ ўғуз ва қипчоқлар номи билан боғлиқ. Шу туфайли мазкур минтақадаги туркий тилларнинг барчаси учун умумий бўлган қадимги хоразмий тилининг субстрат ҳодисаси сақланган. Масалан, *йап* (ариқ), *солма* (ариқча), *сарҳум* (сув оладиган идиш), *отиз* (дала, экин майдони), *чел* (марза), *зэнгги* (норвон), *адан* (эшиктан кирган жой, пойгоҳ) ва ҳоказо. Шунингдек, мазкур минтақадаги туркий тилларнинг яқинлиги, умумийлиги тил сатҳининг барча соҳаларида кўзга ташланади. Ана шу умумий белгиларга мос келмайдиган фонетик, грамматик, лексик-семантик ҳамда синтактик қурилишдаги ўзига хос лисоний хусусиятлар тил тарихи тараққиётининг кейинги даврларида ва уларнинг мустақил тиллар сифатида тараққий этиши натижасида ҳосил бўлган.

Туркий тилли халқларнинг географияси

Карта тюркских языков

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ТЕРМИНДЕРДІҢ ТАНЫМДЫҚ СИПАТЫ

Кәрібаева Азиза Өтегенқызы

Халықаралық Тараз инновациялық институты,
ф.ғ.к.доцент, РАМның корреспондент мүшесі,проф.

Адам баласының таным-түсінігі толысқан сайын өзіне дейінгі ұрпақтар қалдырған мұраларды зерттеп, оны іс жүзінде игеруге деген қажеттілігі арта түседі. Бүгінгі таңдағы ғылыми түсінік - ғылымды да, әдебиет пен өнерді де, ел-жұрттың білім өрісі мен сауатын да, ойдың оралымдылығы мен тілдің құнарын да «адам және тіл» аясына сыйғызады.

Сондықтан да «адам және тіл» когнитивті лингвистиканың өзекті мәселесіне айналып отыр.

Қоршаған шындық өмірді саналы түрде тану мен адам тәжірибесін категориялау тілмен байланысты болып келеді. Өйткені адамның когнитивтік қызметі барысында алынған мазмұндық ақпарат тіл мен тілдік тұлғаларда көрініс тауып, сөйлеу арқылы беріледі. Мысалы: Сайын дала перзенті Айша бибі кім екені жөнінде атадан балаға қалған *мифтік танымдар*, аңыз-әңгімелер. Сол *эпсаналардың* бірі оны төрт түліктің бірі сиыр малының атасы деп есептейтін Зеңгі бабаның қызы дегенді алға тартады, - деп жазады Т.Абаилдаев[1.8].

Біздің пікірімізше, бұл *мифтік таным* емес, шындық өмір және де Айша бибі сайын даланың перзенті емес, оның өз әкесі Хакім ата, ал соңғы әкесі Зеңгі баба. Бұлар өмірде болған *ғұлама* адамдар. «Хакім ата» қойымшылығы мен ескерткіші Қарақалпақстанның Қаңлықөл ауданында орналасқан. Ал «Зеңгі баба» ескерткіші мен қойымшылығы Ташкентте Зеңгі баба ауданында орналасқан. Сондай-ақ Айша бибі мазары мен күмбезі Таразда Айша бибі ауылында орналасқан. Сондықтан, шындық өмірді саналы түрде тану ғана танымдық сипатқа ие болып, тілдік танымға алып келеді.

Диалектикалық тұлғадағы когнитивтік процестер тілмен тығыз байланысты, оның себебі тіл адамдардың қоғамдық тәжірибесі мен дүние туралы білімдерін бекітіп отырады. Осы сана құрылымы туралы білгеніміз тек қана тілге байланысты, тіл осы құрылымдар туралы хабарлауға және оларды кез-келген табиғи тілде суреттеуге мүмкіндік береді. Мысалы, Аңыз желісіне жүгінсек, Айша бибі Түркістанда жас батыр Қараханмен кездесіп, бірін-бірі ұнатқан екі жас бас қосып, өмірлік серік болуға уағдаласады, - дейді Т.Абаилдаев[1.8].

Ал адамның когнитивтік қызметі барысында алынған мазмұндық ақпарат тіл мен тілдік тұлғаларда көрініс табатыны ақиқат. Өйткені, Айша бибі Түркістанда емес, Самарқанда Қарахан батырмен кездеседі. Қарахан батыр Самарқанды жаудан қорғап, батырлығымен көзге түсіп, Айша бибі оған ғашық болады. Сөздің артында ақиқаттың, шындықтың үзігі тұрады, оның *тілдік бейнесі* әр халықта әр түрлі болмақ.

Әр ұлттың, әр халықтың өмірлік тәжірибесі әр түрлі болғандықтан, дүниенің тілдік бейнесі де, сол қоғамда өмір сүрген адамдардың тәжірибесі де әр түрлі болмақ, сондықтан тілдік тұлға ретінде олардың когнитивтік санасындағы дүниенің тілдік бейнесінде айырма болады.

Дүниенің жалпыға бірдей болуы, ұқсас заттардың болуы олардың санада бейнеленуінің ұқсас болуын қамтамасыз етеді. Алайда адамзатқа ортақ нәрсенің негізінде ұлттық ерекшеліктер жасалады. Мәселен, «күрес» термині адамзатқа ортақ таным, өйткені, өмірдің өзі адамзат үшін күрес болып табылады.

Термин – адам танымының тілдік таңбасы, адамның басты рухани, ғылыми және материалдық игілігі болғандықтан,терминдердің ең басты қызметі – ғылыми ұғымды білдіру, сол арқылы ғылымды дамыту.Сонымен бірге термин мамандарға, ғалымдарға ғана қажетті, шартты таңба емес, ол – халықтың ақыл-ой санасы, ұлттық рухани қазынасы.Мәселен, *рухани игілік* – деп отырғанымыз біздің халқымыздың атадан-балаға мұра болып келе жатқан асыл қазынасы ұлттық болмысы, ұлттық дәстүрі т.б.болса,ал *материалдық игілігі* – халықтың осы күнге жеткізген ұлттық өнері,ұлттық киімі,ұлттық ойыны,ұлттық ән-күйі мен өлең-жырлары т.б. Мұны ғылыми негізде зерттеп,талдап,саралап халыққа жеткізу, адам танымының тілдік таңбасы ретінде ғаламға жеткізу –біздің міндетіміз.

Тіл мен таным процестерінің арақатынасын көрсету – тіл қолданысының когнитивтік жүйесіне сүйенеді.Тіл мен ойлаудың, тіл мен танымның арақатынасы адам баласының интеллектуальды өмірінде құндылықтар қаншалықты роль атқаратын белгілеп береді. Сондықтан да терминдік бірліктердің берілу жолдарын, осындай танымдық негізде қараудың мәні мен маңызы зор. Мәселен,соңғы жылдары мемлекеттік мәртебе алған қазақ тіліндегі іс - қағаздарының мемлекеттік тілде жүргізілуіне сәйкес, тілімізде жаңа қолданыстармен терминдердің танымдық сипаты өзгеріп, ғылыми терминдердің жаңа легі пайда болды.Мысалы: *«тілтану»* терминіне ұқсас *«әлеуметтану»*, *«саясаттану»*, *«мәдениеттану»*, *«өзін – өзі тану»*, *«әдебиеттану»*, *«құқықтану»* т.б. ғылым салалары мен пән атауларының қалыптасқанын білеміз[2,97].

Ал тіл мен таным арақатынасын сипаттайтын ұғымдар – белгілі бір құрылымға түседі.Мәселен, *«тілтаным»* терминін алатын болсақ, ол *«тілтану»* ұғымының негізінде қалыптасқан жаңа термин.Бұл термин арқылы тілімізде ойды бейнелеудің жаңа тәсілдері туындап, сөзжасам шеберлігі артады.

Сондай-ақ *«аударматану»* терминінің ұғымы тіліміздегі өзге ұлт тілдерінен енген терминдерді аударма жасау арқылы сөзжасам қабілетіне ие және *«терминжасам»* терминінің қалыптасуына негіз болған терминдердің бірі. Бұл халықтың рухани жағынан дамуының күшті құралы ретінде, бүкіл адамзаттың мәдениетінің қазыналы қақпасын – ашатын кілт, ғылым мен білімнің қайнар бұлағы, *тіл ұстартудың мектебі*, - деп танимыз.Сондықтан *«аударматану»* - тілтану ғылымының арнаулы өрістерінің бірі.

Дүниенің тілдік бейнесі әр этноста әр түрлі болуы, сол этностың тәжірибесімен, білімімен байланысты, себебі тілдік таңбаның таңбалаушы қызметі сыртқы дүниемен тікелей байланысында емес, адамның өмірінде көрген - білгені, көңілге түйгені - білімнің негізі болып табылады.

Қазақ теминдерінің когнитивтік семантикасы - тіл мен ойлаудың, тіл мен сананың өзара байланысын көрсетеді. Мәселен, *«таңба»* сөзі негізінде ең алғашқы кезеңде тасқа қашалған сурет өнері арқылы дамыған, біздің санамызда жазу өнері болып қалыптасқан *«пиктографиялық жазу»* түрі мен көне түркі жазба ескерткіштері осы таңбалар арқылы кескінделген . Сондықтан, *таңбаны* сурет өнерінің негізінде қалыптасқан термин деп ұғамыз. Қазақ халқының ұғымында - малға салатын *«ен»* . Ал қазіргі жазу өнерінде ол әріпті белгілейтін *«таңба»* - *«шартты таңба»* ретінде қолданылады.

Грек тілінде *«таңба»* ұғымы *«семиотика»* терминімен беріледі. *Лингвосемиотика* - хабарды, ақпаратты сақтап, басқаға жеткізетін әртүрлі таңбалық жүйелердің құрылысы мен қызметі. Белгілі бір жүйедегі терминдердің қоғамдағы, табиғаттағы немесе адамның өзіне байланысты әр түрлі танымдық сипаты болады[3,97].

Мәселен, тіл, мәдениет, салт – дәстүр т. б. даму барысында Ферденанд де Соссюр құптаған *«таңба»* ұғымы өз маңыздылығын жоғалта бастайды, өйткені тілге де, сурет өнеріне де ортақ белгілер табылмады. Ал *«лингвосемиотика»* терминінің танымдық сипатына келсек, ол ұғымдардың екі түрлі кешенін құрайды.[3,135].

Қазақ тіліндегі терминдік бірліктер - таңбалық қасиеті мен атқаратын қызметтерімен ерекшеленеді. Мысалы, *«елтаңба»* - термині қазақ халқының егемендік алуымен байланысты пайда болған, әрі қазақ халқының мемлекеттік рәміздерінің бірі – гербтің суреттелуі арқылы тілімізде жаңа қолданысқа ие, *«таңба»* арқылы пайда болған термин.

Кез келген тілдің терминдік сипаты, терминдік жүйесінің қалыптасуы, терминнің тұрақты қолданысқа түсуі аз уақытта шешіле қоятын мәселе емес. Ол ұзақ мерзімді, тұрақты әрекетті, шынайы ізденісті талап етеді. Мәселен, спорт терминдерінің орыс тіліндегі варианты бұрын да, қазір де сол күйінде қолданылады. Мысалы, Бұған дейін Словакияда старт алған сындарда жүлдеден тау тұрғызған жерлестеріміз Гранада қаласына ойысқан Универсиаданың жалғасында сол жеңісті жорықтарын жалғастырып жатыр. Фристайлдің могул түрі бойынша сынға түскен Юлия Галышева сәтті өнер көрсете білді. Асланбек Шымбергенов өзінің бүкіләлемдік бокс сериясындағы дебютін өткізбек[4,6].

Мұндағы «старт», «фристайл», «могул», «бокс сериясы», «дебют» т.б. осы сияқты бірқанша терминдердің орыс тіліндегі варианты әлі де ақпараттық құралдарда қолданылады. Сондықтан, терминтаным мен тілтаным мәселесі ақпараттық құралдарда қазақша берілмесе, халықтың сана сезімі де, танымдық сипаты да ояна қоймас. Әлеуметтік тіл білімі - тіл мен қоғамдық өмір деректеріндегі байланыстарды зерттейтін тіл білімінің саласы. Термин - ғылымның арнайы саласындағы ұғымды білдіретін сөз немесе сөз тіркесі болғандықтан, ол нақты терминологиялық жүйе арқылы, тілтанымның жалпы лексикалық жүйесін құрайды. Ал тіл бірлігі ретінде термин – грамматикалық және фонетикалық заңдылықтарға бағынады. Сөйтіп тіл мен тілдік бірліктерді зерттеудегі когнитивтік лингвистика тілдік шеңбер аумағынан шығып, жеке өзіндік когнитизмнің адам санасындағы ментальдық процестерді басқаратын жалпы принциптері туралы ғылымның мәселелерімен, сондай-ақ лингвомәдениеттану, этнолингвистика, психология, философия пәндерімен байланысады.

Терминдер - тілдің жалпы лексикалық жүйесінің құрамына нақты терминологиялық жүйе арқылы ғана енеді. Бұлардың өзіне тән ерекшелігі: жүйелілігінде, нақтылығында, қысқалығында, сондай – ақ бейнелілік және стильдік реңктен алшақтығында. Мысалы, *Құсбегілердің* ел біріншілігінде Жамбылдық *саятшылар* озды. Одан бөлек жыл сайын елімізде *бүркітшілер сайысы* орын алып, түрлі игі шаралар өткізіліп тұрады. Осы орайда Меркі ауданында жастар арасында *құсбегіліктен* Қазақстан Республикасының *чемпионаты* өтті. «Қыран құс не алмайды салса баптап» - деп ақындар жырлағандай, құстарының бабы мен бағын сынаған бүркітшілер жарыстың әр кезеңінде *«қолға шақыру»*, *«еркін ұшыру»*, *«шырғаға түсіру»*, *«қоянға салу»*, *«түлкіге салу»*, *«шибөріге салу»* әдістері бойынша сайысқа түсті[5,4].

Мұндағы *құсбегі*, *саятшы*, *бүркітші* деген терминдердің мағынасна келсек, құсбегі – құсты баптаушы, саятшы - құсты сайысқа қосушы, бүркітші – құспен айналысушы, бірақ түптеп келгенде *жаттықтырушы* мағынасын береді. Мұның барлығы белгілі бір терминологиялық жүйе шеңберінде ғана болатын құбылыс. Ал кейбір терминдер, ол медицина, лингвистика, физика т.б. бірнеше ғылым ауқымында қолданылып, мәселен

«түбір» сөзін алсақ, ол омонимдік сипат алады.Сөйтіп, терминологиялық ауқымнан тыс қалған терминдер өзінің жүйелілігінен алыстап, терминсізденеді.

Ал терминдену мен терминсіздену процесін біз терминологиялық лексика мен жай лексиканың бірінен – біріне ауысуынан байқаймыз. Мысалы, Алғаш *рингке көтерілген* 52 келідегі *саңлағымыз* Мирас Жақып бастапқы екі раундта *қарсыласының шамасын байқап* көрді де, үшінші раундтан бастап оның *сілікпесін шығарды*.Мирас қалған кезеңдерде де мұхит асып келген *қарсыласын төмпештеумен* болды.Бұдан *шаршы рингке* шыққан Қарағанды бокс мектебінің түлегі,60 келідегі үмітіміз Ержан Мұзафиров американдық Монтгомери Малиек Доннелмен *қолғап түйістірді*.Бұл нағыз біріне –бірі сай *қос шебердің шайқасы* болды[6,8].

Сонда жалпыхалықтық лексикадан ауысқан сөздер «*рингке көтерілу*», «*саңлақ*», «*қарсыласының шамасын байқау*», «*сілікпесін шығару*», «*қарсыласын төмпештеу*», «*шаршы ринг*»,«*қолғап түйістіру*», «*қос шебердің шайқасы*»т.б. терминдер қатарын түзеді.

Адамзат қоғамы дамып, өркендеген сайын оның таным білімі, ой-өрісі арта түсетіні заңды құбылыс. Осымен байланысты санада қалыптасқан ұғымды таныту деңгейі де кеңейе түсетіні белгілі. Ақиқат дүниенің кез-келген объектісінің денотаты мен жағдайлары тіл арқылы санада таңбаланып сақталады және сол дүниені таныту үшін жұмсалады.

Ал суреткер танымында ақиқат дүние үзігінің тілдік қолданыста кездеспейтін, яғни тіл арқылы санада тіркелмеген, ерекше денотаттары, жағдайлары кездесіп отырады. Сондықтан, қазіргі тіл біліміндегі терминдер мен терминологиялық тіркестер когнитивтік бағыттың басты мәселесі болып табылады.Біріншіден - санада тілге дейінгі белгіленген, бейнеленген дүниелердің ішкі мәнін түсіндірудің әдіс-тәсілдерін қарастыру, екіншіден-логикалық және эстетикалық таным-білімнің реттелген, жүйеленген, өңдеуден өткен ақпараттарын тіл арқылы іздеп айқындау болады.

Кейінгі кезде, әсіресе лингвистикалық әдебиеттерде, терминдердің жүйелі болу жағы жиірек әңгіме болып жүр. Ал енді бұл жүйелік дегенді елдің бәрі бірдей дұрыс түсіне бермейтін сияқты. Мұның әркім әр түрлі жағын алып,терминолог-тілшілердің бірі В.А.Даниленконың классификациялық пікіріне баса назар аударып, сол тұрғыдан түсіндірмек болады[7,17].

Әйгілі тілші А.А.Реформатский терминнің сөзжасамдық жүйесін екі түрлі ыңғайда қарастырады, яғни оны бір жағынан, терминологиялық жүйенің элементі ретінде, екінші жағынан, жалпы тіл жүйесінің элементі есебінде бағалайды[8,170]. Оның айтуынша терминология жүйелілігі термин элементтерін тіркесімділігіне, басқаша айтқанда, олардың орналасу тәртібіне де қатысты болады.

Түркология ілімінде де бұл жайында белгілі бір түсінік орныға бастаған тәрізді.Олардың қайсы бірі мына тектес: жүйелілік талабы мен термин құрайтын элементтер мен белгілерді іріктей білу жүйесіне тікелей байланысты.Іріктеу сәтінде ол белгілердің біртектестігіне қатты көңіл бөлумен қатар, терминдер жүйесінің дұрыстығы белгілі жүйе бойынша белгілерді іріктеуге ғана емес, сонымен бірге сол белгілердің қай түрде болатынына да байланысты екенін ескерту қажет.

Қорыта айтқанымызда, біз жинап сұрыптаған терминологиялық материалдар табиғаты, қазақ тілі терминологиясының ең негізгі екі жолға сүйене отырып жасалғанын көрсетеді. Оның бірі- тілімізде бұрыннан бар сөздерді терминдік мәнде қолдану болса, екіншісі- жаңа терминдерді қазақ тілінің терминжасам мүмкіндіктерін пайдалана отырып

жасау. Тіл табиғатында қалыптаса бастаған терминжасамның аталған тәсілдердің бәрі де осы негізгі екі бағыт шеңберінде туындаған.

Пайдаланылған дереккөздер:

- 1.АбаилдаевТ. «Айша бибі» //Ақ жол,2015,17 қаңтар.
- 2.Мемлекеттік тіл және рухани мәдениет.А.,2001.
- 3.СалқынбайА., Абақан Е. Лингвистикалық түсіндірме сөздік. А.,1998.
- 4.Ақ жол,2015,7 ақпан.
- 5.АйтбаевӨ.,КәрібаеваА.Ө.Сейдахмет Бердіқұлов және қазақ спорт терминологиясы.-Т.,2010
- 6.Кәрібаева Ә.Ө.,Бисенғалиева М.С. Қазақ тіліндегі терминдердің танымдық сипаты// «Қазақстан қоғамын әлеуметтік жаңғырту жағдайындағы білім мен ғылым» атты Халықаралық ғылыми тәжірибелік конференция материалдары. -Т.,2013, I-том, 97.
- 7.ДаниленкоВ.П.Лексико-семантическое особенности слов-терминов //Исследование по русской терминологии.-Москва,-1971.
- 8.РеформатскийА.А.Что такое термин и терминология // Вопросы терминологии.- Москва,- 1961.

А. БАЙТҰРСЫНҰЛЫ МЕН Ф.ДЕ СОССЮР: ӨМІРШЕҢ ТҰЖЫРЫМДАР

А.Б. Салқынбай

*Филология ғылымдарының докторы, профессор
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы. Қазақстан.
asalkbek@gmail.com*

РЕЗЮМЕ

Мақалада ұлт ұстазы А. Байтұрсынұлының зерттеулері әлемдік тіл білім деңгейінде қарастырылып, Ф.де Соссюрдың басты теорияларымен салыстырылады. Ғалымдар ойларының бір-бірімен үндестігі, жақындығы нақты ғылыми салыстырулар негізінде анықталады. Бұл ой үндестігі тілдің және лебіздің табиғатының ортақтығынан шығатын қорытынды ретінде бағаланады. Ғалымдардың тіл мен лебіздің ішкі табиғатын терең тануы, оның қағидаларын ұқсас тұжырымдауы – жалпы тілдің заңдылықтарының ортақтығынан деп есептеледі. Соссюр лебізді жеке адамның өз еркімен сөйлеуі және түсінуі десе, Ақымет те дәл осыны меңзеп, оны амандасу сипатындағы қолданыстар арқылы мысалмен көрсетеді. Айтушы өзі үшін айтпайды, өзгенің оның айтқанын түсінуі үшін айтады. Екі ғалымның да ғылыми қисыны – лебіздің жекелігі мен түсінікті болуының маңыздылығы. Ғылыми қағиданың орнықтылығы мен өміршеңдігі – тілдің ішкі болмысында тереңдей жатқан заңдылықтарды дәл анықтай алуымен байланысты екенін осындай тағылымды тұжырымдардан анық аңғарылады деген тұжырым жасалады.

Кілт сөздер: А. Байтұрсынұлы, ұлт ұстазы, Ф.де Соссюр, тұлғатану, сингармонизм, тіл, лебіз.

В статье рассматриваются научные исследования учителя нации А. Байтурсынова на уровне мирового языкознания, которые сравниваются с основными теориями Ф. де Соссюра. Созвучие и близость их мыслей определяются на основе научных сравнений. Близость мышления оценивается исходя из общности природы языка и речи. Глубина познания учеными внутренней природы языка и речи, сходная формулировка их принципов основаны на общности закономерностей языка. Если Соссюр утверждал, что речь –

свободное говорение и понимание человека, то А. Байтурсинов указывает на то же самое и доказывает примерами употребления приветствия в речи. Говорящий говорит не для себя, а для того, чтобы другой человек понимал то, что он говорит. Научная логика обоих ученых отражает важность индивидуальности и ясности речи. Из этих важных заключений видно, что устойчивость и жизнеспособность научного принципа зависят от того, насколько точно выявляются закономерности внутренней природы языка.

Ключевые слова: А. Байтурсинов, учитель нации, Ф. де Соссюр, идентичность, сингармонизм, язык, речь.

The article analyzes the research of A. Baitursynov in the global perspective and compares it with the main theories of F. de Saussure. The similarities and closeness between the ideas of the two scientists are evaluated on the basis of concise scientific comparison. This connection between ideas is evaluated as a result of the commonness between the natures of language and speech. It is considered that the scientists' deep understanding of language and speech and their principles' similar formulation is because of the closeness of general laws of the language. While Saussure claimed that speech is the independent talking and understanding of an individual, Aqymet meant the same idea by providing the example of the usage of speech in greeting. The speaker does not speak for himself or herself, he or she speaks to be heard and understood by someone else. The scientific logic that both scientists had was the importance of individuality of speech, as well as the importance of it being understandable. The scientific principle's relevance is the statement that with the use of such helpful conclusions, useful information about the the ability to identify the laws lying deep in a language's being can be found.

Keywords: A. Baitursynov, teacher of the nation, F. de Saussure, identity, synharmonism, language, speech.

Қазақтың ұлы даласы тылсым сырды ішке бүгіп, ұдайы үнсіз қарсы алады мені. Мұны да, қайғысы да, қасіреті де, қуанышы да, сыры да, сыны да – даланың ішкі өзегінде, өзінде тұнады: Қазақ арасынан шыққан ТҰЛҒА оны кейде күй етіп күмбірлете, сарната сыртқа шығарады, кейде ақын сыры болып мөлтілдейді, кейде патша сөзбен ішкі жан дүниесін сездіреді.

Жазылмаған тарихы біреуді қызықтырады, біреуді қуантады; ал өзі қуаң тартып, бозара түседі боз далам.

Ұлы даланың ұлық қасиеті де осы тылсымды үнін ішіне бүгіп, керіле түсіп үнсіз жататынында болар, бәлкім. Ұлы дала кейде күңіренеді, көк бөрідей ұзақ ұлиды, кейде бусанып жадырайды, мұндайда гүл біткеннің төресі төріне өрнек салады, сосын қайта бір самарқау қалыпқа түседі...

Ұлы дала сырын айтар тұлғалар некен-саяқ. Бірақ қадау-қадау. Даламен сырласып, оның жан жарасын сезініп, рухани тірлігінің болашағын жаңартуға жанын аямай қызмет еткен, Ұлы Дала иесі - Қазақ ұлтының кемелдікке жетуінің басты қайнары білім мен ғылым жолы екенін тап басып, талауға кеткен малы мен жанының қайтарымы тек білімді болу арқылы ғана оралатынын сезінген Даланың біртуар ұлы Ақымет Байтұрсынұлы еді. Даланың қасиет қонған Торғайында Қаракұмда желе жортып, Аққұмындағы аруды ғашық етіп, Тосынның құмы мен Құм кешуді кешіп жүріп Ақымет қазақ сөзінің мәйегін жинады, тарихи жырларын терді, сөзінің заңдылығын ашты, «сөз жұмағын» (А.Б.) асыл деп танып, сол асылдың сыры мен сымбатының келісті қалыбы мен қағидасын түзді. Жай түзбеді, саз түзді, дәл түсті, нақ айтты, тап басты. Мұның мәнісі - сөз мәйегінің бабы мен мәнін терең білгендігі, әлемдік тіл біліміндегі теориялық қағидаларды терең меңгергені, оқығаны; сол

оқығаны мен тоқығанының ізімен кетіп қалмай, қазақ сөзінің ішкі болмысын өз жүйесімен, өз таным-түсінігімен, ұлттық дүниетанымға сай қағидалар мен тілдік заңдылықтарға сәйкес заң-ереже жасағанында.

Бүгінде туғанына 150 жыл толып отырған Ақымет Байтұрсынұлын әлем біліп, танып, бағалап, қадір тұтып отыр. Оның қаламынан туған әр шығарма өзінің асқан ғылыми құндылығымен әлемді мойындатуда. Қазір ғана емес, кезінде де мойындаған. Ақымет шығармалары 1988 жылдың соңына дейін кеңестік кұрсаудың шеңгеліне тығылған-ды. Алайда алтын кездік қап түбінде жатар ма? Қайта жарқырады, ашылды, оқылды, танылды, бағаланды. Репрессияланған жылдардың өзінде Ақымет Байтұрсынұлын Қытайда, Моңғолияда, Түркияда ХХ ғасырдың көрнекті тілші ғалымы ретінде мойындады. Бұл туралы Ақымет туралы бірнеше монографиялық зерттеу жазған ғалым Махамбет Жүсіпов «Фономография А. Байтұрсынова и фонология сингармонизма» атты монографиялық зерттеуінде атап көрсете келе, былай деп қорытады: «А. Байтұрсынов репрессированный на родине, был признан выдающимся лингвистом XX века в Китае, Монголии, Турции, в трудах отдельных ученых Германии, США, в работах Н.Ф. Яковлева, А.А. Реформатского, А.Н. Кононова и А.М. Барулина» [М. Джусипов «Фономография А. Байтұрсынова и фонология сингармонизма». – Ташкент, 1995, 7-стр.].

А. Байтұрсынұлы зерттеулерінің ең басты маңызы – түркі тілдерінің әлемдік деңгейдегі басты әрі анық ерекшелігі саналатын сингармонизм теориясын нақты деректер арқылы жүйелі негіздеуі, өзі белгілеген төте жазуын сол сингармония теориясы бойынша жасауы, ғылыми негіздемесін зерделеуі болса керек. Ғалым сингармония заңдылығына сүйене отырып, араб қаріптерінің негізінде тұңғыш қазақ әліпбиін түзді. Мұны қазақ тілінде сөйлеуші ұлттың сөйлеу үлгісі мен мәнерін, әуезі мен әуенін, дүниетанымдық болмысын сақтай отырып жазды. Содан да болар, жазу – қазақ тілінің (түркі тілдерінің) ішкі заңдылықтарын нақты анықтайтын мықты қағидалар жүйесін туғызды.

Байтұрсынұлының әлемдік деңгейде ғылыми ой қорытуының өзі - осы өзгелерге ұқсамайтын жалғамалылық қасиетімен қоса, дыбыстардың үндесуі мен ықпалы мықты сақталған тілдік заңдылықты ашып, қазақ (түркі тілдерінің) тілінің әлемдік аренадағы орнын белгілеп беруі дер едік.

А. Байтұрсынұлының Торғайдағы 2 сыныптық орыс-қазақ мектебін 1891 жылға дейін оқып, одан соң Орынбордағы 4 жылдық мектепті бітіргені, кейін 1895–1909 жылы Ақтөбе, Қостанай, Қарқаралы уездеріндегі орыс-қазақ мектептерінде оқытушы, Қарқаралы қалалық училищесінде меңгеруші қызметін атқарғаны белгілі [<https://qazaqtimes.com/article/2766>]. Ал жазуындағы шығармашылық, ғалымдық кемел білім мен білікті ғалымның өзін-өзі дамыту жолында алғанын, өзі оқып білгенін, түсініп танығанын, дамытып тереңдеткенін айтуымыз қажет.

Ақымет зерттеулерінің ғылыми тереңдігі өз кезіндегі әлемдік ғылыми ойлардың деңгейімен мөлшерлес, шамалас келеді. Мәселен, әлемдік Женева мектебін қалыптастырушы теоретик саналатын Фердинанд де Соссюрдің еңбегін (университеттегі дәрістерін) шәкірттері Шарл Балли мен Альберт Сеше ғалым дүниеден өткеннен кейін үш жыл өткенде, 1916 жылы шығарған-ды. Ал бұл зерттеудің ең басты ғылыми тұжырымдамасы - ауызекі сөйлеу мен тілді бөліп көрсетуі. «Разделяя язык и речь, мы тем самым отделяем: 1) социальное от индивидуального; 2) существенное от побочного и более или менее случайного»- деп жазады. [Соссюр Фердинанд де. Курс общей лингвистики. Пер. с французского. М.: Едиториал УРСС, 2004. — 256 с. (Лингвистическое наследие XX века) -

с.38.]. Ал Ақымет 1918 жылы Ташкентте жариялаған «Тіл құрал» (қазақ тілінің сарфы) Бірінші жылдық еңбегінің «Сөз басында» сөйлеу мен тілді айырып көрсетеді. Бірінші жылы оқытуды әп деп бастағанда бала сөйлеу мен тілді ажырата білуі тиіс екенін ерекше атап көрсетеді. ««Тіл құрал» үш жылға бөлінгенде, деп жазады ұлт ұстазы, - бірінші жылда оқытуға ұйғарғанымыз: сөйлеу мен сөйлемді айыру, сөз бен сөздің буынын айыру, буын мен буындағы дыбысты айыру» [2017. 17]. Бірінші сыныптағы балаға сөйлеу мен сөйлемнің айырмасын ұқтыру үшін бірнеше мысалдар береді: *Еділ бойы тоғай бар; тоғай толған ноғай бар, бурыл атта бұғау бар; оны да кесер егеу бар; сом темірге балға бар, сомсынғанға Алла бар*. Сөйлеуде ойды тиянақтау үшін бірнеше сөйлем бар, ал сөйлем бірнеше сөзден тұруы ықтимал. Ақымет көрсеткен мысалдардан анықталатыны біреу: сөйлеудің мәнісі – айтушының ойы тыңдаушыға түсінікті болуы. Ал сөйлемде айтылар ой толық түсінікті әрі тиянақты бола қоймайды. Жоғарыда алынған мысалдағы *Еділ бойында тоғай бар* – бір сөйлем. *Тоғай толған ноғай бар* – екінші сөйлем. Бірақ бұл сөйлемдер айтылар ойды тыңдаушыға толық жеткізе алмайды. Тек *Еділ бойы тоғай бар; тоғай толған ноғай бар, бурыл атта бұғау бар; оны да кесер егеу бар; сом темірге балға бар, сомсынғанға Алла бар* - деп сөйлеуді толық бергенде ғана мәтіндегі астарлы философиялық мән анық және түсінікті болады. Яки кісі баласы біреуді қорсынып, қомсынып, зорсынуына, сомсынуына болмайды, Алла әркімді де орнына қояды деген халықтық тұжырымды тәпсірлейтін мақалды толық беру арқылы ғана ой айқындалады, пікір түсінікті болады. Сөйлеу мен сөйлемнің мәні мен ерекшелігі осылайша нақты деректермен, қарапайым тілмен түсіндіріледі Ақыметте.

Ф. де Соссюр тілді таңбалар жүйесі деп таниды. Ал А. Байтұрсынұлы үшін тіл - «сөз жұмағы», «сөз өнеріне жұмсалған сөз жұмағы да тіл деп аталады» [1. 575]. Яғни, ғалым жалпы тіл біліміндегі қалыптасқан теориялардың басты сарынын сақтайды. Дей тұрғанмен, Ақыметтің айтары – қазақ тілінің ішкі болмысынан, ішкі заңдарынан туындайды. Ең алдымен, қазақ баласының дүниетанымына сәйкес, сөз – өнер. «Сөз өнері деп асылында нені айтамыз» деген сұраққа мынадай жауап береді: «Бір нәрсе турасындағы пікірімізді, яки қиялымызды, яки көңіліміздің күйін сөз арқылы жақсылап бере білсек, сол сөз өнері болады. Ішіндегі пікірді, қиялды, көңілдің күйін, тәртіптеп,, қисынын, қырын, кестесін келістіріп сөз арқылы тысқа шығару – сөз шығару болады. Сөз шығару өнерді қорек қылса, өнер ғылымды керек қылады Мұнан сөз өнерінің ғылымы туады, - деп жазады. Бұл, біздіңше, поэтика ғылымына қарай бағыттағаны болса керек.

Ф. де Соссюр «Курс общей лингвистики» атты зерттеуінде ««Разделяя язык и речь, мы тем самым отделяем: 1) социальное от индивидуального; 2) существенное от побочного и более или менее случайного» дейді. [Соссюр Фердинанд де. Курс общей лингвистики / Пер. с французского А. М. Сухотина, под редакцией и с примечаниями Р. И. Шор. — М.: Едиториал УРСС, 2004. — 256 с.]. Жеке адамның сөзі бар да, әлеуметтің жалпы қолданысында ұғымды таңбалайтын атаулар бар. Бірі лебіздің, екіншісі тілдің зерттеу нысаны. Бұл қағида қазіргі күнге дейін өзекті болып, лебіз бен тілдің ара жігін айырудың басты тұжырымдамасы саналады. А. Байтұрсынұлы «речь» терім сөзін – лебіз деп алады да, тілді – тіл, тіл қисыны деп жазады. Қазақ тіл ғылымында күні бүгінге дейін орыс тіліндегі «речьті» аударма алмай келеді. Оны «сөз», «сөйлеу», «қолданыс» сияқты терім сөзімен атау үдерісі бар. Ақымет жасаған «лебіз» терімін профессор Р. Әмір және осы жолдардың авторы ғылыми мақалаларында қолданады. «Лебіз» терминін орнықтыру дұрыс болады деп есептейміз.

А. Байтұрсынұлы тіл қисыны мен лебіз ғылымының ерекшелігі мен айырмасын былайша атап көрсетеді: «Тіл қисыны дегеніміз асыл сөздің асыл болатын заңдарын, шарттарын танытатын ғылым. Лебіз ғылымының мақсаты – асыл сөздердің асыл болатын заңдарын білдіріп, түрлерін танытып, әдебиет жүзіндегі өнерпаздардың шығарған сөздерінің үлгі-өнегелерімен таныстырып, сөзден шеберлер не жасағандығын, не жасауға болатындығын көрсету» [575 бет]. Ұлт ұстазының бұл ойларының сонылығы мен ерекшелігі туралы Р. Сыздықтың мерейтойлық конференциясында филология ғылымдарының докторы, профессор А. Ісімақова терең зерделеген еді. Ғалымның пікіріне толық қосыла отырып, Ақымет айтқан анықтаманың қазіргі дискурстық теориялар үшін де маңызды екенін танимыз.

Бұл келтірілген анықтамада Байтұрсынұлы лебіз бен тілдің аражігін ашып көрсетіп, олардың басты сипаты мен ерекшелігін талдайды. Лебіздің тек ауызекі сөйлеудегі «индивидтік» (Соссюр) сипатын ғана көрсетіп қоймай, сонымен бірге автордың көркем шығармалардағы жеке қолданысын да лебізге жатқызады. Мұндай талдау лебіздің дискурстық керегесін кеңейтеді.

«Айтушы ойын өзі үшін айтпайды. Өзге үшін айтады. Сондықтан ол ойын өзгелер қиналмай түсінетін қылып айту керек. Оның үшін айтушы сөйлейтін тілін жақсы қолдана білу тиіс яғни әр сөздің мағынасын жақсы біліп, дұрыстап сөйлемді тізе білу тиіс». Біз қазақ тіліндегі сөздің бәрін білгеніміз қазақ тілін қолдана білу болып табылмайды. Тілді қолдана білу деп – айтатын ойға сәйкес келетін сөздерді таңдап ала білуді жана сол сөздерді сөйлем ішіне орын-орнына дұрыстап қоя білуді айтамыз. Қазақ тілі қазақ ортасындағы бәріне бірдей ортақ мүлік болғанмен, бәрі бірдей пайдаланбайды. Әр кім өзінше қолданады, өзінше тұтынады,- деп жазады А. Байтұрсынұлы [576-577]. Мұның мәнісін де ғалым оңай түсіндіреді: «біреу амансыз ба?» деп, біреу «есенсіз бе! Деп, біреу «сәлемет жүрсіз бе» деп, біреу «күйлі, қуатты барсыз ба» деп амандасады».

Ал Соссюр теориясымен салыстырып көрелік: «Речь — «индивидуальный акт воли и понимания», содержащий, во-первых, «комбинации, при помощи которых говорящий субъект пользуется языковым кодексом», а во-вторых, — психофизический механизм, позволяющий субъекту объективировать эти комбинации; «в речи нет ничего коллективного» [Соссюр Фердинанд де. Курс общей лингвистики. М.: Едиториал УРСС, 2004, с.43.].

А. Байтұрсынұлы «Сөйлеудің асыл мағынасы – біреуге білдірейін деген ойын айту. Айтушының мақсаты – тыңдаушыға ойын түгел түсіндіру. Ойын түсіндіру үшін соған керек сөздерді алу қажет» - деп тұжырымдайды.

Қарап отырсақ, екі ғалымның да айтқан ойлары бір-бірімен үндес, жақын. Бұл, әрине, тілдің және лебіздің табиғатының ортақтығынан шығатын қорытынды. Ғалымдар тіл мен лебіздің ішкі табиғатын терең сезіп, танып, оның қағидаларын өзінше осылай тұжырымдаған. Соссюр лебізді жеке адамның өз еркімен сөйлеуі және түсінуі десе, Ақымет те дәл осыны меңзеп, оны амандасу сипатындағы қолданыстар арқылы мысалмен көрсетеді. Айтушы өзі үшін айтпайды, өзгенің оның айтқанын түсінуі үшін айтады. Екі ғалымның да ғылыми қисыны – лебіздің жекелігі мен түсінікті болуының маңыздылығы. Ғылыми қағиданың орнықтылығы мен өміршендігі – тілдің ішкі болмысында тереңдей жатқан заңдылықтарды дәл анықтай алуымен байланысты екенін осындай тағылымды тұжырымдардан анық аңғарамыз.

Тілді таңбалар жүйесі ретінде бағалаған Ф. де Соссюр теориясы әлемдік ғылымда өзіндік орнын тапты, танылды. Ғалым тілдік бірліктердің табиғатын ашқанда оны «Языковая единица - это отрезок звучания (психического, а не физического), означающий некоторое понятие» деп анықтап, тілдік бірліктердің танылуын ұғымдармен байланыстырады: «Единицы выявляются благодаря понятиям (отдельно взятая акустическая составляющая делению не поддается): одной единице соответствует одно понятие». Ал Ақыметтік түсінікке көңіл бөлсек: «Сөз өнері адам санасының үш негізіне тіреледі: 1) ақылға, 2) қиялға, 3) көңілге. Ақыл ісі - аңдау, яғни нәрселердің жайын ұғу. Тану, ақылға салып ойлау, қиял ісі - меңзеу, яғни ойдағы нәрселерді белгілі нәрселердің тұрпатына, бернесіне ұқсаты, бернелеу суреттеп ойлау; көңіл ісі - тую, талғау. Тілдің міндеті – ақылдың аңдауын аңғанынша, қиялдың меңзеуін меңзегенінше, көңілдің туюін түйгенінше айтуға жарау» [568]. Байтұрсынұлы жазып отырған адам санасында орындалатын психологиялық жағдаяттар – ақыл, қиял, көңілдің қызметі – сөздің негізгі үш тірегі – Соссюр теориясын ары қарай дамытады, тереңдете түседі. Соссюр бір тілдік бірлікке бір ұғым сәйкес келетінін ескертсе, Ақымет көркем сөз иелерінің сөз қолданысына да ерекше маңыз береді. Бұл сөз мағынасының дамуына, түрленуіне бастайтын маңызды жол екенін анықтайды. Абайдың:

«Өлеңге әркімнің-ақ бар таласы,
Сонда да ішінде бар таңдамасы,
Іші алтын, сырты күміс сөз жақсысын

Қазақтың келістірер қай баласы, - деген шумағын келтіре отырып, «сөз шығаратындар көп, бірақ келістіретіндері аз болады,- дей келіп, «Сондықтан әр қайсысының (Сөзді айтып отыр. А.С.) лұғатында өзіндік айрымы, өзіндік белгісі болады. Ол айырым белгілерін жай айтып түсіндіру қиын; Әр қайсысының шығарған сөздерін оқып, әбден танысып, үйреншікті болғанда ғана сезілетін белгі» - деп қорытады.

Ф.де Соссюр ұсынған тағы бір маңызды қағида – тілдің мағыналы бөлшектердің жүйесі ретінде танылуы. Тілдік таңбаның табиғаты жайында сөз етілгенде, сөздің дыбыстық жамылғышы мен оның мағынасының өзара қатынасының сипаты еске алынады. Сөздің екі жағы бар. Ф.де Соссюрдің терминологиясы бойынша, оның бірі – таңбалаушы, екіншісі – таңбаланушы. Таңбалаушы – сыртқы жақ, ал таңбаланушы – ішкі жақ, ол – мағына, мазмұн, ұғым. Таңбаның негізгі белгісі ретінде оның белгіленетін мазмұнмен байланысы емін-еркін, шартты болатындығы айтылады. Ал тілдік тұрғыдан келгенде, сөздің дыбыстық тіркесі мен оның лексикалық мазмұнының арасында ішкі уәжділіктің болмауы еске алынады. Таңбаның емін-еркін, шартты, уәжді болу ерекшелігі – ең басты белгі, ең маңызды ерекшелік деп есептеледі.

Ақымет зерттеулерінің өн бойында тілдік бөлшектердің мағыналылығы жан-жақты талданады. Сондай-ақ, ішкі мағына терім сөзі де белсенді жұмсалған. Мәселен, қосымшалар табиғатын талдаған тұста «Қосымшалар екі түрлі: біреулері жалғанған сөзінің тұлғасын ғана өзгертіп, мағынасын өзгертпейді; екіншілері жалғанған сөзінің тұлғасын да, ішкі мағынасын да өзгертеді. Сондықтан бастапқы қосымшалар тысқарғы жалғаулар я тікелей жалғау деп аталады; екінші қосымшалар ішкергі жалғаулар я тікелей жұрнақ деп аталады,- деп жазады.

Тілдік бірліктердің ішкі және сыртқы сипаты туралы ғылыми ойлар В.фон Гумбольдт зерттеулерінде де белсенді қолданған-ды. Гумбольдт «ішкі» және «сыртқы» тілдік тұлғаны бөліп қарастырды. «Ішкі тілдік тұлғаның» туындауы түбегейлі қағидаттарға байланысты

болғандықтан, тіл құрылымының бүкіл ерекшеліктерін айқындайды, ал сыртқы тұлға – (дыбыс, грамматика) ішкі тұлғаның көрінісі. Гумбольдтық осы ой ұшқыны Ақыметте қазақ тілі деректері арқылы нақтыланып, жаңаша өріледі. Өзі жаңадан жазып отырған «Тіл құралдың» бастапқыда қазақы танымға таң болып көрінетінін, біраз жатырқау да болатынын, «үйткені бұл қазақта бұрын болмаған зат екенін» тап баса тани келе, ең бірінші – сөйлеу мен сөйлемді айыру, сөз бен сөздің буынын айыру, буын мен буындағы дыбысты айыруды аса маңызды санайды. Бұл аталған үш мәселе әлемдік тіл теориясындағы аса күрделі де оқшау ғылыми мәселелер. Бұл - тілдің ішкі бірлігі арқылы тұтаса, сабақтаса да салаласа танылатын тұтастық. Бұл - тіл танудағы үлкен ғылыми ойды шоғырландырған, күрделі ілім қалыптастыратын теориялар еді. Ғажабы сол, Ақымет Гумбольдтің «ішкі» және «сыртқы» деген қағидасын да өзіндік жүйемен қолдана білген. Мәні - ортақ, идеясы - бір, қолданысы - ерекше. Қазақ сөзіне жалғанатын қосымшалардың беретін ішкі мағынасына қарай «бірі сөздің тұлғасын өзгертсе де, ішкі мағынасын өзгертпейді, екіншісі сөздің тұлғасын да, мағынасын да өзгертеді. Сондықтан бастапқысы тысқарғы, соңғысы ішкергі жалғау деп аталады. Яки, екі ғалымның да айтпағы сыртқы тұлға – дыбыс, грамматикалық мағына, ішкі тұлға – сөздің ішкі мағынасы, сөздің ішкі болмысындағы мән. «Екі түрлі жалғаудың тысқарғысы сөйлегенде, жазғанда сөздерді бір-біріне қиындастырып тізу үшін қажет, ішкергісі бір мағыналы сөзден екінші мағыналы сөз шығарып, сөзден сөз туғызып, көбейтіп, тілді байыту үшін қажет», - деп жазады Ақымет Байтұрсынұлы.

Қазақ ғалымы тілдік бірліктердің ішкі мағыналық құрылымына терең мән бергені анық. Мұндай тұжырымдар зерттеудегі әр тұлғаға қатысты талдауларында айқын аңғарылады: «Сөйлемнің жаны – сөздердің басы мағыналы болып құралуы (қысқа айтқанда, сөйлемнің мағынасы). Олай болмаса, құр сөздердің басын құрап айтқанмен, сөйлем болмайды. Сөйлем ішіндегі сөздердің басын түсінікті етіп құрастыру, сөйлемдерді түсінікті етіп жасау туралы сөз табиғатынан шыққан түрлі заңдар, тәртіптер бар – қысқасынан айтқанда, өз алдына білерлік толып жатқан білімдер бар». Осы орайда Ф.де Соссюрдің мына сөзі еске түседі: «Во всякую эпоху, как бы мы ни углублялись далеко в прошлое, язык всегда выступает как наследие предшествующей эпохи. Акт, в силу которого в определенный момент имена были присвоены вещам, в силу которого был заключен договор между понятиями и акустическими образами, — такой акт, хотя и вообразимый, никогда констатирован не был. Мысль, что так могло произойти, подсказывается нам лишь нашим очень острым чувством произвольности знака» [81-82].

Адам баласы атаулардың дыбысталуы мен ұғымын таңбалап, жазуды қалыптастырды. Бұл адамзаттың ең іргелі жетістіктерінің бірі. *«Жазу дегеніміз – дыбыстың таңбасы. Әр дыбыстың әр елдің таңбасындай таңбасы болады. Таңбасына қарап қай дыбыс екенін танимыз»* деп жазады Ақымет [17]. Швед ғалымы Фердинанд де Соссюрдің алғаш 1916 жылы жарық көрген «Жалпы тіл білімі курсы» атты еңбегінде былай деп жазады: *«Тіл мен жазу екі бөлек таңбалар жүйесі; екіншісі біріншісін көрсетудің негіздік мақсатында өмір сүреді»* [17]. Осы жерде, яғни, жазудың дыбыстың таңбасы екендігін айту арқылы екі ғалымның пікірлері түйіседі. Ф. Де Соссюр тіл білімінің зерттеу нысаны сөздің жазу формасы мен ауызша сөйлеу формасы емес, тек ауызша сөйлеу формасының өзі нысанды құрайтынын айтып, жазудың рөлінің төмен екендігін көрсетеді. Ал Ақымет Байтұрсынұлы әр елдің дыбыстарының өз таңбасы болатынын және таңба, яғни, жазу арқылы дыбысты танитынымызды тілге тиек етіп, жазудың оң рөлін көрсетеді.

Ақымет Байтұрсынұлы жазу әріптердің суретін салу дей отырып, жазуға таңбадан кеңірек ұғым береді. Яғни, алдын жазу дыбыс таңбасы десе, енді дыбыс таңбасының орнына әріпті қойып, жазу сол әріптердің тізбегі деп жазу ұғымын кеңейте түседі. Дыбыстарға арналған әріптер болатынын, оларды тани білу керектігін, таныған әріпті жаза білу керектігін әрі жазған әріпті дыбысымен айта білу керектігін нақты көрсетеді. Бұл өз кезегінде жазу адамды сауатты және өркениетті етпек. Демек, Ақымет Байтұрсынұлы жазу мен дыбысқа қатысты өзінің тұшымды тұжырымдарын қалдырған. Бұл тұжырымдар, өз кезегінде, қазақ тіл ғылымының грамматологияға саласына негіз болады.

Тілдік бірліктер арасындағы синтагматикалық қатынастарды ерекше бөліп қарастыру Ф. де Соссюр мен Бодуэн де Куртене еңбектеріне тән. Синтагматикалық талдаудың екі түрлі тәсілі бар: валенттілік талдау (көрші тұрған тілдік бірліктердің мағыналық қатынасы) және дистрибутивті талдау (бірліктердің лексикалық және грамматикалық мағынасын ескермей, мәтіндегі бірліктердің қоршаған ортасын зерттеу). Синтагматикалық және парадигматикалық қатынас тілдің жүйелі құрылым екенін көрсететін негізгі фактор. Синтагматикалық қатынас – сөйлеу не жазу кезіндегі тілдік бірліктердің көлденең бағыттағы бірінен кейін бірі байланысып келе алу қабілетін, байланыса алу қасиетін айқындайды. Синтагматикалық қатынас барлық тілдік қабаттарда нақты көрініс табады. Бұл заңды да. Тілдік тұлғалардың бір-бірімен қосарлануы, тіркесуі, жалғануы, бірігуі нәтижесінде жаңа атау жасауы үшін, немесе сөздердің тіркесіп сөйлем құрауы үшін, синтагматикалық қатынастың орындалуының өзіндік ерекшелігі бар.

Ақымет зерттеулерінде де синтагматикалық қатынасқа ерекше мән берілген. «Сөз ақылға қонады шындығымен, көңілге ұнайды өңі үйлестігімен, өң үйлесуін жарастық, келістік дейміз. Келістік көрік негізі екендігі өленді сөйлемдер туралы сөз болғанда айтылды» [643]. Ия. Ғалым өленді сөйлемдердің ерекшеліктерін талдау барысында әр сөздің тіркесу сипаты болатынын нақты деректер келтіру арқылы талдап түсіндіреді. Яғни, «синтагматика» терімсөзін А. Байтұрсынұлы «*келістік*» деп атаған. Бұл атау пән сөзі, терім сөз ретінде қазақ тілінде қолданысқа енгізуге лайық деп бағалаймыз. Шынында да, «келістік» терімсөзінің ішкі сипаты мен мағынасы сөздер арасындағы байланысудың келісілген, бір-бірімен мағыналық, ұғымдық, таңбалық тұрғыда жарасқан тұрқын нақты таңбалайды.

Ф. де Соссюр де таңбаның уәжділігі туралы теорияға қатысты терең зерттеулер жүргізген. Алайда ғалымның зерттеулерінде уәжділік туралы көзқарасы біркелкі емес. Зерттеулеріне көз салсақ, жеке адам белгілі бір тілдік ұжым қабылдаған таңбаға ешқандай өзгеріс енгізе алмайтындығын ескере отырып, таңбаланатын зат не құбылыс пен оны таңбалаушы тұлғаның арасында уәж жоқ деп есептеген. Таңбалаушы тұлғаны кездейсоқ деп танып, ғалым таңбалаушы мен таңбаланушының арасында ешқандай табиғи байланыс жоқ деген пікір келтіреді. Алайда, ғалым еліктеу сөздердің, күрделі сан есімдердің таңбаланушы заттар мен құбылыстарға уәжделетінін жоққа шығара алмай, былай деп жазады: «Таңбаланушының таңдалуы әрқашан да кездейсоқ болмайды дегеннің дәлелі ретінде дыбысқа еліктеуді келтіруге болады. Бірақ дыбысқа еліктеу тіл жүйесіндегі табиғи элемент болып табылмайды. Олардың саны да айтарлықтай көп емес». Ғалым таңбалардың бір бөлігі ғана таза кездейсоқ болады; басқа таңбаларда, оларда әр түрлі дәрежеде кездейсоқ деуге негіз болатын қасиеттер анықталады, таңба салыстырмалы түрде уәжделуі мүмкін деген ой айтады.

Сөйлеу тіліндегі тұлғалары уәждеделмеген тілдер болмайды, бірақ барлық нәрсесі уәждеделген тілді елестету мүмкін емес деген ой тұжырымдайды Ф. де Соссюр. Яғни, ғалымның уәжділік туралы зерттеулерінде біркелкілік жетіспейді. Бұл тұрғыда Ақымет Байтұрсынұлының ғылыми ойлары - терең де тұжырымды, байламы – нық. «Ойлау екі түрлі: адам ойлағанда я нәрсеге тиісінше ойлайды, я көңілінің түйісінше ойлайды. Нәрсе түрлі ыспатты болады. Ол ыспаттардың біреулері бойына біткен ыспат болса, екіншілері адамның қосқан, таңған ыспаттары болады. Мәселен, нәрсенің бірін жылы, бірін суық, бірін тегіс, бірін бұдырмақ, бірін қатты, бірін жұмсақ дейміз. Бұл ыспаттар нәрсенің бойында бар ыспаттар. ... Сол сияқты бір нәрсе туралы сөйлегенде я тиіс жағынан, я түйіс жағынан сөйлейміз, - деуінің астары терең. Бұл пікірді қазіргі ғылыми тілмен түсіндірер болсақ, кез келген зат не құбылыстың табиғи қалпы мен белгісін анықтап, оған атау берудің табиғи негізі, уәжі болатынын зерделеп танығанын шамалаймыз. Бұл мәселе төңірегінде әлі де терең зерттеулер жасау қажеттігі анық.

Қорыта айтқанда, Ақымет Байтұрсынұлы қазақ тіл деректері арқылы тіл білімінің үлкен ғылыми мәселелеріне тереңдей барып, өзіндік ой-тұжырымдарын әлемдік деңгейде қалыптастырғаны анық. Ендігі мақсат, Ақымет зерттеулеріндегі басты ой-қорытындылары мен зерделеген ғылыми қағидаларының әлемдік маңызын анықтап, талдап, жүйелеп, ғалымның биігін таныту болмақ.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Ахмет Байтұрсынұлының тілтанымдық мұрасы [Жауапты шығ.: Ә. Ахмет ; А. Байтұрсынұлы атын. Тіл білімі ин-ты, Л. Н. Гумилёв атын. ЕҰУ "Алаш" ғылыми-зерттеу ин-ты, ҚР Ұлттық кітапханасы, ҚР Орталық мем-тік архиві] - Астана : Алашорда, 2017 . - 751 б.
2. Байтұрсынұлы А. Таңдамалы шығармалары. – Алматы, Қазақ университеті, 2022. 1-том. 692 б.
3. Байтұрсынұлы А. Таңдамалы шығармалары. – Алматы, Қазақ университеті, 2022. 2-том. 674 б.
4. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. - Алматы, Ана тілі, -1992, 324 б.
5. Джусипов М. «Фономография А. Байтұрсынова и фонология сингармонизма». – Ташкент, 1995, 7-стр.
6. Соссюр Фердинанд де. Курс общей лингвистики. Пер. с французского. М.: Едиториал УРСС, 2004. — 256 с. (Лингвистическое наследие XX века) - с.38.

ТАЛАНТ ТАҒЫЛЫМЫ

(М.Әуезовтің туғанына 125 жыл)

п.ғ.д (DSc) Е. Б. Абдувалитов

Низами атындағы ТМПУ

Мұхтар Әуезовтің болашақ суреткерлік, ғалымдық, қайраткерлік қасиеттерінің бойға дарып қалыптасып, өсіп жетілуіне туыстан, ата-баба нәсілінен ала келген табиғи дарындылығымен қоса, оның тәлім тәрбие, білім алған оқу орындарының, күнделікті еңбекте етене араласқан тұрмыстық, әдеби-ғылыми ортаның өзіндік мол әсер-ықпалы болғандығы сөзсіз.

Мейірімді әке, аналарының әлди жырлары мен ата, әке, ағаларының ұлағатты өсиет ақылдарын құлағына құйып, көз ашып көрген алғашқы рухани әдеби ортасы әрине, Абай мектебінің ұлы тағылымы екендігіне ешкім шүбә келтірмесе керек. Бес-

алты жасынан бастап-ақ әкелерінің күндіз-түні қатаң қадағалауымен “бір қыс, бір жазда Абайды түгелге жақын жаттап” бойына терең дарыта алғандығынан болар, жазушы 1928 жылы “Өз жайымнан мағлұмат” атты өмірбаянда “...Менің бала күнімнен ішкен асым, алған нәрімнің барлығы — Абайдан. Таза әдебиет сарынына бой ұрғанда маған “Абай” деген сөз “қазақ” деген сөзбен теңбе-тең түсетіндей кездері бар сияқты Абайды сүюім үнемі ақылдан туған, сыннан туған сүйіс емес, кейде туған орта кір жуып, кіндік кескен жерді сүюмен бара-бар болатыны бар”,— деп жазған екен.

Болашақ кемеңгер Абай ұрпақтарымен бала кезден-ақ тай-құлындай бірге өсіп, достық, туыстық, құдандалық қарым-қатынаста болып, есейе келе тығыз шығармашылық байланысқа ұласқан. 1917 жылы жазғы демалысқа келгенде, Ойқұдық жайлауында Тұрағұл Абайұлының тұңғыш қызы Ақиланың ұзатылу тойында Абай ауылының жастарымен бірге, “Еңлік-Кебекті” ойын етіп қойған еді. Жазушы сол 1917 жылы күзде “Адамдық негізі — әйел” атты мақаласын Тұрағұлмен бірге жазады.

Абай өлеңдерін, өмірлік деректерін іздеп, жинастырып, зерттеу барысында қаламгер ұлы ақын айналасындағы көп жақын кісілермен (Әйгерім, Ділдә, Кәкітай, Көкбай, Қатпа, т.б) кездесіп, сұхбаттас болған. Әсіресе Көкбайдың барынша зор көмек көрсеткенін мақалаларында арнайы айтып өтеді.

М.Әуезов Семей семинариясында Жүсіпбек Аймауытов, Қаныш Сәтпаевтармен қатар оның көп жылдар бойы жақын шығармашылық қарым-қатынаста болған. Тұңғыш баспа бетін көрген “Қазақтың өзгеше мінездері” атты мақаласын Ж.Аймауытовпен бірге жазып, Ташкентте шығатын “Алаш” газетінде жариялаған. Олар 1918 жылы Семейде “Абай” журналын бірлесе шығарып, онда көптеген шығармаларын қатар жариялап, “Абайдың өмірі және қызметі”, “Абайдан соңғы ақындар” атты мақалаларын “Екеу” деген бүркеніш атпен бірге жазған. Сондай-ақ 1919-1921 жылдары Семейде шығатын “Қазақ тілі” газетінде қатар қызмет істеген.

1921-1922 жылдары алаштың ардақты азаматтары: А.Байтұрсынұлы, М.Дулатұлы, С.Садуақсұлы, Қ.Кемеңгерұлы т.б жақын таныс-біліс болған.

М.Әуезовтің әдеби-ғылыми ортасының бір кезеңін Ташкенттен бастау керек сияқты. Өйткені, оқырман жұртшылыққа бұрыннан мәлім, 1918-1924 жылдары Түркістан Республикасының астанасында Қазақ халық ағарту институты құрылып, қазақ тілінде “Ақ жол”, “Жас алаш”, “Жас қайрат” газеттері, “Шолпан”, “Сана”, “Кедей айнасы” т.б журналдар шығып тұрған.

М.Әуезов 1922 жылдың аяғында Орынбордағы жоғары лауазымды қызметін тастап, өкімет орындарының рұқсатынсыз Ташкентке келеді. Ташкентке келген бойда жазу мен оқуын жалғастыру мақсатында Орта Азия университетіне еркін тыңдаушы болып, әрі енді шыға бастаған “Шолпан” журналына басшылық етеді. Сондай-ақ сол жылдардағы “Сана” журналының қызметкерлері қатарында Жұмабаев, Әуезов, Оспанов, Тынышпаевтардың есімі аталады. Жазушы осы бір азғана мерзім ішінде мол еңбек етіп, оннан астам әңгіме: “Оқыған азамат”, “Қыр суреттері”, “Қыр әңгімелері”, “Үйлену”, “Кім кінәлі”, т.б 4-5 мақала, “Қазақ әдебиетінің қазіргі дәуірі”, “Халық әдебиеті туралы” зерттеулері жарияланып, ал “Бәйбіше тоқал” пьесасы жеке кітап болып басылып шығады.

1923-1924 оқу жылдарында Ленинград университетінің қоғамдық ғылымдар факультеті әдебиет және лингвистика бөліміне М.Әуезов оқуға түседі. Сондай-ақ оқуға жіберілгендердің ішінде М.Жұбанов, О.Жандосов, Ғ.Токжанов, Елизавета Бөкейхановалардың есімдері кездеседі.

1928 жылы Ленинград университетін бітірген соң, М.Әуезов Ташкент қаласына келіп, Қазақ халық ағарту институтында орман шаруашылығы техникумында қазақ және орыс әдебиетінен дәріс беріп, САГУ-да ғылыми қызметкер әрі аспирант болды. Осы Ташкентте өткен екі жыл ішінде ұстаздық еңбекпен қатар “Қилы заман”, “Көксерек” сияқты көркем туындыларын, бірнеше мақала және “Жеткіншек”, “Новый ауыл”, “Қазақстандағы ұлттар” атты кітаптарын жариялаған екен.

М.Әуезовтің еңбектерін осы бүгінгі күніміз, қазіргі күйіміз үшін аса көрнекті үлгі-өнеге бола аларлық жайлары баршылық. Мысалы, “Қазақтың өзгеше мінездері” атты мақаласында “Қазақтың ұлттық қалпы өзгерілді”. Тізгін мақсұты басқа, ниеті шалғай, суық бауыр жаттың қолына тиді. “Қазаншының еркі бар, қайдан құлақ шығарса” деген халге ұшырады. Кемеңгер билердің заманы қурып, адамды мал мен пұлға сатып алатын заманға киікті деп жазды. Сондай-ақ, 1927 жылы жазған “Қараш-қараш оқиғасы” хикаятында барымташы Бақтығұлдың екі жүзді Жарасбай болысқа деген буырқанған ыза-кегінің астарында өзінің де өкіметтің отаршыл саясатына бұлқынған ашу-қайраты бас көтеріп жатқан сияқты. Жарасбайды атып салып, жағасы жайлауда келе жатқан Бақтығұлдың көңіл-күйін автор былай суреттейді: “Денесі талай заманнан тұқыртып басып жүрген дерт пен ызадан бір сәттің ішінде құлан таза сауығып, айыққандай болды. Сергіп, көтеріліп, ойнақтағандай жолшыбай кез-келген өзін танымайтын аттыға: “мен бүгін бір бұғы атып келемін”, – деп мұрт астынан жымыып өте береді”, – деген қысқа ғана орамда қаншалық мол көркемдік қуат жатыр десеңші.

Міне, әңгіме “тәуелсіздік” туралы. Тәуелсіздік кімге болса да, жерге де, барлық тіршілік атаулыға әсіресе адамзат баласына бірде-бір қажет екендігі айқын көрініп тұр.

1932 жылы қамаудан босанып шыққан жазушы өмірінің соңына дейін Алматыда, Мәскеуде, Жазушылар одағында, жоғары оқу орындарында, академияда зиялы қауым өкілдерімен қызмет істеп, шығармашылық байланыста болғаны белгілі. Ол туралы жазылған естеліктер қазір бірнеше кітап болып басылып шықты: “М.Әуезов туралы естеліктер”, Ал., 1997; Т.Жұртбай “Бесігінді түзе”, А., 1997 т.б. Әрине, бұл естеліктерде аса құнды дерек, мағлұматтар кездеседі. Дегенмен, жазушының туысқан халықтармен ара-қатынасының әлі де тереңнен үйрену біздің міндетімізге айналып отыр. Мысалы, Айбек, Ғ.Ғұлам, И.Сұлтан, Ш.Айтматов, Б.Кербабаев, М.Тұрсынзаде т.б тығыз шығармашылық байланыста болған.

Әрине ұлы жазушыны жүздесіп пікірлескен қаламгерлердің қай-қайсысына болмасын, М.Әуезовтің әсері-ықпалы өте мол болғаны сөзсіз. Сондықтан да М.Әуезовтің Ташкентте өткізген қысқа ғана өмірі мен қызметін және әдеби-ғылыми ортасын өз алдына жан-жақты терең түбегейлі зерттеу бүгінгі күннің өзекті мәселесіне айналып отыр.

Пайдаланылған әдебиет

- “Біздің Мұхтар” Алматы: “Жазушы”, 1976. 363-б.
- Әуезов М. 20 томдық шығармалары, V том Алматы: “Жазушы”. 270-б.

ЦИФРОВОЕ ПОВЕСТВОВАНИЕ КАК ИННОВАЦИОННАЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ ТЕХНОЛОГИЯ

Республика Казахстан

Международный Таразский инновационный институт

Магистр педагогических наук, старший преподаватель кафедры «Казахский язык и литература»: Б.Ш.Стамкулова

Аннотация: Мақалада цифрлық баяндау (Digital Storytelling) "Цифрлық Қазақстан" мемлекеттік бағдарламасын іске асыру мақсатында тілдік емес ЖОО студенттерін оқыту практикасында қолданылатын инновациялық білім беру технологияларының бірі ретінде қарастырылады. Сандық әңгімелер жасау үшін қолданылатын мобильді қосымшаларға, веб-сайттарға және әртүрлі бағдарламаларға қысқаша шолу жасалады. Оларды дайындаудың кадамдық алгоритмі ұсынылады. QR кодтары әртүрлі мобильді қосымшаларды, веб-сайттар мен бағдарламаларды қолдана отырып, әртүрлі бағыттағы барлық білім беру бағдарламаларын орыс тілі пәні бойынша, тілдік емес білім беру бағдарламаларында оқитын студенттермен жасаған сандық әңгімелерге сілтеме жасай отырып берілген.

Түйінді сөздер: Сандық баяндау, білім беру технологиясы, оқытудың инновациялық технологиялары, мобильді қосымша, web-қосымша.

Аннотация: В статье рассматривается цифровое повествование (Digital Storytelling) как одна из инновационных образовательных технологий, применяемых в практике обучения студентов неязыкового вуза с целью реализации государственной программы «Цифровой Казахстан». Дается краткий обзор мобильных приложений, вебсайтов и различных программ, используемых для создания цифровых историй. Предлагается пошаговый алгоритм их подготовки. Приводятся QR-коды со ссылкой на цифровые повествования, созданные студентами, изучающими русский язык все образовательные программы разного направления, с использованием различных мобильных приложений, вебсайтов и программ.

Ключевые слова: Цифровое повествование, образовательная технология, инновационные технологии обучения, мобильное приложение, web-приложение.

Abstract: Article discusses about Digital Storytelling as one of the innovative educational technologies used in the practice of teaching students of a non-linguistic university in order to implement the state program "Digital Kazakhstan". A brief overview of mobile applications, websites and various pro-grams used to create digital stories. A step-by-step algorithm for their preparation is proposed. QR codes are cited with reference to digital narratives created by students studying Russian in a tech-nical college, using various mobile applications, websites and programs.

Keywords: Digital Storytelling, educational technology, innovative learning technologies, mobile application, web-based application.

С наступлением эпохи глобализации системы образования большинства развитых стран мира находятся в состоянии непрерывной модернизации и реформирования. По темпу внедрения инноваций в области образования Казахстан находится в числе передовых. Этот процесс идет непрерывно и ускоряется с каждым годом в стране поставлены амбициозные цели по улучшению качества образования.

Было признано, что важнейшим механизмом развития общества и государства в XXI веке является образование, о чем свидетельствует стремительное развитие реформ на рубеже веков, направленных на развитие образования на международном уровне, включая

Болонский процесс. Системные изменения в системе образования Казахстана соответствуют инновационным инициативам мирового уровня.

Титул первого Президента Республики Казахстан в Послании «За конкурентоспособный Казахстан, за конкурентоспособный народ, за конкурентоспособную нацию» гласит, что «конкурентоспособность нации определяется на первом этапе уровнем образования».

Закон Республики Казахстан «Об образовании» гласит, что «целями системы образования являются создание необходимых условий для качественного образования, направленного на формирование, развитие и профессиональное развитие личности на основе национальных и общечеловеческих ценностей, наука и практика. Внедрение и эффективное использование кредитов, дистанционного обучения, информационных и коммуникационных технологий, которые способствуют быстрой адаптации программ к меняющимся потребностям общества и рынка труда.

Современный мир меняется с огромной скоростью. Как отмечают многие специалисты, через 12-15 лет исчезнут многие из существующих сегодня профессий. Однако исследователи выделяют четыре компетенции, которые будут необходимы в будущем. Их еще называют четыре «К»: коммуникация, кооперация, креативность и критическое мышление. Все звенья современной системы образования в Казахстане должны быть направлены на подготовку креативных, нестандартно и конструктивно мыслящих специалистов с хорошим базовым образованием, которые смогут успешно справиться с вызовами наступившей цифровой эпохи. Одна из целей государственной программы «Цифровой Казахстан», принятой в 2017 г., – развитие человеческого капитала, что включает в себя подготовку высококвалифицированных специалистов с современными цифровыми навыками, востребованными в век цифровизации, или диджитализации. В этих условиях задачей системы высшего образования является внедрение современных технологий обучения в образовательный процесс.

Применение в образовательном процессе вуза современных инновационно-коммуникационных технологий способствует индивидуализации обучения, эффективному использованию времени на занятиях, дает новые возможности для взаимодействия студента и содержания образования.

Среди современных образовательных инноваций, широко используемых в последние годы в зарубежной практике обучения языкам, можно отметить технологию создания анимационного фильма (цифрового рассказа, цифрового повествования. Его еще называют «интерактивным повествованием», «цифровым документальным фильмом», «цифровым эссе», «электронным воспоминанием», «компьютерным рассказом» и т.д. [1, с. 805-809]. Эта технология за рубежом известна под названием «Digital Storytelling», она стала очень популярна с развитием интернет-технологий и появлением большого количества образовательных ресурсов при обучении иностранным языкам для решения различных педагогических задач и применяется на всех уровнях обучения. По существу, используя технологию «Digital Storytelling», мы заменяем традиционный рассказ, традиционное повествование повествованием, выполняемым в цифровом формате, цифровым повествованием. «В результате мы получаем своеобразный медиа-продукт малой формы, который использует цифровые инструменты для создания и презентации» рассказа с элементами интерактивности [2, с. 60].

Людам свойственно рассказывать истории, делиться ими с другими, эту древнюю человеческую традицию можно использовать в современной системе образования, применяя цифровые технологии. Анимация (с лат. «одушевление») - это настоящее искусство оживления изображения с помощью речи, музыки и движения. Создание анимационной или цифровой истории - достаточно трудоёмкий, но один из потрясающих способов обучения, который развивает воображение, фантазию, нестандартное мышление, речевые навыки обучающихся, стимулирует их творческие способности. Создавая цифровые рассказы, студенты учатся анализировать современные проблемы общества, получают удовольствие от изучения новых фактов, улучшают свои навыки устной и письменной речи [3, с. 134].

Создание цифрового рассказа можно давать студентам как самостоятельный индивидуальный или командный вид работы, в процессе подготовки которого они учатся взаимодействовать друг с другом, вместе сочинять истории и оживлять их с помощью цифровых технологий. В результате у них формируются различные компетенции: информационные (умение работать с различными видами информации: находить, сохранять, создавать письменные и устные тексты, в том числе в составе цифровых рассказов), когнитивные (умение ставить задачи, творчески и критически мыслить и т.д.), коммуникационные, научно-исследовательские (умение собирать и отбирать данные, правильно оформлять цитаты, соблюдая авторские права и др.). Среди преимуществ технологии также отмечается возможность персонализации обучения [4, с. 44]. Преимущества технологии Digital Storytelling, а также критерии эффективности рассказа подробно рассматриваются в работе «Сторителлинг как технология эффективных коммуникаций» [5].

Цифровые рассказы можно создавать при помощи мобильных приложений, на веб-сайтах («Render forest», «Animatron» и др.), на сайтах в различных программах «Pivot», «Adobe animation», «Autodesk Maya» и др. (рисунок 1). Создавать цифровые истории на мобильных устройствах (смартфонах, планшетах), используя мобильные приложения «Explain Everything», «Prisma 3D», «FlipaClip» и др., намного удобнее, к тому же у них широкий спектр возможностей и функций (рисунок 2). Почти все они американского производства. Наиболее популярно среди российских – мобильное приложение «Рисуем мультфильм-2», менее популярно «Оживи человека!». Преимущество приложения «Рисуем мультфильм-2» в его многофункциональности, есть и функция озвучки. Основная аудитория приложения – 7+. Но это мобильное приложение существует только в 2D-модели. Есть много бесплатных веб-инструментов, которые помогают создавать и сохранять придуманные цифровые рассказы, делиться ими с друзьями, они рассчитаны больше на детскую аудиторию: «Little Bird Tales», «Storybird», «Toon Doo», «BoomWriter», сайты «My Storybook», «Storyjumper», «UTellStory», приложение «Book Creator», веб-инструменты и приложения для iOS «Buncee» и «StoryKit (iOS)», приложение для iPad «StoryBots» [6].

Рисунок 2.

Инструкция по созданию цифровой истории с использованием программы «RenderForest»

Есть популярные программы, мобильные приложения и онлайн-сервисы для работы с рисованной анимацией, требующие профессиональных навыков. К ним относятся: «Dragonframe», «StopmotionPro», «AnimaShooter», немецкое приложение «iStopMotion», приложения для создания анимации на iPad «Animation Desk™» и «Animation Creator HD», онлайн-сервис «Moovly» [7].

В Казахстане русский язык в вузе изучают только студенты казахского отделения. На занятиях по русскому языку при выполнении самостоятельной работы студенты – репатрианты из Китая для создания цифровой истории использовали более понятное им мобильное приложение «皮影» («Pi ying»), наиболее удобное бесплатное мобильное приложение среди оригинальных китайских приложений для создания анимаций. К его достоинствам можно отнести наличие клипартов, готовых персонажей, которые могут выполнять определенные действия, выражать различные эмоции. Но язык приложения – только китайский.

Ниже мы приводим QR-коды со ссылкой на цифровые повествования, созданные студентами разного уровня подготовки, изучающими русский язык как неродной технической и других специальностей, с использованием различных мобильных приложений, веб-сайтов и программ, некоторые из которых не имеют функции озвучки или голосовой редакции (Рисунки 3-5). Применение технологии цифрового повествования при обучении русскому языку как неродному студентов технической и других специальностей, владеющих техническим инструментарием, развивает у них интерес к изучению языка, так как в процессе работы над идеей повествования, поиска нужной информации, создания сюжета, сценария анимации и озвучки студенты получают, во-первых, постоянную активную языковую практику, во-вторых, учатся работать в команде и, наконец, получают опыт креативного подхода к решению различных нестандартных задач.

Рисунки 3-5. QR-коды со ссылкой на цифровые истории («Сон о будущем», «Я и интернет», «Еда как философия»).

Другие студенты для выполнения самостоятельной работы по русскому языку создали цифровую историю через веб-программу «Render Forest» на одноименном сайте (рисунок 6). Это достаточно легкая, понятная, доступная программа, рассчитанная на школьников, студентов, предпринимателей; однако лучшего всего она подходит для создания анимаций, визитных карточек, рекламы, банеров. Здесь имеются готовые файлы: клипарты, аудио, фото, видео и т.д. Недостаток этой программы в том, что нет функции озвучки, для этого придется использовать другие программы («Camtasia studio», «Inshot», «Adobe audition» и др.).

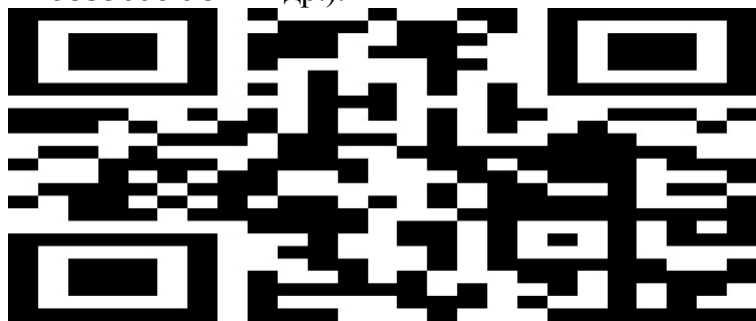

Рисунок 6. QR-код со ссылкой на цифровой рассказ

В Казахстане пока нет собственных ни мобильных приложений, ни веб-сайтов по созданию мультфильмов, или цифровых историй, но команда профессионалов из числа студентов нашего вуза со знанием 3D-моделирования, языков программирования, имея мощные компьютеры со специальными программами, готовы создавать такие приложения. Они также готовы подготовить контент на казахском языке подобных популярных мобильных приложений и программ и предложить их разработчикам для добавления в их интерфейс.

Работа по созданию цифровой истории достаточно трудоемкая, поэтому желательно выполнять ее в команде по 2 человека. Предлагаем следующий алгоритм подготовки цифрового рассказа (Рисунок 7).

Рисунок 7. QR-код с инструкцией по созданию цифровой истории (через мобильное приложение «Explain Everything»)

- Шаг 1. Необходимо определиться с идеей истории.
- Шаг 2. Поиск нужной информации.
- Шаг 3. Создание сюжета и сценария мультфильма: придумывание персонажей (главных героев, героев второго плана).
- Шаг 4. План сценарной раскадровки.
- Шаг 5. Подбор фото- и видеоматериалов.
- Шаг 6. Выбор фона, музыкального сопровождения.
- Шаг 7. Создание и монтаж истории: коллекция и смена действий актеров.
- Шаг 8. Работа над озвучкой мультфильма.
- Шаг 9. Презентация цифровой истории.
- Шаг 10. Обсуждение цифровой истории и подведение итогов работы [8, с. 84-85].

При подготовке цифровой истории для обучения языкам желательно дать субтитры, для это можно использовать программу «Camtasia studio».

Цифровые рассказы преподаватель может создавать и использовать на занятиях при обучении студентов казахскому, английскому, русскому языкам, при подготовке к лекциям. Студенты могут готовить рефераты по истории Казахстана и философии в виде цифровых рассказов. Самостоятельные работы по физике и химии можно также создавать в виде анимации. Это, несомненно, сложный, но доступный, понятный и образный способ подачи и передачи информации, который сделает работу преподавателей и студентов намного эффективнее, ярче и интереснее.

В заключение хотелось бы отметить, что использование технологии цифрового повествования в образовательной практике вуза необходимо как студентам, так и преподавателям: студентов XXI века надо обучать, используя технологии XXI века.

Ее применение делает процесс обучения и преподавания более интересным и успешным, мотивирует студентов и преподавателей осваивать современные цифровые инструменты, стимулирует их внутреннюю мотивацию к учению и обучению, способствует формированию информационных, когнитивных, коммуникативных, научно-исследовательских компетенций студентов.

В нашу эпоху глобальных мировых изменений, все большего внедрения инновационных систем в различные сферы и структуры деятельности, огромное значение играет распространение английского языка. Для многих из нас, он фактически стал вторым языком общения, ведь без него не обходится ни одна научная сфера, а также всемирная сеть интернета, через которую ведутся основные коммуникации.

Для учащихся старшей школы всегда остро стоит вопрос о выборе профессии и ВУЗа, в котором они бы хотели обучаться в последующем. Но далеко не все поступают в наши Республиканские учебные заведения, многие хотят получить образование за границей. И здесь вновь нас могут спасти цифровые технологии. Ведь не каждый может позволить себе отправиться за границу, получить место на проживание. В нашем современном мире инновационных технологий, образование может получить каждый из нас, обучаясь дистанционно онлайн. Учащиеся свободно могут прослушивать лекции, выполнять предложенные им задания, отправляя их по электронной почте своему преподавателю.[2, с.10]

В статье была дана характеристика в использованиях инновационных технологии в процессе обучения русского и английского языков в казахской аудитории. Проанализировав

результаты использования инновационных технологий в процессе обучения русскому и иностранному языку, я пришла к выводу, что использование инновационной технологии:

- Повышает мотивацию к обучению, а, следовательно, и эффективность учебного процесса;
- Обеспечивает формирование иноязычной лингвистической и коммуникативной компетенции обучающихся;
- Помогает создавать атмосферу сотрудничества и коммуникации;
- Облегчает труд педагогов и обучение студентов;
- Создает условия для мгновенного контроля и фасилитивного мониторинга студентов;
- Создает условия для актуализации новых знаний, для формирования умений синтеза и анализа (анализируя конкретные ситуации с помощью ментальных карт/графических органайзеров) и др.

Однако, проведенное исследование не исчерпывает всего потенциала использования инновационных технологий в процессе обучения иностранному языку и доказывает, что есть необходимость изучения и использования зарубежного опыта формирования иноязычной компетенции обучающихся средствами электронных ресурсов и интерактивных технологий.

Список использованной литературы:

1. Материалы II Республиканской научно-практической конференции «Теория и практика преподавания русского языка и литературы в образовательных учреждениях Республики Казахстан на современном этапе» - Талдыкорган, ЖГУ им. И. Жансугурова, 2020. - 456 с. ISBN 978-601-216-640-8.
2. «Қазақстан мектептеріндегі шетел тілдері-Иностранные языки в школах Казахстана», Ғылыми-әдістемелік журнал, Научно-методический журнал. №4 (112) 2020.
3. «Білім көкжиегі Горизонт образования» Республикалық ғылыми-әдістемелік журнал, №7 (120) 2020 (шілде).
4. «Учебно-инновационные технологии» Республиканский научно-методический педагогический журнал, №5 (39) 2020.
5. Логинова А. В. Цифровое повествование как способ коммуникации на иностранном языке-ке. // Молодой ученый. – 2015. – № 7 (87). – С. 805–809.
6. Маняйкина Н.В., Надточева Е.С. Цифровое повествование: от теории к практике // Педагогическое образование в России. – 2015. – № 10. – С. 60.
7. Вольфович Е. В. Цифровой рассказ как инструмент формирования коммуникативной компетенции на занятиях по иностранному языку // Foreign Language in the System of Secondary and Higher Education. Materials of the IV international scientific conference. – 2014. – С. 134–135.
8. Горохова Л.А. Технология Digital Storytelling (цифровое повествование): социальный и образовательный потенциал // Современные информационные технологии и ИТ-образование, [S.l.], v. 12, n. 4, p. 40-49, nov. 2016. URL: <http://sitito.cs.msu.ru/index.php/SITITO/article/view/149> Дата доступа: 22 apr. 2019
9. Челнокова, А. Е. Сторителлинг как технология эффективных коммуникаций / Е. А. Челнокова, С. Н. Казначеева, К. Б. Кдлинкин, И М. Григорян // Перспективы науки и образования –2017. –№ 5 (29) –С. 7–12
10. <http://www.edutainme.ru/post/instrumenti-dlya-istoriy/>

11. <https://tvkinoradio.ru/article/article6744-7-programm-dlya-sozdaniya-animacii>

12. Маняйкина Н. В., Надточева Е. С. Цифровое повествование как средство развития медиа-компетенции будущих учителей английского языка // Педагогическое образование в России. – 2017. – № 10. – С. 81–87.

ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫ ЛИРИКАСЫНДАҒЫ ТҮРКІШІЛДІКТІ ЖЫРЛАУДАҒЫ МЕТАФОРАЛЫҚ ОЙ САБАҚТАСТЫҒЫ

Ислам Досбол Амангелдіұлы

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

*«Қазақ филологиясы» кафедрасы оқытушысы, ф.ғ.к., қауымдастық
профессоры, ҚР Жазушылар Одағы мүшесі.*

Түркі халықтары поэзиясының әмбебап сипатының ішінде біз ерекше тоқтала кететін поэзия – татар поэзиясы болмақ. Біздің тілімізге тиек еткелі отырған XX ғасырдың соңы – ХХІ ғасырдың басындағы ақындардың ұлттық мәселелерге көзқарасы, халықтың ділін, болмысын, тілін сақтаудағы жанкештілігі үлкен тақырып. XX ғасырдың соңғы ширегіндегі шығармалар дәуір өзгерісіне байланысты мазмұн мен мағына, форма мен түр жағынан да жаңарып, байып отырды. Осы кезең жөнінде сөз еткенде ең жарқын есім саналатын Ркайль Зайдулланы атап өтпеу мүмкін емес. Ол жоғарыда аталған ақындардан өлеңіндегі көркемдік бітімімен де, қайраткерлік тұлғасымен де ерекшеленіп тұрды. Алдымен ақынның өмір белестеріне көз жүгіртсек, ақын 1962 жылы 23 қаңтарда Чуваш АССР Комсомольский ауданы Чичкапы ауылында дүниеге келген. 1984 жылы Қазан университетін бітірген. 1985–1987 жж «Яш Ленинчий» газетінің тілшісі боп, 1987-1989 жж. - «Татарстан Яшляре» газетінде. 1989 жылдан «Идел» журналының редакторы қызметін атқарды. 2010 жылдан - Татарстан Республикасы Жазушылар одағының әдеби кеңесшісі. 2019 жылдан - Татарстан Республикасы Мемлекеттік кеңесінің депутаты. Ақын шығармашылығы 1970 жылдардың аяғында басталды. «Қояшлы күзлер» («Шұғылалы көздер», 1984) атты алғашқы жыр жинағы жарыққа шықты. М.Жәлел атындағы Татар комсомолы сыйлығының (1990) және Ғ.Тоқай атындағы Татарстан Республикасының Мемлекеттік сыйлығының лауреаты (2010). Өлеңдеріне азаматтық, айшықты бейнелер шебер кестелеген ақынның прозалық шығармалары «Ил» («Ел», 2000) жинағына енген. Драматургия саласында да қалам тербеген Ркайль Зайдулланың пьесасын 2001 жылы Татар академиялық театры көрерменге ұсынды. «Саташкан Сандугач» («Адасқан бұлбұл») пьесасында автор қазіргі өмірдің қайшылықтарын көрсетіп, шынайы әрі жалған құндылықтар мәселесін көтереді. Азаматтық, ақындық кредосы ешкімге ұқсаматын, қалам сілтесі бөлек ақынның өлеңдеріндегі өзгеше сарын да оқырманға ой салады. Қазіргі таңда татар халқы сүйіп оқитын оның поэзиясы түркілерге ортақ өлең дәстүрін жаңғыртты. Ең бірінші байлық ретінде саналған қасиетті тіл арқылы түркі жұртының ақындары қай ғасырда да халықтың көзін ашып, көкірегін оятуға тырысқаны белгілі. Ақынның өлеңдерінен татар халқының болашағына деген үлкен уайымды, жанашырлықты аңғаруға болады. Сонау қиын-қыстау, аумалы-төкпелі заманда да өлеңдеріндегі азаматтық пафосы айқын естілген ақынның «Қуан сен, татар болып туғаныңа» атты өлеңі:

*Қуан сен, татар болып туғаныңа,
Тынбастан тілің сайрап тұрғанына.
Мақтан ет, ата-бабаң еншілеген
Еркіндік саған мирас болғанына!*

*О, сенсіз бұл бақытты бағалар кім?
Ішінен аман өткен сан алаудың,
Бір ауыз өтіріксіз өнегесін
Жазып ал жүрегіңе бабалардың.*

*Кіршіксіз адалдықтан бақ табатын,
Мақтан ет, арулардың асқақ атын.
Қастерле әжселердің мейірімін,
Қонағын қабақ шытпай қарсы алатын.*

*Тартса да қай мекенге осы ғұмыр,
Тисе де қай сұмдықтың кесірі бір.
Ерен күштің иесі сенсің, досым,*

Себебі сен – татарсың, осыны біл! – дейді **(ауд Д.Тлеухан)** [1.56]. Түркі бабалардан қалған найзағай намыс пен батыр болмысты бүгінгі ұрпаққа аманаттау сөз секілді естілестін өлеңнің қай тармағын алсаңыз да денеңізді шымырлататын қуат бар. Ақын қорғасындай ойларымен жан-дүниені мазасыз күйге ұшыратады. Осы тұрғыдан келгенде бойындағы білім мен талантты халқының намысын жыртуға жұмсаған Ркайл Зайдулланың лирикалық өлеңдері дүниетанымдық қыры бойынша қазақтың біршама айтулы ақындарының поэзиясымен сырлас, рухтас боп келеді. Түркі халықтарында «Отан», «Туған жер» ұғымдарының өмірқазыққа тең жұмақ мекен екені белгілі. Көшпенділердің дүниетанымында, өмір сүру салтында басты орын алатын осы ұғымдар ақындардың шығармашылығында ең көп кездесетін мысал деуге болады. Қазақтың ардакүрең ақыны Ғалым Жайлыбайдың «Қазақстан» өлеңінде:

*Жырсың ғалам,
ғаламат нұрсың далам,
Етек-жеңін қаусырып
қусырмаған.
...Қазақстан, қарғам-ай,
әнім едің – қанатында аққудың сусылдаған.
Мөлдір тамшы ілінген бүрінде емен,
Көкжиекке көз салсам Күнін көрем.
...Қазақстан!
қастерлі күйім Менің –*

Тұяғында дүлдүлдің дүбірлеген... – деп келетін ғаламат сурет бар. Осы өлеңдегі «дала», «нұр», «тұлпар», «мөлдір тамшы» секілді сөздер Ркаиль ақынның «*Мен туған жер – жел мен суы ерек маң*» өлеңіндегі образдармен тамырлас, мәнді теңеулер.

*Мен туған жер – жел мен суы ерек маң,
Күншығыстан атады онда бөлек таң.
Соны ойласам жаным мәңгі жылиды,
Басқа жандар қайдан ұқсын бұ күйді?*

*Мен туған жер – жел мен суы ерек маң,
Мөлдір бұлақ маңайынан татып дәм, -*

Безінем бе балдай мынау бақыттан?

Жер тарпыған арғымаққа мінемін,

Асаулықтың ақ түймесін ағытқан... (ауд Д.Тлеухан) [1.56].

Ркайль мінезінің басты ерекшелігі – ұлттың табиғи болмысын шынайы жеткізетін адалдығында. Буырқанған ішкі күшін бас-аяғы бес шумақ өлеңге еркін, көркем түсіреді. Риторикалық сауалдарға иек артқан мына өлеңнің өне бойынан тек Ркайльдың ғана емес, әрбір туған жерін сағынған жанның санасындағы сауалдар жарыққа шыққан. «Басқа жандар қайдан ұқсын бұ күйді?», «Безінем бе балдай мынау бақыттан?» секілді аңқау сауалдар арқылы ақын оқырманға ой тастап, тәтті сезімдер арқылы туған жердің табиғатын, қадір-қасиетін танытады.

Жоғарыда келтірілген өлеңнің мына бір шумағы қазақтың дархан да дана көңіліндегі күрсініс пен аяулы мұң, асыл аңсарды дөп басатын егіз сезім десек артығы жоқ.

Мен туған жер – жел мен суы ерек маң –

Сол зой мені ынтық қылған өлеңге,

Жүрегімде жатыр ізі тереңде!

Сен не деген қатал едің, мөлдір мұң,

Бебеулейтін туған жерім дегенде! (ауд Д.Тлеухан) [1.56].

Өлеңдегі «Туған жер» сөзі әрбір шумаққа экспрессивті, эмоционалды реңк беріп тұрғанын байқаймыз. Жалпы алғанда күллі түркі әдебиетінің сан ғасырлық өлең тарихында отанын, атамекенін жырлаған ақын өлеңдеріндегі дәстүрлі сарын осындай болса керек. Сартап сағынышқа көміліп, еркіндікке еміренген бауырмал, тағдырлас ақынның арзу, арманын сіз де өз жаныңыздың күбіріндей қапысыз ұғатыны анық. Әйгілі Қазтуған жыраудың «Қайран да менің Еділім» деп еңсесі түскен шақта да осындай аңсарлы әрі аянышты хәл көз алдымызға келді емес пе? Ал Р.Зайдулланың өлеңі – кеудесіңе ұлы сағынышын арқалаған перзенттің туған жерге келіп ащы өксігін, зор сағынышын, өткенге орала алмайтын өкінішін, бастан кешкен тәтті естеліктерін жеткізген маржан жыр. Мұнда тек ақынның ғана емес, өскен жерінің бар бақытын татқан талай қара көздің наласы жатыр.

XX ғасырдың соңғы ширегінде әдебиет майданына қосылып, күллі татар ұлтының әдебиетіне жаңа бояу қосқан ақын өлеңдерінде жалаң, жалған сезімдердің жоқтығын ақынның рухты, шабытты өлеңдерінен оқып, тағы да көз жеткізуге болады.

Ркайль поэзиясының идеялық байлығы мен тақырыптық мазмұнына әдебиеттанушы ғалымдар тарапынан жазылған еңбектерді интернеттен байқамадық. Алайда, ақын туралы сонау 2008 жылы жазушы, сыншы Г. Зайнуллинаның «Азат рухтың алдаспаны» атты әдеби мақаласы жарияланған. Сол мақалада сыншы былай дейді:

«1984 жылы Қазан қаласында Ркайыл Зайдулланың «Қояшлы күзлар» («Шұғылалы көздер») атты тұңғыш поэзиялық жинағы жарық көргенде татар поэзиясының аспанында жаңа бір жарық жұлдыз жанғаны бірден аңғарылды. Жас ақын өз ойын жалған даналық, өтірік күдіретті сөздердің көмегіңсіз жеткізуге ұмтылды. Батыл ой әртүрлі поэтикалық форманы қажет ететінін тамаша түсініп, оқырманды жалықтыратын бірсарындылықтан аулақ болды. Уақыт өте келе Ркайыл Зайдулланың таланты сан қырлы екені белгілі болды. Ол – тамаша прозаик, айтулы драматург, мықты аудармашыға айналды.»(ауд Д.Тлеухан) [2].

Ақынның А.Блоктың «Да, мы скифы!» атты өлеңін эпиграф ретінде қолданған «Біз Түркіміз!» деген тамаша рухты, кең тынысты өлеңін оқырман биік бағалайды. Жырдағы:

Біз түркіміз!

*Көк бөріміз абадан,
Тұлпарының жал-құйрығын тараған.
Жел мен жерді толқытатын өр рухым
Жыр парағын жазды бүгін жаңадан.
Біз түркіміз!
Жанарымыз жебе боп,
Қас дұшпанға жалын шашар себелеп,
Қара түнде қасқыр болып ұлимыз
Жанымызды шарпығанда өлең-от.
Біз түркіміз!
Жүз мың қылыш сермеген,
Жауға қарсы жауырынын бермеген.
Біз түркіміз!
Таңғажайып тарихын,
Күлтегінің көк тасына зерлеген.
Татулыққа бұрған мәңгі ат басын,
Түркілерден тамырымыз тартқасын
Бірігіміз бір шаңырақ астына,*

Қағып тұрып жаңа ғасыр қақпасын!(аударған Д.Тлеухан) деген отты сөздер айтқанымызды айқындайды[1.56]. «Бір өлеңі бір елдің мұрасындай» ақын қуатты ойларын әркез сұлу образдармен айшықтап, символдармен астарлаған.

«Ол сөздің астарында жанның азапты хәлі мен жүрек жігерінің сазы жатқанын біледі. Оның жырларында сөзді текке қорлайтын тармақ жоқ. Оның жаны намыс, ерлік, отан туралы күмбірлеп тұрады»

Еркіндікті аңсап қан төккен бабалардың, ортақ мүдде, бір бағытқа біріккен күллі түркі жұртының ерлігін екі ауыз сөзге сыйдырған ақын: *«Біз түркіміз! Жүз мың қылыш сермеген, Жауға қарсы жауырынын бермеген...»* - деп толғайды.

«Көк түріктер сарыны» атты ғаламат кітап жазып, «күн түбіне жортқан» Күлтегінді сан ғасырдан соң қайта сөйлеткен қазақ ақыны Темірхан Медетбек те түркілік рухты:

*Қара жыныс бөктері
жота, қырға шығып бір —
ай астында Көк бөрі*

айға қарап ұлып тұр — деп жарасын жалап жазар көкбөрі кейпінде береді. Бұл қазақ пен татар ақынының ішкі үндестігінен түркі рухының жаңа заманда жарыққа шыққан жарқын үлгісі. Аңдасақ, екі жырда да алапаты асқан айбын бар. Екі жырдың да ешқандай әсірелеусіз, шынайы шыққанын ойлы оқырман дөп басады.

Қазақтың ақиығы М.Мақатаевтың ақындық туралы айтқан дана сөздерінде:

«...Ақын жүрегінің жауы да, жанашыры да — өзі. Ақын өз жүрегін, жүрегінің сезімін зерттей отырып, соларды адамдық биік парасатқа бағыштай білгенде ғана оның үні халықтық үнмен, азаматтық үнмен тоғыспақ. Сонда барып, ақындық «мен» халықтық «менге» ұласпақ» - деген еді. Жоғарыда аталған өлеңдегі ақын болмысынан барша түркі жұртының алдаспандай жарқыраған бейнесін байқаймыз. Бұл ақындық шеберлік пен азаматтық қуаттың тоғысқан нүктесі. Рқайл өз атынан ғана емес, барша түркі даласының атынан алпауыт сөздер айтып тұрғандай күй кешеміз. Түркілерге тән далалық кеңдік және

ұлттық мінез дарыған ақын қалам құдіретін пайдаланып Еркіндік, Түркілік болмыс секілді сұлу ұғымдарды татар жұртының жүрегіне жеткізе жырлайды.

Ақынның асқан құлшыныс пен құштарлықтан туған пафосты өлеңдерін де,

куатты сезім мен терең шабытты лирикаға ұштастырған сыршыл жырларын да жоғарыда мысалға алған едік. Ой мен образды айқындауда заман бейнесінің көрінісін басқа да өлеңдермен бедерлеуге болатынын байқататын Р.Зайдулланың тағы бір өлеңі «Керуен» деп аталады. Өлеңнің өн бойынан бұрын кезіктірген алып ұшқан сезімдер де, күйреуік көңіл күй де, отты қарқын да сезілмейді. «Керуен» өлеңі – ақынның символистік мәнерде жазған жыры. Шығыс шайырлары шығармаларында пәлсапалық ойларды беруде маңызды рөл атқарған символдарды сөйлету барлық ақыннан табыла бермейтін тәсіл. Өлеңдегі негізгі образ – бірінен соң бірі көшкен сансыз керуен мен дұғасынан жаңылмайтын дәруіш. Ақынның өлеңінің арқауы – азат заман мен еркіндікті жоқтау. Өлеңдегі керуен – замана бейнесі. Жаңа керуен жылжыған сайын ескі мұңдары тереңдейтін Дәруіш образы барлық бодандыққа түскен түркі халықтарының хәлін, шарасыз күйін еске салады. Осылайша ақын еркіндік пен азаттыққа деген аңсарын ойлы оқырманға жұмбақтап жеткізеді. Жырдағы Дәруіш бейнесінде келетін түркілік болмыстың тағы бір қыры – жылтыр дүниеден безініп, көркем биіктікке жетелейтін жаңа тип Түркілердің тектілігін Дәруіштік образға теңестіру, әспеттеудің нәтижесі. *«Дервиш қана құтқаруға дайын тұр»* дейді. Жасырын ойды жеткізудің тамаша үлгісі. *«Жал-жал құмнан жаңғырады жаңа әуен»* деген тармақта да табиғат құбылысы заман бейнесімен сәтті байланысады.

Өлеңнің ойөзегіне боп тұрған соңғы шумаққа үңілсек:

...Жаңа керуен жолға шықты мол күндік,

Қайдан оны бөгеп тұра аларсыз?

(Бостандық боп көрінгенде сол құлдық)

Тек Дәруіш алақанын аялы

Көз жасымен суарады амалсыз...(аударған Д.Тлеухан) [1.56].

Ақын Кеңес заманынан бері кералаң күйді өткеріп, азаттықты арман етіп келе жатқан Татар жұртының «жаңа керуенін» бөгей алмайтынына қапалы. Себебі, «құлдықтағы құрбақаға аспан теңгедей-ақ» деген мәтел бар. Халқының көкірегіне жаңа ой салуға жанталасқан ақын осыны меңзесе керек. Сүйегімізге сіңген жауынгерлік рух пен ақсүйектікті, Күлтегіндерден жеткен кемеңгер болмысты болашақ ұрпаққа өсиет, өнеге ретінде жеткізуді мақсат еткен десек артық емес. Құлдықтың қамыты қалыңдаған сайын ой да азаттығынан айрылып, бодандықтағы өмірдің өзі бостандық секілді көрінуі бүтін ұлттық трагедиясы! «Егемендік – ең алдымен сананың егемендігі, ментальды құбылыс» (Т.Әсемқұлов) болғандықтан, өлеңдегі өзек осында жатыр [3].

Түркішілдік жырлардың басында тұратын Қазақ хылқымен етене өскен бауырлас Қырғыз елінің алар орны бөлек. Түрік халықтарының бүгінгі жас ұрпақтарына ата-бабаларының ертедегі өмір ағысында қалыптасқан рухани тұтастығын танытатын әрі бәріне ортақ рухани қазынасы болғандықтан, оны нақтылы дерек көздерімен таныту үшін Түрік халықтары поэзиясының ішінен Қырғыз поэзиясына арнайы тоқталып өтпекпіз. Түркішілдік жырлар - Түркі тілдес халықтың барлығына ортақ рухты, көркем поэзия. Арғы бабамыз Сақ, Ғұндардан бастап, Көк түрік қағанаты күні бертінге дейін тарихымызды іздеу барысында іргемізді жақындатпаса алыстатпайтын үлкен дәнекер күш болатын.

Қожакелді Күлтегін – 1960 жылы ақпанның 18 күні Қарақұлжа районындағы Көгарт қыстағында дүниеге келген. 1983 жылы Қырғыз мемлекеттік университетінің журналистика

бөлімін бітіріп, 1993 жылы Москвадағы Максим Горький атындағы әдебиет институтының екі жылдық жоғары әдеби курсына тәмамдаған. «Қырғызстан», «Әдебиет» басылымдарының редакторы, мемлекеттік «Еркін тау» газетінің бірінші орынбасары. [4]

Ақын бүгінгі Қырғызстанды жырлайды:

Қырғызстан -
Қызыл жүзі іңірдің.
Айғай шуға түстің талай, суындың...
Аңқылдаса саясатшы, ісініп,
Алқымына келед қазір тығылғың.

Өзге оймен жетіп жаңа басқышқа,
Желөкпелер жасын төгіп жастыққа.
Қырғызстан!
Тілім тілім бөлініп,
Қайрап тұрсың қылышыңды қастыққа.

Сен сенетін басшыларда ар қайда?!
Шектен асты, жете алмады шалғайға.
Қайран елді атқан кезде Ақ үйден
Қанды сұрттің, дағы қалды маңдайда...

Қырғызстан, ойға-қырға жанастың,
Орыс, Қазақ жерлеріне талассың.
Еееһ! Келесің, көшелерін сыпырып,
Көкке ұсынған қолыменен Манастың.

Қайран елді жыққанменен пайдаға,
Екіжүзді өрге баспас қайда да.
Қажеті не? Қырғызстан, шынымен,
Қараңғыда қарағаннан айнаға.

Гүлімсің сен Қырғызстан, гүліңмін,
Жырымсың сен, мен де сенің жырыммын.
Қырғызстан, қиналдым-ай шынымен,
Қызыл шоғы сияқтанып шылымның.
Қызыл шоғы сияқтанып шылымның... [5.20](Ауд Т. Батыс)

Айыр қалпақты қырғыз халқының тәуелсіздікті аңсаған аңсарлы сағынышы Қазақ халқының еркіндікті аңсауымен егіз тұратын ұғым еді. Жоғарыдағы өлең жолдары Қырғыз ақыны Қожагелді Күлтегіннің тәуелсіздік алғаннан кейінгі туындаған еліне, Қырғызстанға арналған азаматтық ұстанымдағы жыр шумақтары. Арыстандай ақырған Ресей империясы құлағаннан кейін 15 мемлекет егемендік алса да, ағайынды қырғыз және қазақ халқының шешілмеген дау дамайлары әлі де көп еді. Соның жарқын үлгісінің бірі тәуелсіздікті нығайту, мәйгілік ел тақырыбы. Билік басындағылардың шіріктесуінен небір озбырлықтарға барған зұлымдардың қылған қиянаты аз кем дүниемен шектелмеді. «Қазаннан қақпақ кетсе,

иттен ұят кетедінің» кебін киген билік басындағылар, әр түрлі лауазымдағы мемлекеттік қызметшілер, депутаттар халыққа адал қызмет жасаудың орнына, қарапайым жұртшылықтың тапқан-таянғанын өз тамақ асындай шелектеп қылғуды ғадет қылды. Бұл нәубет Қазақ-Қырғыз топырағына келген, тел өскен халықтың басына туған ортақ мәселе еді. Осындай елдіктің ақ туын желбіретер тұста шығармашылық қауым, ақындар, жазушылар ортаға шығып, елдің мұң-мұқтажын, қабырғасы қайысқан қаймана халықтың сойылын соғып алуан түрлі шығармаларын дүниеге әкелді. Өздерін әжуалаған, тоғышарлардың тоқмейілуін, халықпен санаспайтынын қатты сынап жазған дүниелерді әрине билік басындағылар басып жаныштап отырды. Бірақ, осындай ақиқатты арқау еткен, шындықтың шырағданы болған авторлардың шығармасы уақыт өткен сайын өміршен болатын еді. Айталық, солардың бірі Түркияда өмір сүріп жатқан Өзбек ақыны Мұхаммед Салых. И.Каримовтың тұсында Өзбекстан билігі жүйесіне қарсылығын айшықты ойларымен, көркем туындыларымен, ақиқатшыл, өршіл мінезімен көрсеткен Салых жоғарыдағы дүмшелерге жақпайтыны айдан анық еді. Еріксіз жер аударуға мәжбүр болып Түркияға көшті. Бірақ, «Тыныштық бар елімде, соғыстан да хауыпты» деп жырлаған айбоз ақынның өлеңдері бүкіл түркі елдеріне мәшһүр болып, атағын аспандатты. Ал, енді қазақ даласына оралсақ, отар елден отау болып енді шыққанда өз жеке мүддесін ел мүддесінен биік қоятын можантопайлар тәуелсіздікті нығайту емес өз жерік асын қандырудың қамында жүрді. Сондай аласапыран кезде Мұқтар Шаханов сынды Махамбетшіл ақындар Желтоқсанда сөйлеген өр, асқақ мінезінен қайтпай өлеңіне де шындықты арқау етті. «Бір берілсең қатты беріледі екенсің, Қазақстан секілді» деп Есенғали Раушановтар дүниеден өтті. «Шығар дем шыбыныңды шырқыратып, шындықтың шырағданын сөндіретін» деп шырылдаған Иранғайып әлі де ортамызда. Басқа да үйіп төгіп біраз ақындардың шығармасынан мысал келтіруге болады, бірақ, шындыққа мойын бұратын ақиқатшыл ақын жазушылардың алар бағасы ертеңгі күннің еншісінде. Сайып келгенде Қожагелді Күлтегіннің жоғарыдағы өлеңі сол ақындардың иіні сияқты тәуелсіздіктің қымбаттығын, соны ардақтау керектігін, оғар қылықтардан аулақ болуын аңсап жазған және Қырғызстан төңірегіндегі үнемі туындап отыратын шешілмеген мәселелерді қозғайды. Мысал келтірер болсақ:

Қырғызыстан, ойға-қырға жанастың,
Орыс, Қазақ жерлеріне талассың.
Еееһ! Келесің, көшелерін сыпырып,
Көкке ұсынған қолыменен Манастың [5.21].

Осы жыр шумақтарынан Қырғыз халқының тарихынан сыр шертетін және бүгінгі күннің де мәселесін қозғайтын ойларды байқаймыз.

Қожагелді Күлтегіннің «Сыпырғы өмір», «Басқа скрипка» поэмалары, «Құрманбек» сияқты дастаны эпикалық қуатының мол екенін аңғартады. Ақын көп жылдардан бері көркем аудармамен айналысып келеді. Бұл оның тағы бір ерекшелігі. Орыс ақындарынан Сергей Есенин, Евгений Евтушенконы және қазақ ақындарынан Мағжан Жұмабаев, Мұқтар Шаханов, Мұқағали Мақатаев, Темірқан Медетбекұлының шығармаларын аударған.

Қырғыз жыршылар поэзиясының тарихына қарап тұрсақ, ата тегі, өмір сүрген мекені, ауыз жүзінде тарауы ерекше айтылып жүретін сұрапыл ақынның бірі Қатаған. Қатаған демекші, бұл ақынның есімі Қырғыз, Қазақтарға бірдей белгілі. Қазақ халқында «Үлкен ақын Қатаған, Қоңыр бөрі асында бес жүз жылқы матаған» деген сөз бар. Фольклорлық материалдар ақынның жасап өткен мекені жайында әртүрлі хабар береді. Қазіргі Қырғыз

поэзиясының жарқын өкілдерінің бірі Қожагелді Күлтегін Қатағанның мектебінен шыққан мықты ақындардың бірі. [6. 103]

Қырғыз фольклоры мен заманауи поэзияны сабақтастырып жазған Қожагелді Күлтегіннің «Қорқу» деген ғаламат өлеңіне деп қойсақ:

Я не могу долго жить с людьми.

*Мне требуется хоть немного
одиночества, частица вечности.*

Альбер Камю

Шаршадым, шаршадым мен бар адамнан,
Желге ұшқан жапырақ ем, жаңа қонған.
Күлімсіреп көңлімді көтермегін,
Мен кеткенмін, мен өлгем, жараланғам.

Күндердің бірі жылы, бірі мұңлы,
Өткен кеш айқындайды күдігімді.
Ұялып жерді тіктеп, бас көтерсем,
Қайтадан қанатармын мұрынымды.

Ауасыз құшағың да білінбейді,
Айтқан ақыл жүректі тілімдейді.
Мендік арман – сендегі киген киім,
Базарда менмұңдалап күлімдейді.

Ұмытып күнде сүрген таныс жайды,
Әрнеге жетелейді ғарыш қайғым.
Өз – өзімді таба алмай талай түнде,
Әр қадам басқан сайын алыстаймын.

Шаршадым!
Шөл далада мөлдіредім,
Жапан тауда қаңғырдым, тоңды демім.
Табиғатты сүю қандай ерлік болса,
Адамнан қорқу қандай қорлық еді...

Қашамын жүрек мұңлық, ақыл кенен,
Өлім жайлы болар ма ақырғы өлең.
Өзімнен ары қашып, бері қашып,
Тілдесем ішімдегі батырменен...(Ауд Т. Батыс)

Шығыс шайырларынан, қала берді кешегі әлем әдебиетінің мәйегі болған батыс елдерінің соңғы ғасырда өзекті тақырыбына айналған «адамның өзін өзі іздеуі, дүниенің мәнсіздігі, сүріп жатқан өміріміздің мағынасыздығы» бәрі-бәрі өлеңде толық қамтылған. Адам жанының емсіз дерті, жүрекке, ақылға да бағынбайтын бейсаналы құбылыс. Ешқандай дүние сипаттап бере алмайтын еркіндік.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- Татар поэзиясе антологиясе: 2 томда. Казан, 1992.

- Г.Зайнуллина. Здоровье мятежного духа
<https://rt-online.ru/p-rubr-kult-35496/>
- Т.Әсемкүлов. «Талғам – эстетикалық ар-ұят»
https://adebiportal.kz/kz/news/view/talasbek_asemkulov_talgam_estetikalik_aruyat_14248
- М.Мырзахметұлы, М.Акар, И.Жеменей, Ә.Дәулетхан, Д.Қыдырәлі. Хрестоматия. Түрік халықтары әдебиетінің тарихы. Түркістан: «Тұран баспасы», 2005
- Қожагелді Күлтегін жырлары
<https://kmborboru.su/2010/02/17/kozhogeldi-kultegin/>
- Батма Кебекова. Кыргыз эл ырчыларынын тарыхынын очерки_ «Кызылсуу кыргыз басмасы» 2014.

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ФОЛЬКЛОРТАНУ ҒЫЛЫМЫНДАҒЫ ТЕОРИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕР

Б.С.Әбжет

*А.Ясауи атындағы Халықаралық
қазақ-түрік университеті
«Қазақ филологиясы» кафедрасының
доценті ф.ғ.к.*

Қазіргі кезде «халық әдебиеті», «ауыз әдебиеті» деген ұғымға қарағанда «фольклор» термині кең түрде қолданысқа ене бастады. Батыс өркениетімен дамыған елдерде «фольклор» ұғымы кең мағынада қолданылады әрі этнография, антропология ғылымдарымен тығыз байланыста қарастырылады. Халықтың көнеден сақталып қалған салт-дәстүрі, түрлі ырымдары мен сенімдері, бақсылары мен балгерлері және оның емдеу тәсілдері мен түрлі жын-шайтандарды адам бойынан қууда қолданылып келе жатқан сарнаулары мен сарындары көркемдік жағынан өнерге жатпауы мүмкін, оның үстіне оның атқаратын функциясы адамды емдеу болғандықтан оның көркемдікке қатысы да шамалы, демек фольклор тек қана көркемдіктен тұрмайды. Әрине фольклорлық мұралар ішінде әдебиетке қатысты жағы көп, сол үшін де оны әдебиеттің бастау көзі ретінде де қарастырады. Көркемдігі кемшін түсіп жататын кейбір өлеңдер мен сарындар әдебиетке жарамағанмен оның фольклор үшін маңыздылығы жойылмайды. Ұрпақтан-ұрпаққа, ғасырдан ғасырға жалғасып жеткен мұндай ырымдар мен нанымдардың халықтың көне дәуірлерден бері ұрпақтан-ұрпаққа беріліп, халық жадында ұмытылмай сақталып отыруының өзі сол халықтың болмысы мен дүниетанымын зерттеуде маңызды факторларға ие болатын жәдігер ретінде ғылыми маңызға ие дүниелерге жатады. Фольклорлық мұраларды кешенді түрде қарастыру, халық мұраларын көркемдігімен қатар, әрбір мұраның өзіндік ерекшелігіне аса мән бере қарау қазіргі фольклортану ғылымының маңыздылығын көрсетеді.

Фольклор мен әдебиеттің даму заңдылығында бірқатар айырмашылықтар бар, оны осы екі жанрдың дәстүрінен көруге болады. Фольклордағы дәстүр дегеніміз бұрынғы қалыптасқан шығармашылық үлгіні жалғастыру, өзі жаттаған дүниені кейінгіге сол қалыпта жеткізу фольклордағы дәстүрді құраса, әдебиеттегі дәстүр жаңашылдыққа құрылады. Бұрынғы қалыптасқан дәстүрді қайта жырлау әдебиетке тән дүние емес, оны қайта жаңғырту, көркемдік тәсілге салып құбылту, жазған шығармасында өз қолтаңбасын қалдыру, толғанысын лирикалық сезімдермен жеткізе алу әдебиеттік дәстүр болып табылады.

Жазба әдебиет пен фольклорлық шығармалар арасында айырмашылықтар ажыратылып, олардың даму заңдылығының өзі екі басқа екендігі анықталған тұста, ауыз әдебиетінің дамуы жазба әдебиетке қарай жақындай түсетіндігі теориялық еңбектер арқылы дәлелдене бастады. Қазақ әдебиетінде жанрлық мәселелер жайлы тұжырымдар XX ғасырдың басында көтеріле бастады. Ең алғашқылардың бірі болып ұлт ұстазы А.Байтұрсынұлы былай деп өз тұжырымын айтты: «Ахмет Байтұрсыновтың «Әдебиет танытқыш», еңбегі тұтастай өзара дербестенген »Фольклор сөз өнері ретінде қаралғандықтан оны тараудан тұрады: «Арнау», «Көрнек» өнерінің тараулары», «Сөз өнері», «Шығарма сөз», «Мазмұн түрлері», «Сөз өнерінің ғылымы», «Тіл қисыны», «Сөз талғау», «Тіл әуезділігі», «Өлең шығару», «Қара сөз бен дарынды сөз жүйесі», «Қара сөз», «Дарынды сөз», «Жазу әдебиеті» мен «Ауыз әдебиеті»[1, 18].

Осылайша қазақ фольклоры біртіндеп этнографиядан ажыратылып қаралды. Шындығына келгенде фольклорды этнография мен антропологиядан ажыратып қарау бұл саланың табиғатын терең аша алмастай еді. Ол жайында кезінде фольклортанушы ғалым Б.Абылқасымов та айтқан еді: «Әдебиет тек сөз өнеріне жатса, фольклорда бірнеше өнер бас қосады: сөз өнері, сахна өнері, музыка өнері. Оның үстіне фольклорда этнографиялық сипат та басым болады»[2, 177].

Фольклор о баста алғашқы қауымда өмір сүрген адамдардың тұрмыстық қажетін өтейтін байланыс құралы ретінде қалыптасқан. Аңшылықтың қыр-сырын ұрпағына үйрету, егіншілік пен бақташылықтан жинаған тәжірибесін өз әулетіне қалдыру арқылы өзіне қажетті өмір тәжірибесін үйрету, насихаттау жұмыстарының қызметінде жүрген. Бұл сол кезде адамдардың эстетикалық қажеттілігін де қанағаттандырған. Бірте-бірте фольклор күнделікті қызметтен шығып, көркемдік элементтерге ие болады. Аңшылық кезіндегі қызықты оқиғаларды айту, таңсық дүниелерді игерудегі батыл әрекеттерге бару, мұндай оқыс әрекеттердің әсері адамдарға айтарлықтай болатындығын аңғарған, әсіресе жас балаларды тәрбиелеуде, қиялын шыңдауда көркемдеп айтқан әңгімелердің отбасылық қызығушылыққа ие болатындығы байқалады. Ондай сәттер арқылы көркемдік принциптің рөлі біртіндеп арта бастайды. Тарихи эволюцияның нәтижесінде фольклор дами бастайды, фольклордың бастапқы формасы өзгеріске түседі, көркемдікке қарай бейімделген соң барлық күйлерінің дәстүрлерін қайта өңдеп, өзінің негізгі және негізгі қасиеттерінде поэтикалық сипатқа ие болады.

Фольклор халықтың наным-сеніміне байланысты дүниеге келген шығармалар болғандықтан мұнда синкреттілік басым болып отырады. Халық мұрасын жеткізуші жыршы, өлеңші, ертегіші секілді жеткізушілер бұл мұраларды орындағанда көбіне үшінші жақтан орындайды. Әрбір фольклорды жеткізуші жалпы қабылданған дәстүр шегінде алдыңғыларға сүйене отырып, шығарма мәтінін қайталап, өзгертіп, толықтыра отырып жасайды. Соның арқасында белгілі бір жырдың варианттары мен версиялары дүниеге келеді. Әдебиетте жазушы мен оқырман бар болса, ал фольклорда орындаушы мен тыңдаушы бар.

Бұрынғы посткеңестік дәуірде өмір сүрген халықтар XIX ғасырда Ресей ғылымында қалыптасқан түсінікке сәйкес фольклор деп халықтың әдебиетін, нақтырағы халықтың ауызша тараған шығармаларын зерттейтін ғылымды әдебиетпен байланыстыра атау кеңінен қолданылды. Фольклортану ғылымының терминдері де әдебиеттану ғылымының аясынан әрі аспады. Бұл өз кезегінде фольклор жазба әдебиеттің алғашқы бастауы, көркем фольклордың дамуы негізінде ауыз әдебиетінің бөлініп шығуына жол ашатындығын, жазба

әдебиет кейін дамиды деген ұғымның қалыптасуына әсер етті. Бұл тұжырымдар бір жағынан жазба әдебиеті кенжелеу дамыған көптеген елдердің эволюциялық дамуына сәйкес келеді, XX ғасырдан бастап жазба әдебиеті дами бастаған халықтардың жазба әдебиетіне фольклордың ықпалы қатты болғандығы табиғи заңдылық. Фольклордың әдебиетке әсері, ауыз әдебиетінің дамуы негізінен «халық әдебиеті», «ауыз әдебиеті» деген терминдердің орнығып қалуына себеп болды. Қазақ әдебиеттану ғылымында фольклорды ауыз әдебиеті аясында қарастыру кеңестік кезеңде қалыптасқандығы жайында С.Қасқабасов та атап өтеді: «Фольклорды әдеби үдеріс ретінде, әдебиеттанудың көркемдік және әдістемелік тұғырнамаларымен талдау, әсіресе Кеңес дәуіріндегі фольклортану ғылымына тән жағдай. Осыған сәйкес «фольклор» термині «халық ауыз әдебиеті» деген мағынада қолданылып, бұл екеуі іс-жүзінде бірін-бірі алмастыратын болды»[3, 32].

Кеңестік жүйе «ескіліктің қалдығымен күрес» науқанын қолға алған тұста ең алдымен фольклорлық мұралар қатты зардап шекті. Ел ішінде емшілікпен айналысатын бақсылар, балгерлер, дем салып беретін молдалар мен дін өкілдері, жыршылар алғашқылар қатарында қуғындалды. Ескілікті әңгімелер мен миф, діни әңгімелер назардан тыс қалды. Діни бағыттағы қиссалармен бірге халықтық медицинада қолданатын түрлі ырымдарына да бақсы сарындарына да тиым салынды. Фольклордағы жекелеген ертегі, жыр, дастан, ғұрыптық, салттық жырлардың ішіндегі көркемдігі тәуір дүниелер ғана жарияланып отырды. Кеңестік дәуір кезінде фольклорлық мұраларды жариялаған кезде оның көркемдігіне де аса мән берілетін. Көркемдігі нашар жырлар мен ертегілер жинаққа енгізілмейтін. Мұндай цензуралар халықтың ғасырлар бойына сақталып келген түрлі дәрежедегі бай мұраларының толықтай жарыққа шығуына өз кедергісін келтіріп бақты. Басылып шыққан эпостар мен лиро-эпостық жырлардағы идеологияға сәйкес келмейтін тұстары алынып, не өзгертіп қайта өңдеуден өтіп отырды.

Қазақ фольклортану ғылымында XX ғасырдың сексенінші жылдарына дейін халықтың ауызша тараған әдеби үлгілері мен тұрмыс-салт жырларын, наным-сенімдері мен бақсы сарындары, ертегі, миф секілді халық мұраларын зерттегенде «ауыз әдебиеті», «халық әдебиеті» секілді терминдер жиі қолданылып келді. Бұл бір жағы отызыншы жылдардағы қазақ әдебиетінің дамуына кедергі келтірген репрессияның да әсері болатын. Қазақ ауыз әдебиетін зерттеуші ғалымдардың көпшілігі XX ғасырдың басына дейін Ресей ғалымдары орнықтырған фольклор мен ауыз әдебиеті атауын қатар қолданып отырды. Бұл жалпылама атауға қатысты ұғымдар тек қана қазақ фольклористикасында ғана емес, сондай-ақ посткеңестік халықтардың әдебиетінде де көпке дейін қолданылып келгендігі байқалады. Бұл бір жағынан фольклорлық мұраларды ауыз әдебиеті мен әдебиеттану ғылымымен тығыз байланыста қараудың нәтижесінде орын алғандығын айттық. Капиталистік-буржуазиялық әдебиет өкілдеріне қарсы социалистік лагердің идеологиялық бағытының өзі осы бағытта зерттеу жұмыстарын күшейтуге жол ашып отырғанын айтуымыз керек. Сондықтан да фольклорлық мұраларды әдебиеттану терминдері аясында зерттеп келді. Дегенмен, фольклортану ғылымы тек әдебиеттану саласының аясына сыймайтындығы белгілі болды.

1970 жылдардың ортасынан бастап Е.Тұрсынов қазақ мифтерін зерттеуде дінтану, археология, этнография салаларымен қатар зерттеулер жүргізу арқылы көптеген жаңалықтар ашты. Бұл бағытта ғалым өз зерттеулерін көбіне тарихи-генетикалық тәсіл арқылы алып шықты. С.Қасқабасов бұрынғы фольклортану ғылымында қалыптасқан терминдердің ескіргендігіне аса мән берді, көптеген жаңа терминдер енгізуді қолға алды.

Мұндай зерттеулер қазақ фольклортану ғылымын түпкілікті қайта қарастыру керектігін оның өзекті мәселе екендігін алға шығарды. Бұрын жариялануға тыйым салынған көптеген мұралардың қайта жариялана бастауы, кейбір мәдени мұралардың тек көркемдігі ғана емес, оның халық тұрмысынан алатын орны мен маңыздылығына баса назар аудару керектігі де күн тәртібіне қойыла бастады. Жалпы алғанда бұрынғы зерттеулердің көбінде ауыз әдебиеті мен фольклор туыс жанрлар ретінде қалыптасқан көзқарас ауыз әдебиеті мен фольклорлық мұралардың бір-бірінен ерекшеленетін ішкі заңдылықтарының көптігіне аса мән берілмеді. Академик С.Қасқабасов сол кездегі фольклорлық мұраларды жариялау жайында былайша айтып өтеді: «Кеңес өкіметі жылдарында көптеген әдеби және фольклорлық мәтіндер редакцияланып, қысқартуға ұшырап, тіпті бұрмаланып басылғаны белгілі. Түпнұсқа мәтіндерін қалпына келтіру – қиын да зәру міндеттердің бірі. Мұндай жұмысты жүзеге асыру текстология ғылымын жандандырып, жаңа деңгейге көтеруге тиіс»[4, 290].

Қазақ фольклористикасындағы соны бетбұрыстар XX ғасырдың 60-70 жылдардан бастау алады. Қазақ халқының ауыз әдебиеті мен жазба әдебиетінің өзара айырмашылықтары мен байланыстары жайлы көлемді ғылыми еңбектер М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының ғалымдары тарапынан жүйелі зерттеле бастады. Ол жайында академик Р.Бердібай былай деп жазады: «Фольклорды тек қана сөз өнері деп қарау ауыз әдебиетінің сыры мен тереңіне бойлатпайды. Осы жағдайды ескеріп қазақ фольклоршылары соңғы он бес-жиырма жылда ауыз әдебиетінің өзіне тән өзгешеліктерін тиімді ғылыми тәсілдермен зерттеуге бұрылғанын айтуымыз керек. Соның нәтижесінде фольклор құбылысының табиғатын тереңдеп ашатын бірсыпыра еңбектер туды. Бұл қатарда «Қазақ тарихи жырларының мәселелері», «Қазақ фольклорының типологиясы», «Фольклор шындығы», «Қазақ фольклорының тарихилығы», «Қазақ фольклорының поэтикасы» деген ұжымдық еңбектер жасалды»[5, 462].

Бұл еңбектердің жарық көруі фольклортану ғылымын зерттеудегі методологиялық тәсілдердің, ғылыми принциптердің айқындалуы, жанрлық жағынан айшықталу бағытында іргелілеушіліктердің болғандығын көрсетіп берді. Фольклор ғылымы іргелі ғылымға айналды. Фольклорлық жанрлардың табиғатын зерттеуді С.Қасқабасов қолға алды. Қазақ әдебиеттану ғылымы мен фольклортану саласында «жанр» ұғымы «түр» мағынасында қолданылып келген болса, ғалым өз еңбегінде жанр ұғымының аясы әлдеқайда кең екендігіне тоқталады. Осы секілді зерттеулер арқылы қазақ фольклортану ғылымы да жанданып, жаңарып отырды. Қазіргі кезде «фольклор» термині кеңінен қолданысқа енді. Оның археология, антропология, этнография секілді салалармен тығыз байланысты екендігі жайлы айтыла бастады. Ш.Ыбыраев өзінің «Қазақтың ғұрыптық фольклоры» атты оқулығында осы жайында кеңінен сөз етеді. С.Қасқабасов «Ойөріс» атты монографиясында фольклордың жанры мен композициясы, поэтикасы және оның қай ғылым салаларымен тығыз байланыста өрбитіндігі жайлы жан-жақты талдаулар жүргізеді. Тәуелсіздік тұсында бұрын жарияланбаған көптеген мәтіндер жинақ болып шыға бастады. Жүз томдық «Бабалар сөзі» секілді сериялық топтамаларды шығару барысында халық ішінен жинақталған фольклорлық мұраларды барынша түпнұсқаға сай етіп жариялау ісі қолға алынды. Бұның өзі де халықтың сөйлеу тілі мен түсінік пайымын зерттеуге мейлінше қолайлы жағдай туғызды. Қазіргі кезде қазақ халқының бай фольклорлық мұрасын жан-жақты зерттеу жолында фольклордың табиғаты мен даму тенденциясын қарастырғанда қазіргі кезде қалыптасқан фольклордың өзіне тән ерекшелерін баса назарға ұстау маңыздылығы туады.

Фольклор ғылымы да әр кезеңге сәйкес жаңа қырынан қарастырылып, жаңа көзқарастар мен жаңа пайымдар арқылы ғылым ретінде ол да жаңарып отыратындығын дәлелдеп келеді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

- Адиева П. Халық ауыз әдебиетінің мәселелері: Оқу құралы. – Шымкент: «Асем» баспасы, 2021. – 127 бет.
- Фольклор шындығы. – Алматы: Ғылым, 1990. – 264 б.
- Қасқабасов С. Таңдамалы. – Астана: Фолиант, 2014. Т.1. Қазақтың халық прозасы. Зерттеулер. – 320 бет.
- Қасқабасов С. Алтын жылға. Зерттеулер мен мақалалары. – Алматы: «Жібек жолы» БҰ, 2010. – 576 б.
- Бердібай Р. Бес томдық шығармалар жинағы. Кәусар бұлақ. – Екінші том. Алматы: «Қазығұрт», 2005. – 472 бет.

ЖАҢА ӨЗБЕКСТАН, ТҮРКІ ӘЛЕМІ ЖӘНЕ МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ КОММУНИКАЦИЯ

*Құттымұратова Ырысты Абдирахмановна,
Әжінияз атындағы НМПИ қазақ тілі және әдебиеті кафедрасы меңгерушісі, PhD, доцент*

Бүгінгі Өзбекстан жері ежелде екі ұлы ояну кезеңіне — Бірінші (Ағарту — IX-XII ғасырлар) және Екінші (Темурилер — XIV-XV ғасырлар) Ренессансына бесік болған. Бұл — әлемдік білім-ғылымда өз дәлелін тапқан және мойындалған тарихи шындық.

Қазіргі кезде елімізде тағы да бір маңызды Ояну үдерісі жүруде. Сондықтан “Жаңа Өзбекстан” және “Үшінші Ренессанс” сөздері өмірімізде өзара үйлесімді де үндес болып жаңғыруда, халқымызды ұлы мақсаттар жолында рухтандыруда.

Егер біз бұдан бес жыл бұрын қабылданған Әрекеттер стратегиясының түпкі мән-мазмұнын қысқаша айтатын болсақ, осы құнды құжатта өз алдымызға Жаңа Өзбекстанды құру және Үшінші Ренессанс іргетасын қалауды ұлы міндеттерді стратегиялық мақсат етіп қойған едік.

Ұлы Әмір Темір бабамыздың Шахрисабздегі Ақсарай резиденциясының кіреберісіне жазылған “Әділет — мемлекеттің негізі және басшылардың ұраны” деген хикметті сөздерінде терең мағынаны зернелеген Президентіміз бар күш-жігерін еліміздің өркендеуіне, жастарымыздың білім-ғылым алуының қарқындауына баса назар қаратып отыр. Біз жаңа жағдайда рухани-ағартушылық істерді күшейтуге ұмтылудамыз. Мұндай жанасу — бүгінгі және алдағы дамуымыз үшін берік іргетас. Осы мағынада жаңа Өзбекстанды құру — жақын да алыс тарихымызды, қайталанбас та сирек кездесетін мәдени байлықтарымызды одан да терең үйреніп, оларға сүйеніп, тәуелсіз ұлттық даму жолымызды жаңа басқышта жалғастыру дегені.

Соңғы жылдарда мәдени-гуманитарлық бағытта — мәдениет, кино, би және бейнелеу өнері салаларын, әдебиет пен кітапқұмарлықты дамыту бойынша жүзеге асырылып жатқан істерімізді халық жақсы біледі. Атап айтқанда, халықаралық мақам конференциясы, бақшылық және ұлттық қолөнер фестивальдарын ұйымдастырғанымыз және жоғары деңгейде өткізгеніміз жаңа Өзбекстанды әлемге кеңінен насихаттауда маңызды іс болды.

Сонымен қатар, Түркі тілді мемлекеттер ынтымақтастық кеңесінің бейнеконференция формасында өткен саммитінде ғылым, білім, мәдениет және өнер салаларын, сондай-ақ түркі әлемінің бірлігін дамытуға үлкен үлес қосқан атақты тұлғаларды ынталандыруға

қаратылған тағы бір маңызды бастамамыз қабылданып, Түркі кеңесінің Әлішер Науаи атындағы халықаралық сыйлығы енгізілді. Біз мұны барша түркі халықтарының мақтанышы болған Әлішер Науаи бабамызға, сондай ұлы адамдарды тәрбиелеп, кәмелетке жеткізген халқымызға деген жоғары құрметтің белгісі деп білеміз.

Қоғамымызда ұлтаралық татулық пен бауырмалдық ортасын нығайтуға қаратылған істеріміз сапа тұрғысынан жаңа басқышқа көтерілуде. Әр жылы Халықаралық достық күні ретінде кеңінен атап өтілетін 30 июль күні Өзбекстанда “Халықтар достығы күні” деп жарияланды. Мұны ішкі және сыртқы саясат факторлары бірлесетін ортақ оқиға ретінде қабылдау мүмкін. Бүгінгі Өзбекстанымызда жастар — халқымыздың негізгі тірегі әрі сүйеніші болып, олар кең көлемді реформаларымызды нәтижелі жүзеге асыруда шешуші фактор болып табылады. Заманалық білім алған, озық кәсіп-өнерлерді, инновациялық технологияларды, шет тілдерін жақсы меңгерген ұл-қыздарымыз елімізді одан да өркендетуде жетекші орын иелеуде.

Белгілі болғанындай, жастар жаңаша пікірлеуге, жаңадан-жаңа идеяларды батыл ортаға салып, оларды жүзеге асыруға, проблемаларды оңды және стандартты емес жанасулармен шешуге қабілетті болады. Сондықтан қазіргі таңда жас ұрпақ өкілдерінің білім алуы, ғылым-білім, инновациялар, әдебиет, өнер және спорт саласындағы қабілеті мен әлеуетін жарыққа шығаруы, олардың қоғамымыздың әлеуметтік-саяси өміріне белсенді қатысуы үшін барлық жағдайды жаратуға баса назар аударылған.

Имам Бұхари бабамыз жинақтаған қасиетті хадистердің бірінде. “Жас кезде үйренілген ілім - тасқа қашалған оюмен бірдей” деп айтылады.

Ұлы ғұламаларымыз осындай хикметтерге жүгініп, ғылым-білім саласында ұлы жаңалықтарды жүзеге асырғандары және жалпы адамзаттық ой-сананың дамуына шексіз үлес қосқандары тарихтан жақсы белгілі. Осындай ұлы дәстүрлерді жалғастырып, елімізде жаңа Хорезмилерді, Фарғонилерді, Берунилерді, Ибн Синоларды, Мырза Ұлықбектерді, Науаиларды тәрбиелеп жеткізу — міндетіміз ғана емес, тарих пен болашақтың алдындағы қасиетті борышымыз.

Біз бұл жолда үлкен істерді бастадық. Бүгінгі таңда Өзбекстан Республикасында 130 – ға жуық ұлттар мен ұлыстар жасайды. Соның ішінде қазақ ұлты өкілдері 28,2 % құрайды. Тәлім 7 тілде алып барылады. Қазақ ұлты өкілдері үшін 550-ге жуық мектептер мен 6 жоғарғы оқу орындарында қазақ тілі бағдарлары бар. Бұлардың бәрінде де ғылыми потенциал 50-75% дәрежеде. Елімізде жоғары білім мен біліктілікке ие, бәсекелестікке қабілетті кадрлар дайындау мақсатында жоғары оқу орындарының саны 141-ге жеткізіліп, 26 шетелдік жоғары оқу орнының филиалдары ашылды. 2016 жылы республикамыздағы жоғары оқу орындарының саны 77 еді. Қысқа уақытта осы ретте дерлік екі есе өсуге қол жеткізгеніміз еш шүбәсіз, жастарымыздың, бүкіл қоғамымыздың интеллектуалдық әлеуетін арттыру, заманалық білімге, кәсіп-өнерлерге одан да жақындату жолындағы әрекеттеріміздің нәтижесі.

Президентіміздің бастамасының жемісі-осындай мол мүмкіндіктерден пайдалана отырып, біздің Әжінияз атындағы педагогика институты қазақ тілі және әдебиеті кафедрасы 20-ға жуық ТОП - 500, ТОП - 1000 жоғарғы оқу орындарымен келісім - шарт түзіп, олармен бірге тәжірибе алмасып, еліміздің ғылым білім саласын өркендету үшін бір қатар жобалы жұмыстар жүргізілуде.

Президентіміз Ш.Мирзиесев «Мен үнемі бүгінгі тыныш, еркін де әл-ауқатты өміріміз туралы ойлағанымда, мұндай жарық күндерге жетіп келуде қаншама ұрпақ өкілдері, ата-

бабаларымыз тынымсыз еңбек еткенін, өз басына түскен барлық сынақ пен машақаттарды сабырлылықпен жеңіп өткендерін терең ризалықпен еске аламын. Олар өздерінің шыбын жаны қиналса да, бізді осындай тыныш та бейбіт күндерге жеткізгендері — бұл ешнәрсемен өлшеуге, бағалауға болмайтын үлкен ерлік, жанқиярлық әрі қаһармандық. Сондықтан да осындай табанды да жанкүйер бабаларымыздың ерлік істері мен өткендердің жадын ұлықтап, әрқашан терең құрметпен еске алып, бүгін арамызда жасап жатқан қадірлі ардагерлерімізді жан-жақты ардақтау — қасиетті борышымыз» дегеніндей, ең маңыздысы, әрбір педагогтің осындай сауапты ісі жастарымызға әрі тәрбие және үлгі мектебіне айналары сөзсіз.

Бүгінгі таңда еліміздің барша аймақтарында үш ұрпақ өкілдері арасында шынайы кездесулердің өткізіліп жатқаны, оларға құрметті ардагерлеріміз белсене қатысып, өздерінің еңбек және өмірлік тәжірибесі, бүгінгі тыныш та жарық күндердің қадірі мен маңызы туралы білдірген пікірлері жастарымыз үшін шынайы тәрбие мектебі болып қызмет етуде. Баршамызға ырыс-несібе берген, аялап өсірген еліміздің алдында біз әрқашан қарыздармыз. Ғазиз де ардақты халқымыздың ризалығына қол жеткізу — біз үшін ең ұлы бақыт. Өйткені халық бізге риза болса, Жаратқан да риза болады.

Қаншадан-қанша бабаларымыз армандап өткен осындай ұлы істерді жүзеге асыру бүгін бізге несіп еткен екен, ендеше, біз сияқты өздігін сезінген әрбір отандасымыз үшін осының өзі нағыз бақыт әрі мақтаныш емес пе?

Олай болса, біздің сүйікті Отанымызға деген шексіз мейіріміміз бен адалдығымызды қасиетті ту етіп, бар біліміміз бен тәжірибемізді, интеллектуалды іске қосып, көгілдір аспан астында бір халық, бір ұлт болып, көздеген ізгі мақсаттарымызға әлбетте жететінімізге сенімім мол.

Әлем аренасындағы Жаңа Өзбекстандағы мәдениетаралық коммуникация – әр түрлі ұлт өкілдерінің әрқайсысының жеке тұлға ретіндегі тілдік және мәдени айырмашылықтарының толық және жан-жақты көрінетін тұсы біздің Өзбекстанымызда өз көрінісін тапқан. Өйткені, мұнда қазақ, түркмен, қырғыз сияқты әр түрлі ұлт өкілдері қатысқан мәдениеттер тоғысында әр адам жеке тұлға, сол қоғамның белді мүшесі немесе белгілі бір ұлттық мәдениет өкілі.

Жеке тұлғаның бойында осы аталған аспектілердің барлығының жинақталатынына қарамастан, мәдениетаралық коммуникация деңгейіндегі әрекеттің де өз ерекшеліктері болады. Ол мәдениетаралық деңгейдегі сұхбаттасушыдан тек қана сол сәттегі қатынас жасау құралына айналып отырған тілді білуді ғана емес, сонымен бірге сол елдің мәдени деректерінен де хабардар болуды талап етеді. Ондай деректер сол халықтың адамгершілік, дін туралы көзқарастары мен ділінен, мәдени құндылықтарынан мәлімет береді. Екі жақты немесе жан - жақты мәдениеттер сұхбаттастығын үйлестіру – тек қана бір-бірінің мәдениетіне түсіністікпен және құрметпен қарағанда ғана мүмкін болатыны дәлелденген құбылыс.

Әр түрлі ұлт пен мәдениет өкілдерінің өзара ымыраластық пен ынтымақтастық жағдайындағы түсінісуіне не керек, осы орайда не маңызды деген мәселелерді терең талдап көрсету – бүгінгі тілтанушы, мәдениеттанушы, тарихшы ғалымдар алдында тұрған маңызды міндет. Кейбір күшті мемлекеттемен салыстырғанда бізде барлық ұлт өкілдерінің құқығы мен бостандықтары бірдей. Соның нәтижесінде ешбір ұлт оқшауланып көрген емес. Керісінше, шығу тегі әрқилы ұлттар біздің күн сәулетті Өзбекстанда туылғанын, осы жерде

білім алып өсіп-өнгендерін мақтанышпен тілге тиек етеді. Өз отанына – туған жеріне қомақты үлестерін қосып, барынша белсене атсалысуға тырысады.

Ұлтаралық татулықты күшейтуде әр түрлі ұлт өкілдерінің бір-бірінің салт-дәстүрлеріне түсіністікпен қарауы – цивилизацияланған елдердегі шынайы құрметтің белгісі.

Ендеше, болашақты көз алдымызға елестетсек, жаңа Өзбекстан әлем аренасында күшті әлеуетке, лайықты абырой-беделге ие, жан-жақты абат та жасампаз елге айналады. Мен бұған сеніп қана қоймай, осы жолда бар білімім мен тәжірибемді, күш-қуатымды жұмсауға әрқашан дайынмын! Барша отандастарымызды осындай ұлы лепте — Жаңа Өзбекстан жасампаздары қатарында болуға шақырамын!

Тағдыр табыстырып, тарих тоғыстырған түрлі ұлт өкілдері бейбітшіліктің нұрлы таңында Отанымыздың іргесін қаласып, ынтымақты ырысқа, байлыққа кенелтіп жаңа Өзбекстанды өзінің өнегелі ізгі бастамаларымен әлем жұртшылығына таныстыратынына кәміл сенім артамыз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Ш. Мирзиёев «Янги Узбекистон Стратегияси», 09.09. 2021 й.
2. Тер-Минасова С.Г., Язык и межкультурная коммуникация. – Москва, «Издательство Московского Университета», 2004 г.
3. Тіл, мәдениет, Коммуникация-1. – А: Елтаным, 2013. – 264 б.
- Ы. Құттымұратова «Тағылым» журналы 2018 ж №9, (57-саны.)
«Туған жер деп тебіренсін жүрегің» атты мақаласы.
3. «Жаңа Өзбекстан – жаңаша дүниеқарас» ұраны астында өткерілген рухи-ағарту және мәдени әс-шараның Шоманай ауданында баянатынан үзінді

1-СЕКЦИЯ. ТҮРКОЛОГИЯНЫҢ ЗАМАНАУИ ЖАҒДАЙЫ ЖӘНЕ БОЛАШАҒЫ

ӘЖИНІЯЗ ДӨРЕТИҰШИЛИГИНИҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ АСПЕКТТЕ ИЗЕРТЛЕНИҰИ МӘСЕЛЕСИ

*А. Пирниязова – Әжинияз атындағы Нөкіс
мәмлекетлик педагогикалық институты,
Қарақалпақ тили кафедрасы, филология
илимлериниң докторы*

Қарақалпақ тил билиминде көркем шығарма тилин изертлеу өткен әсирдің 60-жылларынан басланған еди. Қарақалпақ классикалық әдебияты ўәкиллери шығармаларының тилин изертлеу де усы дәуирден басланды.

Х.Ҳамидов өз мийнетинде Әжинияз шығармалары тилиниң сеслик дүзилисиндеги, сөзлик қурамындағы, грамматикалық қурылысындағы өзгешеликлерди ҳәзирги қарақалпақ тилине салыстырып үйренилген [6]. Илимпаздың монографиялық мийнетинде Әжинияз шайырдың дөретиўшилигинде жазба дереклердің хызмети ҳаққында илимий тийкарда анализ исленген [7:145-170-б.]. Профессор Д.С.Насыровтың монографиясында қарақалпақ тилиниң қәлиплесиўинде XIX әсирдеги шайырлар тили, соның ишинде Әжинияз шығармаларының тиллик өзгешеликлери терең илимий анализ исленген [3: 221-276-б].

Филология илимлериниң кандидаты Д.Сайтов XVIII-XIX әсирлердеги қарақалпақ классик шайырларының тили бойынша илим-изертлеу жұмысын алып барды, соның ишинде Әжинияз шығармаларының тили де үйренилген. Сол дәуирдеги шайырлардың шығармалары тилинен Әжинияз шығармаларының тили не менен айырылатуғыны ҳаққында өз пикирлерин билдиреди. Кейин ала шайыр шығармаларының сөзлигин де дүзип шығады [5.].

Авторлар жәмәәти тәрәпинен шыққан «Қарақалпақ әдебияты классиклери шығармаларының тили» атамасындағы мийнетте Жийен жыраў, Күнхожа, Әжинияз, Бердақ, Өтеш, Омар ҳәм А.Муўсаев шығармаларының тил өзгешеликлери сөз етилген. Аталған шайырлардың шығармалары тилиниң фонетикалық, лексика-семантикалық ҳәм морфологиялық өзгешеликлери ҳаққында кеңнен сөз етиледі [4].

Г.Қарлыбаева тәрәпинен Әжинияз шығармалары тилиниң фонетика-морфологиялық өзгешеликлери кандидатлық диссертация жобасында изертленди [1]. Усы автор тәрәпинен жоқары оқыў орынларының студентлери ушын оқыў қолланба жаратылды [2].

Г.Қарлыбаева тәрәпинен жәрияланған «Әжинияз шығармалары тилиниң семантика-стилистикалық өзгешеликлери» атамасындағы монографиясында шайыр шығармалары тилиниң сөзлик қурамы, семантикалық, функциональ-стилистикалық өзгешеликлери сөз етилген.

Әжинияз қарақалпақ жазба әдебиятын көркем тиллик жақтан байытқан талантлы шайыр еди. Ол өзиниң шығармаларында ҳәр бир сөзге терең образ жүклеп өз қосықларын байытып барды. Буның баслы себеби талантлы, саўатлы екенлигинде. Әжинияздың қандай темаға арналған қосықларын оқысақ та сөзлердің уқаслығы, буўынлардың теңлиги ҳәм ҳәр бир қатарға терең мәни берип қойғанлығы белгили. Әжинияз шығармаларының тилинде ески түрк тилинен, араб, парсы, чағатай тиллеринен кирип келген сөзлер жүдә көплеп ушырасады. Буның ең тийкарғы себеби тағы да Әжинияздың сол дәуир ушын ортақ болған, яғный түрк халқының әдебий тилин жақсы билгенлигинде.

Сонлықтан ол Орайлық Азия халықларына тән болған жазба әдебий тил хәм стильлик жолды өзлестирди. Әжинияздың тили XIX әсирде жасаған басқа қарақалпақ шайырларына усамайтуғын араб-парсы хәм ески түрк тиллериниң тәсиринде раўажланған. Бұған ең баслы себеп Орайлық Азияның оқымыслы топарлары арасында бул үш тилдиң де тәсириниң үлкен болғанлығы, яғный сол тиллер тийкарында әдебий тилдиң майданға келиўи көзде тутылған.

Әжинияздың қосықларының тили Бердақ хәм Күнхожа сыяқлы классик шайырларымыздың тилинен ески түркий жазба тилде жазылғанлығы, араб-парсы тиллик сөзлердиң көплек қолланылыўы, қосықларының жанрлық өзгешеликлерге бай екенлиги менен де ажыралып турады. Соның менен қатар қосықларындағы тил элементлери көркемлеў қуралларын гипербола, метанимия, теңеў, эпитет, гипербола, литота сыяқлы түрлерин пайдаланыўда терең эмоционаллық-эксперессивлик тәсир күшине ийе екенлиги менен де парықланады.

Жуўмақлап айтқанда, Әжинияз шығармалары өз көркемлиги бойынша теңсиз, тәкирарланбайтуғын көриниске ийе.

Қарақалпақ тилинде көркем шығарманың тили хәм стили, жеке жазыўшының өзине тән тиллик шеберлиги, тилдиң көркемлеў қураллары ҳаққында изертлеў жумыслары басқа түркий тиллерге салыстырғанда әдеўир дәрежеде аз екенлиги көринеди. Әжинияз шығармаларында стилистикалық фигураларды еле де теренирек, жақыннан үйрениў хәр бир адамның лексикалық көркемлик жақтан байыўына өз тәсирин тийгизеди деп есаплаймыз.

Әжинияз шығармаларының тили, оның қолланған сөзлери хәр тәреплеме түсиник бериўди талап етеди. Сонлықтан оның шығармаларының түсиндирме сөзлигин, шайыр қолланған фразеологизмлердиң сөзлигин дүзиў усаған мәселелер еле шешимин күтип турған ўазыйпалардан есапланады.

Әдебиятлар:

1. Қарлыбаева Г. Ажиниёз асарлари тилининг фонетик-морфологик тавсифи: Филол.фан.номз...дис. автореф.-Нукус,2002.
2. Qarli'baeva G. A'jiniyaz shi'g'armalari' tilinin' fonetikalı'q ha'm morfologiyali'q si'patlamasi'.No'kis: Qaraqalpaqstan,2012.
3. Насыров Д.С. Становление каракалпакского общенародного разговорного языка и его диалектная система.-Нукус-Казань,1976.
4. Насыров Д., Доспанов О.,Бекбергенов А.,Сайтов Д. Қарақалпақ әдебияты классиклери шығармаларының тили.Нөкис: Билим,1995
5. Сайтов Д. Бердақ хәм Әжинияздың сөзлиги. Нөкис: Қарақалпақстан,1970
6. Хамидов Х. Қарақалпақ тили тарийхының очерклери. Нөкис, 1974.
7. Хамидов Х. Шығыс тиллериндеги жазба дереклер хәм XIX әсирдеги қарақалпақ шайырлары.-Нөкис:Қарақалпақстан,1991.

3. ҚАЗАҚ ТІЛІН ШЕТ ТІЛІ РЕТІНДЕ ОҚЫТАТЫН АУДИТОРИЯДА СӨЗДЕР БАЙЛАНЫСЫ МӘСЕЛЕЛЕРІНІҢ АЛДЫН АЛУ

Гүлбайра Өтелбай, ф.ғ.к, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің доценті Қазақстан, Нұр-Сұлтан қаласы

Қазақстан егемендігіне ширек ғасырдан аса уақыт өтсе де, мемлекеттік тілді игертудің жаңа әдіс-тәсілдері көбейсе де, әлі де болса біршама мәселелер баршылық. Бұл мәселелердің ана тіліміз екінші тіл немесе шет тілі ретінде оқытылатын ортада кездесетіні – табиғи құбылыс. Сабәқ барысында аталған аудитория орыс тілінің ықпалынан калькалық тіркестер арқылы сөз саптап, қателіктерге ұрынып жатады. Сөйлеу қазақ тілінің табиғатына, номаларына қайшы келген тұста, әлбетте мәселелердің алдын алуға тура келеді.

Олқылықтар, әсіресе меңгеріле байланысатын сөз тіркестерінде көбірек байқалады. Орысша таза сөйлеуші «маған ұрысты» дегенді «мені ұрысты» деп қателеседі. Әрине, ойлауы түпнұсқа тілінде тез өрбігендіктен қазақ тілінің ерекшелігіне мән беріп үлгермейді. Сөзіміз дәлелді болу үшін жазғызу, сөйлету, айтқызу сәтінде жиі ұшырасатын грамматикалық нормасы бұрмаланған тіркестерді тізіп шығайық:

1 компьютермен пайдалану, 2 кітаппен қолдану, 3 дүкенде сатып алу, 4 жиналыста қатысу, 5 спортпен қызығу, 6 елімен мақтан тұту, 7 баланы адалдыққа үйрету.

Қазақ тілді оқырман жазылған мысалдардағы қателерді бірден көреді. Ал ана тілі орыс тілі саналатындар үшін бұл – қалыпты әрі дұрыс тіркестер. Себебі олар өз тіліндегі управление арқылы калькалық аудармадан туған тіркестердің бұрыстығын аңғармайды. Сондықтан оқытушы-ұстаз сөздер байланысы әрі олардың түрлері туралы айта отырып, бекітуші жаттығулар қатарын ұсынғаны абзал. «Қазақ тілінің сөз тіркестері сөздердің өзара тіркесу қабілетіне қарай есімді және етістікті болып екі салаға бөлінеді. Есімді сөз тіркесінде есім сөздердің бірі басыңқы болады да, етістікті сөз тіркесінде етістік басыңқы сыңар болады», – деп жазады тілші-ғалым М.Балақаев [1, 46]. Етістікті сөз тіркестері үстеулі, мезгілдік және үстеулі, мекендік болып бөлінеді. Мысалы, *төмен қарады, кеше келді*. Бұл ережелер – сөйлеу барысында үнемі ескеретін ұстанымдар, - десек қателеспейміз.

Енді жоғарыдағы тіркестерді орысша нұскасында ұсынсақ, қателіктің шығу себебіне көз жеткіземіз:

Орысша	Қазақша
1 пользоваться компьютерем	компьютерді пайдалану
2 пользоваться книгой	кітапты қолдану
3 покупать в магазине	дүкеннен сатып алу
4 участвовать в собрании	жиналысқа қатысу
5 интересоваться спортом	спортқа қызығу
6 гордиться страной	елін мақтан тұту
7 учить ребенка честности	балаға адалдықты үйрету

Орыс тілінде «пользоваться кем-чем» жиі қолданыста болғандықтан, қазақ тілінде «использовать кого-что» түрінде келетінін түсіндіру қажет. Ал «қолдану» «применять», «употреблять» мағынасын ашатынына мән беру керек. «Дүкеннен сатып алу» шығыс септігін қажет етсе, «жиналысқа қатысу» барыс септігін талап етеді. Қазақ тілінде жатыс септігі арқылы нормадан ауытқып қолданысқа енетін орыс тілі етістіктері өте көп. Алайда ол тілдегі «где?» көп жағдайда ана тілімізде бағытқа қатысты қойылатын «қайда? қай жерге?» сұрақтарына жауап береді. Мәселен, «памятник воздвигнут в парке – ескерткіш саябаққа қойылды»; «располагайтесь здесь – осы жерге жайғасыңыз»; «дом построен на

окрайне города – үй қала шетіне соғылды», «телефон установлен в квартире – телефон пәтерге орнатылды» т.б.

Келесі «жиналысқа қатысу» тіркесіндегі етістікті студенттер жиі және жатыс септігі арқылы қатемен қолданады. Соған байланысты әр сабақта оларға ескерту жасауға тура келіп отырады. Орыс тіліндегі «участвовать в чем?» әсерінен *семинарда, олимпиадада, жарыста ... т.б. қатысу* болып кете береді. Ана тілімізде зат есім барыс септігі жалғауының көмегімен түрленетінін үнемі қаперінде ұстау үшін мысалдар қатарын көрсетіп отыру қажет. «Түрленеді» сөзі тек негізгі жалғауларға ғана қатысты емес, ол – тәуелденген зат есімдерді есепке ала отырып сөздің өзгеріске ұшырауы. Мәселен, *семинарыма, олимпиадасына, жарысыңа, мерекелеріне, шеруіне ... т.б. қатысу* сияқты тіркестер.

«Спортпен қызығу» – «интересоваться кем-чем» дегеннен шығатын қате. Осы тұста қос тілдің өз ерекшеліктеріне қарай нормасын сақтау маңызды екенін түсіндіру керек. Қарап тұрсақ, әр тілдің өзіне тән тілдік нормасы сақталып бір сөз тіркесі екі тілде екі түрлі септікте байланысып тұр (қазақ тілінде барыс септігі, орыс тілінде творительный падеж). Мысалы, біз орыс тілінің өз нормасына сәйкес «богат скотом» дегенін «малмен бай» демейміз, «малға бай» деуіміз тілдік нормаға сай. Бұл туралы ғалым М. Балақаев: «Тілдік норма» дегеніміз «әдеби» деген ұғыммен тайталас айтылады. Әдеби тілге сіңіскен, әдеби тілде орныққан тіл байлықтары – «тілдік норма» дегенге жатады» дейді [2, 27].

Енді «елін мақтан тұтуға» келейік. Бұл тіркеске қарағанда ешқандай қателік байқалмайды. Ал «елімен мақтан тұту» дер болсақ, сөзсіз «гордиться страной» дегеннің аудармасы екенін аңғара қоямыз. Қазақ тілінде «мақтан тұту» немесе «мақтан ету» әртүрлі дыбысталғанмен бір мағынаға ие және грамматикалық нормаға қарай табыс септігінде қолданылады. Ал дыбысталуы жағынан басқаша айтсақ, түбірі тарапынан ұқсас етістік «мақтану» өз еншісіне көмектес септігін алады. Әрине, «гордиться» және «хвастаться» етістіктері орыс тілінде қандай мағынаға ие болса, оның қазақ тіліндегі ұқсас және кері тұстарына тоқталып кету де маңызды.

«Баланы адалдыққа үйрету» немесе «балаға адалдықты үйрету». Салыстырып қарасақ, қайсысы дұрыс екенін бірден аңғару қиын. Қазақ тілінің орыс тілі ықпалына түсіп кеткені соншалық, филологтың өзі осы мысалдардың қайсысы ұлттық тіл заңына қайшы екенін аңғара бермейді. Ал орыс тілінде мұндай мәселе баяғыдан қабылданып қойған ереже сияқты, қолданылуда алдын ала бірізділік сақталынып отырады. Өйткені кез келген орысша сөздікте жоғарыдағы мысалдардан соң септік сұрақтары көрсетіледі. Мәселен, ұсынылған тіркестің орыс тіліндегі лексикографиялық нұсқасы тайға таңба басқандай – «учить 1. кого-чему и с неопр. (преподавать) оқыту, үйрету; 2. что (изучать) зерттеу; 3. кого-чему и с неопр. (поучать) үйрету, ақыл үйрету...» [3, 476] деп дұрыс сөйлеуге бағыт беріп тұрады.

Қос тілдікті қазақша-орысша сөздікте сөздерді дұрыс байланыстырудың тек орысша нұсқасы ғана бар. Дәл сол жердегі қазақша нұсқасына ондай жәрдем көрсетілмеген. Егер көрсетілер болса былайша шығар еді – «учить 1. кого-чему и с неопр. (преподавать) – кімгенені оқыту, үйрету; 2. что (изучать) нені зерттеу; 3. кого-чему и с неопр. (поучать) кімгенені үйрету...». Орыс тіліндегідей сұрақ арқылы болмаса, неміс тіліндегідей септік атауымен қолдау көрсетсек те болады. Мысалы, немісше учить 1) (кого-л.) lehren vt. (чему-л. А) [4, 584]. Мұнда А – неміс тіліндегі аккумулятив аталатын табыс септігі. Сонда неміс тәсіліне салсақ, қазақша «б.с\т.с үйрету» деп өрнектеуге болады. Тілімізде «үйрету» етістігі неміс тіліндегідей «нені?» сұрағына жауап береді. «Учить» пен «научиться» етістіктерінің

мемлекеттік тілдегі қолданысына жіті назар аударып, аражігін ажырата білуіміз қажет. «Научиться» тілімізде омоним ретінде екі мағынада қолданылады: бірі – «нені үйрену», екіншісі – «неге үйрену».

Егер біз адалдықты, басқаша «адал болуды (научиться честности) үйрену» дейтін болсақ, ол қазақ тілінің нормасына сай келеді. *Жайлылыққа, қалаға, жаңа ортаға үйрену, жаңа әріптестерге* (привыкнуть к кому-чему) десек те норма бұзылмайды. Алайда ол екеуін қолданыс аясына нұқсан келместей немесе контекст мағынасына қарай пайдаланған жөн.

Тіл мәдениеті мен тілдік норма туралы сөз қозғағанда, академик Рабиға Сыздықтың: «Тіл мәдениеті» деп нені танымыз? Мәдениет деген сөздің семантикасында «дұрыстық», «түзулік», «тәртіптілік», «жүйелілік», «реттілік», «қисындылық», «сәйкестік» деген сияқты мағыналық реңктер (семалар) жататыны белгілі. ... Тіл мәдениеті дегеніміз – тілдік нормаларды, оның ішінде әдеби тіл нормаларын дұрыс сақтау әрекеті болып табылады. ... Тіл мәдениеті дегеніміз – сөздерді дұрыс орнымен қолдану (лексикалық), дұрыс құрастыру (синтаксистік), дұрыс қиюластыру (морфологиялық), дұрыс дыбыстау (орфоэпиялық), сауатты жазу (орфографиялық), тілді әсерлі етіп жұмсау (лингвостилистикалық) нормаларын ұстану, орнықтыру, жетілдіру», - деген тұжырымын басшылыққа алған жөн [5, 24-25].

Қорыта айтар болсақ, білім алушыларға қазақ тілін екінші тіл немесе шет тілі ретінде үйрету кезінде жоғарыда қозғалған мәселелер мән беріп қарауды талап етеді және олқылықтардың алдын алуға мүмкіндік туғызып, қазақ тілінің табиғилығын сақтауға ықпал етеді.

Әдебиеттер:

- 1 Балақаев М. Қазіргі қазақ тілі (сөз тіркесі мен жай сөйлем синтаксисі). Алматы: Ана тілі, 1992. – 246 б.
- 2 Балақаев М. Қазақ тілі мәдениетінің мәселелері. Алматы: Қазақстан, 1965. – 187 б.
- 3 Мұсабаев Ғ.Ғ., Сауранбаев Н.Т. Орысша-қазақша сөздік. II том. – Алматы: Қазақ совет энциклопедиясының бас редакциясы, 1981. – 588 бет.
- 4 Новый немецко-русский, русско-немецкий словарь для школьников: грамматика. – М.: Дом Славянской Книги, 2004. – 768 с.
- 5 Сыздық Р. Тілдік норма және оның қалыптануы (кодификациясы). – Астана: Елорда, 2001. – 230 б.

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ҚОЛДАНЫС АЯСЫ: ОҢ НӘТИЖЕ ЖӘНЕ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕ

Абдуова Баян Серікбайқызы, проф.м.а. Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан

Мемлекеттік тіл – елдің айнасы. Мемлекеттік тілді, өз ана тілін білу – әр азаматтың парызы. Қазақ тілі – Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі. Тіл – ұлттың жаны, сөйлер сөзі, қолдану құралы, ойлайтын ойы. Егер тіл болмаса, ұлт та болмайды. Біз тәуелсіздік алғаннан бері 31 жыл болды. Ал қазіргі таңда тәуелсіз Қазақстан ретінде қазақ тілінің мәртебесі қандай? Мемлекеттік әрі ұлттық тілді құрметтеу – әрбір азаматтың міндеті. Қоғамымызда қазақ тілі – ана тілім дегенмен, қазақ тілінде сауатты сөйлетін жандар қатары көбеймей отыр. Әрине көпке топырақ шашпаймыз. Тіліміз үшін қызмет етіп жүрген жандар, тілді құрметтейтін азаматтар бар. Дегенмен елге қызмет етіп отырған жоғары

шенділер, ұйым басшылары, әкім-қаралардың қазақ тіліндегі мәлімдемелері көңілге қонымсыз, шала-шарпы, тіпті түсініксіз екендігі жасырын емес. Елімізде мемлекеттік тіл жағдайының мәселесі көңіл көншітпейді. Қоғамда қазіргі жастардың қазақ тілінде сөйлеуден ұялатыны, сонымен қатар қазақ тілінде таза сөйлейтіндерді қоғамнан бөлетіні байқалады. «Ел ертеңі – жастардың қолында» деп жиі айтамыз, дегенмен өзге елдің тілінде сөйлеп жүрген жастарымыз еліміздің болашағына қандай үлес қосатыны бізді алаңдатады. Өзге елдің тілінде сөйлеген адам сол елдің менталитетіне дағдыланады. Осы белең алып бара жатқан құбылыс халқымыздың аса маңызды тілдік құндылықтарын жоюда. Тіл үшін күрес заманауи Қазақстанның болашағы баянды болуы мақсатымен әзір тоқтамауға тиісті.

Жас ұрпақ бойында адами-мәдени құндылықтарды, адамзаттық құқықтық сананы, тілдік тағылымдарды, ұлтаралық татулық пен сыйластықты нығайтуды дамыту сияқты ұлттық әлеуметтік қағидаларды қалыптастыруда мемлекеттік тіл жетекші рөл атқаруы тиіс. Қазақ тілінің өзекті мәселелері, оның дамуы мен баюына байланысты проблемаларға ғалымдардың, мамандардың және мемлекет басшыларының айрықша көңіл бөлуі қажет деп санаймыз. Біздің ойымызша, мемлекетіміздің азаматтығын алған әрбір адам қазақ тілінде білім алуы керек. Қоғамнан көп байқайтынымыз, қазір өзге ұлт өкілдерінен «Сіз қазақ тілін білесіз бе?» деп сұрасаң, «жоқ» деген жауап аламыз. Оның себебі бізде нақты қойылатын талап та, міндеттеушіліктің де болмауында жатыр.

Мемлекеттік тіліміздің кең қолданысына ықпалдасу, ана тілімізді құрметтеу, жат сөздерден арылу, мемлекеттік тіл мәселесін заң талаптарына сай біріздендіру, үйлестіру және тіл саласында қоғамдық шараларды одан әрі күшейту, бұл іске қоғам жұртшылығын кеңінен жұмылдыру, ана тіліміздің мәртебесін көтерудің жолдарын қарастыру өзекті бола бермек. Өткенге көз жүгіртсек, Алаш зиялылары XX ғасырдың басында ұлттың тәуелсіздік мәселесін көтере отырып, ұлттың рухани-мәдени қалыптасуындағы асыл қазынаның бірегейі тіл екендігіне баса назар аударған. Олар тілді сақтау, дамыту, қолдану аясын кеңейту мәселелерін көтеріп, қазақ тілінің мәртебесіне ерекше мән берді. Ресей отаршылдығының саяси, рухани қысымын сезген, көзбен көрген Алаш зиялылары тілді, ұлтты сақтап қаларлық қуатты құрал деп қарады, бағалады, соған риясыз қызмет етті. Алаш зиялыларының бірегейі, тіл жанашыры А.Байтұрсынұлы «Өз тілімен сөйлескен, өз тілімен жазған жұрттың ұлттығы еш уақытта адамы құрымай жоғалмайды. Ұлттың сақталуына да, жоғалуына да себеп болатын нәрсенің ең қуаттысы – тіл» деп ұлттық рухтың, болмыстың негізі де, арқауы да, тіл екендігін ашып айтты [1].

Тәуелсіздік алғаннан кейін қазақ тіліне қатысты оң шешімдер болғанымен, оның жүзеге асырылуы көңіл көншітпейді. Мемлекеттік тілді білмейтін азаматтар мемлекеттік қызметте жұмыс істемеуі керек. Дегенмен бұл тәртіп сөз жүзінде ғана болып отыр. Көпшілік арасында қазақ тілі сұранысқа ие емес. Жұмысқа орналасу кезінде орыс және ағылшын тілдерін білу – ірі компаниялар мен мекемелерде, тіпті мемлекеттік жұмыстарға да қойылатын басты талаптың бірі. Бұл жағдайға қазақ тілін білмейтін қарапайым тұрғындардың қарсылығы күн санап күшейіп келеді. Тілді құрметтейтін ел ретінде қазақ тілін біліп, орыс және ағылшын тілдерін белгілі бір мақсаттар үшін меңгеруіміз керек екендігін түсінетін кез келді.

Қазір пікірталас алаңына айналған мәселелердің бірі - тұрғындарды қазақ тілінде сөйлетуді мәжбүрлі түрде жүзеге асыру керек деген ой-пікірлер. Бірақ бұл ойдың күмән-күдігі жоғары. Өз кәсібін дамытып отырған кәсіпкерлер үшін қазақ тілін меңгеру қаншалықты тиімді деген сауал туындайды. Себебі олар үшін Қазақстанда орыс тілінде

өмір сүру қиын емес, ал, керісінше қазақтарға өз елінде орысша өмір сүру қиындық туғызып жатыр. Тіл мәселесі әлі күнге дейін өзекті екендігіне бұл да бір дәлел. Қазір жастар арасында ағылшын, орыс тілдерін қосып сөйлеу, саналы түрде шұбарлап сөйлеу сәнге айналып жатыр.

Тағы бір ақиқат нәрсе біз, қазақстандықтар, теледидарда, әлеуметтік желілерде тұтынатын ақпараттарды орыс тілінде көбірек пайдаланатынымыз ақиқат. Алайда ресми дереккөздерге жүгінсек «бәрі жоспардағыдай, қазақша сөйлейтін адамдар көбеюде» деген ақпарат көп. Бұл шындыққа мүлде жараспайды. Басылымдарда мынадай деректер кездеседі:

«Қазақстанда мемлекеттік тілдегі құжат айналымының үлесі 92 пайызды құраса, қазақ тіліндегі медиаконтенттің үлесі 72 пайызды құрайтынын атап өтті. Республикада 89 облыстық мемлекеттік тілді оқыту орталығы жұмыс істейді. Орталықтар азаматтардың мемлекеттік тілді меңгеру мақсатында курстар ұйымдастырады. 2017 жылы орталықтарда 58,3 мың тыңдаушы мемлекеттік тілді оқыту курстарынан өтті» [2].

Осыған ұқсас жағдай теледидарда да қалыптасады. Британдық Kantor TNS мәліметі бойынша, Қазақстандағы телекөрсермендер көретін контенттің 54 пайыздан астамы кабельдік және спутниктік арналарда көрсетілетін шетелдік, негізінен ресейлік бағдарламалар. Қазақтілді бағдарламалардың рейтингі ұзақ жылдар қатарынан төмендеп келеді, бірақ көрсермендер «Россия-1», «СТС» немесе «ТНТ» телеарналарының өнімдерін тамашалауға дайын. 2020 жылдың көктеміндегі жағдай бойынша Қазақстандағы ең танымал шоу «Ресей ғажайыптар өрісі» болды [3].

Бұл мәліметтерге сүйенсек, құжаттарда көрсетілген ақпараттар тек қағаз жүзінде. Күнделікті өмірде жылдан жылға орыстанып бара жатқанымыз анық байқалуда. Әсіресе, әлеуметтік желі. Liveinternet рейтингі бойынша ұлттық сегменттегі ең танымал 20 сайттың ішінде тек бес қазақтілді ресурс бар, қалғаны орыс тілінде. Forbes Kazakhstan нұсқасы бойынша ең танымал жиырма видеоблогта жобалардың басым көпшілігі, тіпті авторлары этникалық қазақтар болса да, контент орыс тілінде жүзеге асырылады. Google іздеу сұрауларының былтырғы рейтингі қазақстандық қолданушылардың іс жүзінде қазақ тілін қолданбайтынын көрсетті. Түрлі түрдегі ең көп сұранысқа ие 60 сұраныстың тек төртеуінде ғана қазақ тілінің лексикасы бар, бұл тірі тіл емес, мемлекеттік қызметтердің республикалық ресурстарының атаулары. Жаңалықтарды, фильмдерді және коммерциялық ұсыныстарды қоса алғанда, қазақтар орысша іздеуді жөн көреді.

Әлеуметтік желілердегі, бұқаралық ақпарат құралдарындағы қазақ тілді контенттің саны мен сапасын арттыру қажет. Бүгінде технология дамыған заманда баспасөздің рөлі әлсіреуде, ал интернет сайттар мен жеке блогтардың маңызы артуда. Республикалық деңгейдегі тіпті маңдайалды газеттеріміздің таралымы мен әлеуметтік желілердегі танымал азаматтардың жазылушылары арасында жер мен көктей айырмашылық бар. Әрине басымдық соңғыларының еншісінде. Бұл интернет қолданушылар санының соңғы уақытта күрт артып келе жатқанына байланысты.

Сондықтан интернеттегі қазақ тілді контенттің дамуына мемлекет және қалыптасып келе жатқанын білдірсе керек. Алайда қазіргі таңда Қазақстан халқының мемлекеттік тілді меңгеру көрсеткіші бойынша өңірлер арасында бірыңғайлық жоқ. Бұл тиісті өңірдің географиялық орналасу ерекшелігі мен тұрғындардың этникалық құрамына байланысты. Мысалы «Қазақстан Республикасындағы тіл саясаты мәселелері бойынша әлеуметтік талдамалы зерттеулерге» сүйенсек, қазақ тілін меңгерген респонденттердің ең көп саны Қызылорда (97,9 %), Атырау (94,7 %) облыстары мен Шымкент қаласының (91,9 %)

тұрғындары. Қазақ тілін Қостанай облысында (24,9 %), Батыс облысында (26,3 %) және Шығыста (42,7 %) меңгерген [4]. Бұған дәлелді алыстан іздемесек те болады. Қарапайым мысал, адамдардың көпшілігі ақпарат іздеу барысында қазақ тіліне қарағанда, орыс тілінде толық ақпараттар легі барын айтып шағымданады. Бұл жалған емес. Ал аудармаларын тұтынайын десең, орыс тілді нұсқасымен салыстырғанда, ақылға қонымсыз жасалған аударманы ұшырастырамыз. Қазақ тілі бай деп мақтанышпен айтқанда, мына аудармалардағы олқылықтарға қарап, тіл байлығына күмән келтіреміз бе, әлде аударма ісінің дұрыс жолға қойылмауынан көреміз бе деп ойланып қаламыз.

Осы тұста Халел Досмұхамедұлының «Ана тілін жақсы біліп тұрып бөтенше сөйлесең, бұл – сүйініш, ана тілін білмей тұрып бөтенше сөйлесең, бұл – күйініш. Өз тілін білмей тұрып жат тілге еліктей беруі зор қате. Бұл оқығандардың һәм оқушылардың есінен шықпауы керек» [5] деген пікірі қазір де өте өзекті.

Қазіргі жастар – ұлттың болашағы. Әрине тіл білу зиян емес, бірақ ана тілін құрметтеу керек. Біз басқаларға еліктеуден, өз ойымыз бен өз бағдарымыздан жаңылғандаймыз. Тез жетістікке жету, көп тіл білу, шет елде жүру, көпшілікке танымал болуға ұмтылу ең бірінші орында тұратын мақсат болмауы қажет. «Біз үшін маңыздысы – ұлттық ерекшелігімізді жоғалтпау, тарихымыздың, мәдениетіміздің, ана тіліміздің қаймағын бұзбай сақтау. Қазіргі күні ағылшын, орыс, қытай тілдеріне түрлі деңгейде қажеттілік туатыны рас. Ғылым-білім, техника, бизнес дегендей әлеуметтік қарым-қатынастың барлық саласын қамтыған көптілділік мәселесінің еліміз үшін шынайы талапқа айналғанын да жоққа шығарудан аулақпыз. Бірақ мұның бәрі қазақ тілін құрбандыққа шалу есебінен жүргізілуіне түбегейлі қарсымыз» [6] деген пікірді терең түсінуіміз керек.

Осы тұста Кемал Ататүріктің түрік тілінің жойылу қаупінен қалай аман сақтағанын еске алсақ болады. Кезінде түрік тілі, отбасы-ошақ қасынан аса алмай қалған. Кемал Ататүрік түрік тілін араб, парсы тілдерінен кірген сөздерден тазартып, олардың орнына орхон, ұйғыр жазбаларынан алынған көне түрік сөздерін енгізіп, тіпті кей жағдайларда түбірі қолдан жасалған түрік сөздерімен алмастырғызған. Бұл ұлтжандылық, тілге деген зор махаббат көп ұзамай өз нәтижесін көрсеткен. Бүгінде Түркияда жер де, көк те, аспан да, атырып та, тау да, тас та, қала да, көше де тек түрік тілінде сөйлейді.

Қазақ жерінде ұлтын сүйетін тұлғалар аз емес. Аға буындарды мысалға алмай-ақ, жастар жағын айтсақ, алдымен қазақтың аса дарынды ұлы Димаш Құдайберген ойға оралады. Ол көпшілікке бұлбұл үнді әншілігімен ғана емес, ұлтжандылығымен үлгі. Әнші қазақстандықтарды өзінің инстаграм парақшасында қазақша сөйлеуге шақырды: «Достар, жақында тіл төңірегінде сөз қозғаған бір жобаға осындай үндеу түсіріп берген болатынмын. Біздің жастарымыз тіліміздің таза болуына өз жерімізде тіліміздің құнсызданып кетпеуі үшін еңбек ету керек деп ойлаймын. Қазақ тілімен қаруланған қандастарымыз, тілі біраз шорқақтау болып жүрген бауырларымыз қазақша үйрене бастағанда қолдан келгенше қатесін түзеп жіберіп, көмектесіп, демеу беріп отырайық. Біз Қазақстан деп аталатын өз жерімізде, өз елімізде мемлекеттік тілде, яғни ана тілімізде сөйлеуіміз керек. Тілімізді мақтан тұтып жүрейік» деп жазған [7].

Зерттеулерге қарағанда, бүгінгі күн әлемде әр 14 тәулік сайын бір тіл жойылады екен. Тілдің өлуі – бүкіл бір мәдениеттің, тұрмыстық салт-сананың құдымға кетуі деген сөз. Егер қазір қазақ тілін қолға алмасақ, осынау асыл мұрамыз болашақта жойылып кетуі әбден мүмкін, шындықты қабылдасақ та, қабылдамасақ та осы.

Әрбір елдің мемлекеттік саясатындағы ана тілінің, ұлттық мәдениетінің орны ерекше. Осы 31 жыл ішінде қазақ тілінің қолдану аясын кеңейту үшін мемлекет біршама іс атқарды. Мұнда бір ғана мәселе бар: осынша жылдар бойы қазақ тілі өзгеге емес, өзімізге керек екенін түсінбей келе жатырмыз. Қазақ тіліне деген қажеттілік туындату керек. Халықтың басым көпшілігі теледидар, жаңалықтарды көп көреді. Ұсыныс ретінде біз тілге байланысты, ұлтқа байланысты кинолар, деректі оқиғалар түсірулерун сұраймыз. Сонымен қатар қазақ тілінде рухани кештер, сайыстар өткізілсе және тіл мерекесі ерекше аталып өтілсе деген ойларымыз бар. Қоғамдағы жастар бәсекелестік пен қарқынды дамып келе жатқан заманда өмір сүріп жатқандықтан қысқа да нұсқа ақпараттарады ұнатады. Солардың сұранысына орай қазақша кітаптар көбірек болса. Ал қазіргі қазақ тілінде жазылған кітаптар, әсіресе ұлы ойшылдар, даналар, ақындардың шығармалары жастардың түсінуіне айтарлықтай қиындық туғызады. Бұл да ерекше ескерілер жайт.

Сөз соңында ата-бабаларымыздың өшпес мұраларын, салып кеткен дара жолын, дана жолын келесі ұрпаққа біз аман-есен жеткізуіміз керек. Мемлекеттік тіл елімізде әлі де өте өткір мәселе болғандықтан, оның мәртебесі орыс тілінен төмен тұрғаны дұрыс болмайды. Біз ата-бабаларымыз аманат етіп қалдырған ұлы мұрамыздың бірегейі саналатын қазақ тілінің болашағы кемел болатынына сенеміз.

Пайдаланған әдебиеттер:

- <https://tilalemi.kz/article/960/> // Мемлекеттік қызметшілердің сөйлеу мәдениеті. 7.9.2017
- <https://bugin.kz/20823-akhmet-baytursynuly/> Ахмет Байтұрсынұлы: Өз тілімен сөйлескен, өз тілімен жазған жұрттың ұлттығы жоғалмайды. 06.10.2021
- <https://strategy2050.kz/news> // Қазақстандағы мемлекеттік тілді дамыту үрдісінің өзекті мәселелері. 25.02.2020
- <https://arasha.kz/> Халел Досмұхамедов. өз тілін білмей тұрып, жат тілге еліктей беруі зор қате. 05-12-17
- <https://stan.kz/> Димаш Құдайберген қазақ тіліне қатысты мәлімдеме жасады. 14.12.2021
- <https://tilalemi.kz/article/31> // Тілдің шұбарлануы – ұлтқа төнген қауіп. 09.08.2016
- <http://edq.kz/> // Тіл мәдениеті мен тазалығы. 19.05.2017.

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ САН ЕСІМДІ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ЭТНОМӘДЕНИ СИПАТЫ

(PhD) Адилова Г.А. ҚМУ, Қазақ тілі және әдебиеті кафедрасы

Әрбір тілде санауда қолданылатын сандар атауыштық мағынада ғана қолданылмайды, одан да кең ұғымды білдіреді. Кез келген халықтың тілінде қасиетті, белгілі бір символдық мақсатта танылатын сандар бар және мұның өзінде олардың белгілі бір этнос мәдениетіндегі орны байқалады. Солардың этномәдени мәніне байланысты қазақ фразеологиясын зерттеуші ғалым І.Кеңесбаев былай дейді: «Тұрақты сөз тіркестерінің біраз бөлігі жеті, үш, тоғыз, қырық сияқты бірқыдыру сан есімдердің төңірегінде топталып жүреді. Бұл сөздердің белгілі бір тізбек, тіркестерге түп қазық болу себебі халықтың ежелгі дәуірдегі ұғым-түсінігімен, салт-санасымен ұштасып жатыр. Фразеологизм ішінде бұл сөздер нақтылы сан мағынасында қолданылуы шарт емес. Олар белгілі бір нәрсені, құбылыстардың ұғымдық символы ретінде қолданылатын тәрізді»[1:612].

Бір саны – бұл белгілі бір бүтіндік, бірлік және өркениеттілік, абсолюттік тыныштық, өмір емес, бұл тек Алла мен Ғарышқа тән. Бұл сөзімізге тіліміздегі бір құдайға сиынды, бір түндік астында түгін түтетті, бір бет, бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығарды, он сегіз мың ғаламды бір тарының қауызына сыйғызу т.б. тіркестері дәлел. Және де бір саны тілімізде Алла сөзімен ғана тіркесіп, адам баласына қатысты болғанда оңды әрекет ретінде түсінілмейді. Сондықтан «жалғыздық бір Аллаға жарасады» дейді. Қазақта «әліпті таяқ деп білмейді» деген сөз бар. Бұндағы таяқ әліпбидің бірінші әрпінің жазылуы деген сөз. Мұның астарында адамның ең алдымен Алланы тану мағынасы да орын алса керек.

Екі саны – жұп сан болғандықтан, тұрақтылық, жұптылық символы болып табылады. Және де бинарлық жүйенің негізі болып, не нәрсені қарама-қарсылықта таниды: оң–теріс, әйел–еркек, жоғары–төмен, өмір – өлім, жақсылық–жамандық, алға–артқа т.б. Бұл сынды түзілім барлық мәдениетте әмбебап сипатта танылады. Осылардың ішінде мысалы үшін оң – теріс ұғымы қазақ танымында ерекше орын алған. Бинарлық жүйедегі оң жақсылық мәнін береді. Сондықтан да оң бата, оңға басты, оң жақ, оң қабақ, оң қарады, оң көзімен қарады т.б. тәрізді тұрақты сөз орамдары сәттілік, жақсылық, жолы болу ұғымдарымен астарласып жатады. Сол сияқты теріс айналды, теріс бата, теріс жол, теріс қарады, теріс қабақ білдірді, теріс азу, теріс сермеді дегендегі теріс сөзі жамандық мәніне ие.

Үш саны – көптеген мәдени жүйеде барынша маңызды болып табылады. Қазақ ескіліктеріндегі сандар жүйесін зерттеген Қ.Дүсіпбаева негізінен әлемнің үш бірлігін – жоғарғы, ортаңғы және төменгі – өткенді, қазіргіні және болашақты білдіреді деп көрсетеді [2:67]. Демек, үш саны көбінесе ғарыш құрылымының үш әлемімен байланысты. Бұл түсінік қазақ салтында айқын көрінеді. Ер кезегі үшке дейін деп, әр нәрсенің толу, жетілу уақытын үш санымен таразылайды. Осы уақыт аралығы бір нәрсенің болу, болмау нәтижесін көрсетеді. Үш қайнаса сорпасы қосылмайды, үш ұйықтаса ойда жоқ дегендер осыдан туындаса керек.

Қазақ мәдениетіне төрт мәнді жүйе. Төрттің тұрақты бүтінділікті білдіретіні «төрт арыстың баласы», «төрт аяғы тең», «төрт көзі түгел», «төрт құбыласы түгенделді», «төрт тұрманы түгел сай», «төрт түлігі сай болды» деген тіркестерден айқын көрінеді.

Жеті санына байланысты «Жеті ғалам, жеті дүние, жеті жұрт» деген тұрақты тіркестер бар. «Жеті жұрттың тілін біл, жеті түрлі білім біл» дейді қазақ мақалында. Жеті ғалам қазіргі тілімізде «дүние жүзі», «бүкіл әлем» дегенді білдіреді. Мұндағы жетіде сандық мән жоқ. Әлем туралы өте ерте кездегі мифологиялық түсінікті бейнелеген. Бұл санға байланысты көзқарас халық арасында қалыптасып, салт, заң болып кеткен. Оған жеті атадан әрі ғана қыз алысу заңы мысал бола алады. Араға жеті атаны салып, құда түсу әдеті ғасырлар бойы сақталып келген. Бертін келе алыс-жақындықтың өлшемі де осы жетімен өлшеніп, ең болмағанда, әр рудың адамы жеті атасынан бергі шежіресін білуге міндетті болған. Тіліміздегі жеті атасынан түк көрмеген, жеті атасына бітпеген, жеті атасынан көргені қорлық, жеті ғаламның тілін біледі деген тұрақты тіркестер құрамындағы жеті санының мағынасын І. Кеңесбаев «о баста», «ежелден», «шексіз ұғымдарымен байланысты деп көрсетеді [1:613].

«Жетісін беру», «өлген кісінің артын күту» мағынасында қолданылады. Қайтыс болған кісіге жеті күн өткен соң, құдайы садақа береді, оны еске алу үшін жұртты жиып, ас береді. Осы ұғым негізінде жеті нан құдайы, жеті тиын садақа фразеологизмдері қалыптасқан.

Жаңа жылдың алғашқы күнінің сәулесі түсіп, құты құйылып, нұры сіңген қасиетті ас «Наурыз көженің» жеті түрлі нәрседен жасалуы да жеті санының қасиеттілігімен байланысты. Ол – жақсылықтың, молшылық пен өнімділік, сәттіліктің символы. Қазақтың дәстүрлі таным түсінігінде орныққан «жеті ата», «жеті жұрт», «жеті қат көк», «жеті қат жер», «жеті басты дәу», «жеті қазына», «жеті нан» т.б. деп келетін тұрақты тіркестер бар. Мұның бәрі де «ең киелі», «ең шегіне жеткен», «ең үлкен», «ең күшті» деген мағынада қолданылады.

Халқымызда тоғызға байланысты біршама түсініктер бар. Мәселен, қазақ қызы тұрмысқа шыққанда бірнеше тоғыздан жасау жасайды. Айталық, оған тоғыз көрпе, тоғыз қасық, тоғыз шыны-аяқ, тағы басқа үй мүліктері, киім-кешек сияқты дүниелер жатуы мүмкін.

Ал жігіт қалыңдығына құда түскенде жағдайына қарай бірнеше тоғыздан тұратын қалыңмал береді. Сондай-ақ, ағайын арасында ірі кикілжің болғанда да кінәлі жаққа бірнеше тоғыздан айып салатын болған. Осы тәрізді ел ішінде ырымдап, тоғыз жолдың торабына садақа тастайды. Ал, ең бастысы, тоғыз санын құрметтеу – адамның ана құрсағынада тоғыз ай, тоғыз күнде қалыптасып, дүниеге келетіндігінен болса керек.

Академик І.Кеңесбаев тоғыз лексемасына байланысты былай дейді: «Тоғыз сөзінің қазақтың ескі салтынан орын тепкенін, бір рудың екінші руға, бір кісінің екінші кісіге төлейтін сыйлығының, кейде айыбының «бір тоғыз», «үш тоғыз», «тоғыз тоғыз» болып келуі толық айқындайды. Қазақтың өте бір сүйіп ойнайтын ойыны «Тоғыз құмалақты» алсақ, оның ойын тәртібінде «ұту» («айып алу»), «ұтылу» («айып тарту») мағынасы бар [1:615]. Бұл пікірді этнолингвист ғалым Ә.Қайдар толықтыра түседі: «Тоғыз тарту–халқымыздың көне дәстүрлерінде жиі қолданылып келген сыйлық пен айып өлшемі. Тоғыз тарту әдеті, оның мөлшері қазақ арасында әр түрлі болып келген, ол көбіне айыптың, құнның ауыр-жеңілдігіне, сыйдың қымбат-арзандығына байланысты өзгеріп отырған. Алайда «бір тоғыз» деп аталатын тарту мен «тоғыз» саны айыптың барлық түрінде де қайталанып отырады» 3:516].

Этнолингвист ғалым Е.Жанпейісов тоғыз сөзінің қазақ тілінде бір тоғыз, үш тоғыз, түйе бастатқан тоғыз, жамбы бастатқан тоғыз, тоғыз кесу тәрізді оралымдардың жасалуына ұйытқы болып, сый-сыяпат, айып мөлшерін танытатынын көрсете келе, осы лексиканың басқа түркі тілдеріндегі этнолингвистикалық сипатын айқындайды[4:75]. Тіліміздегі тоғыз тұрып, тоқсан толғанды, тоғыз айып тартты, тоғыз жолдың торабы, тоғыз қатынның толғағы қатар келді, тоғыз қырлы, тоқсан сырлы тұрақты тіркестерімен тоғыз толыққандылық, тұтастық символы болып табылады деп топшылауға болады.

Сан атауларының ішіндегі қазақ халқы үшін қасиетті сан – қырық. «Қырық санының қасиеттілігі де, киелілігі де, баланың ана құрсағында қырық апта болуынан бастау алған. Баланы қырық күннен кейін қырқынан шығарып, қырық қасық суға түсіреді. Қайтыс болған адамның қырқын беру де осымен байланысты деп топшылаймыз. Ертедегі үйлену салтында да отыз күн ойын, қырық күн тойын қылады. «Қырықтың бірі – Қыдыр», «әйел қырық жанды», «қыз қырық жанды» деу бекерден-бекер туындамаған тәрізді.

Қырық санының өзіндік мәнін академик І.Кеңесбаев былай көрсетеді: «Қырық сан есімімен келетін фразеологизмдер ескі сеніммен ұштасып, қазақ тілінен де орын тепкен: қырқына шыдаған соң, қырық біріне де шыда, баланың қырқынан шығуы, өлген кісінің қырық беру т.б. Түркі елдерінің біразында көз тиген баланы қырық ожау не қырық қасық сумен шомылдырады, ертегілерде қырық күн ойын, қырық күн тойын жасады, ханның қырық уәзірі болыпты, қырық күн жол жүріпті деген фразеологизмдер жиі айтылған» [1:615]. Мақал, мәтел, нақыл сөздер және басқа сөз орамдары да бұл санның «әншейін сан емес, бір кезде «киелі» мөлшер екендігін көрсетеді.

Жалпы алғанда, халықтың ой байламында санның философиялық мәні зор. Бір саны – даралықты, жалғыздықты ғана емес, бірегейлікті, ерекшелікті, үш саны – өмірдегі жарасымдылықты, төрт саны – кеңістік пен шартарапты, жеті саны – адамзат пен табиғат арасындағы бірізді байланыс, олардың терең тамырлығы, әлем құрылымын, қырық саны – киелі мөлшер ұғымын берген деп қорытындылауға болады.

Қазақ тіліндегі сан есімдер мәдениет лексикасын құрайтын рухани байлығымыздың бірі. Олар күнделікті өмірімізде уақыт, кеңістік және көлемдік өлшем ретінде ерекше қызмет етумен бірге этномәдени мазмұнға бай киелі, қасиетті қызметтерді де қоса атқарады. Сондықтан сан есімдерді таза сандық тұрғыдан ғана емес, танымдық сипаты тұрғысынан да зерттеп, үйренудің маңызы өте зор.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. Алматы. 1977. –ББ. 612-613.
2. Ахметжанов Ф.Р., Дүсіпбаева Қ.С. Қасиетті сандар қатысқан қазақ ескіліктері. Алматы. Өскемен. 2001. –Б.112.
3. Ә. Қайдар. Ғылымдағы ғұмыр. Алматы. Сардар. 2014ж. –Б.516
4. Жанпейсов Е. Этнокультурная лексика казахского языка. Алма-Ата. 1989. –Б.75.

ТУҰЫСҚАН ТҮРКИЙ ТИЛЛЕРИНДЕ ФРАЗЕМАЛАРДЫҢ ҮЙРЕНИЛИҮІ

*Г.А. Алламбергенова – Қарқалпақ мәмлекетлик университети,
Қарақалпақ тил билими кафедрасы ассистенти, (PhD)*

Тилимизде өзінің раўажланыуы барысында узак ўақытлар даўамында өз ара биригип қәлиплескен, бир неше сөзлерден дүзилген сөз дизбеклери бар. Бундай тураклы сөз дизбеклери өзінің сыртқы көриниси бойынша да, мәнисиниң тураклылығы бойынша да, стиль жағынан да айрықшалықларға ийе. Сөзлик курамда сол тилди дөреткен халықтың тарийхый өмир жолы, даналығы, пүткил руўхый хәм мәдений турмысы, өтмиши сәўлеленеди. Онда әсирлер даўамында халық тәрәпинен дөретилген образлы, тәсиршен тил байлықларының орны гиреўли. Олар тилдиң тәкирараланбас миллий келбетин, сап байлығын аңлатыўда белгили дерек хызметин атқарады.

Түркий тиллердиң фразеологиясын үйрениў ХХ әсирдиң 40-жылларынан басланғанын көриўимизге болады. Қазақ илимпазы С.И.Кеңесбаев хәм өзбек илимпазы Ш.Рахматуллаевлар түркий фразеологияның ирге тасын қалаўшылар есапланады. Академик С.Кеңесбаев фразеологизмлерди кең мәниде түсинеди оның курамына барлық тураклы сөз дизбеклери – нақыл-мақаллар, идиомалар, жуп сөзлерди киргизеди. Оның пикиринше структурал-семантикалық жақтан фразеологиялық бирликлер бирдей емес, барлық типтеги фраземалар бир улыўма белгиси – тәкирар қолланылыўы менен бир ноқатқа бирлеседи деп көрсетеди [Кеңесбаев]. С.Н. Муратов өзінің «Түркий тиллериндеги тураклы сөз дизбеклери» мийнетинде [Муратов: 115] фразеологизмлердиң курамына тилде таяр түринде

қолланыўшы барлық турақлы сөз дизбеклерин киргизеди хәм түркий тиллеринде фразеология атамасын кең мәниде түсиниўши илимпаз сыпатында танылды. Татар илимпазы Г.Х.Ахунзянов өзиниң «Идиомалар» деген темадағы докторлық диссертациясында идиомаларды еки түрге ажыратады хәм идиома – сөз дизбеклери, идиома – гәплерге бөлинеди. Идиома гәплерге нақыл-мақалларды киргизеди [Ахунзянов: 6]. Және де Г.А.Байрамовтың «Азербайжан тили фразеологиясының тийкарлары» (1970), Г.Ураксинның «Башкурт тили фразеологиясы» (1975), М.Ф.Черновтың «Хәзирги заман чуваш тили фразеологиясы» (1988), М.Абдирахмановтың «Түркмен тилиндеги фразеологиялық сөз дизбеклериниң дүзлислик тәреплери хәм фразеологиялық синонимия мәселелери», Н.Ш.Шаммаеваның «Инглиз хәм туркмен тиллериндеги фразеологиялық бирликлердиң салыстырма изетлеў» (1994) кандидатлық, докторлық диссертациялар, бир қанша монографиялар хәм илимий мақалалар жәрияланды [Йўлдошев: 10].

Өзбек илимпазы Ш.Рахматуллаев өзиниң кандидатлық диссертациясында өзбек тилиндеги образлы фәйил фразеологизмлердиң тийкарғы грамматикалық өзгешелигин изертлеген болса, ол «Өзбек фразеологиясының базы бир мәселелер» монографиясында өзбек тилиндеги фраземаларды лексикалық бирлик сыпатында үйрениўге тийкар салады. Бул жумыста фраземалардағы көп мәнилилик, фраземалардағы синонимлик, фраземалардағы антонимлик, фраземалардағы омонимлик, фраземалардағы вариантлылық мәселелери жаңа көз қараста үйренилди [Рахматуллаев].

А.Маматовтың «Хәзирги заман өзбек әдебий тилинде лексикалық хәм фразеологиялық норма машқалалары» атлы монографиясы хәм усы тийкарында қорғап шыққан докторлық диссертациясында өзбек тил билиминде биринши рет фразеологияның тил нормасы хәм оның сөйлеў мәденияты менен байланыслы машқалаларын изертледі [Маматов]. Буннан соң өзбек фразеологиясының раўажланыўына салмақлы үлес қосқан илимпаз профессор Б.Йўлдошев болды. Ол фразеология мәселесин хәр тәреплеме үйренип изертледі. Оның бир неше бахалы мийнетлери «Өзбек фразеологиясидан материаллар» (1976; 1979), «Фразеология тарихидан лавҳалар» (1998), «Фразеологик услубият асослари» (1999) ҳ.т.б. мийнетлерди көплеп келтириў мүмкин. Әсиресе оның 1993-жылы қорғап шыққан «Хәзирги өзбек әдебий тилинде фразеологиялық бирликлердиң функционал-стильлик өзгешеликлери» [Йўлдошев] темасында докторлық диссертациясы үлкен әҳмийетке ийе.

Қарақалпақ тил билиминде проф. Е.Бердимуратовтың «Хәзирги заман қарақалпақ тилиниң лексикологиясы» мийнетинде тилимиздеги турақлы сөз дизбеклери туўралы мағлыўмат бериледи. Буннан соң фразеологиялық сөзлик дүзиўде Ж.Ешбаевтың «Қарақалпақ тилиниң қысқаша фразеологиялық сөзлиги», Т.Жумамуратов «Мектеп оқыўшылары ушын русша-қарақалпақша қысқаша фразеологиялық сөзлик», Қ.Пахратдинов, Қ.Бекниязовлардың «Қарақалпақ тилиниң фразеологизмлер сөзлиги» мийнетлери жарық көрди. Қарақалпақ тилинде фразеологизмлер бойынша диссертация жумыслардан Т.С.Наўрызбаеваның «Қарақалпақша-русша сөзликте атаўыш фразеологиялық бирликлердиң типлери» [6] илимий мийнетин атап өтсек болады. Фразеологизмлерди арнаўлы түрде изертлеген илимпаз Г.Айназарова болды. Оның кандидатлық диссертациясында қарақалпақ тилиндеги теңлес еки компонентли фразеологизмлер изертленди. Бул жумыс қарақалпақ тилиндеги фразеологизмлерди арнаўлы үйрениўге бағышланғаны менен қунлы болып есапланады [Айназарова]. Фразеологизмлердиң сабақлықларда үйренилиўи бойынша Б.Юсупованың «Қарақалпақ тилиниң фразеологиясы» [Юсупова] оқыў қолланбасы хәм бир қанша мақалалары

жәрияланды. Соңғы ұақытлары қарақалпақ тили билиминде фразеологизмлер бойынша бир қанша илимий изертлеўлер алып барылды. Г.Алламбергенованың “И.Юсупов шығармаларында фразеологизмлердің стильлик қолланылыўы” темасында изертлеген болса [Алламбергенова], А.Пирниязованың “Қарақалпақ тили фразеологиялық системасы хәм оның стилистикалық имканиятлары” атамасында докторлық диссертациясын келтирип өтсек болады [Пирниязова]. Ж.Таңирбергеновтың “Қарақалпақ тилинде фейил фразеологизмлердің лингвистикалық анализ” темасында илимий изертлеўлери қарақалпақ тилиндеги сөз шақапларының ишинде ең өнимли қолланылатуғын фейил сөз шақабынан болған фразеологизмлерди изертледі [Таңирбергенов].

Көркем шығармалар тилинде фразеологизмлердің қолланыў өзгешелигин изертлеўге арналған илимий жумыслар алып барылды. Қазақ тилинде Х.Кожаметованың «Фразеологизмлердің көркем әдебиятта қолланылыўы» мийнети [Кожаметова], И.Қушқаровтың «Абдулла Қоҳхонинг фразеологик новаторлиги» [Кушқаров], Т.Р.Чориевтың кандидатлық диссертациясында С.Айнидің публицистикалық шығармаларында фразеологизмлер сөз етилсе [Чориев], Ш.Д.Абдуллаев Т.Қайыпбергенов шығармаларының өзбекше аўдармасындағы фразеологизмлердің семантикасы изертленген [Абдуллаев]. Б.Юлдошевтың Эркин Воҳидовдың фразема қолланыў шеберлиги хаққында монографияларын атап өтсек болады [Юлдошев: 258]. Демек, фразеологиялық сөз дизбеклери көркем шығарма тилинің айрықша лексикалық бирликлери сыпатында қолланылатуғын бул изертлеўлер және бир мәрте дәлиллейди.

Көркем шығармадаларда фразеологиялық сөз дизбеклериниң қолланылыўына байланысly қарақалпақ тилинде бир неше мақалалар жәрияланды. Ш.Абдиназимовтың «Бердақтың фразеологиялық жаңашыллығы», Е.Бердимуратов, Г.Айназаровалардың ««Қырық қыз» дәстанының лексикасында фразеологизмлер хәм олардың еки компонентли түрлериниң пайдаланылыўы хаққында», А.Кайповтың «Фразеологизмлердің көркем әдебиятта қолланыў өзгешелилери», О.Ембергенованың «Қахарманлық дәстанларда фразеологиялық сөз дизбеклери арасындағы синонимлик қатнаслар», х.т.б бундай фразеологизмлердің көркем шығарма тилинде қолланыў өзгешеликлерине арналған мақалалар көплек келтириўге болады [19].

Қарақалпақ тил билиминде фразеологизмлер еле де теренирек үйрениўди талап етеди. Әсиресе, фразеологизмлерди жаңа аспектлерде – семантикалық, лингвомәдений, прагматикалық бағдарда үйрениў жаңа басланып атырғанын айтып өтиўимиз орынлы. Рус тил билиминде, сондай – ақ туўысқан түркий тиллеринде бул мәселелер әлле қашан басланып, фраземаларды жаңа бағдарда үйрениў бойынша салмақлы изертлеў жумыслар алып барылған.

Әдебиятлар

- Кеңесбаев С.И. қазақ тили қалыптанған сөз топтары (қос сөздер, идиодер мен фразалар). Автореф. дисс. ...-д-ра филол. наук – Алма-ата, 1944.
- Муратов С.Н. Устойчивые словосочетания в тюрских языках. М., 1960. –Б. 115.
- Ахунзянов Г.Х. Идиомы (исследование на материале татарского языка) Автореф. дисс. ...-д-ра. филол. наук – Казань, 1972. –С.6.
- Йўлдошев Б. Ўзбек фразеологияси ва фразеографияси масалалари. -Тошкент, 2013. -Б.10.

- Раҳматуллаев Ш. У. Основные грамматические особенности образных глагольных фразеологических единиц современного узбекского языка АКД. М., 1962; Раҳматуллаев Ш. Ўзбек фразеологиясининг баъзи масалалари. - Тошкент, 1966.
- Маматов А.Э. Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида лексик ва фразеологик муаммолари. Автореф. дисс. ...-канд. фил. наук – Тошкент, 1991.
- Йўлдошев Б. Ҳозирги ўзбек адабий тилда фразеологик бирликларнинг функционал-услубий хусусиятлари. Автореф. дисс. ...-д-ра. филол. наук – Тошкент, 1993. – Б.50.
- Бердимуратов Е. Ҳазирги заман қарақалпақ тилининг лексикологияси. -Нөкис, 1968; Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилининг қысқаша фразеологиялық сөзлиги. Нөкис,1985; Наўрызбаева С.Т. Типы именных фразеологических единиц каракалпакского языка и их отражение в каракалпакско-русском словаре. АКД.-М, 1967; Жумамуратов Т. Русско-каракалпакский краткий фразеологический словарь для школьников. -Нукус, 1985; Пахратдинов Қ, Бекниязов Қ. Қарақалпақ тилиндеги фразеологизмлер. -Нөкис, 2012.
- Айназарова Г. Двухкомпонентные фразеологизмы симметричной структуры каракалпакского языка. АКД. -Нукус, 2000.
- Yusupova V. Qaraqalpaq tilinin' frazeologiyasi. -Toshkent, 2014; Қарақалпақ тилинен айырым изертлеулер. -Тошкент, 2016.
- Г.Алламбергенова И.Юсупов шығармаларында фразеологизмлердің стильлик қолланылыуы. Филол.фан.док.дисс. Автореф...(PhD) – Нукус, 2019
- А.Пирниязова Қарақалпақ тили фразеологиялық системасы хәм оның стилистикалық имканиятлары. Филол.фан.док.дисс. Автореф...(DSc) –Нукус, 2020
- Ж.Танирбергенов Қарақалпақ тилинде фейил фразеологизмлердің лингвистикалық анализ. Филол.фан.док.дисс. Автореф...(PhD) – Нукус, 2020
- Қожахметова Х Фразеологизмдердің көркем әдебиетте қолданылыуы. - Алматы, 1972.
- Кучкартаев И. Фразеологическое новаторство Абдулла Каххара: Автореф. дисс.. канд. фил. наук. – Ташкент, 1965.
- Чориев Т.Р. Садриддин Айний публицистик асарларининг тили ва услуби (Лексика ва фразеология): Филол. фан. номз. дисс... автореф – Самарқанд, 2001.
- Абдуллаев Ш.Д. Таржима асарларида фразеологизмлар семантикаси. (Т.Қайипбергенов асарларининг ўзбекча таржимаси асосида): Филол. фан. номз. дисс... автореф. – Тошкент, 2006.
- Йўлдошев Б. Ўзбек фразеологияси ва фразеографияси масалалари. -Тошкент, 2013. -Б.258.
- Абдиназимов Ш. Бердақтың фразеологиялық жаңашыллығы// Әмиўдәрья, 1998, №1-2, -Б. 108-109; Бердимуратов Е., Айназарова Г. «Қырық қыз» дәстанының лексикасында фразеологизмлер хәм олардың еки компонентли түрлерининг пайдаланылыуы ҳаққында// Әмиўдәрья, 1998, №1-2,-Б. 48-52; Кайпов А.Фразеологизмлердің көркем әдебиятта қолланыў өзгешелилери// Әмиўдәрья, 1997, № 1-2, -Б. 111-112; Ембергенова О. Қахарманлық дәстанларда фразеологиялық сөз дизбеклери арасындағы синонимлик қатнаслар// Әмиўдәрья, 1997, №7-8, -Б. 96-98.

“БОЙСУН” АТАМАСИНИНГ ТАРИХИЙ ТАРАҚҚИЁТИ

*Кўчқаров Тўхтамурод Олимович ф.ф.д. (PhD),
доцент Ўзбекистон Миллий университети Жиззах
филиали Ўзбек тили ва адабиёти кафедраси мудири.
murod0566@mail.ru*

Археолог олим С.П.Толстов томонидан оммалаштирилган бир афсонада айтилишича, «илгари вақтларда орол денгизи бўлмаган эмиш. Сирдарё ва Амударё эса бирга қўшилиб, Лавзан, Кўхна Урганч ва Ойбўғир орқали Каспий денгизига қуйилган эмиш. Орол денгизи ўрнида раҳмсиз ва мунофиқ Фосилхон ҳукмронлиги остида адақ халқи, Ўзбой ёқасидаги территорияда эса ўзининг донолиги ва адолатпарварлиги туфайли давлат раҳбари даражасига кўтарилган собиқ кул Аёзхон бошчилигидаги бойсун халқи яшаган эмиш».

Бу афсонанинг Сирдарё бўйидаги қозоқ овулларида бирида яшовчи Тангриберган Жойловбоевдан 1898 йилнинг 26 июнида А.Нестерев ёзиб олган тугал вариантда айтилишича, Аёз Бойсун элида ўсган бўлиб, ўзининг юксак ақл-заковати, адолатпешалиги, меҳнатсеварлиги туфайли салтанат тахтига кўтарилган экан.

Қорақалпоқ фольклоршуноси Ж.Хўшнӣёов қачонлардир Орол денгизи соҳилида Жийдали Бойсун деб аталган жой бўлган. Туркий қавмларнинг этник силжиши натижасида ҳозирги Сурхондарё вилоятига ХҲІ асрда келиб ўрнашган қабилалар бу топонимик атамани ҳам ўзлари билан олиб келиб, янги ўрнашган масканларига ҳам Бойсун деб ном берганлар деб ҳисоблайди.

Биз ҳам «Алпомиш» достонида номи тилга олинган Бойсун эпоними аслида Орол денгизи соҳилида жойлашган тарихий топонимдир деган фикрга умуман, қўшилаемиз. Аммо Бойсун бизнингча, Орол денгизининг қирғоғида эмас, аниқроғи, Сирдарёнинг қуйи оқимида, Амударё билан Сирдарёнинг Оролга қуйиладиган жой оралиғида жойлашган бўлиши керак деб ўйлаймиз.

Ж.Хўшнӣёов «бойсун атамаси бой ва син сўзларидан иборат бўлиб, бой - уруғ, халқ, улус маъносини англатади, син эса оққўнгил, софдил одам демакдир. Шунга кўра, Бойсун - «оққўнгил одамлар қабиласи» деган маънони билдиради», - деб ёзади. Тадқиқотчи «бойсун» сўзи асли жой номи эмас, балки уруғ номини билдирувчи атама бўлганлигини тўғри аниқлаган. Бизнингча, бу қадимий этнонимнинг генезисини бўри ҳақидаги қадимги туркий тотемистик мифлар ва афсоналар замиридан излаш керак.

Маълумки, Бойбўри Алпомишнинг отасининг исми бўлиб, ўзбек халқ қаҳрамонлик эпосининг барча вариант ва версияларида у шу ном билан аталган. Олтой эпоси «Алип-Манаш»да қаҳрамоннинг отаси Байбарак исмли кишидир. Эпос сюжетида ҳамоҳанг дoston вариантнинг «Дада Қўрқут китоби»га киритилган намунасида қаҳрамоннинг оти Бамси Байрак, отасининг исми Камбури, ватани эса Байбурд ҳисори эди деб талкин қилинган. Бойбўри, Байбарак, Бамси Байрак, Камбури, Байбурд эпонимларининг келиб чиқиши бўри ҳақидаги тотемистик қарашлар билан алоқадор.

Бизнингча, Бойбўри аслида қадимги туркий уруғлардан бирининг номи бўлиб, кейинчалик эпик ном, яъни эпонимга айланган. Уруғ ёки қабил атамалари - этнонимларнинг муайян фольклор асарларидаги эпик қаҳрамон исми сифатида қўлланилиши туркий халқлар эпик анъаналарининг энг қадимий белгиларидан биридир. Хусусан, «Шажараи тарокима»да битилишича, ўғузхоннинг ўғил ва набираларидан ҳар бири ўзи сардор бўлган қабил атоми билан аталган.

Агар Махмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асарида бўй//бой сўзи қабила, жамоа, гуруҳ маъноларини англатади дея изоҳ берилганлигига асослансак, Бойбўри - бўри қабиласи ёки бўри қавми маъносидаги этник атама эканлиги маълум бўлади. Зеро туркий халқларнинг аксариятида «бўри» тотеми билан боғлиқ этник номлар мавжудлиги маълум. Ҳатто ўзбеклар таркибида ҳам «бўри» номли уруғ бўлганлиги аниқланган.

Этибор берилса, юқорида номи зикр этилган қадимги туркий уруғлардан бири - усунлар афсонавий Аёзоннинг бойсун қавми яшаган ҳудудга яқин жойда, яъни сирдарё бўйларида истиқомат қилишганлиги аён бўлади. Бойсун қавми ҳақидаги афсона қаҳрамонининг номи билан алоқадор кўхна Хоразм обидаси - Аёзқалъа ҳам усунлар диёрида, Амударё билан Сирдарёнинг Оролга қўшилиш жойи оралиғида жойлашган. Усунлар Сирдарёнинг ўрта ва қуйи оқимлари, ҳатто Оролбўйида ҳам яшаб, бу ҳудуддаги туркий қавмлар маданиятининг тараққиётига катта ҳисса қўшган. Бинобарин, Хоразм воҳасида уйшун уруғи истиқомат қилганлиги ҳақидаги маълумотнинг қайд қилинганлиги ҳам қачонлардир Оролбўйи этник қатламнинг шаклланиш жараёнида усун қабиласи фаол иштирок этганлигидан далолат беради.

Ўйлашимизча, «бойсун» сўзи ҳам аслида этноним бўлиб, «бой» ва «усун» сўзларининг қўшилишидан ясалган ҳамда «усун қабиласи», «усунлар юрти» деган маъноларни англатган. «Бойсун» сўзининг усун этнонимига алоқадорлигини мифологик, тарихий ва жўғрофий материаллар ҳам тасдиқлайди.

Биринчидан, Л.Нестеров ёзиб олган афсонага кўра, Аёзхон бошчилигидаги бойсун халқининг яшаш жойи Оролбўйи ҳудудида бўлган. Тарихий маълумотларга кўра, худди шу жойларда милоннинг илк асрларида «ғарбий туркийларнинг шаклланишида муҳим роль ўйнаган» усун қабиласи истиқомат қилган. «Бойсун» ана шу қабила номи сифатида пайдо бўлган ва дастлаб ўз маъносида, яъни этник ном ўрнида қўлланилган. Зеро Аёз ҳақидаги афсонада «бойсун» элат номи сифатида тилга олинади.

Иккинчидан, «бой+усун», яъни «усунлар қабиласи» маъносида қўлланилган «бойсун» сўзи даврлар ўтиши билан ўша қабила яшайдиган жой номига, кейинчалик эса қаҳрамонлик эпоси сюжетида дахлдор афсонавий эпик юрт атамаси - эпонимга айланган. Қорақалпоқ халқ афсоналарида Сирдарёнинг қуйи оқими ёки Орол бўйларида Бойсин, Жийдали Бойсин, Бойсин қозақ қаби жой номлари қайд қилинган. Тарихий тараққиёт давомида «бойсун»нинг қабила атамаси сифатида маъноси унутилган ва у жой номи вазифасини ўтай бошлаган.

Демак, тарихий-этнографик кузатишлар Бойсун эпоними уйшун → усунлар мифологияси орқали бўри боласи – Ашина ҳақидаги тотемистик афсоналарга бориб тақалади. Лисоний жиҳатдан бу алоқадорликнинг этимологик ифодасини «*ашина* → *усун* → *уйшун* (бой+усун) → *бойсун*» тарзида баён қилиш мумкин.

8. ҚАРАҚАЛПАҚСТАН ҚАЗАҚТАРЫ ТІЛІНДЕГІ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДІҢ ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

*Бекниязов Берикбай Коздибаевич –(PhD)
Қазақ тілі және әдебиеті кафедрасының үлкен
оқытушысы*

Аннотация: Бұл мақалада Қарақалпақстан қазақтары тіліндегі диқаншылыққа байланысты мақал-мәтелдердің этнолингвистикалық сипаты, егіншілікке, жер өңдеуге байланысты мақал-мәтелдердің өзіндік ерекшеліктері қарастырылған. Егіншілікке байланысты мақалдардың өн бойында сақталған наным-танымдар мен ғұрыптардың

тамыры көне дәстүрлерге кететіндігі, туыс тілдердің әсерлері айтылды. Оларға лингвомәдени талдау жасалды.

Мақал-мәтел – халықтың қоғамдық-тарихи, тұрмыс-тіршілігін сәулелендіріп, көркемдік, бейнелі пайымдаулардан тұратын даналық сөз.

Мақал термині арабтың [قول] –сөйлеу, айту сөзінен шыққан. Мақал-мәтелдерде сөз құндылығы, байлығы ерекше айқын көрінеді. Өйткені мақал-мәтелдегі сөздерді басқа сөзбен алмастыру, кез келген сөзді қосу мүмкін емес. Олар ұлттық тіл құрылымында ғасырдан-ғасырға жалғасып, тұғырлы орын иелеген. Мақал-мәтелдер дүние жүзіндегі барлық халықтардың ауызша және жазбаша өнерінде бар және көлемі, пішіні, жасалу мақсаты жағынан ортақ. Атауында да жақындық анық сезіледі. Белгілі ғалым Ә.Қайдар: «Шығу тегі бір, бір ұяда өсіп, жан-жаққа тарап кеткен ірілі-ұсақты түркі халықтарының тілі ғана емес, рухани-мәдени болмысы да, салт-дәстүр, әдет-ғұрыптары да, танымдық-тағылымдық қасиеттері де ортақ десек, сол ортақтық пен ұқсастықтың қайнар көзі – халық даналығының ұйытқысы –мақал-мәтелдердің көбісі түркі әлеміне ортақ мұра», [1:97] деп атап көрсеткен еді.

Мақал-мәтелдерде әрбір халықтың, ұлттың шежіресін, тарихын өн бойында сақтап, солардан дерек береді. Мақал-мәтелдер – халықтың сан ғасырлық өмірлік тәжірибелерінің, бастан кешкен оқиғаларынан қорытқан ақыл-ойының жиынтығы, тұрмыс тіршілігінің айнасы. Олардың мазмұнында халықтың әлеуметтік тіршілігі, өмірлік ұстанымы мен әдет-ғұрпы көрініс табады. Халық мақал-мәтелдерінің мазмұн аясы адам өмірінің сан алуан салаларын қамтиды.

Мақал мәтелдердің табиғаты әрбір халықтың дүниетанымынан, салт-дәстүрінен, ұлттық болмысынан дерек береді. Халық тілінің өзіндік ерекшелігі, диалектілік сипаты мақал-мәтелдерінде де көрініп отырады. Тілдік қордың құнары саналған - мақал-мәтелдерде де халық өмірінің сипаты, тұрмыс тіршілігі негізінде қалыптасқан ұстанымы, ұлттық психологиясы көрініс тапқан. Диалектілік мақал-мәтелдерді этнолингвистикалық тұрғыдан танымдық қырын зерттеу негізінде олардың мазмұны, ауыспалы мағынасы, сол мағынаның қалыптасуына негіз болған уәждерді анықтау болып табылады.

Қарақалпақстан қазақтары тілінде қолданылып келе жатқан мақал-мәтелдер, кейбір қанатты сөздер мен тілдік бірліктердің әдеби тілден өзіндік ерекшеліктері бар. Бұған осы ортадағы қарақалпақ, өзбек, түркмен тілдерінің әсер еткендігі байқалады. Бұл өңір ертеден тоғыз жолдың торабы болып, сауда, ұсташылық, бау-бақша мен егіншілік, шаруашылық жақсы дамыған. Ал бұл жағдай осы жердегі халықтардың тіліндегі тілдік бірліктерде өз көрінісін тапқан. Осы аймақты мекен еткен халықтар өте ерте кезден бастап егіншілікке, диқаншылық пен бау-бақшаға зор көңіл бөлген. Қарақалпақ, өзбек, түркмен ұлттарымен аралас отырған қазақтар тілінде де сөйлесімділік сипатқа ие мақал-мәтелдер кездеседі. Шөл даланы көгалдандыру, тынымсыз еңбектің арқасында бау-бақша жаратуға байланысты тұрмыс тіршілігі негізінде қалыптасқан «Адамның қолы – гүл», «Һәрекетте – берекет бар», «Минеттің түбі рахат» (Мейнат-еңбек) [2:382] мақалдары жергілікті қазақтар тілінде қолданылып отырады. Сонымен бірге жер жағдайын, соқа, құмдақ тағы басқа егін егетін алқаптың қандай егінге қолайлы екенін отырықшы халық жақсы меңгерген. Соған байланысты «Жер айдасаң гүз айда, Гүз айдамасаң жүз айда», «Жер қатты болса, Өгіз өгізден көреді» мақалдары қалыптасқан.

Егін егу, диқаншылық кәсібі тікелей сумен байланысты. Бұл өлкеге негізінен Әмудария арқылы су келіп, егістік алқаптардың суарылуы осы дарияға байланысты. Су қадірін

жете түсінген жергілікті халық тілінде «Сағадағы су ішеді, Аяқтағы у ішеді», «Сұмырай келсе, су құрайды», «Салы суға тоймайды», «Салының арқасында, Шігін су ішеді» (салы-күріш) мақал-мәтелдері кең қолданылып келеді.

Сонымен бірге су көп талап етпейтін тары астық дақылы бұл өлкеде көп егіледі. Бұл мақал-мәтелдерде «Шегірткеден қорыққан тары екпес», «Кімнің тарысы піссе, соның тауығы» түрінде кездеседі. Ал, диқаншылық кәсібі жеңіл кәсіп емес екендігін, машақаты көп екендігін жергілікті тілдегі «Диқандікі жылда арман, Балықшынікі күнде арман» мақалынан байқаймыз.

Жергілікті қазақтар тілінде «Ағаш екпеген саясында жатпас», «Қауынның пәлегі ащы, түйнегі тұщы» мақал-мәтелдері көбірек ауыспалы мағынада жұмсалады.

Жергілікті қазақтар тіліндегі мақал-мәтелдердің этнолингвистикалық сипаттарын айқындау, халықтың тілдік санасын айқындауға, танымдық тарихи тұрмыс-тіршілігімен біте қайнаскан тілдік бірліктерінің мазмұнын тануға қызмет етеді. «Мақал-мәтелдердің адам баласының өмірінде қамтымайтын саласы жоқ. Соның бәрін аз сөзбен көп мағына етіп білдіреді» [3:195] дегендей әлеуметтік тұрмысымен және туыс тілдердің әсерімен қалыптасқан мақал-мәтелдердің өзіне тән ерекшеліктерін зерделеу, талдаудың маңызы ерекше.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Қайдар Ә.Т. Халық даналығы (қазақ мақал-мәтелдерінің түсіндірме сөздігі және зерттеу). Алматы: «Тоғанай Т» баспасы, 2004, 560 бет

2. Мамырбекова Г. Қазақ тіліндегі араб, парсы сөздерінің түсіндірме сөздігі. Алматы: Мемлекеттік дамыту институты, 2017. – 656 б

3. Болғанбайұлы Ә., Қалиұлы Ғ. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. Оқу құралы. – Алматы, «Санат», 1997 – 256 бет

КЕНИМЕХ РАЙОНЫ ҚАЗАҚЛАРЫ ТИЛИНИҢ ИЗЕРТЛЕНИЙҰИ

Кумакбаева Гүлбану Күнтуаровна – Наұайы мәмлекетлик педагогикалық институты Қазақ тили хәм әдебияты кафедрасы үлкен оқытыушысы

Алпамысова Гүлжамал-Әжияз атындағы НМПИ Қазақ тили хәм әдебияты кафедрасы магистранты

Мақолада Конимех козоқлари тарихининг тадқиқ қилинишига шарх билан бирга уларнинг тилидаги хусусиятлар ҳақида атрофлича сўз бўлади. Тадқиқот объекти сифатида Конимех тумани козоқларининг тилидаги ўзига хос хусусиятлар атаб ўтилади. Мақолада козоқ адабиётининг бебаҳо мерослари ва бой оғзаки ижоди кенг очиб берилади. Шунингдек, козоқ тилининг келажак авлодга соф ҳолида етказилиши муҳим аҳамият касб этади.

Калит сўзлар: қадим тарих, она тили, оғзаки адабиёт, сўз жозибаторлиги, бой маданият.

В статье подробно исследуется история казахов Кенимехского района наряду с обзором об их языковых особенностях. Объект исследования - особенности языка казахов Кенимехского района. В статье раскрывается бесценное наследие казахской литературы и богатое устное творчество. Отмечено важное значение, чтобы казахский язык передавался следующему поколению в чистом виде.

Ключевые слова: древняя история, родной язык, устная литература, словарное богатство, богатая культура.

The article provides a detailed study of the history of the Kenimex Kazakhs, as well as features in their language. The object of research is the peculiarities of the language of the Kazakhs of Kenimex district. The article reveals the invaluable heritage of Kazakh literature and rich oral tradition. It is also important that the Kazakh language is passed on to the next generation in its purest form.

Keywords: ancient history, native language, oral literature, word appeal, rich culture.

Кенимех районы 1926-жылдың 16-июнында Кенимех казак-каракалпак автономиялы районы дүзилиуи ҳаққындағы қарар қабыл етилди. Кенимех Республика Орайы Атқарыу Комитетине қарайтуғын автономиялы район етип белгиленди ҳәм 1926-жыл 29-сентябрде дүзилди. Кенимех районы Наўайы ўалаяты орталығында жайласқан болып, шығыста Нәўбәхәр, арқа-шығыстан Нурата, батыстан Тамды, Үшқудық, кубладан Қызылтепа районлары, батыстан Бухара ўалаятының Пешку районлары менен шегараласқан. Оның жер майданы 15,5 мың кв. км, 14 түрли миллет ўәкиллери жасайды.

Кенимех Бухара үлкесиниң ең әйемги суўғарылатуғын дийқаншылық районларынан болған. 1975-1976-жылларда Кенимехтиң Арабон, Қумрабад ҳәм Шардара аўыллары жақынында излеп табылған әйемги аўыл ылашықлары усылар қатарынан есапланады. Бул аўылларда ислам дәуиринде муг аты менен тилге алынған диний сыйыныўшы адамлар жасаған.

Қазак тили туркий тиллериниң қыпшақ топарының қыпшақ-ноғай бөлимшесине киреди. Ерте ўақытлардан қазақлар араб жазыўын қолланған. 1929-39 ж.ж. латын әлипбесин пайдаланған. 1949-жылдан рус (кириллица) графикасына тийкарланған мәмлекетлик жазыўға көшти. Қазақ алфавитинде 42 ҳәрип бар. Рус тилиндеги 33 ҳәрипке қосымша: ө, ұ, і, у, ғ, қ, һ ҳәриплер таңбаланған. Шексиз кең территорияға қарай қоныс басқанына қарамастан қазақ тили жеке диалектлерге бөлинбейтуғын монолитли (бир тутас) тил 3. Онда жекелеген говорлық өзгешеликлер ғана бар. Әйемги заманнан берли дөрелген бай әдебий ғәзийнеси бар.

Өзбекстанның Наўайы ўалаятындағы Кенимех районында тарийхый орынлар көпшиликти курайды. Аты аңызға айланған әўлийе адамлардың қәбири, олар туўралы аңызлар баршылық. Әўлийелер туўралы аңызлар өткен өмирден саза шертип, әўладқа үлги болары даўсыз. Соның бири Қылыш Ата туўралы аңыз. Қылыш Атаның ҳақыйкый аты - Саид Бурханидин. Ол жүдә күшли, муқаддес әўлийелердиң бири болған. Әкеси Камалидин меккелик болып, бизиң елимизге араб халифалығы үстемлик еткен дәўирде келген. Сол пайытта Қырөзген деген патшалық болып, оған Илгим ағзам деген адам бийлик етипти. Илгим ағзамның жүдә шырайлы, ақыллы бир қызы бар екен. Камалидин сол қызға үйленеди. Арадан көп ўақыт өтпей-ақ өз патшалығының жумысы менен Камалидин Меккеге жол алады. Елде жүкли болып қалған хаялы айы-күни жетип, аман-есен босанып ул туўады. Көп жыллар өтеди, бирақ Камалидин елге қайтпайды. Сөйтип бийгүна гөдек әкесиз өседи. Саид Бурханидинниң бар өмири ағайинлериниң қолында өтеди. Жақсы билим, үлгили тәрбия алады. Бир күни Саид Бурханидинге аспаннан ат пенен қылыш түседи. Сол күннен баслап ол бөле-апатты қайтаратуғын қәсийетке ийе болады. Ағайини бул дүньяны тәрк еткен соң Саид Бурханидин мәмлекет басқарыўын өз қолына алады. Бир күни ол өзиниң этирапындағы хызметкерлерин жыйнап мәжилис өткереди. Сонда қылышын қынынан суўырып алып ортаға қояды. Сол пайытта қылышқа қонған шыбын еки

бөлинип түседі. Мәжилис қатнасыушылары бул көриниске хайран қалады. Сонда Саид Бурханидин былай дейді: - Кимде-ким халыққа зулымлық етип, әдалатсызлық ислесе бағанағы шыбынның кебин кийеди. Саид Бурханидин елин көп жыллар дауамында әдалатлылық пенен басқарады. Әдиллик пенен ис жүргизген патшаға, оның ели менен жерине қызыққан душпанлары жақын келе алмай бармақларын тислейді. Сөйтип ол Қылыш Ата (Қылышлы Ата) атанып кетеді. Қылыш Ата өлер алдында урпақларына: - Егер жаў келсе, "я баба, жаў келди" деп атым менен қәбиримнің қасынан шаўып өтсеңизлер, мен шығып жаўды қыйратаман" - дейді. Арадан бирнеше жыллар өтеді. Урпақлары Атаның сөзин сынап көриў нийети менен "Жаў келди" - деп қәбир жанынан шаўып өтеді. Сонда Қылыш Ата: - "Қәне жаў? Жаў қайда?" - деп қылышын қолына алып жүгирип шығады. Бирақ хешқандай жаў жоқ екенін билген Ата: "Басың босағаңа тиймей жаның шықпасын!" - деп урпақларына терис пәтиясын берипти. Ғарғысқа ушыраған урпақлары қартайғанда балаларына хұрметсиз болып азап пенен көз жумған екен деседі. Қупыя сырларды ишине бүккен жыллар ағын суўдай өтип кетти. Совет хұкимети тусында қәсийетли бабалар арўағы қозғалып, аякасты болды. Сол жылларда Қылыш Ата қәбири жатқан жерди де егислик жерлерге қосып жибереди. Сонда қәбир қасына жақынлаған тракторлардың моторы өз-өзинен өртенип кете берген. Сөйтип қәсийетли қәбир басына хешким жақын бара алмаған. Соннан кейин де әўлийе қәбири қараўсыз, қамыс болып жатқан. Талай жанларды дәртинен азат екен, перзентсиз жанларға перзент берип қуўантқан ата қәбири ескерткишсиз қала берди... Арадан жыллар өтип ата-бабалар әрман еткен Ғәрезсизликтің ақ таңы атты. Сол таң әўлийе қәбирине де көплеген нур шашты. Көплеген азаматлар баслама көтерип, оны район азаматлары менен турғынлары қоллап-қуўатлап Қылыш Ата қәбири қайта тикленди, басына гүмбез салынды. Хәзир бул Ата гүмбези көпшиликтің зиярат орнына айланған. Усы Кенимех районының Қарақ орайында Қарақ Ата, Мәденият аўылында Аршабийке - Қыз әўлийе, Қызылқум тәрәпинде Қулақан әўлийе, Жалаўлы әўлийе, Бесқыз әўлийе, Уш мазар - Үштөбе атлы аты аңызға айланған әўлийелер бар. Әсирлер гүўасы Шардара төбешиги де тарийхый орынлардың бири саналады 1.

Кенимех районы орайынан дерлик 120 км узақлықта, "Узынқудық" аўылында жайласқан "Қанарбай ата" зиярат орны ўэлаяттағы тарийхый орынлардан бири есапланады. Бул жерде "әўлийе" деп тән алынған Қанарбай атаның қәбири бар. Өз билимин ийгиликли ислерге сарплап, ел арасында үлкен хұрмет хәм итибарға сазаўар болған. Ол инсан жақын өтмиште жасап өткенлиги себепли, ол ҳаққында базы бир тарийхый дереклер бизге шекем жетип келген. Айбас улы Қанарбай ата 1836-жылда райондағы "Узынқудық" ширкет хожалығының "Аюртен" аўылында дүньяға келген. Оқып билим алыўға шараяты болмағанлығы себепли, етикшиге шәкирт түседі. Етикшилик өнерин үйренип, елдің хызметин ислейди. Соның барабарында диний билимге ийе болған адамлардан билмегенлерин сорап үйренеди. Сол себептен ол диний саўатлылығын шығарады. Қанарбай ата жаслығында аўылдан өтип-қайтатуғын кәрўанларды қызығыўшылық пенен гүзете турып, өзи де үлкен қалаларға барыўды, илим үйрениўди арзыў етеди. Хәқыйқаттан нийетленген арзыў хәм қызығыўшылық себепли, ол бир кәрўанбасыға хызметши болып жумысқа түседі хәм кәрўанға қосылған ҳалда Бухара қаласына жол алады. Арадан бирнеше мүддет өткеннен соң, Бухарадағы "Кўкалош" медиресесине тәлим ала баслайды. Оқыўда да зийреклиги, билими хәм үйренген өнери менен устазлар хәмде теңлеслериниң хұрметине миясар болады.

Кенимех сөзиниң этимологиясына келсек:

Иран патшасының улы Шопур Туран усы үлкеде жасаған Мехрибону гөззалға ашық болады хәм оған үйленеди. Ашығы хүрметине Зарафшан дәрьясынан суў жолы - канал қаздырып, оған Кенимехр деп атама береді. Әсирлер даўамында Кенимехр сөзи өзгерислерге ушырап Кенимех деп аталып кеткен деген рәўият бар.

Екинши рәўиятта Мех Ата кәни деген мәни береді: “Кен” сөзи парсы тилинде “Дәрья тармағы яки канал хәм суў жолы, жап” деген мәниге ийе. Сол себебли, ол Кенимех деп аталып кеткен делинеди.

Үшинши рәўиятта “Кенимех” атамасы тил билими тәрәпинен анализленсе, “Кен” хәм “Мех” киби еки сөзден келип шыққан атама. Атаманың биринши буўынындағы “Кен” сөзи “арна, дәрья тармағы яки салма” мәнилерин аңлатқан. Екинши буўынындағы “Мех” бирикпеси негизинде “мех” яки “муг” сөзлериниң формасы болып, ол “зардуштий яки диний сыйыныў” мәнисин аңлатқан 2.

Мәселен, дәслепки орта әсирлерде Бухарада диний сыйынатуғын ибадатхана болған. Ол “Масжиди Мех” деп жүритилген. Ибадатхана қарама-қарсысында мүсин жасап сататуғын арнаўлы базар да болған. Оны “Бозори Мехруз”, яғный “Зардуштийлердиң хайт базары” деп атаған. Бул базар жылына бир мәрте, Наўрыз күнинде болған. Усы күни базарда тийкарынан ағаш хәм ылайдан жасалған мүсин сатылған. Айрықша мүсини сынған яки ескирген мүсинлер тек сол күни базардан жаңа мүсин сатып алыў имканиятына ийе болған. Сол себебли болса керек, мусылманшылық қарар тапқан орта әсирлерде жазылған тарийхый жылнамаларда Мәўараўннахр әййемги халқына “Муг” яки “Мугон”, яғный диний сыйыныў атамасы менен тилге алынады.

Келтирилген анализге тийкарланатуғын болсақ, “Кенимех” атамасы “Мугдәрья”, “Зардуштийлер арнасы, диний сыйыныў арнасы” деген мәнилерди аңлатқан. Қазақ халқының бай тарийхый орынлары хәм миллий мийрасын келешек жаслары санасында кең үгит-нәсиятлаў үлкен әхмийетке ийе.

Пайдаланылған әдебиятлар:

- "Заң газеті", 199 (1005), 15.11.2006 ж. Авторы: Серикбай Өзбекулы.
- Топоров В. Миф. Ритуал. Символ. Образ: Исследование в области мифопоэтического. М., 1995.
- Кобланова А. Казак соз этикети. Алматы, 2001.

10. ТАМДЫ РАЙОНЫ ҚАЗАҚЛАРЫНЫҢ САЛТ-ДӘСТҮРЛЕРИНИҢ ИЗЕРТЛЕНИҰИ

*Кушкарбекова Маржан Үсеновна – Наўайы мәмлекетлик
педагогикалық институты қазақ тили хәм әдебияты кафедрасы үлкен
оқытыўшысы*

*Асантаев Азизбек Елубай улы – Ә жинияз атындағы Нөкис
мәмлекетлик педагогикалық институты қазақ тили хәм әдебияты
бөлими студенти*

Мақолада Томди тумани қозоқларининг миллий анъана ва урф-одатлари сўз этилади. Тадқиқот объекти сифатида қозоқ халқининг бой адабий мероси, халқ оғзаки ижоди, урф-одат ва анъаналари таҳлил қилинади. Шунингдек, қозоқ халқининг таниқли шоир ва ёзувчилари, донишмандларининг адабиёт ва маданиятга қўшган хиссаси атаб ўтилади. Қозоқ халқининг асрлар оша давом этаётган бой адабий ва маданий меъроси келажак авлод тарбиясида муҳим аҳамият касб этади.

Калит сұзлар: миллий анъана, бой урф-одат, адабий меърос, кўшиқ-соз асбоблари, халқ ўйинлари.

В статье рассматриваются национальные традиции и обычаи казахов Тамдынского района. Объект исследования - анализ богатого наследия литературного творчества, обычаев и традиций казахского народа. Также отмечен вклад известных поэтов и писателей, мудрецов казахского народа в литературу и культуру. Богатое литературное и культурное наследие казахского народа, которое насчитывает века, играет важную роль в воспитании подрастающего поколения.

Ключевые слова: национальные обычаи, богатые традиции, литературное наследие, музыкальные инструменты, народные игры.

The article discusses the national traditions and customs of the Kazakhs of Tamdi district. The object of research is the analysis of the rich literary folklore, customs and traditions of the Kazakh people. The contribution of well-known poets and writers and sages of the Kazakh people to literature and culture is also noted. The rich literary and cultural heritage of the Kazakh people, which has lasted for centuries, plays an important role in educating the next generation.

Keywords: national tradition, rich traditions, literary heritage, musical instruments, folk games.

Қазақстан – Орта Азиядағы республикалар ишиндеги ең ири, табиый байлығы мол республика есапланады. Оның жер көлеми 2,717,300 шаршы шақырым. Халқының саны 16,480 мың. Пайтахты – Нур-Султан қаласы. Онда 826 мың халық жасайды. Негизги халық қазақтар менен руслар есапланады. Қазақтардың жалпы саны – 11,500 мың оның 70% Қазақстанда жасайды. Өзбекстан, Россия хәм Түркменстанда қазақтар жыйналып қоныс басқан. Қытай Халық республикасында 1,5 миллион қазақтар жасайды. Олар Қытайдың Шыңжаң үлкесиниң Иле автономиялы ўәлаяты менен Баркой қазақ автономиялы районында, Мари Қазақ автономиялы районын қоныслаған. Монголияда 136 мың қазақтар жасайды. Олардың басым көпшилиги Баян-Өлгей аймағында жасайды. Монгол қазақлары 1930-жыллар шамасында көшип барған. Қазақтар Монгол Халық республикасы халқының 6,1% курайды. Аўғанстанда 20 мыңдай, Иран, Түркия еллеринде 5-10 мыңдай қазақтар бар. АҚШ, Германия, Англия, Франция мәмлекетлериниң хәр қайсысында 3-5 мыңдай қазақтар жасайды.

Қосық өнери менен байланысly қазақларда жыр, толғаў, термелер бар. Жыршылар оны домбыраға қосып шеберлик пенен атқарған. Қазақ халқының ири көрнекли алымы Шоқан Уәлиханов қазақ фольклорын халық тарийхы менен исеним түсинигиниң, турмысы менен күнделикли тиришилигиниң айқын көриниси деп жоқары баҳалаған болса, ал академик В. В. Радлов қазақ фольклорын ески түркий тиллериниң үлгиси ретинде қарыстырып, қазақ поэзиясын пүткил дүньялық тәлим фольклорының алды санаған. Қазақ әдебиятының көп әсирлик ески тарийхы бар. IX-XIII әсирлерде Қазақстан аймағын қоныслаған халық Абу Наср ал-Фарабийдин (IX ә.), Махмуд Қашғарийдин (XI ә.), Жүсип Баласағунийдин (XI ә.) исмлери пүткил дүньяға толық тарқалған уллы уламаларды дүньяға келтирди. Ал-Фарабий уллы философ, және де «үлкен музыка» китабының авторы. Уллы алым Хожа Ахмет Яссаўий пүткил Шығыста суфизмниң тийкарын салған «Дийўаны ат Хикмет» («Даналық китабы») атлы топламы түрк поэзиясының хақыйкый маржаны есапланады. XVI ә. аты аңызға айналған Асан қайғы менен Доспамбет, Шалкийиз XVIII ә. өмир сүрген. Буқар жыраўдың өлең-жыр, толғаўлары қазақ әдебиятының нағыз маржанлары есапланады. Қазақ халқының ой-санасы менен мәдениатының өсиўине XIX ә.

өмір сүрген туңғыш педагог-жазыушы Ыбырай Алтынсарин (1841-1889), уллы демократ шайыр Абай Құнанбаевтың (1845-1904) үлкен үлеси болды. 1995-жылы ЮНЕСКО питиминен Абай Құнанбаевтың 150 жыллығы аталып өтилип, халықаралық Абай жылы деп жарияланды. Абай – улама алым, талапшаң устаз, талантлы сөз зергери, шайырлардың шайыры, ойшылдардың ойшылы есапланады. Философ, кең жүрек, уллы композитор, Абайдың теңі-тайы жоқ гәўхәр жырлары, таң қаларлық көркем аудармалары, данышпанлық ойшыллығы, қосықтар тыңдаушысын зериктирмеген. Уллы қазақ халқының перзенти Шоқан Уәлиханов (1835-1865) – қазақ халқының көрнекті алымы, ориенталист, тарихшысы, этнограф, саяхатшы, географ, публицист, фольклорист, сұретші, ағартушысы есапланады. Ол қазақ халқының рауажланыуының ең бір қыйын уақытында өмір сүрген алым. Ол бар қысқа өмірін қазақ халқының келешегіне бағышлап, ойланып-толғанып өткен. «Шоқаны бар елдің – дүниедағы шоққысы бийік ел», – деген академик Ғ. Мүсирепов. 70 жыллық Союз кенесі уақытында шайыр-жазыушылар: Бейімбет Майлин, Илияс Жансүгіров, Сәкен Сейфуллин, Мұхтар Әуезов, Сәбит Мұқанов, Ғабит Мүсирепов, Ғабиден Мұстафин, т.б. хызмет еткен. Олардың шығармалары көптеген тиллерге аударылған. Олардың исмлерін бүгінгі әулад мақтанышпен аятады. Қазақ халқының бай музыка мәдениеті қалыптасқан. Әсіресе қосық айтыу, жыр айтыу өнері жақсы рауажланған. Өнерлі қосықшылар танды таңға уластырып тыңдаушыларды саз-жырыменен, кестелі жырыменен, шырайлы хауазыменен құрметке бөленген. XIX ғ. рус саяхатшысы Г. Н. Потанин «Қазақ шебер қосықшы халық... пүткіл қазақ даласы қосық айтып тұрғандай» деп хәуеспенен сұретлеген. Қазақ даласында адамлар қосық айтып жүріп мал айдаған, қудық қазған, гилем тоқыған, кийіз басқан, пүткіл өмірін мийнетпенен, қосықпенен өткізген. Халық өмірінің хәр бір басқышында тиришиликтен үміт, жақсы тилекпенен өткен. Ойын-тойлардағы қосық өнері, саз ырғағыменен рауажланды. Ауыл-ауылды аралап қосық айтып, жыр айтатуғын өнерлі адамлар, айтыс шайырлары халық құрметіне бөленген. Қосықпенен жыр бала тәрбиясында, ойын-зауықта, халық арасында кеңнен қолланылған. Қосық-жыр, музыка өнері халықты бір-бирименен жақынластырған. Музыка изертлеушілерінің пикирінше, қазақ халқының дәстүрлі музыкасы – Әзербайжанның мақамыменен Алтайдың гүмбирлеген сазын да, хинд халқының рагу деп аталатуғын орынлаушылық манерін де өз ишине алған саз өнерінің бай мектебі болды. Қосық жанры құрылысы жағынан жүдә бай хәм әсбаплық музыка жанры. Қазақлардың отыздан астам музыкалық әсбабы бар. Олар үлпеп шертилетуғын (саз, қамыс сырнайы, сыбызғы, адырна, урын, керней), демлі (жетіген, шертер, екі хәм үш демлі домбыра, қобыз), шертетуғын шыңқобыз, соқпалы (даңғыра, дауылпаз, шындауыл, дабыл, асатаяқ, ысқы, т.б.) сыяқты түрлі әсбаптар бар. Әсбаплық қосық әлұанлы кеуіл жырлары, бәйгі, батырлар жарысы, қыран қустың сайрауы, т.б. хәрәкетлер музыка тилименен баянланады. Қазақлардың аты аңызға айналған Құрманғазы, Дәулеткерей, Тәттімбет, Сүгір, Ықылас сыяқты онлаған классикалық жыршылары бар. Олар жырлаған 3 мыңдай қазақ жырлары оркестрде қойылып, пүткіл дүние халықтарына тарқалған. Қазақлардың бий өнерінің бирнеше тарауы бар. Сөз өнері, оның ишінде ауызеки әдебиеті еркін рауажланған. Өкінішлисі, бүгін де сол халықтың көпшилигі жазып сөйлемесе, сөйлей алмайтуғын қалыпке түсті. Жазба сөйлеу ауызеки әдебиетінің өресін тарайтып, ойына тусау салатуғын болды. Оның үстіне Союз дәуірінде сөз бостандығына тежеушілік болды. Сиясаттан қате болмауы үшін жыйналыстарда жазып сөйлеу дәстүрге айланды. Ал жазба сөйлеу ойға тусау салатуғын қубылыс болды. Сөз өнерінің рауажланыуына

шайырлар айтысы ерекше айрықша тәсир көрсетті. Бир шайыр бир тәрепте қосық пенен сорау беріп, екінші шайыр тапқырлығы менен жуап беріу шешенлік, тапқырлық сөз өнерінің өрісін кеңейткен.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Тәжімұратов Ә. Шебердің қолы ортақ. Алматы: Қазақстан, 1997. – 96 б.
2. А. Әдилбаев. Қазақ салт-дәстүр, әдет-ғұрыптарының ислам шариғатымен үйлесімі. - Астана, 2018.
3. Абдирашева А. М. Әуезовтің "Абай жолы" роман-эпопеясындағы салт-дәстүрге қатысты сөздер. –Алматы, 2008.
4. Сыздық Р. Сөз күдіреті. - Алматы, 2006.

ЛЕКСИКОГРАФИЯДА ЭТНОГРАФИЗМЛЕРДІҢ ТАЛҚЫСЫ МӘСЕЛЕЛЕРІ

*Бегжанов Х. - НДПИ, Қазақ тили ғам әдебияты
кафедрасы оқытушысы*

Дүнья тил билиминде “тил хәм мәдениет” түсиниги бирқанша әсирлик илимий изертлеу объекти болып келмекте. Хәр бир халық мәдений өзине тән қәсийетлерин сақлап қалыуға үлкен итибар қаратылып атырған бүгинги глобалласыу дәуиринде бул темаға қызығыушылықтың артыуы хәр еки предметти – тилдің мәдениетта сәулелениуи хәм де керисинше, мәдениет белгилериниң тил системасында баянланыуын дәлиллеуи қарама-қарсылықлы пикирлердің де үлкен болыуы менен белгиленеди. Этнос тилдеги миллий этнографиялық лексиканы жыйнау хәм сөзликлерде берилиуиниң лексикографиялық тийкарларын ичлеп шығыу, миллий этнографиялық корпуслар жаратыу тиллердің жасауына хызмет етеди. Усы себептен дүнья тил билиминде этнографизмлердің лексикографиялық тийкарларын илимий-теориялық жақтан тийкарлауға қаратылған илимий изертлеулер алып барыу актуал мәселелерден бири. Сонлықтан биз бул мақаламызда лексикографияда этнографизмлердің талқысы мәселелерин дүнья хәм түркий халықлар контекстинде салыстырмалы изертлеу хәм олардың типологиясы ҳаққында сөз етпекшимиз.

Белгили алым С.В. Соколовский өзиниң “Этничность как память: парадигмы этнологического знания” атлы мийнетинде “Хәр бир халықтың өзиниң өмир сүриу жолы болып, бул айырмашылық олардың рухый байлықлары арқалы көринеди. Бул рухый байлықлар тилдің ишки мазмунын қурайды. Хәр бир халықтың ана тилинде өзіншелик өзгешеликлерин көрсететуғын мәдений қубылыслары болады. Усы қубылыслар халықтың мәдениетиниң белгили бир жолға түсиуине, өмирдің шынларына көтерилюине тәсир етеди. Тилди билиу - бул тил арқалы жүзеге шығатуғын мәдениетти билиу, өмир шынлығын билиу. Ал, өмир шынлығының үлкен бөлеги *үрп-әдет* хәм *салт-дәстүр* атамалары арқалы көринеди. Бундай атамалар «этнос» түсинигин ашыудың социаллық-нормативлик (дәстүр, үрп-әдет, исеним, рухый мәдениет, миллий психология хәм т.б. усаған) себеплерине киргизиледи» - деп белгилейди. .

Сонлықтан, ХХ әсирдің 2-ярымы – ХХІ әсирдің басларында дүнья тил билиминде басқа пәнлер сыяқлы антропоцентрикалық парадигма көплеп жаңа бағдарлардан қуралды. Сондай тараулардан бири – тил менен халық аратысындағы мүнәсибетти, тилдің ишенлиги хәм рауажланыуында лингвистикалық хәм этникалық принциплердің өзара тәсирин үренетуғын этнолингвистика рауажланып бармақта

Халық дәстүрлери - әзелден киятырған миллий мәденияттың бир бөлеги. Әсирлер сынынан өткен, әўладтан-әўладқа жалғасып киятырған салт-дәстүрлердин алдыңғы үлгилери жекке форманың хәр тәрәплеме раўажланыўына жәрдемин тийгизеди. Бүгинги күнде қазақлардың салт-дәстүрлерин жыйнап изертлеўдин, оларды бир системаға салыўдың зәрүрлиги күшеймекте³.

Тилдин пайда болыўында үрп-әдетлер, дәстүрлер, халықтың материаллық хәм руўхый мәдениятына байланыслы процеслердин тәсири хәм де тутқан орны ҳаққында ертеден философлар хәр түрли пикирлерди билдирип келмекте. Усындай бәсекелер философия, этнография, антропология, тарийх, мәденияттаныў хәм т.б. бирқанша пәнлердин кең яки қысқа көринистеги объекти ретинде талқы етилип келинбекте. Тил билиминде болса тил хәм этнос мәдениятының байланыслары Франц Боас, Б.фон Хумбольдт, Й.Л.Вайсгербер, А.Потебня, Э.Сепир, Б.Уорф, Н.И.Толстой, Д.К.Зеленин, А.А.Шахматов, А.И.Соболевский сыяқлы дүнья алымларының көзқараслары тийкарында раўажланған.

Этностың лингвистикалық қәсийетлери хәм оның мәдений өзине тән екенлиги Н.Д.Арутюнова, А.П.Бабушкин, С.Г.Воркачѳв, В.В.Воробѳв, В.И. Карасик, О.А. Корнилов, С.А.Кошарная, В.В.Красних, В.А.Маслова, С.Е. Никитина, В.И.Постовалова, О.А.Радченко, Ю.С.Степанов, В.Н.Телия, А.Т.Хроленко, Е.С.Яковлева, А.Н.Афанасьев, Ф.И.Буслаев, А.С.Герд, А.В.Гура, А.Ф.Журавлев, Д.К.Зеленин, В.В.Иванов, В.М.Мокиенко, С.Е.Никитина, Е.С.Новик, Е.М.Мелетинский, А.А.Потебня, Н.И.Толстой, А.Л.Топорков, В.Н.Топоров, А.Т.Хроленко, Т.В.Цивьян, Б.А. Успенский, О.А.Черепанова⁴ мийнетлеринде үйрениле баслайды.

Ф.и.ф.д. Н.Амонтурдиев белгили алым Ш.Т. Махмараимованың пикирлерине таянып усындай бпикирлерди қоллап-қуўатлайды. “Ең дәслепки дәўирде этнолингвистика өз жумысын өз-өзлигинде емес, ал мәденият антропологиясы көринисинде Америка ҳинду қәўимлериниң тилин үйрениўден баслап, сол арқалы дүнья тиллерин классификация етиўге хәрекет қылады. Топланған билимлердин нәтийжеси универсал (дүнья тиллерине қатнас) екенлигин болса этнолингвистикадағы “лингвистикалық қатнас” түсиниги менен түсиндириўге хәрекет етеди.⁵

Сондай-ақ, Н.Амонтурдиев этнолингвистиканың XIX әсирдин ақыры – XX әсирдин басларында АҚШ та жүзеге келгенлигин хәм бул бойынша Ф.Боас, Э.Сепир ва Б.Уорф көзқарасларының баслы роль атқарғанлығын айрықша белгилеп өтеди. XX әсирдин кейинги шеърегинде, XXI әсирдин басларында Америка тил билиминде Д.Хаймс өш шығармаларында⁶ этнография хәм тил билиминиң ортасындағы мүнәсибетлерди және де жоқары басқышларға көтергенлиги көзге тасланады. Оның көзқараслары Уллы Британияда этнографиялық тил билиминиң раўажланыўына белгили дәрежеде тәсир еткен екен. Нәтийжеде, П.Аткинсон, Р.Бауман, Ж.Гамперс, Бартон, Хамилтон, Жапп, Ремптон, Робертс, Мартин-Жонас, Бернстеин, Саксона хәм т.б. бирқанша алымлыр этнографиялық лингвистика хәм де оған жақын тараўларды салыстырмалы усылда үйренип барады.

Хәзирги өзбек тил билимине итибар бергенимизде усы халық тилиниң материаллары бойынша этнографиялық лексика арнаўлы түрде үйренилгени көзге тасланады. Мәселен, Н.Мирзаевтың «Ўзбек тилининг этнографик лексикаси» (Қашқадәрья облысы өзбек диалектлери материаллары тийкарында, 1971-ж.), А.Жўрабоевтың «Ўзбек тилидаги тўй маросимлари билан боғлиқ атамалар (Андижон диалектилери материаллары тийкарында, 1971-ж.), З.Хўсайновтың «Ўзбек тилида тўй маросимлари атамаларининг ономасиологик тадқиқи» (Бухара диалектилери материаллары тийкарында, 1984-ж.), Й.Бобожоновтың

«Жанубий Хоразм этнографик лексикаси» (1997-ж.), М.Қаҳорованың «Ўзбек этнографизмларининг системавий тадқиқи» (2009-ж.), Х.Бердиевтиң «Ўзбек тилининг ўтовсозлик лексикаси» (2017), Н.Амантурдыевтиң “Сурхондарё этнографизмларининг лексикографик хусусиятлари” (2021) ҳам басқа да илимий изертлеўлерди көрсетиў мүмкин.

Сондай-ақ, Қарақалпақстандағы өзбек говорларында ушырасатуғын этнографизмлер А.Ишаев ҳам Э.Оразовтың мийнетлеринде үйренилгенин көриўге болады⁷. Қарақалпақ тилиндеги айырым этнографизмлер жөнинде мағлыўматларды Қ.Айымбетов, Т.Бегжанов, Д.С.Насыров, О.Доспанов, Ш.Әбдиназимов, Г.Қарлыбаевалардың мийнетлеринен көриўге болады⁸.

Қарақалпақстандағы қазақлардың тилинде этнографиялық лексикасы ҳаққында Г.Адилованың «Қарақалпақстан қазақлары этнографизмлериниң лингвомәдений анализи» (Нөкис, 2018) атлы мийнетлеринде арнаўлы үйренилди. Онда туўысқан халықлар тилинде ушырасатуғын этнографизмлар территориал жақтан жантасылып, халықлар тиллерине (мәселен, қазақ тилиндеги этнографизмлерге өзбек, қарақалпақ ҳам түркмен тиллериниң) тәсири анықланады.

Сондай-ақ этнографиялық изертлеўлер менен биргеликте этнографиялық сөзликлер де өз сәўлесин тапқанлығын да айтып өтиў керек. XX әсирдиң екинши ярымында Ч.Чалиханов ва И.Алтин-Сарин шығармалары, қазақ тилиниң этникалық-мәдений сөзлигин үйрениўи бұған мысал бола алады.⁹

Э.Н.Жанпеисов қазақ халқының материаллық ҳам мәдений мәдениатын, күнделик турмысты, үрп-әдетлерин сыпатлаў ушын “этникалық-мәдений сөзлик” атамасындағы пайдаланған¹⁰.

Түркмен тил билиминде Аннадурды Оразовтың «Түркменистаның этнографиясы» Ашхабат, 1987, *А.С.Морозованың «Головные уборы туркмен (по коллекции ГМЭ)»*, «Туркменская одежда второй половины XIX – начала XX в.», «Типология мужских головных уборов туркмен (конец XIX – начала XX в.)», «Традиционная народная одежда туркмен // Традиционная одежда на родов Средней Азии и Казахстана. (М., 1989) атлы мийнетлеринин айтып өтиўге болады.

Улыўма алғанда, заманағөй дүнья ҳам түркий халықлар тил билиминиң раўажланыўында материаллық ҳам руўхый мәденият факторының орны ҳам әҳмийети тийкарғы мәселе ретинде талқыйын етилмекте.

ЖЫРАУЛАР ТІЛІНДЕГІ ПОЭТИКАЛЫҚ МЕТАФОРАЛАРДЫҢ СИПАТЫ

*Жарасбаев Нұркелді Абдурашид ұлы – Ташкент
облысы Шыршық мемлекеттік педагогика институты
Өзбек тіл білімі кафедрасының оқытушысы*

Аннатация: Жырау-ақпа-төкпе,суырыпсалма өлең сөзді қару еткен өнер адамы.Тарихқа жүгінер болсақ жыраулар поэзиясының өкілдері қазақ халқының дербес хандық құруымен сәйкес келеді.

Кілтті сөздер: жырау, когнитив, концептуал, елдік, ерлік, өмір, заман, ізгілік, ел тарихы, ата-баба дәстүрі, эстетикалық, эмоциональдық, эмотивті тілдік құбылыс.

Аннатация: Исторически представители поэзии жырау совпали с созданием независимого ханства казахского народа.

Ключевые слова: жырау, познавательный, концептуальный, страна, героизм, жизнь, время, доброта, история страны, исконные традиции, эстетический, эмоциональный, эмоциональный языковой феномен.

Annotation: Historically, the representatives of Zhyrau poetry coincided with the establishment of an independent khanate of the Kazakh people.

Keywords: zhyrau, cognitive, conceptual, country, heroism, life, time, kindness, history of the country, primordial traditions, aesthetic, emotional, emotional language phenomenon.

XV-XVIII – ғасырларды қамтыған жыраулар поэзиясы халқымыздың жүздеген жылдар бойы жадында сақталып, бүгінде қазақ әдебиетінің бір кезеңі болып қалыптасып отыр. Сөз қадірін білген қазақ халқы түйінді, иірім жолдарды талай аласапыран кезеңдерден алып өтіп, қазіргі әдебиетімізге аманат етіп тапсырды. Аталған поэзиядан еліміздің өткен тарихын көреміз. З.Қабдолов айтқандай «ол оқырманға бұрын беймәлім өмірді, шындықты, бейтаныс заманды, адамды танытады,... оқырман үшін бұрын-сонды беймәлім дүниенің есігі секілді. Сол есікті ашып кіргенде ғана адам өзіне белгісіз құпиялар сырына тереңдеп, танымын байытпақ». [1]

Сонымен қатар осы кезеңдегі жасалған әдебиет ел мүддесін, жұрт мұратын бірінші орынға қойды. Өзіндік түр тауып, айқын ұлттық сипатта қалыптасты. Алаштың жайсаң жанын, өр рухын бедерлей таңбалап, келер ұрпақ үшін ешқашан ескермес үлгілер тудырды. «Көркемдік танымның асқар биігіне көтеріліп, әлемдік өредегі ұлы шығармалар қалдырды». [2]

Тарихқа жүгінер болсақ жыраулар поэзиясының өкілдері қазақ халқының дербес хандық құруымен сәйкес келеді. Халықтың бірлігін сақтап қалуды арман еткен хандардың кеңесшісі болып, уақыты келгенде қолына қару алып қолбасшы болған, елдің еңсесін көтеріп ұран тастаған, ұрпақты ұлағаттылыққа шақыратын нақыл сөздер қалдырған жыраулар мұрасының ұрпақ жадында сақтаулы заңды құбылыс. Өз – Жәнібектің тұсында елінің ертеңі үшін мұңға берілген Асан қайғы, XV ғасырдың әрі батыр, әрі шешен жырауы «Қарғабойлы Қазтуған», жорықшы жырау – Доспамбет, ауызын ашса болды көмекейінен күмбірлеген жыр төгілетін Шалкиіз жырау, Есімханның әскербасы батырларының бірі, әрі жорықшы жырауы Жиёмбет, от тілді Марғасқа жырау, жортуыл жыршысы, әулетті жырау – Ақтамберді, Абылайханның кеңесшісі болған тынысы кең жыраулар Үмбетей мен Бұқарлар XV-XVIII ғасырдағы қазақ халқының төл әдебиетінің негізгі өкілдері болып табылады.

Метафораны тілдің құрылымдық элементі ретінде (сөзжасамдық, атаужасамдық, тілдің көркемдегіш құралдары тұрғысынан) қарастыратын еңбектер қазақ тіл білімінде жетерлік. Соңғы кезде метафораларды когнитивті тіл білімі тұрғысынан зерттеуге бетбұрыс жасалумен байланысты қазақ тіл білімінде когнитивті, концептуалдық метафораларға арналған зерттеу еңбектер пайда бола бастады (Зайсанбаева Г.Ж. «Метафоралы аталымдардың когнитивті аспектісі», Сыбанбаева А.С. «Қазақ тіліндегі концептуалдық метафоралардың қызметі» т.б.).

Тілді антропоцентристік парадигмада зерттеумен байланысты сөз семантикасы формалық, мазмұндық жақтан ғана емес, заттық болмысқа көзқарас тұрғысынан қарала бастады. Осы ілімнің негізін салған В.Гумбольдт сөз мағынасын (тілді) «үнемі дамып, өзгеріп отыратын рухани қалыптасу күші» ретінде тануды ұсынды. Сөздің мазмұндық жағы жеке лексикалық бірліктердің мағынасына емес, ұғымына бағытталуы тиіс. Лингвистикалық талдаудың межесі – сөздің лексикалық құрамы емес, ұғымдық аясы болуы қажет.

Сөз семантикасын зерттеудегі жаңа әдіс метафоралау процесінің табиғатын зерттеумен тығыз байланысты. Себебі, метафора сөз мағынасының өзгеруі, құбылуы, бір мағына мен екінші мағынаның астасуы, тілдің (сөз мағынасының) экспрессивті, эмотивті сипаты, бағалаушылық қызметімен байланысты, сөздің денотативті, конотативті мағыналарының ара-қатынасынан туындайтын семантикалық процестермен байланысты құбылыс болып табылады.

Метафоралардың табиғаты сөз болғанда олардың ең басты белгісі ретінде мынандай құбылыстар талданады:

1. Екі түрлі нысанның (өзара іргелес, ұқсас немесе қарама-қарсы, кейде мүлде қатысы жоқ) қатар алынып, бір нүктеде ұштастырылуы. Мысалы, біздің зерттеу дерегіміз бойынша, нәпсінің "аш бөрі" ретінде метафоралануына аш бөрі (қасқыр) туралы адам баласының тұрмыс-тіршілігі негізінде қалыптасқан стереотип ұғым (аш бөрі ешкімді аямайды, талап, жеп қояды) арқылы нәпсінің діни мазмұны түсіндіріліп тұр.

Нәпсі-дұшпан, аш бөрі

Құлаштап қолын сермеген.

2. Екі нысан салыстырылады, баламаланады, яғни метафоралық мағынаға салыстыру тән. Осыдан келіп, метафораның салыстыру, теңеу тәрізді троптың өзге түрлерімен іргелестігі де зерттеу нысаны болып жүр. Мәселен:

Дүние - бағлан, жас қозы

Нәпсі - дұшпан, аш бөрі.

Дүние мен нәпсі, бағлан мен аш бөрі қатынастары қатар алынып салыстырылады. Бірақ, екі ара-қатынас бірдей емес: Дүние мен нәпсі қарама-қарсы оппозиция құра алмайды, керісінше нәпсі дүниеге бағытталады, Дүние - объект, нәпсі - оған ұмтылған субъект. Яғни нәпсі дүние. Бағлан мен аш бөрі - бірі момындық, күнәсіздіктің, екіншісі жауыздық, озбырлықтың бейнесі. Яғни қарама-қарсы оппозиция, антитеза: бағлан аш бөрі. Бұл қатынастың екінші түрі де бар: аш бөрі субъект болса, бағлан оның бағытталатын объектісі, ондай жағдайда аш бөрі бағлан қозы. Салыстыру мақсаты үшін нәпсі - дүние; бағлан аш бөрі қатынастары тиімді. Метафора ретінде екі қатынасты қатар: аш бөрі-нәпсі, бағлан қозы-дүние түрінде алуға да болады. Бірақ нәпсінің аш бөрі арқылы метафоралану (баламалану) уәжілігін осы салыстырудың тұтас мазмұны көрсетеді. Яғни аш бөрі жас бағланға қалай ұмтылса (жеп қойса, таласа т.б.) нәпсі де дүниеге сондай талпынады. Демек нәпсі жаман, себебі аш бөрінің жас бағланды жеп қоюы жаман деп бағаланады. Дүниенің бағлан қозы арқылы баламаланып берілуі де - метафора. Дегенмен осы мазмұндық бірлікте (афоризмдік мән) негізгі доминант ой нәпсіге қатысты. Автордың мақсаты реципиентке нәпсінің "жаман" екенін жеткізу (нәпсіні бағалау).

3. Метафора жасауда туатын жаңа мағынаға адамның немесе тілдік әлеуметтік "жадылық кодында" сақталған бұрыннан бар мәліметтер жинағы іске қосылады. Джордж А.Миллер метафора табиғатын түсіну үшін "апперцепция" идеясын ұсынады. Оның мазмұны: мәтін арқылы берілген ақпаратты қабылдаумен байланысты түсіндіріледі. Мәтінмен танысу барысында, реципиент адресант (автор) арқылы ұсынылған ақпараттың не идеяның мазмұнына қатысты өзіне бұрыннан белгілі ақпараттарды іздестіреді. Басқаша айтқанда, жадыдағы бейне (образ в памяти) жаңғыртылады. Таным қоймасынан табылған мәлімет арқылы жаңа ақпаратқа сай "семантикалық модель" құрастырылады. Жаңа ақпарат бұрыннан таныс мәлімет қорымен неғұрлым сәйкес келсе, семантикалық модельдің құрылуы да жеңіл бола түседі. Мәселен:

Ағызайын арнасын,
Кеудемде асыл бұлақ бар.

Кеудедегі асыл бұлақтың - "жыр" екенін түсіну үшін, бұлақ туралы білімімізді өзектендіру қажет. Ол үшін бұлаққа катысты "білімдік ая", "өзіндік таным" іске қосылады. "Бұлақ- жердің астынан бүлкілдеп шығып жататын, саркылмайтын су көзі. Бұлақтан жан баласы сусынын қандырады. Бұлақтың басында өсіп тұрған ағаштарға саялайды. Бұлақ - тіршілік көзі, бастауы", - тәрізді танымнан келіп, адамның кеудесінде саркылмай үнемі өніп тұратын, басқаларды сүйсіндіріп, мейірін қандыратын нәрсе - сөз, яғни жыр, өлең деген жаңа "семантикалық модель қалыптастыруға болады. Дж.Миллердің апперцепция идеясы "метафора" шындық дүние ақиқатынан алыс, бірақ соған (автор ұсынған идеяға) қатысты мүмкін болатын образдардың бәрін іске қосамыз" деген ой-түйінмен тұжырымдалады (Теория метафоры, 247-бет).

Метафораны кішігірім миф ретінде қарастыруды ұсынатын зерттеуші лингвистер де бар.

Дж.Лакофф, М.Джонсон метафораны тілдік аяда (сөз деңгейінде) қарастырып қоюдың аздық ететінін ескерте отырып, оны адамның ойлау жүйесімен байланысты зерттеуді ұсынады (Теория метафоры, 387-б.). Адамның ойлау, ұғымдық, танымдық жүйесінің өзі метафоралануға бейім. Метафораның тілдік құралы ретінде пайдаланылуының өзі біздің танымдық жүйеміздің метафоралы болуына байланысты.

Метафораны ойлау құралы ретінде қарастыру аталған тілдік құбылыстың адамның (тілді тұтынушы әлеуметтің, ортаның) концептуалдық дүниетанымын бейнелеудегі рөлін көрсетеді. Санадағы дайын танымдық құрылымдар - фрейм, сценарий, ой схема туралы теорияларды метафораның табиғатын зерттеуде пайдалану арқылы метафора теориясының когнитивті негіздемесін жасауға болады. Осы мәселеге қатысты зерттеуші Г.Зайсанбаева: "Танымдық жүйеде шынайы болмыс туралы жинақталған білім белгілі бір жүйемен сатылы түрде құрылым жасап сақталады. Адамның қажетіне қарай ақпарат сол құрылымды еске түсіру арқылы сана қалтарысынан алынады. Метафорада жинақталған білім арасында ауысу жүргізілгендіктен, ұқсату әрекетіне қатынасып тұрған нысандарды фрейм деп қарастырамыз. Метафоралы аталымдарда нысандар ұқсастығы екі фрейм арасында ақпарат алмасуын әкеледі", - деп жазады. Бұл пікірлер жоғарыда айтып өткен Дж.Миллердің апперцепция идеясымен үндесетінін аңғарамыз. Яғни метафораға алынған нысандар қабылдануы үшін құрылымдар болуы қажет.

Біздің талдауымызда жыраулар тіліндегі метафоралар жыраулық концептуалдық дүниетанымдағы поэтикалық қызметі тұрғысынан сипатталады.

Зерттеулерде метафораның екі түрі : тілдік және поэтикалық метафора сөз болып жүр. Жасалу уәжділігі (түрлі нысандардан ұқсастық, іргелестік тауып ассоциация жасау, бейнелілік) бірдей екендігіне байланысты метафораларды бұлайша жіктеп қарастыру орынсыз болып көрінуі мүмкін. Бірақ, біздің ойымызша, тілдік метафораның түпкі төркіні тілдің генезистік сипатында жатыр. Тілдік метафоралардың қалыпты сөйлеу құралына айналып кеткендігі соншалықты, кейде белгілі бір метафора арқылы беріліп тұрған нысандардың семантикалық байланысы мүлде күңгірттеніп кетеді.

Ал поэтикалық метафора - шешендік, ақындық қабілеттен туындайтын эстетикалық, эмоциональдық, эмотивті тілдік құбылыс болып табылады. Оның қалыптасу уәжі жалпы адамзаттық және ұлттық дүниетанымды суреткерлік талғам мен таным таразысынан өткізіп қалыптастырған индивидуалды, образды көркем құрылым болып саналады.

Әрине, поэтикалық метафоралар қатарында поэтикалық тіл аясынан шығып, жалпы тілдік қолданысқа ауысқан метафоралар да жетерлік.

Жыраулар поэтикасының ең негізгі бөлігінен саналатын поэтикалық метафораларды жасалу уәжіне қарай топтастырамыз:

1. Абстракттілі ұғымдарды нақтылы заттармен ұқсату, баламалау негізінде жасалынған метафоралар. Мысал:

Көкірек - сырдың сандығы
Құлыбын неге ашпайын. (Сүгір)
Тұзағың тілде болса егер,
Капысын тауып маталы. (Кашаған)
Дүние - бағлан, жас қозы
Нәпсі - дұшпан, аш бөрі.
Құлаштап қолын сермеген.

"Көкіректің құлыбын ашу" коннотациясы туу үшін көкірек және сандық нысандарының ассоциациялану процесі жүзеге асады. Түсіндірме сөздікте көкіректің бізге керектігі дефинициясы: "жүрек", өкпе сияқты тіршілік үшін ең маңызды органдарды қоршап тұруы" және "ақыл, сана, сезім" (КТТС. 137) ұғымдарының орнына жұмсалуды. Сандық "әр түрлі зат, бұйымдар сақтайтын мүлік". Екі семантикалық нысанды бір нүктеде түйістіретін ұқсастық екеуінің де "маңызды, керекті зат, бұйым жинайтын орын" болуында, айырмашылығы біреуі нақты зат, бұйымдарды, екіншісі адамның рухани (сана, ақыл, ой) дүниесін жинақтайтын орын. Сандықтың аузында құлып болатыны сияқты жүректің де "құлыбы" болады. Будан шығатын "семантикалық модель" көкірек-сандық, сандық-құлып, олай болса: көкірек-құлып. Ақынның (автордың) реципиентке ұсынатын идеясы: "көкіректің құлыбын ашу".

Белгілі бір діни, мифтік дуниетаным, халықтық, ұлттық салт-дәстүр негізінде қалыптасқан когнитивті метафоралар.

Ақ періштесі адамның
Дайындалдың жүрерге. (Абыл)
Мен етегіме намаз оқыған
Ақ періште, аққумын. (Балдай)
Қанымен дәрет алады. (Қалнияз)
Бір төбенің басында
Бақпаған кімдер мазарды. (Қашаған)
Әруақ қонып балаға,
Ақ сауытты кернеді. (Нұрым)
Шариғат шамын жақтырған. (Сүгір)
Байқағанға қаза сөз
Қалмаған шығар мұңымнан. (Ақтан)
Мен базардан қалғанмын..
Тіккен туым жығылып... (Аралбай)
Құлықтай артын қадап мекен тұтқан (Жылкелді)

"Қанымен дәрет алу" метафоралы тіркесіне сәйкес "семантикалық модель" құрып көрейік. "Қанымен дәрет алу" ұғымы тікелей "өлім" концептісінің когнитивті құрылымындағы "шейіт болу" фреймі арқылы түсіндіріледі. Шейітке қатысты "білімдік ая" діни таныммен өрнектеледі. Әділдік, адамгершілік үшін, елін, жерін, дінін қорғау жолында

мерт болған адамды шейіт деп есептеген. Шейіт - Алланың да сүйікті құлы. Шейіт болғандар пейішке барады:

Ақыретке барғанда,
Шейітке Алла бек ырза,
Дәрежесі шейіттің
Әулиеден бұл артық,
Әнбиеден бұл артық,
Ақырет күнде жұмақты
Шейіт алар деген сөз
Шариғатқа шын артық. (Қашаған)

Хас батырлардың арманы жорықта өлу. "Ер Қармыс"дастанында (Қалнияз жырау)
Қармыс батыр:

Жорықта ал деп жанымды
Мен Алладан тілеген - дейді.

Оның себебін шынайы мұсылман үшін шейіт болу ұлы мұрат, басты мақсат болғанынан көреміз. Оның арғы түбінде Аллаға жету, Алламен, Абсолютпен тұтасуды көздеген "шынайы адамдық" идеясы жатқаны анық. Дәрет алу - мұсылмандардың тазару жолы ("шынайы адам" концептісі бойынша дәрет алу фреймі тазалық, пәктік ұғымын береді. Өлген адамды ақ жауып, арулап жерлеу қажет. Ал майдан даласында өлген батыр өзі қанымен "жуылып" тазарыпаттанады. "Канмен жуылу", "тазару" - шейіттіктің басты атрибуты. Ер Қамыс:

Денеден аққан қара қан
Дәмін алып татады,
Аударылып жатады.
Сөйтіп, өліміне риза болып аттанғалы жатқан батыр:
Қанды киім жумаңыз,
Үстіме су құймаңыз.
Шейіттік жолы осы деп,
Қабірімді терең ойыңыз,
Қыз емшекке қойыңыз.
Астымдағы күрең ат
Қара асыма сойыңыз - деп өсиет қылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қабдолов З. Сөз өнері Алматы: 2002 ж. 286 - бет.
2. Мағауин М. Қазақ хандығы дәуіріндегі әдебиет Алматы: 1993ж.139 – б.
3. Г.Ж.Зайсанбаева. Метафоралы аталымдардың когнитивтік аспектісі (біріккен зат атаулары негізінде) ф.ғ.к. дәрежесін алу үшін жазылған диссертация. Алматы, 2004-136.
4. А. С.Сыбанбаева. "Қазақ тіліндегі концептуалдықметафоралардың қызметі" ф.ғ.к. ғылыми дәрежесін алу үшін жазылған диссертация. Алматы, 1999-130.
5. Джордж А.Миллер. Образы и модели уподобления и метафоры//Теория метафоры. Москва: Прогресс, 1990-511;
6. Джордж Лакофф, Марк Джонсон. Метафоры которыми мы живем//Теория метафоры. Москва: Прогресс, 1990.

Т.САЙРАМБАЕВ ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕГІ СӨЗ ТІРКЕСІ МӘСЕЛЕСІ

Шамуратова Айсанем – Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті магистранты, (Түркістан, Қазақстан) e-mail: aisanem.shamuratova@ayu.edu.kz

Жылқыбай Гүлімжан Қызметқызы – Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, (Түркістан, Қазақстан) e-mail: gulimzhan.zhylykbay@ayu.edu.kz

Қазақ тіл білімінде сөз тіркесі синтаксисі жеке ғылым болып елуінші жылдары профессор М.Балақаевтың әсерімен қалыптасты, сөздер тіркесі синтаксистің қарауына енетінін өз еңбектерінде өте жүйелі айтып өтеді. Ол өзінің жай сөйлем синтаксисіне арналған зерттеуінде «синтаксис сөйлемнің грамматикалық жүйесін құрамын, сөздердің тіркесуін қарастырады» - десе, соңғы еңбектерінде одан гөрі айқындаңқырап, сөз тіркесін синтаксистің бірінші объектісі дәрежесіне дейін көтереді [1,140]. Ол грамматикалық құрылыстың өзінше дербестігі ерекшеліктері бар топтарын – грамматикалық единицалар – тұтастықтар дейміз. Солардың басты топтары сөз, сөз тіркесі, сөйлем. Бұлардың әрқайсысы әр алуан бөлшек – бөлімдерден құралғанымен, бәріне ортақ белгілеріне қарап, оларды тұтасқан тұтасып ұласқан бөлшектер тобы деп танимыз деп осы грамматикалық құрылымдардың айырым белгілері жөнінде біраз қасиеттерді атайды.

М.Балақаев пен Т.Сайрамбаевтың пікіріне сүйенсек егер **сөйлем** қарым-қатынас жасаудың, адам ойын білдірудің негізгі формасы болса, **сөз тіркесі** және **сөз** – сөйлем құраудың материалдары, яғни, бұдан шығатын қорытынды сөздер тіркесі синтаксис қарауына жататын мәселелердің бірі екені даусыз. Ол сөйлеммен тығыз байланыста қаралуы керек. Бірақ сөз тіркесі синтаксистегі тұлға емес, оның негізгі тұлғасы – сөйлем. Сөз тіркесі, көптеген ғалымдардың көрсеткеніндей, сөйлемнің бір бөлшегі – сөйлем құрауға қажетті материал.

Бұл арада академик В.В.Виноградовтың грамматика сөйлеу құрылысының заңдылықтарын зерттеудің негізі етіп алуға тиісті [2,5] деуі орынды пікір. Мұндай сөз тіркесі мен сөйлемнің арасындағы айырмашылықтарды тану мәселесі тілші ғалымдардың көбіне ой салған болатын. Мәселен, В.В.Винградов бастаған көптеген ғалымдардың **сөз тіркесін номинативті, сөйлемді – предикативті** деп таныған сипаттамалары болды. Алайда, сол кездегі (Н.А.Баскаков) және кейінгі ғалымдардың тарапынан (М.Балақаев, Т.Сайрамбаев, К.Аханов т.б.) бұл түсініктер біраз сынға ұшараған еді. «Өйткені, сөз тіркестерін үнемі, түгелдей номинативті деп қарау дұрыс емес. Ондай сөз тіркестері тек олардың жұмсалыу орайында атқаратын қызметі тұрғысынан номинативті (атауыш) деп тануға болатындары бар. Мысалы, сөз тіркестері құрылымында пайда болған тұрақты атаулар (социалистік жарыс, партия оқуы, қант қызылшасы, қызыл бұрыш, темір жол, мал дәрігері, су қоймасы, қол басы, су диірмен, отан соғысы, т.б.). Осындай ауыс мағыналы сөз тіркестерінен біріккен, кіріккен күрделі сөздердің жасалуы олардың екінші рет атауыш (вторичная номинация) дәрежесіне көтерілу болмақ (Мысалы: атқұлақ, қараторғай, тасбақа, балықкөз, өнеркәсіп, қолөнер, кәсіподақ, қайнаға, ашудас, белбеу, бүгін, бірісігүн т.б.)»[3,33] деп тұжырымдасақ болады. Демек, сөз бен сөз тіркесі тілдің номинативті құралдарының қатарына енгенімен, бұл екеуінің номинативті сипаты бірдей емес деген сөз. Біріншіден, – сөз дара ұғымның атауы болса, еркін сөз тіркесі кемінде екі ұғымның, бірақ бір-біріне қатысты, өз ара байланысты ұғымдардың атауы, екіншіден, – жоғарыда аталып

өткендей, сөз затты, құбылысты, сапа-белгіні немесе іс-әрекетті бір-біріне қарым-қатынассыз, жеке-дара күйінде атаса, еркін сөз тіркесі оларды бір-бірімен байланысында атайды; үшіншіден, – сөз сөйлеу кезінде тілде бұрыннан бар, қалыптасқан, даяр тұрған, бұрыннан бар атау емес, сөйлеу кезінде толық мағыналы сөздердің тіркесуінен жасалатын, олардың мағыналық және грамматикалық бірлігінен пайда болатын тіркестер ретінде ұғынылады, анығырақ айтқанда, сөз тіркестері номинативті сипатқа бұрыннан жасалып қойған, даяр тұрған единицалар ретінде емес, сөздердің тілдің грамматикалық заңдары бойынша тіркесуі арқыл ие болады [4,179-180]. Осылай, сөз тіркесін «номинатив» деп тану оны «сөз» дегенмен бірдей деп санауға саятындықтан, оған басқаша анықтама, сипаттама берушілер болды. Мысалы, Н.А.Баскаков екі синтаксистік единицаларды (сөйлем мен сөз тіркесін) карама-қарсы екі түрлі ойлау процесінің тілдегі көрінісі деп табады: абстракциялау, конкреттеу [5, 105]. Солардың бәрі - өзара тығыз байланыста, бірінсіз-бірі бола бермейтін екі түрлі синтаксистік тұтастықты екі бөліп оқшаулауға лайықталған сипаттамалар.

Сөз тіркесін сөйлемнен ажырату – жалпы тіл білімінде негізгі мәселелердің бірі. Осыған орай ғалым Т.Сайрамбаев «сөз тіркесіне синтаксистік топ құрайтын барлық сөздердің тіркесін жатқызамыз ба, әлде предикативті қатынасты жатқызамыз ба?» деген сауалға жауап іздеп, осының негізінде бұл күні жоққа шығарылған қағидалардан бастап, қазіргі жүйеге себеп болған ұстанымдарды салыстырып, саралап, жинақтайды. Мысалы, кейбір ғалымдардың, атап айтқанда Фортунатов, Пешковский тағы да басқалардың толық мағынасы бар грамматикалық тіркестердің барлық түрін сөз тіркесіне жатқызуы тілге тиек етіліп, қате ұстанымын айқындауға тырысады. Оның айтуынша: «Фортунатовтың пікірі бойынша, сөйлем дегеніміз сөз тіркесінің бір түрі (разновидность), көрінісі. Бұлардың пікірінше, сөйлем мен сөз тіркесінің ешбір айырмашылығы болмайды» [6, 8]. Ал «керісінше, кейбір ғалымдар Буслаев, Потебня, Шахматов т.б. сөз тіркесін жоққа шығарды. Олардың пікірі бойынша, негізгі етіліп сөйлемнің теориясы және сөйлемнің мүшелері алынады. Сөйтіп сөз тіркесі туралы мәселе тек түркі тілдеріне ғана емес, басқа тілдерде де түрліше қаралады» [6, 8] дейді.

Сондай-ақ, сөйлем мен сөз тіркесінің айырмашылықтары мен өзіндік ұқсастықтарына аса назар аударған ғалым бұдан басқа Н.К.Димитриев, Б.А.Убрятова, Н.А.Баскаков, Г.И.Инжековой-Грекул, В.В.Виноградов сынды т.б. ғалымдардың зерттеулерін негізге ала отырып аталмыш мәселеге өз көзқарасын білдіріп, кей тұстарға келіспейтіндігіне толықтай ғылыми дәлел айтады. Егер бастауыш пен баяндауыштық қатынастан болмай, олар тиянақты ойды білдірсе, сөйлем деп, егер бастауыш пен баяндауыштық қатынас болмай, олар тиянақты ойды білдірмесе сөз тіркесі болады»(Н.К.Дмитиев, Б.А. Убрятова т.б.) [7, 202-203], соңғы сөз (басыңқы сөз) есімше не көсемше формасында тұрса ғана сөз тіркесі де, ал етістіктің басқа формаларында келсе, сөйлем (Н.А.Баскаков, Г.И.Инжековой-Грекул т.б.) [8, 464] деген пікірлер мен соған орай сөз тіркестерін предикативті және предикативті емес деп бөлінуін аса қолдай қоймайды. Өйткені «сөз тіркестерінің әрбір сыңарларын бұлай қарау, олардың қасиетін толық аша алмайды. Сөз тіркесі мен сөйлемді ажырату немесе олардың арасына жоғарыдағыдай шек қою дұрыс болып шықпайды. Өйткені мұндай шек қою негізгі критерий бола алмайды. Ол үшін сөз тіркесі мен сөйлемдердің әрқайсысының зерттелетін негізгі объектілерін ашу керек сияқты [9, 11] дей келе В.В.Виноградовтың кейінгі еңбектеріндегі сөйлем мен сөз тіркестерінің айырмашылығы мен ұқсастықтарын дұрыс байқағандығын атап өтеді.

Бұл принципке қарағанда сөйлемнің сөз тіркесінен бір өзгешілігі – біріншіден әрбір сөйлемнің интонациясы болады. Бұл қасиет сөз тіркесінде болмайды... . Екіншіден, негізінде сөйлемдерге тән нәрсе, олар көбіне бастауыш пен баяндауыштық қарым-қатынастан құрылып, біршама аяқталған ойды білдіруі. Бұл құбылыста сөз тіркесінде үнемі бола бермейді. Сөз тіркесі толық мағыналы сөздерден құрала отырып, сөйлемнің осындай айырмашылықтары болғанымен олардың өзіндік ұқсастықтары да бар. Сол сияқты сөз тіркесі сөйлемнің негізінде жасалады. Мысалы: *кітап оқыды* бұл әрі сөйлем, әрі сөз тіркесі. Олай болса, бір сөз табы басқа сөз таптарына ауысып отыратыны сияқты, бұл екеуі бір-біріне ауысып отырады. Әрі екеуі құрылысы жағынан кейде ұқсас келеді. Сөйлем де, сөз тіркесі де екі немесе одан да көп сөздерден құрала отырып, сөйлемдермен сәйкес келе береді. Сонымен, қорыта келгенде, сөз тіркесі және сөйлем жалпы тіл қатынасы, ой қатынасы бола отырып, әрқайсысының өзіндік объектілері бар [9, 11]. Сөйтіп, Т.Сайрамбаевтың пікірінше: сөз айналадағы объективтік шындықтың адам басындағы сәулесі (отражения) ретінде жеке-жеке ұғымды (понятие) білдірсе, сөз тіркесі олардың грамматикалық қарым-қатынасын және мағыналық тобын білдіреді. Ал сөйлем жеке ұғымдардың синтезі ретіндегі байымдауды (суждение), хабарлауды, сұрауды, модальділікті білдіреді.

Сөз де, сөз тіркесі де - сөйлем құраудың негізгі материалы. Бірақ әрқайсысының өзіндік ерекшеліктері барын ғалымдар тарапы ертеден-ақ аңғарған, ол туралы бағалы еңбектер де аз емес. Дегенмен, сөз бен сөз тіркесінің ұқсас және айырым белгілерін айқындау үшін, алдымен сөздің негізгі түрлерін ажыратып алуды ескерткен ғалым, әсіресе, сөз тіркесі синтаксисінің үлкен мәселесінің бірі күрделі сөздер мен сөз тіркестерінің сыртқы тұлғасының ұқсастық белгілеріне және айырмашылықтарына аса назар аударады. Ол күрделі сөз бен сөз тіркестерінің ұқсастығы олардың жасалу жолында емес, сөз санының көбінде, саны жағынан екеуі де екі немесе одан да көп сөздерден құралады [9, 36] дей келе, олардың арасындағы бірталай айырмашылықтарды да түсіндіре түседі. Бұл үшін сөздердің тілде атаушы қызмет атқарып, тілдің номинативті құралдарының қатарына жататындығы сияқты, сөз тіркестері де заттардың, сапа-белгілердің, іс-әрекеттердің атаулары ретінде қолданылып, тілдің номинативті құралдарының қатарына жатқызатын [10] К.Ахановтың семантикалық, морфологиялық, синтаксистік тұтастық белгілеріне қарай ажыратқан классификациясына сүйене отырып дәлелдейді.

Синтаксис мәселелерінің ішіндегі сөз тіркесінің күрделенуіне дербес мағыналы сөздермен (сөз таптары) бірге кейде дербес мағыналы күңгірт сөздердің де қатысты болатындығын дәлелдеп, түбегейлі нүкте қойған еді. Оның пайымдауындағы сөз тіркесінің аясын кеңейтуде: әр сөз тобының күрделі түрі; көмекші есім; көмекші етістік; модаль сөздер; шылаулар; нумеративті сөздер; түрлі қосымшалар; фразеологиялық тізбектер т.б. факторлар шешуші орын алады деген тұжырымы да айқындалып барып жарияланған еді.

Бұл күрделі сөз тіркестерінің жасалу табиғатын терең зерттеу үшін сөз тіркестерінің күрделену процесіне ықпалы бар, ықпалы жоқ тілдік бөлшектердің кез келгенінің қасиеттерін зерттеуіне тура келетіндігін көрсетті.

Т.Сайрамбаев өзіндік ерекшелігі бар синтаксистік байланыс түрі матасудың қиысу мен меңгеруге ұқсастығын мойындайды, сондай-ақ ең алғаш дөп басып айтқан М.Балақаевтың матасу жөніндегі матаса байланысу тек сөз тіркестерінде жұмсалады деген пікірін қолдайды.

Шындығында да, матасу ілік жалғаулы сөздің тәуелдік жалғаулы сөзді қажет етуі жағымен, бірінсіз-бірі қолданыла алмайтынын айқас байланысу жағымен анықтауыш пен анықталушы сөздің анықтауыштық қатынаста жұмсалы ерекшелігінен, бағыныңқы, басыңқы сыңар қызметтерінде зат есім немесе зат орнына жүретін сөздердің қолданылуымен өзге синтаксистік байланыс түрлерінен оқшауланады [11, 266].

Матаса байланысатын сөз тіркестерінің әрбір сыңарының жасалуына қарай оларды бағыныңқы сыңардың күрделі түрі, басыңқы сыңардың күрделі түрі, кейде екі сыңардың күрделі түрі деп қарастыру керек сияқты [9, 31] деп аталған мәселе жөнінде жеке-жеке қарастырғанда, бағыныңқы сыңарларының күрделену тәсілдеріне қарай;

а) бағыныңқы сыңары зат есімді матаса байланысқан;

ә) бағыныңқы сыңарының ілік жалғаулы сын есімнен және әр түрлі сөз таптарымен келетін матаса байланысқан;

б) бағыныңқы сыңары ілік жалғаулы сан есім мен басқа сөз таптарының біреуімен қосақтасып келетін матаса байланысқан;

в) бағыныңқы сыңары ілік жалғаулы есімше және қимыл есімі, үстеу, есімдік, көсемше т.б. сөздердің келуі арқылы жасалатын матаса байланысқан;

г) бағыныңқы сыңары ілік жалғаулы тұрақты тіркес негізгі сөздермен, модаль, көмекші етістік, көмекші есім сөздердің түйдектелуі арқылы көмекші сөздердің қатысуымен матаса байланысқан;

ғ) бағыныңқы сыңардағы сөздердің қосарланып барып ілік жалғауын жалғайтын матаса байланысқан;

д) бағыныңқы сыңары кейде ілік жалғаулы қысқарған сөздер арқылы жасалатын матаса байланысқан т.б., ал есімді күрделі сөз тіркестерінің басыңқы сыңарларының күрделену тәсілдеріне қарай;

а) тәуелдік жалғауының III жағындағы зат есіммен зат есімнің келуі арқылы;

ә) тәуелдік жалғауының III жағындағы зат есіммен сын есімнің келуі арқылы;

б) тәуелдік жалғауының III жағындағы зат есіммен сан есім не есімдіктердің тіркесуі арқылы;

в) тәуелдік жалғауының III жағындағы зат есіммен есімшенің тіркесуі арқылы;

г) тәуелдік жалғауының III жағындағы қос сөзді зат есімдер арқылы тіркесетін есімді күрделі сөз тіркесінің болатындығын байқаймыз.

Ғалым бір ғана сөз тіркесінің құрамындағы үш немесе одан да көп зат есіммен келетін күрделі қабыса байланысу түрінің болатындығын дәлелдеуі біраз мәселенің басын ашып бергендігі сөзсіз. Мысалы, аю төс ене, мұз балақ қыран, жылан бас тастар, қошқар мұрын жігіт, қошқар мүйіз ою, мая жүн шекпен т.б. Өйткені «бірнеше зат есімнің орын тәртібі арқылы жалғаусыз тіркесі тек профессор М.Балақаевтың еңбегінде бірер сөзбен айтылғаны болмаса, арнайы зерттеудің объектісі болған емес» [9.89] еді. Бұған қарап бұл құбылысқа тән мысалдар тілімізде өте аз деуге болмайды. Үш немесе одан да көп зат есімдер арқылы сол қалпында ғана күрделі сөз тіркесін құрайтын бұларға ғылыми еңбектерде бірталай мысалдар келтіріп, «сонымен үш немесе көп сөзді зат есімдердің әрбір бағыныңқы сыңарлары өзара түйдекті тіркес құрай келіп, бір-бірімен сатылана байланысу негізінде (бұл арада олар жарыспа байланысқа түспейді) күрделі сөз тіркесін құрайды деп жалғаулықсыз қабыса байланысқан зат есімдердің түрлерін: қашықтықты білдіретін (*Мысалы: Құғыншылар қол ұстам жерде қалды («Қазақ әдебиеті»*)), бір нәрсенің неден істелетіндігін білдіретін (*Мысалы: Сабалы денесіне мая жүн шепенді желең жамылған (Ә.Нұрпейісов)*),

бір нәрсенің неге арналғандығын білдіретін (*Бескөл құрастырмалы бетон цехы және басқа кәсіпорындар пайда болды*(Ә.Нұрпейісов)), кәсіпті білдіретін (*Мысалы: Ақанмен аңға шыққандар бағанағы күрең қасқа атты төре тұқымынан Жұпынының Әлжаны мен оның жылқышысы – ақынның қасынан соңғы кезде бір елі қалмайтын қалжыңқой серігі Шәкей, әнші жігіт Сұлтанмұрат еді* (С.Жиренов)), бір нәрсені салыстыру ыңғайында көрсететін (*Мысалы: Кебеже қарын шап алғыш шебер үлкен ақ шүберекті менің басыма әкеліп, сілкіп тұр екен* (Ғ.Мүсірепов)) т.б. деген бес түрлі мағыналық топтан тұратындығын айтады. Бұдан өзге қабыса байланысқан зат есімдердің қосарлануы арқылы жасалған сөз тіркестерінің болатындығын, олардың өзіндік ерекшелігі барын айтады деп мынадай сөйлемдерді мысалға келтіреді. Мысалы: *Беті үлкен тым-ақ өзге денесінен, бұлаңдап түсіп шығар кемесінен; ішіне қарын-қарын суды құйып, шығады сүңгіп-сүңгіп денесімен* (*Қазақ халық жұмбағы*). *Өзен бойлай тағы да үйір-үйір жылқы, қора-қора қой, мөңіреген сиырлар кетіп барады* (Ш.Мұртаза) т.б. Осындағы қарын-қарын, үйір-үйір қосарлы зат есімдері де және қосалқы айқындауышты ұстаз – шопан дегендер екі-екі зат есімдерден құрала келіп, күрделі форма жасап отыр, -дейді.

Сол сияқты өзіне дейінгі еңбектерде сөз болмаған таза сын есімді күрделі сөз тіркестерінің топтары жөнінде айтып ізге салған Т.Сайрамбаевтың көзқарасы көпшілік ғалымдар тарапынан сол кезде-ақ қолдау тапқан болатын. Өйткені екі не одан да көп сапалық сын есімдердің түйдектеле қолданылуы, заттың сапасын күшейту үшін қолдану құбылысының қазақ тіліндегі үлгілерін жүйелеудің басы саналатын бұл еңбектердің маңызы зор болды. Әрине, сапалық сын есімдер жөнінде морфологиялық жағын зерттеп «сөз арасында ғана затқа қатысты қолданылатынын екі немесе одан көп сапалық сын есімнің күрделі түрде тіркесіп сол тобымен заттың анықтауыштық қызметінде жұмсалатындығы жөнінде Т.Сайрамбаев еңбектерінен бұрын айтылмады дей алмаймыз, бірақ оларда сын есімнің жай сөз тіркесі, күрделі сөз тіркесі тұрғысынан арнайы зеттелмеген болатын.

Сөз тіркестерінің тіл білімінде қалыптасқан есімді сөз тіркестері және етістікті сөз тіркестері деген жүйемен қарастыра отырып ғалым «...бірақ тіліміздегі барлық сөздердің тіркесі осы екі түрдің айналасында топталады деп тұжырымдауға болмайтын сияқты. Тіл-тілде барлық сөзде үнемі есімді, етістікті сөз тіркестері ретінде келе бермей, өзіндік ерекшеліктерімен топталатыны бар. Мәселен, тұрақты тіркес тобы мен түйдекті тіркестер тобын алайық. Олар сол тобымен немесе етістікті не есімді тіркестерге қатысты болмай-ақ сөз тіркестерінің бір сыңары ретінде жұмсалатындығы айқын» [8,152] деп есептейді.

Қабыса байланысқан етістікті күрделі сөз тіркестерінің құрамындағы сын есімдердің немесе сын есімденген сөздердің етістікпен тіркесі, сан есімнің етістікпен тіркесі секілді дербес қаралған тақырыптардағы айта кететін мәселе, көп жағдайда түсті білдіретін сапалық сын есімдерде, қатыстық сын есімдерде етістіктермен тікелей тіркеспейтіндігін, тек, сын есім сөз немесе сөз тіркесі заттық мағынаға ауысқан жағдайда немесе зат не құбылыс атауын араға салғанда ғана, сондай-ақ, қосымша арқылы ғана байланысатындығын айтады.

Ал мұндай байланысу формасы қабысу болатындығына күмән келтіреді. Себебі, бұл жағдайда яғни, субстантивтену және сын есім мен зат есім байланысы қабысудың табиғатына келмейді.

Сөз тіркестерінің ішінде етістікпен тіркескен сан есімнің түрлері ғалымдардың пікірінше; бірі мезгілді білдірсе, бірі қашықтық өлшемін білдіреді, енді бірі – қимылдың

дүркінділігін білдіреді. Сан есімдердің етістіктермен тіркесі қабілетінің бейімділігі түрлі жағдайда бола беретіндігін (тікелей етістікпен, қосымша арқылы, көмекші есім арқылы) ғалымдардың көбісі айтады. Осыған орай Т.Сайрамбаев сан есімдердің етістіктермен тіркесінің таза түрдегі тіркес, нумеративті сөздер, түрлі қосарлы сөздер арқылы тіркесетіндігін айтып, әрқайсысын жекелей қарастырады. Жік бойынша таза сан есімді етістіктермен тіркесінде көбінде есептік сан есімдердің (Үйірін бөрте айғырдың бөліп алып, Құлынды *жиырма екі* байлап алды ("Батырлар жыры"), Әлемді он сегіз мың киіндіріп... (қазақтың халық жұмбағы) жұмсалуды жиірек болады. Қазақ тілінде ғана емес түркі халықтарына тән көсемше арқылы етістікпен тіркесу тәсілі сан есімдерге де тән екендігінде ғалым көптеген зерттеушілердің еңбектерінен ала отырып, саралап, жинақтайды. Жалпы, көсемшенің етістікпен тіркесетін кезі тілімізде жиі кездеседі. Дей тұрғанмен, ғалымдар көсемшелердің күрделену процесіне арнайы тоқтала қоймаған. Тіпті, М.Балақаевтың еңбектеріне дейін көсемше жөнінде морфологиялық тұрғыда сөз болды да, синтаксистік жағынан олар әрі баяндауыш, әрі пысықтауыш қызметінде жұмсалады деумен шектелді, сөз тіркесі жағынан ештеңе айтылмады. Біз талқылап отырған зерттеушінің еңбектерінде көсемшенің күрделену процесін екі үлкен топқа бөліп, ішінара талқыға салғанда аталған мәселенің біраз жақтарын көрсетеді. Бұл арқылы қимылдың қасиеттері көсемше арқылы түрлі жағдайға көше беретіндігін аңғарамыз (істелу амалын, себебін, мезгілін, мақсатын, шегін, созылыңқылығын, қарқынын т.б.).

Сөз тіркестерінің бірі меңгеріле байланысқан етістіктерден болатындығы талай ғалымдардың еңбектерінде қозғалған мәселе. Н.Сауранбаев «... табыс, барыс, жатыс, болмаса шығыс, көмектес септіктерде тұруын керек етуін – меңгеру» десе [12, 65], мұның өзі М.Балақаевтың 1948 жылы жазылған еңбегінен соңғы пікір. Өйткені, бұдан ертерек ғалымдар меңгеруге ілік септігін де жатқызған болатын. М.Балақаевтың ілік септігін матасу деп қарауынан соң шешімі табылған еді. Т.Сайрамбаев та етістікті сөз тіркестерінің күрделі түрін сөз еткенде осыны басшылыққа алады. Жіктеу барысы атау мен іліктен өзге септіктерден құралу жағы әрине, М.Балақаевтың жіктелімімен ұқсас келуі заңды нәрсе. Дегенмен, меңгеріле байланысу кезіндегі етістіктің түрлі қасиеттерінің белгісін анықтаған ғалым еңбегі ғылымға бірталай үлесін қосты.

Сол сияқты сөз тіркестері мен сөйлем мүшелерінің арасындағы қарым-қатынастардың болатындығын былай түсіндіреді:

Еркін сөз тіркестерінен күрделі сөйлем мүшесіне ауысу процесі барлық тілде үнемі жүріп отыратын құбылыс. *Бүгін, кемпірқосақ, баспасөз, келісап, жезқазған* сияқты біріккен сөздер уақытысында кемінде екі сөзден құралып, өзара еркін сөз тіркесі болғаны белгілі. Сонда олар *бұл күн, кемпір қосақ, баспа сөз, келі сап, жезді қазған* сияқты әрі есімді, әрі етістікті сөз тіркестерінің бағыныңқы сыңарының әлсіреуіне байланысты енді күрделі лексикалық топ құрайды да, сөз тіркесі жағынан бір-ақ сөйлем мүшесі дәрежесіне жетіп отыр. Мұның өзі әдеттегі сөз тіркестері енді өзара бірігу арқылы сөз тіркесі іқасиетінен айрылып сөз тіркесінің бір сыңары бола отырып, бір сөйлем мүшесі дәрежесіне ауысуы. Кейде сөз тіркестерінің басыңқы сыңарына түрлі жұрнақтардың жалғануынан олардағы грамматикалық қатынасы жойылып, сөз тіркесінің күрделі сыңарын құрайды. Мысалы, *15-20 қойлы ауыл* деген де *қой* басыңқы сөзіне *лы* қатыстық сын есімінің жұрнағының жалғануы енді ол сөздегі басыңқы сөз бағыныңқы қызметке, яғни, сол тобымен анықтауыштық қатынаста жұмсалатын дәрежеге ауысып отыр. Мұның өзі жалпы сөз тіркестерінің сөйлем мүшесіне ауысу процесіндегі өзіндік бір құбылысы. Бұдан сөз

тіркестеріне қарағанда сөйлем мүшелерінің аясының кеңдігін, екіншіден, мағыналық жағынан да мол ауқымды екенін көруге болады т.б. [13,26].

Сонымен қорыта айтқанда, профессор Т.Сайрамбаев синтаксис саласының өзекті мәселелерінің бірі саналатын сөз тіркестерін қазақ тіліндегі кез келген құбылысқа байланыстырып зерттеп көріп қатысты, қатыссыз дәрежелерін, ұқсас тұлғалардың айырмашылықтары мен ұқсастық белгілерін айқындап, бұрынғы ғалымдар қалыптастырған қағидалармен ғана шектелмей, елеусіз қалған көптеген құбылыстардың бетін ашты. Яғни, жай және күрделі болып құрылысына қарай бөлінетін сөз тіркестерінің түрлеріне байланысты ауқымды екі бірдей жинақталған, атап айтқанда «Қазіргі қазақ тіліндегі күрделі сөз тіркестері», «Сөз тіркесі және жай сөйлем синтаксисі» монографиялары тіл білімінің синтаксис саласындағы күрделі мәселелердің бірталайының шешімін тауып бере алды.

Әдебиеттер:

1. Сайрамбаев Т. Қазіргі қазақ тіліндегі күрделі сөз тіркестері. А., 1981
2. Виноградов В.В. Вопросы изучения словосочетаний. «Вопросы языкознания», 1954,
3. Сайрамбаев Т. Сын есімді етістік сөз тіркестері // Қазақ тілімен әдебиеті. № 1. 1999./ М.Жолшаевамен бірге.
4. Мелиоранский И.П. Краткая грамматика казах-киргизского языка. Часть II, Синтаксис. СПб., 1897
5. Убрятова Е.И. Исследования по синтаксису якутского языка. М. –Л., 1950.
6. Петерсон М. Очерки синтаксиса русского языка, М., 1923
7. Жубанов Х. Исследования по казахскому языку. Алма-Ата, 1966
8. Аманжолов С. Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы А.,1950
9. Балақаев М., Қордабаев Т. Қазіргі қазақ тілі. А. 1966
10. Виноградов В.В. Вопросы грамматического строя, М., 1955
11. Убрятова Е.И. Исследования по синтаксису якутского языка. М. –Л., 1950.
12. Современный казахский язык. А., 1962.
13. Томанов М. Мезгілдік қатынаста жұмсалатын көмекші есімді сөз тіркестері. Қазақ тіл білімі мәселері. 1959.

ӘОЖ 81:004.738

ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІ ТІЛІНІҢ ПРАГМАТИКАЛЫҚ ҚЫРЛАРЫ

Курманбекова Зулфия Рахматдилдаевна -
Л.Гумилев атындағы ЕҰУ Филология факультеті, 8D02305
– «Филология» мамандығының 1-курс докторанты
kurmanbekova.zulfiya@mail.ru, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Ғылыми жетекшісі - Саркенова Қ.

Аңдатпа. Мақалада әлеуметтік желі тілінің прагматикалық қырлары қарастырылады. Адамдардың әлеуметтік желіге жүгінуінің басты себептері аталады: 1) қарым-қатынас, байланыс жасау қажеттілігі; 2) ақпарат алмасу, ақпаратты алу, бөлісу, тарату, жарнама жасау, құлақтандыру, хабарландыру, қоғамдық пікір қалыптастыру, пікірталас жүргізу; 3) өзін өзі таныстыру, көрсету, жарнамалау. Әлеуметтік желінің прагматикалық қырлары желінің осы мақсаттарды жеткізетін қызмет тетіктерімен тығыз байланысты.

Түйін сөздер: *әлеуметтік желі прагматикасы, қарым-қатынас, әлеуметтік желі қатынасының құрылымдық және коммуникативтік элементтері, әлеуметтік желідегі қызмет көрсету, ақпарат алмасу.*

Аннотация. В статье рассматриваются прагматические аспекты языка социальных сетей. Основными причинами обращения людей в социальные сети называются: 1) необходимость общения, общения; 2) обмен информацией, получение информации, обмен, распространение, реклама, оповещение, объявление, формирование общественного мнения, ведение дискуссии; 3) самопрезентация, демонстрация, реклама. Прагматические аспекты социальной сети тесно связаны с механизмами деятельности сети, передающими эти цели.

Ключевые слова: *прагматика социальной сети, общение, структурные и коммуникативные элементы социальных сетей, сервисы социальной сети, обмен информацией.*

Abstract. The article discusses the pragmatic aspects of the language of social networks. The main reasons for people turning to social networks are called: 1) the need for communication, communication; 2) information exchange, receiving information, exchange, dissemination, advertising, notification, announcement, formation of public opinion, discussion; 3) self-presentation, demonstration, advertising. The pragmatic aspects of the social network are closely related to the mechanisms of the network's activities that convey these goals.

Key words: *pragmatics of the social network, communication, structural and communicative elements of social networks, services of the social network, information exchange.*

Ғаламтор тіліне деген тілші-ғалымдар тарапынан қызығушылық артты. Бұл қызығушылық соңғы онжылдықтарда интернет лингвистика деген тіл білімінің өзіндік бір саласының пайда болуына ықпал етуде [1].

Сонымен бірге ғаламтордың ішіндегі «ғаламтор» – әлеуметтік желінің тілі, қазіргі тіл біліміндегі парадигмалар тұрғысынан қарастыру аса өзекті болып саналады. Қазір көптеген коммуникативтік тәжірибелер ғаламтор желісіне ауысып жатыр, желіде тілді қолдану қарқыны барған сайын күшеюде, бұл өз кезегінде ерекше коммуникативтік ортаның, ерекше коммуникативтік кеңістіктің қалыптасуына мүмкіндік беріп отыр.

Әлеуметтік желі – ғаламтордағы қарым-қатынас алаңының бір түрі ретінде белгілі және оның негізін виртуалды қатынас құрайды. Әлеуметтік желідегі қатынасқа мынадай ерекшеліктер тән: 1) бейтаныс коммуниканттардың нақты қарым-қатынас үдерісіне қатысуы; 2) қарым-қатынастың еркін сипатта өтуі; 3) қарым-қатынастың гибриділік сипаты, әрі ауызша әрі жазбаша өтуі; 4) әлеуметтік желідегі қатынастың тілдік белгілері, сөз мәдениетінің жұтандығы, нормадан ауытқушылықтар, желі қолданушысының моральдік және рухани-адамгершілік ахуалы; 5) тілдік үнемдеу қағидатының басымдығы және т.б. [2].

Әлеуметтік желінің прагматикалық қырлары желінің техникалық мүмкіндіктерімен, оларды қолдану мақсатымен тығыз байланысты.

Әлеуметтік желідегі қатынастың жалпы ерекшеліктеріне назар аудара отырып, әлеуметтік желіні қолдану мақсатын үшке бөлуге болады:

1) Қарым-қатынас жасау, байланыс үшін. Көптеген адамдар маркетингтік, сараптамалық, зерттеулік тәрізді іскери байланыстар үшін желілерді қолданады. Әлеуметтік желінің басты қызметінің бірі де осы болып саналады. Сондай-ақ жай дос-жарандармен, таныстармен, бейтаныс адамдармен хат-хабар алмасу үшін пайдаланады;

2) Ақпарат алмасу, ақпаратты алу, бөлісу, тарату, жарнама жасау, құлақтандыру, хабарландыру, қоғамдық пікір қалыптастыру, пікірталас жүргізу. Әлеуметтік желілер әртүрлі мақсаттағы ақпаратты қоғамға тез жеткізудің тиімді жолы. Өкінішке орай, желілерде пайдалы ақпараттармен қоса зиянды ақпараттар да жүреді, соңғысы арандату мақсатын көздеуі мүмкін;

3) Психологиялық фактор. Әлеуметтік желі адамның ішкі қажеттілігін, яғни ішкі эгоны қанағаттандырудың ең ыңғайлы әдісі. Қоғамда өз орнын таба алмай, ойларын ашық жеткізе алмай жүрген томаға-тұйық адамдар үшін желі керемет құралға айналды. Желілерді пайдалану арқылы олар өздерін басқаша сезінеді, лайк жинау, пікір жазу, селфи жасау немесе өздері өзекті деп санайтын оймен бөлісу арқылы олар ішкі эголарын қанағаттандырады. Көп адамдар шынайы өмірде жасай алмағанынын виртуалды өмірде жүзеге асырғысы келеді. Кейде асыра пайдалану психологиялық дертке соқтыруы мүмкін. Желіге тәуелділік шынайы өмірден, қоғамнан одан сайын алшақтатады, сондықтан желіні дұрыс пайдалана білу де қазіргі кезде өнер.

Аталған мақсат түрлерін жеткізу үшін қазіргі әлеуметтік желілер мынадай қызмет тетіктерімен жасақталған:

1) Хабарлама – жеке хабарлама жіберу қызметі. Сондай-ақ хабарлама ішінде тұтас чаттарды да (2 адамнан 30-ға дейін) жасақтауға болады. Хабарламаға файл тіркеу немесе картада белгілеп көрсету қызметі де қосылған.

2) Жаңалықтар – көпшілікке арналған хабарламалар лентасы немесе желі қолданушы жазылған жеке адамдардың, топтардың статусы. Лентаға коментарий жазуға және медиафайлдарды, құжаттарды тіркеуге болады.

3) Қауымдастық – жазылушыларды қауымдастықтың екі түрін құруға мүмкіндік беретін қызмет көрсету, топтар (кез келген қатысушы лентаға жазба қалдыра алады) және веб-парақшалар (редакциялау мен хабарламалар жариялау тек әкімшілікке қолжетімді, компаниялар мен жұлдыздардың ресми қауымдастығы үшін ыңғайлы). Белгілі бір орында адамдардың кездесуін ұйымдастыру үшін «Іс-шаралар» (Мероприятия) құру мүмкіндігі бар.

Тілдік деңгейде бұл қызмет тетіктері мынадай тілдік бірліктер арқылы беріледі:

1) Сәлемдесу. Желі қатынасында сәлемдесу қарым-қатынасқа көшудің басы, дайындық актісі ролін атқарады, негізгі тақырып содан кейін жалғасады.

Ресми нұсқаларымен қоса бейресми нұсқалары да адресатқа байланысты қолданылады.

Мысалы: *Сәлем, Сәлеметсің бе, Ассалаумағалейкум, Қайырлы кеш, Кеш жарық, Кеш жарық, ешкің арық, Салаумалейкум, Әлессалам, Аман ба* т.б. Желідегі ауызекілік сипат сәлемдесу үшін де тән: *Привет, қайдасың? Привет, қаладамын? Привет, өздерің қалайсыңдар?* Сәлемдесу түріне *О, оо, маа, әй, ауу, йоу* тәрізді одағайларды да жатқызамыз: *О, қалайсың? Маа, қашан келдің? Әй, бармысың? Ауу, жауап жазсаңдаршы. Охо, қайда кеттің?* Жастар арасында ағылшын тілінде сәлем жолдау белең алуда: *хай, хеллоу*.

Орфографиялық норма сақталмай қолданылады: *Салем, Салеметсин, Селам* т.б.

2) Сұрақ қою. Сұрақ қоюды сәлемдесу дәстүрінің жалғасы ретінде қабылдаған жөн. Әдетте қазақтың дәстүрлі амандасу рәсімі ұзақ болып келеді. Бұрын ата-бабаларымыз: «*Сәлеметсің бе, Мал-жан аман ба, бала-шаға, бау-шарбақ, ауыл-аймақ, бта-тайлақ аман ба, ағайын-туған, құда-жесгілдер аман-есен бе?*» деген сияқты ұзақ амандық-саулық сұраған. Санадағы осы сәлемдесу дәстүрінің қазіргі «ізін» әлеуметтік желіден де байқауға болады. Басқа тілдермен салыстырғанда қазақша сұрақтар сәлемдесуден кейін көп қатарласып жүреді. Мысалы: *Қалайсың? Қалайсыз? Не жаңалық? Не айтасың? Нең бар? Не істеп жатсн? Не хабар? Аууу, қайдасың? Неге көрінбей кеттің? Абысын ау қалайсың? Қайдасн?*

Латын әрпін пайдалану арқылы: *Kuzdar, kalaisyndar? Ne zhanalyk?*

Қысқарған формалар: *ниж? НИ ИС Ж?* (Не істеп жатырсың?)

3) Тілек, өтініш, бір нәрсеге (әрекетке) шақыру. Қазақ халқы ізгі тілекті жақсы көреді, бата беру дәстүрі осындайdan туындаған. Әлеуметтік желіде де түрлі жағдаяттарға байланысты ізгі тілек білдірушілер көп кездеседі, бұл желі қолданушылардың ниеті дұрыс топтарына тән. Солардың бірқатары төмендегідей:

Тілек: *Құтты болсын! Бәрекелді! Қоржының тола берсін! Соларды бір жазаласа, шіркін?! (коллекторларға қатысты), Мерекең құтты болсын! Алла жар болсын! Бағы жансын!*

Өтініш:

Бөлісуді қосыңызшы! Кім бөлісе алады? Көбірек таратыңдаршы! Достыққа қосыңызшы! Кешірімді болайық! Түсіндіріп жіберіңізші? Танысайық? Плиз, жауап жазшы.

Шақыру: *Одан бұрын фамилияңды қазақшалап алсаң болар ма еді; ...Жала секілді. Алладан қорықсаңдарш. Жаны таза, рухы асқақ жандармен біргемін!!! Дұға, ниет қабыл болсын! Жаңа өнерімді бағалап жіберіңіздер, ағайеен! (смайликтердің суреті) т.б.*

Әлеуметтік желі қарым-қатынас жасау мүмкіндігін ғана емес, адамдардың өзін-өзі танытуға, жарнамалауға, ішкі қажеттіліктерін қанағаттандыруға мүмкіндік беріп отыр. Психологияда өзін-өзі көрсету, өзін-өзі тану деген ұғымдар бар. Ғаламтор бүгінгі күні тек ақпараттық орта емес, сонымен бірге өзін-өзі танытатын (самоидентификация) және өзін-өзі көрсететін (самовыражение) ортаға айналып отыр. Бұлар әлеуметтік желіде өзі туралы ақпаратты жария етуден, өзіндік «Мен»-ді іздеуден көрінеді.

Зерттеуші О.А. Гримов өзінің «Самопрезентация личности в социальных сетях» атты мақаласында өзін-өзі таныстырудың жолдары ретінде мыналарды атайды: *никнейм, аватар, статус, сурет және бейнематериалдары орналастыру, жеке ақпаратқа арналған бөлімдер* (қызығушылығы, көзқарасы, жынысы, жасы, отбасы жағдайы т.т.) [3].

Бұл жолдар әлеуметтік желіде тілдік тұрғыдан (вербалды формада) былай беріледі.

1) Никнейм (ник) – желі қолданушысының өзіндік есімі. Бұл қолданушысының нақты өз аты да немесе лақап аты да болуы мүмкін, өйткені көптеген желі қолданушылары «оффлайн өмірдегі» лақап атпен де өмір сүре береді. Кейбір желі қолданушылары өздерінің нақты есімінің қатарына ник жазады. Мысалы: *Арман KZ, Денис Kid, KZ•NAZERKE* т.т. Ник үшін әртүрлі амал-тәсілдер пайдаланылады, тарихи тұлғалар: *Тұмар Тұмар; Aldar Kose; Kz_Batu*; қайталаулар: *Айдар Айдар; Kazakh Kazakh; Танк Танк*;

Сөз құбылту элементтері, сөздерді немесе тұтас фразаларды өз ішінен буынға бөліп ажырату арқылы жасалады: *Бро Дяга; Кастро Собакадикая; Дьявол носит правду*;

Сөз құбылтулар, алуан түрлі таңбалар: *¥NarKoz¥; ♪Kz♪ J□O□K□E□R*;

Ел, ру атаулары: *Казакстан; Kz Adayes; Qarakesek.□□*; тұрпайы қолданыстар: *Айжамал дес мал екенсін*; тіпті машина атаулары да кездеседі: *nd□Mercedes ✓*;

2) Аватарларға – желі қолданушысының визуалды бейнесін білдіретін суреттер берілетін коментарийлер. Мысалы: *Керемет! Рөлде отырған ханшайым! Қайраттардың бәрі қайратты! Неткен сұлулық! Французженка! Қазақ қыздары осындай болар! Сыртқы бейнем, ішкі бейнем!* (смайликтің суреті); *Сүйкімдісің, бәрібір де қараттым, Ұнайсыңғой сен; Қалайсыздаар? Құндыз десе құндыз! Нағыз қазақ осындай болар!*

3) Статус – қолданушының әлеуметтік желідегі паракшасына қоятын мәтін немесе кез келген ақпарат, ағымдағы (сол кездегі) қолданушы ахуалының көрсеткіші (индикатор). Статус желі қолданушысының белгілі бір уақыттағы «сол мезеттік бейнесі» іспеттес болып келеді. Жақсы статус белгілері – олардың ерекше даралығы, жаңашылдығы, өзектілігі. Статустарда түрлі шығармалардан, фильмдерден әндерден алынған дәйексөздер, үзінділер,

канатты сөздер (афоризмдер), нақылдар жиі қолданылады. Статустарда рефлексия элементтері қолданылады, яғни назарын аудару немесе жауап қату, бұл әлеуметтік желі статустарындағы ерекшеліктердің бірі десе болады. Желі қолданушысының санасында Статус ең әуелі ақпарат және рефлексия болып табылады, өзінің бұқаралық сипаты негізінде ол бірқатар тілдік ерекшеліктерге ие.

Статусты арнайы қарастырған А.А. Селютин оны әлеуметтік желінің коммуникативтік және құрылымдық бір элементі ретінде өзіндік ерекшеліктері бар деп санайды, атап айтқанда: 1) статус барлық қолданушыларға қолжетімді; 2) статустың өзгеруі жаңалықтарда бейнеленеді де, оның оқырмандарға әсері басым болады; 3) қолданушы парағында көрнекі орында тұрғандықтан, желі қолданушысының көзіне бірден шалынады [4].

Әдетте ғаламтор тілі дегенде қысқарған сөздер, эмоционалды-экспрессивті лексиканың көптігі, «қалай естісем, солай жазамын» қағидасының орын алуы, яғни жазудың фонетизациялануы, эллипсис, бас әріп пен тыныс белгілердің жоқтығы, ажыратылмауы тәрізді «жүйе» көз алдымызға елестейді. Ал статус көрнекі орында тұрғандықтан, мұндай көрініс оған тән емес. Статус әлеуметтік желінің басқа коммуникативтік бөліктеріне қарағанда әлдеқайда сауатты беріледі. Сауатсыз статустар желі қауымдастығымен өте жағымсыз қабылданады.

Статус әлеуметтік желідегі коммуникативтік үдерістің элементі ретінде айрықша тақырыбымен, функционалдылығымен, тілдік деңгейде сауаттылығымен ерекшеленіп тұрады. Статусқа жазылған сөйлемдер толыққанды, мазмұндық-құрылымдық толықтығымен көзге түседі.

Мысалы: *Қысқа сөйле, аз сұра, тез кет; Біреуге ор қазба — өзі қазып алсын;* Статустарда жіктеу есімдіктері, бұйрық рай тұлғалары белсенді қолданылады. Сөйленімдер екінші бір адамға қарата айтылады, *сен* жіктеу есімдігі көбінесе жасырын тұрады.

Әзіл ретіндегі статустар кездеседі: *Салам барлық мен танымайтын достарға; Мен инабатты, ибалы, қарапайым, өте әдемі, бойы 1,70 болатын, салмағы 50, жасы 18-ге толмаған қойдың етін сатам; Қой мен жатайын, сенің өсегің бітпес! Осы айдан бастап пенъянерлердің пенъясы еке есе арта түсед дегенін естіген студенттер қашан қартаяды екенбіз деп армандап жүр дит; Айнаға ұзақтау қарасаң, Дарвинге сене түсесің және т.б.*

Дәйексөздер: *Өмірдің мәні не? Айналаңа қызмет етіп, көмек көрсету* (Аристотель); *Өлгеннен сұра дер едім, тірі жандарға, өмір дегеннің не екенін* (М.Мақатаев); *Мен соңғы 33 жылымда таңертең айнаға қарап, өзіме былай деп сұрақ қоямын: «Егер бүгін менің өмірімнің соңғы күні болса, бүгінгі ойлаған жоспарымды іске асыра аламын ба?»* (Стив Джобс); *Сенің ең бақытсыз тұтынушың, бұл сенің ең маңызды өмірдегі сынағың* (Билл Гейтс); *Өмір бойы сүйіп, махаббатыңды төккің келетін адамды да таңдай біл* (Цицерон) т.б. Дәйексөздер түрлі тақырыпты камтиды, өмір сүру, махаббат, білім, даналық, адамгершілік т.т. Солардың ішіндегі жиі кездесетіні — өмір, өмірдің мән-мағынасы туралы пікірлер, нақыл сөздер.

4) Сурет (фото) және бейнематериалдарға, сондай-ақ желі қолданушысының өзіндік шығармашылдығына берілетін коментарийлер. Коментарийлерде қолданушы пікір қалдырады, сұрақ қояды, пікірталасқа түседі немесе шақырады, қысқасы өздерін танытатын, көрсететін жағдай ретінде пайдаланады. Мынадай мысал келтіруге болады.

Желі қолданушысы кітап көрмесінде өз кітабының саудасы қызып жатқандығын баяндайды (Суреті беріледі).

Пост: *Кітабымның саудасы қызып жатыр! Астана төріндегі Еуразиялық халықаралық кітап көрме-жәрмеңкесі кітап саудасын қыздырып жатыр. Әсіресе «Ағылшынша тіл сындыру» кітабымның оқырмандарын еселеп арттырды. Бұл еңбек жазылған тұста менің интеллектуалды дамуымды ілгерілеткен еді. Баспадан шыққалы менің материалдық дамуыма оң әсер етіп жатыр.*

Комментарийлер:

1) *Орыс тілін ағылшын тіліне алмастыруға жұмыс жасай бер! Ғылымда, білімде ағылшын тілінде қалды ғой!*

2) *Кітаптың саудасы қыза берсін Қашанда сәттілік тілейміз!*

3) *Халқыңа қызмет ете бер*

4) *Экспоны жаңғыртып жатыр екенсіз ғой.)*

5) *Экспода қазір күнде думан, Іші толған бір туған. Оқушы көп жын қуған, Құлақ тұнады у-шудан, Оқырман мол білім қуған!*

6) *Оқырман орман болсын!*

7) *Өзім түскі 12 жарымға дейін болдым да 24 ке жұмысқа кеттім. Ұлттық Академиялық кітапхана отауында тұр кітап. Жәкеңді көрдім 😊*

8) *Ереке 🙌, Әр шаруаңыз өнеге! т.т.*

Берілген комментарийлерден біз ерекше тілекті де (6), жазарманның шығармашылығын да (5), қошеметті де (1; 2; 3; 4), тұрмыстық ақпаратты да (7) көреміз.

5) Жеке ақпаратқа қатысты мәтіндер. Жеке ақпарат мынадай бөлімдерді қамтиды: желі қолданушысының қызығушылығы, көзқарасы, статустық, әлеуметтік-демографиялық жағдайды білдіретін ақпарат (жынысы, жасы, білімі, отбасы жағдайы т.т.). Тілдік жағынан бұл бөлім алуан түрлі, сын есімдерге бай (Танысуға байланысты), кәсіп атаулары (қызығушылық), модаль сөздер, әртүрлі мақсатқа құрылған сөйлемдер ұшырасады. Желі қолданушысының өмірдегі тәжірибесімен бөлісуді де осы қатарға жатқызамыз, оларды берілетін ақпараттың жекелігі айқын көрініп тұрады. Екі мысал келтірумен шектелеміз:

1. (Пост) *Өткенде алыстағы құдашамның төленбеген кіреді иті үшін мазалаған еді коллектор қыз. Гуглда танымал бір қыздың атымен таныстырды өзін. Бірінші қоңыраудан кейін біраз зерттеу жасадым. Менің телефонымды мүлдем бермеген. Тіпті нөмірім де жоқ. Алдымен туысқаным звандаған (ол да менің нөмірімді банкке мүлдем бермеген), отслеживание жасап-жасамағаны жұмбақ болды. Кімнің кімге көп звандайтыны ескеріле ме, сондай ақпарат коллекторға беріле ме, берілмей ме, белгісіз. Қызық жағдай...*

2. (Пост) *«... семіріп кетіпті» деп сыртымнан айтылғанды да, «семіріп кетіпсің» деп бетіме айтылғанды да көп естіп жүрмін. Ерінбеген айтады. Мен қайтуым керек? Ақталайын ба? Кешірім сұрайын ба, біреудің эстетикалық талғамына сай келмей көзіне күйік болғаным?*

Иә. Жүз келі салмағым бар. Жалпы өмірде елу келі де, жетпіс келі де болғам. Қазір жүз келімін. Бәлкім өмір бойы осы жүз келі болып қалатын да шығармын. Неге, қалай семіргемінді өзім ғана білемін. Соны ешкімге түсіндірмей-ақ, ешкімнен сол үшін ұялмай-ақ қойсам деймін. Бұл семіздіктің зардабын да өзім ғана білемін. Менің жүз келі салмағым сіздің бөліңіз бен тізеңізге түсіп жүрген жоқ қой)))

Айтпақшы, арықтау жолдарын да айтпай-ақ қойыңыз, құдайға шүкір, қырыққа келген жасым бар, талайды көрген басым бар. Арықтамай жүрсем де оған бір себебі бар шығар.

Қорыта келгенде, әлеуметтік желілердегі өзін-өзі таныту (кейде ол жарнамалауға ұласып жатады) мультимедиялық жолдармен де, тілдік бірліктер арқылы да беріледі. Адамдардың әлеуметтік желіге жүгінуінің басты себептері: 1) қарым-қатынас, байланыс жасау қажеттілігі; 2) ақпарат алмасу, ақпаратты алу, бөлісу, тарату, жарнама жасау, құлақтандыру, хабарландыру, қоғамдық пікір қалыптастыру, пікірталас жүргізу; 3) өзін өзі таныстыру, көрсету, жарнамалау. Әлеуметтік желілер бұл мақсаттарды жүзеге асыру үшін мынадай қызмет тетіктерін ұсынады: хабарлама жіберу, жаңалықтар, қауымдастық құру, аватар, статус, сурет (фото) және бейнематериалдар салу мүмкіндіктері, қолданушылардың жеке ақпаратына арналған бөлімдер. Әлеуметтік желілердегі прагматикалық аспект желі қолданушыларына сайт ұсынатын осындай техникалық мүмкіндіктермен тығыз байланысты.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Горошко Е.И. Лингвистика Интернета: формирование дисциплинарной парадигмы [Электронды ресурс] // <https://core.ac.uk/download/pdf/343952107.pdf>
2. Горошко Е.И. Современная интернет-коммуникация: структура и основные параметры // Интернет-коммуникация как новая речевая формация: коллективная монография / Наука, 2012. 328 б.
3. Гримов О.А. Самопрезентация личности в социальных сетях // <https://cyberleninka.ru/article/n/samoprezentatsiya-lichnosti-v-sotsialnyh-setyah>
4. Селютин А.А. Коммуникативная природа социальных сетей: статус как элемент коммуникативной структуры // <https://cyberleninka.ru/article/n/kommunikativnaya-priroda-sotsialnyh-setey-status-kak-element-kommunikativnoy-struktury>

FAOL VA NOFAOL LEKSIK QATLAMNING AYRIM MASALALARI

***M.M.Sobirov –.mustaqil izlanuvchi Alisher
Naviyoy nomidagi ToshDO'TAU***

Аннотация: Ushbu maqolada nutq faoliyati tushunchasi va uning tarkibiy qismlari ya'ni nutq faoliyati tizimida til va nutqqa, shuningdek, me'yorga ta'rif beradi hamda til sohiblarining nutqida faol va nofaol leksik qatlamning ayrim masalalari haqida so'z yuritiladi. Masalan: neologizmlar.

Abstract: This article discusses the concept of speech activity and its components, i.e. language and speech in the system of speech activity, as well as some problems of the active and passive lexical layer of a native speaker are analyzed. For example: neologisms.

Аннотация: В данной статье рассматривается понятие речевой деятельности и ее составляющие, т.е. язык и речь в системе речевой деятельности, а также анализируются некоторые проблемы активного и пассивного лексического уровня носителя языка. Например: неологизмы.

Калит so'zlar: leksik qatlam, faol va nofaol, nutq faoliyati, sistema, tarkibiy qism, til, nutq, me'yor (norma), neologizmlar

Keywords: lexical layer, active and passive, speech activity, system, component, language, speech, norm, neologisms

Ключевые слова: лексический уровень, активный и пассивный, речевая деятельность, система, компонент, язык, речь, норма, неологизмы.

Til kommunikativ vazifadan tashqari ma'rifiy, madaniy, ma'naviy, psixologik, estetik kabi vazifalarga ega. Chunonchi, u “dunyoni bilish, bilimlarni to'plash, saralash, keying avlodlarga

yetkazish, ruhiy munosabatlarni aks ettirish, go‘zallik kategoriyalarini voqelantirish kabi bir qancha vazifalarni bajaradi” [1:4]. Bularning barchasi tilning o‘ta muhim ijtimoy qiymatga ega ekanligini ko‘rsatib turadi. Chunki tildan butun jamoa, ya‘ni muayyan millat foydalanadi.

Tilning sistema, ya‘ni o‘ziga xos butunlik ekanligi bugungi kunda deyarli barcha tilshunoslar tomonidan e‘tirof etilgan. Sistem tilshunoslik har qanday millat hayotida eng umumiy tushuncha hisoblangan. Nutq faoliyati tushunchasi mavjudligini va bu mavjudlik o‘z ichida xususiyliklardan (bo‘laklardan) tarkib topganligini aniqladi va ko‘rsatib berdi[2: 7; 3 : 29-30].

Tilni sistema sifatida talqin etuvchi sistem tilshunoslik nutq faoliyatini uchta tarkibiy qismga ajratadi . Bular quyidagilar :

1. Til .
2. Me'yor (norma).
3. Nutq.[2:7]

Sistem tilshunoslik dialektik falsafa va dialektik mantiq asosida ish yuritadi. Shu asosda nutq faoliyati tizimida tilni umumiylik, mohiyat va imkoniyat sifatida; nuqni esa xususiylik, hodisa, voqelik sifatida tushunadi va talqin etadi. Chunonchi, nutq faoliyati tizimida til va nutqqa, shuningdek, me'yorga quyidagicha ta'rif beradi:

“Til bevosita kuzatishda berilmagan. U jamiyat a'zolarining ongida mavjud bo‘lib, ularning barchasi uchun tayyor, umumiy, majburiy bo‘lgan, fikrni shakllantirish va uni ifodalashga xizmat qiladigan birliklar va ularning o‘zaro munosabatlari haqidagi tasvvurlar yig‘indisi sifatida qoraladi.

Nutq tilning namoyon bo‘lishi, ro‘yobga chiqish, voqelanish shakli bo‘lib, u bevosita kuzatishda berilgan, moddiy(tabiiy, fizik) shaklga egadir.

Me'yor (norma) –til birliklarini nutqning u yoki bu ko‘rinishida (og‘zaki yoki yozma shaklda -S.M.) ishlatish qonuniyatlari va imkonmyatlari bo‘lib, ular jamiyat tomonidan belgilangan va aniqlangandir ”.[2:7]

Har bir shaxs ongida til xotirasi mavjud. Til xotirasiga muhrlangan til nutq faoliyati tizimida nutq shaklida reallashadi. Bunda u me'yor qonuniyatlariga amal qiladi. Garchand tayyorlik va umumiylik til uchun xos bo‘lsa-da, har bir a'zo ongidagi til xotirasi ko‘lami bir – biridan muayyan darajada farq qiladi. Bu farq eng avvalo lug‘aviy qatlamda aks etadi. Chunki jamiyat a'zolarining so‘z boyligi bir-biridan farqli: bir kishining lug‘aviy boyligi ikkinchisidan hamisha va doimo kam yoki ko‘p. Bu hodisa esa mavjud (tayyor) so‘zlardan til egasining qanchalik xabardorlik darajasi bilan bog‘liq. Xabardor shaxsning so‘z boyligi esa boshqalarnikiga nisbatan ko‘pdir.

Nutq faoliyati tizimida shaxsning lug‘aviy boylikka qay darajada egalik masalasi bugungi kundagi eng dolzab masalalardan biridir. Chunki shaxs o‘z ona tili so‘z boyliklarini yetarlicha o‘zlashtirmas ekan, u nafaqat o‘zga tillar, balki o‘z ona tilida ham muammolaga duch keladi. Birinchidan, biror so‘z anglatgan ma‘noni tushunmaydi. Demak, o‘sha so‘z ishtirok etgan ma‘noni anglolmaydi, idrok eta olmaydi .Chunki uning til xotirasida hozirga qadar o‘sha so‘z mavjud bo‘lmagan. U tinglovchi sifatida notanish so‘zning shakliy tomonini eshitadi xolos. Shu shakl ortidagi ma‘no esa unga notanish. Natijada u notanish so‘zning moddiy (tovushlar yig‘indisidan iborat bo‘lgan) tomoninigina idrok etadi, ma‘nosini emas. Qachonki til sohibi mavjud lug‘aviy birlikni butunasicha – ham shaklan, ham mazmunan o‘z til xotirasiga mustahkam joylashtirsagina, o‘sha lug‘aviy birlik ma‘nosi unga tushunarli bo‘ladi. Aynan mana shu jihatdan til sohiblari bir-birlaridan farqlanadilar: yuqorida ta’kidlaganimizdek, birining lug‘aviy boyligi ikkinchisidan ko‘p yoki kam bo‘ladi . Lug‘aviy boylik qancha ko‘p bo‘lsa, til sohibinig nutqiy imkoniyati shuncha yuqori bo‘ladi. Ya‘ni u bir fikrni turli shaklliy ko‘rinishlarda ifodalay oladi. Chunki “ til ma'lum bir fikrni ifodalashda hamisha juda ko‘p vositalarga egadir” [4:50].

Demak, umumxalq leksikasidagi soʻzlar til sohiblarining xabardorlik darajasiga koʻra ikkiga boʻlinadi:

- 1) til egalariga tanish boʻlgan soʻzlar;
- 2) til egalariga notanish boʻlgan soʻzlar.

Til egalariga tanish boʻlgan soʻzlar til egalarining til xotirasida mavjud boʻlgan soʻzlar guruhini tashkil etadi va odatda, bu guruh umumxalq tili leksik qatlamining juda katta qismini qamrab olgan boʻladi. Bu guruhga, asosan, qoʻllanilishiga koʻra chegaralanmagan (umumisteʼmoldagi) soʻzlar mansub boʻlib, ushbu guruhning muayyan qismini qoʻllanilishiga koʻra chegaralangan soʻzlar tashkil etadi. Masalan, roman, hikoya, gʻazal, ruboiy, buyruq, ariza, qaror soʻzlari qoʻllanilishiga koʻra chegaralangan. (Chunki terminologik leksika tarkibidagi muayyan soʻzlar nafaol emas, faol soʻzlar guruhiga kiradi. Yaʼniki, terminlar (atamalar) faol va nafaol atamalarga boʻlinadi.)

Til egalariga notanish boʻlgan soʻzlar til sohiblarining til xotirasida mavjud boʻlmagan soʻzlardir. Shuni ham taʼkidlash oʻrinliki, muayyan soʻz til egalarining asosiy qismiga tanish, qolgan qismiga esa notanish boʻladi. Shuningdek, yuqorida taʼkidlaganimizdek, muayyan soʻz til egalari asosiy qismining til xotirasida umuman mavjud boʻlmaydi. Bunday soʻzlar guruhini asosan neologizmlar tashik etadi.

Demak, til egalariga notanish boʻlgan soʻzlarni notanishlik darajasiga koʻra ikkiga boʻlish mumkin:

- til egalarining oz qismiga notanish boʻlgan soʻzlar;
- til egalarining koʻp qismiga notanish boʻlgan soʻzlar.

Notanish soʻzlar guruhi, yaʼni til egalariga notanish boʻlgan soʻzlar guruhi sistema sifatida qanday ichiki guruhlardan tashkil topganligi masalasini tatqiq etish bugungi tilshunoslikning eng dolzarb masdalalaridan biri sanaladi. Chunki dialektik mantiq va dialektik falsafaga koʻra [tanishlik va notanishlik] tushunchalari [faol va nafaollik], [isteʼmol doirasi chegaralangan va chegaralanmaganlik] tushunchalari bilan aynan bir xil emas.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- N. Mahmudov. Til – bemisl va muhtasham sinoat.// Til va adabiyot taʼlimi. 2014-yil, 10-son. 3 – 5-betlar.
- H. Neʼmatov, R. Rasulov. Oʻzbek tilining system leksokologiyasi asoslari. T.: Oʻzbekiston, 1995.
- A. Nurmonov. Struktur tilshunoslik : ildizlar va yaproqlar. T.:Taʼlim, 2009.
- A. Gʻulomov, H. Neʼmatov . Ona tili taʼlimi mazmuni. T.: Oʻqituvchi. 1995 .

«БАБЫРНАМАДАҒЫ МӘДЕНИЕТ АРАЛЫҚ КОММУНИКАЦИЯНЫҢ ТІЛДІК СИПАТЫ»

*Данияр Әлия Ахмедияқызы - Л.Н. Гумилев
атындағы Еуразия ұлттық университетінің І-курс
докторанты*

Көптеген ғасырлар бойы адамзаттың төл мәдениетімен ұштасып, ұлт болмысының тікелей көрінісі – оның тілі. Әрбір тіл қарым-қатынас құрал болумен қатар, сол халықтың мәдениетін, өркениетін, әлеуметтік жағдайын, дүниетанымын бейнелеуде маңызды және шешуші рөл атқарады. Бұл туралы ғалым С.Г. Тер-Минасова былай дейді: «Тіл – халықты бір этнос ретінде қалыптастыратын, сол тілдік ұжымның мәдениетін, салт-дәстүрін,

қоғамдық сана-сезімін сақтау мен жіберу арқылы ұлтты құратын қуатты қоғамдық құрал. Демек, тіл әртүрлі мәдениеттердің дүниетанымына, қажеттіліктеріне, болжамы мен уәждеріне сәйкес қалыптасады және сараланады [1, 14 б.]

Тілдесім (немесе коммуникация) адамдарды, олардың өмірін, дамуын, мінез-құлқын, әлемді тануы мен өздерін осы әлемнің бір бөлігі ретінде басқара біледі. Адамдар арасындағы тілдесімді түсінуге, оған не кедергі келтіретінін және оған не ықпал ететінін танып білуге жасалған кез келген әрекет маңызды және негізделген боп табылады, себебі тілдесу – адам өмірінің тірегі, өзегі, негізі [1, 8 б.].

Заһир әд-Дин Мұхаммед Бабыр өз ғұмырын туған жерінен тыс жерде өткізді. Оның өмірі Ауғанстан және Үндістан сияқты елдермен байланысты болды. Бабыр мәдениеттің ұлы қайраткері ретінде танымал. Жас кезінде ол парсы, араб тілдерін, әдебиетті, тарихты, лингвистиканы, музыканы және тағы басқаларды білетін білімді, мәдениетті адам болған. Бабырнамадағы мәдениет аралық коммуникация түркі мәдениетінің парсылық және үнділік мәдениеттерімен тоғысуынан көрінеді. Әсіресе, қалалық мәдениет қарым-қатынасынан бірінші халық мәдениетінің өзге халықтың мәдениетімен ықпалдасуы айқын байқалады.

Ауғанстан халықтарының түркі халықтарымен байланысы ежелгі дәуірден бастау алады. Түркі қарыздарының дари тіліне (сондай-ақ парсы және тәжік тілдеріне) енуі әсіресе Тимуридтер дәуірінде жанданды [2, 14]. Бабырнамада автор Кабул қаласындағы халықтың бірнеше тілде сөйлейтінін былай сипаттайды: *On bir-on iki lafz bila Kabul vilāyatida talaffuz qılurlar: 'Arabi, Fārsi, Turki, Muğāli, Hindi, Afgāni, Paşa'i, Paraçi, Gibari, Baraki, Lamğāni* [3, 271 б.]. Мағынасы: Кабул уәлаятында олар он бір немесе он екі тілде сөйлейді: араб, парсы, түркі, моғол, хинди, Ауған, пашай, парачи, гебри, бараки, ламгани. Дәл осы жазба бетінде осындай мәлімет келтіріледі: *Gazni tağlarında Hazāra va Nāgüdārī dur. Hazāra va Nāgudārī arasida bazı Muğuli til bilä hikāyat qılurlar. Sarq-şimāli tarafidağı tağlarda Kafiristān dur, misl-i Kator va Gabarik* (Газни тауларында Хазар және Никудери тайпалары тұрады; хазарлар мен никудериерлердің арасында кейбіреулер моғол тілінде сөйлейді).

Бұл туралы венгрлік шығыстанушы ғалым Лайош Лигети: «Газни тауларында тұратын кейбір тайпалар хазарлар мен никудериерлердің арасында мо[ң]ғол тілінде сөйлейтіні көрсетілген. Бұл жағдайда біз Ауғанстандағы моңғолдар тобы туралы айтып отырмыз, белгілі болғандай, моңғол шапқыншылығы дәуірінде батысқа қоныс аударған Моңғолияның жалғыз байырғы тұрғындары қазіргі уақытқа дейін өз тілдерін сақтап қалды», - деп жазады [4, 101 б.].

Бабыр XVI ғасырдың басында Үндістанда Моғол мемлекетінің негізін салып, сол елде әмірлігін жүргізе, түркі халқы ана тілі мен мәдениетін тарата бастады. «Бұл өз кезегінде Үндістандағы парсы тіліне әсер етті. Дәлірек айтқанда, бұл құбылыс түркі сөздері мен терминдерінің парсы тіліне енуінің негізгі себебі болды», - дейді өзбек зерттеушісі А.Алиев [5, 22 б.].

Заһир әд-Дин Мұхаммед Бабыр туған жерінен алыс жерде өмір сүрсе де, ана тілінің қолданысын сақтап қалуға тырысты. Ол кезде Үндістанда қоғамдық өмірде парсы, араб және үнді тілдері қолданылды. Кейіннен Бабыр кезінде әскери салаға қатысты терминдердің, сондай-ақ адамдардың өмірімен байланысты ұғымдар, әдет-ғұрыптар мен дәстүрлердің түркі сөздері болғандықтан, Бабыр және оның айналасындағы адамдар, сондай-ақ, олардың Үнді жеріндегі ұрпақтары өз тілінде сөйлегендіктен, түркі сөздері мен терминдері Үндістандағы адамдардың тілдесімінде пайдаланылған.

Тюрколог ғалым Н.И. Егоров XV ғасырда қыпшақтілді түркі халқының тілінің бұлғар тілдеріне әсер еткенін тарихи тұрғыдан дәйектеп, анықтап өтеді: «...Қазан хандығының өркендеуі кезінде бұлғар тілінің позициясы әлсіреді, татар тілінің беделі артып, жергілікті бұлғар-чуваш халқын ассимиляциялау басталды, алайда оны XVI ғасырдың аяғында татарлар толығымен сіңірді. Бұлғар-чуваш субстратының іздері Қазан халқы тілінің топонимиясында және қазан-татар тілінің субстрат лексикасында, сондай-ақ удмурт тіліндегі чуваштық кірме сөздерде сақталған» [6, 23 б.]. Ғалымның бұл тұжырымы бұлғар-чуваш тіліне қыпшақ тілінің әсері мен өзара кірме сөздердің алмасуы мен қолданысы жөнінде айтылса, ал Бабырнамадағы Бабыр тілінің Ауғанстандағы парсы тіліне, Үндістандағы хинди тіліне ықпалы мен сол елдердің Бабыр халқының қарым-қатынас тіліне кірме сөз ретінде еніп кетуі табиғи заңды құбылыс деуге болады. Жазба мұра бойынша мысалдар келтіріп өтейік:

1) *Ba'zi "Gaznīn" ham bitiptürlär. Sultān Šihābuddīn Gürīning ham paytaxtı bu egindür. Bu Sultan Sihabuddinni Tabaqat-i Nāširida va ba'zi Hind tārixida "Mu'izzuddīn" bitiptürlär* [3, 283 б.]. Мағынасы: Кейбіреулер Газнин деп жазады. Шихаб ад-дина Гуридің астанасы да осы қала болды. Табағат-и Наширидегі Сұлтан Шихаб ад-дин және Үндістанның кейбір әңгімелерінде «Му ' изз ад-Дин» деп аталады. Яғни бұл сөздерден Бабырдың парсы тілін біле тұрып, Үндістандық әдебиет-тарихтан хабары бар екендігіне көз жеткізе аламыз.

2) *Ābšārning üstidä olturup ma'jūn yedük* [3, 732 б.]. Біз сарқыраманың жанында отырып маджунды жедік. Маджун (түр. Macun şeker) – түркілік жұмсақ, тәтті және әдемі кәмпит пастасы. Маджун – әртүрлі шөптер мен дәмдеуіштермен пісіруге болатын көше тамағы. Ол Орта ғасырлардан бері белгілі дәстүрлі түрік шөп пастасы Месир маджунудың дәмді дайындамаларынан шыққан [7].

Бізге белгілі болғандай, Бабырнаманы Бабыр өз тілінде жазған, алайда жекелеген сөздер мен өлең жолдары парсы сөздерімен берілген. Мәселен: 3) *Ābnūs yığačını, kim Hind eli tindü derlär, körmäğänlärgä körsätildi* [4, 733 б.]. Мағынасы: Үндістан тұрғындары тинда деп атайтын қара ағашты оны әлі көрмегендерге көрсетті. Бұл мысалда қара ағашты Бабыр парсылық *أبنوس* (*ābnūs*) сөзімен берген. *Ābnūs* (*Abnos*) – Үндістанда өсіп-өнетін қара, қатты және құнды ағаш [8], оның үнділік нұсқасы, яғни хинди тілінде үнділіктер оны «*tindū*» деп атайды екен.

Кабул жеріне қатысты атауларды әртүрлі нұсқада, яғни бірнеше халық тіліндегі атауы бойынша атап өтіп, Бабыр Ұлы жібек жолындағы танымал сауда базарын сипаттайды: 4) *Hindüstāni gayr-i Hindüstānni Xurāsān der, nečük kim 'Arab ğayr-i Arabni Ajam der. Hindüstān bilä Xurāsān arasıda xuški yolıdın iki bandar dur, bir Kābul yana bir Qandahār. Fargāna va Turkistān va Samarqand va Buxārā va Balx va Hisar va Badaxsandın karavān Kābulğa kelürlär. Xurāsāndın karavān Qandahārğa kelür. Hindüstān bilä Xurāsānga vāsita bu vilāyat tur. Bisyar yaxsi sawdāxāna dur* [3, 264 б.]. Мағынасы: Үнділер өз елінен тысқары бұл жерді Хиндустани Хорасан деп атаған, сол сияқты арабтар да Арабиядан тысқары жерде Аджам деп атаған. Үндістан мен Хорасанның аралығында екі сауда қаласы бар: бірі – Кабул, екіншісі – Қандағар, Ферғана, Түркістан, Самарқан, Бұхара, Балқы, Хисар, Бадахшаннан шыққан керуен Кабулға, ал Хорасаннан шыққаны Қандағарға келетін болды. Кабул аймағы Үндістан мен Хорасанның аралығында жатыр, бұл бір керемет сауда базары.

5) *Cahāršamba küni ayning on to[q]uzida mīrzālar va sultānlar Türk u Hind umarāsını çarlap mašvarat qılıp sözni munga qoyuldi kim bu yıl xud albatta har sarı çerig yürümäk kerak* [3, 745 б.]. Берілген мысалда Бабырдың Үндістандағы билік ету кезеңінде үнділік және түркілік

сұлтандар мен мырзаларды жинап, ортақ кеңес құрғанын білеміз. Яғни түркі және үндістандық бектермен ортақ шешімге келуі өзара келісім мен түсіністікте жүзеге асты. Демек, тілдесім тілі де бір Моғол мемлекетінің тілі болғаны анық.

Қорытындылай келе, Бабырнамадағы мәдени аралық коммуникация тарихи оқиғалар негізінде Бабырдың өмірлік жолымен танылады және халықтың сөйлеу тілінде қолданыс тапқаны автордың жазбаларынан айқын көрінеді. Бабыр Үндістанда жаңа империяның негізін қалаушы ретінде Ауғанстанмен, Орта Азиямен сауда-экономикалық байланыстарды нығайтуға белсенді түрде ұмтылған. Әрине, бұл саяси-мәдени жағынан сондағы халық өміріне, дәстүріне, тұрмыс-тіршілігіне, тіліне және дініне ықпалын тигізе білді. Бұл мәселе әлі де тарихи лингвистика тұрғысынан толыққанды зерттеуді талап етеді.

Әдебиеттер:

- Тер-Минасова С. Г. Язык и межкультурная коммуникация. – М.: Слово, 2008.
- Алимова Х.З. Словообразовательные возможности суффикса چ - ёв языке дари // Вестник Челябинского государственного университета. 2019. MNo 4 (426). Филологические науки. Вып. 16. С. 14-20.
- Bâburnâma.: Chaghatay Turkish text with Abdul-Rahim Khankhanan's Persian translation. [Cambridge, Mass.]: Dept. of Near Eastern Languages and Civilizations, Harvard University, 1993. – 902 p.
- Лигети Л. О монгольских и тюркских языках и диалектах Афганистана. – АОН, 1955, t. IV, fasc. 1-3, p. 93-117.
- Алиев, А. Из истории узбекского литературного языка / А. Алиев, К. Содиков. – Т. : Узбекистан, 1994. – 275 с.
- Егоров Н.И. Булгаро-чувашский язык в евразийском геополитическом пространстве в последние два тысячелетия своей истории // Историкоэтимологическое изучение чувашского и алтайских языков. Ч., 1999. – С. 13- 27.
- Goldstein, D.; Mintz, S. The Oxford Companion to Sugar and Sweets (англ.). – Oxford University Press, 2015. – P. 1290.
- Obastan сөздігі [Электрондық ресурс] – URL: <https://obastan.com/abnus/770033/?l=az>.

ТҮРКІ, ГЕРМАН ТІЛДЕРІ ЛЕКСИКАСЫНДАҒЫ ПАРАЛЛЕЛЬДЕР

Умашева Айнур Молдағалиевна - Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің 1-курс докторанты (Қазақстан Республикасы, Нұр-Сұлтан қаласы) ainurdan@gmail.com

«Су» түбірі – түркология, алтайтану саласындағы зерттеулерде, этимологиялық сөздіктерде жиі қарастырылатын сөздердің бірі [1, 512], [2, 186], [3, 114], [4, 380]. Бұл сөзден бастау алатын сыз, сүзу, сусу, суайт, суық, суат, сел, сұйық, сорпа, сүт, сығу, сөл, сағыз, сору, ыза, сүме, сіңу, сорғалау, сусын, сілекей, сусамыр, сусау, себу, сүңгу, сарқу, өзен, сауу, суат, суару, сіміру, саға, сүңгу, жүзу, соқталану т.б. туынды сөздер этимологиясы әлі де зерттеп, талдауды қажет етеді. Осы қатардағы кей сөздердің этимологиясының көмескіленуі жалпы семантикалық даму процесі тұрғысынан қарастырғанда айқынырақ көрінеді.

Қазақ және ағылшын тілдеріндегі «су» сөзін этимологиялық тұрғыдан салғастыру, диахрониялық параллель жүргізу арқылы осы түбірден туған сөздердің этимологиясын айқындауға ықпал етеді. Екі түрлі тілдік топтағы тұлғалық және мағыналық жағынан жақын

сөздерді тек кірме сөздер, сөз ауысу тұрғысынан ғана қарастырып қоймай, ортақ түбірдің болу ықтималдығын саралау жаңа зерттеулердің керектігін көрсетеді.

Ағылшын тіліндегі келесі сөздердің этимологиясын қарастырып көрейік.

Ocean (мұхит)

XIII ғ. оссеан, «жер бетіндегі көлемді су қоймасы», көне француз тілінде оссеан «мұхит», латынша oceanus, грек тілінен алынған ὠκεανος, «үлкен өзен немесе жер шарын қоршап тұрған теңіз (Жерорта теңізімен салыстырғанда)», шығу тегі белгісіз сөз; Бикес бұл грекке дейінгі кезең екенін болжайды. Мифологияда Уран мен Гаяның ұлы және Тетистің күйеуі Oceanus – Океанус ретінде бейнеленген.

Ерте дәуірде белгілі құрлық тек Еуразия мен Африка болған кезде, мұхит олардың айналасында ағып жатқан шексіз өзен секілді болды.

Sea (теңіз)

Көне ағылшынша sæ "су, теңіз, көл, хауыз", прото-герман тілінен алынған *saiwa- (түбірі ескі саксондық seo, ескі фриз тілінен се, орта голландша see, швед sjö), шығу тегі белгісіз [5].

Герман тілдері жалпы үнді-еуропалық сөзді де пайдаланады, бірақ көлемі, тұйықтығы немесе тұздылығы бойынша «теңіз» мен «көл» атаулары арасында нақты айырмашылық жоқ. Мысалы, готтша saiws «көл, батпақты жер», голландша зее «теңіз», меер «көл». Сондай-ақ, ескі норвег тілінде sær «теңіз», бірақ дат тілінде sø «көл» болады.

Soup (сорпа)

«Сұйық тағам», французша «көже, сорпа» (XIII ғ.), кейінгі латын тілінен suppa «сорпаға малынған нан», герман тілінен алынған (орта голландиялық sor, suppa сөздерімен салыстырғанда), протогермандық *sup-, үндіеуропалық *sub, *seue- «сұйықтық алу» түбірінен тараған [5].

Soak (сіңіру)

Ескі ағылшын тіліндегі socian "сіңіру, сұйықтықта жату", протогерман тілінен алынған *sukon (батыс фламанд тіліндегі soken-нің де түбірі), үндіеуропалық *sug-, *seue- «сұйықтықты алу» түбірінен болуы мүмкін. «Сіңіру арқылы қабылдау» мағынасы 1550 жылдардан бастап кездеседі.

Sup (жұту)

«Жұту, ерінмен ішу», ескі ағылшынша supan (Батыс Саксон), suppan, supian (нортумбрияша) «жұтып алу, дәмін тату, ішу, жұту» (етістік, өткен шақта sear, sopen), протогерман тілінен *supanan (көне скандинав тіліндегі supra «ішу, жұту», орта немісше supen, голланд тіліндегі zuipen «ішу, жұту», ескі немісше sufan, неміс тілінде saufen «ішу, жұту»), үндіеуропалық *sub-, түбірінің дамыған түрі, *seue- «сұйықтық, сөлін алу» (сонымен қатар, санскритше sunoti «шырын сығады», сома; латынша sugere «сору», succus «шырын, сөл»; литваша sula "ағатын шырын;" ескі славянша soku «шырын», susati «сору», орта ирландиялық suth «шырын»; ескі ағылшынша seaw «шырын»).

Sap (сөл, кептіру)

«Өсімдіктердің бойындағы сөл немесе сұйықтық, өсімдік тіршілігінің көзі», көне ағылшын тілінен sær, протогерман тілінен *saram «шырын, сөл» (сонымен қатар орта неміс, орта голланд, голландша sap, ескі неміс тілінде saf,). Бұл үндіеуропалық *sab- «шырын, сұйықтық» (сонымен қатар, санскрит тілінен шыққан sabar- «сабын, сүт, балшырын», ирландиялық sug, орысша соку «шырын», литваша sakas «ағаш-сағыз») түбірінен қалпына келтірілген [5].

Seep (сыздықтау, жайылу, өту)

Sipe нұсқасы (шамамен XV ғ.), ескі ағылшын тіліндегі *sipian* «сыздықтау, ағу», протогерман тілінен шыққан **sip-* (сонымен қатар орта немісше *sifen* сөзінің шығу көзі, голланд тіліндегі *sijpelen* «шығу, ағу», үндіеуропалық **seib* - «төгу, тамшылау, ағу» түбірінен шығады.

Қазақ тіліндегі себу сөзін алып қарасақ, тұлғалық және мағыналық ұқсастықты байқау қиын емес. Орыс тілі арқылы тілімізге енген сифон сөзінің де түбірі **Seep** сөзінен шығады.

Көріп отырғанымыздай, қазақ тіліндегі су түбірінен жасалған бірқатар сөздердің қолданылуы, берер мағынасы ағылшын тіліндегі сөздердің мағынасымен сәйкес келеді. Екі түрлі топқа жататын тілдердегі бұл сөздердің семантикалық және фонетикалық, тұлғалық жағынан ұқсастығы бұл сөздердің бір түбірден шығу ықтималдығын көрсетеді.

Жоғарыда келтірілген сөздердің этимологиясы кеңірек талдауды қажет етеді. Қазақ тілі этимологиясындағы мұндай талдаулар екі тілдік топ лексикасын салғастыруда сәйкес сөздерді анықтауда маңызды негіз болады.

Қолданылған әдебиет тізімі:

1. Древнетюркский словарь. – Л.: Наука, 1969.
2. Кажобеков Е.З., Глагольно-именная корреляция гомогенных корней в тюркских языках. – Алма-Ата: Наука, 1986.
3. Манкеева Ж.А. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Абзал-Ай, 2014.
4. Кайдаров А. Т., Структура односложных корней и основ в казахском языке – Павлодар, 2010.
5. Электронды ресурс <https://www.etymonline.com/>

ӨЗГЕ ТІЛДІ ОРТАДА КЕЗДЕСЕТІН МӘСЕЛЕЛЕР: ОРФОГРАФИЯ ЖӘНЕ ОРФОЭПИЯ

*Аружан Жұмахан – Л.Н.Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университеті шет тілі филологиясы
I-курс студенті Қазақстан, Нұр-Сұлтан қаласы*

Қазақстанда мемлекеттік тіл көп орта үшін екінші тіл ретінде оқытылады. Себебі орыс тілі ресми тіл ретінде қолданылуы жағынан басымдық танытады. Орта мектепті орыс тілінде бітіріп жоғары оқу орнына түскенде, қазақ тілі курстары қайтадан жүргізіледі. Осы кезде орыс тілді студенттер үшін тілаларлық мәселелер пайда болады.

Сол жағынан қазақ тілін оқып үйренемін деп жүрген бауырларымызға қызықты болады деген үмітпен біраз мысалдарды жинап, қарастырамыз! Біздің тіліміз туралы өзге тілшілер әдемі сипаттама береді. Мәселен, татар тілшісі *Хисбулла Фахриевич Гульзизин-Хазратов-Кушинов былай дейді: «Сырлы тіл, жырлы тіл, нұрлы тіл-қазақ тілін жасырлар бойы қастерлеп сақтағандарыңыз үшін, қазақ бауырлар, сіздерге бек зор рахмет!»* [1].

Қазақ тілін үйрену көпшілік ойлағандай қиын емес. Адамның сөздік қоры жеткілікті болса және түрлі қосымшаларды дұрыс қолдана білсе, етістіктің негізгі үш жағын меңгерсе, оның қазақ тілінде таза, қатесіз сөйлеуге көмегін тигізеді. Бірақ соның өзінде адам шатасып қалатын кездері де болады. Бұған себеп – сөздердің айтылуы және жазылуындағы өзгешеліктің болуы. Егер мұқият тыңдап жұмыс істесе, бұл мәселені де шешуге болады.

Біз білетіндей қазақ тілінде 5 стиль бар.

- Ауыз екі сөйлеу стилі
- Ғылыми стиль

- Ресми стиль
- Публицистикалық стиль
- Көркем әдебиет стилі

Қарап тұрсақ, ауыз екі сөйлеу стилінен басқасының барлығы қағазға жазылып, оқуға жіберіледі. Бірақ ол жерде, яғни ауыз екі сөйлеуде де грамматиканың рөлі зор саналады. Күнделікті сөйлеу кезінде де дұрыс, қатесіз сөйлей алу, бұл да – мәдениеттіліктің белгісі.

Тарихымызға кішкене бет бұратын болсақ, Қазақстан қаншама жылдар бойы Ресейдің қол астында болғандықтан, орыс тілінің қолданысы қазақ тілімен салыстырғанда жоғары деңгейде болды. Тәуелсіздігімізді алып, жеке мемлекет болсақ та, орыс тілінің ықпалынан ажырай қойған жоқпыз. Ол тілден келген сөздер өте көп: бәтеңке-ботинок, самауырын-самовар және т.б. Қазақша таза сөйлейміз десек те, екі тілдің қосындысынан грамматиканың, орфографияның нормалары бұзылып жатады. Бұл – тілдің құнын, табиғилығын жоғалтатын мәселе. Ендеше, көп кездесетін сондай мәселені талдап кетейік.

Деп айтты, деп біледі, деп атап өтті деген құрылымдарды пайдалану орыс тілінің қолданысына ұқсамайды. Егер орыс тілінде ол тіркестер сөйлемнің басында берілсе, қазақ тілінде сөйлемді аяқтаушы жолдар ретінде қолданылады. Мысалы, *«Он сказал: - Поеду к брату»* дегеннің аудармасы, *«Ол: - Ағама барамын,- деп айтты»* дейміз. Бірақ орыс тілді тіл үйренуші бұл сөйлемді *«Ол айтты: Ағама барамын»* деп қателеседі.

Осындай олқылықтардың себебі туралы Алаш қайраткері Міржақып Дулатұлы былайша пікір білдіреді: *«Қазақ тілі – бай, таза іргелі жұрт тілі деп бәріміз де айтамыз... Бірақ құр бай, таза деумен тіліміз өздігінен сақталып, әдебиетіміз өрбіп кете ала ма? Қай жұрттың тілі болса да, ту басында біздікі секілді таза да, бай болған. Бірақ олар көрші жұрттардың сөзі қосыла-қосыла, жүре бұзылған. Біздің қазақ тілі бұрын ылғалсыз таза болса да, бұл кезде басқа жұрттармен араласа бастадық, басқа жұрттардың оқуын оқыдық... Бір жағы Бұхара бір жағы Мекке, Медине, Стамбұлдардан да оқып қайтқандарымыз да бар. Солардың бәрі елге ноғайшылап, арабшылап, сартшылап қайтып жүр. Бұлардың сөйлеген сөзінде, жазған хатында шет жұрттардың тілі аңқып тұр... Қазақ тілін сақтаймыз, балаларымыз қазақша болсын дегенде бұлардың бәрінің негізі «Тіл-құрал» екенін ұмытпасқа керек» [2].*

Шынында да, қарап тұрсақ тілді үйрену, жан-жақты даму – бұл қазіргі заманның ең басты талабы және кемінде екі тіл білу өте маңызды. Тіл – тек сөйлеу құралы ғана емес, оған қоса елдің бүкіл тарихымен, дәстүрлерімен, наным-сенімдерімен танысуға мүмкіндік беретін құрал. Бірақ шет тілін үйрену жолында әр адам ана тілінің заңдарын бұзбағаны жөн.

Осы мәселеге сай бір қызық оқиғаны айтып бергім келіп тұр. Бір күні баланың атасы даладан кіріп, оның әжесіне *«Оны киіндір, далаға шығарайын»* десе, немересі келесі бөлмеден атып шығып, *«Киндер? Где он?»* - деп тәттімен шатыстырыпты. Бұл жерде *киіндір* етістігі баланың есіне *киндер* (kinder) шоколады түсіріп тұр.

Киіндір сөзі секілді, кейбір тіркестерді естуіне қарай жазатын адамдар да кездеседі. Ауыз екі сөйлеуде көп сөздер қысқартылып немесе көрші сөзбен қосылып айтылып кетеді. Мысалы, *«әкелатыр, келатыр, келамаймын, барамаймын»* деген сөздерді естіп қаламыз. Әрине, бұл сөздерді қолданушы тікестердің дұрыс нұскасы *«келе жатыр», «әкеле жатыр», «келе алмаймын», «бара алмаймын»* екенін білген жөн.

Қазақ отбасында дастарқан көп жайылады, үйлерінен қонақ үзілмейді. *«Қонақ келсе үйге береке, ырыс келеді»* деген сенімді ұстанған. Үстелге бар дәмдісін қойып барлығы жиналған кезде ет алып келеді, қымыз, шұбат ұсынады және маңызды тағам ретінде ет

сорпасын да береді. «Ет-етке, сорпа-бетке» деген мақал да жай айтылмаған. Соны білген апа-әжелеріміз «*сорпіішiңдер*» деген ықыласты сөзді жиі айтып отыратын болған. Бұл сөзді көбіне кішкентай балалар түсінбейтін, ал әжелеріміздің айтып жатқаны «*сорпа ішiңдер*» дегені ғой. Қарап тұрсақ барлық мысалдарда бірінші сөздің соңы мен екінші сөздің басында қатар келген екі дауыстының біріншісі түсіп қалатынын байқаймыз.

Кейде шет тілдерден алынған сөздерді де тілімізге қосып жіберетініміз бар. Нәтижесінде «*Звандаватр*» деген секілді сөздерді естіп қаламыз. Бұл сөз негізінен қазақ тілінің лексикасына жатпайтын сөз, орыс тілінен алынған «*звонить*» деген сөз қазақша - «*қоңырау шалу*». Сондықтан тілімізді шұбарламай «*қоңырау шалып тұр*» немесе «*қоңырау шалып жатыр*» деп айтқанымыз дұрыс болады.

Кейде етістіктердің кейбір жағы қосымшаны талап етпейді. Мәселен, келер шақтың үшінші жағына сұрақ қойғанда -ды -ді жалғаулары қолданылмайды: «*жарасады ма, болады ма*» емес, «*жараса ма, бола ма*» - дұрыс.

Ең жиі кездесетін қатенің бірі – адам өзіне байланысты нәрсені айтып тұрғанда «*менің*» деген сөзді қолдануы. Мысалы: «*Менің осы жазға керемет мақсаттарым бар, отбасымды шет елге қыдыртсам ба деп едім*» деген сөйлемге мән берейікші. Оқығанда «*менің*» сөзі «*менім*» болып естілуі мүмкін, ал егер естілуімен жазылатын болса қате болып саналады, осыған мұқият болған дұрыс. Яғни, «*менім*» емес «*менің*» деп жазылуы дұрыс. Сол секілді «*маған*» сөзінің «*мағам*» болып естілуі де – табиғи құбылыс. Мұндай сөздерді көбінде сәбилер қолданады.

Жазылуы мен айтылуына байланысты осындай өзгешеліктерді кез келген сәтте кездестіре аламыз. Осы тақырыбымызды ары қарай түсінікті ету үшін бір керемет, әсерлі әнді талдай кетсек:

«Жас едім өмірге еркін бойламаған,

Күні ертең не боларын ойламаған» [3] деген ән жолдарында асты сызылған тіркестер дұрыс жазылған. Алайда оларды дыбыстау кезінде бірінші тұрған дауыстыны айту міндетті емес. Тіліміздің заңдылығына қарай, екі сөздегі қатар келген екі дауыстының тек екіншісі ғана дыбысталады. Жоғарыда келтірілген мысалдар осы заңдылықтың нәтижесінен туған. Бірақ, біз жазылуында да, айтылуында да екі ережені сақтауымыз керек: *бара алмаймын деп жазсақ* – дұрыс. Ал айтқанда *баралмаймын болады*.

Мұқият қарасаңыз, осы әнде бірнеше шумақта қатар кездесетін екі сөздің арасы дауыстылардан тұратын тіркестер көп. Оларды әуенсіз айтқанда орфоэпиялық ережені сақтағанымыз дұрыс.

Қорыта келе, осы мақала тіл үйренуде көпшілікке көмегін тигізді деп ойлаймын. Қадыр Мырза Әли бабамыз:

«Ана тілің біліп қой,
Еркіндігің, теңдігің.
Ана тілің біліп қой,
Мақтанышың, елдігің.
Ана тілің – арың бұл,
Ұятың боп тұр бетте.
Өзге тілдің бәрін біл,

Өз тіліңді құрметте!» [4] деп айтқандай, ана тіліміздің табиғатын сақтау үшін оны шұбарламай, грамматикалық нормаларына сай орфографиялық және орфоэпиялық ережелерді де сақтау тіл қасиеті үшін маңызды.

Әдебиеттер:

- 1 Х.Ф. Гульзизин-Хазратов-Кусинов <https://bilim-all.kz/quote/6653>
- 2 Дулатұлы М. <https://bilim-all.kz/quote/11761>
- 3 Шаханов М., Тілендиев Н. Әке туралы ән. https://www.youtube.com/watch?v=UWzPhl_LlMY
- 4 Мырза Әли Қ. Ана тілің – арың бұл. <https://bilim-all.kz/olen/3208-Ana-tilin-%E2%80%93-aryn-bul>

АБАЙДЫҢ «ЖАЗ» ӨЛЕҢІНДЕГІ ЭМОЦИОНАЛДЫ ЕТІСТІКТЕР

*А.Молдағалиева - «Қазақ тілі мен әдебиеті»
білім беру бағдарламасының 1-курс магистранты,
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық
университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан*

Аңдатпа: Абай Құнанбайұлы шығармаларының тілі түрлі эмоционалды-экспрессивті бояулармен көркемделген. Бұл тіліміздегі сөз таптарынан тұратын лексикалық бірліктер, соның ішінде көбінесе етістіктер арқылы жүзеге асады. Ғылыми мақалада Абайдың «Жаз» өлеңіндегі эмоционалды етістіктер лексика-семантикалық сипатына қарай жеке топтарға бөлініп, әр топтағы эмоционалды етістіктердің мағынасындағы ерекшеліктер зерделенеді. Эмоционалды етістіктердің адамдардың тіршілік ететін табиғи ортасы, әлеуметтік орны, тұрмыс-салты және психологиялық ерекшеліктерін көрсетудегі маңызы анықталады. Ақын тіліндегі эмоционалды етістіктерді зерттеу барысында сипаттау, статистикалық, контекстік, және компоненттік талдау әдістері қолданылды.

Түйін сөздер: психолингвистика, эмоционалды етістіктер, лексика-семантикалық топтар, Абай Құнанбайұлы, «Жаз» өлеңі.

Аннотация: Язык произведений Абая Кунанбаева проиллюстрирован различными эмоционально-экспрессивными красками. Это происходит с помощью лексических единиц, в том числе часто через глаголы. В научной статье изучаются особенности значения лексико-семантических групп эмоциональных глаголов в стихотворении Абая «Лето». Определяется значение эмоциональных глаголов в отражении природной среды, социального места, образа жизни и психологических особенностей людей. При изучении эмоциональных глаголов в языке поэта использовались методы описательного, статистического, контекстного и компонентного анализа.

Ключевые слова: психолингвистика, эмоциональные глаголы, лексико-семантические группы, Абай Кунанбаев, стихотворение «Лето».

Abstract: The language of Abai Kunanbayev's works is illustrated with various emotionally expressive colors. This happens with the help of lexical units, including often through verbs. The scientific article studies the peculiarities of the meaning of lexical and semantic groups of emotional verbs in Abai's poem "Summer". The meaning of emotional verbs in the reflection of the natural environment, social place, lifestyle and psychological characteristics of people is determined. When studying emotional verbs in the poet's language, methods of descriptive, statistical, contextual and component analysis were used.

Key words: psycholinguistics, emotional verbs, lexico-semantic groups, Abai Kunanbayev, the poem "Summer".

Эмоция – психологиялық категория, адамның жан-дүниесінің ең қуатты көрінісі. Бұл термин адамға тән күрделі психикалық құбылыстардың жиынтығын білдіреді.

Лингвистикада біз эмоцияның тілде қалай берілетіндігі туралы мәселені қарастырамыз. Осы тұрғыда психология және тіл білімі ғылымдарының тоғысуы іске асады.

Л.Г.Бабенконың пікірінше, эмоцияның тіл арқылы берілуіне қатысатын сөздердің арасында етістіктер анағұрлым басым келеді [1, 155]. Етістіктің лексикалық құрамында қанша сөз болса, солардың әрқайсысының өзіне тән лексикалық мағынасы болады. Лексика-грамматикалық белгілері бірыңғай жеке сөз табы есептелетін етістіктердің өзі іштей бір-біріне мағына жағынан жақындықтарына орай топ-топқа бөлуге болады [2, 269]. Әрине, барлық етістіктерді толықтай топтастырып бөлу өте қиын, тіпті мүмкін де емес. Себебі етістіктер алуан түрлі ұғымды білдіріп, сөйлемде контекстке байланысты мағынасын өзгертіп тұруы мүмкін [3, 38]. Ғалымдар А.Ысқақов пен Ы.Маманов эмоцияны білдіретін етістіктерді көңіл-күй етістіктері деп атайды (қайғыру, күлу, жылау, қуану т.б.), ал М.Оразов етістіктердің бұл тобына эмоционалды етістіктер деген атау береді [4, 102].

Абай шығармаларының тілі түрлі эмоционалды-экспрессивті бояулармен көркемделген. Бұл тіліміздегі сөз таптарынан тұратын лексикалық бірліктер, соның ішінде көбінесе етістіктер арқылы жүзеге асады. Ақынның сондай шығармаларының бірі – «Жаз» өлеңі. Зерттеу барысында ақынның «Жаз» өлеңіндегі эмоционалды етістіктерді лексика-семантикалық сипатына қарай 4 топқа бөліп, әр топтағы эмоционалды етістіктердің мағынасындағы ерекшеліктерін анықтадық.

1. Кеңістіктегі қозғалысты білдіретін эмоционалды етістіктер: *бұрала басу, теңселу, айналу, жағалау* т.б. Мысалы:

Қыз-келіншек үй тігер,
Бұрала басып, былқылдап,
Мал ішінен *айналып*,
Бай да келер ауылға;
Асау мініп *теңселген*,
Жылқышылар кеп тұрса;

Бұл етістіктер кеңістікте бір жерден екінші жерге ауысу қозғалысын белгілейді де, олардың әрқайсысы жеке эмоционалды реңк арқалайды. Жайлауға көшкен байдың мал ішінен айналуы да, асау мінген жылқышылардың теңселуі де, қыз-келіншектердің бұрала басып билеуі де өлеңге өзгеше қарқын береді.

2. Сөйлеу мәнді эмоционалды етістіктер: *әзілдесу, кеңесу, қыңқылда, қаңқылда, жарамсақсы, жалпылда, мақұлда, басын изеу* т.б. Мысалы:

Жағалайды шешесін,
Ет әпер деп *қыңқылдап*;
Өзгелер *басын изейді*,
Әрине деп *мақұлдап*;
Малыңды әрі қайтар деп,
Малшыларға *қаңқылдап*;
Шақырып, қымыз берсін деп,
Жарамсақсып, жалпылдап;

Бұл етістіктердің барлығы сөйлеу үдерісін сипаттағанымен, адамдардың алуан түрлі көңіл күйінен хабар береді. *Әзілдесіп* – қуану, *қыңқылдап* – наздану, *қаңқылдап* – ашулану, *мақұлдап, басын изеу* – қанағаттану, *жарамсақсып, жалпылдап* – жағымпаздану эмоциясын білдіріп тұр.

3. Қимыл-қалпын білдіретін эмоционалды етістіктер. Бұл топты іштей адамға және жан-жануарлар мен табиғат құбылыстырының қимыл-қозғалысына қатысты деп бөлуге болады. Адамға қатысты: *сыңқылда, былқылда, сылқылда, күлу, қутыңда, жарқылда, қарқылда, қошемет қылу* т.б. Мысалы:

Ақ білегін сыбанып,
Әзілдесіп, *сыңқылдап*;
Жасы үлкендер бір бөлек
Кеңесіп, *күліп сылқылдап*;
Жас-бозбала бір бөлек
Су жағалап, *қутыңдап*;
Қаз сыпырса *жарқылдап*;
Бағанағы байқұс шал
Ауылда тұрып *күледі*,
Қошемет қылып қарқылдап.

Берілген эмоционалды етістіктер түрлі эмоция әсерінен туындаған қимыл-қалыпқа негізделеді. *Сыңқылда, қарқылда, сылқылда* етістіктері күлу кезіндегі дауыстың түрліше құбылуына байланысты болса, *қошемет қылу* осы сезім тудыратын дене қимылдары мен ым-ишараттарына сәйкес келеді. Ал *қутыңда, жарқылда* етістіктері ойнау, мәз болу мағынасын меңзеп тұр.

4. Жан-жануарларға және табиғат құбылыстарына қатысты: *күркіре, шұрқыра, қылтылда, салтылда, ыңқылда, шылтылда, бұлтылда, сымпылда, жылпылда, бұрқылда, аңқылда* т.б. Мысалы:

Күркіреп жатқан өзенге
Көшіп ауыл қонғанда;
Шұрқырап жатқан жылқының
Шалғыннан жоны *қылтылдап*,
Ат, айғырлар, биелер
Бүйірі шығып *ыңқылдап*,
Суда тұрып шыбындап,
Құйрығымен *шылтылдап*,
Арасында құлын-тай
Айнала шауып *бұлтылдап*,
Жоғары-төмен үйрек-қаз
Ұшып тұрса *сымпылдап*;
Бай да келер ауылға,
Аяңшылы *жылпылдап*;
Салтанатты байлардың
Самаурыны *бұрқылдап*.

Ағын судың, қонысты бойлап ұшқан үйрек-қаздың және мол шалғынға емін-еркін араласқан қалың топ жылқының күйлі кезін сипаттау үшін қолданылған *күркіре, шұрқыра, қылтылда, ыңқылда, шылтылда, бұлтылда, сымпылда, жылпылда* эмоционалды етістіктер тұтас бір халықтың өзінің қоршаған ортасын танудағы, қабылдаудағы психологиясынан, көңіл күйінен хабар береді.

Ақынның «Жаз» өлеңінде жалпы саны 30-ға жуық эмоционалды етістіктер анықталды. Олардың 13%-ы кеңістіктегі қозғалысты, 26%-ы сөйлеу мәнді, 26%-ы адамға, 37%-ы жан-

жануарларға және табиғат құбылыстарына қатысты қимыл-қалпын білдіретін эмоционалды етістіктер (1-диаграмма).

1-диаграмма. «Жаз» өлеңіндегі эмоционалды етістіктердің сандық сипаты

Қорыта келгенде, Абайдың «Жаз» өлеңіндегі эмоционалды етістіктердің лексика-семантикалық топтарындағы сөздер сараланып қарастырылды. Бұл тілдік бірліктер адамдардың тіршілік ететін табиғи ортасын, әлеуметтік орнын, тұрмыс-салтын және психологиялық ерекшеліктерін оқырманмен етеңе жақын таныстырады. Осыған орай, ақынның эмоционалды етістіктерді өз туындысында белсенді пайдалану себебі де айқындалады.

Пайдаланған әдебиеттер:

- Бабенко Л.Г. Эмотивная лексика в структуре предложения. – Свердловск: Изд-во Уральского гос. Ун-та, 1988. С. 145-156.
- Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. - Павлодар: С.Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, 2010. – 458 б.
- Маманов И. Қазіргі қазақ тілі. – Павлодар: С.Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, 2010. – 184 б.
- Оразов М. Етістік. – Алматы: Ы. Алтынсарин атындағы Қазақтың білім академиясының Республикалық баспа кабинеті, 2001. – 385 б.
- Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы. Шығармаларының екі томдық жинағы. Т.1: Өлеңдер мен аудармалар. – Алматы: Жазушы. – 2005 – 296 б.

«ОРАЛХАН БӨКЕЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ОНОМАСТИКАЛЫҚ КЕҢІСТІК»

*Ерсоветова Айман - Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия
Ұлттық Университеті Филология ғылымының магистрі*

Оралхан Бөкей шығармаларындағы ономастикалық кеңістік лингвистикалық және этномәдени тұрғыдан қарастырылды. Оралхан Бөкей шығармаларындағы ономастикалық атауларды толық қамтып, мұқият зерттеу көзделді. Көне кезеңге тән (түркі дәуірінен келе жатқан) атаулар тобы бөлек алып зерттелді. Осы арқылы тарихи атаулардың сөздік қорымызда сақталуын және бүгінгі таңдағы қолданысы айқындалды. Антропонимиялық және топонимиялық атаулардың лексикалық құрамы жинақталып, анықталды. Сонымен бірге Оралхан Бөкей шығармаларындағы мифологиялық кеңістік айқындалды.

Оралхан Бөкей шығармаларындағы жалқы есімдердің этномәдени семантикасының қарастырылуы – көркем мәтіндегі жалқы есімдердің этнолингвистикалық және лингвопоэтикалық сипатын зерттеуден көрінеді. Зерттеу барысында антропонимдердің, топонимдердің, мифонимдердің семантикасы анықталды. Олардың ономастикалық кеңістіктегі алатын орны мен қызметі ұлттық таным тұрғысынан түсіндірілді.

Тірек сөздер: Оралхан Бөкей, ономастика, топонимика, антропонимика, мифология, этнолингвистика.

В этой работе рассматривалось ономастическое пространство в произведениях Оралхана Бокея с лингвистической и этнокультурной точки зрения. Ономастические названия в произведениях Оралхана Бокея группировались и тщательно изучались. Отдельно изучена группа названий, характерная для античного периода (от тюркского времени). Тем самым было определено сохранение исторических названий в нашем

словарном запасе и их использование на сегодняшний день. Собран и определен лексический состав антропонимических и топонимических названий. Вместе с тем, было определено мифологическое пространство в произведениях Оралхана Бокея.

Рассмотрение этнокультурной семантики родственных имен в произведениях Оралхана Бокея выражается в изучении этнолингвистического и лингвопоэтического характера родственных имен в художественном тексте. В ходе исследования выявлена семантика антропонимов, топонимов, мифонимов. Их место и деятельность в ономастическом пространстве объяснялись с точки зрения национального познания.

Ключевые слова: Оралхан Бокей, ономастика, топонимика, антропонимика, мифология, этнолингвистика.

The thesis considered the onomastic space in the works of Oralkhan Bokey from a linguistic and ethno-cultural point of view. Onomastic names in the works of Oralkhan Bokey were grouped and carefully studied. A group of names characteristic of the ancient period (from the Turkic time) is studied separately. This determined the preservation of historical names in our vocabulary and their use today. The lexical composition of anthroponymic and toponymic names is collected and defined. At the same time, the mythological space in the works of Oralkhan Bokey was defined.

Consideration of the ethno-cultural semantics of related names in the works of Oralkhan Bokey is expressed in the study of the ethnolinguistic and linguopoetic character of related names in the literary text. The study revealed the semantics of anthroponyms, toponyms, and mythonyms. Their place and activity in the onomastic space were explained from the point of view of national knowledge.

Keywords: Oralkhan Bokey, onomastics, toponymy, anthroponymy, mythology, ethnolinguistics.

Елімізде ономастиканың қалыптасып қарқынды дами бастағаны өткен ғасырдың орта шені деуге болады. Бұл туралы Т.Жанұзақ еңбектерінде: Ономастика лексикология ғылымының ішінде қаралатын бір бөлім ретінде туып қалыптасқан. Қазақ ономастикасында 20 ғасырдың 50 жылдарында Айтым Әбдірахманов, Ғали Қоңқашбаев, Еркебай Қойшыбаев сынды ғалымдар болды. Одан кейін ономастикалық мәселелер докторлық, кандидаттық диссертациялар бойынша тақырыптар беріліп, өзінің әдіс-тәсілдері мен тарихы бар ғылым ретінде қалыптасты» [2, 110] деп келтіреді.

«Ұлан-ғайыр, кең байтақ жеріміздің тарихилығын дәлелдей түсетін ескерткіштің бірі – тарихи жер-су аттары. Тарихтың қарт куәсіндей мұндай атаулардың қазіргі біздің заманымызға жетуі ғажайып құбылыс. Орта Азиядағы туыстас түркі тілдес республикалармен салыстырғанда жерімізде тарихи атаулардың көбірек сақталуы сан-қилы тарихи оқиғамен байланысты. Ол атаулар түрлі ұлыстар мен тайпа, тайпалық одақтардың таралу шегін, мекен жайын, сол жерлердегі этностар мен этнотоптардың тарихын білдіреді...» [2, 112]. Бұл жерде жер-су атауларының тарих ғылымы үшін нақты дерек бола алатын тағы бір қызметі туралы айтылып тұр. Оралхан Бөкей шығармаларынан көне түркі, орта түркі дәуіріне тән *Алтай*, *Тарбағатай*, *Есіл*, *Ертіс*, *Сібір*, *Қап*, *Қырым*, *Алматы*, *Ташкент* сынды жер-су, елдімекен атауларын кезіктіре аламыз.

Оралхан Бөкей шығармаларындағы топонимдерден тарихилық, ұлттық бояу айқын білінеді. Қазақ жер-су атауларының орография, гидрография және макротопонимдер мен микротопонимдерден тұратыны белгілі. Соның ішіндегі орография мен гидрографиялық атаулар өзінің қазақ халқына тән ұлттық ойлау ерекшеліктері мен танымның жарқын мысалы бола алады. Бұл топонимдік атаулардың кумулятивтік, когнитивтік тұрғыдан

зерттеп анықтауды қажеттігін білдіреді. Мәселен, «Өз отынды өшірме» романындағы жер-су атауларына қарайық (1-кесте) [10].

ӨЗ ОТЫН ДЫ ӨШІР МЕ	Жер атауы	Құланды разъезі (12), Түркістан-Сібір магистралі (15), Кеңгір жотасы (16), Егіз қызыл станциясы (16), Айғыржал (18), Сағымжол (41), Ақжайлау (41), Арқа (41), Түркісіб шойынжолы (44), Ақши (53), Ақшоқы (57), Екірекей (59), Хабарасу (79), Балажайлау (79), Ойжайлау (79), Қараүңгір ауылы (80), Шәуешек (80), Қыз бейіті (жер аты, 80), Дайлат (80), Көкпекті (150), Александр Александрович Соболев (190), Сібір (190), Орта Азия (190), Айнабұлақ станциясы (195), Қырым (202), Еңірекей (220), Бесшоқы (220), Жарма (220), Биесыймас (230), Балтақара (230), Жидебай (306), Шыңғыс (306)
	Тау атауы	Тарбағатай (16), Алтай (16), Қап (85), Қызыл егіз төбесі (126), Шыңғыстау (127)
	Теңіз атауы Өзен атауы	Қызыл теңіз (57) Аякөз (13), Ертіс (22), Тасбұлақ (24), Шар (97), Ащысу (219), Барлы (230)

«Дарханның көзіне *Құланды разъезі* бұрынғыдан әлдеқайда сұлу, көркем көрінеді», «Жолаушы поэты, болуға керек, *Құландыға* тоқтамай оқша зулап өте шықты» [10, 12-13]. Романдағы *Құланды* атауы бұрыннан келе жатқан, өзіндік қойылу себебі мен тарихы бар атау. *-ды, -ды, -ты, -ті, -лы, -лі* жұрнақтары көне түрік заманынан бері белсенді қолданылған жұрнақ. Сондықтан осы жұрнақтар арқылы жасалған топонимдер көнеліктің белгісін бойына сақтаған атаулар деуге толық негіз бар. Осындай жұрнақпен келетін тағы *Көкпекті* атауы ұшырасады. «Әкесі Көкпекті жағындағы бір болыстың ұлын таяққа жығып қашып келген сіңірі шыққан кедей әрі момын кісі еді» [10, 150]. Бұл топонимжасам формантының қазақ жер-су атауларында жиі кездесетінін мына мысалдардан аңғаруға болады. *Көктұмақты, Көлді, Көлдібажаң, Көлеңкелі, Көпірлі, Күделі, Күйеліқара, Күкіртті, Күркелі, Күртікөл, Кіндікті, Кіші Арқалы, Кіші Борлы, Кіші Кендірлі, Кіші Қамқалы, Кіші Сүлікті, Кіші Үйірлі, Кіші Шағалалы* және т.б. [11, 403]. Аталған жұрнақтардың көнелігі туралы А.Әбдірахманов: «Сын есімнің *-лы/лі, -ді/ді, -ты/ті* жұрнағы арқылы топонимдер жасалады.

а) өсімдіктерге байланысты топонимдерге мысал: *Алматы, Жуалы, Жыңғылды, Қарағанды, Қозғалы, Көкпекті, Қурайлы, Мойынты, Сексеуілді, Темекілі, Теректі, Шеңгелді* т.б.

б) жануарларға байланысты топонимдерге мысал: *Арқарлы, Боталы, Бөрілі, Жыланды, Қарқаралы, Маралды, Текелі, Шортанды* т.б.

в) географиялық объектінің қасиетіне байланысты топонимдерге мысал: *Қайрақты, Нілді, Тәтті* т.б.

г) сол жерде болған, немесе қазірде де бар белгіге байланысты топонимдерге мысал: *Балғалы, Жарлы, Қазалы, Молалы, Тағалы, Шарбақты* т.б.» [4, 62].

Өз отынды өшірме романында *ты, ті, ды, ды* жұрнақтары арқылы жасалған екі атау бары айтылды. А.Әбдірахмановтың жіктемесі бойынша біріншісі *Құланды* – жануарға байланысты қойылған атаулардың қатары кірсе, *Көкпекті* өсімдіктерге байланысты аталған

топонимдер қатарына жатады. Ал бұл атаулардың қойылу себебі мен семантикасы туралы Б.Бияров: «Құлан сөзі «есектен үлкен, жылқыдан кішірек, жүйрік аңның» аты, зооним. Қазақстан даласында құландар молынан мекендеген кездерден, жер-су аттарында сақталып қалған. *Көкпек* сөзі «шөлді жерде өсетін ащы, қатты шөптің» аты, лебеда шөбі. «Көкпек шөбі мол өсетін жер» мәнінде топоним жасауға қатысады» [11, 310, 289].

О.Бөкей шығармаларында *Сұлушоқы, Ақшоқы, Айнакөл, Тентексу Айғыржал, Алқабел, Ақбұлақ, Шұбарағаш, Тар сұрлеу, Ирек асу, Жалпақөткел* атаулары құрамындағы *шоқы, бел, асу, өткел, су, көл, бұлақ, ағаш, сұрлеу, тас, теңіз, құм, жайлау, жол, сай* т.б. атаулар жалпыхалықтық географиялық терминдерді құрайтыны белгілі. Осындай географиялық нысандардың ерекшелігіне, сипатына қарай халық оларға жоғарыда көрсетілгендей аттар қойып отырған. Бұл топонимдердің халық танымынан хабар беретін қызметі. Оралхан Бөкей шығармаларында кей атаулардың қойылу себептерін де айтып отырады. Мысалы, «Қамшыгер» әңгімесіндегі *Түйетас* тау атауы жайында: «Алып қара тастың сыртқы пошымы жампозға тым ұқсас. Сондығы ма, кейін келе Түйетас атанып кетті ғой» [12, 171-б].

Оралхан Бөкей шығармаларындағы топонимдердің басым бөлігі Шығыс Қазақстанның жер-су атаулары екенін байқаймыз. Оған «Қар қызы», «Қайдасың қасқа құлыным», «Бәрі де майдан», «Сайтан көпір» т.б. шығармалардағы *Алтай, Тарбағатай, Шыңғыстау, Ата Қоңқай, Бала Қоңқай (тау), Аягөз, Бұқтырма, Қаба (өзен)* т.б. топонимдерді атауға болады. Әрбір жер-судың қойылу себебі мен тарихы бар. Мәселен *Айыртау* тау атауы тау жыныстарының бітісіне байланысты, екі аша, екі сала, екі тармақтан тұруымен байланыстыруға болады. Шығыс Қазақстанда Айыртау атты тау бары белгілі.

О.Бөкейдің «Қайдасың қасқа құлыным» шығармасында *Асау, Тентек, Тентексу* атты өзендер кездеседі. Бұл атаулардың өзеннің ағысына байланысты қойылғаны мәлім. Осы атпен аталатын өзен атаулары Қазақстанның көп жерінде сақталып қалған. Бұндай өзен атаулары өзеннің тентек бала сияқты немесе асау тай сияқты жұлқыну, ойнақтауына ұқсағандықтан солай аталған. Бұл халықтың метафоралық ойлауының жарқын көрінісі. «Сонау түтін шыққан тау табанында мың бұралып, бүктетіліп ағар асау өзен арыны біз құлдаған сайын өктем естілсе де, сол тентек өзеннің өзі телегейлі Айна көлге тоқырап жатыр. Тұлан тұтқан ұлы шуылы да сол көлге құяр сағасынан шорт үзіледі екен, ал көбік түкірген көл аса сабырға толы, салмақпен шолпығаны болмаса, кеңпейіл, жайсаң жүректі адамдай жайбарақат. Бұл көл Әулікөл деп аталатын. Асау өзен Тентексу атанатын. Қаршығаның үйі тұрған қойнауы Қыз сүйегі дейді, ал сонау жылқылы ауыл отырған төбе – Бөкенбай. Таңатар асуының үстінде сөнбей жалтырап қалған от әлі де есімнен шықпай келеді» [13, 18]. Осы алынған қысқа ғана мәтін үзіндісінен бірнеше жер-су атауларын байқаймыз: *Асау, Тентек су (өзен), Әулікөл, Таңатар (асу), Бөкенбай (төбе)*.

Сонымен қатар айқындау (эпитеттік) амалымен қойылған жер-су атаулары сөздік қорымызда көптеп кездеседі. Тілдік мағлұматтарды О.Бөкей шығармаларынан да көптеп ұшыратамыз. Мысалы, *Сұлушоқы, Ақшоқы, Тар сұрлеу, Ирек асу, Шұбарағаш* сынды атауларды айтуға болады. Айқындау тәсілімен жасалған жалқы есімдер, жалпы есімдер жайлы А.Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқыш» еңбегінде: «...Мұнан басқа көркейту мақсатпен айқындау бар. Мәселен, қызыл тіл, Алтай түлкі, Ақ сұңқар деген сияқты. Бұлай айқындау басында айыру мақсатпен айтылса да, соңынан көркейту мақсатпен айтуға айналған. Бұл күнде қызыл тіл, Алтай түлкі, ақ сұңқар дегенде, қызыл, Алтай, ақ деген сөздерді көбінесе көркейту үшін айтып жұмсаймыз. Сондықтан айқындаудың бұл түрі

көркейту деп айтылады. Көркейту я жалпы сипатты жалғыз нәрсеге теліп айтқанда, я нәрседе болмайтын болатындай етіп айтумен болады» [14, 24]. Біздің алып отырған мысалдағы атауларда олардың айрықша белгілері, халықтың көңілінде сәулеленген ерекшелігі атау берудегі негізгі өлшем болғанын аңғару қиын емес.

Ойымызды ары қарай сабақтасақ, О.Бөкейдің бірқатар шығармаларында Алтай өңіріндегі болған тарихи оқиғалардың ізін де байқаймыз. Мәселен, «Алтай өңірінде алпыс жылдан бері дәл осындай қалың қар жауғанын көрген жоқпыз, - деседі қариялар... *Өр Алтайды* жайлаған үш жылғы құрғақшылықтың есесін осынау ес жидырмай жауған қар қайтаратындай». «*Алтайдың* тамылжыған табиғаты тұрғанда, ыстығы миыңды қайнататын ыстығы бар Маңқыстауға келдім: Жасанды болса да осындай теңіз еді ғой. Дегенмен көк айдынды Атырауға не жетсін, шіркін! Енді үш күн шыдап, демалысымның қалғанын өз аулымда өткізгенім абзал шығар. Бала кезде жалаң аяғым талай таптаған тауы мен орманы, өзені мен көлі бар көк жасыл *Алтайға* тартамын. Жайлауға шығып, жылқышылар мен қойшылардың қара қосынан дәм татамын. Мүмкін, сонда ғана рухани тоқыраудан азаттанатын шығармын». «Өлі есімде май айының аяқ кезі болатын. Мемлекеттік емтиханға дайындалу қамына кіріскенбіз. Сабақ аяқталған, қол бос. Бұқтырма шанағынан асып-тасып жатқан, ағаш басы толық бүрлеп, Алтайдың ең бір тотыдайын таранған бойжеткен мезгілі еді [18, 104-105, 244, 268].

О.Бөкей шығармаларындағы топонимдерді туу, қалыптасуы, о бастағы мағынасы, қойылу себебі деген сұрақтарды Тіл білінің этимология саласы қарастыратыны белгілі. Тарихымыздың көне кезеңі б.з.д. және б.з. алғашқы жүзжылдықтары жататыны тарихшылар тарапынан анықталған. Ол кезеңдегі мәліметтерді біз қытай және парсы, грек деректерінен аламыз. Топонимдер тұрғысынан келгенде бұл дереккөздегі атаулар сол тілдің заңдылығына сай икемделген болып келеді. Ал өзіміздің төл жазуымыз рунада жазылған бітіктастардағы жер-су атаулары сол көне түркі кезеңінен келе жатқан атауларды анықтаудағы негізгі сүйенер айғақ екені даусыз. Осы салада аянбай еңбек еткен ғалым Ғ.Айдаров «*Алтун йыш – Алтай тауы, Ертіс – Ертіс өзені, Бес балық – қала аты, Аны – тау аты, Бөклі – жер аты, Байбалық – қала аты, Кем – Енисей өзені, Қазлұғ көл – Қазды көл, Қара кум – Қара құм, Қара көл – Қара көл, Көмур тағ – Көмірлі тау, Өтукен – тау аты*» [18, 53].

Оралхан Бөкей шығармаларындағы топонимдердің құрамы әртүрлі. Онда орография, гидрография және елді-мекен атаулары да (макротопонимдер мен микротопонимдер) көптеп кезігеді. О.Бөкей шығармаларындағы ірі жер-су аттары:

- орографиялық атаулар: *Азия, Қиыр Шығыс, Тарбағатай, Алтай, Қап, Қызылқұм, Мойынқұм, Арқа, Америка, Үндіқытай, Алатау, Ұлытау, Шыңғыстау*

- гидрографиялық атаулар: *Ертіс, Қара теңіз, Қызыл теңіз, Дунай, Днепр, Енисей,*
- елдімекен атаулары: *Сібір, Қырым, Мекке, Алматы, Моңғолия, Маңғыстау, Ақтау, Атырау, Москва, Париж, Рига, Берлин, Франкфурт, Қазақстан, Өскемен, Америка Құрама Штаттары, Одесса.*

Ономастиканың елдімекен атауларын қарастыратын саласы ойконимия аталатыны белгілі. Ойконимия ғылымы елдімекендердің қалыптасуын, олардың даму тарихын қарастыратын топонимиканың бір тармағы. Оралхан Бөкей шығармаларында кездесетін ойконимдер екі топқа бөліп қарастыруға болады. Ол жалпы түркілік атаулар және еуропалық атаулар (3-кесте).

3-кесте. О.Бөкей шығармаларындағы елдімекен атауларының топтастырылуы	
Ортақ түркілік ойконимдер	Еуропалық ойконимдер
Сібір, Қырым, Мекке, Алматы, Моңғолия, Маңғыстау, Ақтау, Атырау, Қазақстан, Өскемен	Москва, Париж, Рига, Берлин, Франкфурт, Америка Құрама Штаттары, Одесса

Топонимдік кеңістіктегі жер-су атауларының номинациясы негізінде антропоморфтық уәждер негіз болатындығы белгілі. Ол соматикалық тілдік маркерлер адамның дене мүшесі мен ішкі ағзасына қатысты болып, географиялық ортаға бағдарланады. Олар: төбе, бас, ми, маңдай, бет, мойын, көз, мұрын (танау), құлақ, иек, жақ, қабақ, қас, ауыз, иық, қол, қолтық, бел, арқа, аяқ, емшек, кіндік, қабырға, бүйір, бүйрек, тіс, жүрек, бауыр, ішек, қарын, қолқа, шат, сан, тізе т.б.» [9, 46]. О.Бөкей шығармаларында төмендегідей соматикалық атаулармен тіркескен топонимдер бар: *Мұзбел, Қыз сүйегі, Бөкенбай төбесі, Жалғызбет, Алқабел, Арқа, Сарыарқа, Қосжүрек*.

Тіліміздегі кісі есімдерінің бірнеше нұсқалары кездесіп жатады. Бұл әсіресе кірме есімдерге байланысты және тарихы тым әріге баратын антропонимдерді зерттегенде анық білінеді. О.Бөкейдің шығармаларындағы жалқы есімдердің көбін антропонимия алып жатыр. Алдымен есімдердің сөздік құрамының басым бөлігін қазақтың төл есімдері құрайды.

О.Бөкей (1943-1993) XX ғасырда өмір сүргендіктен шығармалары да осы кездегі өмірді, осы дәуірдегі адамдардың тұрмысын суреттейтіні түсінікті. Сондықтан О.Бөкей шығармаларынан XX ғасырдағы қазақ антропонимдерінің көрінісін, қазақтар осы дәуірде балаларына қандай атаулар қойды, не үшін қойды деген сұрақтарға жауап табуға көптеген мағлұматтар ұсынатыны шүбәсіз. Жазушының «Өз отынды өшірме» романынан келесідей ер есімдері жинақталды: *Дархан, Кеңгір батыр, «Рачок сырнайшы» (Дарханның соғыс жылдары кезіндегі лақап аты), Қамбаржан, Қамбар, Омар бай, Оспан, Көкебай, Бати, Бұхар баба, Еркін, Еркін Омарұлы Кенжин, Кенже, Абай, Керенский, Долдаш, Едіге, Таңатар, Мұхаммет, Құлаша, Мәметек, Николай, Рачок ата (Дарханды ауыл балалары осылай атайды), Солтан, Соболев, Біржан сал, Ақан сері, Құнанбай, Қисық, Ақжүніс, Баян, Ғабдолла, Мұрат, Лұқпан хакім, Қожса Ахмет Яссауи, Төлен, Сомлен, Тұрар Рысқұлов, Владимир Сергеевич Шатов, Иванов, Ақназаров, Қаранар, Құсенов, Ақай, Жалғас, Сен-Катаяма, Исаев Ораз, Барақ батыр, Солтабай, Байқора, Қаражан, Төленді, Дүйсен, Ермек, Байғабыл, Қазтай, Асқар, Серік, Берікжан, Жеңіс*. Осы шығармадағы әйел есімдері: *Гүлия, Дүрия, Гүлім (жеңгесі Гүлияны осылай атайды), Рахия, Ратима, Долдаш, Жамал, Мәметек, Ақжүніс, Баян, Жібек, Фатима, Қаражан*. О.Бөкей шығармаларында *хан, бай, құл, гүл, жан, бек, тай* есім жасауға қатысатын сөз бөлшектері арқылы жасалған есімдер де кезігеді: *Бархан, Сейітқұл, Серік, Шығайбай, Жұмагүл, Егемқұл, Нұргүл, Әлікұл, Әтіркүл, Жазылбек Қуанышбаев, Сейітқұл Тәңірқұлов, Данагүл* (Құм мінезі повесінен); *Бақытжан, Нұржан, Аманжан, Алмажан, Тұрлыбек, Әлібек* (Қар қызы повесінен); *Тасжан, Құнанбай, Тоғжан, Амантай, Итбай, Бауыржан* (Жетім бота повесінен); *Құсбек, Жантай* (Мынау аппақ дүние повесінен).

Көркем шығармалар оқырманның бойындағы эстетикалық талғамын көтеріп, оның ішкі мәдениетін жоғарылататын құрал екені белгілі. Осындай ықпал ету мақсатында жалқы есімдердің атқаратын қызметі де ерекше. Сонымен бірге ол шығарманың тақырыбы, айтар ойымен астасып отыратыны тағы бар. Мәселен, жер-су атауларының көздің жауын

алатындай сұлулығы жазушыға шабыт беріп, ол шабыт көркем сөз арқылы оқырман санасына барып ұялайды. Оған қоса түрлі суреттеулер арқылы оқырман сипатталып отырған жер жайлы түрлі қосымша ақпараттар алады, яғни оның аялық білімін кеңейтуге де үлес қосары даусыз. Ал кісі есімдерінің лексикалық құрамы арқылы, біз, белгілі кезеңдегі антропонимиялық тізіммен, басқаша айтқанда, ат қою дәстүрімен таныс боламыз. Екіншіден, антропонимдер кейіпкердің мінез-құлқын білдіру қызметінде атқара алады. Мәнмәтінге байланысты жалқы есімдердің түрлі қызметтері дипломдық жұмыста көрсетіліп отырады. Үшіншіден, сол кезеңнің әлеуметтік сипатын алдымызға ұсынады. Кісі есімдерінің құрамындағы төл есімдер мен кірме есімдердің арасын ажыратып, ара-салмағын шығаруға өзіндік септігін тигізеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

- Мәдиева Г.Б., Иманбердиева С.Қ. Ономастика: зерттеу мәселелері, – 2005. 240 б.
- Жанұзақ Т. Қазақ ономастикасы. I том. –Астана, 1С-Сервис, 2006. 400-б.
- Иманбердиева С.Қ. Тарихи ономастикалық кеңістік (X-XIV ғғ. түркі жазба ескерткіштері негізінде). Филол. ғыл. докт. дис. – Алматы, 2010.
- Әбдірахманов А. Қазақстанның жер-су аттары. – Алматы: Қазақ ССР Ғылым академиясының баспасы, 1959. 220 б.
- Сағындықұлы Б. Қазіргі қазақ тілі. Лексикология. 1-бөлім: Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2008. 101 б.
- Аманжол А.С. Түркі филологиясының негіздері. – Алматы: Мектеп, 2012. – 344 б.
- Сағидолдақызы Г. Түркі (қазақ) және моңғол халықтарының тарихи-мәдени байланыстарының топонимияда бейнеленуі. –Алматы, 2000. -254-б.
- Әбдуәлиұлы Б. Қазақ ономастикасының сардары. – Алматы: Әрекет-принт, 2018. – 227 б.
- Рысберген Қ.Қ. Ұлттық ономастиканың лингвокогнитивтік негіздері. – Алматы: Дайк-Пресс, 2011. – 328 б.
- Бөкей Оралхан. ӨЗ ОТЫҢДЫ ӨШІРМЕ. Роман. / Оралхан Бөкей. – Алматы: Ел-шежіре, – 2013. Т. 1. – 392 б.
- Бияров Б. Жер-су аттарының сөзжасамдық үлгілері. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2012. – 460 б.
- Бөкей О. ШЫҒАРМАЛАРЫ. Әңгімелер. – Алматы: Ел -шежіре, – 2013. Т. 4. – 384 б.
- Бөкей О. Шығармалары. Повестер, әңгіме-хикаяттар, пьесалар. – Алматы: Ел-шежіре, - 2013. Т. 5. – 384 б.
- Байтұрсынұлы А. Әдебиет танытқыш. Зерттеу мен өлеңдер. Алматы: Атамұра, 2013. – 208 б.
- Жанұзақ Т. Қазақстан географиялық атаулары. – Алматы: Арыс, 2005. 121, 125-б.
- Жартыбаев А.Е. Орталық Қазақстан аймақтық топонимиясының өзекті мәселелері. – Алматы: КИЕ, 2009. – 240 б.
- Оралхан Б. Шығармалары. Роман, повестер. – Алматы: Ел-шежіре, 2013. Т.2. – 384 б. 3-б.
- Оралхан Б. Шығармалары. Повестер. – Алматы: Ел-шежіре, 2013. Т.3 – 384 б.

ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНА ОРТАҚ ҚОЛӨНЕР БҰЙЫМДАРЫ АТАУЛАРЫНЫҢ ЛЕКСИКАСЫ

*Елеусінова Ботакөз - Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ
Филология ғылымдарының магистрі Нұр-Сұлтан, Қазақстан.
botakoz.eleusinova@mail.ru*

Аңдатпа. Мақалада түркі халықтарының тіліне салыстырмалы фонетикалық-фонологиялық талдау жасалды. Бұл түркологиядағы өзекті мәселелердің бірі. Түркі халықтары бірлігінің тілдегі көрінісі әлі де көптеген зерттеулер мен еңбектерді қажет етеді.

Кілт сөздер: түркі халықтары, қолөнер бұйымдары, қазақ тілі, өзбек тілі, қырғыз тілі, түрік тілі

Аннотация. В статье проведен сравнительный фонетико-фонологический анализ языка тюркских народов. Это одна из актуальных проблем в тюркологии. Отражение объединения тюркских народов в языке по-прежнему требует большого количества исследований и трудов.

Ключевые слова: тюркские народы, ремесленные изделия, казахский язык, узбекский язык, киргизский язык, турецкий язык

Abstract. The article presents a comparative phonetic and phonological analysis of the language of the Turkic peoples. This is one of the urgent problems in Turkology. The reflection of the unification of the Turkic peoples in the language still requires a lot of research and work.

Keywords: Turkic peoples, handicrafts, Kazakh language, Uzbek language, Kyrgyz language, Turkish language

Сан ғасырлық түркі халықтарының тарихына көз жүгіртсек, тілі мен дінінің бір екендігін, болмыс-бітімдерінің ұқсастығын, өмір сүру салты мен мәдениетінің ортақтығын көреміз. Бұл түбі бір түркі халықтарының туыстығын көрсететін айғақтар. Еліміздің президенті Қасым-Жомарт Тоқаев Кемелұлының түркі кеңесінің VIII саммитінде «тұтас түркі жұртын тарихи тамырластық пен ортақ мүдде біріктіреді» деген сөздері елдердің бауырластығын айқындап берді. Алайда уақыт өте тілдік, дүниетанымдық және әлеуметтік тұрғыдан азды көпті өзгерістерге ұшырағанын білеміз. Дегенмен, ұқсастықтары да аз емес. Тіпті сол халықтарды бірлестіретін «түркі» атауы да кейбір деректерге сүйенсек, «түркүн», «төркін», «төргін», «түркін» сөздерінен шыққанын аңғаруымызға болады [1, 15]. Төркін-тұрмысқа шыққан қыздың ағайыны, туған-туысқаны [2, 818]. Бұл сөздің өзі түркі халықтарының туысқан екендігінің тағы бір дәлелі. Түркі халықтарының мәдениеті мен тілін салыстырмалы түрде зерттейтін бірнеше еңбектер бар. Сонау Махмұд Қашқаридың «Диуани лұғат ат-түрік» еңбегінен бастап, қазіргі таңдағы түркологтардың атқарып жатырған орасан зор еңбектерінің түркі халықтары үшін пайдасы ұшан теңіздей. Солардың бірі академик Ә. Қайдардың түркі әлемінде орны ерекше. Оның еңбектеріндегі түркі тілдерінің зерттелу тарихы, олардың топтастырылуы мен жіктелуі түркі халықтары үшін құнды дерек [3, 8]. Өзге түркі елдерінің арасында да түркітануға қосып жатырған елеулі үлестері бар ғалымдар біршама. Одан бөлек тақырыпқа тағы бір арқау болып отырған қолөнер бұйымдары атаулары. Академик Р. Сыздық: «қолөнер сөзінің түп төркіні Абай кезеңінен (мүмкін, тіпті Абайдың өзінен алынған болса керек)» - деп пікір білдіріп, Абайдың қара сөздерінен мынадай мысал келтіреді: «Егерде мал керек болса, қолөнер үйренбек керек. Алдау қоспай адал еңбегін сатқан қолөнерлі-қазақтың әулиесі сол» [4, 80]. Белгілі тілші-ғалым, ф.ғ.д. Е. Жанпейісов қазақ тілінің заттық мәдениет лексикасын этнолингвистикалық тұрғыдан зерттеп, ұлттық киімдермен киіз үй атауларының

шығу төркінін зерттеп, бірнеше түркі тілдерден мысал келтіреді[5]. Қолөнер де халықтың салт-дәстүрімен мәдениетінің негізгі объектілерінің бірі. Олай болса бұл зерттеу жұмысында түркі халықтарының (соның ішінде қазақ, өзбек, қырғыз, түрік) тілі мен мәдениетін сабақтастыра отырып, бұйымдар атауларының фонетикалық жүйесіндегі ұқсастық пен бірнеше нұсқаларын мысал ретінде келтіреміз.

М.Томановтың түркологиялық зерттеулері бойынша түркі тілдерін өзге тілдік семьялардан ажырататын және сол тілдерге ортақ 4 белгіні атап көрсетеді. Оларға фонетикалық жүйе, лексикалық қор, морфологиялық және синтаксистік құрылыс жатады.[6,7]. Белгілі түркітанушы М.Ескееваның еңбегінде де ұзақ тарихи-лингвистикалық даму жолынан өткен түркі тілдерінің фонетика-фонологиялық жүйесінің өзіндік ерекшеліктерімен дараланатынын атап, дәлелдеген[7,88]. Түркі тілдеріндегі **И** тіл алды дауыстыларының ішіндегі ең жіңішке, қысқандардың арасындағы ең қысқа фонема [8,115]. Түркі сөздеріндегі **и** және дыбыстарының себепсіз алмасуларын ғалымдар **і** дыбысының **и**-ден бөлініп шыққандығымен байланыстырады [9,49]. Бұл дыбыстық жағдаят қазақ тілімен өзге түркі тілдерінде кездеседі. Қолөнер бұйымдарының бірі, әйелдерге тән әшекей бұйым—білезік. Білезік—білекке салатын сәнді зат[10,215]. Білезік атауы жоғарыда аталған дыбыстық өзгерістерге ұшырап мынадай нұсқада қолданылады:

қазақ тілінде: **білезік**

өзбек тілінде: **билагузук**

қырғыз тілінде: **билерик**

түрік тілінде: **билезик**

Түркі тілдерінің салыстырмалы сөздіктеріне сүйенсек, бұл сәйкестік 25-30 мыңға жуық сөздерді қамтиды [8,120]. Осындай түркі тілдерінің дыбыс сәйкестіктерін салғастырмалы түрде зерттеген бірнеше еңбектер бар. Солардың бірінде, қазіргі түркі тілдеріндегі **ы** фонемасы тіл арты, ашық дауыстылардың қатарына жатады. Орыс тіліндегі **ы**-ға қарағанда жуандау естіледі. **Ы** фонемасы өзбек, ұйғыр тілдерінен басқа түркі тілдерінің бәрінде бар екенін және ол тілдерде **ы**-ның орнына «**и**» дыбысы қолданылатынын атап көрсеткен [11,94]. Түркі халықтарының барлығына дерлік ортақ тағы бір қолөнер бұйымының атауы—қамшы. Қамшы—қайыстан өрген, тобылғы сабы бар, көлік жүргізу үшін пайдаланылатын құрал[1,468]. Қамшы сөзінің туыс тілдермен фонетикалық жүйесін салыстырсақ:

қазақ тілінде: **қамшы**

өзбек тілінде: **камчи**

қырғыз тілінде: **камчы**

түрік тілінде: **камчы** болып келеді.

Жоғарыда келтірілген тілдік деректер мен мысалдар түркі тілдерінің бір-бірінен ерекшелігін толығымен айқындамайды. Дегенмен тілдік сәйкестіктер мен айырымдарды сөз еткен зерттеушілердің еңбегі әлі де жалғасуда.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. «Түркітануға кіріспе және салыстырмалы грамматикасы», —Алматы, 2018
2. Жанұзақов Т. Қазақ тілінің түсіндірмелі сөздігі» —Алматы, 2008
3. Қайдар Ә., Оразов М. Түркітануға кіріспе —Алматы, 2004
4. Сыздық Р. Абай шығармаларының тілі —Алматы, 1968
5. Жанпейісов Е. Қазақ ескіліктері —Алматы, 2018
6. Томанов М. Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы —Алматы, 1992
7. Ескеева М. Түркі тілдері жүйесіндегі қазақ тілінің тарихи орны —Астана, 2011

- 8.Серебренников Б.А.,Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюрских языков,1986
- 9.Раева Г.М. Түркі тілдеріндегі дыбыс сәйкестіктері —Алматы,2021
- 10.Қасиманов С. Қазақ халқының қолөнері —Алматы,1969
- 11.Исхаков Ф.Г.Характеристика отдельных гласных ф современных тюрских языках 1955

МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДЕГІ «АҚЫЛ» КОНЦЕПТІСІ ЖӘНЕ КОНЦЕПТІЛІК ӨРІСІ

*Аманбек Аққозы Аманбекқызы - Л.Н.Гумилев
атындағы ЕҰУ Филология ғылымдарының магистрі
Нұр-Сұлтан, Қазақстан. akkozyamanbek@mail.ru*

Аңдатпа. Мақалада қазақ мақал-мәтелдеріндегі "ақыл" концептісі және оның концептілік өрісі қарастырылды. Бұл ұғымның өрісін құрайтын мақалдардың бірнеше тақырыптық топтары анықталды. Мақалдар тақырыптық топтарға сәйкес талданды. "Ақыл" концептісін талдау барысында қазақ тілінің сөздіктері, мақал-мәтелдер жинағы, ғылыми еңбектер пайдаланылды.

Кілт сөздер: паремиология, концепт, концептілік өріс, ақыл, ғылым, мақал-мәтелдер.

Аннотация. В статье рассматривается концепт «ум» в казахских пословицах и его понятийное поле. Выявлено несколько тематических групп статей, составляющих поле данного понятия. Пословицы были проанализированы по тематическим группам. При анализе понятия «ум» использовались словари казахского языка, сборник пословиц, научные труды.

Ключевые слова: паремиология, концепт, концептуальное поле, ум, наука, пословица и поговорка.

Abstract. The article deals with the concept of "mind" in Kazakh proverbs and its conceptual field. Several thematic groups of articles that make up the field of this concept have been identified. Proverbs were analyzed by thematic groups. When analyzing the concept of "mind", Kazakh language dictionaries, a collection of proverbs, and scientific works were used.

Keywords: paremiology, concept, conceptual field, mind, science, proverb and saying.

Когнитивтік лингвистиканың қалыптасуында этнолингвистиканың алатын орны айрықша. Қазақ тілтаным ғылымында этнолингвистика саласының негізін салушылардың бірі академик Ә. Қайдардың зерттеулері осы танымдық лингвистиканың қалыптасуына ықпал етті. Бұл бағыт зерттеушілер үшін сөзсіз қызығушылық тудырып, лингвистикада өзектілігі артып келе жатқандықтан, олардың тарихи дамуындағы ұғымдарды зерттеу мәселесі туындайды. Ұғымдарды олардың мәтіндік бейнелерін зерттеу негізінде талдау, біздің ойымызша, мәдениет ұғымының белгілі бір кезеңдегі қалпын анықтауға және оны жиынтықта қарастыруға мүмкіндік береді. Ал оның даму эволюциясының басты көрсеткіштері – тілдік, мәдени және тарихи факторлар.

Қазіргі лингвистикадағы зерттеулердің бағыты осы парадигманың іргелі тұжырымы ретінде әлемнің тілдік бейнесі болып табылады.

Антропоөзектік – паремиялық айтылымдардың конститутивтік белгісі. Осыған байланысты әлемнің паремиологиялық суретін тілдің бір бөлігі ретінде зерттеудің маңызы зор. Мақал-мәтелдердегі өзек тұлға – адам және оның әр түрлі көрінісі, іс-әрекеті, мінез-құлқы, түрлі қасиеті, т.б. Мақал-мәтелдерде болмыстың күрделілігі мен қайшылықтары бар

жеке тұлғаның осындай түрлі қасиетіне, іс-әрекетіне эмоционалды-экспрессивті баға беріледі.

Профессор Ж. Манкеева «Қазақ тілін зерттеудің когнитивтік негіздері» атты ғылыми мақаласында негізгі үш қағиданы көрсетеді: 1. Қоғамдық тәжірибеге негізделу, яғни дәстүр жалғастығы, танымның қазыналық сипаты; 2. Таным модельдерінің символдық түрлері, яғни тілдің қызметі – ақпарат беру емес, бейнелеуге мүмкіншілік жасау. Яғни, тіл арқылы бейнелілік пен дүниедегі объективті шындықты субъективті түрде, символдар арқылы беру; 3. Таным модельдерінің жүйелі сипаты, сабақтастығы. Яғни, ол таным моделінің құрылымдарының тұтасуынан тұратынын сипаттайды [1, 41].

Мақал-мәтелдік концепт – этноқоғамның барлық мүшелері үшін құнды дүниетанымдық көзқарастарды қамтитын психикалық формация. Ғылыми мақалада қазақ паремиологиясындағы «ақыл» концептісінің өрісін талдауды жөн көріп отырмыз.

Концептілік өріс – көп қырлы, кеңістіктік, тұтас құбылыс. Кез келген тілдің концептілік өрісінің үшқырлылығы – тілмен, рухани мәдениетпен, объективті шындықпен өзара байланысуы және әсерлесуі нәтижесінде қалыптасады. Осыдан концептілік өрістің мынадай негізгі белгілерін көруге болады: 1) Көлемділік – халықтың мәдени тәжірибесі, мәдени дәстүрі мен түсініктерінің байланысын білдіреді; 2) Үшқырлылық – тілді халықтың мәдениеті, тарихы, дүниетанымын қамтитын құбылыс ретінде көрсетеді; 3) Тұтастық – концептілік өріс белгілі бір халықтың тұтас ұлттық мәдениетін сипаттайды. «Сөздің семантикалық немесе ассоциативтік өрісінде жатқан ақпарат өзінің құрамында когнитивті және прагматикалық білімдердің элементтерін бейнелейді. Мысалы, сөздің ассоциативті өрісінде бар «семантикалық контекст» өз қатарында концептінің иерархиялық ұйымдастырылуындағы түрлі қатынастарды береді» [2, 5]. Сонда концептілік өріс аясы динамикалық құбылыс деген қорытынды шығарсақ болады. Белгілі бір ұғымды білдіретін концепт туралы ақпарат, түсінік жиналған сайын ол туралы концептілік ая да кеңейе береді.

Қазақ тілінің сөздіктерінде «ақылға» мынадай анықтамалар берілген:

- Қазақ тілінің кірме сөздігінде: «*ақыл*» - «*ұғу, түсіну, аңғару*», «*ес, сана, ой, зерде*», «*даналық*» [3].

- Әдеби тілінің сөздігінде: «ақыл» — адамның ойлау қабілеті, сана-сезім [4].

- Энциклопедиялық сөздікте: «ақыл» — адамдардың сана-сезімін, жан-қуаттары мен қасиеттерінің жағымды жақтарын көрсететін мағынасы кең психологиялық категория [5].

«Ақыл» концептісі: «*ұғу, түсіну, аңғару*», «*ес, сана, ой, зерде*», «*парасат, пайым*», «*даналық*», «*ақыл сұрау*», «*ақыл айту*», «*ақыл-ой таразысы*», «*ақыл беру*», «*ақылға салды*», «*електен өткізді*», «*қабырғасымен ақылдасу*» сынды сөздер мен сөз тіркестерінде кездеседі. «Ақыл» концептісіне берілген сөздерді басты назарға алып, тақырыптық топтарын ажыраттық. Оны сызба түрінде былай көрсетуге болады:

«Ұғу, түсіну, аңғару» мағыналық өрісі бойынша мақал-мәтелдер. «Тентектің *ақылы* түстен кейін кірер» [6, 94], «*Ақылды* жау *ақымақ* туысыңнан артық», «*Ақылы жоқтың* жақыны жоқ». Қазақтың ұлы ойшылы Абай Құнанбайұлы өзінің философиялық тұжырымдарға толы қара сөзінде адамның ақылдылығын анықтау турасындабылай дейді: «Ақылды кісі мен ақылсыз кісінің, менің білуімше, бір белгілі паркын көрдім... есті адам орынды іске қызығып, құмарланып, іздейді екен-дағы, күнінде айтса, құлақ ойласа, көңіл сүйсінгендей болады екен» [7, 140]. Ал үлкендердің сөзін ұғу, сыйлау, жол сұрау, халқымыздың жазылмаған дала заңы десек те болады. Оны мына мақалдар дәлелдейді: «*Жақсының айтқан ақылы* – *Алуа, шекер, балмен тең*», «*Алтысқа келгеннен ақыл сұра*»,

«*Ақыл алсаң азбассың, Көпті көрген көнеден*». «Ес, сана, ой, зерде» мағыналық өрісі бойынша мақал-мәтелдер. Қазір трендке айналған сөздердің бірі – «*саналылық*». «*Саналы оқу*», «*саналы өмір сүру*», «*саналы ұрпақ*» сынды тіркестер сөз қолданысымызда жиі кездеседі. Белгілі бір деңгейде бұл ұғым да ақылдың өлшемі. Жүрдім-бардым қарай салу емес, жауапкершілікпен, түйсікпен ойлана отырып жасайтын әрекет. Қазақ халқы бұл туралы «А, Құдайым бала бер, Бала берсең *сана бер. Санасыз* бала бергенше, Артынан бәрін-бәрін ала бер» дейді. Санасыздықтың соңы өкінішке, ақымақтықпен жасалатын, ұятқа қалдыратын әрекеттерге әкеліп соқтыруы мүмкін. «Білім *сананы* ағартады» деген мақалда білім саналы болып, сапалы өмір сүруге жол бастайтыны туралы айтылған. «*Санасызды адам екен*» *деме де, Қанша айтса да сенбе ондай немеге*» [8, 254] деген мақалдан санасыздың бірден негатив ой тудыратын кейіпкер екенін аңғарамыз.

«Даналық» мағыналық өрісі бойынша мақал-мәтелдер. Даналықтың ақылсыздан емес, ақылды адамнан шығатыны айтпаса да түсінікті. Ал даналық – өмірлік тәжірибеге сүйенетін терең ақыл, ақыл-ой дамуының ең жоғары дәрежесі ретінде бағаланады. Ол туралы халқымыз «Ғылым дәреже береді, *даналық* бермейді», «Кісіліктің тұтқасы – *даналық, Даналықты* дарытқан – саналылық» деп сараптайды. Бұл мақалдардан даналықтың уақыт еншісінде, ал ғылымға оқумен, яғни өмірлік сабақтар арқылы жететініміз байқалады.

«Парасат, пайым» мағыналық өрісі бойынша мақал-мәтелдер. «*Ақылдың өлшемі – парасат*», «*Ақылың болса, алдымен арыңды сақта, Сонан соң малыңды сақта*». Бұл мақалдардан дүниеден бұрын ар-ұятты бірінші орынға қойған қазақ халқының тағы бір даналығын көре аламыз. «*Ашу қысса, ақылың ғайып болады*» деп, адам өзін өзі ұстай алмайтын сондай бір сын сағаттарда ақылға жүгінуді, ақылды тыңдауды айтады. «*Ашу – дұшпан, ақыл – дос*», «*Ашу алда, ақыл артта*», «*Ашу жұты – тау жұты*» ашуға ерік бергенде әттеген-айлап қалатын әрекеттерге барып жатамыз да, артынан үлкен өкініштерге ұласады. Сондай келеңсіз жағдайларға ұрынбас үшін ақылды іске қосу қажет.

Мақал-мәтелдерде берілген ұғымдардың жиынтығы негізінде белгілі бір этнос әлемінің тілдік бейнесін бағалауға болады. Дүниенің ұлттық тілдік бейнесінің құндылығын, ерекшелігін анықтауда мақал-мәтелдердің маңыздылығы даусыз. Мақал-мәтелдер халықтың көп ғасырлық өмір тәжірибесін қорытып, адамның іс-әрекетіне, оқиғаларға, құбылыстарға эмоционалды-экспрессивті баға береді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

- Манкеева Ж.А. Қазақ тілін зерттеудің когнитивтік негіздері// Тілтаным, 2001. №4. 39-43б .
- Гиздатов Г.Г., Шеляховская Л.А. О соотношении концептуальных и языковых структур // Функционирование единиц языка и речи. – Караганда, 1994.
- Қазақ тілінің кірме сөздер сөздігі / Құрастырғандар: Ш. Құрманбайұлы, С.Исақова, Б.Мизамхан және т.б. Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2019. – 596 б.
- Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 1-том. / Құраст. Т.Жанұзақ, С.Омарбеков, Ә.Жүнісбек және т.б. - Алматы, 2011. - 752 б.
- Психология: Энциклопедиялық сөздік / Бас ред. Б.Ө. Жакып. - Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2011. - 624 б.
- Бабалар сөзі: Жүз томдық. – Астана: “Фолиант”, 2010. 65-том. Қазақ мақал-мәтелдері. – 2010. – 414 бет.
- Абай. Қара сөз. Алматы: «Көшпенділер». 2009.-160 б.
- Бабалар сөзі: Жүз томдық. – Астана: “Фолиант”, 2010. 66-том. Қазақ мақал-мәтелдері. – 2010. – 350 бет.

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТАТАР ТІЛДЕРІНЕ ОРТАҚ ЛЕКСИКАНЫҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

*Мырзатаева Асыл Қуандыққызы - Л.Н.Гумилев
атындағы ЕҰУ Филология ғылымдарының магистрі
Нұр-Сұлтан, Қазақстан. assylmk@gmail.com*

Аңдатпа. Мақалада қазақ және татар лексикасын тіларалық деңгейде салыстыра отыра, екі тілге тән бірдей семантикалық қатынастар анықталды. Зерттеу барысында екі халықтың ортақ тақырыптық топтары сараланып, ұқсастықтары басым атауларға назар аударылды. Ортақ ұғымдарға этимологиялық шолу жасалды. Талдау барысында татар-орыс, татар-қазақ сөздіктері мен ғылыми еңбектер пайдаланылды.

Кілт сөздер: татар, қазақ, лексика - семантикалық талдау.

Аннотация. В статье, сравнивая казахскую и татарскую лексику на межъязыковом уровне, выявлены одинаковые семантические отношения, характерные для обоих языков. В ходе исследования были дифференцированы общие тематические группы двух народов, обращено внимание на слова с преобладанием сходства. Проведен этимологический обзор общих понятий. В ходе анализа были использованы татаро-русские, татаро-казахские словари и научные труды.

Ключевые слова: казахский язык, татарский язык, лексико - семантический разбор.

Abstract. In the article, comparing the Kazakh and Tatar vocabulary at the interlanguage level, the same semantic relations characteristic of both languages are revealed. In the course of the study, the common thematic groups of the two peoples were differentiated, attention was paid to names with a predominance of similarity. An etymological review of general concepts is carried out. Tatar-Russian, Tatar-Kazakh dictionaries and scientific works were used in the analysis.

Keywords: Kazakh language, Tatar language, lexico - semantic analysis.

Түркі тілдерін зерттеудегі ең маңызды аспектілерінің бірі туыстық тілдердің лексикалық құрамын, грамматикалық құрылымын және синтаксистік жүйесін салыстырмалы зерттеу болып табылады. Түркі тілдерінің грамматикалық құрылымы, лексикалық құрамы, коммуникативтік жүйесі бір-біріне жақын орналасқан, алайда әртүрлі тарихи жағдайларға байланысты өзіндік фонетикалық айырмашылықтары бар. Түркі тілдері арасында қазақ тіліне жақын тілдердің бірі - татар тілі. Екі тілдің сөздік қоры мағыналық жағы мен қолдану аясында бір-біріне ұқсас келгенімен, фонетикалық жүйесінде айырмашылықтар сақталған. Татар әліпбиінде 39 әріп бар.

Аа Бб Вв Гг Дд Ее Жж Зз Ии Йй
Кк Лл Мм Нн Оо Пп Рр Сс Тт Уу
Фф Хх Цц Чч Шш Щщ Ъ ъ Ыы ь Ээ
Юю Яя Әә Өө Үү Җж Ңң Һһ

Қазақ тілі мен татар тілінің негізгі фонетикалық ерекшеліктері дауысты дыбыстардың өзгешелігінде. Татар тілінде 9 дауысты дыбыс бар: а, ә, ү, у, е, ы, и, о, ө. Бұл айырмашылықты төмендегі кестеден байқай аламыз.

Ана	Әни
Әке	Әти
Ата	Баба
Аға	Аға
Ер	Ир

Татар тіл мамандарының еңбектерінде тілдегі сөз тіркестерді зерттеуге көп көңіл бөлінеді. Ғалым Ганиевтің монографиясында татар тіліндегі сөзжасам мәселесі қозғалса [1], Тагированың монографиясында күрделі сөздердің емлесі [2], лексикографиясы және идентификациясы жан-жақты талданады. Осы мәліметтерді дұрыс саралау үшін татар тіл білімінің ғалымы Хисамованың пікірі маңызды: "...күрделі сөздердің танымдық принциптері мен функционалдық ерекшеліктерін зерттеу сөзжасамдық құрылымды талдаумен шектелмейді. Ол тіл тарихымен, тарихи грамматикамен және халықтың әлем туралы идеяларымен тығыз байланысты [3, 550]. Сондықтан нақты (тақырыптық) татар тілінің сөзжасамдық мүмкіндіктерін зерттеу мен кешенді (стилистикалық тұрғыдан) материал жинақтау сөзжасамның тереңдік процестерінің заңдылықтарын анықтауға мүмкіндік береді. Осы орайда екі тілдің “адам”, “өмір” секілді ұғымдарын қамтитын тақырыптық сөздеріне назар салсақ, татар тіліндегі “гомер” сөзі қазақ тіліндегі “өмір”, “ғұмыр” мағыналарын білдіретінін көреміз. Р.Ә.Сабиловтың “Татарча-русча тулы уку-уқыту сүзлегі” сөздігінде “гомер” зат есіміне /өмір, уақыт аралығы деген аударма беріліп, гомердә онытмыйм (өмірімде ұмытпаймын) мысалы берілген [4]. Сонымен қатар, сөздікте *гомер итү* (өмір сүру), *гомерле*(ғұмырлы), *гомерлек*(ғұмырлық), *гомерсез*(ғұмырсыз) секілді мысалдар келтірілген. Ал қазақ тіліндегі “тағдыр”, “жазмыш” ұғымдарына бір аударма “язмыш” беріледі.

- Син минем гомерлек хыялым.
- Сен менің өмірлік арманымсың.
- Қызыклы, озақ гомер итү.
- Қызықты, ұзақ өмір сүру.

Ал екі тілдегі соматизмдерді (грек. soma - дене) талдайтын болсақ, қазақ және татар тілерінде он екі мүше атаулары да қатты ұқсастыққа ие екенін аңғарамыз. “Ағза” сөзі татар тіліне “әғзә” болып аударылса, “дене мүшесі” тіркесі “тән әғзәсы” деген мағынаға ие [3]. Ал төмендегі кестеден дене мүшелерінің салыстырмалы талдауын көре аламыз.

Бас	Баш	• <i>Баш ию - Бас ию</i> • <i>Иртәдән минем башым авыртты. - Таңертеңнен менің басым ауырды.</i>
Көз(дер)	Күз(ләр)	• <i>Көз ағы - күз ағы</i> • <i>Көз қарасы - күз карасы</i> • <i>Көзбе-көз - Күзгә-күз</i>
Мұрын	Борын	• <i>Оның мұрны қызарған - Аның борыны қызарған</i> • <i>Үлкен мұрын - зур борын</i>
Ауыз	Авыз	• <i>Авызың кыек булса, көзгегә үпкәләмә. - Бетің(аузың) қисық болса, айнаға өкпелеме.</i>
Қол	Кул	• <i>Қолға-қол - кулга-кул</i>

		• <i>Қолдан - қулдан</i> • <i>Қолдану - қулану</i> • <i>Қолсыз - қулсыз</i> • <i>Қолтаңба - қултама</i>
--	--	--

Қорыта айтқанда, түркі тілдерінің қыпшақ тобына жататын қазақ және татар тілдерінің фонетикалық, лексикалық, грамматикалық деңгейлері ішара өзгешеліктері болғанымен де жалпы жүйесі жақын, өзара сабақтас тарихи дамуды басынан өткерген туыстас тілдер екенін жоғарыдағы мысалдар нақты айғақтайды.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

- Ганиев Ф.А. Хәзерге татар әдәби телендә сүзьясалышы. Төзәт. 3 нче басма. – Казан: Мәгариф, 2009. – 271 б.
- Тагирова Ф.И. Лексикографирование и орфографирование сложных слов татарского языка. – Казань: Печат. двор, 2005. – 126 с.
- Хисамова Ф.М. Татар телендә I һәм II төр изафә калыбында ясалган кушма һәм тезмә сүзләр // Словообразование в тюркских языках: исследования и проблемы: Материалы Междунар. тюркол. конф., посвящ. 80-летию Фуата Ганиева (Казань, 20–21 сент. 2010 г.). – Казань: ИЯЛИ АН РТ, 2011.
- Татарча- русча тулы уку - укыту сүзлеге / Құратырған: Р.Ә.Сабилов. Казань ТАТАРНАМӘ, 2008. - 322 б.
- Сафиуллина Ф.С., Газизова Ф.М. Татарча-русча тезмә сүзләр сүзлеге. – Казан: Тат. кит. нәшр., 2002. – 364 б.
- Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 1-том. / Құраст. Т.Жанұзақ, С.Омарбеков, Ә.Жүнісбек және т.б. - Алматы, 2011. - 752 б.
- Түркі тілдеріндегі сөзжасамдық жұрнақтардың мағынасы мен қызметі./ Қасым Б. // Ө.А.Байқоңыров атындағы Жезқазған университеті Хабаршысы. – №2, 2013.

STRUKTUR JIHATDAN JUFT SO‘Z KO‘RINISHIDAGI FRAZELOGIZMLAR

(Qashqadaryo qipchoq shevalari misolida)

Islomova Shoira Xushbokovna - Alisher Navoiy

nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti

tayanch doktoranti. Email:shoiraislomova3gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada Qashqadaryo qipchoq shevalarida frazeologizmlar, tuzilishi jihatidan juft so‘z ko‘rinishidagi frazeologizmlar, o‘xshatmalar ularga sinonim va antonim bo‘lib keladigan frazeologizmlar haqida fikr yuritiladi.

Kalit so‘zlar: Qashqadaryo, qipchoq shevasi, ibora, tuzilishi, juft so‘z, o‘xshash birlik, o‘xshatmalar, sinonim, antonim.

“Frazeologizmlar voqea-hodisa, belgilarning inson ongida kuchli ta’sir qilish, shu kuchli ta’sir natijasini nutqda to‘laligicha, borligicha ifodalash-umuman fikrning ta’sirchanligiga erishish maqsadi zaminida yaratilgan til hodisasidir” [1.41].

Lug‘at boyligimizdan o‘ziga xos o‘rin egallab turuvchi barqaror birikmalar asosida iboralar ham til birligi, balki madaniyat birligi sifatida o‘rin egallaydi. Iboralarda ham til vakillarining tarixi, madaniyati va ma’naviyati, fe’l-atvori, turmush tarzi aks etib turadi.

“Frazeologizmlar o‘z sinonimlari bo‘lmish so‘zlarga nisbatan, birinchidan, ma’noni kuchli daraja bilan ifodalasa, ikkinchidan, ular obrazlilik ottenkasiga ega” [3.180].

“Barqaror soʻzlar bogʻlanmasi sostavidagi soʻzlarning miqdori va elementlarini oʻzaro aloqaga kirituvchi vositalari jihatdan qoʻshma soʻzlar bogʻlanmasi va erkin soʻzlar bogʻlanmasiga oʻxshaydi” [5.53]. Ammo barqaror soʻzlar bogʻlanmasida, nutqimizda koʻp uchraydigan barqaror soʻzlar orasida struktur jihatdan juft soʻz koʻrinishidagi iboralar ham talaygina. Oʻzbek tilining Qashqadaryo qipchoq shevasiga xos boʻlgan baʼzi frazeologik birliklarni olib qaraymiz.

Qashqadaryo qipchoq shevalari vakillari nutqida birdan ortiq leksik negizdan tashkil topgan, tuzilishi jihatidan juft soʻzga teng boʻlgan iboralar sheva vakillari nutqida keng uchrab, ulardan anglashilayotgan maʼno umumlashma, obrazli, koʻchma maʼno sifati gavdalanadi.

Struktur jihatdan juft soʻz koʻrinishidagi iboralarga misollar: “issiq-sovugʻi”, “apoq-chapoq”, “alang-jalang”, “oʻlib-tirilib”, “kuyib-pishib”, “sumur-sumur”, “valdur-vuldir”, “patur-putur”, “kirdi-chiqdi”, “adi-badi”, “qahli-qoʻqimli”, “uvali-juvali”, “porra-shorra”, “poldir-sholdir” singari.

“Frazemalarning maʼno munosabatiga koʻra turlari asosida frazeologik sinonimiya va frazeologik antonimiya hodisalari yuzaga keladi” [6.222].

Juft soʻz koʻrinishidagi iboralarimiz orasida ham oʻzora sinonimik qatorlar hosil boʻladi. Masalan, “kuyib-pishib” va “oʻlib-tirilib” sinonim iboralar “bor imkoniyati bilan” harakat qilmoq maʼnosini anglatadi. 1. Hech kim uning nima uchun bunchalik jonini jabborga berib, **kuyib-pishayotganini** bilmasdi [4.33]. 2. Mana shu dardisar doʻkoningizni oyoqqa qoʻyaman deb **oʻlib-tirilib** oʻtiribmizda, aka! [2.16].

Shu bilan birga, “sumur-sumur qilmoq” va “valdir-vuldir qilmoq” iboralari maʼnosiz gaplarni koʻp gapirmoq maʼnosini ifodalaydi. Struktur jihatdan juft soʻz koʻrinishidagi hamda soʻz birikmasi koʻrinishidagi iboralar oʻrtasida ham maʼnodoshlik vujudga keladi. “Opoq-chapoq”, “bir tovoq boʻlmoq” sinonim iboralari ahil-inoq maʼnosini, “qahli- qoʻqimli”, “oʻziga toʻq” sinonim iboralari esa imkoniyati yetmoq maʼnosini, “enka-tinkasi quridi” va “koʻkayi kesildi” sinonim iboralari charchamoq maʼnosini ifodalaydi.

Frazeologizmlarga xos hodisalardan yana biri antonimlik hodisasidir. Ikki frazemaning oʻzora zid maʼno ifodalashi frazeologik antonimiya deyiladi. Antonimlik soʻzlarda boʻlganidek iboralarda ham u qadar koʻp emas. Masalan, yordamchi qismi juft soʻz koʻrinishidagi “agʻdar-toʻntar qilmoq” (tartibsiz holatga keltirmoq) iborasi, “tanqillatib qoʻymoq” (tozalab qoʻymoq) iborasi bilan antonimlik hosil qiladi. Shuningdek, frazeologizmlarimiz orasida yordamchi qismi takror soʻz koʻrinishidagi iboralar ham uchraydi. “Kel-keli keldi” (omadi keldi), “koʻz-koʻz qilmoq” (maqtanmoq), “jon-jon demoq” (juda xohlamoq), “bid-bid qilmoq” (koʻp gapirmoq), “shop-shoplamoq” (janjal qilmoq) singari.

Obrazli ifodalash koʻproq iboralar uchun xarakterlidir. “Aslida, frazeologik birliklar (frazemalar) xuddi shu maqsadda - voqelikni nomlashda uni oʻtkir baholab berish uchun, shu voqelikka ijobiy yoki salbiy munosabat ifodalash uchun yaratiladi, shuning uchun ular nutqning taʼsirchan, obrazli boʻlishini taʼminlovchi muhim uslubiy vosita sanaladi” [6.222].

Juft soʻz koʻrinishidagi frazeologizmlar ham obrazlilik bilan ajralib turadi. Masalan, kishining xarakter xususiyatini ifodalovchi “poldir-sholdir” iborasi “koʻngli ochiq”, “ichida kiri yoʻq” iboralariga maʼnodosh ibora sanaladi. Lekin maʼnodoshlariga nisbatan obrazlilik ottenkasi yuqoriligi bilan ajralib turadi. Shuningdek, oʻxshatish asosida yuzaga kelgan iboralar, ayniqsa, kuchli obrazli xususiyatga ega. “Oʻlib-tirilib” iborasi oldiga qoʻygan maqsadga erishish uchun barcha qiyinchiliklarni yengib oʻtgan maʼnosida qoʻllaniladi.

Keltirilgan misollardan ayonki, Qashqadaryo qipchoq shevasi vakillari nutqida rang-barang, turli maʼno mazmun ottenkalariga ega, tuzilishi jihatidan soʻz birikmasiga, juft soʻzga hamda takror soʻzga oʻxshash iboralar mavjudligi kuzatiladi. Har bir xalqning oʻziga xos yashash tarzi,

madaniyati va dunyoqarashi mavjud, shu asosda iboralar har bir til yoki lahjada alohida ma'no-mazmun ifodalaydi. Ularning turmushidagi bunday xususiyatlari, shubhasiz, tilida (dialektida), frazeologizmlarida o'z aksini topganki, ularni yig'ib o'rganish o'zbek tili boyliklarini aniqlashda katta ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Abdullayev A. O'zbek tilida ekspressivlikning ifodalanishi. Toshkent, "Fan", 1983, 41-bet.
2. Erkin A'zam. Farrosh kampirning tushi. "Yoshlik" jurnali 2011. 10-son. 16-bet.
3. Hojiyev A. Hozirgi o'zbek adabiy tili. "Frazologiya" .- Toshkent, "O'qituvchi", 1981, 180-bet.
4. N.Eshonqul. Urush odamlari. "Sharq", 2018. 33-bet.
5. Pinxasov. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent, "O'qituvchi", 1969. 53- bet.
6. N.Jamolxonov. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent- "Talqin"-2005, 222-bet.

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ – ҚАЗАҚ ТЕРМИНОЛОГИЯСЫНЫҢ АТАСЫ

*Жүніс Ж.Т. - Еуразия гуманитарлық
институты студенті, ғылыми жетекші: ф.ғ.д.,
доцент Бекенова Г.Ш.*

Қазақ әдебиеті тарихында ұлы Абайдың орны қандай болса, қазақ тілі мен білімі мәдениеті тарихында Ахмет Байтұрсынұлының бай мұрасын жай санамалап өткеннің өзінде, осынау адамның өмірдегі ғажайып ерлігі мен табандылығына, туған халқына деген шексіз перзенттік сүйіспеншілігіне, асқан білімдарлығына тәнті болмай тұра алмаймыз. Қазақ терминологиясының негізін қалаған – Ахмет Байтұрсынұлы. Ол өзінің қазақтың тіліне, әдебиетіне арнап жазған ғылыми еңбектерінде алғаш рет терминдер жасап, оны жан-жақты негіздеді. А. Байтұрсынұлы біз қазір қолданып жүрген «терминнің» орнына ұсынған «пән сөз», кейде «пән сөздері» түрінде жиырмасыншы жылдары кеңінен қолданылды. [1]

А. Байтұрсынұлының осы сөзін біздің терминжасам, ұлттық термин қорымызды қалыптастыру барысындағы әс-әрекетіміздің еш боямасыз шындығы, дәл сипаты деуге болады. Кенестік дәуірде қалыптасқан терминологиялық қорымыздың 70-80 пайызын кірме терминдер құрайды деген пікір де жоқ емес. Өз тіліміздің мол лексикалық байлығы, сөз тудырушы жұрнақтары, сөзжасам тәсілдері бола тұра кірме сөздерді осынша көп мөлшерде және орыс өз тіліне қалай алса, біз де солай айнытпай қабылдағанымызды басқаша түсіндіру қиын.

Ғалым терминдерді мынау қағидаларға сүйене отырып жасаған:

- біріншіден, ұғым мағынасын толық аша алатын қазақша сөз болуы керек;
- егер қазақ тілінен балама сөз табылмаған жағдайда оны тілімізге жақын туыстас тілден алуымыз қажет, себебі ол тілдегі сөздердің тұлғалары ұқсамағанымен, шыққан түбірі ортақ болады, әрі туыстас тілдегі сөздер қабылдауға, айтуға жеңіл, әрі айтқанда бөтен болып сезілмейді, әрі түркі тілдес тілдер әр кезде бір-біріне жақын болып келеді, сөздердің түбірлері ортақ болмаған күннің өзінде айтылған кезде бәрібір құлаққа таныс болып тұрады деп түсінік береді.

- егер термин кең таралған, халықаралық деңгейдегі сөз болатын болса, ол тілге қабылданар кезде, заңдылықтарына сай өзгертілуі тиіс;

- қазақ тілінің табиғатына сәйкес келмейтін өзге тілден енген сөздер қазақ тілінің айтылуына сәйкес келуі қажет, яғни кірме сөздер қазақ тілінің айтылуына бағынуы тиіс,

дыбыстық заңдылықтары үстем етуі керек. Сол арқылы шет тілдерінің сөздерін өзіміздікі ету керек дейді.

Ахмет Байтұрсынұлы «Тіл – құрал» оқулығында 310 лингвистикалық термин қолданған екен. Оның ішінде:

- 108-і фонетикаға;
- 11-і лексикологияға;
- 109-ы морфологияға;
- 64-і синтаксиске;
- 18-і жалпы тіл біліміне қатысты.

Осының ішінде 118-ге жуық термин қазіргі тіл білімінде қолданылып жүр. А.Байтұрсынұлы сонымен қатар «Әдебиет танытқыш» көлемді монографиялық еңбегінде 327 жаңа термин қолданған, бірақ қазіргі уақытта оның қолданыста тек 57-сі сақталған.[2]

А.Байтұрсынұлы оқулықтары мен әліппелері, баспасөзде жарияланған мақалалары негізінде жиналған осындай қазақ тілі білімі терминдерін бере отырып, мына жағдайды басты назарда ұстануымыз қажет. Біз тілші-ғалымның мұралары бізге ешқандай шашаусыз бүгінге күнге дейін «бүлінбей» дәл сол қалпында түгел келді деп дөп басып айта алмаймыз. Осыған сәйкес жоғарыда айтылған терминдер саны бұдан да көп болуы мүмкін.

Сонымен ХХ ғасырдың басында ұлтымыздың ұлы ұстазы Ахмет Байтұрсынұлы өз заманында қолданыста болған араб әліппесіне реформа жасады, қазақ әліппесін өмірге әкелді, қазақ жазу таңбасына емлесіне жаңа леп берді. Сол жобамен «Тіл құрал», балалар мен ересектерге арналған әліппе, оқулық, әдістеме, жазу, емле, терминология туралы мақалалар жазып, қазақ жазуы мен емлесі, фонетикасы мен грамматикасы, терминологиясы мен әдістемесінің ғылыми жүйесін жасап берді. Сол арқылы оқу – білімді, ғылымды насихаттады. Жалпы қазақтың ғылыми терминологиясының қалыптасуына, оның ішінде тіл білімі терминдерінің жасалып, пәрменді қолданылуына жол ашты.

Қазақ тілінің байырғы сөздеріне жаңа терминдік мағына үстеу арқылы тіліміздің дыбыстық жүйесінен бастап, оның грамматикасына қатысты категориялардың әрқайсысына тән қазақша пән сөздерін жасаудың озық үлгісін көрсетті. Қазақ тіл білімі терминдерін жасаған уақытында « өзге жұрттарда бұзып алған сөздер сақталды» деп, кірме сөздерді қазақ тілінің ерекшелігіне сай бейімдеп қолданды. Ол сөздерді аударған жоқ, ол жаңа термин ойлап тапты. Сол арқылы бірқатар араб, парсы тілдерінен енген кірме сөздер терминдік мағынада жұмсалып, олардың төл тіліміздің байырғы сөздеріндей орнығып, толық пәрменді терминдер қатарына енуіне жол ашылды. Ахмет Байтұрсынұлы кірме терминдерді талғаусыз қабылдау тілдің дамуына кереғар тұстарын асқан көрегендігімен болжай білді. Бұл туралы өзінің естеліктерінде былай жазып кетті: «Біз сияқты мәдениет жемісіне жаңа ауыз тиген жұрт, өз тілінде жоқ де, мәдени жұрттардың тіліндегі даяр сөздерді алғыштап, ана тілі мен жат тілдің сөздерін араластыра – араластыра ақырында ана тілдің қайда кеткенін білмей, айырылып қалуы ықтимал. Сондықтан мәдени жұрттардың тіліндегі пән сөздерінің даярлығына қызықпай, ана тілімізден қарастырып сөз табуымыз керек».[3]

А.Байтұрсынұлы пән сөздерін жасау кезінде негізгі өзі құрап кеткен принциптерді қолданды. Біріншіден, ғалым қазақтың төл сөздері негізінде термин жасауды басты ұстаным етіп алды. Екіншіден, қазақ тілінде ұғым, түсініктің мағынасын толық аша алатын сөз таппаған жағдайда туыстас тілден алып, оның өзінде оны тілге бейімдеп, «өзімізше» айтуымыз керектігін атап көрсетеді. Үшіншіден, ғалым халықаралық терминдерден де

қашпаған, бірақ сирек пайдаланған, яғни әлемдік тілдерді де мойындай білген, оның принциптеріне бағына білгендігін байқаймыз. Міне осылар арқылы Ахмет Байтұрсынұлы қазақ тіл білімі терминдерін қалыптастырудың концепциясын жасап, қазақ ғалымдары үшін «терминжасам» баспалдағын салып берді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Кебиспаева А. С. «Ахмет Байтұрсыновтың ағартушылық шығармалары». Баяндама. Алматы. 2014 ж.
2. Айтбаев Ө. Қазақ тіл білімінің мәселелері. - Алматы, 2007. - 214-б.
3. Академик Ө. Айтбайұлы және мемлекеттік тіл мәселелері. Халықаралық ғыл. - теор. конф. материалдары / Құраст.: С. Құлманов. – Алматы: А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 2016. – 440 б.

ҚАРАҚАЛПАҚСАН АЙМАҒЫНДАҒЫ ҰСТАШЫЛЫҚ КӘСІБІНЕ БАЙЛАНЫСТЫ ДИАЛЕКТІЛІК КӘСІБИ СӨЗДЕР

*Бекниязов Б. К. - Әжінияз атындағы НМПИ,
Қазақ тілі және әдебиеті кафедрасы.
PhD., доцент*

*Нұратаева Ж. К. - Әжінияз атындағы Нөкіс
мемлекеттік педагогикалық институты
I-курс магистранты*

Жалпы халыққа түсінікті бола бермейтін, белгілі бір кәсіп түрімен шұғылданатын адамдарға түсінікті сөздер және сөз тіркестері кәсіби сөздер болып табылады. Кәсіби сөздер белгілі бір территорияны мекендеуші әр түрлі кәсіппен айналысушы адамдар арасында қолданылып келеді.

Диалектілік (говорлық) кәсіби сөздерге белгілі бір аймақ (облыс, аудан) көлеміндегі кәсіпке қатысты, негізінен, сол жердің тұрғындары ғана қолданатын сөздер жатады. Мұндай кәсіби сөздер белгілі бір жерде ғана айтылып, таралу аймағы шектеулі болғандықтан, диалектілік (говорлық) сөздерге ұқсайды. Әдетте ондай сөздердің таралу шегі белгілі бір диалект я говор көлемімен деңгейлес келіп отырады. [1: 164]

Ал шағын кәсіпке байланысты: ұсташылық, етікшілік, балташылық, тоқымашылық, зергерлік және тағы басқа кәсіп түрлеріне байланысты болады. Кәсіби сөздердің диалектілерден айырмашылығы – әдеби тілде баламасы болмайды. Сондай кәсіптердің бір түрі – ұсташылық кәсібі болып табылады. Қарақалпақстан аймағында ұсташылық кәсібі ертеден дамығаны белгілі. Оған Қарақалпақстан аймағынан табылған археологиялық түрлі тұрмыстық бұйымдар мен құрал саймандар мысал бола алады. Қарақалпақстан аймағында мақта шаруашылығы, бау-бақша шаруашылығы, ұсташылық, тоқымашылық кәсіптері бүгінгі күнде негізгі кәсіптер болып саналады. Бұл аймақта қол өнеріне байланысты құрал сайман аттары өте көп. Ұсташылық кәсібіне байланысты әдеби тілде қолданысқа ие, сонымен бірге диалектілік сипатқа ие кәсіби сөздер көптеп ұшырасады. Міне, осындай бұл өлкедегі кәсіби сөздерге тоқталып өтсек. Қарақалпақстандағы ұсташылық кәсібіне байланысты сөздерді төмендегідей сөздер кездеседі.

Гүлтараш – үй қабырғаларының сыртына әдемілеп ою салу үшін және сыртын тегістеу үшін қолданылатын ұсташылық құралы.

Кетше//кетше бел - темір күректің кішкене түрі. Бұны көбіне ылай жұмысына пайдаланады.

Тарашман – Қарақалпақстан аймағында негізінен тұрғын үйлер илеп пісірілген ылайдан салынады. Олар пахса деп аталады. Әрбір пахса өріліп болынған соң кепше күрек арқылы тегістеледі. Бұл кепше күрек - тараш кепше деп те аталады. Ал осыны атқаратын ұста «тарашман» деп аталады.

Диуал // пахса // соқпа – үйдің қабырғасы.

Шәркіреуік//шәркеуік//шарқырауық – есік, терезенің үстіне салынатын ағаш. Тұрғындар арасында шарқырауық қаде деген ырым да бар. Ол «Шарқырауық» қойғандарға беріледі.

Пардиуал – үйдің төбесін бастыратын ағаштардың қозғалып кетпеуі үшін арасына қаланған аласа қабырға.

Ғалдек арба – ылай, балшық таситын арба. Үй салуға арналған топырақ бір жерге үйіліп, үстіне су құйылып иленеді. Осыдан дайын болған ылай таситын арбаға ғалдек арба деп айтылады.

Гілмала // кілмала – үй сылайтын темірден жасалған қалаққа айтылады. *Шүй//миық* – әдеби тілдегі шеге сөзінің орнына жұмсалады.

Шәңгек – ұсташылық құрал саймандары жинақты болып тұру үшін іліп қоюға арналған иілген сым.

Саз – бірінші мағынасы үй қабырғасын көтеруге арналған ылай түрі. Екінші мағынасы еден тақтайларының астына қойылатын ағашқа айтылады.

Гөләгір – үйдің төбесін жауын өтпес үшін қалың етіп балшықпен бастыру.

Шинәтік – үйдің төбесіне салынатын ағаштарды көрсетпеу үшін ши қағу.

Атауыз – ұсташылық құралы болып, түрлі мақсаттарда қолданылады. Негізінен шеге суыратын құрал.

Шөккіш – балға. Шегені немесе басқа бір темір құрылғыларды қағуға, арналған құрал.[2:103]

Бел – темір күрек. Тұрғындар тілінде «күрек» деп – ағаш күректі айтады.

Жанама – пышақ, қайшы, қырықтықтарды өткірлеу үшін қолданылатын қайрақ түрі.

Қысқыш – темір ұстаның қызған темірді қысып ұстайтын аспабы.

Ярғы – ағаш кесетін араның үлкені. Ал кішісін пышқы дейді.

Өре – үйдің үстін бастыратын арқалық астына қойылатын ағаш.

Қада // қаламша – арқалықтың үстіне салатын ағаш.

Ұсташылық кәсібіне байланысты жергілікті диалектілік сипаттағы сөздер қазақ тілінің лексикалық қазынасын байытып, сүбелі үлес қосады. Әрбір өлкедегі осындай кәсіби сөздерді зерттеп, талдау қазақ тіл байлығын молайтуға әсер етері сөзсіз. Бұл мәселелер тіл ғылымында өз шешімін күтіп тұрғаны анық.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Болғанбайұлы А., Қалиұлы Ғ. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. Оқу құралы – Алматы, «Санат», 1997 – 256бет.
2. Бекетов Б. Қарақалпақ қазақтарының тілі (Қарақалпақстан Республикасының оңтүстік аудандарындағы қазақ тілі говоры). – Алматы: Рауан, 1992 – 128-бет.
3. Досқараев Ж., Қазақ тілінің жергілікті ерекшеліктері. - Павлодар: 2010-144 бет.

COMPARATIVE STUDY OF UZBEK AND ENGLISH SPEECH ETIQUETTE

*Lola Uzakova - Fergana state university master's
degree 2nd year student*

Abstract: Today, linguistics pays great attention to the differences between Uzbek and English etiquette. The method of comparative research is especially important. This article provides an overview of etiquette and introduction to the research of Uzbek and English speech etiquette.

Key words: culture, communication, approaches, linguistics, speech etiquette.

Language as means of communication, conception and thinking also depicts how we perceive the world, showing the relationship between the past, present and future. The native languages are solitary as they allow us to see things in a unique way that is not lost. Learning a foreign language is a way to see the world from another perspective, to get acquainted with different approaches.

In addition to the points made in the text, it can be said that learning another language becomes tool of literally “seeing the world differently” only when it is done not only through a dictionary, but also through live interaction. Speech etiquette through linguistic and non-linguistic units plays an exceptionally significant role in distinctive features of culture.

Speech etiquette is a special subsystem of a national character of adjusted communication patterns approved by society and the requirement to apply it to the level of demand for interaction and determined communication by the interlocutors.

As Ehrenburg states to some features of the speech of the French and the French language: "In speeches, speakers love to flaunt turns taken from the authors of the 18th century, and the broker ends the letter concerning his next exchange transaction, like his grandfather, with the obligatory formula: "Thank you, gracious sovereign, to accept the assurances of my deepest respect to you. "... The French love concreteness, accuracy, clarity. The language testifies to this best of all ... You can't say in French "she smiled back" or "he waved his hand": need to explain how she grinned — angrily, sadly, mockingly, or perhaps good-naturedly; why did he wave his hand — from frustration, chagrin, and indifference? The French language was long called diplomatic, and its use probably complicated the work of diplomats: it's difficult to mask the idea in French. It's hard to talk without negotiating." (I. Ehrenburg. India. Japan. Greece). So, speech etiquette is a system of specific national patterns and fixed forms of communication.

Conversation assembles sentences in a complete system in relation to certain patterns of life. They will be applicable to life situations and conversation topics. It is well known that all types of such sentences have a certain difference from one another, otherwise their types do not differ.

But speech culture also serves for the communication-intervention process, such as speech etiquette, the correspondence of which is that both are targeted at conducting communication in a defined manner, without disagreement and resistance, in a purposeful manner. It is significant to differentiate the concept of speech etiquette from speech culture. There is a particular necessity in speech culture. That is, in order to have a high speech culture, the speaker must have sufficient knowledge and skills, as well as the ability to convey their ideas accurately, clearly and expressively using language units.

Speech culture entails the actual implementation of the rules of language use, awareness of the normative possibilities and limits of composing a phrase, a sentence or sentences, in accordance with the requirements of pronunciation and stress. In speech culture, the foremost focus will be on the accuracy, purity, logicity, meaningfulness, expressiveness of speech. Although these qualities

are also important for speech etiquette, its components are distinguished by reproducibility, uniformity, and permanence.

While speech culture is a collection of linguistic knowledge and skills, speech etiquette consists of forms of expression that occur in the speech of a particular nation under the influence of the environment, certain conditions, and different customs.

Furthermore, while having a culture of speech implies the ability to communicate one's thoughts accurately, expressively and effectively, the general rule requirements are more taken into account than the specific skill of the interaction participants to use speech etiquette units appropriately.

Today in linguistics there is a growing interest in pragmatics, which is one of the areas of language related to the process of activity. The main task of pragmatics is to determine the content of the components of speech. It studies the attitudes of characters to users from this character system. Pragmatics brought very important facts into scientific life that were overlooked by linguists and gave them theoretical status 1. According to pragmatic analysis, the content of the parts of speech is divided into affirmation, denial, please, objection, conjecture, response, and so on.

Linguistic pragmatics is related to the phenomenon of presupposition, and presupposition is "a general fund of knowledge. For the correct and realistic implementation of verbal communication, communicators must be familiar with certain facts before the moment of speech, have a certain knowledge - awareness of the general situation. These facts and knowledge are generalized in linguistics under the name of presupposition" 2.

The parts of speech that form the basis of verbal communication are examined in a pragmatic direction not on the basis of words, phrases, sentences, but on the basis of their content in the course of activity - please, command, question, answer, apologize, and so on.

In order to fully understand the functions and importance of units of speech etiquette, their place of use - it is necessary to use the theoretical conclusions related to speech etiquette, such as sociolinguistics, paralinguistics, linguopragmatics.

It is well known that every nation has its own culture, customs, as well as certain etiquette norms when engaging in communication between the public.

Word etiquette French by origin (etiquette); initially it denoted a commodity tag, a label, and then they began to call it the court ceremonial. It is in this meaning, especially after the adoption of the French ceremonial at the Vienna court, that the word etiquette gained distribution in German, Polish, Russian and other languages. Along with this word, the word is used to denote the totality of the adopted rules that determine the order of any activity. regulation and the phrase diplomatic protocol. Apparently, initially the rules of etiquette had to be followed only in public places and official circles. Later, attitudes toward etiquette change. Nowadays, these rules have become important not only in public life, but also in private life.

Etiquette is one of the most visible forms of attitude in ethical culture. It is more a person's external culture that governs the observance of the rules of behavior in relationships with others. If in the process of treatment a person takes a creative approach to his actions, that is, is able to behave in several ways in one situation, etiquette requires a regulated behavior for a particular situation. Etiquette is a broad concept that, in a sense, encompasses universally accepted rules of conduct 2.

Views on the reflection of the national symbol in language in world linguistics are based on the ideas of Wilhelm von Humboldt. The great German thinker said, "Language is the outward

manifestation of the spirit of nations: the language of the people is its spirit, and the spirit of the people is its language,

The idea that the character of a nation can be easily identified by its language rather than by its morals, customs, or behavior¹ is the basis of linguoculturology, pointing out that the symbols of a nation are always present in a language. serves. In this case, speech etiquette is at the heart of the issue.

When one of the Uzbek enlighteners, Abdullah Avloni, stated that "the loss of the language of the nation is the loss of the spirit of the nation"², his views on the commonality of language and the spirit of the nation are in direct harmony with Humboldt's ideas.

When we use the term intercultural speech competence, we mean cultures, that is, speech labels between cultures of two or more peoples. It can be said that this is a combination of different speech habits of members of different cultures. It is not possible to predict exactly what will happen when representatives of different social environments meet, on the contrary, an intermediate speech etiquette will emerge in their speech activities that differs from both cultural forms. There are some very interesting facts for pragmatism.

One of the greatest means of expressing the inner culture of man and the culture of a particular people in his example is language. For this reason, forms of speech etiquette can also be the object of study of linguistics, which is rich in interesting issues. The nature of the work becomes even more relevant, especially when the analyzes are carried out comparatively.

As people speak each language, labels are formed in a way that is unique to their nature, and specific speech etiquette patterns become a tradition. However, since their formation took place on the basis of highly socialized phenomena, their observations within a single language were their own signs of presence are difficult to detect. When other languages are studied, especially when comparing the speech activities of peoples who have come a long way in history and culture, their features become more pronounced. For this purpose, the study aims to compare Uzbek and German speech etiquette. Let us now consider the general features peculiar to German etiquette. Achieving the main goal of the topic by showing them - prepares the ground for scientific and theoretical substantiation of the features of Uzbek and German speech etiquette.

Problems with the culture of speech go back to the linguistics of antiquity in the history of our science. In Uzbek linguistics, the means of expressing speech etiquette, as in the history of linguistics of many other nations, were first studied, along with the norms of cultural studies and ethics. Speech etiquette, including forms of communication studied in the literature of this period, was analyzed not as a linguistic unit, but as an expression of upbringing, a conceptual representation of human personality. Such works are, by their nature, more didactic than scientific.

Units representing speech etiquette were later studied in the context of science. Representatives of Russian linguistics played an important role in the study of these units in the field of Uzbek linguistics, which were initially studied in the field of oratory, speech culture and speech ethics. Depending on the nature of the work done, speech culture, the secrets of communication, methods, as well as style, ethics, etc.

it can be seen that the units were studied with reference, and, more importantly, separated as an object of study. In particular, a number of researches have been conducted in Russian linguistics¹ and in Uzbek linguistics².

It seems that although research on human communicative speech has been carried out under different names in one direction or another, linguists have always looked at these issues with great interest.

However, “the task is to describe and study the relationship between language and culture, language and ethnos, language and mentality.

Comparative research in Uzbek linguistics is just beginning”.

We hope that this research will be conducted in a comparative aspect and will contribute to the linking of languages, peoples, and ultimately to the development of the field of comparative linguoculturology in science.

References:

- 1 Adolf Knigge. “About the treatment with people”. Fenix. – M., 1944;
- 2 Sedlaczek R. Leet&Leitwand. Das Lexikon der Jugendsprache. – Wien: Echomedia Verlag GmbH, 2006;
- 3 Bibliographisches Institut, 2011;
- 4 Акишина А.А., Формановская Н.И. Русский речевой этикет. 2-изд. – М.: Русский язык, 1978;
- 5 Алпатов В.М. Япония. Язык и общество. – М.: Муравей, 1988; Арутюнова Н.Д. Фактор адресата // Известия АН СССР / Сер. Литературы и языка. Т.40. – М., 1981.
- 6 Шодмонов Э. Муомала муносабатларида қўлланилган сўз-гапларга доир. // Тилшунослик масалалари. – Тошкент, 1970, 167-175-бетлар;
- 7 Ўринбоев Б. Ҳозирги ўзбек тилида вокатив категория. – Тошкент: Фан, 1972; Ўринбоев Б. Ўзбек тили сўзлашув нутқи синтаксиси масалалари. – Тошкент, 1974;
- 8 Ўринбоев Б., Ўринбоева Д. Ҳозирги ўзбек тилининг сўзлашув услуби. – Тошкент, 1991;
- 9 Неъматов О., Бозоров О. Тил ва нутқ. Тошкент: Ўқитувчи, 1993. – 30 бет.
- 10 Рустамов А. Сўз хусусида сўз. Тошкент: Ёш гвардия, 1987;
- 11 Мўминов С.М. Ўзбек мулоқот ҳулкининг ижтимоий-лисоний хусусиятлари: Филол.фанлари д-ри ... дисс.автореф. – Тошкент, 2000;
- 12 Мўминов С. Окказионал нутқий номинацияда мотивациянинг роли:

TURKIY TILLAR TADQIQINING LINGVOSTATISTIK TADQIQI

Til bu – o‘tmish, til bu – kelajak.

Dilafruz Nu‘monova Mohirjon qizi - Namangan davlat universiteti, Filologiya fakulteti O‘zbek tili yo‘nalishi IV bosqich talabasi

Annotatsiya – Ushbu maqolada qadimgi turkey til, eski turkey til va eski o‘zbek tili taraqqiyoti natijasida til morfostatistikasi, leksostatistikasi ilmiy tadqiq etib, o‘rganiladi.

Kalit so‘zlar – Til, inson, aloqa, vosita, davr, bitiktosh, manba, morfostatistika, leksostatistika, turkum, arxaik, absolut chastota, nisbiy chastota.

Necha asrlardan beri til inson bilan yashab, taraqqiy etib bormoqda. Til aloqa vositasi sifatida inson hayotida ajralmas hodisadir. Tilimiz shakllanish bosqichini qadimgi davrdan boshlagan.[1] U davrni olimlar qadimgi turkiy til davri nomi bilan ataydilar. Qadimgi turkiy til til o‘z ichida quyidagi davrlarga bo‘linadi: 1.Oltin davri. 2.Eng qadimgi turk davri. 3.Qadimgi turk davri. 4.O‘rta turk davri. Qadimgi turkiy til davriga oid ma‘lumotlar, yodgorliklar u qadar ko‘p emas.[2] Ana shunday manbalardan biri “To‘nyuquq” bitiktoshidir. Ushbu manbadan parcha keltirgan holda qadimgi turkiy til morfologik, leksik, fonetik boyligining absolut va nisbiy chastotasini aniqlaymiz:

“...Bilga To‘nyuquq ban o‘zum, Tabg‘ach elinga qilintim. Turuk bo‘dun Tabg‘achqa ko‘rur erti. Turk bo‘dun qanin bo‘lmayin Tabg‘achda adrilti, qanlanti...” Ushbu parchani morfostatistik tadqiq etishimiz uchun quyidagi formuladan foydalanamiz:

$$100 - (((A-M) / A) * 100)$$

Bunda A – aniq miqdorni ifodalovchi birliklarning chastotasi, M – mavhum, aniqlanayotgan miqdorni ifodalovchi birliklar chastotasi. Yoki quyidagi formula yordamida ham aniqlash mumkin:[3]

$$n * 100 / U$$

Bunda n – noma‘lum miqdor, U – umumiy miqdor chastotasi[4]

Bunga ko‘ra ma‘lum bo‘ladiki, parchada 18ta so‘z shakllari va 1ta affiks bog‘lovchi qo‘llangan. Uning morfostatistik chastotasini quyidagi jadvalda ko‘rishimiz mumkin:

	Turkumi	Absolut chastotasi	Nisbiy chastotasi
	Ot	10	55,5%
	Fe‘l	5	27,7%
	Sifat	1	5,5%
	Olmosh	2	11,1%
	Yordamchi so‘z	1	1%

Demak, qadimgi turkiy tilda ot so‘z turkumi yetakchi hisoblangan va u jami qo‘llanilgan so‘zlikning 55,5%ini tashkil etmoqda. Manbada turkumlarning quyidagi ma‘naviy turlari qo‘llangan:

Ot so‘z turkumi

Jamlovchi ot	elinga, bo‘dun
Shaxs oti	Qanin
Antroponim	To‘nyuquq
Toponim	Tabg‘ach, Tabg‘achqa, Tabg‘achda
Etnonim	Turuk, turk

Sifat so‘z turkumi – Bilga (oddiy daraja)

Olmosh so‘z turkumi

Kishilik olmoshi	Ban
O‘zlik olmoshi	o‘zum

Fe‘l so‘z turkumi

Sodda fe‘l	Qilintim, bo‘lmayin, adrilti, qanlanti
Qo‘shma fe‘l	Ko‘rur erti
Nisbat kategoriyasi	Qil-in-ti-m
Zamon kategoriyasi	Qil-in-ti, adril-ti, qan-lan-ti, ko‘r-ur erti
Mayl kategoriyasi	Xabar mayli: qilintim, adrilti, qanlanti, ko‘rur erti; Buyruq-istak mayli: bo‘l-mayin
Shaxs-son kategoriyasi	Qilinti-m(I shaxs), adrilti, qanlanti, ko‘rur erti(0 forma, III shaxs)

Yordamchi so‘z – ko‘makchi –in. bu ko‘makchi bugungi kundagi bilan ko‘makchisiga to‘g‘ri keladi. Qanin bo‘mayin. Xoni bilan bo‘lmay. Leksostatistik tomondan manbani tadqiq etganimizda bilga va bo‘dun so‘zlari bugungi kunda arxaik so‘zga aylanganini aniqladik.

XI asrlardan boshlab yurtimizda eski turkiy til davri boshlandi. Bu davrda ko‘plab ijodkorlar, qomusiy allomalar ijod qilishdi. Anchagina asarlar bunyod bo‘ldi. Ana shunday assarlardan biri –

“Qutadg‘u bilig”.[5] Ushbu manbadan parcha keltirgan holda eski turkiy til morfologik, leksik, boyligining absolut va nisbiy chastotasini aniqlaymiz:

“...Durust so‘zla tugal, qavling qil butun
Bo‘lur, qavli yolg‘on kishilar tutun.
Kular yuz, iliq so‘z, fe‘li ezgu bo‘l,
Zamon senga bo‘lib, quting berar qo‘l...”

Morfostatistik tadqiqiga ko‘ra, parchada 24ta so‘z shakllari qo‘llangan. Quyidagi jadval orqali fikrimizni dalillaymiz:

Turkumi	Absolut chastotasi	Nisbiy chastotasi
Ot	10	41,6%
Fe‘l	7	29,1%
Sifat	4	16,6%
Olmosh	1	4,1%
Ravish	2	8,33%

Demak, eski turkiy tilda ot so‘z turkumi yetakchi hisoblangan va u jami qo‘llanilgan so‘zlikning 41,6%ini tashkil etmoqda. Manbada turkumlarning quyidagi ma‘noviy turlari qo‘llangan: Ravish so‘z turkumi – durust, tugal(holat ravishi), Fe‘l so‘z turkumi

Sodda fe‘l	So‘zla, qil, bo‘lur, kular, bo‘l, bo‘lib, berar
Zamon kategoriyasi	Bo‘l-ur, ber-ar(kelasi zamon shakli), bo‘l-ib(o‘tgan zamon), so‘zla, qil, bo‘l(hozirgi zamon)

Leksostatistik tomondan manbani tadqiq etganimizda qavli(qavling) so‘zi bugungi kunda arxaik so‘zga aylanganini aniqladik.

Ma‘lumki, taraqqiyot natijasida eski o‘zbek tili davri shakllana boshlaydi. Bu davr katta davrni qamrab olib, o‘zida ko‘plab yangilanishlar, o‘zgarishlarni hosil qilgan davrdir.[6] Ana shu davrda bitilgan asarlardan biri ”Boburnoma” asaridir. [7] Ushbu manbadan parcha keltirgan holda eski o‘zbek tili morfologik, leksik, boyligining absolut va nisbiy chastotasini aniqlaymiz:

“...Hisoriy Qunduziykim, Xisravshoh navkari mo‘g‘ullar ulug‘lari, Chalma, Ali Sayid Shakma, Sherquli, Egu Solim, yana Xisravshohning chig‘atoydin rioyat qilg‘on navkarlari Sulton Ali chuhra, Xudobaxsh boshlig‘, yana turkmandin Suyunduk va Shohnazar boshlig‘ ikki-uch ming o‘bdon yigitlar bu muddatda bir-birlari bila so‘zlashib, so‘zni bir erda qo‘yub, yomonliq maqomida bo‘lubturlar...”

Morfostatistik tadqiqiga ko‘ra, parchada 35ta so‘z shakllari qo‘llangan. Quyidagi jadval orqali fikrimizni dalillaymiz:

Turkumi	Absolut chastotasi	Nisbiy chastotasi
Ot	22	62,8%
Fe‘l	4	11,4%
Sifat	2	5,71%
Olmosh	2	5,71%
Ravish	2	5,71%
Son	1	2,85%
Yordamchi so‘z turkumi	3	8,5%

Demak, eski o'zbek tilida ot so'z turkumi yetakchi hisoblangan va u jami qo'llanilgan so'zlikning 62,8%ini tashkil etmoqda. Manbada turkumlarning quyidagi ma'noviy turlari qo'llangan:

Ot so'z turkumi

Turdosh otlar	8-36,6%
Antroponimlar	12-54,5%
Etnonimlar	2-9%

Sifat so'z turkumi – ulug'lari, o'bdon. Olmosh so'z turkumi – bu, bir-birlari. Ravish so'z turkumi – yana, yana. Son so'z turkumi – ikki-uch ming. Yordamchi so'z turkumi – va, bila, Qunduziy-kim.

Fe'l so'z turkumi

Sodda fe'l	3-75%
Qo'shma fe'l	1-25%
Zamon kategoriyasi	4-100%
Ravishdosh	3-75%
Sifatdosh	1-25%

Leksostatistik tomondan manbani tadqiq etganimizda o'bdon so'zi bugungi kunda arxaik so'zga aylanganini aniqladik.

Tahlillardan ma'lum bo'ladiki, hamma davrlarda ham tilimizda ot so'z turkumi muhim ahamiyat kasb etgan. Ularning qo'llanish chastotasi hamma davrlarda yuqori foizlarni egallaganini bugungi tadqiqotimiz orqali isbotladil. Tilimiz morfologiyasida barcha davrlar uchun ot so'z turkumi – tayanch turkum vazifasini o'tagan va o'tab kelmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- 1.Mirtojiyev.M., Hozirgi o'zbek tili. Toshkent: O'qituvchi – 1992. –B., 136.
- 2.Nurmonov. A., Tilshunoslikning nazariy va amaliy muammolari bo'yicha tanlangan maqolalar to'plami. III jild.
- 3.Lutfullayeva D., Davlatova R., Saparniyozova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. II qism. Toshkent – 2018.
- 4.Sayfullayeva R., Mengliyev B., Boqiyeva G., Qurbonova M., Yunusova Z., Abuzalova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent – 2009. –B., 257.
- 5.Rahmatullayev Sh., Hozirgi adabiy o'zbek tili. Toshkent: Universitet – 2006.
- 6.Frumkina R.M. Sticheskiye metodi izucheniye leksiki. M., 1977
- 7.Rizayev. S. O'zbek tilshunosligida lingvostatistika muammolari. Toshkent : Fan, 2006. –B. 167

LINGVOKULTUROLOGIYA YANGI SOHA SIFATIDA

G.T. Komilova – ChDPI o'zbek tili va adabiyoti
mutaxassisligi magistranti, Chirchiq shahri,
komilovaqulmira3@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada til va lingvokulturologiya tadqiqi, uning til va xalq o'rtasidagi tutgan o'rni, madaniyatning xalqqa, milliylikka munosabati va o'zaro ta'siri ilmiy tadqiq etiladi.

Kalit so'zlar: lingvokulturologiya, til, madaniyat, xalq, mentalitet, semantika, ottenka, integral belgi, differentsial belgi, oppozitsiya, transformatsiya, komponent, metod, shakl, munosabat, lingvokulturema.

Аннотация. В данной статье исследуются вопросы изучения языка и лингвокультурологии, ее роли между языком и людьми, отношения культуры к людям, национальности и взаимодействия.

Ключевые слова: лингвокультурология, язык, культура, люди, менталитет, семантика, оттенка, интегральный знак, дифференциальный знак, противопоставление, трансформация, компонент, метод, форма, установка, лингвокультура.

Abstract. This article examines the study of language and linguoculturology, its role between language and people, the relationship of culture to the people, nationality and interaction.

Keywords: linguoculturology, language, culture, people, mentality, semantics, ottenka, integral sign, differential sign, opposition, transformation, component, method, form, attitude, lingvokulturema.

Bugungi kunda tilshunoslikning yangi sohalariga jiddiy e'tibor berilmoqda. Lingvokulturologiya mana shu yangi sohalardan, yo'nalishlardan biri sanaladi. Tilning bu yo'nalishi bevosita madaniyat, shu til vakilining dunyoqarashi, lisoniy va ong osti bilimi bilan bog'liqdir. Ushbu soha dastlab Yevropada paydo bo'lib, tadqiq qilina boshladi.

XX asrning 90 – yillarida tilshunoslik bilan ma'daniyatshunoslik orasida yangi fan sohasi, lingvokulturologiya (lingvomadaniyatshunoslik) paydo bo'ldi. U tilshunoslikning mustaqil yo'nalishi sifatida tan olindi. Lingvokulturologiyaning shakllanishi haqida deyarli barcha tadqiqotchilar ushbu nazaryaning ildizi V. fon Gumboldtga borib taqalishini ta'kidlaydilar. Lingvokulturologiya sohasida jiddiy tadqiqotlar yaratgan.

XXI asr boshiga kelib lingvokulturologiya dunyo tilshunosligidagi yetakchi yo'nalishlardan biriga aylanib ulgurdi. Lingvokulturologiya tilni madaniy fenomeni sifatida o'rganuvchi fan bo'lib, o'zaro aloqadorlikda bo'lgan til va madaniyat uning predmetini tashkil etadi. Jumladan, V.N. Teliya bu haqida shunday yozadi: “Lingvokulturologiya inson omiliga, aniqrog'i insondagi madaniy omilni tadqiq etuvchi fandir. Bu esa shuni bildiradiki, lingvokulturologiya markazi madaniyat fenomeni bo'lgan inson to'g'risidagi antropologik paradigmaga xos bo'lgan yutuqlar majmuasidir”

V.V.Vorobyev “lingvokulturologiya – sintezlovchi toifadagi kompleks ilm sohasi bo'lib, u madaniyat va til o'rtasidagi o'zaro aloqalar va ta'sirlashuvlarni o'rganadi. Bu jarayonni yagona lisoniy va nolisoniy (madaniy) mazmunga ega birliklarning yaxlit tarkibi sifatida mazkur jarayonni zamonaviy nufuzli madaniy ustuvorliklarga (umuminsoniy me'yorlar va qadryatlar) qaratilgan tizimli metodlar yordamida aks ettiradi”, - deb ko'rsatadi.

Lingvokulturemalarga madaniyatning biror bo'lagini aks ettiruvchi so'zlar, frazeologik birliklar, so'z birikmalari, gaplar, paremiyalar, murakkab sintaktik butunliklar, matnlar va hokazolar kiradi. Lingvokulturema mazmun va ifoda planiga ega, ifoda plani yuqorida ko'rsatilgan birliklar, mazmun planini esa o'sha birliklarning semantikasi tashkil qiladi. Demak, lingvokulturema kontseptdan o'zining mazmun va ifoda planiga ega bo'lishi bilan farq qiladi, lingvokulturologiya uchun xalq madaniyatini lisoniy ko'rinishda namoyon etish asosiy vazifa hisoblanadi. Uningcha, “lingvokulturema” tushunchasi qiyosiy tilshunoslik uchun foydali, “zero til – madaniy fakt, biz meros qilib oladigan madaniyatning tarkibiy qismi va ayni paytda qurol hamdir. Xalq madaniyati til orqali verballashadi, aynan til madaniyatining tayanch, asosiy tushunchalarini harakatga keltiradi va ularni belgilar ko'rinishida, ya'ni so'zlar vositasida ifoda etadi”.

Agar madaniyatshunoslik insonning tabiat, jamiyat, san'at, tarix va boshqa ijtimoiy va madaniy borliq sohalarida o'z-o'zini anglash xususiyatini o'rgansa, tilshunoslik tilda dunyo lisoniy

manzarasining mental modellari sifatida aks etuvchi dunyoqarashni o'rganadi. Lingvokulturologiyaning asosiy tadqiqot predmeti esa doimiy o'zaro ta'sirlashish holatida bo'lgan ham til, ham madaniyat hisoblanadi.

“Madaniyat” lotincha “Colere” so'zidan olingan bo'lib, “ishlov berish, tarbiyalash, rivojlanish, hurmat qilish, ibodat” ma'nolarini anglatadi. XVIII asrdan boshlab “madaniyat” atamasi inson faoliyatining mahsuli bo'lgan barcha narsalarga nisbatan qo'llanila boshlagan. Bu ma'nolarning barchasi “madaniyat” so'zining qo'llanilishida saqlanib qolgan, ammo aslida bu so'z “insonning tabiatiga maqsadli ta'siri, tabiatning inson manfaatlari uchun o'zgartirilishi, ya'ni yerga ishlov berilishi” (*qishloq xo'jalik madaniyati*) degan ma'noni anglatgan. Keyinchalik “madaniyat” atamasi bilimdon, marifatli, yuksak tarbiyali insonlarni tariflashda ham ishlatila boshlagan. Hozirga kelib “madaniyat” atamasining fan va amaliyotning turli sohalarida 500 dan ortiq variantda ishlatilishi ma'lum.

Mualliflarning madaniyatga bergan ta'riflari umumlashtirilsa, madaniyatga *butun tarixiy taraqqiyot jarayonida insoniyat tomonidan yaratilgan va yaratilayotgan barcha moddiy va ma'naviy boyliklar yig'indisi*” deb ta'rif berish mumkin. Shunga asosan madaniyatning ikki turi farqlanadi: 1) moddiy madaniyat; 2) ma'naviy madaniyat; Moddiy madaniyat inson faoliyati tufayli yaratilgan “ikkinchi tabiat”, ya'ni ishlab chiqarilish vositalari, mehnat qurollari, mehnat ko'nikmalari, shuningdek, ishlab chiqarish jarayonida yaratilgan hayot uchun xizmat qiladigan barcha boyliklarni anglatadi.

Xalqlar o'rtasida ijtimoiy-iqtisodiy, madaniyatlararo munosabatlarni shakllantirish asnosida boshqa tillarga murojaat etish va o'rganish kuchaymoqda. Boshqa tillarni o'rganish esa o'sha xalqning madaniyatini o'rganish, ya'ni, his qilish imkonini beradi. Shu ma'noda oxirgi paytlarda tilning madaniyat bilan o'zaro munosabatini o'rganish favqulodda dolzarb masalaga aylandi. Shu asnoda tilshunoslikda lingvokulturologiya deb ataluvchi maxsus yo'nalish, tadqiq obyekti paydo bo'ldi. Nemis tilshunosi V. fon Gumboldt til va madaniyat munosabatlarini ilk bor o'z asarlarida ifoda etdi: “Inson tili unga predmet haqidagi ma'lumotni qay tarzda yetkazsa, shu bilan yashaydi. Har qanday til shaxs mansub bo'lgan xalqni, uning tarzini ifoda etadi”.[3]

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Petersen Marilyn. A Treasury of Uzbek Legends and Lore. – Tashkent: Qatortol-Kamolot, 2000. – P.125.

2. Эпоева Л.В. Лингвокультурологические и когнитивные аспекты изучения языка волшебной сказки (на материале английского и русского языков): Автореф. канд. дисс. филол. наук. – Краснодар, 2007.

3. Ивченко М.В. Функционально-семантические и лингвокультурологические особенности вербализованного концепта «волшебство» в сказочном и рекламном дискурсах: Автореф. канд. дисс. филол. наук. – Ростов-на-Дону, 2010.

4. Palmer G.B. Toward a Theory of Cultural Linguistics. – Austin: University of Texas Press, 1996. – 348 p.

5. Morain G. Kinesics and cross-cultural understanding // Culture Bound. Bridging the Cultural Gap in Language Teaching. Ed. J. Valdes. Cambridge: Cambridge University Press, 1998. – P.64 – 76

6. Serdihun B., Sivasish B. Language, Culture and Translation of the Karbi: A Brief Study. / International Journal of Social Science and Humanity vol. 2, no. 6. – India, 2012. – P.562-564

7. Воробьев В.В. Лингвокультурологическая парадигматичности. – М.: Рос. Ун-т. Дружбы народов, 1996. – 170 с

ҲАМИД ОЛИМЖОН ШЕЪРИЯТИДА ФОНЕТИК ТАКРОРЛАР

*А.М.Шофқоров, ЧДПИ ўзбек тилишунослиги
кафедраси доценти, ф.ф.н., Чирчиқ шаҳри,
abdushukur74@mail.ru*

*М.У.Нўмонова, ЧДПИ ўзбек тили ва адабиёти
мутахассислиги магистранти, Чирчиқ шаҳри*

Аннотация. Мақолада Ҳамид Олимжон шеъриятидаги фонетик такрорнинг ўзига хос семантик ва стилистик хусусиятлари ёритилган. Шунингдек, ўзбек тилишунослигида тадқиқ этилиши ҳақида мулоҳазалар юритилган.

Калит сўзлар: такрор, бадий такрор, фонетик такрор, аллитерация, градация.

Аннотация. В статье описываются специфические семантические и стилистические особенности фонетического повтора в поэзии Хаида Олимжона. Также есть комментарии по изучению узбекского языкознания.

Ключевые слова: повтор, художественный повтор, фонетический повтор, аллитерация, градация.

Annotation. The article describes the specific semantic and stylistic features of phonetic repetition in the poetry of Hamid Olimjon. There are also comments on the study of Uzbek linguistics.

Keywords: repetition, artistic repetition, phonetic repetition, alliteration, gradation.

Тил ижтимоий-психологик ҳодиса сифатида доимо қисқалик ва осонликка интилади. Инсон учун қандай талаффуз қилиш тўғрилигидан кўра, кўпроқ қандай талаффуз қилиш қулай ва осонлиги муҳимроқ. Тилдаги фонетик такрорлар эса ўша осонликни ва равлонликни таъминлайди. Бу осонликка эришиш зўрма–зўракилик, сунъийлик ва нотабийликдан холи бўлиши керак эканлигини инсон доимо англаб туради. Демак, бу ҳолатга ихтиёрий равишда эмас, балки беихтиёрий равишда эришилади.

Поэтик нутқнинг оҳангдорлиги ва таъсирчанлигига баъзи ҳолларда товушларни такрорий қўллаш натижасида ҳам эришилади. Чунки баъзи услубий воситалар, жумладан, такрорнинг кўпчилик шакллари бевосита нутқ товушларининг такрорланишига асосланган бўлади. “Аммо, шуни ҳам айтиш керакки, алоҳида нутқ товушлари ёки фонетик усуллар ўз ҳолича конкрет бир мазмунни ифодаламайди. Улар бадий нутқнинг бошқа унсурлари (хижо, туроқ, рукн, туркум, мисра, байт, поэтик фигуралар...) билан бир бутунликни ташкил этгандагина конкрет маъно касб этади, шеърга эмоционаллик бағишлайди” [1. 114].

Фонетик такрорлар нутқ товушларидан бирортасининг такрори ёки товушлар оҳангдошлиги асосида юзага келади. Ўринли товуш такрори ритмни безаб, эмоционалликни оширади, ифодалиликини кучайтиради. Фонетик такрорлар сирасига *аллитерация, ассонанс, геминация* каби услубий воситаларни киритишимиз мумкин. Бундай услубий воситаларнинг ҳар бирида нутқ товушларининг ўзига хос такрори кузатиладики, бу маълум бир услубий вазифа бажаради ва шеърнинг бадииятини таъминлашга қаратилган бўлади. Ҳамид Олимжон ўз шеъриятида фонетик

такроролардан унумли фойдаланиб, турли шаклларни юзага келтирган ва уларнинг ҳар бирига услубий вазифа юклай олган. Шоир шеърларида қўлланган такрорлар ўзига хос услубий вазифа бажариб келган.

Ҳар қандай бадиий асарда сўзлар мақсадли қўлланади. Уларнинг такрор келиши маълум услубий вазифа бажаради. Акс ҳолда улар бадиийликни пасайтиради. “Шоир ёки ёзувчи тасвирлаётган воқеа-ҳодисанинг назарда тутилган томонига ўқувчининг диққатини тортиш, уни бўрттириб кўрсатиш учун ёки маълум нарсаларни санаб кўрсатиш ниятида кўпроқ шеърий асарларда, баъзан насрий асарларда ҳам айрим товуш ёки товушлар бирикмаси, сўз ёки сўзлар бирикмаси, гапларга атайлаб алоҳида урғу беради, такрорлайди” [2. 127].

Ҳамид Олимжоннинг “Бахтлар водийси” шеърида **б** товуши билан боғлиқ аллитерация қуйидагича юзага келган:

*Ювиб, тараб, севиб, ўпиб, қучиб, опичлаб,
Эй бахтларни балозатга етказган она!
Ёзилиб, етилиб, тўлиб ётадир –
Ёппасига янги кунга эришган Кува!* (3. 155)

Градация шаклида ёзилган ушбу мисраларда (биринчи, иккинчи ва учинчи мисрада) **б** товуши такрори мавжуд. Шеърдаги градацияни ҳосил қилган ҳар бир сўзнинг маъноси кучайиб борган. Аслида градация – маъно кучайишига асосланган восита. Зинапоядорлик ҳар бир керакли фикр ё тушунчани таъкидлаш учун хизмат қилади. Берилган банддаги градация ҳосил қилувчи ҳар бир сўз охирида такрорланган товуш маънони янада кучайтириб, сўзлардаги маъно уйғунлигини юзага келтирган.

Шеърда бир мисрада товуш такрори таъсирчанликни оширса, иккинчи мисрада оҳанг пасаяди, учинчи мисрада яна оҳангдошлик кўтарилиб, тўртинчи мисрада пасайиш кузатилади.

Шоирнинг “Шарофат” шеърида қуйидагича товуш такрорини кузатишимиз мумкин:

*Шарофат шафтоли шохидан
Сузилиб, мевалар узарди.
“Ичкари” титрарди оҳидан,
Қўлларин ҳар томон чўзарди* (3. 38).

Шеърнинг биринчи мисрасида **ш** товуши такрори натижасида ҳосил қилинган оҳангдошлик, аввало, китобхон диққатини шу мисрага жалб қилади, шунингдек, асосий ғоя *Шарофат* ва *шафтоли* сўзларининг шеър давомидаги такрор қўлланиши асосида намоён бўлиб боради.

Ҳамид Олимжон лирикасида фонетик-услубий усул сифатида аллитерациянинг турли кўринишлари учрайди. Ундош товушларнинг такрорланиши бадиий нутқда товушларнинг талаффузда яқин ва уйғунлигини юзага келтирган, бу эса тасвирланаётган нарса-ҳодисаларга ўқувчининг диққатини жалб қилиб, мисраларнинг бадиий-эстетик таъсир кучини оширган. Аллитерация тасвирий

воситаси сифатида маълум тушунчаларни таъкидлаш, ажратиб кўрсатишга хизмат қилган ва фикрнинг мантикий ҳамда услубий юкини оширган.

Шоир шеъриятида унлилар уйғунлиги ва такрори орқали маълум бир сўз ёки товушга, улар ташувчи мазмунга урғу берилган. Унлилар такрори маълум ритмни юзага келтирган. Сўз бўғинларидаги чўзиқ ёки қисқаликни таъминловчи, муסיқийликни юзага келтирувчи асосий воситалардан бири бўлган унли товушлар шоир шеърларида оҳангдошлик ва муסיқийликни таъминлаган.

Умуман олганда, Ҳамид Олимжон шеъриятидаги фонетик такрорлар мисраларнинг оҳангдошлигини таъминлаш, ифодавий таъсирчанлик, соддалик ва равонликни оширишга хизмат қилган. Шоир шеърларидаги товуш ва бўғинлар такрори шеър мисраларига мантиқан мос тарзда асосий маънони бўрттириб ифодалашга қаратилган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

- Бобоев Т., Бобоева З. Бадиий санъатлар. – Т.: ТДПУ, 2001. - Б. 122.
- Қўнғуров Р. Ўзбек тилининг тасвирий воситалари. – Т.: Фан, 1977. - Б. 127.
- Ҳамид Олимжон. Мукамал асарлар тўплами: Ўн жилдли. – Т.: Фан, 1979. 1-жилд. - Б. 404.

FAOL VA NOFAOL LEKSIK QATLAMNING AYRIM MASALALARI

***M. M.Sobirov** –.mustaqil izlanuvchi Alisher
Navoiy nomidagi ToshDO'TAU*

Annotatsiya: Ushbu maqolada nutq faoliyati tushunchasi va uning tarkibiy qismlari ya'ni nutq faoliyati tizimida til va nutqqa, shuningdek, me'yorga ta'rif beradi hamda til sohiblarining nutqida faol va nofaol leksik qatlamning ayrim masalalari haqida so'z yuritiladi. Masalan: neologizmlar.

Abstract: This article discusses the concept of speech activity and its components, i.e. language and speech in the system of speech activity, as well as some problems of the active and passive lexical layer of a native speaker are analyzed. For example: neologisms.

Аннотатсия: В данной статье рассматривается понятие речевой деятельности и ее составляющие, т.е. язык и речь в системе речевой деятельности, а также анализируются некоторые проблемы активного и пассивного лексического уровня носителя языка. Например: неологизмы.

Kalit so'zlar: leksik qatlam, faol va nofaol, nutq faoliyati, sistema, tarkibiy qism, til, nutq, me'yor (norma), neologizmlar

Keywords: lexical layer, active and passive, speech activity, system, component, language, speech, norm, neologisms

Ключевые слова: лексический уровень, активный и пассивный, речевая деятельность, система, компонент, язык, речь, норма, неологизмы.

Til kommunikativ vazifadan tashqari ma'rifiy, madaniy, ma'naviy, psixologik, estetik kabi vazifalarga ega. Chunonchi, u "dunyoni bilish, bilimlarni to'plash, saralash, keying avlodlarga yetkazish, ruhiy munosabatlarni aks ettirish, go'zallik kategoriyalarini voqelantirish kabi bir

qancha vazifalarni bajaradi” [1:4]. Bularning barchasi tilning o‘ta muhim ijtimoy qiymatga ega ekanligini ko‘rsatib turadi. Chunki tildan butun jamoa, ya’ni muayyan millat foydalanadi.

Tilning sistema, ya’ni o‘ziga xos butunlik ekanligi bugungi kunda deyarli barcha tilshunoslar tomonidan e’tirof etilgan. Sistem tilshunoslik har qanday millat hayotida eng umumiy tushuncha hisoblangan. Nutq faoliyati tushunchasi mavjudligini va bu mavjudlik o‘z ichida xususiyliklardan (bo‘laklardan) tarkib topganligini aniqladi va ko‘rsatib berdi[2: 7; 3 : 29-30].

Tilni sistema sifatida talqin etuvchi sistem tilshunoslik nutq faoliyatini uchta tarkibiy qismga ajratadi . Bular quyidagilar :

- 1.Til .
2. Me'yor (norma).
3. Nutq.[2:7]

Sistem tilshunoslik dialektik falsafa va dialektik mantiq asosida ish yuritadi. Shu asosda nutq faoliyati tizimida tilni umumiylik, mohiyat va imkoniyat sifatida; nuqni esa xususiylik, hodisa, voqelik sifatida tushunadi va talqin etadi. Chunonchi, nutq faoliyati tizimida til va nutqqa, shuningdek, me'yorga quyidagicha ta'rif beradi:

“Til bevosita kuzatishda berilmagan. U jamiyat a'zolarining ongida mavjud bo‘lib, ularning barchasi uchun tayyor, umumiy, majburiy bo‘lgan, fikrni shakllantirish va uni ifodalashga xizmat qiladigan birliklar va ularning o‘zaro munosabatlari haqidagi tasvvurlar yig‘indisi sifatida qaraladi.

Nutq tilning namoyon bo‘lishi, ro‘yobga chiqish, voqelanish shakli bo‘lib, u bevosita kuzatishda berilgan, moddiy(tabiiy, fizik) shaklga egadir.

Me'yor (norma) –til birliklarini nutqning u yoki bu ko‘rinishida (og‘zaki yoki yozma shaklda -S.M.) ishlatish qonuniyatlari va imkonmyatlari bo‘lib, ular jamiyat tomonidan belgilangan va aniqlangandir ”.[2:7]

Har bir shaxs ongida til xotراسi mavjud. Til xotirasiga muhrlangan til nutq faoliyati tizimida nutq shaklida reallashadi. Bunda u me'yor qonuniyatlariga amal qiladi.Garchand tayyorlik va umumiylik til uchun xos bo‘lsa-da,har bir a'zo ongidagi til xotirasi ko‘lami bir – biridan muayyan darajada farq qiladi. Bu farq eng avvalo lug‘aviy qatlamda aks etadi. Chunki jamiyat a'zolarining so‘z boyligi bir-biridan farqli: bir kishining lug‘aviy boyligi ikkinchisinikidan hamisha va doimo kam yoki ko‘p. Bu hodisa esa mavjud (tayyor) so‘zlardan til egasining qanchalik xabardorlik darajasi bilan bog‘liq. Xabardor shaxsning so‘z boyligi esa boshqalarnikiga nisbatan ko‘pdir.

Nutq faoliyati tizimida shaxsning lug‘aviy boylikka qay darajada egalik masalasi bugungi kundagi eng dolzab masalalardan biridir. Chunki shaxs o‘z ona tili so‘z boyliklarini yetarlicha o‘zlashtirmas ekan, u nafaqat o‘zga tillar, balki o‘z ona tilida ham muammolaga duch keladi. Birinchidan, biror so‘z anglatgan ma'noni tushunmaydi. Demak, o‘sha so‘z ishtirok etgan ma'noni anglolmaydi, idrok eta olmaydi .Chunki uning til xotirasida hozirga qadar o‘sha so‘z mavjud bo‘lmagan. U tinglovchi sifatida notanish so‘zning shakliy tomonini eshitadi xolos. Shu shakl ortidagi ma'no esa unga notanish. Natijada u notanish so‘zning moddiy (tovushlar yig‘indisidan iborat bo‘lgan) tomoninigina idrok etadi, ma'nosini emas. Qachonki til sohibi mavjud lug‘aviy birlikni butunasicha – ham shaklan, ham mazmunan o‘z til xotirasiga mustahkam joylashtirsagina, o‘sha lug‘aviy birlik ma'nosi unga tushunarli bo‘ladi. Aynan mana shu jihatdan til sohiblari bir-birlaridan farqlanadilar: yuqorida ta'kidlaganimizdek, birining lug‘aviy boyligi ikkinchisinikidan ko‘p yoki kam bo‘ladi . Lug‘aviy boylik qancha ko‘p bo‘lsa, til sohibinig nutqiy imkoniyati shuncha yuqori bo‘ladi. Ya'ni u bir fikrni turli shaklly ko‘rinishlarda ifodalay oladi. Chunki “ til ma'lum bir fikrni ifodalashda hamisha juda ko‘p vositalarga egadir” [4:50].

Demak, umumxalq leksikasidagi soʻzlar til sohiblarining xabardorlik darajasiga koʻra ikkiga boʻlinadi:

- 1) til egalariga tanish boʻlgan soʻzlar;
- 2) til egalariga notanish boʻlgan soʻzlar.

Til egalariga tanish boʻlgan soʻzlar til egalarining til xotirasida mavjud boʻlgan soʻzlar guruhini tashkil etadi va odatda, bu guruh umumxalq tili leksik qatlamining juda katta qismini qamrab olgan boʻladi. Bu guruhga, asosan, qoʻllanilishiga koʻra chegaralanmagan (umumisteʼmoldagi) soʻzlar mansub boʻlib, ushbu guruhning muayyan qismini qoʻllanilishiga koʻra chegaralangan soʻzlar tashkil etadi. Masalan, roman, hikoya, gʻazal, ruboiy, buyruq, ariza, qaror soʻzlari qoʻllanilishiga koʻra chegaralangan. (Chunki terminologik leksika tarkibidagi muayyan soʻzlar nafaol emas, faol soʻzlar guruhiga kiradi. Yaʼniki, terminlar (atamalar) faol va nafaol atamalarga boʻlinadi.)

Til egalariga notanish boʻlgan soʻzlar til sohiblarining til xotirasida mavjud boʻlmagan soʻzlardir. Shuni ham taʼkidlash oʻrinliki, muayyan soʻz til egalarining asosiy qismiga tanish, qolgan qismiga esa notanish boʻladi. Shuningdek, yuqorida taʼkidlaganimizdek, muayyan soʻz til egalari asosiy qismining til xotirasida umuman mavjud boʻlmaydi. Bunday soʻzlar guruhini asosan neologizmlar tashkil etadi.

Demak, til egalariga notanish boʻlgan soʻzlarni notanishlik darajasiga koʻra ikkiga boʻlish mumkin:

- til egalarining oz qismiga notanish boʻlgan soʻzlar;
- til egalarining koʻp qismiga notanish boʻlgan soʻzlar.

Notanish soʻzlar guruhi, yaʼni til egalariga notanish boʻlgan soʻzlar guruhi sistema sifatida qanday ichiki guruhlardan tashkil topganligi masalasini tatqiq etish bugungi tilshunoslikning eng dolzarb masdalalaridan biri sanaladi. Chunki dialektik mantiq va dialektik falsafaga koʻra [tanishlik va notanishlik] tushunchalari [faol va nafaollik], [isteʼmol doirasi chegaralangan va chegaralanmaganlik] tushunchalari bilan aynan bir xil emas.

Foydalanilgan adabiyotlar

- N. Mahmudov. Til – bemisl va muhtasham sinoat.// Til va adabiyot taʼlimi. 2014-yil, 10-son. 3 – 5-betlar.
- H. Neʼmatov, R. Rasulov. Oʻzbek tilining system leksikologiyasi asoslari. T.: Oʻzbekiston, 1995.
- A. Nurmonov. Struktur tilshunoslik : ildizlar va yaproqlar. T.:Taʼlim, 2009.
- A. Gʻulomov, H. Neʼmatov . Ona tili taʼlimi mazmuni. T.: Oʻqituvchi. 1995 .

ISH YURITISH SOHASI TERMINLARINING INGLIZ VA OʻZBEK TILLARIDA QOʻLLANISHI

Salimova Shoxista.P. - Jizzax davlat pedagogika instituti magistranti, Jizzax shahri

Annotatsiya. Leksikografiya - lugʻatlarni tuzish nazariyasi va amaliyoti. Ilk lugʻatlar til haqidagi bilim tizimli xususiyat kasb etib, til haqidagi fanga aylanib ulgurmasidan oldin tuzilgan. Lugʻatshunosning vazifasi umumiy qoʻllanishdagi barcha soʻzlarga “toʻgʻri” maʼno, imlo va urgʻu berish orqali tilni tuzatish va bu soʻzlarni barcha foydali narsalar boʻlishi kerak boʻlganidek lugʻatga qabul qilishdan iborat edi. Leksikografiya oʻzining barcha xossalari yigʻindisida soʻzdir,

shuning uchun lugʻat nafaqat oʻziga xos va ajralmas til quroli, balki ilmiy tadqiqotning eng muhim quroli hamdir.

Kalit soʻzlar: leksikografiya, ish yuritishga oid atamalar, ikki tillik lugʻat, bir tillik lugʻat, leksikograf, ekvivalent

Аннотация. Лексикография – это теория и практика составления словарей. Первые словари были составлены до того, как знание языка приобрело системный характер и стало наукой о языке. Задача лексикографа состояла в том, чтобы исправить язык, придав «правильное» значение, написание и ударение всем общеупотребительным словам, а также включить эти слова в словарь в том виде, в каком они должны быть. Лексикография – это слово во всех его свойствах, поэтому словарь является не только уникальным и неотъемлемым языковым средством, но и важнейшим инструментом научных исследований.

Ключевые слова: лексикография, делопроизводство, двуязычный словарь, одноязычный словарь, лексикограф, эквивалент.

Annotation. Lexicography is the theory and practice of compiling dictionaries. The first dictionaries were compiled before the knowledge of language acquired a systemic character and became a science of language. The lexicographer's task was to correct the language by giving "correct" meaning, spelling, and emphasis to all words in common use, and to incorporate these words into the dictionary as they should be. Lexicography is a word in all its properties, so a dictionary is not only a unique and integral language tool, but also the most important tool for scientific research.

Keywords: lexicography, documents terms, bilingual dictionary, monolingual dictionary, lexicographer, equivalent.

Nazariy leksikografiya lugʻatshunoslik tarixi, lugʻat turlari, lugʻatlarga qoʻyiladigan talablarni, mavjud lugʻatlarni tanqidiy tahlil qilishni oʻrganadi, amaliy leksikografiya maʼlum bir soʻz turkumini oʻrganish, toʻplash, takomillashtirish va isteʼmol qilish bilan shugʻullanadi. Amaliy leksikografiya lugʻat yaratish jarayonida leksikografiyaning umumiy nazariy asoslari va qoidalarini qoʻllashni oʻz ichiga oladi.

Terminlarning noaniqligi, atamalarning maʼnosi, tushunchasing mohiyati, haddan tashqari uzunlik, murakkab iboralar noqulay, haddan tashqari koʻp miqdordagi horijiy atamalar mavjud. Yuqoridagi muammolarga javoban turli sohalarida atamashunoslik lugʻatini yaratish zamonaviy leksikografiyaning dolzarb vazifasidir.

Lugʻatshunos uchun ushbu sohadagi mutaxassis bilan terminologik tizimini ishlab chiqish jarayonining boshidan oxirigacha ishlashi juda muhimdir. Buning yaxshi sabablari bor. Umumiy soʻzlar lugʻatini ishlab chiqishda leksikografiyaning oʻzi soʻzlarni aniq va batafsil tushuntirish uchun leksikograf nafaqat lingvistik bilimlarga, balki ushbu aniq sohani tushunishga ham ega boʻlishi kerak. Ikki tilli lugʻatlar matn mazmunidan koʻra amaliyroqdir. Bu, albatta, juda kata hajmlarni talab qiladi. Shu sababli, bir tilli lugʻatlarda tarjima lugʻatlaridan koʻra koʻproq atamalar boʻlishi bejiz emas. Amaliy tarjima lugʻatlari uchun atamaning funksional qiymati muhim ahamiyatga ega, yaʼni foydalanuvchi maʼlum bir soʻzni toʻgʻri kontekstda tushunishi, uni kommunikativ nuqtai nazardan tushunishi va tushunishi uchun lugʻatdan foydalanishi kerak. Leksikografiya atamasining mohiyati va uni fan sifatida eʼtirof etish boʻyicha tilshunoslikka nisbatan yaqinda paydo boʻlgan hodisadir. Leksikografiya quyidagilardan iborat: yonma-yon mavjud boʻlgan va bir-biri bilan uygʻunlikda faoliyat yurituvchi nazariy va amaliy boʻlimlar. Nazariy leksikografiya leksikografiya tarixini, lugʻat turlarini, lugʻatlarga qoʻyiladigan talablar,

mavjud lugʻatlarni tanqidiy tahlil qilish, amaliy leksikografiyani oʻrganish, jamlash, takomillashtirish va isteʼmol qilish bilan shugʻullanadigan lugʻatning bir turi. Amaliy leksikografiya umumiy qoʻllashni oʻz ichiga oladi. Lugʻat yaratish jarayonida leksikografiyaning nazariy tamoyillari va qoidalarini oʻz ichiga oladi. Leksikografiya hali ham juda yosh fan sohasi boʻlib, bu sohadagi tadqiqotlar ham davom etmoqda. Tilshunoslikning boshqa sohalari bilan solishtirganda yetarli emas. Maxsus lugʻatning mikrokompozitsiya muammolari bilan bogʻliq haqiqiy lugʻat yozuvining leksikografik tafsilotlarini tanlashdan iboratdir. Ish yuritish sohasidagi terminologik lugʻatlarni qiyosiy oʻrganish shuni, koʻrsatdiki, leksikografik tafsilotlar bu lugʻatlarda qoʻllanilganlarni bir necha guruhlariga boʻlish mumkin ekan. Tahlil qilingan oʻzbekcha lugʻatlarning barchasida ham kamchilik mavjud. Bunday maʼlumotlar Ingliz tilidagi baʼzi nashrlarda atamaning nutq qismi va fleksiyaning (soʻz tuslovchining) tartibsiz shakllari berilgan.

Xulosa oʻrnida shuni aytishim joizki, lugʻatning tabiati uning elementlari qanday boʻlishi lugʻatning mikro tuzilishida keltirilgan. Bunda leksikograf qoʻyishni talab qiladi, oʻzini potentsial lugʻat foydalanuvchisi oʻrniga qoʻyib, uning nozik jihatlarini his etaolishi kerak va shunga muvofiq harakat qiladi. Masalan, transkripsiyadan iqtibos elementlar faol va nafaol lugʻat turiga qarab farqlanadi. Passiv holatda lugʻatlar, foydalanuvchining asosiy maqsadi ogʻzaki yoki yozma matnni tushunishdir. Tabiiyki, bu yerda leksik birlikning mazmuni birinchi darajali ahamiyatga ega. Foydalanuvchi lugʻatdan soʻzni topadi, mavjud qiymatlardan mos keladigan birini tanlaydi. Bu yerda maqsad konteksti va matndagi maʼlumotlarni sharhlash. Bu jarayonda soʻzning talaffuzi va grammatik maʼlumotlari katta ahamiyatga ega emas.

Faol lugʻatlarda jarayon butunlay teskari yoʻnalishda boradi. Foydalanuvchi mavjud bilim va koʻnikmalardan foydalangan holda ogʻzaki yoki yozma matn yaratishga intiladi va shu orqali tinglovchiga baʼzi maʼlumotlarni yetkazadi. Bu jarayonda lugʻat nimani anglatishi bilan qiziqadi va uning tilidagi soʻzning oʻziga xos mazmuni maqsadida ifodalanadi xorijiy til. Shuning uchun, bu holda mikro tuzilma maʼlumotlari taqdim etiladi ekvivalent shartlari bilan birgalikda. Foydalanuvchining ona tilida faqat lemma toifasi kiritilgan lugʻat koʻrsatilishi mumkin. Axir, bu unga ishda adashmaslikka, omonimlarni chiqarish va maqsadidagi soʻzning ekvivalentini toʻgʻri tanlashiga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Béjoint, Henri (1988). Scientific and Technical Words in General Dictionaries International Journal of Lexicography 1/4: p. 366.
2. G.Abdurakhmonov, C.Mamajonov. O'zbek tili va adabiyoti- Tashkent "Uzbekistan", 2002. p. 82.
3. Ulmas Sharipova, Ibrahim Yuldashev. Fundamentals of Linguistics. - Tashkent 2006: p. 50.
4. M.Iriskulov Introduction to Linguistics. – Tashkent, “Teacher” 1992, p. 113.

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ КІРМЕ СӨЗДЕР АРҚЫЛЫ ПАЙДА БОЛҒАН СИНОНИМДЕР

(PhD) Адилова Г. А. - ҚМУ, Қазақ тілі және әдебиеті кафедрасы

Құтыбаева А. - ҚМУ, Лингвистика (қазақ тілі) 2-курс магистранты

Синонимдер тілдің кемеліне келіп, қаншалықты жетілгендігін, оның образдылығы мен дамығандығын көрсететін көрсеткіш деп есептеледі. Адамның ойлаған ойын, көңіл күйі мен

көзқарасын нақты әрі көркем түрде жеткізу үшін синонимдер айрықша қызмет атқарады. Қазақ тілінің синонимикасы негізінен өзінің ішкі мүмкіншіліктері арқылы ғана жасалмай, басқа тілдерден енген сөздер арқылы да толығып отырады.

Қоғамның дамуы барысында әр түрлі елдермен қарым-қатынас жасаудың нәтижесінде қазақ тілінің сөздік құрамына көптеген кірме сөздер енді. Сөз алмасуда әрбір халық басқа тілден жаңа ұғымдағы сөздерді алып ғана қоймайды, сонымен қатар сөздік құрамда өзінде бар ұғымға сәйкес сөздерді де қабылдап алады. Мұндай жағдайда кірме сөз бен төл сөз өзара синонимдік қатынасқа түседі. Біз бұл мақаламызда қазіргі қазақ тіліндегі кірме сөздер арқылы пайда болған синонимдерді қазақ халқының ұлы ақыны Абай Құнанбаевтың шығармалары мысалында үйренуді мақсат еттік.

Қазақ тіліндегі синонимдердің қатарын толықтырып отырған кірме сөздер негізінен араб және парсы тілдерінен енген сөздер болып келеді. Мысалы: Қате-теріс-бұрыс. Сүйісер жастар **қате** етпес, Мейлің илан, мейлің күл [1:161]; Біреуді ызаландырмақ– шарифатта харам, шаруаға залал, ақылға **теріс** [2:121]; Тура тілді кісіні дейміз орыс, Жиреніп жылмаңдықты демес **бұрыс** [1:53].

Адал – ақ, таза. Мысалы: Тыныш жатып, көзін сатып, біреуден тіленбей, жанын қарманып, **адал** еңбекпен мал іздемек– ол арлы адамның ісі. [126]. Ынсапсызға не керек, Істің **ақ** пен қарасы [1:48]. Айтады: құдай пәленшеден сақтасын, о да адаммын деп жүр ғой, оның қасында біз сәулелі кісінің бірі емеспіз бе, оған қарағанда мен **таза** кісі емеспін бе?– деп [2:117].

Бұл синонимдік қатарлардың әрқайсысының алдындағы сыңарлары басқа тілден енген сөздер. Араб тілінен енген адал сөзі таза, ақ сөздерімен қате-теріс-бұрыс сөзімен синонимдес болып тұр.

Сол сияқты: қас-араз-өш, бекем-мықты-берік, зұлым-озбыр сөздері араб тілінен енген болса, тамаша-жақсы-әдемі, нақақ-кінәсіз, бейқам-селқос-енжар, қарыздар-борышқор, мүшкіл-нашар, кіріптар-тәуелді деген синонимдік қатарлардағы тамаша, нақақ, бейқам, қарыздар, мүшкіл, кіріптар дегендер-парсы тілінен енген сөздер. Абай шығармаларынан мысал келтірейік: 1) Күн шалған жерді тез орған, Күншіл дүние **қас** өлім [1:196]; **Араз** кісі болғансып, Сылтау етер бекерді [1:59].

2) Мұқтаж болмағанда да, біреу сенің қамыңды жесе, сенің оған **қарыздар** екендігіңе де ұстаз керек пе?– деді. [124].

Борышқорлық адамға қиын нәрсе,
Әрқайда өсткізеді мал тапшылық [1:15].

3) Шапса жүйрік, мінсе **берік**, жуан, жуас,
Разы емес осындай ат мінбесем! [1:45].

Һәм ақыл, Һәм қайрат– екі **мықты** қуат қосылып тоқтады [163].

Сын есім синонимдердің қатарын кеңейтіп отырған парсы және араб тілінен енген сөздердің ерекшелігі – олардың қай-қайсысы болса да қазақ тілінің сөздік құрамына әбден сіңісіп етен жақын болып кеткен. Сондықтан кей реттерде мұндай кірме сөздерді бірден айырып тану қиынға түседі. Асыл-қымбат-бағалы деген синонимдік қатардағы араб тілінен енген асыл сөзі де, парсы тілінен келген қымбат сөзі де – қазақ тілінің сөздік құрамына енген кірме сөздер. Мысалы:

Асыл адам айнымас, Бір бетіңнен қайрылмас [1:101].

Ұялғаннан тастаған бір мыс тиын–

Аш кедейге ол-дағы– **қымбат** бұйым [2:89].

Үлкендік— адам ішінен өзін өзі **бағалы** есеп қылмақ [1:116].

Кірме сөздердің кейбіреулерінің қазақ тілінің сөздік қорына әбден сіңіп кету себебі, олардың қазақ тілінің лексикасына ертеректе енуімен байланысты болу керек. Бұлай дейтін себебіміз, біріншіден, қазақ тіліндегі сын есім синонимдердің қатарын кеңейтіп отырған негізінен араб және парсы тілінен енген кірме сөздер. Кейбір кірме сөздердің қазақ тілінің лексикасына етене жақын болып кеткендігі соншалық, олар өздерінің бастапқы білдіретін ұғымынан басқа екі, үш түрлі мағынаны көрсетіп, көп мағыналы сөзге айналған. Содан барып, бір кірме сөз, бірнеше синонимдік қатарларда жұмсалады. Мәселен, араб тілінен енген асыл қазақ тілінде бірде құнды, бағалы, қымбат деген ұғымды білдіріп, осы сөздермен синоним болса, екіншіден ардақты, қадірлі, құрметті деген мағынаны көрсету арқылы асыл—ардақты—қадірлі—құрметті тәрізді синонимдік қатарды құрайды. Асыл сөзі араб тілінде де бірнеше мағынада қолданылған. Мәселен, Арабша—қазақша түсіндірме сөздікте асыл сөзі текті тұқым, бекзада, асыл тұқым, дұрысы, нағыз, табиғи деген мағыналарды білдіреді делінсе, осы сөздікте әділ сөзіне: 1) әділдік, әділ сот; 2) туралық; 3) әділ соттаушы, алаламайтын деген түсінік берілген [3:21,113].

Қазақ әдеби тілінің сөздігінде әділ сөзі жан-жақты түсіндіріле келіп, мынадай мағыналарда қолданылады деп көрсетілген: әділ сын. 1.Шындық сүйгіш, алалық жасамай, әрекет ететін. 2.Турашыл, әділетті, шыншыл. 3.Адал, таза, жалғандықты білмейтін. 4.Ақиқатқа, шындыққа сәйкес, тура, жөн, дұрыс [4:365-366]. Абай шығармаларынан мысалдар келтірейік:

—Бекер қан төктірмеңіз, **әділ** патшам,
Сөкпеңіз,— деді түлкі, — мен сөз айтсам [2:72].
Өтіріксіз **турашыл**, Еш сөзі жоқ таппаған [1:185].
Жасырмай, жастықпенен, нанғыштықпен,
Айтыпты **шыншыл** тілің бар іңкәрін [2:20].

...бағанағы екі қуаттар— бір басы қатты асау ат, жүгенсіз тауға ұра ма, тасқа ұра ма, суға ұра ма, жарға ұра ма— құдай білсін, әйтеуір жолда көрген есті, ақылы **дұрыс** адамдар әлі де сұрамай да қалады [2:163].

Бір тілдегі көп мағыналы сөз екінші тілге ауысқанда бір мағынаны ғана білдіруі мүмкін. Кейін тілдің даму барысында алғаш бір мағынада қолданылған сөз туынды мағыналарға ие болады. Бір сөздің көпмағыналы сөзге айналуының өзіндік заңдылықтары бар екендігі белгілі. Кейбір кірме сөздер көп мағыналы болғанымен, бір ғана синонимдес қатар құрайды. Мәселен, арабша—қазақша сөздікте ғазиз сөзіне: 1) күшті, қуатты; 2) сирек, бағалы; 3) сүйкімді, жарқын, қымбатты деген анықтама берілген. Ал қазақ тілінде ғазиз сөзі, негізінен, қымбатты, аяулы, ардақты деген мағынада қолданылады. Мысалы: Бізге керегі бар болса да, жеркенеерлік жер бар тесіктерді бұл бастағы **ғазиз** білімді жерімізден алыс апарып тесіпті, мұның бәрі хикметпен біліп істелгендігіне дәлел емес пе?— депті [1:123]. Көп заман ескермеген адамның ол бағанағы өнердің өзінің ең қызықты, **қымбатты** жерлері жоғала бастайды [2:161].

Жаны аяулы жақсыға қосамын деп,
Әркім бір ит сақтап жүр ырылдатып [1:29].

Басқа тілден кірме сөздердің кейбіреулері қазақ тілінің сөздік қорына қосылғаннан кейін, сөз тудырушы жұрнақтардың нәтижесінде бір сөз табынан екінші сөз табына ауысады. Араб тілінен енген айып, дәлел, құрмет, хабар тағы басқа зат есімдер сөз тудырушы жұрнақтар арқылы сын есімге айналған. Мысалы: айыпты, дәлелді, пайдалы,

құрметті, хабарсыз т.б. Бұл сөздердің әрқайсысы сын есім синонимдік қатардың бір сыңары ғана бола алады.

Құрметті–қадірлі–ардақты–сыйлы–лайықты. Мысалы: Сіздерге **лайықты, құрметті** орным бар, дайын, кіріңдер [2:133].

Қадірлі басым, Қайратты жасым, Айғаймен кетті, амал жоқ [1:88].

Пайдалы–керекті, қажетті т.б. Мысалы: –Жә, **пайдалы** нәрсе дүниеде көп, бірінің пайдасы көрініп, білініп тұрады [2:122]. Кімде-кім ішінен **керекті** сөз тапса, жазып алсын, я оқысын [2:96].

Жалпы кірме сөздер арқылы қалыптасқан синонимдік қатардың құрамы әр түрлі болуы мүмкін. Мәселен, кейде сын есім синонимдік қатардың бір сыңары ғана кірме сөз емес, оның екі компоненті де басқа тілден енген болып келуі мүмкін. Мысалы, жомарт–мырза– береген деген синонимдерді алып қарастырайық: Есітер еді алыс жер, **Қызықты жомарт** атымды [2:63].

Алақолсыз **мырза** еді, Кем-кетікті елепті [1:194].

Алаған қолым **береген** [2:101].

Бұл синонимдік қатардағы жомарт, мырза дегендер– парсы тілінен енген сөздер. Кейде сын есім синонимдік қатарды құрайтын компоненттердің бәрі де кірме сөздер болып келуі мүмкін. Мұндай синонимдік қатардың құрамына енген компоненттер бірде бірыңғай араб тілінен енген сөздер болса, бірде әр басқа тілдерден кірген сындық мағыналы синонимдерді топтастыруы мүмкін. Мәселен, залым–сайқал–мыстан–қу деген синонимдік қатардың құрамындағы залым араб тілінен, сайқал парсы тілінен енген. Сол сияқты синонимдес болып келетін надан–пасық–топас сөздерінің надан дегені парсы тілінен келсе, пасық, малғұн дегендер– араб тілінің сөздері.

Мысалы: **Ұры, залым, қуларға**, Нысанаға шаншылма [1:244].

Енді осылардан ойлап білсеңіз болады: **надан** ел қуанбас нәрсеге қуанады [2:121].

Жалпы қазақ тілінің сөздік қорын кеңейтіп, синонимдерін байытуда басқа тілдерден енген сөздердің кейбіреулері аз қолданылып, пассивті қызмет атқарса, екіншілері лексикада жиі қолданылып, жаңа сөздер жасауға ұйытқы болады. Мәселен, адал, азат, тамаша, абзал дегендер – қазақ тілінің сөздік қорынан тұрақты орын алған сөздер.

Қорыта келгенде, басқа тілдерден енген кірме сөздер қазақ тіліндегі синонимдердің дамуына әсер етіп, синонимдік қатарды толықтыра түседі.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Абай. Қалың елім, қазағым. Алматы. Атамұра. 2002ж. –224б.
2. Абай. Екі томдық шығармалар жинағы. Алматы. Жазушы. 1986.
3. Арабша-қазақша түсіндірме сөздік. Алматы. Рауан. 2005. –Б.21, –Б.113.
4. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. ІІт. Алматы. Арыс. 2006. –Б. 365-366.

САНЛЫҚЛАР АРҚАЛЫ ЖАСАЛҒАН НАҚЫЛ-МАҚАЛЛАРДЫҢ ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СЫПАТЫ

*Адилова Г.А. - (PhD) ҚМУ, Қазақ тили хәм
әдебияты кафедрасы*

*Кенжебаева Г. - (Лингвистика (қазақ тили)
2-курс магистрант)*

Миллий менталитет хәрбір халықтың руўхый болмысының жыйнақланған формасы сыпатында жекке адамлар менен социаллық топарлардың дүньятаныўында орын алатуғын

айрықша көринис болса, қазақ халқының миллий менталитетін танытатуғын айрықша қасиетлерінің қатарына даналықты жатқызыуға болады. Даналық қазақ тилинің паремиялық қорының тийкарын қурайды.

Нақыл-мақалларда даналық адам менен тәбият, жәмийет пенен адам, адам менен адам арасындағы қатынастарда көринетуғын билим менен ис-тәжірийбенің, адамгершилик пенен парасаттың, ақыл менен ойдың, ғайрат пенен сезімнің бирлиги, бир пүтинлиги формасында суўретленеди. «Егер тилимиздеги 40 мыңнан аслам нақыл-мақалды фразеологизмлер сыяқлы жыйнап, классификациялап, белгили бир «таяныш» объектилерине қатыслығын анықлап, мазмунын ашып, этнолингвистика аспектинен түсіндіретуғын болсақ, этностың «тил әлеми» 40 мың мәнилик бирлик пенен толығып байыған болар еди. Хәрбир нақыл мен мақалдың бойына этнос болмысына, оның рўўхый хәм материаллық мәдениятына, дүньяға көзқарасына, салт-дәстүр, үрип-әдетине, исенимлерине т.б. байланыслы бай информация жыйнақланғанын ескерсек, олардың этнос болмысын танып-билиўге қосатуғын үлеси зор»(1:25).

Қазақ тилинде санлықларға тийкарланған нақыл-мақаллар курамында санлықлардың хәмме топары орын алғаны менен санақ, қатарлық, жыйнақлаў санлықлары таяныш компонентлик хызметте актив қолланылатуғыны байқалады. Тийкарынан затлардың сан мөлшер-көлеминің өлшеминен алынып, анық санын есаплап шығаруў мақсетинде қолланылатуғын санақ санлар нақыл-мақаллардың жасалыўына таяныш болған уақытта, нақыл-мақал образға тийкар етилген салыстырылатуғын затлардың арасындағы өзара сапалық қатыслылық дәрежесин көрсетип, паремиялық жыйынтық мәниске «көплик» хәм «анықлылық» мәнилерин қосатуғыны байқалады. Мысалы, «Мың күн жумақтан, бир күн тиришилик артық», «Мыңның жүзин билгенше, Бирдің атын бил», «Мың малың болғанша, Бир балаң алым болсын», «Батыр бир өледі, Қорқақ мың өледі», «Мыңнан тулпар, жүзден жүйрик», «Мың қайғы бир миннетте өтемейди», «Жақсы киси қырқында толады, жаман киси қырқында солады». Нақыл-мақал курамындағы мың сөзи санлық системадағы туўра мәнисте емес, «көп» деген мәнисти, ал бир саны сол «көптің хәммеси емес, конкрет биреуі» деген мәнисти билдиреди. Қырық саны адамның жас шамасын көрсететуғын өлшем системасында «адамның ақыл-ойының жетилисип, әбден толысатуғын ўақыты» ретинде түсиниледи. Бунда санлардың туўра атаўышлық мәнисинен «көплик» хәм «конкретилилик» мәнилеринің бирлиги менен бирпүтинлигине қарай аўысыўы өзара салыстырылатуғын батыр хәм қорқақ, қайғы хәм миннет, жақсы хәм жаман киси сыяқлы түсиниклердің ассоциативлик байланысларына эмоциональды-экспрессивлик мәни қосып, паремиялық мазмунның этникалық мәданияттың элементлерин сүўретлейтуғындай сапалық дәрежеге көтерилюйин тәмийинлейди.

Қазақ тил билиминдеги қазақ тилинің морфологиялық системасына арналған илимий изертлеўлерде бир санлығына айрықша дыққат аўдарылады. Мысалы, А.Ысқақов «Хәзирги қазақ тили» мийнетинде «санақ санлардың ишинде бир сөзинің алатуғын орны айрықша», – дейтуғын болса, Ә.Хасенов өзинің «Хәзирги қазақ тилиндеги санлықлар» атлы мийнетинде «бир деген санлықтың семантикалық белгилери бул сөзди өз алдына бөлек алып қараўға мүмкинлик береді», – дейди [2:202].

Бир санлығының тилдеги қолланылыў шеңбері күтә кең хәм хәр түрли. Нақыл-мақаллар курамында бир сөзинің мәнилик-тулғалық формаларының хәммеси де ушырасады. Мысалы, «Күйи бирдің жаны бир», «Кемедегинің жаны бир», Жас-жастың тилеги бир, Жипектің түйини бир» деген мәнилерде жумсалып, конкрет бир социаллық-

жәмийетлик ортада өмір сүретуғын адамлардың турмыслық, психологиялық, дүньяға көзқарасы т.б. хал-ахуаллары көп жағдайда бірдей емес, тепе-тең түсетуғынын сүүретлейтуғын образлардың өзегине алынатуғын болса, бир санлығы тийкарында жасалатуғын биреу белгисизлик алмасығы нақыл-мақаллар курамында туўра мәнис арқалы таңбаланатуғын өмирлик ситуацияны айқын көрсетиў мақсетинде қолланылып, туўра мәнистин аўыспалы мәнисте жумсалыуы арқалы пайда болатуғын образға хәм паремиялық жыйынтық мәниске «белгисизлик» хәм «конкретлилик мәнислерди қатар үстемелейди: «Биреу тойып секиреди, биреу тоңып секиреди», «Биреуге ор қазба, өзин түсерсин», «Қудайдың өзи бермейди, биреудикин биреуге аўыстырып береді», «Ақ кеўил адамға биреудин аўырыуы да батады», «Биреу зәбир көрсетсе, сен сабыр ет», «Биреу билмегенди биреу биледи», «Биреуди қор тутсаң қор боларсың, Биреуди зор тутсаң зор боларсаң», «Биреуге бас қайғы, биреуге мал қайғы» т.б. Бир санлығы тийкарында жасалып, рәуиш қызметин атқаратуғын бирде сөзи нақыл-мақаллардың мәнисине «гезеклеслик» семантикасын қосады. Мысалы: «Ағайин бирде араз, бирде татыў», «Жүйрик ат бирде ат, бирде қанат» [3:112].

Санлықлардың сөзжасау системасында -аў, -еў аффикси арқалы жасалған жыйнақлау санлықлары санлық мәнисти пүткиллей өзгертпейди. Санақ санды абстракцияландырып, затлар менен уғымларды жыйнақлап хәм топластырып атауға тийкар болады. Нақыл-мақаллар курамында биреу санлығы нақыл-мақалдың хәр қатары билдиретуғын түсиниклерди «адамлардың топары, бир қәуим ел, көпшилик» хәм «жекке адам» мәнилеринин арақатынасында бириктириў, жыйнау, топластырыў қызметин атқарады. Мысалы, «Биреу жаныңа жолдас, биреу малыңа жолдас» паремиясы курамындағы биреу компоненти арқалы «бир топар адамның гейбиреуи» хәм «жекке адам» аралық қарым-қатынастың сыпаты «дос» уғымы дөгерегинде топланып, «күтә жақын дослық қарым-қатынастың өзи қандай да бир конкрет мақсетке тийкарланады» деген паремиялық жыйынтық мәнистин қәлиплесиўине өзек етиледі» (4:17).

Қазақ халқының түсинигинде 3,7,9 хәм 40 санлары қәсийетли санлар болып есапланады. Қәсийетли уғымлардың көпшилиги усы санлар дөгерегинде пайда болғанлығын көремиз. Буны халқымыздың даналық ғәзийнесинен де билемиз.

Қазақ халқы ерте заманлардан бери хәр түрли қубылыслар менен затларға баха берип, олардың өзлерине тән болған қасийетлерине, сондай-ақ, басқа бир затлар, қубылыслары менен уксас тәреплерине, өзгешеликлерине айрықша кеўил бөлип, бақылау жасап, бахалап, ойға тоқып, кеўилге түйгенлерин тили арқалы сыпатлап, сүүретлеп сақлады десек, қәсийетли санларға байланыслы этникалық билим қорындағы образлы түсиниклер нақыл-мақалларда төмендегише көринис береді: «Үш тағанның биреуи қыйсайса, қалғанлары да қулайды», «Үш нәрсе турақламайды: Биреуи – саудаға түспеген мал (дүнья), екіншиси – таласқа түспеген илим, үшіншиси – сиясаты жоқ патша», «Түйе минген адам үш бүктетиле алмайды», «Ат баспайман деген жерин үш басады». хәм т.б. үш санына байланыслы нақыл-мақаллар тийкарына үш тирек модели алынып, үш саны гез келген қубылыстың турақлылығы менен орнықтылығын сүүретлейтуғын хәр қыйлы үшлик аўқамлар менен өзара тығыз байланыстағы үшлик қурылымлардың символикасы ретинде жумсалатуғынлығы байқалады.

Қазақ тилиндеги санларға тийкарланған нақыл-мақаллардың ишинде ең актив ушырасатуғыны жети санына тийкарланған нақыл-мақаллар болып есапланады. Мысалы: «Туўғанда алтау едик, өле-өле жетеўмиз», «Ғарғыс жети атаға жетеди», «Жетимге жети

бийдай да тамақ» деген нақыл-мақаллар иллет, жәнжел, жетимлик, жоқшылыққа байланысly болса, «Жети қарақшыны таныған, жети күнде адаспас», «Жети атасын билген бала жети журттың ғамын жер» деген нақыл-мақаллар билимлик, саналылыққа байланысly қәлиплескен.

Қазақ халқының менталитетінде басқа халықларда ушыраспайтуғын өзінлик айырмашылық бар. Жети атасын билиў деген ертеден қәлиплесип, қазақ елинде сақланған дәстүр бойынша хәрбир жасөспирим, ержеткен азамат өзинің жети атасын, шыққан тегин билиўи шәрт. Себеби қазақ салты бойынша ул перзент ата-бабаларының ең кем дегенде жети тийреге шекемги таралыўын, өткен-кеткенин, жасаған ерлигин, жасаған қонысын билиўи шәрт болып есапланған. Хәрбир ата-ана баласына жети атасын көзи тирисинде үйретиўге тырысқан. Әке-шешесинен ерте айрылған бала бул дәстүрди билмей кетиўи де мүмкин. Ал жети атасын билмеў жетесизликтің, тексизликтің белгиси деп саналған. Тилимизде соған сәйкес нақыл-мақаллар қәлиплескен. Мысалы: «Жети атасын билмеген жетесиз, Арғы тегин билмеген тексиз», «Жети атаның жөнин бил, Жети руўдың тилин бил» т.б.

Қазақ тилинде тоғыз санының қатысыўы менен жасалған «Тоғыз ат бир қазыққа байланбас», «Тоғыз қатынның толғағы бир күнде келди» сыяқлы нақыл-мақаллардың тийкарына ески үрип-әдетлер, исенимлер, дәстүрий турмыслық мәдениеттің элементлери алынған.

Тилимизде «Қырық жылға шекем бай менен гедей теңлесер», «Жаксы атаның әрўағы қырық жыл сүйрейди», «Қызға қырық жигит сөз салады, биреўи алады», «Қызға қырық жерден тыйым», «Бир күн дәм татқанға, қырық күн сәлем», «Қырық киси бир жак, қыңыр киси бир жак» сыяқлы қырық саны таяныш болып келетуғын көплеген нақыл-мақаллар ушырасады.

Тилимиздеги сан компонентли нақыл-мақалларды таяныш компонентине қарап классификациялап, олардың этнолингвистикалық сыпатын арнайы изертлеў хәзирги күндеги актуаль мәселердің бири болып есапланады.

Пайдаланылған әдебиетлар:

- Ә.Қайдар Қазақ тілінің өзекті мәселелері. Алматы. Ана тілі. 1998ж. –Б.25.
- Ә.Хасенов Қазіргі қазақ тіліндегі сан есімдер. Алматы. 1957ж.; А.Ысқақов Қазіргі қазақ тілі. Алматы. Ана тілі. 1991ж. –Б. 202.
- Қазақтың мақал-мәтелдері. Алматы. Көшпенділер. 2007ж. –280б.
- Қасымова С.К. Сан компонентті мақал-мәтелдердің ұлттық-мәдени негізі. Фил.ғыл.канд. дисс. Алматы. 2010. –Б. 17.

ҚАРАҚАЛПАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҚАЗАҚТАРЫ ТІЛІНДЕГІ КЕЙБІР ЛЕКСИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕР

*Кеулімқосов Жарбол Мырзағалиұлы-
Әжінияз атындағы НМПИ, Қазақ тілі және
әдебиеті кафедрасы магистранты*

Әдеби тілдің лексикалық нормасы шағын бір топтың тіліне емес көпшілік халықтың күнделікті тұрмысында кең қолданушы сөздерге сүйенеді. Кейде қандай да бір себептерге байланысты әдеби тілге шағын топтың сөйлеу тілінен, сөйленіс немесе диалектіден де сөздер кіруі мүмкін. Бұндай сөздер сіңісіп, халық массасына түсінікті болғаннан соң, әдеби

тілдің нормасы ретінде қабыл етіледі. Сондықтан да, оңтүстіктегі сөйленістер тобы лексикасының қазақ әдеби тіліне қатынасы мәселесін анықтау, оның байланысын жан-жақты анализдеу ісі едеуір қызығушылық тудырады. Осы көзқарастан жалпы Қазақстан территориясындағы тұратын қазақтардың ауыз екі сөйлеу тілінің ерекшеліктерін зерттеу диалектология үшін өте маңызды.

Қазіргі кезге дейін қазақ тілінің жергілікті ерекшеліктерін зерттеу бойынша бірқанша жұмыстар істелді.

Ал Қазақстаннан тыс жерлерде тұратын қазақтардың сөйлеу тілін зерттеуде, көптеген еңбектердің жарыққа шыққанын көреміз.

Қай тілден болсын осы, «жергілікті» деп аталатын тіл құбылыстарын кездестіріріміз анық. Бірінде аз, бірінде көп дегендей әйтеуір, мұндай жергілікті өзгешеліктердің барлық тілде бар екені рас. Қазақ тілі де осы сияқты, қазақ жұрты тараған өлкелердің бәрін де, сол жердің әр қайсысындағы қазақтардың тіліне тән сөз ерекшеліктерінің бар екені байқалып жүрген жайт. Мұны ғылымда «диалектілік құбылыстар» деп атайды. Диалектілік құбылыстар халық тілінің жемісі, халық тілі дамуының кезеңі тудырған тіл құбылыстары. Әрбір өлкеде тұратын қазақтардың тілінде кездесетін бұл секілді тіл айырмашылығының пайда болуының тарихи сыры бар. Мәселен, біз осы еңбекте сөз еткелі отырған қарақалпақ жерінде тұратын қазақтардың тіліндегі диалектілік айырмашылықты алатын болсақ, олардың көбінің-ақ түптеп келгенде із - өкшесі қарақалпақ тілінде, сонан кейін өзбек, түркмен тілдеріне қатысты екенін көреміз. Мұның себебін түсіндіру онша қиын емес. Бұл жерде тұратын қазақтардың ежелден қарақалпақ, өзбек, түрікмен жұртымен іргелес, қоныстас, ағайындас ел болғанымен байланысып жатыр. Ұзақ жылдық тілдік қарым-қатынас нәтижесінде осы аймақ қазақтарының тіліне аталған тілдерден ауысқан сөздер аз емес. Ол сөздер өздері енген тілге әбден етене болып, сіңісіп кеткен. Демек, мұндағы біздің айтайық дегеніміз – қазақ тілінде де жергілікті тіл айырмашылығы бар екендігі, сосын оның өзі кездейсоқ пайда болмағандығы, белгілі тарихи дамудың нәтижесінде туған тіл құбылыстардың көлемі барлық өлкенің қазақтары тіліне ортақ құбылыстармен салыстырғанда әлдеқайда аз. Бірақ көлем жағынан қанша шағын болғанымен, бұл өзгешеліктерді ескермеуге де болмайды. Әдеби тіліміздің халық тілі негізінде дамып отырғаны белгілі. Халық тілі, халық диалектілері - әдеби тілді байытудың қайнар бұлағы. Әдеби тіл халық тілінің материалына талғаусыз қарамайды. Оның ішінен өзіне керегін сұрыптап, елеп-екшеп алады. Жергілікті халық тілі әдеби тілмен осындай тығыз байланыста болғандықтан, оның жай-жапсарын жақсы біліп отыру әрине аса қажет. Әдеби тілде сөйлеуге үйрену, сөз өнеріне жаттығу мектеп қабырғасында қалыптасатын нәрсе болғандықтан, жергілікті тіл ерекшеліктері жөнінде хабардар болу – тіл пәнінің мұғалімдері үшін өте қажет. Мектептің қайсысын алсақ та, жергілікті халықтың кішкене бір өкілі ғой. Оның тілінің де өзі туып-өскен ортасының тілінен, ата-анасының тілінен алшақ болмайтыны тісінікті жайт. Демек, әр оқушыны әдеби тілде сөйлеуге, әдеби тілде жаза білуге жастай баулитын негізгі орта – мектеп. Міне, осыдан кейін жергілікті тіл ерекшелігі деген не, оның әдеби тілге қарым-қатынасы қандай деген жайдан мұғалімдердің, әсіресе тіл пәні мұғалімдерінің хабардар болу қажеттігі туады.

Біз осы еңбекте Қарақалпақ өлкесінде тұратын қазақтардың тілі туралы кейбір деректерге тоқталмақпыз. Әрине, мұнда беріліп отырған тікелей методикалық нұсқауыл жоқ. Алайда қазақ тілін оқытатын мұғалімдердің өз оқыту тәжірибесінде назар аударарлық кей жерлер туралы бұл еңбектен керекті мәлімет алары даусыз. тарихи деректерден біз бұл

өлке қазақтарының қарақалпақ, өзбек, түрікмен халқымен көп заман бірге өмір сүріп келгенін көреміз. Соның нәтижесінде бұл өлке қазақтары біраз тілдік, этнографиялық ерекшеліктерге ие болған. Мұндағы қазақтардың тіліне әсіресе қарақалпақ тілінің әсері өте мол тиген. Айтып өткеніміздей, қарақалпақтар мен ол өлкеде тұратын қазақтар басқалардан гөрі территориялық, әкімшілік, экономикалық, мәдени жағынан көбірек байланыста болды. Бұл жердің қазақтарының тіліне басқа тілдердің әсері тиюінің екі жағдайын көрсетуге болады. Біріншісі – жергілікті қазақтардың қарақалпақ, өзбек, түрікмендермен тікелей шектесіп, аулы аралас, қойы қоралас отыруы нәтижесінде кірген сөздер мен тілдік құбылыстар. Екіншісі – басқа тілдердің бұл сөйленіске тікелей емес, оларға шектес қазақ тілінің басқа диалектілері, сөйленістері арқылы өтуі. Бұған сөйленістің өзбек, ұйғыр, кейде татар тілдерімен байланыстылығы жатады. Сөйленіске өзбек тілінің кей элементі шектес жатқан оңтүстік сөйленістері арқылы өтсе, татар, башқұрт тілдерінің әсері оның солтүстік батысында жатқан қазақ тілінің өзге сөйленістері де әр түрлі тарихи жағдайларға байланысты белгілі мөлшерде қарақалпақ өзкесінде тұратын қазақтар тілінде өз іздерін қалдырды. Ол іздер қазір зерттеліп отырған сөйленісте фонетикалық, грамматикалық, лексикалық тұрғыдан көрінеді. Өзіне тән осы сияқты ерекшеліктерінің болуы – Қарақалпақстанда тұратын қазақтар тілін өз алдына дербес диалектілік бөлшек, яғни дербес сөйленіс деп қарастыруға мүмкіндік береді. Өзге тілдің әсері көбірек сезілетін болғандықтан, бұл сөйленісті өтпелі (переходный), яғни аралас сөйленіс деп атауға болатын сияқты. Өйткені мұндағы жергілікті ерекшеліктердің көбі - өзге тілдің элементі. Мұндай сөйленіске тән белгі – «басқа тілден жергілікті халықтың бір бөлігіне ауысып, басқаларына тарамаған тіл ерекшелігінің болуы. Мұндай ерекшелік басқа халықтармен аралас, қоныстас отырудан туады. республиканың оңтүстік аймағы тұрғындары тіліндегі лексикалық материалмен ұқсас болып келетіндігін көрсетеді. Мәселен сөйленісте айтылатын: *ишиша, ақын, жандық, қойымышылық, там, шырпы, бойра, зағара, ауқат, пәтір, алақшын, әбжіл, азан, пада, тәңге* т.б. тәрізді диалектілік сөздерді біз оңтүстік облыстарда тұрушы қазақтардың да тілінен кездестіреміз. Говор лексикасындағы сөздердің құрамы республикамыздың оңтүстік аймағының халқының тіліне ғана ұқсас емес, диалектілік материалдарды салыстырып қарағанымызда, қазақ тілінің батыс сөйленістері мен де ұқсас екенін көреміз. Мысалы, сөйленісте мынадай сөздер кездеседі: *аламан, ашқыш, атауыз, әтешкір, бел, күртік, мәнет, маса темір, шарқат, шөбік, нән* т.б.

Сонымен бірге мұнда тек Қарақалпақстанда тұратын қазақтар тілінде ғана қолданылатын біраз сөздер бар: *кетек, ағары, аударыспақ, әрем, арғыз, бітте, дегерек, есепдар, бұрнау, кешір, көзайна, күшен, қалет, тиқы* сөздері осындай сөздер.

Құрамы жөнінен алғанда зерттеліп отырған сөйленістің диалектілік лексикасы тіліміздің арғы дәуіріне тән, байырғы сөздерді де, сол сияқты көрші түркі тілдерінен енген кірме сөздерді де қамтиды. Кірме сөздердің ішінде сан жағынан көбі – қарақалпақ тілінен енген сөздер. Сөйленіске қарақалпақ тілінен ауысқан сөздердің мол болу жағдайы түсінікті де, өйткені тілдің ең өзгергіш саласы лексиканың өзге тілдің әсеріне бейім келетіні белгілі жағдай. Қарақалпақстанда тұратын қазақтар болса, бұл өлкені көп заманнан қоныстанып келгені тарихтан белгілі.

Пайдаланған әдебиеттер:

- Аралбаев Ж., Бектуров Ш. Марқакөл және қатанқарағай экспедициясының материалдарынан «қтт мен дм.». – Алматы, 1963. 1-шығыуы.

- Жүнісов Н. Қарақалпақ АССРының Тактакөпір, Мойнақ, Қараөзек аудандарында туратын қазақтардың тіліндегі лексикалық ерекшеліктер // ҚазССР ғылым академиясының хабарлары. Қоғамдық ғылымдар сериясы. –Алматы, 1964.
- Кеңесбаев І., Мусабаев Ғ. Қазіргі қазақ тілі. –Алматы, 1962.

ҚАРАҚАЛПАҚСТАН ҚАЗАҚЛАРЫ ТИЛИНДЕГИ ПРОФЕССИОНАЛИЗМЛЕРДИҢ ИЗЕРТЛЕНИҰИ

*А.Бердышова, Г.Алпамысова - Әжанияз атындағы
НМПИ Қазақ тили хәм әдебияты кафедрасы
магистранттары*

Кәсибий сөзлер – халық хожалығының белгили бир тараўына байланыслы болып, сол тараўға қатнаслы адамлардың өз-ара пикир алысыўында қолға өнимлирек қолланылатуғын, ал басқа тараў адамлары тилинде болса сийрек қолланылатуғын сөзлер топары.

Қарақалпақ тил билиминде Е.Бердимуратов кәсибий сөзлер ҳаққында төмендегише пикирлерди билдиреди: «Қарақалпақ тилинің лексикасында белгили бир кәсипке байланыслы, сол кәсипте ислеўши адамлардың лексикасына тән, олардың күнделикли бир-бири менен сөйлесиўинде заттың ямаса ҳәрекеттиң атамасы сыпатында қолланылатуғын сөзлер менен дизбеклери бар. Мәселен балықшылық кәсибине байланыслы балықшылар арасында мынадай сөзлер менен сөз дизбеклери қолланылады:

Ийнелик – аўдың жыртылғын жерин жамаў ушын ағаштан исленген тебен;

Жер қараў – балық бар жерлерди излеў, балықлы жерди табыў;

Гарбол – кишкене ғана мөңке балық;

Вагон – нәретениң аўзы;

Қыйратпа – балық шанышатуғын шанышқы;

Салий – балық жуўатуғын ыдыс;

Қара қус – қайықтың басы т.б. [1. 85-90].

Ал рус тил билиминде М.И.Фомина кәсибий сөзлерди «Профессиональлық жаргонлар» деп те атайды. Бул ҳаққында «Границы между полуофициальными профессиональными словами и профессионально жаргонными – зыбкие, неустойчивые и выделяются чисто условно» деп атап көрсетеди [8. 175-182].

Профессор Е.Бердимуратов: «Кәсибий сөзлерди эвфемизлер ямаса фактлик лексика бирликлери менен шатастырыўға болмайды. Өйткени олар эвфемизациялық я диалектлик белгилерге ийе емес. Кәсиплик сөзлердиң тийкарғы айрықшалығы олардың кәсиплик шеклениўшилигинде хәм сәйкес атамалардың сыңарлары хызметин атқарыўында көринеди» [1. 85] десе, ал профессор, диалектолог илимпаз О.Доспанов өз изертлеўлеринде кәсибий лексиканың қурамында диалектлик кәсибий лексиканың бар екенлигин дәлилlep көрсетеди хәм төмендеги пикирлерди билдиреди: «Қарақалпақ тили лексикасында белгили бир кәсипке байланыслы, оның менен шуғылланыўшы адамлардың лексикасына тән, олардың күнделикли сөйлесиўинде предмет, ҳәрекеттиң атамасы ретинде қолланылатуғын сөзлер, сондай-ақ сөз дизбеклери бар. Мәселен, балықшылар арасында *ийнелик* – аўдың жыртылған жерин жамаў ушын ағаштан исленген курал, *қара қус* қайықтың басы, *билезиклик* – балықтың қуйрығы т.б. сыяқлы сөзлер хәм сөз дизбеклери қолланылады» [3. 48].

Ҳақыйқатында да, кәсибий лексика элементлери ҳәр түрли кәсип, өндиристин дәреўине байланыслы пайда болады хәм лексика-семантикалық, морфологиялық,

стилистикалық тәрепинен айрықша өзгешелікке, кәсіптік, өндірістік сыпатқа иіе. Булардың көпшілігі халықтың хәммесіне теңдей болмай, гейпара жерлердегі кәсіп, өндіріс пенен айланысыушы халық тилинде ғана қолланылып, өз рауажланыуы барысында әлбетте өзгеріп хәм толысып барады.

Кәсібий сөзлер анық изоглоссалық өзгешеліклерге иіе болыуы менен бирге жергиілік өзгешеліклерге тән мысалларды да қамтый алады. Бундай сөзлерді (кәсібий сөзлерді) тек тилшілер, диалектологлар ғана танып қоймастан, ал бир неше районлардың ямаса уәлаятлардың, регионлардың турғынларына да таныс екенлігі көринеди. Бундай сөзлер халықтың ямаса айырым район уәкіллеринің хәр қыйлы хызметі, өнері, хожалықтың түрлері тағы басқаларға да байланысly өзгешеліклері болатуғынлығын көрсетеди.

Қазақ тили билиминде Ш.Сарыбаев кәсібий лексика ҳаққында төмендегіше пикирлерін билдиреди: «Әдебий тилде қолланылуы хәм жергиілік тилде қолланылуы өзгешеліклерін есапқа алып, кәсібий лексиканың еки түринің бар екенлігін көриу мүмкін.

- Әдебий кәсібий лексика.
- Диалектлік кәсібий лексика» [6. 76].

Ғақыйқатында да әдебий кәсібий лексикаға атынан мәлім болып турғанындай, халық хожалығының хәр қыйлы тарауында ушырасып, Қарақалпақстан Республикасы аймағында жасаушы халыққа түсинікли, әдебий тилден орын алған хәм белгілі кәсіпке қатнасы бар сөзлер.

Әпиуайы ғана мысал, шабақ, сазан балық, сүуен балық, шортан балық, ылақа балық делинсе, бул дерлік хәммеге, улыума халыққа таныс сөзлер. Демек, бунда сол кәсіпке байланысly яғный балықшылық кәсібине байланысly терминлердің сыпаты басым екенлігі сезиледи.

Ал диалектлік кәсібий лексика бир кәсіп хәр түрлі аймақларда бир тарауға байланысly сөз түрліше формада яки мәнілерде жумсалыуына байланысly болады.

Егер де әдебий кәсібий лексика қолланылуы жағынан кең көлемді қамтыу мүмкіншілігіне иіе болса, диалектлік кәсібий лексика шекленген аймақтағы халықтың сөйлеу тилинің өзгешеліклеріне байланысly болады.

Профессор О.Доспанов Қарақалпақстанның Мойнақ районындағы балықшылық кәсібине байланысly сөзлерді анализлеп, төмендегі пикирлерді билдиреди.

Қарақалпақстанлы қазақ миллети уәкіллеринің тилин изертлеген Б.Бекетов кәсібий сөзлер ҳаққында төмендегі пикирлерді билдиреди:

«Диалектлік лексика менен кәсібий лексиканы ажыратыу гейпара уақытта қыйын. Өйткени олар өз-ара жақын. Мысалы, палыз, өсимлік, егіншілікке байланысly айтылатуғын сөзлерді белгілі бир кәсіп пенен байланысly болғанлықтан кәсібий сөз» деп есаплаймыз [2. 116]. Сондай-ақ илимпаз мал шаруашылығы, кийим-кеншек тигиу, үй қурылысы сыяқлы маманлықларға байланысly сөзлерді де кәсібий сөзлер деп есаплау кереклігін айтады.

Б.Бекетов кәсібий сөзлерге Қарақалпақстанлы қазақлар арасындағы мал шаруашылығына байланысly ирригация, суу шаруашылығына хәм жеміс, палыз егінлеріне байланысly кәсібий сөзлерге анализ ислеген, ал балықшылыққа байланысly кәсібий сөзлер ҳаққында гәп етилмеген.

Пайдаланған әдебиеттер

- Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. Нөкіс: Билим, 1994.
- Бекетов Б. Қарақалпақ қазақтараның тили. Алматы: Рауан, 1992.
- Доспанов О. Қарақалпақ аймақтық лексикографиясы. Нөкіс: Қарақалпақстан, 2009.
- Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. Нөкіс: Қарақалпақстан, 1992.
- Насыров Д.С., Доспанов О.Д. Қарақалпақ диалектологиясы. Нөкіс: Билим, 1995.
- Сарыбаев Ш. Проблемы казахской региональной лексикографии. АДД. Алмата, 1976.
- Султанов К. Ақдәрья (роман). Нөкіс: Қарақалпақстан, 1962.
- Фомина М.И. Современный русский язык. Лексикология. Москва: Высшая школа, 1983.

ШАЙЫР-ЖЫРАҰЛАР ТИЛИНДЕГІ ЖЕРГИЛИКЛИ ТИЛ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРІ

(Т.Айбергенов шығармалары мысалында)

*Ы.Қуттымуратова - Әжсинияз атындағы Нөкіс
мәмлекеттік педагогикалық институты*

*П.Конебаева - Әжсинияз атындағы НМПИ Қазақ тили хәм
әдебияты кафедрасы магистранты*

Аннотация: Мақолада машхур қозоқ шоири Т.Айбергенов шеърларидаги диалектик хусусиятлар ва уларнинг қозоқ ва қарақалпақ адабий тилига таъсири масаласи сўз этилган.

Аннотация: В статье рассмотрены вопросы диалектных особенностей в произведениях известного казахского поэта Т.Айбергенова и их влияние на казахский и каракалпакский литературный язык.

Resume: The article deals with the dialectical peculiarities in the works of famous kazakh poet T. Aybergenov and its influence to kazakh and karakalpak literary languages.

Көркем шығарма жазыуда хәрбир шайыр-жазыушылар халықтың бай тилинің ғазинесинен пайдаланады. Әлбетте, оған сол жасайтуғын ортасының тәсийри тиетуғыны сөзсиз. Сондай шайырлардың бири Төлеген Айбергенов. Ол Қарақалпақстан Республикасы Қоңырат районында туып-өскен. Ол шайырлық қуатты, шабытты, шығармашылық шеберликти усы туған жер топырағынан алған сыяқты. Төлеген халықтың ауыз әдебиятынан кең нәр алған шайыр. Оның қосық қатарларында сөзлер мен сөз дизбеклери, омоним түрлери, қайталаулар, рус тилинен кирген сөзлер хәм сол арқалы кирген халықаралық терминлер, өзбек, қарақалпақ тилинің тәсири, диалектилик өзгешеликлер де биршама ушырасып отырады. Бугинги кунде шайыр Т.Айбергенов қосықлары дунияның бирқатар тиллерине аударылып, өзиниң оқырманларының қатарын көбейтпекте. Атап айтатуғын болсақ, ағылшын, қытай, қырғыз, уйғыр, түрик х.т.б тиллерге аударылған. Сонлықтан да, өз жеримизде туып өсип, аз өмириниң ишинде изинен өлмейтуғын мийрас қалдырған жерлес шайырымыз Т.Айбергеновтың шығармаларын таллау, оны үйрениу хәм жасларға үйретиу баслы миндетимиз болып табылады. Болашақ жасларда усындай тууған үлкесине деген шексиз мухаббаты ойатыу шайырдың тууған жерге арналған бирнешше қосықларында, яғни, Кегейли дәптеринен, Дала, Барсакелмес хәм т.б. сәулеленген.

Биз бул мақалада шайыр Т. Айбергенов шығармаларындағы гейпара диалектлик өзгешеліктер хақында сөз етпекшіміз.

Республикадағы қазақ сөйлесімі, Қоңырат районындағы қазақтардың тилинде қоңсылас туысқан тиллердің, оның ишінде қарақалпақ тилинің тәсири көп екенлігі сезиледі. Бул этираптағы қазақ тили сөйлесімлері буннан басқа өзбек хәм де түркмен тиллерінің тәсири менен де сыпатланып, қазақ тилинің ауыспалы кубла сөйлесімлерінің топарын кураса, ал бизің объектимізде гезлесетуғын лексикалық өзгешеліктер аталмыш этираптағы қазақтардың тили батыс сөйлесіміне жақынластырылады.

Әдетте, көркем сөз шеберлері өзине керекли материалдарды халық өмири, тилинен алып, оны өзлерінің деретиушілик ислерінде пайдаланады. Халық тилинің ертеден қәлиплескен тил дәстүрін шайыр, жазыушылар рауажландырып, жаңашалап, қолланылуы шеңберін кеңейтеді. Буның өзи тилдің көркемлик қәсийети, ийкемлилигін арттырып, рауажланыу процесін жетилистириуге мүмкиншілик береді. Аталған тил нормаларын қәлиплестириуде сөз шеберлері айрықша орын ийелейді.

Олар шығармалары тилинің көркем, тәсирли, бай болыуына уқыпшылық пенен карап, сөзлерді сайлап қоллана билинген, әдебий тилді байытуға себепші болған.

Сондай-ақ, биздегі талас пайда етип жүрген мәселелердің бири- көркем әдебиятта диалектизмлер, жергиликли сөзлерді пайдаланыу мәселеси. Деген менен, көркем әдебиятта жергиликли сөзлерді улыуға пайдаланбау керек деген түсиник келип шықпайды. Бирақ, әдебий тилде сынары бар диалектизмлерді авторлық баянлауға көп қоллана бермей, әдебий тил нормасын сақлау керек. Себеби, диалектлик өзгешеліктер арасында әдебий тилимізді байытатуғын сөзлер де ушырасады. Көркем әдебият тилинде диалектизмлерді пайдаланыуды сөз еткенде биз усы еки нәрсени алмастырмауымыз керек.

Ал, шайыр Т.Айбергенов жергиликли диалектизмлерді өз шығармаларында, қосық қатарларында, оның көркемлігін арттыруға бағдарлаған.

Мәселен, көрнекли шайырдың «Арал толқынларында» қосығында...

Көз алмай келем толғанған

Көзіннен теңіз- гөззалдың.

Уйқысыз атқан тандардан.

Таң тустес мениң көз алдым

- деген қатарларда «гөззалдың» - «арыұдың» - деген мәниде қолланылып тұр. Егер, шайыр бул жерде «арыұдың» деп қолланса, қосық уйқасы сәйкес келмес еді. Ал, «гөззалдың» сөзі, «көз алдым» сөзі менен уйқасып, қосықтың мазмунына - мазмун қосып, көркемлик жақтан тәсирли болыуына себепші болып тұр.

Сондай-ақ, шайырдың «Жалғыз тал қауырсын» қосығында:

Ормандарым, гүл жапқан атырабың,

Мен сендердің жалғыз тал жапырағың.

Мен сендердің жалғыз тал қауырсының,

Көп тағдырдың көтерген ауыр сынын - деген қатарларында «атырабың» сөзі «айналаң» деген мәнини билдиреді. Бирақ, бул жерде шайыр қосықтың мәнісинің көркемлігін байыту үшін жергиликли диалектлик сөзден шебер пайдаланған.т.б.

Сонымен бирге, шайыр шығармаларында кәсіпке байланыссыз да диалектилик өзгешеліктер ушырасады. Мысалы;

Бул неткен есімі елге запы мекен,

Әлде бир соқыр сезім аты ма екен.

Бундағы «запы» сөзі әдебий тилде ушыраспайды, инсанды жалықтыратуғын сөз мәнісінде қолланылып тур.

Балықшы қолы тынбайды,
Тереңнен сазын суырып,
Ау қақпан асау сүгендей,
Булқиды асау жүректер.

Бунда «Сүген» деген балық атауы, бул басқа аймақта жасайтуғын қазақлардың тилинде гезлеспейтуғын жергиликли өзгешеликтің бири.

Шайрдың мына қосық қатарларында болса:
Алдында сениң бирақ мен, ойда барымды,
Жасырмай әркез келеді адал сөйлегим.

Бунда «әркез» сөзі өзбек тилинің тәсиримен, қазақлардың тилинде гезлесетуғын диалект. Себеби, ол «әрбир кезде» деген сөздің қысқартылған хәм өзбек тилинің әсеринен пайда болған сөз.

Жуумакластырып айтқанда, халқымыздың атақлы шайыры Т.Айбергеновтың дөретпелеринде биз келтирип өткен гейпара жергиликли өзгешеликлердің қолланылыуы - қәлем ийесиниң тууылып өскен үлкесине деген үлкен мухаббатының көриниси деп ойлаймыз.

Диалектизмлер, сондай-ақ оларды қолланыу оның шығармаларының қаншелли дәрежеде бай екенлигинен дерек беріу менен бирге тууысқан халықлар тиллериниң бирин-бири байытуу мүмкиншилиги бар екенлигин, бундай ис ең биринши нәубетте қәлем ийелери тәрепинен ең ерте уақытлардан хәзирге дейин шеберлик пенен иске асырылып атырғанын көремиз.

Солардың бири шайыр Т.Айбергенов болып табылады деп ойлаймыз.

ӘДЕБИЯТЛАР

- Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. 1-т. Материалы по диалектологии. – М., 1951.
- Насыров Д.С. Становление Каракалпакского общенародного разговорного языка и его диалектная система. – Н., 1976.
- Насыров Д. С., Доспанов О. Каракалпак диалектологиясы. – Нөкис, 1995.
- Айбергенов Т. Бир тойым бар. – Алматы, 1989.
- Кәрибаева А.Ө. Көркем шығарманың тілі. – Тараз, 2009.

ABDULLA ORIPOV SHE'RIYATIDA SO'ZLARNING O'Z VA KO'CHMA MA'NODA QO'LLANILISHI VA UNING SHE'R BADIYATIGA TA'SIRI

*Isokulov Abdullo – Nukus DPI o'zbek tili va adabiyoti
yo'nalishi 1- kurs magistranti*

Annatatsiya : Ushbu maqolada she'riyatda so'z qo'llanilishining ma'no nozikliklari: sifatlash, emotsional bo'yoqqa ega bo'lgan leksemalarni o'z va o'zlashgan qatlam aro hosil qilish, so'zning leksik-semantik hamda grammatik xususiyatlari va ifoda semalarini hosil qila olish she'riyatning rang-barangligini ta'minlashi va poetik mahoratni hosil qilishdagi vazifalari Abdulla Oripov she'riyati misolida ochib berilgan.

Kalit so'zlar: O'z va ko'chma ma'no, metafora, metonimiya, vazifadoshlik, emotsional bo'yoq, so'zning leksik-semantik va grammatik xususiyati, ifoda sema, sifatlash.

She'riyatda , umuman, badiiy adabiyotda so'z qo'llash nozikligini his qilmasdan va bu san'atni " mahorat" darajasiga yetkazmasdan chinakam asar yaratib bo'lmaydi. Bu narsa ayniqsa Abdulla Oripov ijodida yaqqol ko'rishimiz mumkin. Shoir she'riyatining ko'zga tashlanib turadigan muhim xususiyatlaridan biri ham aynan shundadir. She'riyatda so'zni qadrlash, uni o'z va ko'chma ma'nolarini topib o'z o'rnida qo'llay olish, metafora, metonimiya, vazifadoshlik orqali ma'no ko'chish usullardan mohirona foydalanish, emotsional bo'yoqqa ega bo'lgan leksemalarni o'z va o'zlashgan qatlam aro hosil qilish, so'zning leksik-semantik hamda grammatik xususiyatlari va ifoda semalarini hosil qila olish she'riyatning rang-barangligini ta'minlab, ularning xalq qalbi va ongiga muhrlanib qolish uchun imkon yaratadi.

Fikrimizni shoirning mashhur " Rizolik" she'rida quyidagi parchani misol keltiramiz:

... Keskir sernab beshafqat,
Ot surib keldi-ku bir kun judolik,
Unga kerak so'ngi dam faqat
Bir og'iz shirin so'z ham rizolik... [1.23]

Bu parchada shoir dastavval judolik tuyg'usini boshqa ijodkorlarda uchramaydigan keski, beshavqat" sifatlovchilar bilan qo'llab metafora usuli orqali uni, ot surib kelayotgan chavandozga lirik qahramonni o'lim oldidan faqatgina "shirin so'z va rizolik" dan boshqa narsa kerak emasligi tasvirlanadi. Sinonimlar lug'atda judolik so'ziga "ayriliq, hijron" kabi variantlari ham bor. Bizni e'tiborimizni o'ziga qaratgan narsa aynan she'rda judolik so'zini qo'llaganligi bo'lsa, ikkinchi tomondan esa uni "keskir beshavqat" deb sifatlashida. Bunga sabab, ayriliq so'zi ko'pincha til leksikamizda "Ma'lum muddatga yaqin kishisidan uzoqlashish lekin ma'lum vaqtdan keyin esa bir-biri bilan topishish imkoni bor" degan ma'noda qo'llaniladi. "Hijron" so'zi esa ko'proq "oshiq-mashuq o'rtasidagi ajrashgan holatdagi ichki kechinma" holatini aks ettiradi. Judolik so'zi esa "bir umrga tark etish qaytib ko'ra olmaslik" kabi semantik bo'yoqdorligi kuchli bo'lib uni "keskir va beshavqat" deya sifatlashi parchadagi fojiaviylikni oshiradi va " o'lim oldidan har qanday inson, xoh shoh bo'lsin, xoh gado bunga chora yo'qdir" degan poetik ma'no ifodalaydi. Bunday didaktik ma'no, nozik ifodalar shoir she'riyatda ko'plab uchraydi. Shoirning quyidagi "Quyosh bekati" to'rtligida ham chiroyli ifodani ko'rishimiz mumkin:

Sayr etib yurarkan olis Yaponida
Ajib faxr hisi jo'shadi qonda:
Quyosh bu diyordan chiqsa ham garchand,
Bir kun to'xtab o'tar O'zbekistonda! [1.24]

Bu yerda shoir "Quyoshni Yer sayyorasi atrofida aylanish va bizning yurtimiz ham bundan bahramand bo'ladi" degan jo'n xulosa chiqarishimiz mumkin. Aslida-chi, Bizga ma'lumki, yapon mifologiyasida " Yaponiyani quyosh xudosi Amiratsu yaratgan" degan qarash bor. Qadimgi arab mifologiyasida esa quyoshni "yovuzlik timsoli, qurg'oqchilik va bolalar o'limiga olib keluvchi" deb tasvirlaydi. Yurtimizda esa " qut-baraka, yashash manbayi", shu bilan birga Vatanimizga "serquyosh o'lka" deya metofora qo'llaymiz.

Bu to'rtlikda shoir kun davomida yurtimizni har doim, har kuni qut-baraka tark etmaydi degan faxr hisini tuyadi.

Quyidagi "Bahor ayyomi" she'rida biz bahorni "fasillar kelinchagi" deya tasviriy ifodalaydigan fasilga shoir insonga xos bo'lgan xususiyatni ko'chiradi:

G'uncha lab yoradi bahor ayyomi
Kapalaklar uchar sharbatga xummor
Ochilmay tur g'uncha rashk ayyomi

Qaylarda yuribsan, kel sevikli yor [2.9].

Bu parchada bahorni “rashk ayyomi” degan metonemik leksemadan, g‘unchani esa metafora orqali ma’no ko‘chishidan foydalanib insonga xos bo‘lgan labning ochilishiga qiyoslanadi. Uchinchi misradagi esa g‘unchani ochilmaslikka davat etish bilan birga bahor faslini “rashk ayyom” deya qayta nomlayabdi. To‘rtinchi misrada esa undalma orqali yorni o‘ziga chaqirayabdi.

E’tibor bergan bo‘lsangiz boshqa ijodkorlarda bahorni “sevgi-muhabbat fasli”, “Fasillar kelinchagi” deya tariflangan bo‘lsa bu misrada aksincha. Buning javobini esa keyingi misradan olamiz:

G‘uncha handon otdi kutmadi seni

Tengsizman deydi u bahor ayyomi

Gullarni taslim et kelaqol dildor

Mazax etar meni bahor ayyomi

Birinchi misrada g‘unchani “kulmoq” leksemasi o‘rniga salbiy bo‘yoqqa ega bo‘lgan, ifoda semasi yuqori turadigan “handon otmoq” iborasi qo‘llagan? Ikkinchi misrada u g‘uncha “bahor ayyomi”dagina tengsiz. Uchinchi misrada negadir shoir g‘uncha emas “gullar” leksemasi qo‘llagan?

Shoir bu mo‘jazgina she’rda oddiygina bahor ayyomidagi tabiat hodisani insoniyatni yoshlik ayyomida bosib o‘tayotgan jarayonga qiyoslaydi. Mumtoz she’riyatimizda ham qizlarni “g‘unchaga, gulga” qiyoslash holatlari ko‘plab uchraydi. Unga oshiq bo‘lgan yigitni shoir kapalakka o‘xshatishda ham muhim poetik mahorat yotibdi. Xalqimiz orasida yengiltabiat insonlarga “Guldan gulga qo‘nib yuradi” iborasi tilimizda faol qo‘llaniladi. Kapalakning tabiatida ham bunga mos keladi. Bu yerda oshiq ham chinakkam oshiq emas. Keyingi misrada esa lirik qahramon “kapalaktabiat oshiqlar” hiylasiga uchmasdan chinakkam yorini kutishga davat etadi. Shuning uchun ham bahorni “kelinchakka” emas “rashk ayyomiga” qiyoslanadi.

Keyingi bandda biz yuqoridagi savollarimizga javob topamiz:

G‘uncha handon otdi kutmadi seni

Tengsizman deydi u bahor ayyomi

G‘uncha lirik qahramon nasihatlariga quloq osmadi. Shuning uchun ham u “kulmadi”, balki “handon otdi”

Gullarni taslim et kelaqol dildor

Mazax etar meni bahor ayyomi

Endi “g‘uncha” g‘uncha emas u endi gul, gul esa boshqalar qo‘lida uzilishi, hidlanishi, so‘lishi va tashlab yuborilishi mumkin. Shoir g‘uncha leksemasini gulga, yorni esa kapalakka zidlaydi. Shuning uchun ham lirik qahramon bahordan “mazax etar meni” deya o‘z noroziligini bildirib o‘tadi.

Umuman xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, Abdulla Oripov She’riyatida so‘z tanlash mahorati o‘z va ko‘chma ma’noli so‘zlardan mahoratli foydalana olishi, uslubiy bo‘yoqdorlik bilan real hayot hodisalarini tasvirlashi bugungi yosh shoir va shoirlarimizga ijod maktabi, o‘quvchiga esa estetik zavq bag‘ishlaydi.

Adabiyotlar:

• Menga xushxabar ayt: She’rlar/ A. Oripov; to‘plovchi va nashrga tayyorlovchi D. Begimqulov. –T.: “Manaviyat”, –2009

• Abdulla Oripov Quyosh bekati, –T.: “Sharq” nashriyoti-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi, –2010.

• H. Jamolxonov Hozirgi o‘zbek adabiy tili, – T.: “Talqin” nashriyoti –2005

- A. Hojiyev O'zbek tili sinonimlar izohli lug'ati, –T.: “O'qituvchi” nashriyoti, –1974.
- O'zbek tilining izohli lug'ati, –T.: “O'zbekiston milliy ensklopediyasi” davlat ilmiy nashriyoti, –2006.
- Adabiyot, Badiyat, Abadiyot. –T.: Yangi asr avlodi, 2004
- Sh. Rahmatullayev O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati, –T.: “O'qituvchi” nashriyoti, –1978.

Т.МӘТМУРАТОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ КӨРКЕМЛИК ӨЗГЕШЕЛИГИ

*Жолдасбаева Г. – Әжсинияз атындағы НМПИ,
Түркий тиллер факультети 4-курс студенти
Илимий басымы – ф.и.д. Пирниязова А.К.*

Халықлық тил – көркем шығарманың тийкарғы қуралы «Қалаұын тапсаң қар жанар» - дейди дана халқымыз. Көркем әдебиат стилинің талабы ушын халық тилинің қалаұы табылыұы шәрт. Тилдің әжайып күши сыпатында көзге түсетуғын ҳақыйқат гөззаллығы сөзлердің дәлили, анықлығы, образлығы арқалы дәрейдиди. Ал, көркем әдебиат болса халық тилине тән усы әжайып күшлерди пухта пайдаланыұды талап етеди.

К. Фединнің тастыйықлаұы бойынша көркем әдебиат – бул сөз өнери. Әдебий форманың сонша әҳмийетли уллы басламасы болған композицияда жазыұшы тилинің ҳақыйқый мәниси алдында ҳәлсизлик етеди [3:570-б.].

Атақлы сөз усталарының көркем шығармаларының тили туұралы жоқарыдағы тастыйықлаұларда үлкен мәни, терең сыр бар. Бул көркем әдебиат стилинің өзгеше сыпатынан, оның дәлликти, образлылықты, эстетикалық тәсирлиликти талап ететуғынлығынан, турмыс тәжирийбесинен келип туұған жуұмақлардан ибарат.

Көркем әдебиаттың алдына қойған көп ғана мақсетлери менен бирликте көп ғана өзине тән шәртлери бар. Бирақ деген менен өзиниң аты көрсетип турғанындай көркем шығармалар көркем сөзсиз болмайды.

Е.Бердимуратов: Сөз - ҳақыйқатында да кәрамат күш. Ол өз орнына түссе пикир анық, дәл керек болса көркем образлы да болады, орнына түспесе керисинше түсиниксиз шығады деп көрсетеди [2: 27-б.].

Т.Мәтмуратов поэзиясында шығарманың идеялық-образлылық мазмунын дәретийүге, оның коммуникативлик-эстетикалық хызметин кеңейтийүге оқыұшыға көркемлик тәсирлилигин арттырыұға себепши болатуғын тийкарғы лексика-семантикалық байлықлар аса шеберлик пенен пайдаланылған.

Көркем әдебиат сөз өнери арқалы жасалады. Мине усы жағынан ол поэзия дәретийүшилигиниң басқа түрлеринен айырылып турады. Дәретийүшиликтиң түрлерин салыстыра отырып уллы критик В.Г.Белинский «Поэзия - ҳәм үн ҳәм картинасы бар, айқын айтылған түсиниги бар, ол адамның еркин сөзинде болады» деп көрсетеди.

Жазыұшының таланты тек шығарманың ўақыяларын шебер курыұда емес, ал нағыз керек сөзди таба билиұ уқыплылығында да көринеди. Ыақия гөнереди. Ыақыт өткен сайын ескирип баратуғын ўақияның тиреги, ҳәттеки оны аңлайтуғынның өзи – сөз, - дейди [2]. Шығарманың тилинде сүүретленген объектти оқыұшының ядында қалдырыұ ушын көркем сөз шебери өз нағысын қолланады. Көркемлик әдебиаттың тийкарғы сыпаты болса, сол көркемлик образлы сөзлердің жәрдеми менен тәмийнленген.

Белгили шайыр Т.Мәтмуратов лирикалық хәм эпикалық шығармаларында тилдің лексика-семантикалық байлықтары болған көркемлеу қуралларын оғада шеберлик пенен пайдаланған.

Көркем сөз шеберинен көркем шығармада лексика-семантикалық көз-қарастан хәр қандай тил бирликлеринен, сөзден хәм оның ең нәзик оттенокларынан шеберлик пенен пайдаланыўды талап ететуғынлығы белгили. Бул оның оқыўшыға эстетикалық тәсир жасаў хызметине байланысly. Т.Мәтмуратов поэзиясының тилинде пикир дәллигин, образлылығын, көркемлилигин дөретиўде метонимиялар үлкен роль атқарады. Метонимия усылы арқалы сөздің мәниси аўысқанда зат ямаса қубылыс арасындағы байланысқа қарай бир зат ямаса қубылыстың атамасы арқалы екінши бир зат ямаса қубылыс қайта аталатуғынлығы бизге мәлим.

Т.Мәтмуратов өз шығармаларының тил көркемлигин, пикир дәллигин, өткирлигин хәм тәсирлигин пайда етиў ушын улыўма халықлық метонимиялардан пайдаланады. Сөздің көп мәнилиги нызамларына сүйене отырып жеке дөретиўшилик сыпаттағы жаңа метонимияларды дөретеди. Мысалы: Көкиректе болмаса көзиң, Таныў қыйын қосық дүньясын («Досларыма дегенлерим» 42-б.).

Арада шайырлар көп, Хәр қыйлы олар бирақ,

Биразы палызынан, Түйнегин көклей үзди. («Сонда ғана мен усайман өзиме» 49-б.).

Бунда метонимиялық мәниде жумсалып турған сөзлер *көз*, *түйнек*. Көз - адамның мүшеси, көриў хызметин атқарады. Көзи менен көриў арқалы бир нәрсени сезеди, ямаса танийды. Ал көкиректеги *көз* - адамның ишки сезиў қәбилети. Автор көкиректеги көз арқалы көздің тийкарғы мәнисине қарағанда айрықша мәни өткирлигин пайда етип, оны стильлик жобада шығарманың лексикасына ендирген.

Кейинги мысалда «*түйнек*» сөзи метонимиялық мәниде жумсалып тур. Бул жерде *түйнек* сөзи өзиниң туўра мәнисинде жумсалып турған жоқ. Бул сөзге автор қосымша мәни жүклеп оның тийкарғы мәнисин узақлатып тур. *Түйнек* – бул жерде көркем сөз шеберлериниң шығармасы яғный дөретпеси мәнисинде жумсалған. Автор *түйнегин көклей үзди* – деген метонимиялық сөз дизбегинде шайырлардың гейпараларының шығармаларының көркемлиги дәрежесиниң сайыз, еле писип жетилиспей турып жарыққа шығып жүргенлигин аўыспалы мәниде сүўретлеп тур.

Тататуғын дузың көп дейди, Көп жерлерди көрдим гүмансыз... («Урыс майыбы» 112-б.).

Бул қосық қатарларында тийкарғы мәнисинен аўысып метонимиялық хызметте жумсалып турған – «*дуз*» сөзи. Бул жерде автор аўқатқа салынатуғын дузды нәзерде тутпайды. Ал, ас, аўқат мәнисинде қаралып тур. Дуз сөзиниң ас, аўқат сөзлериниң мәнисине қарағанда айрықша мәни өткирлигин есапқа ала отырып, оларды стильлик планда шығарманың лексикасына ендирген. Егер де усы қосық қатарларында *дуз* сөзиниң орнына ас, аўқат сөзлерин қолланған жағдайда айтылайын деген пикирдің әдеўир әззи сезилетуғыны сөзсиз. Шайыр метонимиялық сөз мәнисинен орынлы пайдаланыў нәтийжесинде шығарманың тәсирлилигин күшейтип көрсетип тур. Улыўма халық тилиндеги метонимияларды қолланыўда шайыр көбинесе әдебий шығарманың талапларының стильлик талапларына сәйкес бириншиден айтылайын деген ойды, пикирди образлы етип, күшейтип көрсетеди, екіншиден персонаждың тилине тән өзгешеликти, колоритти де бериўге ериседи. Мысалы: Ел басында мүшкіл әлапат, Туўылғанда ишинде барман, Мине деген қурғын *шаңарақ*, Жығылғанда ишинде барман. («Сонда» 118-б.).

Мысалда аўысқан мәниде жумсалған сөз - *шаңарақ*. Шаңарақ жеке турғанда туўра мәнисинде қара үйдиң бир бөлегиниң атамасын билдиреди. Бул жерде сол қара үйдиң бир бөлегиниң атамасы арқалы хожалық, бала-шаға мәнисине аўысып қолланылып тур. Шайыр *шаңарақ* сөзиниң метонимиялық мәнисин бириншиден, сөз образлылығын, пикир эмоционаллығы ушын пайдаланған болса, екиншиден қахарман тилиндеги заман көринисин бериў ушын қолланған.

Т.Мәтмуратов поэзиясының көркемлик өзгешелиги ҳаққында сөз еткенде оның тилдиң көркемлеў куралларынан шеберлик пенен қолланыўда жеке стильге ийе сөз устасы екенлигин атап өттик. Оның поэзиясы менен және де тереңирек таныса отырып шайырдың күши оның тил куралларынан шебер пайдалана алғанлығынан деген жуўмаққа келдик.

Пайдаланылған әдебиятлар

- Бердимуратов Е. Әдебий тилдиң функциональлық стильлериниң раўажланыўы менен қарақалпақ лексикасының раўажланыўы. Нөкис, 1973.
- Иванов В.С. Литературная газета. 1965. 2-март.
- Федин К. Собр. Соч. в 9 т. Т.IX, М., 1962.
- Мәтмуратов Т. Жұлдызым жанар. Нөкис, 1989.
- Мәтмуратов Т. Жақсылық сарайы. Нөкис, 1986.

TOG‘AY MURODNING SO‘Z QO‘LLASH MAHORATI

A.M.Shofqorov - ChDPI o‘zbek tilshunosligi

kafedrasi dotsenti, f.f.n., Chirchiq shahri,

abdushukur74@mail.ru

S.N. Soliqulova - ChDPI O‘zbek tili va adabiyoti

yo‘nalishi talabasi, Chirchiq shahri

Annotatsiya. Maqolada Tog‘ay Murodning so‘zdan foydalanish mahorati haqida fikr yuritilgan. Ijodkorning obraz yaratishdagi o‘ziga xos mahoratini yoritishga harakat qilindi.

Калит сўзлар: obraz, badiiy tasvir, semantik ma‘no, ijod, badiiy mahorat, obrazlilik.

Аннотация. В статье рассматривается словарный запас Тагай Мурада. Сделана попытка выделить уникальное мастерство художника в создании образа.

Ключевые слова: образ, художественный образ, смысловое значение, творчество, художественное мастерство, образность.

Annotation. The article deals with the vocabulary of Tagay Murad. An attempt is made to highlight the unique skill of the artist in creating the image.

Keywords: image, artistic image, semantic meaning, creativity, artistic skill, figurativeness.

Badiiy adabiyotning vazifasi inson qalbining, dilining “sirli”, “yashirin” nuqtalarini yoritishdan iborat bo‘lsa, badiiy til badiiy mahoratning uzviy bo‘lagidir. Til orqali yozuvchi asar qahramonlarining murakkab, o‘ziga xos xarakterli xususiyatlari, o‘y-mulohazalari, his-tuyg‘ularini, shu jumladan, sharoit va muhitning inson ruhiyatiga ta‘sirini tahlil qiladi.

Badiiy asar yaratish borliqni badiiy obrazlarda idrok etish va qayta yaratish jarayoni bo‘lib, san’atkor zimmasiga umumxalq tili boylik va imkoniyatlaridan oqilona va unumli foydalanish mas’uliyatini yuklaydi. Zero, umumxalq tili fikriy rang-barang bo‘yoq va shakllarda ifodalash imkoniyatini beruvchi bitmas-tuganmas xazinaki, uning javohirlaridan har bir yozuvchi o‘z kuzatuvchanlik qobiliyati, falsafiy mushohadasi va badiiy mahorati doirasi hamda darajasida foydalanadi.

Ijodkorning til sohasidagi san'atkorligi birinchi galda shunda namoyon bo'ladiki, u keng iste'moldagi so'z va iboralarni mohirona qo'llash bilan bir qatorda, xalqning ilg'or, peshqadam vakili sifatida umumxalq tili boylik va imkoniyatlarini mumtazam ravishda kengaytira boradi. O'z tili materiallari asosida yangi so'z va iboralar yaratadi, har xil dialoglarda va umuman og'zaki nutqda mavjud bo'lib, adabiy-yozma nutq boyligi hisoblanmaydigan ayrim leksik va frazeologik birliklarni umumxalq sharoitlarda qo'llash yo'li bilan ularga yangi ma'no va vazifalar yuklaydi.

Til va nutq nihoyatda murakkab, shaxs va jamiyat uchun almashtirib bo'lmaydigan darajada ahamiyatli hodisalardir. Tilning uch vazifasidan biri – emotsional-ekspressivlikni ifodalash, ayniqsa, ijodiy tafakkur sohibi bo'lgan inson uchun zarurdir. Shu o'rinda professor N. Mahmudovning til haqidagi quyidagi fikrlari juda ham o'rinli: "Til faqat aloqa vositasigina bo'lganda edi, u juda oddiy, sodda va qashshoq bir narsaga aylangan bo'lardi. Holbuki, til bemisl boy, seyr-u sinoatga, ruh-u ruhoniyyatga, ko'rk-u komillikka limmo-lim bir xilqatdir" [2; 44].

Badiiy nutqning kommunikativ va shu bilan birga estetik vazifa bajarishi ma'lum. Badiiy uslubning boshqa uslublardan ajralib turadigan asosiy belgisi uning estetik funksiyasi, obrazlilik va ekspressivligidir.

Ma'lumki, badiiy adabiyotning asosiy quroli so'z sanaladi. So'z serqirra va murakkab lisoniy hodisa, fonetik-fonologik, leksik-semantik, ijtimoiy va ruhiy xususiyatlar majmuidir. Tog'ay Murod asarlarining xalqimiz orasida katta shuhratga ega bo'lishi va sevib o'qilishida ham ular tilining har tomonlama ishlanganligi, xalqchilligi alohida ahamiyatga ega. Tog'ay Murod inson qalbidagi his-tuyg'u va kechinmalarni, qalamga olinayotgan voqelikni badiiy so'z, umumxalq tiliga oid ta'sirchan iboralar, shevaga xos so'zlar vositasida hayotiy tasvirlaydi. Masalan, quyidagi kontekstda qahramonlar ruhiy holati aniq va ta'sirli tasvirlangan:

Tarlon jiyanim-ov, yo yo 'lda yiqildik deymizmi? Ko'zlaring bor edi-ku desalar-chi? Ariq loy ekan toyib ketdik, deymiz. Binoyimi, Tarlon jiyanim? Bo'lmasa elga ermak, xalqqa shaloq bo'lamiz.

Bo'ldi men ularni birodarim demayman. Mening birodarim sensan, Tarlon... [3; 126].

Kontekstdagi *jiyanim-ov* xalqona nutqiy odat birikmasi, *mening birodarim sensan, Tarlon* metaforasi, *elga ermak, xalqqa shaloq* antitezasidagi zid ma'noli so'zlar qahramonlarning o'zaro munosabati va his-tuyg'ularini badiiy va ta'sirli yetkazishga xizmat qilgan.

Yozuvchilar asarlarida ilgari surgan g'oyaning o'quvchilar ommasiga to'la yetib borishida ham asar tili muhim rol o'ynaydi. Haqiqatan, til o'sha g'oyani talqin etishda ishoralarning siqiq, silliq bo'lishi, so'zlarning o'z o'rnida ishlatilishi bilan xarakterlanadi. Har bir yozuvchi asar tilini shirali, badiiy va ta'sirchan bo'lishini ta'minlashda "so'z azobi" ni boshidan kechiradi va kitobxonga manzur bo'ladigan so'zlar topishga harakat qiladi, ohori to'kilmagan so'zlar qo'llash ustida bosh qotiradi.

Umumxalq tili yozuvchi ixtiyoriga o'z so'z tarkibidagi hamma vositalarni berishdan tashqari, ulardan tanlab olish imkoniyatini ham beradi, umumxalq tili yozuvchi ixtiyoriga grammatik tomondan tayyor va qat'iylashtirilgan so'z va qurilishlarining usullarini berishdan tashqari, yana turli xildagi so'z va qurilishlari usullaridan ham tanlab olish imkoniyatini beradi.

Tog'ay Murod o'z asarlarida leksik birliklarning ifoda imkoniyatlaridan unumli foydalana olgan. Uning asarlarida ishlatilgan leksemalar jo'yali qo'llangani, serqirraligi, o'zining xalqonaligi, bo'yoqdorligi va jonlilik bilan alohida ahamiyat kasb etadi.

Tog'ay Murod so'zning qudratini alohida inobatga olgan holda, asarlarida undan zargarona foydalanadi. Muayyan voqelikni tasvirlashda shunchaki bayondan qochadi, balki ko'p ma'noli

soʻzlar, soʻzning konnotativ maʼnosi, maʼno koʻchishining turli usullari, xalqona ibora va birikmalarni unumli qoʻllaydi.

- *A-u-uf!... Foling ana eni kelyapti, aynam. Astagʻfurillo, oʻzingga shukr-e! Aynam-ov, mendan oʻpkalab yurmagin tagʻin, bari ayb oʻzingda, ha oʻz ichingda!.. Taqdir-peshona ekan-da, aynam!..*

Oymomo bosh irgʻadi. Folchiga atalmish pulini berdi. Qoplon nima gapligini fahmladi. Otini ohistalatdi.

- *E-e-e, momosi, - dedi. – Shunga-da piq-piqmi? Nima, Hojar koʻring ichingga kirib edimi? Hojar koʻring nimani biladi? Folchiga ishonma, suvga suyanma!..* [4; 45].

Kontekstda qahramon ruhiy holatini aniq va taʼsirli tasvirlashda *aynam-ov, mendan oʻpkalab yurmagin tagʻin, Hojar koʻring ichingga kirib edimi?* kabi jumla va birikmalarining alohida ahamiyati bor. *Folchiga ishonma, suvga suyanma!..* birikmalarida qahramon holatidagi tushkunlik va tasallini boʻrtirib tasvirlashga xizmat qilmoqda.

Adibning soʻz qoʻllash mahorati tabiat tasvirida yanada yaqqolroq namoyon boʻladi: *Yoʻl yoqalarida adirlar boʻldi. Adirlar ot tuyoq tovushlari aks-sado berdi. Soyda togʻ suvi toshdan toshga urila-urila oqdi. Osmonoʻpar togʻ bagʻoyat koʻrkam boʻldi, tarovatli boʻldi. Otliq shu togʻga tikilib bordi, xayollanib bordi* [3; 16].

Mazkur kontekstda tasvirning kengligi adirga nisbatan *ot tuyoq tovushlari aks-sado berdi* tasvirida qoʻllangan *tuyoq tovushlari, suvga* nisbatan ishlatilgan *toshdan toshga urila-urila oqdi* sifatlashi, *togʻga* nisbatan holatni ifodalovchi *togʻ bagʻoyat koʻrkam boʻldi, tarovatli boʻldi* va otliqning ana shu *togʻlarga* nisbatan *tikilib bordi, xayollanib bordi* birikmasining qoʻllanishi orqali amalga oshiriladi.

Adabiyotning badiiyligi ijodkorni voqelikni obrazli idrok etishi va ana shu obrazli idrok etilgan voqealikni soʻzlar vositasida oʻzgalar hissiga, ruhiga va ongiga taʼsir koʻrsatadigan tarzda qayta yaratishdan, shakllantirishdan iborat murakkab ruhiy, aqliy va shuuriy hodisadir. Bu hodisada insonning besh sezgisi va oltinchi sezgi hisoblanmish ichki sezish orqali qabul qilingan har qanday axborot inson qalbidagi mavjud barqaror va beqaror tuygʻularga taʼsir etib badiiy kechinma tugʻdiradi. Badiiy kechinma esa ijodkor ruhiy, aqliy faoliyati bilan sintezlashib muayyan obrazlarni shakllantiradi. Ana shu obrazli hosilani estetik qimmatga ega boʻlgan soʻzlar vositasida tasvirlash adabiyotning badiiyligini tashkil qiladi [1; 121].

Adabiyotlar:

1. Sarimsoqov B. Badiiylik asoslari va mezonlari. – Toshkent: Fan, 2004.
2. Mahmudov N. Maʼrifat manzillari. – Toshkent: Maʼnaviyat, 1999.
3. Togʻay.Murod. Ot kishnagan oqshom. – Toshkent: Ziyo nashr, 2020.
4. Togʻay Murod. Oydinda yurgan odamlar. – Toshkent: Ziyo nashr, 2020.

TOGʻAY MUROD ASARLARINING FONOPOETIK XUSUSIYATLARI

A.M.Shofqorov - ChDPI oʻzbek

tilshunosligi kafedراسи dotsenti, f.f.n., Chirchiq shahri, abdushukur74@mail.ru

S.N. Soliqulova - ChDPI Oʻzbek tili va adabiyoti yoʻnalishi talabasi, Chirchiq shahri

Annotatsiya. Maqolada Togʻay Murod asarlarining fonopoetik xususiyatlari haqida fikr yuritilgan. Ijodkor asarlaridagi fonetik takrorlarning semantik, stilistik xususiyatlari yoritilgan.

Калит сўзлар: obraz, badiiy tasvir, semantik maʼno, fonopoetik tadqiq, takror, badiiy takror.

Аннотация. В статье рассматриваются фонопоэтические особенности произведений Тагай Мурада. Выделены семантические, стилистические особенности фонетических повторов в произведениях художника.

Ключевые слова: образ, художественный образ, семантическое значение, фонопоэтическое исследование, повтор, художественный повтор.

Annotation. The article deals with the phonopoetic features of Tagay Murad's works. The semantic, stylistic features of phonetic repetitions in the artist's works are highlighted.

Keywords: image, artistic image, semantic meaning, phonopoetic research, repetition, artistic repetition.

Bugungi nasrimizdagi yangi jarayonlar, ma'naviy shakliy-uslubiy izlanishlar hammadan ko'proq roman janrida yorqinroq namoyon bo'layotir. Ayniqsa so'z san'atining o'zak masalasi-insonni anglash, inson tabiatiningqalbining tushuntirish qiyin bo'lgan sir-asrorlarini taftish etish, inson jumbog'i ustida astoydil bosh qotirish, eng muhimi bu borada odatdagi andozalardan qochib yangi yo'llar axtarish adabiyotimizda yetakchi tamoyilgaaylanib borayotir. Insonni anglash, inson shaxsini tahlil, talqin etishda bizda uzoq yillar ustuvor bo'lgan ijtimoiy axloqiy yondoshish an'anasi davom etgani holda XX asr jahon adabiyotida keng tarqalgan estetik falsafiy oqimlar tajribalariga astoydil qiziqish, qolaversa, Sharq adabiyotining biron merositasavvuf falsafasi va estetikaga qaytish hozirning o'zidayoq o'z samarasini bermogda.

Milliy istiqlool ta'sirida jamiyatimizda kechayotgan tub islohatlar natijasida ro'y berayotgan o'zgarishlarning inson ongida sintez qilinishi hozirgi adabiyotiga yangi inson obrazini olib kirdi. Mana shunday yangi yo'nalishdagi asarlar yaratib, ularda o'z qahramonlariga o'ziga xos ism berib, ularning psixologiyasi orqali asar mazmuniga katta ma'no yuklagan ijodkorlarimizdan biri Tog'ay Muroddir.

Demak, mustaqillik tufayli adabiyotda chin hayotga chuqur kirib boorish haqqoniylik, tanqidiy ruh kuchaydi. Bu davrda xalq va mamlakat hayotini yaxshilashga mustaqillikni mustahkamlashga qaratilgan mavzular, oddiy inson qadr-qimmatini tiklash va ko'tarish, ona Vatan va ma'naviyat masalalari birinchi o'ringa chiqdi. O'zbek nasrida yangi zamon ruhini real ifodalovchi asarlar yaratildi. Bu nasriy asarlarning aksariyatida sobiq sovet davridagi mamlakat va xalq hayotini tanqidiy nuqtai nazardan tahlil etib tasvirlash ustuvorlik qiladi.

Mahoratli adiblar ijodida nafaqat so'z va jumlar, balki har bir fonetik va fonografik vosita bejiz qo'llanmaydi. Qahramonlar ruhiyatini ochib berish hamda jumalarga qo'shimcha ma'no qirralarini berishda fonetik vositalarning ham o'z o'zni bor.

Ma'lumki, badiiy matnni tahlil qilish jarayonida fonetik birliklarning estetik xususiyatlariga ham alohida e'tibor qaratish zarur. She'riy matnda nutq tovushlarining estetik imkoniyatlari tez va qulay idrok etiladi. Chunki she'riy asarda o'ziga xos jozibador ohang bo'ladi. Bu ohangdorlikka tovushlarni uslubiy qo'llash natijasida erishiladi. Asosan, she'riyatda alliteratsiya (undoshlar takrori), geminatsiya (undoshlarni qavatlash), assonans (unlilar takrori) kabi fonetik usullardan foydalaniladi. Nasrda unlilarni cho'zish, undoshlarni qavatlash, tovushlarni takrorlash, so'zlarni noto'g'ri talaffuzini berish, tovush orttirish yoki tushirish kabi fonetik usullar yordamida ekspressivlik ta'minlanadi. Lekin tovushlarni uslubiy qo'llash bilan bog'liq qonuniyatlarni yozuvda aynan ifodalash imkoniyati cheklangan. Ammo talaffuzda hamda badiiy asarlarda bayon muvofiqligiga qarab fonografik vositalar yordamida erishish mumkin.

Shuningdek, badiiy asarlarda turli xil kasb-hunar, turli xil xarakter va dunyoqarashga ega kishilarning his-tuyg'ularini tasvirlash bilan birga, ularning ichki dunyosi, ruhiyati ham ko'rsatilib beriladi. Shuning uchun ham badiiy asarlarda til vositalari o'ziga xos tarzda ishlatiladi. Asarlarda

yozuvchilar u yoki bu hodisalarning xabar qilishi bilan birga o`quvchiga estetik va emotsional ta`sir ko`rsatishni ham maqsad qilib qo`yadi. Chunki chinakam badiiy ijod mahsuli inson qalbini larzaga sola olishi kerak[6,30].

Ana shu xususiyatlarni hisobga olib mazkur ishda iste`dodli adibimiz Tog`ay Murodning **“Ot kishnagan oqshom”**, **“Oydinda yurgan odamlar”** asarlarida ekspressivlikning ifodalanishi va til birliklarining badiiy uslub doirasidagi funksional xoslanishlari tahlil qilinganki, mazkur ish bu sohada shu paytgacha maydonga kelgan tadqiqotlarni ma`lum bir ma`noda to`ldiradi.

Ma`lumki, nutq tovushlarining uslubiy xususiyatlari haqida so`z yuritilganda, ko`pincha, anafora, epifora va alliteratsiya usullari haqida ham to`xtalib o`tiladi. Unli va undosh tovushlar takrori, bo`g`in takrori poetik nutqda, ayniqsa, xalq og`zaki ijodi namunalarida ko`p uchraydi. Fonetik vositalarni ataylab takrorlash orqali so`z san`atkorlari o`z tasvir bayonining kuchini oshiradilar, his-tuyg`ularini bo`rttirib ko`rsatadilar. [2, 10].

1. Unlilarni birdan ortiq yozish. Bunda unlini cho`zib talaffuz qilish orqali qahramonning voqelikka munosabati oydinlashtiriladi. Ilmiy adabiyotlarda mazkur usul orqali belgining me`yordan ortiq yoki kam ekanligini ifodalashda foydalanishi ta`kidlanadi [1,12]. Shuningdek badiiy matnda unlilarni birdan ortiq yozish usulidan qahramonning biror nimadan hayratlanishi, taajjubga tushishi kabi holatlarni ifodalashda foydalaniladi. Tog`ay Murodning asarlarini tadqiq qiladigan bo`lsak, bunga ko`plab misollar topish mumkin: 1. Fikrni xulosalash: – *Familyang nima? Xo`-o`sh*, Qurbonov, *ta-a-ak*, Qurbonov Ziyodulla. *Mana, ro`yxatda turibsan, oting bor.* 2. Kuchaytirish: – **Halo-o-ol!** Samanniki halol! Tashla, saman, tashla. 3. Belgining ortiqqligi: - “*Eh-he-e-e!* – dedi ichida. – *Buncha ko`p qog`oz!*” 4. Ta`kidlash: - *Aha, rahma-a-at, rahma-a-at!* *Qo`ylarni tarbiyalang, o`rtoq Qurbonov.*

So`z bo`g`inlarida ishtirok etmagan alohida, yakka holda olingan birgina unli ham cho`zib talaffuz qilinishi mumkin. Bu esa fonopoetik jihatdan bir so`zdagi unli tovushlarni uning turli bo`g`inlarida cho`zib talaffuz qilinishi ham ahamiyatlidir.

2. Undosh tovushlarni ikkilantirish. Undosh tovushlarni so`zning turli o`rinlarida ikkilantirish ham stilistik qimmatga ega. So`z boshidagi undosh tovushning ikkilantirilishi personajga xos nutqiy kamchilik yoki uning o`ta hayajonlanganligini ifodalasa, so`z oxiridagi undoshning birdan ortiq takrori shu so`zning cho`ziq talaffuzini bildiradi. Undosh tovushlarni so`z o`rtasida ikkilantirib talaffuz qilish va yozish hodisasi ma`no kuchaytirish bilan birga ayrim holatlarda satirik vaziyat yaratish uchun ham xizmat qiladi. [5, 23].

1. – **Uf-f**, mobodo shoir-poir emasmisan? Bo`lmasa, nega oydan, yulduzdan gapirasan.

2. Botir mirob shahodat barmog`ini labiga bosdi. – **Tish-sh-sh!**

Badiiy nutqning ohangdorligi va ta`sirchanligini ta`minlashda **alliteratsiyaning** o`rni beqiyosdir. Bu hodisa nasriy asarlarda ham kuzatiladi. Xususan, Tog`ay Murod asarlarida ham to`liq yoki qisman alliteratsiyaga ko`plab misollar topiladi: 1. *Ko`nglim o`ksidi. Keyin-keyin kal so`zi ko`nglimga singdi.* 2. *Birovga quyuq bitadi, birovga siyrak bitadi. Birovga bitta-da bitmaydi.* 3. *Bahonatalab bo`laman. Biron-bir bahona izlayman. Qildan qiyiq qidiramani.* 4. *To`da chetida chag`ir otliq chekkagir chavandoz otini cho`bir yonidan soldi.*

Yuqoridagi gaplardagi undosh tovushlar takrori badiiy matnning musiqiylikni ta`minlash bilan birga, fikrning ekspressivligi ta`minlagan.

Kuzatilgan misollar orqali shunday xulosaga kelish mumkinki, demak, fonografik stilistik vositalar badiiy tasvirda muhim ahamiyat kasb etar ekan. Ular narsa, hodisa va voqealar haqida tushuncha ifodalash bilan birga so`zlovchining turli emotsional-ekspressiv holatini, uning voqea-hodisalarga turli xil munosabatini yanada aniqroq, ravshanroq va o`zgacha bir ottenka orqali

ifodalashga xizmat qilishini ko`rib o`tdik. Demak, fonografik-stilistik vositalardan o`rinli foydalanish badiiy ta`sirchanlikni oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdullayev A. O`zbek tilida ekspressivlikning ifodalanishi. –Toshkent: Fan, 1983.
2. Haydarov A. Badiiy tasvirning fonostilistik vositalari: filol. fanlari nomzodi diss... avtoref. –Toshkent, 2008.
3. Murod T. Ot kishnagan oqshom. – Toshkent: Ziyo nashr, 2020.
4. Murod T. Oydinda yurgan odamlar. – Toshkent: Ziyo nashr, 2020.
5. Yaxshiyeva G. O`zbek tilida fonografik uslubiy vositalar. fil.fan nomzodi diss...avtoref. – Toshkent: Fan, 1996.
6. Yo`ldoshev M. Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili. – Toshkent: Fan, 2000.

ИСМЛАР УСЛУБИЯТИ

*А.М.Шофқоров - ЧДПИ ўзбек тилишунослиги кафедраси доценти,
ф.ф.н. Чирчиқ шаҳри, abdushukur74@mail.ru*

Аннотация. Бадий асарларда исмларга услубий маъно ҳам юкланади. Бу асар бадийлигини оширишга хизмат қилади. Мақолада Алишер Навоий асарларида исмлар услубияти ҳақида фикр юритилади.

Калит сўзлар: бадий асар, образ, ижодкор маҳорати, услуб, услубият, услубий маъно, услубий вазифа.

Аннотация. В произведениях искусства имена также нагружены стилистическим значением. Это способствует повышению художественности произведения. В статье рассматривается стиль имен в произведениях Алишера Навои.

Ключевые слова: художественное произведение, образ, творческое мастерство, стиль, методология, методологическое значение, методологическая задача.

Annotation. In works of art, names are also loaded with stylistic meaning. This serves to enhance the artistry of the work. The article discusses the style of names in the works of Alisher Navoi.

Keywords: work of art, image, creative skill, style, methodology, methodological significance, methodological task.

Ёзувчининг индивидуал услубида сўзларни образли ишлатиш турлича бўлади. Ҳар бир ижодкор воқеликни ўзгача идрок этади. Уларнинг тасвир воситаларидан фойдаланиш усули, поэтик синтаксиси бошқалардан ажралиб туради. “Бадий адабиётда тасвир этиладиган манбалар доираси жуда ҳам кенгдир. Адабиёт турли хил касб-хунар эгаларининг, ҳар хил тоифадаги кишиларнинг ҳис-ҳаяжонларини тасвирлабгина қолмай, уларнинг ички дунёсини, жамиятдаги амалиётини ҳам акс эттиради. [4; 30]

Буюк ўзбек шоири Алишер Навоий ғазалиётида лирик қаҳрамон – романтик ошиқнинг бутун орзу-ўйлари, ишқ-муҳаббат йўлидаги барча орзу-умидлари идеал даражада гўзал, тенгсиз ва ноёб хислатларнинг эгаси маъшукани, уларнинг ташқи ва ички дунёсини бадий тасвирлаш муҳим ўрин тутади.

Алишер Навоийнинг “Ҳазойин ул-маоний” асаридаги кўпгина ғазалларда лирик қаҳрамон портрети ўз тили ва дилидан ғоят маҳорат билан тасвирланади. Хусусан, маъшуқа образи тасвир ва тавсиф этиб бўлмас даражада кўркем, ҳатто уни ойга, қуёшга ҳам тенглаштириб бўлмас даражада тасвирланган. Шунингдек, бу образ шарқ адабиётида

таъриф ва тавсиф қилинган барча машхур маъшуқалардан бекиёс гўзал ва устун турувчи тенгсиз аёл сифатида тасвирланган.

Навоий маъшуқа образининг баркамол портретини яратиш ва унга хос бўлган инсоний хислатлар, нозиклик, уятчанлик, меҳр ва ҳаё, нафосат ҳамда аёлларга хос таъсирчанлик, ноз-у ишва ёки ошиққа нисбатан “атайин” бепарволик ҳамда раҳм-шавқатсизлик сингари хусусиятларни тасвирлашда кўпгина турли-туман бадиий усуллар билан бир қаторда уни машхур маъшуқаларга солиштириш, қиёслаш усулидан кенг фойдаланган. Навоий ғазалларида Ширин, Лайли, Азро (Узро) каби исмларнинг тез-тез учраб туриши аслида мана шу усул тақозоси билан юзага келган. Манбаларда келтирилишича “Хазойин ул-маоний” асарининг тўртта девонида машхур маъшуқаларнинг номи - Лайли исми 71 марта, Ширин исми эса 40 марта учрайди. [2; 13]. Лайли ва Ширин исмларининг ишлатилиши муҳим бадиий-услубий мақсадлар билан алоқадор.

Шоирнинг тасвирлашича, ёри шу даражада кўркем, унинг ҳуснини кўрган ажойиб, нафис гуллар ва машхур гўзаллар Лайли-ю Ширин ҳижолатда, унинг Мажнун-у Фарҳоди бўлса ҳайронликдадир:

Бог аро рухсору қаддинг жилвасин то кўрдилар,

Бўлди обу тобсиз гулбарги ҳам, шамшоди ҳам.

Лайлию Ширин бўлуб сендин хижил, мендин доғи,

Ҳам анинг Мажнунидур ҳайрон, мунунг Фарҳоди ҳам. [1; 412]

Бу каби ҳолатни шоир яна бир ғазалида қуйидагича тасвирлайди. Ошиқ ўзининг тенгсиз кўркем маъшуқаси билан фахрланади ва бу ҳусн камолоти олдида ўзини ҳушёр бўлишга, янглишиб қолмасликка чақиради:

Десалар: Лайлиму ортуқ ҳусн аро ё ул пари?

Гарчи Мажнунсен, керак ёнғилмағайсен, эй қўнғил. [1; 456]

Келтирилган байтда ажойиб сўз ўйинини кўрамыз. Одатда Мажнун доимо Лайлини дейди ва унинг ишқида “мажнун” бўлиб қолган, шундай экан, ҳусн аро “Лайлиму ортик... ё ул пари?” деб сўрасалар, албатта, Мажнуннинг “Лайли” деб жавоб бериши табиийдир. Чунки, у биринчидан, Лайлининг ошиғи – Мажнун, иккинчидан, умуман – мажнун (ақл-хуши ўзида эмас)дир. Демак, Мажнун номи келтирилган байтда ҳам атоқли отлик ва ҳам турдошлик (оддий сўзлик) вазифасида усталик билан ишлатилган.

Шундай қилиб, Навоий ғазалларида тез-тез учраб турувчи Лайли, Ширин исмлари бу асарларга тасодифан киритилган эмас. Шоир ўзи тасвирлаётган маъшуқани улуғлаш, ундаги бекиёс гўзаллик, чуқур ва теран нафосатни юқори даражада таъриф ва тавсифлаш учун бу исмларга катта услубий маъно юклайди. Навоий ғазалларида Азро (Узро), Ширин, Лайли исмлари инсоний нафосат ва одобнинг рамзи, ўлчови сифатида қабул қилинган. Шоир ўзи тасвирлаётган маъшуқани мана шу кўркемлик ва камолот ўлчови билан ўлчайди. Аммо шу билан бирга унинг севгилиси шоир учун энг кўркем ва тенги ва қиёси йўқ инсондир. У машхур Лайли ва Шириндан ҳам ҳусну малоҳатда, ҳам маънавий дунёсига кўра қисёслаб бўлмас даражада устун ва афзалдир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Алишер Навоий Хазойин ул-маоний. – Т.: “ЎЗР ФА”, 1959, 781 б.
2. Бегматов Э., Шофқоров А. Исмлар услубиятига доир. – Навоий: “НДПИ”, 2002. 346 б.
3. Йўлдошев Б. Ўзбек ономастикаси масалалари. – Самарқанд: “СамДУ”, 2011. 110 б.
4. Шомасудов А., Расулов И., Қўнғуров Р., Рустамов Ҳ. Ўзбек тили стилистикаси. – Т.: “Ўқитувчи”, 1983. 247 б.

ТІЛ БІРЛІКТЕРІНІҢ МӘДЕНИ СЕМАНТИКАСЫН ЗЕРТТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

*Дуйсабаева Дилбар Ускановна - ТМПУ, Қазақ тілі және
әдебиеті кафедрасы доценті E-mail: d.duysabayeva@gmail.com*

Аннотация: Бұл мақалада «құзыреттілік» және «лингвомәдени құзыреттілік» ұғымдарының мәселелері, тіл бірліктерінің мәдени семантикасын зерттеу мәселелері қарастырылады. Болашақ қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімдерін даярлауда лингвомәдени құзыреттілігін қалыптастырудың заманауи тәсілдері де қарастырылған.

Түйін сөздер: құзыреттілік, кәсіби-дидактикалық құзыреттілік, лингвомәдени құзыреттілік, мұғалімдердің кәсіби дайындығы, тіл бірліктері семантикасы.

Лингвомәдениеттану тіл білімінде салыстырмалы түрде жаңа ғылым болғанымен, мәдениеттің тілдегі көрінісін зерттеудің өзіндік ерекше жолдары мен әдістері бар. Лингвомәдениеттанудың негізгі бағыттарының бірі – тіл бірліктерінің мәдени семантикасын зерттеу. Осы тақырыпқа қатысты мәселелерді зерттей отырып, белгілі бір қоғам мәдениетінің жасаушысы, жалғастырушысы және даму субъектісі болып табылатын тілдің заңдылықтарын жақсырақ түсінуге болады. Сондықтан тілді меңгеру деңгейін түсініп, бағалап қана қоймай, әрбір тілдік бірліктің мәдени-ұлттық компоненттерін түсініп, ұғыну маңызды. А.Ю.Апресянның пікірінше, тілді білу дегеніміз: а) берілген мағынаны басқаша (дәлірек айтқанда, берілген тілде мүмкін болатын кез келген тәсілмен) білдіре алу (перифразалық қабілет), б) мағынаны мәннен ажырата білу, белгілі бір тілде айтылған, атап айтқанда, сыртқы жағынан ұқсас, бірақ мағынасы жағынан әр түрлі (омонимдік айырмашылық) және сыртқы жағынан әртүрлі сөйлемдерде ортақ мағынаны табуға қабілетті (синонимді білу); лингвистикалық дұрыс сөйлемдерді бұрыс сөздерден ажырата білу [1, 767 б.].

Атақты филолог Д.С.Лихачев «Адамды танудың ең жақсы жолы – оның психикалық дамуын, адамгершілік келбетін, мінез-құлқын білу – оның айтқанын тыңдау. Адамның жүріс-тұрысын, өзін ұстау қасиетін үйренетін болсақ, адамзат тілі оның адамдық қасиеті мен мәдениетінің дәлірек көрсеткіші болып табылады. Олай болса, халықтың тілі мен жеке тұлғаның тілі оның мәдениетінің белгісі, оның тұлғалық қасиеттерінің белгісі – халық тілін пайдаланатын адамның қасиеті» [2, 355 б.].

Демек, халықтың тілі де, жеке тұлғаның тілі де мәдениеттің көрінісі, халық мәдениетінің көрсеткіші болып табылады. «Тіл мәдениеті» терминіне келсек, ол «тіл» және «мәдениет» ұғымдарымен байланысты және көбінесе «тіл мәдениеті», «сөйлеу мәдениеті» сөздерінің синонимі ретінде қолданылады немесе осы терминдердің үйлесімділігіне байланысты олардың мағыналары да өзгереді. Сондықтан бұл терминдерді қолдану үшін олардың анықтамаларын дұрыс анықтау қажет. Лингвомәдениеттану бойынша әдебиеттерде жасалған талдау «тіл мәдениеті» терминіне берілген анықтамалардың көп еместігін көрсетті. Сонымен, Е.О.Опарина тіл мәдениетін «тіл жүйесіне де, сөйлеуге де қатысты құбылыстардың кең ауқымы, сонымен қатар сөйлеу әрекетінің әлеуметтік-мәдени негізделген ерекшеліктері» деп сипаттайды [3, 89 б.].

Ана тілін оқытуда тілдік және мәдени құзыреттіліктерді қалыптастыру мәдени сауаттылықты дамыту, қадір-қасиетті құрметтеу және тіл байлығын қалыптастыру тұрғысынан білім мазмұнын дамытуға да зор ықпалын тигізеді. Осы тұрғыда лингвомәдени құзыреттіліктерді қалыптастырудың негізгі мақсаты – тіл бірліктерінің мәдени семантикасын зерттеу.

Тілдік бірліктердің мәдени семантикасын зерттеу, яғни сөз мағынасын ажырата білу ойды білдірудегі сөзжасам процесінің басты міндеттерінің бірі болып табылады. Профессор С.Кеңесбаев: «Сөз неғұрлым күрделі болса, сөздің мағынасы да соғұрлым күрделі болады» [4, 608 б.] деген еді. Сөздердің мағыналарын талдау күрделі процесс, өйткені сөздер мәтінде әртүрлі мағынаға ие болуы мүмкін. Қазақ тіліндегі **қара** сөзінің мағынасын талдайтын болсақ, *қара сиыр, қара күйе, қара қалам* сияқты адамға қатысты қолданылған сөздердің мағынасы бірдей емес.

XIV ғасырдағы Рабғузидің «Қиссас-ул Анбия» ескерткішінен қара сөзі көне түркі тілдерінде мал сөзінің орнына қолданылғанын көруге болады. Мұнда қара сөзі жиі кездеседі. Түркі халықтарының ескерткіші Күлтегіннің құлпытасында да қара сөзі будун сөзімен тіркесіп, қара будун болып жазылады, яғни қара халық (қара халық), яғни хан (қаған) әулетінен басқа деген мағынаны білдірген.

Уақыт өте келе қара сөзінің мағынасы зат есім ұғымынан сын есімге айналған. Қазіргі кезде қара лексемасы қазақ тілінде бірнеше мағынаға(семаға) ие. М.Мақатаевтың «Райымбек, Райымбек» дастанынан үзіндіге назар аударайық:

*Қара таудың басынан көш келеді,
Қара жорға шайқалып бос келеді.
Қара күнді жамылып, қара қазақ,
Қара түнді басынан кешкен еді.
Қара қайғы көрсетпей ештеңені,
Қара жауы қанатын кескен еді.
Шұлғау болып қыздардың төсектері
Талай қара шаңырақ өткен еді.*

Бұл мысалда қара сөзі сегіз рет қайталанатын, бірақ басқа мағынада және олардың ешқайсысы артық емес екені, орынсыз қолданбағанын көруге болады. Қара таудың тіркесінде қара сөзі таудың түсін емес, топонимикалық атаудан жасалған. Түркі топонимикалық атауларында күн түскен жағы ақ (ақ), қарсы жағы қара болып келеді. Мысалы, Ақтау, Қаратау, Ақсу, Қарасу, т.б. Қара тұлпар – аштыққа, ұзақ жолға шыдайтын жылқы; қара күн сөзі – ауыр заман; қара қазақ – еңбекқор, есейген адам; қара түн – жамандықтың белгісі; қара мұң – зұлымдық белгісі, үлкен қайғының белгісі; қара жауы – жауыз, көптен бергі жау; ал қара шаңырақ – атадан ұрпаққа мұра болып қалған ұлы шаңырақ, киелі шаңырақ мағынасында қолданылған.

*Қыздарын теңге бермей, малға беріп, Қазақты қара көңіл аң қылғаның.
(С.Торайғыров. Қамар сұлу.) Абай ауылы бүгін қаралы болып отыр. (М.Әуезов. Абай жолы.)* – мұндай мысалдардың өзінде бұл сөздің мағынасы бөлек. Бірінші мысалдағы қара – ынсапсыз, әділетсіз, ал екінші мысалдағы қара – жоқтау мағынасында берілген.

Сонымен қатар қазақ тілінде қара сөзге немесе осы сөзден жасалған сөз тіркестеріне қатысты бірнеше мағына бар: **қара көйлек, *қара топырақ, *қара шаш/көз, *қара нан, *қара тамақ, *қара ала ат, *қара күш, *қара нөпір, *қара тер, *қара албасты, *қара қол, *қара орман, *қара өрт, *қара жауын, *қара дауыл, *қара суық, *қара боран, *қара тұман, *қара өзек жасқ, *қара ет, *қара шай, *қара жарыс, *қара жаяу, *қара жұмыс, *қара өлең, *қара дүрсін киім, *қара сөз, *қара жүрек, *қара ниет, *қара көңіл, *қара бет, жүзі қара, *қара шаңырақ, *қара үй, *қара саба, *қара қазан, *қара қоныс, *қара сабын, *қара қағаз, *қара кемік, *қара нар* [5, 89-б.].

Жоғарыда келтірілген мысалдарға сүйене отырып, мәтіндегі қара сөзінің негізгі мағыналарын талдасақ, мынаны аламыз:

Қара - сиыр, түйе, жылқы сияқты ірі қара малға жатады;

Қара – алыстан көрінетін тірі немесе жансыз зат;

Қара – майсыз, дәмсіз жасалған тағам;

Қара – кінәлі, күнәкар адам;

Қара - орынсыз айыптау;

Қара - жындар, сиқыршылар және т.б.;

Қара – а) өлім, қайғының белгісі;

б) қара қағаз (қара қағаз) – өлім, апат туралы хабар;

в) қара жамылғы (қара жамылу) – жоқтау;

Қара – жай сөз, прозалық сөз;

Қара - ауыр, шырылдаған батмен;

Қара - зұлым, екіжүзді;

Қара - жазу, хат, таныс хат;

Қара – жер беті, топыраққа қатысты ұғым;

Қара - күшті (қара дауыл, қара күш);

Қара - қатты суық, қыс күндеріндегі аяз;

Қара – қарапайым табыннан шыққан, еңбекқор ересек адам;

Қара (қара шаңырақ) үлкен, сыйлы (әкесінің немесе атасының үйі, жел бағатын) үй т.б.

Жоғарыда келтірілген мысалдарда бір ғана қара сөзінен жасалған сөз тіркестерінің алуан түрлілігін, олардың мәтіндегі (контексттегі) мағынасы жағынан бір-бірінен қалай ерекшеленуі мүмкін екендігін талдап, лингвомәдени болмысын түсінуге тырыстық.

Тілдік-мәдени құзыреттілік бұл – тілдік-мәдени элементтерді контексте пайдалану, мәдени, тарихи және арнайы ұлттық ақпаратты тілдік қатынаста пайдалану, тілдік білім жүйесі, ұлт тарихы, салт-дәстүрі мен мәдениеті туралы білімді ұтымды пайдалану, сөйлеу мәдениетін дамыту.

Шет тілін ғана емес, ана тілін де меңгеру үшін әлемнің этномәдени бейнесі, тілдік санасы, халықтың тұрмыс-тіршілігі, әдет-ғұрпы туралы түсінік қалыптастыру қажет.

Сондықтан ана тіліндегі тіл бірліктерінің мәдени семантикасын зерттеуде «тіл мен мәдениетті бірлесіп оқыту» қағидасы қолданыла бастады. Тілдік бірліктердің көмегімен материалдық және рухани мәдениетті түсіну, оның мазмұны мен мәнін ұғыну қажет. Тілдік бірліктер де мәдениеттің ұлттық сипатын білдіреді, өйткені әр халықтың дүниедегі өзіндік менталитеті, көзқарасы болады. Тіл бірліктері мен тілдік құралдар ұлттық даралықты, халықтың рухын көрсетеді. Тіл – мәдениеттің қоймасы.

Әдебиеттер:

- Апресян Ю.Д. Избранные труды. Т. II. Интегральное описание языка и системная лексикография. – М. : Языки рус. культуры, 1995. – 767 с.
- Лихачев Д.С. Русская культура. – М.: Искусство, 2000. – 440 с.
- Опарина Е.О. Язык и культура. Языковая культура как предмет общественного интереса [Электронный ресурс]. Сб. обзоров – М.: ИНИОН, 1999. – 109 с.
- Кеңесбаев І. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы : Арын, 2008. – 608 б.
- Сыздықова Р.Г., Хусайын К.Ш. Қазақша-орысша сөздік. - А.: -2001.

TURKMAN TILIGA RUS TILIDAN O‘ZLASHGAN SO‘ZLAR

*Babayeva Maya Amangeldiyevna – Ajinyoz nomidagi
Nukus NDPI o‘qituvchisi*

Turkman xalqi tarixiy davrlar mobaynida boshqa xalqlar bilan iqtisodiy, siyosiy va milliy-madaniy aloqada bo‘lib kelgan. Bu aloqalar o‘zaro aloqada bo‘lgan xalqning tiliga, madaniyatiga ma’lum darajada o‘z ta’sirini o‘tkazadi. O‘zaro ta’siri natijasida tilning barcha bo‘limlarida: fonetika, leksika, grammatika kabilarda o‘zgarishlar yuz beradi. Bundan tashqari ular qadimda boshqa millat vakillari bilan birga yashashgan. Shu boiz tilimizda o‘zlashma so‘zlarning bo‘lishi tabiiy xol. Turkman tilida qo‘llaniladigan so‘zlarning salmoqli qismi boshqa tillardan olingan so‘zlardir. Bu so‘zlar turkman xalqi taraqqiyotidagi va turli davrlardagi tarixiy voqealar bilan bog‘liq. Tarixiy jihatdan ularni eron tilidan, arab va rus tilidan o‘zlashgan so‘zlarga bo‘lish mumkin.

Turkiy tillarga o‘zlashma so‘zlarning kirib kelishi erta davrlardan boshlangan. Rus tilidan turkman tiliga o‘zlashma so‘zlarning kirib kelishi asosan, 1930-yillarga borib taqaladi.

1924- yili turkman xalqi hayotida siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy o‘zgarishlar ro‘y beradi va bu o‘zgarishlar tilda ham aks etadi. Natijada, sanoat, qishloq xo‘jaligi, savdo, tibbiyot, fanda turli xil sohalarda yuzaga kelgan tushunchalarni ifodalay oladigan yangi, texnika so‘zlarning paydo bo‘lishiga ehtiyoj seziladi. Bu so‘zlarning ko‘pchiligi, albatta, birinchi navbatda, turkman tilining o‘z ichki resurslari yordami bilan yasalgan so‘zlardir.

Masalan: geňeş - kengash (sovet), tugra (gerb), uçar (samolyot) va hokazo. Ammo hamma so‘zlarni turkman tilining so‘zlari orqali ifodalab bo‘lmaydi. Shu sababdan turkman tiliga rus so‘zlarinig o‘rnashishi asta – sekinlik bilan boshlaydi. Rus tilidan o‘zlashgan so‘zlar dastlabki yillarda, ya’ni 30-yillargacha turkman tili fonetik qonunlariga muvofiq aytilgan va yozilgan.

Masalan:tylgyrap, pämilýä, pebral, Mesgew

Turkman tiliga rus tilidan o‘tgan so‘zlarning aytilishida va yozilishida juda katta o‘zgarishlar kuzatiladi. Buni berilgan so‘zlar misolida ko‘rib chiqamiz:

Ruscha Turkmancha

Бедро bedre,çelek

Okoshka äpişge

Galoş kelo;ş

Kolhoz kelho:z

Gastronom gest(i)rono:m

Kanal kena:l

Mashina maşyn

Fabrika fabrik

Poliklinika şypahana

Položitel oňyn

Parallel ugurdaş

Sostaw düzüm

Hozirda “viloyat” va “raýon” o‘rniga “oblast” va “etrap” so‘zlari qo‘llanilmoqda. Chunki “viloyat” va “tuman” so‘zlari boshqa ma’nolarda ham qo‘llanilgan.

Turkman tilida inson nomlarining milliyligini saqlab, turkman tiliga xos bo‘lmagan “-ow, -ew, -ewa, -owich, -ewich, -owna, -yewna”, kabi unsurlardan tozalash dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Ularning barchasi rus tilining vositalari hisoblanadi.

Ota-bobolarimiz tilida “-ow, -yew, -owich, -yewich” kabi qo‘shimchalar aslida bo‘lmagan. Darhaqiqat, turkmanlar “beg, xon, og‘a” so‘zlarini hurmat-ehtirom munosabati bilan ishlatganlar: “Jig‘ali beg, Adi beg, Go‘ro‘g‘li beg, Yusup xon, Govshut xon Kama aga, Berdi aga”. Bu borada erkaklarga “Berdi aga”, ayollarga “Soltan eje” deb murojaat qilish turkman milliy tilining ruhiga mos kelishi mumkin.

Turkman tilida siyosiy ma‘noga ega bo‘lgan “yoldaş, o‘rtoq” so‘zining qo‘llanishi ham “-owich”dan yaxshi emas. Bu ham ruscha “tovarish” so‘zining bevosita tarjimasini bo‘lib, xalq tiliga zo‘rg‘a bog‘langan so‘zdir. Buning o‘rniga turkmanlar “t. jenap, hezret” so‘zlarini ishlatgan.

Ba‘zi hollarda rus tilidan o‘zlashgan so‘zlar o‘zgartirilmasdan balki, rus tilining imlosi asosida yozilgan.

Masalan: kino, telefon, televizor, direktor, rektor, traktor, institut, universitet, programma, brigada, žurnal, peç, билет, kooperativ.

Bundan tashqari mashina, zavod, gazeta so‘zlaridagi oxirgi “a” tovushi turkman tiliga o‘tganda tushirilgan: ruscha - mashina, zavod, gazeta, turkmancha – maşyn, zavod, gazet kabi yoziladi. Ba‘zan “ский” qo‘shimchasi o‘rniga “-ik” qo‘shimchasi ham qo‘llanadi: философский – filosofik.

Rus tilidagi sifatlar turkman tiliga tarjima qilinganda ularning sifat yasovchi qo‘shimchasi (-ный; -ский) tushirilib, otnositel (nisbiy) sifat yasaladi.

Masalan: актуальный вопрос – aktual mesele (dolzarb masala) относительное прилагательное – otnositel sypat (nisbiy sifatdosh) аграрное хозяйство – agrar hojalyk (agrar xo‘jalik) va boshqalar.

Hozirgi turkman tilida bir necha ruscha so‘zlarga mos keladigan turkmancha so‘zlar topilmagani uchun ular turkman tiliga tarjima qilinmay olingan. Ammo turkman tili tarixiga nazar tashlasangiz, bu so‘zlarning ham turkmancha kelib chiqishi bor. Masalan, hameleon” turkman tiliga tarjima qilinmay shu kungacha lug‘atlarda berilgan. Biroq Mahmud Qoshg‘ariy lug‘atida “hameleon” ma‘nosida “užlañ” so‘zini o‘z ichiga olgan bo‘lib, u ham o‘zini o‘g‘uzcha so‘z deb aniq ko‘rsatgan. Ammo keyingi paytda “hameleon” so‘zi (reñkini üýtgedip durýan, suwulganlar maşgalasyndan bolan jandar) deb tarjima qilingan. “Parol” so‘zi ham tarjimasiz berilgan. Lekin Mahmud Qoshg‘ariy lug‘atida “parol” o‘rniga “im” so‘zi qo‘llanganini ko‘ramiz. U “im” so‘zini “qirolik askarlari” uchun “yashirin belgi, parol” deb izohlaydi va quyidagi maqolni keltiradi: (“Im bilse, är ölmes” – “Üm bilse, är ölmez”).

Xulosa qilib aytganda, o‘zlashma so‘zlar tillarning lug‘at tarkibini boyitgani singari, rus tilidan turkman tiliga o‘zlashgan so‘zlar ham, turkman tilining lug‘at tarkibini boyitib bormoqda va tilimizning barcha jabhalarida keng qo‘llaniladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Nartyýew N. Häzirki zaman türkmen dili. Leksika. Okuw kitaby. – Aşgabat: Ylym, 2010 ý
- B. Baýjanow Türkmen dili leksika Aşgabat Türkmen döwlet neşirýat gullugy 2018 ý 19 sah
- N.Nartyýew, M.Jumaýewa Sözleşiş we ýazuw diliniň amalyýeti Aşgabat -2010 ý 20 s
- Большой русско-туркменский словарь II том П-Я Москва “Русский язык ” 1987 613 сах

NIKOH TO'YI MAROSIMINI IFODOLOVCHI LEKSIK BIRLIKLAR

*R.Madaminova-Berdaq nomidagi Qoraqalpoq
davlat universiteti o'zbek filologiyasi fakulteti O'zbek tili
va adabiyoti kafedrasida o'qituvchisi*

Qoraqalpog'iston Respublikasi ko'p millatli o'lka bo'lib, bu yerda turkiy xalqlarning o'zbek, qoraqalpoq, qozoq, turkman va boshqa vakillari asrlar davomida bir jon, bir tan bo'lib farovon hayot kechirib kelmoqda. Ularning urf-odati, dastur va an'analari bir-biriga juda yaqin, etnik jihatdan turkiy xalqlarning qipchoq va o'g'uz guruhlariga mansubdir. Etnografizmlar juda uzoq davrning mahsuli bo'lib, til tarixi, etnografiya, tarix kabi ko'plab fanlar uchun boy material beruvchi manbadir. Chunki ular ma'lum tarixiy davr, ijtimoiy muhit va siyosiy tuzimning mahsuli bo'lib, ushbu omillar bilan bevosita bog'liq bo'lgan ma'lum hududdagi aholining turmushi, dunyoqarashi va shu muhitga munosabatini aks ettiradi. Har bir xalq, dastavval, tarixiy-madaniy birligi bilan ajralib turadi. Ular o'ziga xos xususiyatlarini saqlab kelgan. Shuning uchun ham ayrim kichik etnoslar ham uzoq tarixiy davr davomida shakllangan oziq-ovqat turlari, kiyim-kechagi va uy-ro'zg'or buyumlari, urf-odatlar, marosimlari kabi juda ko'p milliy-amaliy xususiyatlari bilan ajralib turadi. Olimlar mazkur tarixiy birliklarni yaratishda va jipslashtirishda asosiy va eng muhim omillardan biri ularning tili deb hisoblaydilar. Chunki muayan etnik birliklarning bir-biri bilan erkin munosabatda bo'lishi, muomala qilishi, his-tuyg'ularini izhor etishi, iqtisodiy va madaniy aloqalar o'rnatishda asosiy vosita ularning tilidir. To'y kunigacha o'tkaziladigan bir qancha marosimlar mavjud bo'lib, ular xalq **tilida** qanda deb yuritiladi: қоншънъ тойына қадасыны этъп бармасам bo'lmaydi. Aslida qanda etnografik ma'nosiga muvofiq arabcha qoida so'zidan olingan bo'lib, har qanday to'y, tug'ilgan kun kabilarda mezbonga mehmonlar sovg'a ma'nosini anglatadi va keyingi paytlarda mazkur sema faollashmoqda va shunga xos salqimiz orasida qanda qarymac, ya'ni to'y paytidan kechikkan holatda ham uni keyinchalik ado etishning aybi yo'q ma'nosidagi maqol yuzaga kelgan. **O'zbek adabiy** tilida ham, shevalarimizda ham xalqimizning asrlar davomida shakllangan juda qadimgi turmush tarzi, urf-odatlari, rasm-rusmlari, moddiy va ma'naviy madaniyati bilan aloqador ko'pgina so'z, terminlar mavjud. Til harakatdagi ijtimoiy hodisa tarzida har bir xalqning aloqa ehtiyoji ta'sirida yuzaga kelar ekan, undagi nominativ birliklar ham ayni shu zaruriyat hosilasidir. O'zbek xalqi qadim-qadimdan xilma-xil to'ylar, marosimlar o'tkazib kelganligi bois shu sohaga oid maxsus leksemalardan ham foydalangan. Ta'kidlash lozimki, bunday lug'aviy qatlam mamlakatimizning barcha hududlarida bir xil tarzda qo'llanilgan deb bo'lmaydi. Chunki har bir chegaralangan lisoniy munosabatning faqat o'ziga xos urf-odatlari, rasm-rusmlari mavjud. Shu nuqtai nazardan Qoraqalpog'iston va uning atrofida joylashgan ayrim qishloqlarning to'y-marosimlarida ishlatilib kelinayotgan leksemalarni tahlil etish bilan fikrimizni ifodalashimiz mumkin.

Haqiqatdan ham o'zbek va qoraqalpoq xalqlarining etnografik leksikasini, shuningdek, to'y atamallari bilan bog'liq etnonimlarni o'rganish madaniy merosimizning bir bo'limini tashkil qiladi. Quyida biz o'zbek va qoraqalpoq xalqlarning to'y marosimlarida qo'llanib kelayotgan, Qoraqalpog'iston hududida yashovchi xalqlarning urf-odatlari bilan bog'liq bo'lgan etnografik leksikasini o'zaro solishtirish asosida ularning har birining o'ziga xos xususiyatini ochib berishga harakat qildik. Qoraqalpog'iston hududida turkiy xalqlardan o'zbek, qoraqalpoq, qozoq va turkmanlar asrlar davomida bir-birlari bilan to'y marosimlarida qatnashib, hatto quda-anda bo'lib kelgan. Lekin bu xalqlarning to'y atamallari bilan bog'liq etnografik leksikasini o'zaro taqqoslaganimizda har bir xalqning o'ziga xos urf-odatlari va dasturlari saqlanib qolganligini ko'ramiz. Turkiy xalqlarning to'y-marosimlari asrlar osha avloddan-avlodga o'tib, boy ma'naviy

merosni saqlab kelmoqda. Farzandning tug'ilganidan boshlab, kamolga etguncha bo'ladigan to'ylarning o'zi bunga misol bo'la oladi. **Masalan, qorin to'y, beshik to'y, sunnat to'y, kelin to'y, yosh to'y, kumush to'y va boshqalar.** Qoraqalpog'iston o'zbek shevalarida "**Nikoh**" marosimida kuyov yigitga barcha narsalarni o'rgatib boruvchi kishiga - **jigit og'asi** leksemasi nisbat beradi. Bu leksema Qashqadaryo viloyati shevalarida- **aqlota** lug'aviy birligi bilan ishlatilar ekan.

Qoraqalpog'iston o'zbek tilining qipchoq shevalarida esa **o'kulata-okulata** lesemasi bilan qo'llangan. Afsuski, hatto "O'zbek ensiklopediyasi" da ham qayd etilgan **vakil ota** leksemasi "O'zbek tilining izohli lug'ati" da o'z ifodasini topmay qolgan. Shuni ham qayd etish lozimki, biror tushuncha Qoraqalpog'iston shaharlarida boshqacha atalgan holda, hudud atrofidagi qishloqlarida o'zgacha qo'llanish hollari ham tez-tez uchraydi. **Masalan,** yurtga beriladigan **to'y oshi- el oshi, to'y palov** tarzida ishlatiladi. Qoraqalpog'iston o'zbek shevalarida **el oshi (kelin to'y, sunnat to'y atamallari bilan ifodalanadi).** N.Mirzaevning asarida **el oshi** faqat **sunnat to'yida** berilishi ta'kidlangan.

Har bir to'y bilan bog'liq bo'lgan turli urf-odat, dasturlar buni etnografik tarafdin yanada boyitadi. Asosan, o'zbek va qoraqalpoq xalqlarida nikoh to'yi juda katta marosim hisoblanadi. Shuning uchun ham xalqimiz to'y bilan bog'liq marosimlarni avaylab-asrab kelmoqda.

To'y marosimlari bilan bog'liq atamalarni 3 guruhga ajratish mumkin:

To'ydin oldin o'tkaziladigan marosimlarga bog'liq atamalar. Shuningdek o'zbek tilidagi **sovchi** so'zi qoraqalpoq, turkman tillarida **sawshi** || **sovchi**, qozoq tilida **jawshi** turida aytiladi. **Sovchi** so'zi Mahmud Qoshg'ariyning "Devoni lug'otit turk" asarida "**sav**" shaklida aytilib "**xabar, xabar berish**" ma'nolarida qo'llanilgan. Bu marosim **qiz unashtirish** || **ayttiruv** marosimi deb ataladi. Marosim o'ziga xos dastur asosida amalga oshiriladi. Bunda qizning uyiga yigit tomondan xotinlar dasturxon olib boradi. Agar qiz tomon ma'qul ko'rsa dasturxonni olib qoladi. Keyin yigitning eng yaqin qarindoshlari qiz tomondan roziligini oladi va fотиha o'qiladi.

Ayrim joylarda **quda tusti, nan sindiruv, patiya o'qildi** turlari ham bor. Hatto respublikamizning ba'zi bir tumanlarda kengash marosimi olib boriladi. Masalan, Amudaryo tumanining Uyshun ovulida **siyloq** marosimi ham bor. Bunda shu hududning eng obro'li odamlarini asosiy kengashdan oldin chaqarib maslahatlashadi. Har ikki tomon maslahatga kelgach nikoh to'yiga ruhsat berilib, to'y kengashi o'tkaziladi. Bu marosim Xo'jayli, Taxiatosh tumanlarida **ko'cha biyi** orqali amalga oshiriladi. Qoraqalpog'istonda yashovchi turkiy xalqlar orasida **qiz olib qashuv, quwg'inshi, tep berdi singari keyin paydo bo'lgan marosimlar** ham keng tarqalgan. Bu marosimlarning kirib kelishi bilan to'ydin oldin bo'ladigan turli urf-odatlar, dasturlar bir qancha qisqardi. Hatto unutilib bormoqda. **Qo'niq marosimi**- bunda uzoqda yashovchi qarindoshlar to'ydin bir kun oldin kelib, mehmon kutiladigan uyda alohida e'tibor bilan kutiladi. Asosan bu marosim qoraqalpoq, qozoq xalqlari va qipchoq guruhiga kiradigan o'zbek vakillari joylashgan hududlarda o'tkaziladi.

2. Nikoh to'yi kuni o'tkaziladigan marosimlarga bog'liq atamalar.

Qoraqalpog'iston hududida yashovchi turkiy xalqlarning nikoh to'yi bilan bog'liq marosimlari bir-biriga juda o'xshash bo'lsa-da, har bir xalqning urf-odatlarini aks ettiradigan, bir-biridan ajratib turadigan tomonlari ham bor. Shuning uchun o'zbek bilan qoraqalpoq yoki qozoq quda-anda bo'lsa hazillashib: Qoraqalpoqcha dastur bo'yicha to'y beramizmi yoki o'zbekchami?" deydi. Bu har bir xalqning o'ziga xos to'y o'tkazish tartib qoidalari borligini ko'rsatadi. Biz uning quyidagi etnonimlarini bir-biriga qiyoslaganimizda yaqqol ko'rinadi.

Qarindoshlar bilan tanishtirishda har bir xalqning dasturi bor.

Kelin salom-marosimi o'zbek xalqida ham ayrim o'zbeklar bilan bordi- keldi qiluvchi qoraqalpoqlarda ham saqlanib qolgan.

Bet achar- bu marosim asosan qoraqalpoq va qozoq xalqlariga xos. Kelinning go'zalligi maqtalib, qaynota, qaynona va qarindoshlar oldida odob saqlash lozimligi, ularga egilib salom berish, ular bilan tanishtirish marosimidan keyin bajariladi. Ushbu hududda istiqomat qiluvchi o'zbek xalqining nikoh to'yi marosimlaridan biri yor-yor hisoblanadi. Bu marosim katta didaktik ahamiyatga ega. Maxsus shaxs tomonidan mohirlik bilan amalga oshiriladi. Hozirgi kunda bu dastur yo'qolish oldida. Sababi zamonaviy to'y turlarining xalq turmushiga kirib kelishi natijasida bu janr yo'qolib ketish darajasiga keldi. Asosan **yor-yor, bet ochar** marosimlarining badiiy matnida dunyoning yaratilishi, yer yuzida jamiyatning paydo bo'lishi, uning armonlari badiiy tomondan chuqur aks ettirildi.

Kuyew suzildi || belbaw chechar- marosimi qadimgi turkiy xalqlar orasida keng tarqalgan. Hozir bu marosim bir qancha oddiylashtirilgan. Sababi, kuyov yigit jo'ralari, yigit akasi kelinning yangalari oldida **belbaw chechar** marosimini o'tkazgan vaqtda bir qancha odatlarni amalga oshirishi lozim. Masalan **belim sindi, kampir o'ldi, ko'cha qada** va boshqalar. Keyingi davrlarda bu odatlar uchun kelinning yangalariga beriladigan sovg'a- salomlar ulashtirishib, kuyovning yigit akasi tomonidan topshiriladigan bo'ldi. Xotin- xalaj tomonidan **chimildiq qada, juk jiynov, chira jag'iw, jenga qada** singari qadalar hozirgacha saqlanib kelmoqda.

3.To'ydan so'ng amalga oshiriladigan marosimlarga bog'liq atamalar.

To's qada- yigitning jo'ralari bilan yangalari tomonidan o'tkaziladigan marosim.

Ish beriw- to'ydan uch-to'rt kun o'tgandan so'ng yangalari tomonidan yangi tushgan kelinga ish berilib uning chaqqonligi, epchilligi sinaladigan marosim.

Quda chaqiriq- dastlab qiz tomon keyin yigit tomon bir- birini chaqirib bir-biri bilan tanishadi.

Kelin chaqiriw- ya'ni kelin- kuyovni yigitning, qizning yaqin qarindosh urug'lari chaqirib, tanishib marosimni o'tkazadi.

At qo'yuw- bu marosimni yangi tug'ilgan chaqaloqqa qulog'iga chaqirib nom qo'yiladi.

Beshik to'y- farzand dunyoga kelgandan so'ng qizning ota-onalari yangi beshik olib kelib, chaqaloqni beshikka solish marosimini o'tkazadi. Bunda ham turli marosimlar bajariladi. Shulardan, chaqaloqni yuvintirish, tanga solib yuvintirish, beshikni olovlash, gurunch, piyoz, non, pichoq qo'yish va boshqalar.

Tushaw kesuw- bola endi yurib boshlagan vaqtda o'tkaziladigan marosim.

Qoraqalpog'iston o'zbek shevasida to'y marosimi bilan bog'liq leksemalar ishlatib kelinmoqda, ulardan bir qismi mushtarak bo'lsa, boshqalari bir-biridan farqlanuvchi- nomushtarakdir. Bunday leksik qatlamni o'rganish faqat shevashunoslikni emas, balki o'zbek adabiy tilini yanada boyitishga xizmat qiladi. Xullas, insonning dunyoga kelishiga umid qilingandan boshlab, umri davomida qancha to'ylar, marosimlar o'tkazilishining o'zi turkiy xalqlar ma'naviy dunyosining ulug'ligidan, dasturlariga sodiqligidan darak beradi. Xalq dasturlarini chetga surib, ular o'rnida paydo bo'lgan turkiy xalqlarga yod yevropacha dasturlar xalqimiz ma'daniy merosida saqlanib qolmasligiga ishonchim komil. Sababi, urf- odat, dasturlarini aks ettiradigan to'y atamalari asrlar davomida saqlanib, qadr topib kelmoqda. Buni har qanday kuch o'zgartirishi mumkin emas. Qoraqalpog'istonda yashovchi o'zbeklar nutqida ham yuqoridagi so'zlar ishlatiladi. Bu hududda yashaydigan o'zbeklar ishlatadigan ko'pgina so'zlarda qoraqalpoq tilining ta'siri sezilib turadi. Bundan tashqari bu yerda yashaydigan xalqlarning urf-odatlar, an'analar, rasm-rusmlari bir-biriga juda o'xshab ketadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Mahmud Koshg'ariy "Devoni lug'otiit- turk" Toshkent - 1963
- 2.Doniyorov X.Qipchoq dialektlarining leksikasi.Toshkent,1977.
- 3.O'zbek ensiklopediyasi.2-jild.Toshkent,1972.
- 4.Mirzaev N.O'zbek tili etnografizmlarining izohli lug'ati.Toshkent,1991.

O'ZBEK TILSHUNOSLIGIDA LEKSIKOGRAFIYANING O'RGANILISHI

D.O.Axmedova – 2-kurs magistrant Farg'ona davlat universiteti, Farg'ona shahri

Barchamizga ma'lumki, lug'at tuzishning nazariy va amaliy tamoyillari haqidagi tilshunoslikning alohida sohasi leksikografiya deb nomlanadi.

Leksikografiya atamasi grekcha "lexicon – lug'at" va "grapho – yozaman" so'zlaridan olingan. Leksikografiya tilshunoslikning lug'at tuzish ishi bilan shug'ullanuvchi maxsus bir sohasidir.

Leksikografiyaning nazariy hamda amaliy tomonlari mavjuddir. Lug'at tuzishning ilmiy asoslarini ishlab chiqish, tamoyillarini yaratish, lug'at tiplarini belgilab boorish hamda uni tartiblash usullarini asoslab o'tish ushbu sohaning nazariy masalalaridan bo'lib hisoblanadi. Tildagi so'zlarni to'plash, lug'atlarni tuzish maqsadida kartotekalar tuzish hamda ularni tartiblash singarilar esa leksikografiyaning amaliy tomonlari o'rganib chiqadi.

Leksikografiya lug'atlar tuzish bilan bir paytda ko'plab ijtimoiy vazifalarni ham bajaradi. Ular quyidagilar:

- O'z va o'zga tillarni o'rganish ;
- Ona tilini tavsiflash va me'yorlashtirish (izohli, imlo va boshqa turdagi lug'atlar yordamida);
- Tillararo aloqa-munosabatni ta'minlash (ikki va ko'p tilli lug'atlar, so'zlashgichlar);
- Muayyan til leksikasini ilmiy o'rganish (etimologik, tarixiy lug'atlar) va boshqalar.

Leksikografiya sohasi lug'at tuzish ishi sifatida turli xalqlarda yozuvning vujudga kelish dastlabki davrlarida u yoki bu tushunarsiz bo'lgan (eskirib qolgan, shevaga xos, maxsus yoki chet tilga oid) so'zning qanday ma'noni bildirib kelishini bilishga bo'lgan ehtiyojlar yoki qiziqishlarning natijasida paydo bo'lganligi hammamizga ma'lumdir.

Dunyo lug'atshunosligi ming yillik tarixni boshidan kechirgan bo'lsa-da, uning asosiy rivojlanishida keyingi ikki-uch asr alohida ahamiyat kasb etadi. Avvalo juda kam sonli so'zlar hamda iboralardangina tuzilgan qo'l yozma shaklida yaratila boshlangan lug'atlarning bugungi kunga kelib yuz ming so'zlarni o'z ichiga olgan ming-minglab nusxalari chop etilmoqda.

Har bir xalqning takrorlanmas milliy boyligi uning o'z lug'atidan o'rin egallagan go'zal so'zlari hamda frazeologik iboralari hisoblanadi. Zamon va makonning ta'siri natijasida tilning lug'at boyligi muntazam ravishda o'zgarishda, rivojlanishda bo'ladi. Insoniyatning hayoti, kundalik turmush tarzi, yaratgan kashfiyotlari yangidan-yangi so'z hamda ko'plab tushunchalarni yuzaga keltiradi, ba'zi so'zlari bo'lsa eskiradi, ular iste'molga yaroqsiz holatda bo'lib kishilar lug'at xazinasidan chiqariladi. Har bir adabiy til o'zining paydo bo'lishi, rivojlanishi tarixida turli ijobiy hamda salbiy jarayonlarni boshidan o'tkazadi. Ijobiy jarayonlar tilning yanada takomillashuvi hamda taraqqiy etishi uchun xizmat qiladi, salbiy jarayonlar esa ma'lum to'siqlarni keltirib chiqaradi. Eski o'zbek tili asosida tuzib chiqilgan lug'atlar hozirgi o'zbek adabiy tilining taraqqiyoti hamda rivojida ham juda kata ahamiyat kasb etadi.

O'zbek leksikografiyasining tarixi Mahmud Qoshg'ariyning XI asrda yaratgan mashhur asarlaridan biri "Devoni lug'atut turk" asaridan boshlangan desak adashmaymiz. Bu lug'atda u faqatgina so'zlar hamda ularning ma'nolarini yoritibgina qolmay, ko'pgina turkiy xalqlarning o'tmishi, turli urf-odat, an'analari, joylashgan mintaqaviy o'rni singari ko'plab ma'lumotlarni ham o'z ichiga qamrab olgan holda, u eng birinchi tartib berilgan ikki tilli, ya'ni turkiycha – arabcha izohli lug'atligi bilan ham diqqatga sazavordir.

Yana bir yurtdoshlarimizdan biri Mahmud Zamaxshariy ham o'zining "Asos ul-balog'a" nomli asarini yozadi. Bundan tashqari, "Muqaddimat ul-adab" (XII asr) deb nomlangan to'rt tilni: arab, fors, o'zbek, mo'g'ul tillarini qamrab olgan lug'ati bilan ham amaliy lug'atshunoslikka, ham nazariy leksikografiyaning rivojiga o'zining ulkan hissasini qo'shgani ham barchamiz uchun ma'lumdir.

XIII asrga kelib esa "At-tuhfatuz zakiyati fil-lug'tit-turkiya" deb nom berilgan yana bir noyob lug'atlardan biri yaratilib, keng ommaga taqdim etildi.

Buyuk mutafakkir Alisher Navoiy ijodiga bo'lgan juda katta qiziqish hamda muhabbat tuyg'usi XV asrdan keyingi davrga kelib ko'plab lug'atlarning yaratilishiga imkon yo'llarini ochib berdi. Ulug' shoir yaratgan asarlar o'zining tili orqali bir qancha lug'atlarning yaratilishiga ulkan asos rolini bajardi. To'le Imoni Hiraviy tomonidan yaratilgan "Badoe ul-lug'at" deb nomlangan XV asrga kelib yaratilgan chig'atoycha-forscha lug'ati, XVI asrda Turkiyada yaratilgan hamda "Abushka" nomi bilan shuhrat qozongan chig'atoycha-turkcha izohli lug'at, Muhammad Yoqub Chingiy qalamiga mansub XVII asrda yozilib "Kelurnoma" deya atalgan o'zbekcha-forscha lug'ati, XVIII asrda Muhammad Rizo Xoksor tomonidan tartib berilgan "Muntahab ul-lug'at" nomli izohli lug'ati, XVIII asrdagi Mirzo Mahdiyxonning "Sangloh" nomli chig'atoycha-forscha lug'ati, Sulaymon Buxoriyning XIX asrda tartib bergan "Lug'ati chig'atoy va turki usmoniy" nomli lug'atlari va shu kabi boshqa lug'atlar mana shu jumladagi lug'atlardan hisoblanadi.

Sharqshunoslik hamda turkiyshunoslik fanlarining rivoj topib yuksalib borishi natijasida an'anaviy lug'atchilik bilan bir qatorda, XIX asr 2-yarmidan boshlab yangicha yo'nalishga egi o'nlab ruscha-o'zbekcha yoki o'zbekcha-ruscha, umuman olganda turkiy tillar leksikasidagi so'zlarni izohlab beradigan ko'plab yangi lug'atlar vujudga kela boshlagani sevinarli holat hisoblanadi.

Mana shu nuqtayi nazardan e'tibor qaratilsa, L.Z.Budagovning ikki jildidan tashkil topgan "Сравнительный словарь турецко-татарских наречий" ("Turkiy lahjalarning qiyosiy lug'ati"), V.V.Radlovning 4 jildli "Опыт словаря тюрских наречий" ("Turkiy lahjalar lug'ati tajribasi", СПб, 1893-1911), V.P.Nalivkin va M.Nalivkinalarning 1884-1912- yillarda bir necha marta nashr etilgan "Русско- сартовский и сартовско-русский словарь" (ruscha-sartcha va sartcha-ruscha lug'ati) kabi lug'atlar ham alohida diqqatga sazovorligi bilan ajralib turadi.

O'zbek lug'atchiligining shakllanishi tarixida XX asr ham alohida o'ringa ega bo'lgan davrlardan biri hisoblanadi. Negaki mana shu davrga kelib turli aniq maqsadlarni nazarga olgan ko'plab atamashunoslik lug'atlari, o'quv qo'llanmalari hamda imlo lug'atlari, ikki yoki uch tilli so'zlashgichlar yaratilib, xalqimiz e'tiboriga havola etilgan. Bu jarayonda ayniqsa, ruscha-o'zbekcha va o'zbekcha-ruscha lug'atlarning, shu bilan bir qatorda, o'zbek tilini boshqa Yevropa va Sharq tillari bilan qiyoslab, taqqoslab o'rganishga bag'ishlangan, boshqacha aytganda tushunishga mo'ljallangan lug'atlarga ham tartib beriladi boshlangandi. Ular orasida eng asosiylari sifatida E.D.Polivanov tomonidan tuzilgan "Qisqacha ruscha-o'zbekcha lug'at"ini, Ashurali Zohiriyning 34 ming so'zni o'z ichiga qamrab olgan 2 jildli "Ruscha-o'zbekcha mukammal lug'at"ini, K.K.Yudaxinning esa arab grafikasi asosida yozilgan "Qisqacha o'zbekcha-ruscha

lug'ati"ini, U.Axmadjonov va B.Ilyozovning "O'zbekcha-ruscha lug'at"ini, S.Rahmatiy va Abdulla Qodiriylar muallifligidagi "Ruscha-o'zbekcha to'la so'zlik" 2 jildidan iborat hamda 34 ming so'zni o'z ichida jamlagan lug'atlarini, V.V.Reshetovning "Qisqacha o'zbekcha-ruscha lug'ati"i va shu kabi ko'plab nodir lug'atlarni namuna sifatida keltirishimiz mumkin.

Bu lug'atlarda tilimizdagi so'zlarning izohi, imlosi, boshqa tillardagi tarjimai kabilar yoritib berilgan bo'lib, ular yordamida o'zbek tili leksikasining naqadar boy va serqirra ekanligini bilib olishimiz mumkindir.

40-yillarning boshlarida 17ming so'zli "O'zbekcha – ruscha lug'at" (Toshkent 1941) va 30ming so'zli "Ruscha – o'zbekcha lug'at" (Toshkent 1942) yaratildi va nashrdan chiqarildi.

Professor olim hisoblangan Qori Niyoziy va professor A.K.Borokovlarning tahriri ostida ishlab chiqilgan ushbu lug'atlarda so'zlarning tarkib jihatidan mukammalligi hamda lug'at maqolalarining aniq, ravon, to'raligi bilan ham hech ikkilanmasdan oldingilaridan anchagina mukammalroq edi deyish mumkin.

O'zbekiston Fanlar akademiyasi Til va adabiyot instituti leksikograflarining Respublikadagi tajribali tarjimonlar bilan hamkorlikda yaratgan 5 jildli "Ruscha-o'zbekcha lug'at" ning bosilib chiqishi (78 ming so'z Toshkent 1950-55), 50 ming so'zli 1 jildli "Ruscha-o'zbekcha lug'at" (M. 1954) va 40 ming so'zli 1 jildli "O'zbekcha - ruscha lug'at" (M. 1959) kabi ko'plab lug'atlarning nashr qilinishi o'zbek leksikografiyasining tarixida muhim voqea bo'ldi.

Yuqorida sanab o'tilgan lug'atlar orasida 1959-yilda chop qilingan "O'zbekcha-ruscha lug'at" o'zbek tilidagi dastlabki, ilk izohli lug'atni yaratish uchun asosiy tayanch vazifasini o'tab berdi va izohli lug'atimizning ilmiy manbasini yuzaga chiqarib berdi. Mazkur lug'atlarda o'zbek lug'atchiligining tajribalari umulashtirib berilgan, hozirgi zamon o'zbek adabiy tiliga xos leksik-semantik jihatlar va XX asrda rivoj topgan meyorlar ilk marotaba keng tavsiflangani bilan diqqatga sazavor bo'ldi.

BOSHLANG'ICH SINF ONA TILI DARSLARIDA "UYUSHIQ BO'LAKLAR" MAVZUSINI O'RGATISHDA INTERFAOL METODLAR VA MUSTAQIL ISHLARNING SAMARASI

*Usmonova Muattarxon - Farg'ona davlat universiteti
Boshlang'ich ta'lim mutaxassisligi 1 kurs magistranti*

Annotatsiya: Mazkur maqolada o'quvchilarning ham og'zaki, ham yozma nutqiy malakalarini nazarda tutgan holda gapning uyushiq bo'laklarini o'qitishda interfaol metodlar va mustaqil ishlarning samarasi haqida fikr yuritamiz.

Kalit so'zlar: uyushiq bo'laklar, interfaol metod, pedagogik texnologiya, mustaqil ish.

Annotation: In this article, we consider the creation of interactive methods and independent work in teaching cohesive children of speech, taking into account both oral and written speaking skills of students.

Keywords: cohesive parts, interactive method, pedagogical technology, independent work.

Аннотация: В данной статье мы рассматриваем создание интерактивных методов и самостоятельную работу в обучении сплоченной речи детей с учетом как устных, так и письменных речевых навыков учащихся.

Ключевые слова: связанные части, интерактивный метод, педагогическая технология, самостоятельная работа.

Hozirgi ta'lim-tarbiya sohasida keng rivojlanib borayotgan yo'nalishlardan biri zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llashdan iborat. Ma'lumki, ta'lim– tarbiya jarayoni katta avlod

tomonidan o'z bilim va tajribalarini o'sib kelayotgan avlodga o'rgatishdan iborat bo'lib, bu jarayonda asosan inson hayoti uchun zarur axborotlarni avloddan avlodga uzatish amalga oshiriladi. Insoniyat hayoti axborotlar bilan chambarchas bog'liq Boshqacha aytganda, insonning har bir harakati axborot olish yoki uzatish yoki undan foydalanish yoki uni o'rganish, o'zlashtirish, saqlash va boyitishdan iborat. Pedagogik texnologiya- ta'lim metodlari, usullari, yo'llari hamda tarbiyaviy vositalar yig'indisi, u pedagogik jarayonning tashkiliy- usubiy vositalari majmuidir¹

Boshlang'ich sinflarda ta'lim samaradorligini, o'quv predmetlarining ta'lim-tarbiyaviy va amaliy ahamiyatini o'rnatishda, o'quvchilarning o'quv predmetlarini o'rganishga bo'lgan qiziqishlarini uyg'otishda, boshqa metodik masalalar bilan o'quvchilarni tanishtirish alohida ahamiyat kasb etadi. Bu vazifani ijobiy hal qilishning imkoniyatlaridan biri darslarda didaktik o'yinlar hamda interfaol metodlardan unumli foydalanishdir.²

Boshlang'ich sinf o'quvchilarini mustaqil fikrlashga o'rgatuvchi usullardan yana biri - mustaqil ish metodidir. Nafaqat boshlang'ich sinflarda, balki umuman ta'lim sohasida keng qo'llaniladigan o'quvchilarning mustaqil ishlari ta'lim samaradorligini oshiruvchi vosita sifatida doimiy ravishda tadqiqotchilar diqqat markazida bo'lib kelgan. Metodist olimlar mustaqil ishlardan dars jarayonida keng foydalanishni doimo yoqlab chiqqanlar. Chunki o'quvchilarning bilimlarni egallash va mustaqil fikrlashga o'rgatish, avvalambor, mustaqil ishlarni bajarish, oldida turgan muammo va masalalarning yechimini topish jarayonida shakllanadi.

«Mustaqil ishlar deganda biz, avvalo, o'qituvchining bevosita rahbarligida uyushtiriladigan hamda o'quvchilarning ona tilidan egallaydigan nazariy bilimlarini mustahkamlash va ko'nikmalarni takomillashtirishga xizmat qiladigan, ma'lum maqsadga qaratilgan faol ongli faoliyatni tushunamiz»³.

«... mustaqil ishlar ta'lim-tarbiyaning ajralmas qismi hisoblanadi. Uning o'ziga xos xususiyati o'quv topshiriqlarining o'qituvchi ishtirokisiz, bevosita o'quvchi tomonidan bajarilishi bilan belgilanadi va asosan matn ustida ishlash orqali amalga oshiriladi, qo'shimcha adabiyotlardan samarali foydalanishni nazarda tutadi»⁴

Darhaqiqat, Interfaol metod-ta'lim jarayonida o'quvchilar hamda o'qituvchi o'rtasidagi faollikni oshirish orqali o'quvchilarning bilimlarni o'zlashtirishini faollashtirish va shaxsiy sifatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi Interfaol metodlarni qo'llash dars samaradorligini oshirishga yordam beradi. Interfaol ta'limning asosiy mezonlari: norasmiy bahs-munozaralar-o'tkazish, o'quv materialini erkin bayon etish va ifodalash imkoniyati, o'quvchilar tashabbus ko'rsatishlariga imkoniyatlar yaratilishi, kichik guruh, katta guruh, sinf jamoasi bo'lib ishlash uchun topshiriqlar berish, yozma ishlar bajarish va boshqa metodlardan iborat bo'lib, ular ta'lim-tarbiyaviy ishlar samaradorligini oshirishda o'ziga xos ahamiyatga ega.

Ma'lumki, boshlang'ich sinf o'quvchilari gapning bosh va ikkinchi darajali bo'laklari bilan 2-3 sinflardayoq tanishadilar. IV sinfda esa o'quvchilarning gap bo'laklari yuzasidan olgan bilimlariga asoslanib, "Uyushiq bo'lakli gaplar" va "Uyushiq bo'laklarning bog'lanishi" kabi mavzulari bilan bog'liq ma'lumot beriladi va amaliy mashqlar bajariladi.

Boshlang'ich sinf ona tili darslarida foydalanish mumkin bo'lgan interfaol metodlar xususida to'xtalamiz. Ma'lumki, 3-4-sinflarda ona tili o'quv dasturiga ko'ra "So'z turkumlari "bo'limini o'rganiladi. Bu bo'lim materiallarini o'rganishda "Aqliy hujum" metodidan oydalanish o'quvchilarning keng va har tomonlama erkin fikr yuritish ko'nikmalarini hosil qilishga yordam beradi.

"Aqliy hujum" metodida quyidagi qoidalarga amal qilish talab etiladi.

1.O'quvchilarni o'rtaga tashlangan muammo doirasida fikr yuritishga undash, ularning mantiqiy fikrlarini bildirishga erishish.

2.Har bir o'quvchi tomonidan bildirilayotgan fikrlarni rag'batlantirib borish.

3.Har bir o'quvchining javobini doskaga yozib borish.

4.Aytilgan fikrlarga shu jarayonda tushuntirish berilmaydi.

5.Aytilgan fikrlarni muhokama qilishga va tanqid qilishga yo'l qo'yilmaydi.

6.Takliflar tugaguncha doskaga yozib borilaveradi.

“Aqliy hujum” uchun tanlangan muammo butun sinf jamoasiga yakka tartibda bajarishga yoki juftliklarga ajratilib bajarishga, kichik guruhlar o'rtasida bajarishga mo'ljallanadi. “Aqliy hujum” da har qanday savol o'rtaga tashlanavermaydi, u o'quvchilarni fikrlashga undaydigan, masalaga turlicha yondashishni taqozo etadigan, keng fikr yuritish mumkin bo'lgan savollar bo'lishi kerak.

4-sinfda “uyushiq bo'lakli gaplar” mavzusi o'rganilayotganda quyidagi kabi savollardan foydalanish mumkin:

1.Gap bo'laklari qanday holatda uyushadi?

2.Gapning qaysi bo'laklari uyushadi?

3.Qay vaqtda uyushiq bo'laklar orasiga vergul qo'yiladi?

1-savolga o'quvchilar quyidagi javoblari bilan qatnashadilar:

gapda bir xil so'roqqa javob bo'lgan uyushiq bo'laklardir.

bir so'zga bog'lanib kelgan bo'laklar uyushiq bo'laklardir.

Ko'rinib turibdiki, o'qituvchining savoli – o'quvchilar bilish qobiliyatlarini boshqarish vositasi. Savollar qaysi ma'noda yoki vaziyatda qo'llanishiga qarab, o'quvchilarni ilgarilab borishga, bilimlar sari intilishga undaydi, ularni fikrlash darajasini oshiradi. O'quvchilar “Aqliy hujum” orqali fikrlarning qadr –qimmatini, umumiy tushunish va tasavvurni rivojlantirishga o'z hissasini qo'shishini anglab boradilar.

Boshlang'ich sinf ona tili darslarida qo'llaniladigan interfaol usullardan biri “Klaster” usulidir. Klaster so'zi bog'lam ma'nosini bildiradi. Klasterlardan darsning da'vat, anglash va fikrlar bosqichlarida foydalanish mumkin. Bu metod turli xil g'oyalar o'rtasidagi aloqalar tog'risida fikrlash imkoniyatini beruvchi tuzilma. Bu metod mavzuning o'quvchilar tomonidan puxta o'zlashtirilishini ta'minlaydi. “Klaster” metodidan o'quvchilar bilan yakka tartibda ishlash va guruh-guruh bo'lib ishlashda foydalanish mumkin.

Mazkur metod o'rganilayotgan til hodisasini umumlashtirish va ular o'rtasidagi aloqalarni toppish imkoniyatini yaratadi. “Klaster”da sinf yozuv doskasiga yoki katta varaqqa kalit so'zlar, so'z birikmalari yoki gaplar yoziladi va kalit so'zlar til hodisasining aloqadorligiga qarab bog'lab boriladi. Klaster tuzishda, agar u doska yoki katta varaqda sinf jamoasi bilan bajarilayotgan bo'lsa, barcha o'quvchilarning ishtirok etishi shart.

“Biz birinchi” metodi. Bu usuldan foydalanish jarayonida o'quvchilar guruhlariga bo'linadilar va mashqlar asosida jadvallar tuzish. Bunday ishlar o'quvchilarga umumiy tushunchalarni o'rgatish uchun juda foydali bo'ladi. Bolalar jadvalni to'ldirishda gapning qaysi bo'lagi uyushib kelayotganligini aniqlay olishi kerak. Bu ishlar o'quvchilarning mantiqiy tafakkurini o'stiradi.

“Blits so'rov” metodi. Jadval tuziladi. Jadvalning chap tomoniga savollar yoziladi. O'ng tomoniga esa javoblar yoziladi. O'quvchilar savolni javobini to'g'ri belgilashlari zarur bo'ladi.

“Bingo” interfaol metodi. Bu o'yin o'quvchilar bilan guruh asosida ishlash mavzuni tezkor va puxta o'zlashtirishga xizmat qiladi. O'yinning afzalligi quyidagi jihatlar bilan belgilanadi:

1.O'quvchilarda jamoa (yoki guruh) bo'lib ishlash ko'nikmasini shakllantiradi.

2. Mavzuni o'zlashtirishga sarflanadigan vaqt tejaladi.

3. O'tilgan mavzu o'yin orqali o'zlashtiriladi.

“Bingo” o'yinini qo'llash jarayonida quyidagi harakatlar amalga oshiriladi:

Sinf o'quvchilari bir necha guruhga bo'linadi.

O'tilgan mavzu bo'yicha guruhlariga bir xil topshiriqlar beriladi

O'qituvchi o'yin shartini tushuntiradi.

Qaysi guruh berilgan berilgan topshiriqlarni birinchi bo'lib bajarsa o'yin g'olibi bo'ladi

Bu interfaol o'yindan faqat guruhda ishlash emas, o'tgan mavzuni so'rashda, yangi mavzuni mustahkamlashda, umumlashtiruvchi, takrorlash darslarida ham foydalanish mumkin.

Xulosa qilib aytishimiz mumkinki, ona tilini o'qitishni mazmunan va mohiyatan o'zgartirish, boshlang'ich sinfda o'quvchiga nimani o'qitish kerak? va qanday o'qitish lozim? degan har bir savolga tajribali va izlanuvchan o'qituvchilar javob topib borsalargina dars samaradorligi ta'minlangan hamda ko'zlangan maqsadga erishilgan bo'lardi.

Ona tili darslarida faqat standart topshiriqlar bilan chegaralanib qolmay, balki Interfaol metodlardan ham unumli foydalanishga ko'proq zarurat sezilmoqda. Interfaol metodlarlar o'quvchilarning fikrlash faoliyatini kuchaytiradi, uni bajarishga bo'lgan ishtiyoqini oshiradi. Bu esa faollikni ta'minlashning muhim omilidir. Dars jarayonida olib boriladigan o'yinlarning qiziqarli va mavzuga oid bo'lishi o'quvchilarning darsda faol ishtirok etishiga olib keladi, mavzuni talab darajasida o'zlashtira oladi va o'qituvchi mavzuni tushuntirishda izchillikka erishadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. J.G. Yo'ldoshev. «Yangi texnologiyaning yo'nalishlari, muammolari, echimlari», Xalq ta'limi jurnali., 1999 y, 4-son.

2. A. Mirzaahmedov. «O'quvchilar faolligini oshirishda noan'anaviy darslar», Til va adabiyot ta'limi jurnali., 1996 y, 3-son.

3. G'ulomov A. Ona tili o'qitish printsiplari va metodlari. – T.: «O'qituvchi», 1992.

4. S. Matchonov. Ona tili o'qitish metodikasi. Toshkent. “Nashr”2009

5. Qosimova K. va boshqalar. Ona tili o'qitish metodikasi. Toshkent. “Nashr”2009

6. G'ulomov A. Ona tili o'qitish printsiplari va metodlari. – T.: «O'qituvchi», 1992

7. Sh. Abdullaeva. «qiziqarli o'yinlar», Boshlang'ich ta'lim jurnali.,

1995 y, 3-4-son.

KASBI TUMANIDAGI AYRIM OYKONIMLARINING ETNOTOPONIMIK XUSUSIYATLARI

*Hodiyeva Muhayyo Abdurazzoq qizi - Berdaq nomidagi
Qoraqalpoq davlat universiteti o'zbek filologiyasi fakulteti
3-kurs talabasi muhayyohodiyeva@gmail.com*

Annotatsiya: Ushbu maqola Qashqadaryo viloyati Kasbi tumanidagi toponimlarni onomastik jihatdan tahlil qilishga bag'ishlanadi. Maqolada toponimlarni oykonim va etnooykonim jihatdan o'rgandik. Shuningdek, tahlil ostiga olingan hududlarning eng qadimiy, tarixiy-etimologik manbalari va grammatik xususiyatlari, ularning tuzilishi, tarqalish hududlari va atalish sabablari o'rganildi.

Kalit so'zlar: toponim, onomastika, oykonim, etnooykonim, tarixiy etimologiya, tarixiy manba, etnik nom, tabiiy - geografik oykonimlar, iqtisodiy - ijtimoiy oykonimlar, gidrooykonim, orooykonim, fitooykonim, indikator.

Qashqadaryo viloyati qadimiy va boy tarixga ega hududlardan biri. Tarix manbalaridan shu narsa aniqki, ushbu hudud bir necha mingyillik tarixni o'z ichiga oladi. Aleksandr Makedonskiy qo'shinlari 329-yilda hududni bosib olgan paytda hudud nomi Navtaka deb atalgan(ЎМЭ,2000:99). Qashqadaryo – bu daryo nomi bo'lib, keyinchalik bu nom viloyat nomiga o'tgan. Qashqadaryo so'zining kelib chiqish tarixi bo'yicha olimlar turlicha fikrda bo'lganlar. Daryo qadimda Koshkirud, ya'ni “Kesh Shaxrizabz suvi” deb yuritilgan. Ayrim tadqiqotchilarning fikricha, Qashqadaryo Keshkirudning fonetik o'zgargan variantidir (V.V.Bartold). Ba'zi olimlar toponimning asosini *qashqa* so'zi tashkil etadi, qashqa – “qaqshamoq, qurib qolmoq” – degan, ma'noni bildirishini aytadi (A.Ishayev). H.Hasanov “Daryoning tabiiy xususiyatida ham qashqalik bor. Qarshidan keyin daryoning suvi kamayib o'zani ola-chalpoq – “qashqa” holiga keladi” – deb, yozadi S.Qorayev *Qashqa* so'zining bir necha ma'nosini keltiradi. Etnik nom: tiniq tez oqar, yoqasida o'simlik o'smaydigan, yalang, yolg'iz tepa va hokazo (Дўсимов, 1977:153). Onomastika fani mavjud onomastik tizimlarni aniqlash va o'rganishni maqsad qilib qo'yadi(ЎМЭ, 2000:181).

Ma'lumki, onomastika aniq bir atoqli otlarni o'rganishiga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi: antroponimlar, toponimlar, gidronimlar, oronimlar, oyonimlar, etnonimlar, fitonimlar, zoonimlar, agionimlar – ilohiy (diniy) (Подольская, 1977:26) nomlar, agronim, astionim va boshqa bir qancha turlari mavjud (Эрназаров,2014:76).

Biz ushbu maqolamizda Qashqadaryo viloyati Kasbi tumanidagi onomastik birliklarning bir nechta turlarini o'rganib, ularni etimologik, fonetik, leksik, morfologik jihatdan tahlil qilishni o'z oldimizga maqsad qildik.

Qashqadaryo viloyatining Kasbi tumani O'rta asrlarda turlicha talqin etiladi. Manbalarda aytilishicha, Aleksandr Makedonskiy va arab xalifaligi yurishlari vaqtida ham bu manzil mavjud bo'lgani va o'sha davrlardanoq buyuk ipak yo'lining muhim bo'g'inlaridan biri ekanligi ta'kidlangan. Janubiy So'g'dning markaziy shaharlaridan biri Kasbi ya'ni Quyi Qashqadaryoning asosiy shaharlaridan biri sifatida tanilgan. Kasbi atamasi - tarixiy manbalarda qasaba, qo'rg'on degan ma'noni anglatadi. Kasbi tumani “Hudud ul –olam”da, Istaxriy, Ibn Xavqal, Muqaddasiy asarlarida *Kasba* shaklida qayd qilingan. Marqa qabilasi tarkibiga kirgan qo'ysupi urug'ining bir tarmog'i *kasib* deb atalgan. Kasib *kasbi* bo'lib ketgan bo'lishi mumkin (Hodiyeva,2022:446).

Kasbi tumanidagi oykonimlarning (oykonim deganda, shahar, qishloq, ovul va boshqa aholi yashash joylari tushuniladi) nomlarini 2 guruhga bo'lish asosida quyidagicha tahlil qildik :

- 1.Tabiiy yoki tabiiy- geografik oykonimlar.
- 2.Ijtimoiy –iqtisodiy oykonimlar(Қопаев,2006:52).

Tabiiy yoki tabiiy - geografik oykonimlar (suv obyektlari nomlariga, joyning geomorfologik shakllariga, o'simlik hayvon nomlariga va boshqa tabiiy –geografik sharoitga qarab atalgan aholi punktlari tushuniladi)ning gidrooykonim, orooykonim, fitooykonim kabi turlari tuman hududida mavjud ekan.

Gidrooykonimlar, ya'ni suv obyektlariga qarab atalgan aholi punktlari nomlari tarkibida anhor, arna, afdoq, bodoq, buloq, daryo, jo'y, kanal, sel, sardoba va shu kabi bir qancha atamalar uchraydi. Tuman hududida suv obyektlaridan nom olgan gidrooykonimlar: ariq-Bog'ariq, jo'y-Shakarjo'y.

Shu o'rinda Shakarjo'y so'zini izohlaydigan bo'lsak, toponim tarkibidagi birinchi komponenti shakar emas aslida so'g'dcha *chaqir* va *chaqar* “xizmatkor, kambag'al” – degan, ma'noni anglatadi.V.V.Bartold *chaqir* so'zi “xizmatkor” ma'nosidan tashqari “harbiy drujina” ma'nosini ham ifodalashini yozadi (Дўсимов, 1977:148). Suyun Qorayev Shakar degan urug' nomi mavjudligini aytgan (Қопаев,2005:187). Jo'y so'zi anhor, ariq degan ma'noni anglatadi.

Demak, Shakarjo'y toponimining "xizmatkorlar anhuri" yoki "harbiylar anhuri" kabi ma'nolari mavjud ekan.

Orooykonimlar, ya'ni rel'ef shakllari nomlarini bildiragan oykonimlar tarkibida adir, bel, dara, dahana, do'ng, jar-yor, tall, tepa, tosh, qiya, qum, qir kabi indikatorlar qayd qilinadi. Rel'ef shakllaridan joy olgan oykonimlar: jar-Jarko'cha ; tepa - Qoratepa, Nazartepa, Oqtepa; cho'l - Cho'lquvar.

Fitooykonimlar, yani o'simliklar nomlari bilan atalgan oykonimlar tarkibida yovvoyi o'simliklardan ajriq, archa, do'lana, lola, pista, yulg'un, jing'il, yantoq va hokazolar; ma'daniy o'simliklardan anjir, anor, beda, bodom, jiyda, olvoli, tut, tol, olma, qovun va shu kabi nomlar uchraydi. Yovvoyi o'simlik shaklidan nom olgan fitooykonimlar: yulg'un - Talliyulg'un; jangal - Oqjangal; qamish - Oqamish. Ma'daniy o'simlik nomlari negizida yasalgan fitooykonimlar: paxta - Paxtakor.

Kishilarning xo'jalik faoliyatini, mehnat taqsimotini ko'rsatadigan qadimgi kasb-hunar nomlari bilan bog'liq oykonimlar: Paxtakor, Sohibkor.

Shuningdek, etnotoponimlarning Kasbi tumani hududida bir nechta turi mavjud. V.A.Nikonov o'zi ta'riflab bergan negativlik qonuniga amal qilib etnotoponimlar biron millat yoki xalq yaxlit yashaydigan hududning biror qismida emas, balki bu hududning chekka qismida, ya'ni ikki xalq aralash yashaydigan chegaradosh zonadagina bo'ladi deb yozadi (Корнеев, 2006:76). Tumanimiz hududida quyidagi etnooykonimlar mavjud ekan: Qatag'an, Qo'ng'iro't, Qoraqo'ng'iro't, Mug'lon, Mesit, Obodneko'z, Xo'ja Kasbi, Xo'jaki, Xo'jaqarliq, Xo'jahayron.

Qo'ng'iro't - O'zbek xalqi tarkibiga kirgan qabilalardan biri. Ilk o'rta asrlarda Oltoy, Mo'g'ulistonning shimolida yashaganlar. O'rta Osiyoda turli ko'chmanchi turkiy qabila va urug'lar qo'ng'iro'tlar atrofida uyushib, qabilaviy nomini qabul qilishgan. XIV asrda Xorazmda qo'ng'iro't zodagonlari orasidan so'fiylar sulolasi hokimiyat tepasiga kelgan. XVI asrda qo'ng'iro'tlar o'zbek ulusidagi turk qabilalari tarkibiga kirgan. Ulus parchalanishi bilan qo'ng'iro'tlar o'zbek, qoraqalpoq, qozoq va boshqa xalqlar tarkibiga kirgan (ЎМЭ, 2000:433).

Kasbi tumanidagi Mug'lon toponimi mug'ul etnonimiga tojikcha ko'plik ko'rsatkichi -on qo'shimchasini qo'shish orqali vujudga kelgan. Mug'ulon "mug'ullar" ma'nosidadir. Mug'ulon tovush o'zgarishi natijasida Mug'lon bo'lib ketgan (Охунов, 1994:34).

Mesit - O'zbek urug'laridan biri. Mesit yesit, yobu (jobu), tama urug'lari birlashmasi "uch urug'" (uch uru) deb atalgan. Mesitlar XIX asr oxiri XX asr boshlarida Buxoro vohasida, hozirgi Samarqand viloyatining Narpay tumanida, Qashqadaryo viloyati Kasbi tumanidagi Mesit qishlog'ida, bir qismi esa hozirgi Turkmanistonning Leban (sobiq Chorjo'y) viloyatida yashaganlar. Mesitlar o'zbek va turkman xalqlari tarkibiga singib ketgan (ЎМЭ, 2000:434).

Xo'jaki - musulmon mamlakatlarida keng tarqalgan imtiyozli tabaqa. Xo'jalar islomda oqsuyaklar tabaqasi sifatida sayidlardan keyin turib, ma'lum imtiyozlarga ega bo'lganlar. O'rta Osiyoning siyosiy va iqtisodiy hayotida xo'jalar katta nufuzga ega bo'lganlar (Ислом энциклопедияси, 1986:179). Keyinchalik ba'zi regionlarda xo'ja so'zining ijtimoiy-siyosiy ma'nosi unutilgach, etnik atamaga aylangan, ma'lum kishilar gruppasining nomi bo'lib qolgan (Нафасов, 1988:112). Jumhuriyatimizda bir qancha qishloq va mahallalarning nomlari xo'ja so'zi asosida vujudga kelgan (Охунов, 1994:56).

Bu etnooykonimlar tarkibida qayta-qayta uchragan urug' nomlari shundan dalolat beradiki, tuman hududida Xo'ja va Qo'ng'iro't urug'i vakillari boshqa urug' vakillariga qaraganda ko'proq uchraydi.

Xulosa qilsak, maqolamizda Qashqadaryo, Kasbi toponimlari va shu hududdagi oykonim va etnooykonimlarni onomastika ya'ni atoqli nomlari jihatidan tatqiq qilish davomida ularning etimologiyasi, hududiy joylashishi, aholi tarkibi hamda bu nomlarning fonetik, leksik, morfologik jihatdan o'zgarishlarini, turli shakllarini, nomlanish sabablarini aniqlashga muvaffaq bo'ldik. Shuningdek, bir qancha turdagi urug' nomlari asosida vujudga kelgan etooykonimlarni tahlil qilib, tuman hududida turkiy xalqlarning turli xildagi urug'lari istiqomat qilganligiga amin bo'ldik.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Дўсимов З; Эгамов Х. Жой номларининг қисқача изохли луғати. Тошкент. “Ўқитувчи” нашриёти. 1977.
2. Эрназаров Т; Даурова Х. Номшунослика хос махсуслари. Тошкент. Академнашр. 2014.
3. Hodiyeva Muhayyo. “Kasbi tumanidagi Maymanoq, Mug'lon qishloqlarining tarixiy-etimologiyasi”. Namangan. 2022.
4. Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. – М.: Наука, 1977.- С.42.
5. Кораев Суюн. Ўзбекистон вилоятлари топонимлари. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти. Тошкент. 2005.
6. Охунов Носиржон. “Жой номлари таъбири”. Тошкент. “Ўзбекистон” нашриёти. 1994.
7. Qorayev Suyun. Toponimika. Toshkent. O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashryoti. 2006.
8. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. М-харфи. Тошкент. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти. 2000.
9. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. О-харфи. Тошкент. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти. 2000.
10. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Қ-харфи. Тошкент. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти. 2000.

FOLKLORSHUNOSLIKDAGI AFSONALARNING ETIMOLOGIK XUSUSIYATLARI

*Xazirbayeva Mehribon - Berdaq nomidagi
Qoraqalpoq davlat universiteti O'zbek filologiyasi
fakulteti 3-kurs talabasi*

Badiiy so'z san'ati madaniyatning eng qadimgi va uzoq tarixga ega bo'lgan bir sohasidir. Insonlar asta-sekin turmush tajribalarini, tabiat va jamiyat haqidagi fikr-tushunchalarini obrazli so'z orqali tasvirlash, bayon etish ko'nikmalarini yarata boshlaydilar. Badiiy so'z tajribasining o'sishi, badiiy did va zavqning takomillashib borishi xilma-xil badiiy shakllarni, adabiy janrlarni vujudga keltiradi. Shu tariqa badiiy so'z san'ati yozuv va yozma adabiyotdan ko'p vaqtlar ilgari og'zaki ijod shaklida paydo bo'ladi hamda yozma adabiyotning vujudga kelishiga zamin hozirlaydi. U og'izdan og'izga, avloddan avlodga, davrdan davrga o'tadi. Biroq u dastlab qanday yaratilgan bo'lsa, har qachon ham aynan shu holicha saqlanib qolmaydi, balki ijodiy qayta ishlanadi, turli xil o'zgarishlarga uchraydi, yangi- yangi ma'lumotlar bilan boyiydi, yangi tarixiy sharoitga muvofiqlashadi, keyingi yaratilgan asarlar bilan birga yashaydi, uzoq umr ko'radi. Shu bilan bir qatorda yozma adabiyotning tajribalaridan ijodiy foydalanadi. Og'zaki adabiyotning bu turi hozirgi zamonaviy adabiyotda - Folklorshunoslik deb ataladigan katta bir janrni tashkil etadi. Jumladan o'zbek xalq og'zaki ijodi janriga kiruvchi afsonaga to'xtalib o'tsak. Afsona - u xayolot,

uydirma va to'qimadan iborat bo'lsada, so'zlovchi va tinglovchi tomonidan haqiqatdek tasavvur etiladi, hatto bo'lib o'tgan davri, makon ham ko'rsatiladi [Википедия, 2020:2]. Ularning mavzu ko'lami ham hilma xildir. Vatanni muhabbat, sevgi-sadoqat yoki bo'lmasa xalqlarning kelib chiqish tarixi bo'yicha, etnogenezi, urug'lari haqida ham uchratishimiz mumkin. Qoraqalpog'iston hududidagi Ellikqa'la tumani aholisi tilida shunday afsona mavjud. Uni ba'zilar "Guldursin" desalar ba'zilar "Xiyonat" deb ham atashadi. "Guldursun bir zamonlar Guliston deb atalgan ekan. Bu joy yer-suvi mo'l, gullab-yashnagan, boy shahar ekan. Shaharni qari bir podshoh so'rar, uning Guldursun ismli go'zal qizi bor ekan. Bir kuni shaharga qalmoqlar hujum qilib, uni qamal qilibdi. Shahar aholisining oziq-ovqat ta'minoti tugab, odamlar ko'chalarda vafot etisha boshlabdi saflari siyraklashib qolgan shahar himoyachilari qurollarni qo'llarida zo'rg'a ushlab turar ekanlar. Podsho shunda o'zining amaldor va lashkarboshilarini maslahatga chaqiribdi. Bularning ichidan bir odam topilib, u so'nggi najot chorasini sinab ko'rishni taklif qilibdi. Bu-juda ayyorona reja ekan. Qamaldagi gulistonliklar qolgan bir necha ho'kiz ichidan eng semizini maxfiy yo'l bilan saroyga keltirib, uni podsho omboridagi so'nggi bug'doy bilan boqishibdi va shahardan tashqariga chiqarib yuborishibdi. Buni ko'rgan dushman sarosimaga tushib chekina boshlabdi. O'sha paytda xon qizi Guldursun dushman yo'lboshchisini yoqtirib qoladi va unga xat yozib muhabbatini izhor qiladi, sirni ochib beradi. Shundan keyin shahar qamal qilinib yondiriladi, aholining bir qismi qirib tashlanadi. Guldursunni shahzoda oldiga keltirishibdi. Shahzoda unga qarab shunday debdi: «Vataning dushmaniga bo'lgan nomunosib ehtirosi tufayli xalqiga va o'z otasiga xiyonat qilgan ekan, yana boshqa birov uning hirsini uyg'otsa, menga vafo qilarmidi? Uni yovvoyi ayg'irlarning dumiga bog'lang, toki bundan keyin hech kimga xiyonat qilolmasin». Ot dumiga bog'langan Guldursunning tanasi parcha-parcha bo'lib, cho'lu biyobonlarda qolib ketibdi. Xon qizining la'nati qoni to'kilgan bu yer xarobaga aylanib, endi Guliston emas, Guldursun deb atala boshlabdi [Safarov, 2008:235]. Shundan keyin xalq orasida Guldursun ismi qo'yilmas ekan. Hozirgi kunda bu qal'a joylashgan hudud shu nom bilan ataladi. Shuningdek, tarixiy manbalarga nazar tashlasak o'zbek xalqining 92 ta urug' mavjud bo'lgan. Zakiy Validiy shunday deydi – "Boshqurtlar ichida shunday bo'v bor". O'n ikki bo'vli boshqurt - deydilar. O'zbeklarda 92 qabilaviy bir "Nasibnoma" border". Ular o'z ichiga ko'ra bir neshta guruhlariga bo'linib ketadi. Shularning Qo'ng'iro't qabilasiga kiruvchi Oyinlilar guruhida "Turkman" urug'ini uchratdik. Turkman millatida hozirgi kunda ham urug'lar mavjud. Ular ham bir neshta guruhga bo'linadi. Eng kattasi "Ata" deya nomlanadi. Ammo otaning etnik nomi qanday paydo bo'lgan? Bu atama buyuk turkiy (turkman) tasavvuf shoiri, buyuk din arbobi Xoja Ahmet Yasaviy (1103 - 1166) va o'z davri madaniyati bilan bog'liq. Ahmet Yasaviy Turkiston shahri yaqinidagi Yasa qishlog'ida tug'ilgan (darvoqe, chovdurlar tarkibidagi Yasa qabilasining nomi shu qishloq nomidan bo'lgan bo'lishi mumkin). Tasavvufda katta obro' - e'tibor qozonganidan so'ng Xoja Ahmad qabilasi Yasa nomi bilan ham mashhur bo'ldi. Turkiy tilda ota so'zidan keyin qabila boshliqlarining nomi keladi. S.M. Demidov to'g'ri ta'kidlaganidek, din va madaniyat rivojining 56 yilida turkiy so'zlarga hurmat kuchayib, shayx, pir kabi tushunarsiz arabcha so'zlar o'rniga turkiy ota so'zi paydo bo'ldi. Shunday shaxslardan biri XVI asrning ikkinchi choragida Bolqon turkmanlari orasiga kirib, so'fiylikni targ'ib qilgan Hasan ota yoki Ahsan Shayxdir. Ko'chmanchi turkmanlar uni Go'zliata ("ko'r ota", "ko'rinib turgan") deb atashgan. Uning atrofida to'plangan turli qabilalar - qabilalar va elatlar Go'zliata erlari deb atalgan (Go'zliata qabri Shagadamdan (Krasnovodsk) 150 km shimoli-sharqda, Qoraqum cho'lida joylashgan). O'limidan keyin uzoq vaqt davomida uning fuqarolari Go'zliata deb atalgan va XVIII asr oxiridan keyin ular faqat Ota deb atalgan. Maqtumquli bu qabilani faqat Go'zliata deb ataydi [Ataniyazov, 1994:52]. Go'zli ota haqida xalq orasida shunday

afsona bor. “Go‘zliota yurtlarni kezib yurar ekan, qozoq elatlari yashaydigan joylardan o‘tadi. Shu payt bir ayol ayron chayib turgan ekan. Bir piyola ayron so‘raydi. Uni ichib bo‘lgach “cheşmaña bereket bersin” deya u ayolni duo qiladi. Go‘zliota yo‘lida davom etarkan, ayron ichgan ayolning ayroni hech qachon tugamaydigan, qancha chaysa shuncha ko‘payar ekan. Bu xabarni eshitgan o‘sha yurtning podshosi uni o‘zining qiziga uylantiradi. Undan uchda farzand dunyoga keladi. Nurota, Omar ota va Yibiqota kabi. Kunlarning birida Go‘zliota kasal bo‘lib qoladi. Farzandlaridan suv berishini so‘raydi. Yibiqota suv ham bermay yonidan o‘tib, miyig‘ida kulib ketadi. Omarota bo‘lsa suvni yoniga qo‘yib ketadi. Nurota bo‘lsa o‘rnidan turg‘izib suvni beradi. Shunda ularni duo qiladi, Nurotaga “Martabang baland bo‘lsin” deydi, Omar otaga “Çöpden çarig köp bölgaysiñ, biraq agziñ birikmesin” degan bo‘lsa, Yibiqotaga hesh nima demagan ekan. Nurotadan Magmurota, Ahmedata urug‘lari, Omar otadan Ho‘shgeldi, Dawletgeldi urug‘lari, Yibiqotadan bo‘lsa Yovmut urug‘i vujudga kelgan ekan”. Demak, ajdodlar qabilasining nomi va uning uch bo‘limi nomidan keyingi nurota, omarata, ybag‘ata, xoja, shayx, pir so‘zlari bilan birga “muqaddas” ma’nosida qo‘llanilgan turkiy so‘zdan olingan.

Xulosa qiladigan bo‘lsak ajdodlardan avlodlarga meros yetib kelgan bu kabi xalq og‘zaki ijodi namunalarida ozgina bo‘lsa ham haqiqat mujassam. Xalq tilda bu kabi afsona, rivoyatlarni yana ham ko‘plab uchratishimiz mumkin.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Jarasbayev Nurkeldi. O‘zbek folklorshunosigi, tarixi va uning adabiyotdagi o‘rni. 2021.
2. Vikipediya. 2000.2
3. Atany‘azow Soltanşa. “ŞEJERE”. Türkmeniñ nesil daragty. 307. Aşgabat. 1994.
4. Заки Валидий. Ўзбек уруғлари. 2000. 4 б.

ONA TILI – INSON MA’NAVIYATINI YUKSALTIRUVCHI VOSITA

Raxshona MUSLIXIDDINOVA - NavDPI O‘zbek tili
va adabiyoti fakulteti 3-kurs talabasi Ilmiy rahbar:
f.f.f.d. (PhD) N.J.Yarashova

Annotatsiya: Til – millatning ma’naviy boyligi. U nafaqat muomala vositasi, balki xalqning madaniyati, urf – odati, uning turmush tarzi, tarixidir. Har bir xalqda o‘zligini namoyon etuvchi milliy va umuminsoniy qadriyatlar bo‘ladi. Tiriklik uchun toza havo bilan quyosh nuri, non-u suv qanchalik hayotiy zarurat bo‘lsa, millatning yashashi va ravnaq topishini ham ona tilisiz tasavvur etib bo‘lmaydi.

Jahonda o‘z ona tilini ulug‘lamagan, uning sha’ni, obro‘si uchun kurashmagan xalqni topish mushkul. Tilda har bir xalqning asrlar davomida bosib o‘tgan yo‘li, milliy qadriyatlari, san’ati, ma’naviyati o‘zining yaqqol ifodasini topgan bo‘ladi. Shu bois uni ko‘ngil mulkining bebaho gavhari, duri kabi saqlaydilar, o‘rni kelganda ko‘kragini qalqon qilib himoyalaydilar ham.

Til–qalbimiz, ruhimiz, hislarimiz, jamiyki ichki olamimiz tarjimonidir. Insonlarning o‘zaro aloqa vositasi sifatida til muhim ahamiyatga ega. Insonlar bir-birlari bilan muloqot qilarkan, ular albatta qaysidir tilda so‘zlashadi. Ingliz, rus, arab, turk, nemis, fransuz – bu qatorni hali ancha davom ettirishimiz mumkin albatta, ammo men o‘zimning jonajon tilim o‘zbek tili haqida to‘xtalmoqchiman. Chunki men O‘zbekistondek jannatmakon yerda tug‘ildim, o‘sdim hamda kamol topmoqdaman. O‘zbek tili menga, mening jon tomirimga onam allalari bilan singigan desam mubolag‘a bo‘lmaydi. Inson uchun Vatani, oilasi, ota- onasi qanchalik qadrli bo‘lsa, ona tili ham shunchalik qadrli bo‘ladi. Nega deysizmi? Negaki, inson tug‘ilibdiki ko‘rsam-bilsam deb yashaydi. Go‘daklik chog‘imizdanoq dunyoni o‘z ona tilimizda atay boshlaymiz. Avvallari nega

aynan “ona tili” deyilishini unachalik tushunmasdim. Ammo vaqt o‘tib buni anglay boshladim. Oilada farzandlarni tarbiyalashda onaning o‘rni beqiyosdir. Jamiyatda o‘z o‘rnimizni egallashimizda esa ona tilimizning ahamiyati katta. Shuning uchun ham tilni onaga qiyoslashadi.

Turk dunyosining ma’rifatparvar ijodkori Ismoilbek Gaspirali aytganidek: “Millatning ikki asosi bordur. Bu ularning tili va dinidir. Agar millat hayotidan shu ikkisidan biri sug‘urib olinsa, bu millat tanazzulga yuz tutur” [1]

Har bir millat madaniyatining o‘zagi bu uning tili hisoblanadi. Chunki bizga qadim madaniyatimiz ona tilimiz orqali kirib kelgan. Qadim tarixga ega bo‘lgan, dunyoga mashhur, ajdodlardan avlodlarga meros bo‘lib kelayotgan asarlar bizning ona tilimizda yaratilgan. Ular ona tilimiz orqali bizning qonimizga, jonimizga singib kelmoqda. Qadimiyatimizni ona tilimiz orqali angladik. Til har bir millatning birligi, jipsligini belgilovchi asosiy mezonlardan biridir. Tilimiz asrlar osha turli qiyinchiliklardan mardonavor o‘tib kelmoqda. Sho‘rolar davrida rus tili Ittifoq tili sifatida rivojlantirildi. Ko‘p ming asrlik tarixga ega turkiy xalqlar ham o‘z ona tilini hech bir tildan kam emasligini qo‘llab chiqishdi. Tilimiz mavqeyini oshirishga qaratilgan urinishlar besamar ketmadi. 1989-yil 21-oktyabr kuni o‘zbek tiliga Davlat tili maqomi berildi. O‘zbek tiliga Davlat tili maqomining berilishi esa mustaqillik yo‘lidagi muhim bir qadam bo‘ldi desak, mubolag‘a bo‘lmaydi. Bosh Qomusimizning 4- moddasida : “O‘zbekiston Respublikasining Davlat tili o‘zbek tilidir”[2] deb belgilab qo‘yilgan.

Har yili 21-oktyabr kuni munosabati bilan yurtimizda turli tadbirlar, bayram kechalari tashkil etiladi. Tilimiz juda ham serqirra, so‘zga boy. Har bir so‘z o‘zining latofati, nazokatiga ega.

Insonni so‘z ayladi judo hayvondin,

Balkim guxari sharifroq yo‘q ondin. [3]

Bu satrlar buyuk mutafakkir bobomiz Alisher Navoiyning til haqidagi fikrlaridir. Navoiy bobomiz yaratgan asarlarda so‘zni shu qadar mohirlik ila qo‘llaganki, so‘zlar go‘yo ipga tizilgandek. Hattoki tilning lug‘at boyligi nuqtai nazaridan turkiy tildagi ba’zi so‘zlarning fors-tojik tilida muqobili yo‘qligini ham isbotlab berganlar.

Haq yo‘linda kim senga bir harf o‘qitmish ranj ila,

Aylamak bo‘lmas ado, oning haqin yuz ganj ila. [4]

Ushbu misralarda ham Navoiy qo‘llagan paronim so‘zlar she’ning qofiyali bo‘lishida muhim ahamiyat kasb etgan. Shunaqa asarlar borki, o‘qiganing sari kayfiyating ko‘tariladi, bahri diling ochiladi. Ko‘p kitob mutolaa qilgan kishining so‘z boyligi ortib borishi bilan birga, ona tilini ham sevib yashaydi. Shuning uchun ham prezidentimiz Sh. Mirziyoyev yoshlarimizning kitob mutolaa qilishiga katta e’tibor qaratmoqda. Mamalakatimizda 2017-2021-yillarga mo‘ljallangan “Harakatlar strategiyasi” asosida kitobxonlik madaniyatini oshirish borasida ko‘plab ishlar olib borilmoqda.

“Kitob mahsulotlarini nashr etish va tarqatish tizimini rivojlantirish, kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini oshirish hamda targ‘ib qilish bo‘yicha kompleks chora-tadbirlar dasturi” to‘g‘risida 3271-sonli PQ qabul qilinishi ham bejiz emas. Ushbu qaror yoshlarimiz kitob orqali o‘tmishimizni bilishlari, Ona Vatanni sevib-ardoqlashlari, o‘z ona tillarini chuqur o‘rganishlari uchun muhim qarorlardan biridir. Zero, ona tiliga munosabat bola dunyosida yaxshi shakllanadi. Eng toza dunyoqarash mavjud bo‘lgan paytdagina toza tuyg‘ular shakllanadi. Go‘dak qulog‘iga aytilgan har qanday fikr, hissiyot bolaga ta’sirini, albatta, o‘tkazadi. Bu narsaning ona tili vositasida bo‘lishi esa shoir aytganidek, ona tilida aytilgan alla vositasida amalga oshadi.

Ona tilim- yurak qatimdan

Mehr bo‘lib shochilgan jarang.

Qulog‘imga go‘dak paytimdan

Alla bo‘lib singigan ohang...

Umuman olganda, Ona tilimizni to‘g‘ri ishlatish va uni boyitib borish har birimizning oliy burchimiz ekanini his qilgan holda, uni avaylab-asrashimiz, hurmat bilan qarashimiz darkor.

Bundan 31 yil muqaddam o‘zbek tiliga davlat tili maqomi berilgan edi. Bu o‘z davrida tom ma’noda olamshumul voqea bo‘ldi. Chunki Beruniy, Ibn Sino, Al-Xorazmiy, Al-Farg‘oniy, Alisher Navoiy, Amir Temur, Mirzo Ulug‘bek, Bobur Mirzo singari buyuk siymolarni yetishtirgan xalq tili yo‘qolish arafasiga kelib qolgan edi. Mustaqillikka ilk qadamlar tashlanayotgan davridayoq Birinchi Prezidentimiz Islom Karimov tomonidan o‘zbek tiliga davlat tili maqomini berish masalasi kun tartibiga qo‘yilib, bu ish amalga oshirildi. Ona tilimiz – o‘zbek tiliga 1989-yil 21-oktabrda davlat tili maqomi berildi. Bu mamlakatimiz, yurtdoshlarimiz hayotidagi unutilmas, tarixiy voqeaqa aylandi.

Shuni ta’kidlash kerakki, o‘zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi xalqimizning milliy mustaqillikka erishish yo‘lidagi muhim qadamlaridan biri bo‘lgan edi. Istiqlol yillarida mamlakatimizda barcha sohalarda bo‘lgani kabi yilimiz taraqqiyotida ham muhim o‘zgarishlar yuz berdi. O‘zbek tilining xalqaro miqyosda obro‘si oshdi. “Davlat tili haqida”gi qonun ona tilimizning bor go‘zalligi va jozibasini to‘la namoyon etish bilan birga, uni ilmiy asosda rivojlantirish borasida ham keng imkoniyatlar yaratdi. Olimlar va mutaxassislar tomonidan ilm-fan va turli sohalarga oid ensiklopediya va lug‘atlar, darslik va o‘quv qo‘llanmalari chop etildi. Mumtoz adabiyotimiz namunalari, sakson mingdan ziyod so‘z va so‘z birikmasini, fan, texnika, sanoat, madaniyat va boshqa sohalarga oid atamalarni, shevalarda qo‘llaniladigan so‘zlarni o‘z ichiga olgan besh jildlik “O‘zbek tilining izohli lug‘ati” bu borada amalga oshirilgan ishlarning eng muhimlaridandir.

O‘zbek tili buyuk va qadimiydir. Qalami bilan dunyoni zabt eta olgan hazrat Navoiy, o‘zbek romanchiligining asoschisi Abdulla Qodirylarni dunyoga keltirgan bu xalqning tarixi, tili buyuk, o‘zi esa qadrlidir. Ona tilimiz o‘z jozibasi hamda qiyosi yo‘q betakrorlikka ega. Dunyoda tillar ko‘p, biroq ular orasida o‘zbek tilidek so‘zga, ibora va ibratlarga boy til bo‘lmasa kerak. Shu o‘rinda Abdulla Qodiriyning til haqida quyidagi so‘zlarini keltirmoqchiman: „O‘zbek tili kambag‘al emas, balki o‘zbek tilini kambag‘al deguvchilarning o‘zi kambag‘al. Ular o‘z nodonliklarini o‘zbek tiliga to‘nkamasinlar”.

O‘zbek tilida so‘zlashish – bu ulkan baxt. Biz esa mana shu baxtga muyassar bo‘lgan baxtiyor insonlarmiz. Bugungi kunda biz kelajagi buyuk davlatlar qatoridamiz. Jahon arenalarida O‘zbekiston deb ataluvchi davlat nomi qayta-qayta takrorlanmoqda. O‘zbek o‘g‘il-qizlarimiz ko‘zlarida quvonch yoshlari bilan bayrog‘imizni quchmoqda. Bu esa o‘zbek tilida so‘zlashadigan har bir kishining ko‘nglida tilimizga nisbatan yanada g‘ururlanish tuyg‘usini uyg‘otadi. Zero, ona tilimiz faxrimizdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- <http://natlib.uz>. Bekjon I. Ismoil Gaspirali – birinchi turk jadidparvari.
- O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. Toshkent: “O‘zbekiston” nashriyot-matbaa ijodiy uyi. 2012. 11-bet.
- Navoiy A.Hikmatlar. Toshkent: “Sharq” Nashriyot-matbaa aksionerlik kompaniyasi Bosh tahririyati. 2010. 43- bet.
- Navoiy A.Hikmatlar. Toshkent: “Sharq”Nashriyot-matbaa aksionerlik kompaniyasi Bosh tahririyati. 2010. 3- bet.

STRUKTUR JIHATDAN JUFT SO‘Z KO‘RINISHIDAGI FRAZELOGIZMLAR

(Qashqadaryo qipchoq shevalari misolida)

*Islomova Shoira Xushbokovna – Alisher Navoiy nomidagi
Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti tayanch
doktoranti. Email:shoiraislomova3gmail.com*

Annotatsiya: Ushbu maqolada Qashqadaryo qipchoq shevalarida frazeologizmlar, tuzilishi jihatidan juft so‘z ko‘rinishidagi frazeologizmlar, o‘xshatmalar ularga sinonim va antonim bo‘lib keladigan frazeologizmlar haqida fikr yuritiladi.

Kalit so‘zlar: Qashqadaryo, qipchoq shevasi, ibora, tuzilishi, juft so‘z, o‘xshash birlik, o‘xshatmalar, sinonim, antonim.

“Fazeologizmlar voqea-hodisa, belgilarning inson ongida kuchli ta’sir qilish, shu kuchli ta’sir natijasini nutqda to‘laligicha, borligicha ifodalash-umuman fikrning ta’sirchanligiga erishish maqsadi zaminida yaratilgan til hodisasidir” [1.41].

Lug‘at boyligimizdan o‘ziga xos o‘rin egallab turuvchi barqaror birikmalar asosida iboralar ham til birligi, balki madaniyat birligi sifatida o‘rin egallaydi. Iboralarda ham til vakillarining tarixi, madaniyati va ma’naviyati, fe’l-atvori, turmush tarzi aks etib turadi.

“Fazeologizmlar o‘z sinonimlari bo‘lmish so‘zlarga nisbatan, birinchidan, ma’noni kuchli daraja bilan ifodalasa, ikkinchidan, ular obrazlilik ottenkasiga ega” [3.180].

“Barqaror so‘zlar bog‘lanmasi sostavidagi so‘zlarning miqdori va elementlarini o‘zaro aloqaga kirituvchi vositalari jihatdan qo‘shma so‘zlar bog‘lanmasi va erkin so‘zlar bog‘lanmasiga o‘xshaydi” [5.53]. Ammo barqaror so‘zlar bog‘lanmasida, nutqimizda ko‘p uchraydigan barqaror so‘zlar orasida struktur jihatdan juft so‘z ko‘rinishidagi iboralar ham talaygina. O‘zbek tilining Qashqadaryo qipchoq shevasiga xos bo‘lgan ba’zi frazeologik birliklarni olib qaraymiz.

Qashqadaryo qipchoq shevalari vakillari nutqida birdan ortiq leksik negizdan tashkil topgan, tuzilishi jihatidan juft so‘zga teng bo‘lgan iboralar sheva vakillari nutqida keng uchrab, ulardan anglashilayotgan ma’no umumlashma, obrazli, ko‘chma ma’no sifati gavdalanadi.

Struktur jihatdan juft so‘z ko‘rinishidagi iboralarga misollar: “issiq-sovug‘i”, “apoq-chapoq”, “alang-jalang”, “o‘lib-tirilib”, “kuyib-pishib”, “somur-sumur”, “valdur-vuldir”, “patur-putur”, “kirdi-chiqdi”, “adi-badi”, “qahli-qo‘qimli”, “uvali-juvali”, “porra-shorra”, “poldir-sholdir” singari.

“Frazemalarning ma’no munosabatiga ko‘ra turlari asosida frazeologik sinonimiya va frazeologik antonimiya hodisalari yuzaga keladi” [6.222].

Juft so‘z ko‘rinishidagi iboralarimiz orasida ham o‘zora sinonimik qatorlar hosil bo‘ladi. Masalan, “kuyib-pishib” va “o‘lib-tirilib” sinonim iboralar “bor imkoniyati bilan” harakat qilmoq ma’nosini anglatadi. 1. Hech kim uning nima uchun bunchalik jonini jabborga berib, **kuyib-pishayotganini** bilmasdi [4.33]. 2. Mana shu dardisar do‘koningizni oyoqqa qo‘yaman deb **o‘lib-tirilib** o‘tiribmizda, aka! [2.16].

Shu bilan birga, “somur-sumur qilmoq” va “valdir-vuldir qilmoq” iboralari ma’nosiz gaplarni ko‘p gapirmoq ma’nosini ifodalaydi. Struktur jihatdan juft so‘z ko‘rinishidagi hamda so‘z birikmasi ko‘rinishidagi iboralar o‘rtasida ham ma’nodoshlik vujudga keladi. “Opoq-chapoq”, “bir tovoq bo‘lmoq” sinonim iboralari ahil-inoq ma’nosini, “qahli- qo‘qimli”, “o‘ziga to‘q” sinonim iboralari esa imkoniyati yetmoq ma’nosini, “enka-tinkasi quridi” va “ko‘kayi kesildi” sinonim iboralari charchamoq ma’nosini ifodalaydi.

Fazeologizmlarga xos hodisalardan yana biri antonimlik hodisasidir. Ikki frazemaning o‘zora zid ma’no ifodalashi frazeologik antonimiya deyiladi. Antonimlik so‘zlarda bo‘lganidek iboralarda ham u qadar ko‘p emas. Masalan, yordamchi qismi juft so‘z ko‘rinishidagi “ag‘dar-

to‘ntar qilmoq” (tartibsiz holatga keltirmoq) iborasi, “tanqillatib qo‘ymoq” (tozalab qo‘ymoq) iborasi bilan antonimlik hosil qiladi. Shuningdek, frazeologizmlarimiz orasida yordamchi qismi takror so‘z ko‘rinishidagi iboralar ham uchraydi. “Kel-keli keldi” (omadi keldi), “ko‘z-ko‘z qilmoq” (maqtanmoq), “jon-jon demoq” (juda xohlamoq), “bid-bid qilmoq” (ko‘p gapirmoq), “shop-shoplamoq” (janjal qilmoq) singari.

Obrazli ifodalash ko‘proq iboralar uchun xarakterlidir. “Aslida, frazeologik birliklar (frazemalar) xuddi shu maqsadda - voqelikni nomlashda uni o‘tkir baholab berish uchun, shu voqelikka ijobiy yoki salbiy munosabat ifodalash uchun yaratiladi, shuning uchun ular nutqning ta’sirchan, obrazli bo‘lishini ta’minlovchi muhim uslubiy vosita sanaladi” [6.222].

Juft so‘z ko‘rinishidagi frazeologizmlar ham obrazlilik bilan ajralib turadi. Masalan, kishining xarakter xususiyatini ifodalovchi “poldir-sholdir” iborasi “ko‘ngli ochiq”, “ichida kiri yo‘q” iboralariga ma’nodosh ibora sanaladi. Lekin ma’nodoshlariga nisbatan obrazlilik ottenkasi yuqoriligi bilan ajralib turadi. Shuningdek, o‘xshatish asosida yuzaga kelgan iboralar, ayniqsa, kuchli obrazli xususiyatga ega. “O‘lib-tirilib” iborasi oldiga qo‘ygan maqsadga erishish uchun barcha qiyinchiliklarni yengib o‘tgan ma’nosida qo‘llaniladi.

Keltirilgan misollardan ayonki, Qashqadaryo qipchoq shevasi vakillari nutqida rang-barang, turli ma’no mazmun ottenkalariga ega, tuzilishi jihatidan so‘z birikmasiga, juft so‘zga hamda takror so‘zga o‘xshash iboralar mavjudligi kuzatiladi. Har bir xalqning o‘ziga xos yashash tarzi, madaniyati va dunyoqarashi mavjud, shu asosda iboralar har bir til yoki lahjada alohida ma’no-mazmun ifodalaydi. Ularning turmushidagi bunday xususiyatlari, shubhasiz, tilida (dialektida), frazeologizmlarida o‘z aksini topganki, ularni yig‘ib o‘rganish o‘zbek tili boyliklarini aniqlashda katta ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Abdullayev A. O‘zbek tilida ekspressivlikning ifodalanishi. Toshkent, “Fan”, 1983, 41-bet.
2. Erkin A’zam. Farrosh kampirning tushi. “Yoshlik” jurnali 2011. 10-son. 16-bet.
3. Hojiyev A. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. “Frazelogiya” .- Toshkent, “O‘qituvchi”, 1981, 180-bet.
4. N.Eshonqul. Urush odamlari. ”Sharq”, 2018. 33-bet.
5. Pinxasov. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Toshkent, “O‘qituvchi”, 1969. 53- bet.
6. N.Jamolxonov. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Toshkent- “Talqin”-2005, 222-bet.

2-СЕКЦИЯ. ЖАҢА ӨЗБЕКСТАН, ТҮРКІ ӘЛЕМІ ЖӘНЕ МӘДЕНИЕТ АРАЛЫҚ КОММУНИКАЦИЯ

ҰЛТ ҰСТАНЫМЫ ЖӘНЕ ТҮЛҒА МҰРАТЫ: ТАРИХ, ТАНЫМ ҺӘМ САБАҚТАСТЫҚ

(Түрколог-энциклопедист Ахмет Байтұрсынұлы мұрасы хақында)

Рақымжан Тұрысбек

*филология ғылымдарының докторы, профессор
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан (Rst58@mail.ru)*

АНДАТПА

Елдік ұстаным, оның бағыттары мен даму үрдістері қашанда мәнді. Арғы-бергі тарихта бұған қатысты жайттар көп-ақ. Бастапқы тұста – азаттық мәні, тәуелсіздік жайы кең орын алады. Алаш ардағы, ғалым-түрколог А.Байтұрсынұлының шығармашылық мұрасы, оның ішінде елдік ұстанымға қатысты мақалалары, басты еңбектері мен ондағы өзекті мәселелер кең түрде сөз етіледі. Оның ұлт мұраты мен руханиятындағы орны, мәні-маңызы кең түрде айқындалады. Кеше мен бүгін байланысы, ортақ мұраттары, сабақтастық сырлары көрсетіледі.

Тірек сөздер: Алаш, әдебиет, шығармашылық, үдеріс, ұлт, сөз, стиль

АННОТАЦИЯ

Широко обсуждается творческое наследие Алаш-Арды, ученого-тюрколога А.Байтұрсынова, в том числе статьи о духовности нации, крупные труды, актуальные вопросы. Его место в идеалах и духовности нации широко определено. Показана связь вчера и сегодня, общие идеалы.

Ключевые слова: Алаш, литература, творчество, процесс, нация, слово, стиль.

ANNOTATION

The creative heritage of Alash-Arda, Turkologist A. Baitursynov is widely discussed, including articles on the spirituality of the nation, major works, topical issues. His place in the ideals and spirituality of the nation is broadly defined. The connection between yesterday and today, common ideals is shown.

Key words: Alash, literature, creativity, process, nation, word, style.

Қазақ тарихының белесті тұстарына, даму үрдістеріне ден қойсақ, ел ардағына айналған танымал тұлғалардың жарқын жұлдыздай шоғырына кезігеріміз хақ. Олардың есімі мен еңбектеріне жіті зер салсақ, елдік ісіне, ерлік шежіресіне, руханият мәніне, дәстүр мен дін, тарих пен таным арналарына, өмір тағылымына зор маңыз береді. Арыдағы арнадан тартсақ, әл-Фараби, Ясауи, Баласағұн, Қашғари, Майқы Һәм Мөңке билер, Асан қайғы, Қазтуған, Бұқар, үш жүздің билері – Төле, Қазыбек, Әйтеке, Шоқан, Ыбырай, Абай әлеміне ұласады. Алаштың қайраткер-қаламгерлері Ә. Бөкейхан, А. Байтұрсынұлы, М. Дулатұлы, М. Жұмабаев, Ж. Аймауытұлы, М. Әуезов, С. Сейфуллин, І. Жансүгіров, Б. Майлин, С. Мұқанов, Ғ. Мүсрепов, Б. Момышұлы, І. Есенберлин, Ә. Нұршайықов, Ә. Нұрпейісов, Ш. Мұртаза, О. Сүлейменов, М. Шаханов т.б. ұлттық мұрат, елдік мүдде, ерлік істі бар асылдан да жоғары қойды. Отандық Һәм отбасылық мәселелерге сергек қарады. Ұлт руханиятының алтын арқауы – білім-ғылым ісіне, дәстүр мен дүниетаным иіріміне, тарих

пен таным арналарына, тіл тұғыры мен тәлім-тәрбие мәніне ден қойды. Бастысы, ұлт мұратын, елдік мүддені, руханият мәселесін – жұрт ісі, көптің қамы ретінде кеңінен қозғап, кемел сөз етті. Болашақ бағдарын – жұрт ісімен байланыстырып, жүрек әмірімен атқарды. «Ел - бүгіншіл, менікі – ертеңгі үшін!», - деген (А. Байтұрсынұлы) ұстанымға мықтап табан тіреді. Бұдан басқа, анығын айтқанда: «Тірі болсам, қазаққа қызмет қылмай қоймаймын!» (Ө. Бөкейхан), «Алты Алаштың игі жақсысы бас қосса, төрдегі орын – ұстаздыкі!» (М. Жұмабаев) деген қағидалы-ғибратты сөздерде асыл арман, парыз бен қарыз ісі, терең мағына, мол тағылым, зор шындықтың сәулелі сәттері, сырлы сипаттары бар. Маңыздысы, Алаш мұраты, елдік мүддеге негізделген арман-аңсарлар жүйесі жіті көрінеді.

Алаш мәні, бағыттары мен сабақтастығы қазіргі кезеңде де өзекті боып табылады. Осы орайда, Алаштың қайраткер-қаламгерлері арасында – Ахмет Байтұрсынұлы есімі мен еңбегі айрықша аталады. Ұстаз-ғалымдығы, түрколог һәм ақын-аудармашылығы да көрсетіледі[1].

Ұлт мақтанышы А. Байтұрсынұлы қазақ руханиятының дамуы мен кең өріс алуына сүбелі үлес қосты. Еске алсақ, Халық Ағарту Комиссары кезінде оқу-білім ісіне көп көңіл бөлді. Анығында, 1-2 басқыш мектебі үшін оқулық аудару, құрастыру мәселесін кең түрде қозғады. Орынборда өткен алқалы жиында бірқатар танымал тұлғаларға нақты тапсырма беріп, оның орындалуы мен жүзеге асуын жіті қадағалаған-ды. Осы тұста, Арифметика – Тұрғанбаевқа, Жаратылыстану – Омаров, Кемеңгеровке, Физика – Ғалымжановқа, Педагогика – Жұмабаевқа, Дидактика – Аймауытовқа жүктеледі. Нәтижесі белгілі, кейіннен бұл еңбектер жарық көріп, әр қырынан дамытылып, ұлт мектептерін оқулықпен қамту ісінде зор маңызы болды. Әрі оқу-ағарту ісінде мектеп пен мұғалімге көңіл бөліп, жас ұрпақ тәрбиесін негізгі назарға алды. Мектеп жүйесінде оқулық пен қосымша құралдардың маңызын кең түрде ашып, оның білім-ғылыми қырларына, көркемдік-рухани мәніне, құрылымдық-мазмұндық сипатына ден қойды. Жас ұрпақ білімі мен тәрбиесі – қоғам дамуының көрінісі мен көрсеткіші екеніне мән берді.

Алаш мұратына жіті көз салсақ, А.Байтұрсынұлы мұрасы, оның ішінде көсемсөздері ерекше маңызға ие екендігі айқын аңғарылады. Атап айтқанда, «Қазақтың өкпесі», «Қазақтың бас ақыны», «Қазақша оқу жайынан», «Оқу жайы», «Білім жарысы», «Қазақ һәм түрлі мәселелер», «Бастауыш мектеп», «Мектеп керектері» т.т. көсемсөздер тақырып әр алуандылығымен, қоғамдық һәм кезеңдік мәселелерді тап басып көрсетумен, ел-жер, адам еңбегі мен өмір тұрмыстарын сергек саралап, зерделі түйін-тұжырымдар жасауымен мәнді болып табылады. Қайсібір тақырып-мәселелерден елдік мұрат-мүддені көздеу, адам өмірі мен еңбегіне маңыз беру, білім-ғылым ісіне кең өріс ашу - Алаш ардақтысы, атақты түрколог, ұлт мақтанышы А.Байтұрсынұлының асыл мұраты, басты борыштарының бірі.

Қазақ руханиятын - А.Байтұрсынұлы қоғамдық, әлеуметтік һәм білім-ғылым ісіндегі ерен еңбектерімен жан-жақты байытты. М.Әуезовше айтсақ: «Ақаң ашқан қазақ мектебі, Ақаң түрлеген ана тілі, Ақаң салған әдебиеттегі елшілдік ұран- «Қырық мысал», «Маса», «Қазақ» газетінің 1916 жылдағы қан жылаған қазақ баласына істеген еңбегі, өнер-білім, саясат жолындағы қажымаған қайраты, біз ұмытсақ та, тарих ұмытпайтын істер болатын» [2].

Осы орайда, А.Байтұрсынұлының көсемсөздері, ондағы ұлттық мұраттарға, елдік мәселелерге арналған ерен еңбектері қазіргі кезеңде де ұнамды үрдістермен сабақтастық табатынын айту абзал. Айталық, «Қазақтың өкпесі» - ел-жер тарихы мен тағылымының терең де тәлімді сырларын алға тартады. Халықтық қадір-қасиетіміз еркін көрініс береді.

Озат та озық дәстүр өнегелеріміз, тәлімді тәжірибелеріміз көпке үлгі етіледі. Сөйте тұра, қазақ жері, оны игеру мен иемдену мәні, білім-ғылым ісі, өнер мұраты т.с.с. менгеру мен дамытуға келгенде тым сылбыр да салғырт әрі бейқамдық байқалады. Өзгеге еліктеу, ілгері ұмтылысы да баяу, салғырт-ақ. Көсемсөзде осыған мән беріледі. Оның мән-жайын былай білдіреді: «Біздің заманымыз - өткен заманның баласы, келер заманның атасы. Атадан алған мирасымыздың жайы мағлұм, балаға бұл қалыпта тұрып не мирас қалдырмақпыз, оны болжауға да артық әулиелік қажет емес. Көп жұртта да ғылым, өнер кем, бәрі қарайлас, тең заманда қазақ та қалт-құлт етіп, өз алдына хан болып жүрді. Хандары да, халқы да ғылым, өнерді керек қылмаған. Бірімен бірі жауласып, басқа берекелі жұмыс ойланбаған. Өзге жұрттар ілгері басқанда, қазақ кері басқан...

Қазақтың әлі күнге жерден қол үзбей отырғаны – жер қазыналық болғандықтан. Бүгін тойғанына мәз болып, ертеңгісін ұмытқан қазақ бүгін жерін сатып, тойып, ертең тентіреп кетер еді. Жер жалдаған қазақ аз ба? Жерді жалдаудан тартынбағандар, сатудан да тартынбайды... беті жаманның айнаға өкпелеуі жөн бе? Ниеті жаманның аллаға өкпелеуі жөн бе? Талап жоқ, үміт мол бір халықпыз...

Ата жолдасы – надандық, өнерсіздік қазір қазақтан айрылатын емес. Надандықтың кесепаты әр жерде-ақ маңдайымызға тисе де, ата жолдасымыз болған соң, біз де қиып айрылмай-ақ келеміз. Олжалы жерде үлестен қағылғанымыз, жаралы жерде жолдан қағылғанымыз – бәрі надандық кесепаты» [3, 138 -140]. Бұл – ел-жер жайы, өмір шындығы, уақыт тынысы еді. Демек, «Қазақтың өкпесі» - халықтық қасиет, ұлттық дәстүр, елдік мұраттарды көздеумен қатар, қоғамда, өмір-тұрмыста кең етек алған – бейқамдық пен салғырттық сырларын кең көлемде ашады. Ел-жерге құрметтің төмендеуі, адамдар қарым-қатынасындағы салқындық, еңбекке, өнер-білімге көзқарастың талап деңгейінен тым алшақтығы сын-мін ретінде айтылады. Автор: «Талап жоқ, үміт мол бір халықпыз» дегенді алға тарту арқылы әрекет етуге, еңбек көрігін қыздыруға, өркениетті елдер қатарына қосылуға бағыт-бағдар береді. Білім-ғылым ісін ілгері дамытуға, өнер мұраттарына қызмет етуге мың сан мысал, деректер келтіреді. Келешек кілті, кемелділік кепілі – білім-ғылым мен өнер екендігі басым бағыттар арқылы жүйелі жеткізіледі. Бұдан шығатын түйін: А.Байтұрсынұлы ел-жер тарихы мен тағдырына, білім-ғылым ісі мен өнер тағлымдарына зор маңыз беріп, оны дамыту мен өркендетуге, қалтқысыз қызмет етуге айрықша әсер-ықпал жасайды. Ұлт пен ұрпақ қамына қамқор көңіл білдіреді. Ұлт мұраты мен оның басым бағыттарына, қымбат қазыналарына жіті назар аударады. Елдік мәселелер, ортақ мұраттар, өзекті жайттар алдыңғы кезекке шығады.

«Қазақтың бас ақыны» - Абай Құнанбаевтың өмірі мен өнегесіне, шығармашылық мұрасына арналады. Ақындық мұрат пен өнер тағлымдары кең көлемде сөз етіледі. Ұлттық сөз өнері – Абайдың ақындық мұрасымен, өмір- баяндық дереккөздерімен, отбасылық, өскен орта ерекшеліктерімен табиғи байланыста баяндалады. Автор алғашқы тұста: «1903-ші жылы қолыма Абай сөздері жазылған дәптер түсті. Оқып қарасам, басқа ақындардың сөзіндей емес. Олар сөзінен басқалығы сонша, әуелгі кезде жатырқап, көпке дейін босаңсып отырасың. Сөзі аз, мағынасы көп, терең... не нәрсе жайынан жазса да Абай түбірін, тамырын, ішкі сырын қасиетін қармай жазады...» десе (сонда, 140,141 беттер), одан кейінгі кезеңдерде – Михаэлис, Гросс сынды оқымыстылармен кездесуі, үлгі-ғибрат алуы нанымды баяндалады. Абайдың ақындық өнері, өлеңге құрметі мен құштарлығы, талабы мен талғамы-ұлттық сөз өнеріне сүйіспеншілігінен туындап жатады. Абай өлеңі мен өнердегі – сөздің ажары мен шырайы, ойдың шеберлігі айрықша айтылады. Абай өлеңдеріндегі

өмірдің өрнекті тұстары, адам әлемінің ішкі-сыртқы жайттары, жаңалық-жетістіктері-ақындық өнердің үздік үлгісі ретінде кеңінен көрсетіледі. Өнер мұратына маңыз беріледі. Ол жайлы: «Абайдың өлеңдері қазақтың басқа ақындарының өлеңінен үздік аралықтағы әр нәрсенің бергі жағын алмай, арғы асылынан қарап сөйлегендіктен. Басқа ақындардың сөзге шеберлігі шешендігі – Абайдан кем болмаса да, білімі кем болғандығы даусыз...

Абай, сөздің ажарына қарамай, сыпайылығына қарамай, әр нәрсенің бар қалыбын сол қалпынша дұрыс айтуды сүйген» деп жазады (Сонда, 146 бет).

Ой түйінінде: «Абайды қазақ баласы тегіс танып, тегіс білуі керек» дейді. Абайдың ақындық өнерін, ондағы өнегелі, өрнекті сөздерін көпке үлгі ету, кең көлемде насихаттау баршаның ісі екенін де назарға алады. Мұның бәрі-баршасы, сайып келгенде – Абайдың ақындық өнерін жан-жақты танып-білу, оқып-үйрену, үлгі-өнеге ету болып табылады. Автор Абай өнерін, шығармашылық мұрасын кең көлемде сөз ету, тағылымды тұстарын баяндау арқылы ондағы құнарлы ойға, көркемдік пен шеберлік сырларына қалың көптің назарын аудару. Сол арқылы ұлттың бас ақынының басым бағыттарын, сөз өнеріндегі орын-үлесі мен ерекшеліктерін жіті бақылап, сергек саралап, байыпты бағалайды. Абай әлемі бар қырынан айқара ашылып, ұлт мұраты мен ұрпақ қамы, елдің өзекті жайттары кеңінен көрініс береді.

Ахмет Байтұрсынұлының ұлттық мұратты ұлықтаған, елдік мәселелерге еркін бойлаған тұсы – білім-ғылым ісінен көрінеді. Бұл бағыттағы бірқатар көсемсөздерінен («Қазақша оқу жайынан», «Оқу жайы», «Білім жарысы», «Білім жарысы хақында», «Оқыту жайынан», «Бастауыш мектеп», «Мектеп керектері» т.т.) оқу-ағарту ісінің алыс-жақын жерлердегі түрлі тәжірибелері, артық-кем тұстары, өзекті мәселелері тілге тиек етіледі. Мәселен, «Қазақша оқу жайынан» атты көсемсөзде оқу-ағарту ісінің бастау көздері, бала оқыту мен жас ұрпақ тәрбиесі, мектеп пен мұғалім мәртебесі, оқулық пен қосымша құрал, бағдарлама т.т. келелі мәселелер нақты жағдайларға байланысты сөз болады. Автор алғашқы тұста бала оқытуға қатысты бағдар беретін – бағдарлама (жосық) жайын қозғайды. Елдегі ауыр ахуал, оқу-білімге көзқарастың төмендігі – бағдарламадан тыс әліппенің тапшылығынан, өзге де пәндер (есеп, дін, жағрафия, тарих т.т.) жолға қойылмағандықтан, оқу ісінің қиын тұстары бары көпке жария үлгіде жеткізіледі. Алдымен бала оқытатын кітаптар тізбесі жасалу қажеттілігі көрсетіледі. Оқу-білім ісі, жас ұрпақ тәрбиесі – оқулық һәм оқу құралдары төңірегінде кең өріс алады. Мақсаты мен маңызы айқындалады. Бастысы, ұлт мұраты, елдік мүдде, руханият ісі басты орын алады.

Келесі назар аударарлық тұс – қайсы бір істі де білетін, келісті, шебер орындайтын адам туралы ойлар мен толғаныстар бүгінгі таңда да аса мәнді қалпында қалып отыр. Бала оқыту жайын айтқанда, мұғалім-адам жанын түсінетін, бала табиғатын танитын, көңіл сарайын ашатын ерекше тұлға болуын назарға салады. Мұғалім мәртебесі мен тұлғалық сипаты айқындалады. Ұлт болашағы, мектептің жан-жүрегі – мұғалім мәртебесі айқындалады.

Оқу ісінің – орысша өтетіні, молдалар арқылы жүзеге асатыны да негізгі назарда тұрады. Алуандылық пен әр қилылықтың қыр-сыры ашылады. Ұлт тілін меңгеріп, оқып-білу арқылы орыс тілін үйрену керектігі де еске алынады. Мұның өзі көп тіл білудің мүмкіндігі мен қажеттілігін алға тартады. Бұл қазіргі кезеңде өмір шындығына айналып отыр.

Жас маман – мұғалімдерге үлкен үміт артады: «Жаңа жылдың оқуы жаңа оқып шыққан жас мұғалімдердің қолында. Бұлардың күштері тың, білімдері соны, пікірлері жаңа. Ниеті жұртына қызмет ету. Бұлар білгенін, тапқан-таянғанын жұртынан аяп қалатын емес. Қазақтың бастауыш мектебін қолдарына алуға лайық адамдар әр жайдан хабардар: дүниеда не істеліп, не қалыпта тұрғанынан бұлардың мағлұматы мол» десе (Сонда, 177 бет), кемшілікті тұсы – дыбысты жақсы білмей – жаңа оқыту тәсілін жүзеге асыру қиынның қиыны, одан соң дыбыспен жаттықтырудың оқуды, жазуды жеңілдету ісінде берері мол екені нақты да дәйекті көрсетіледі. Нәтижесінде: «...мұғалім жақсы оқыта білген қазақ тіліндегі оқушыларды көбейтіп, оқу ісінің шапшаңырақ ілгері басуына күш берер еді», - дегенге басымдық береді (Сонда, 178 бет).

Оқу-білімнің маңыз-мәні – «Оқу жайы» атты көсемсөзде әр бағытта байытылып, адам мен оның еңбегі арқылы кеңінен көрсетіледі. «Оқусыз халық қанша бай болса да, біраз жылдардан кейін оның байлығы өнерлі халықтардың қолына көшпекші» деп (Сонда, 178 бет) оның мысал-ерегі

болмашыға бергені, келесі кезекте өзіне әлденеше есе зорайып, қымбатқа түсетінін, әр нәрсенің парқы-нарқы барын назарға алу арқылы оқу-білімнің маңызын ашады. Оқу һәм оқыту ісі, қазақша һәм орысша оқу жайы да кезеңдік көріністермен байланысты өріс алады. Ортақ кемшілік ретінде төмендегі жайлар еске алынады: «Қазақтың шаруасына бір жақтан надандығынан кемшілік келгенде, екінші жақтан білімсіздігін көріп тұрғандар басынып, елдіктен, теңдіктен қалдырып, тиісті сыбағасына қиянат етіп тұрғаны санасы бар қазаққа ескерерлік іс еді. Бұл заманда қолы жетпегендерді теңдікке жеткізетін, әлсіздерге күш беретін өнер-білім, сол өнер-білімге мезгілі өтпей тұрғанда үйренсек, тұрмысымызды түзетіп, басқалардың аяқ астында жаншылмас едік, біз де өз алдымызға бір жұрт екендігімізді білдірер едік» (Сонда, 179 бет).

Біздіңше, бұл тұстардан да оқу-білім, өнер мұраты терең танылады. Оқу-біліммен ерте қаруланған, оны өмір-тұрмыста, еңбекте басты нысана ету – қоғамнан өз орнында адаспай тауып, басты мақсат жолында өрнекті ғұмыр кешуге алып келетін сара да даңғыл жолдардың бірі. Автордың әуелгі ұстанымынан – ұлттық мұрат, елдік мүдде жоғары көрінсе, оның өмірдегі көрінісі – білім-ғылым ісін жолға қою, өнер мұраттарына адалдық таныту, жас ұрпақ тәрбиесіне жауапты һәм сергек қарау екендігі сәт сайын сезіледі. Өйткені: білім – басты капитал, өсу негізі. Ел дамуының негізгі көрсеткіші, бел-белестер өлшемі де білім-білікке қатысты.

Білім-ғылым һәм өнердің танымдық-тағылымды тұстары – «Білім жарысы» көсемсөзінен көрініп, оның қалың көпке рухани әсері жан-жақты айқындалады. Автор білім бәсекесінің алыс-жақын елдердегі үлгі-өнегесін, адам мен оның өміріне, еңбегіне қатысты тұстарын кең көлемде ашады. Еуропалық үлгілерді, Нобель сыйлығының мәнін кеңінен ашып, сол арқылы адамзат дамуын, білім-ғылым өресін, өркениет ісін алға тартады. Автор осы және басқа да жайттарды, ұнамды-оңды көріністерді үлгі ету арқылы халықтық ерекшеліктерімізге де кең орын береді: «Бәйге тігу, жарыс істеу біздің қазақта да бар. Қазақта бай адамдар я қуаныш нәрсеге той істеп, ат шаптырады, я өлген адамына ас беріп, ат шаптырады. Байлығына қарай, адамдығына қарай ас пен тойдың үлкені де, кішісі де болады. Зорлығы бәйгеге тіккен малынан гөрі шақырған елдердің санынан, сойылған малынан байқалады» дейді (Сонда, 181 бет).

Бұдан басқа - ас, бәйге туралы ойлар ортаға салынады. Онда да байлық, ас та төк әрекеттер алдыға шығатыны ойға оралады. Автор алыс-жақын елдердегі білім жарысын,

маңызды тұстарын назарда ұстап, оның ұлтқа қатысты жағына да тоқталады: «Білімнің бас құралы – кітап. Қазақ арасына білім жайылуына, әуелі, оқу үйренетін орындар сайлы болуы керек, екінші, білім тарататын кітаптар жақсы боларға керек һәм халық арасына көп жайыларға керек. Осы мақсатқа жетуге зор себепкер болатын істің бірі – білім жарысы.

Білім жарысының басқадан артық бір жері мынау: бұған шығарған ақша далаға кетпей, көздеген мақсатқа тура тиеді. Егін салсаң, шықпай қалып, босқа шығындау ықтимал, білім бәйгесінен пайда болмаса, шығын болмайды. Пайдасы боларлық істі істемей, бәйгеге ешкім қол созбайды. Солай болған соң, бұған шығарған ақша босқа кетуге тіпті орын жоқ» (Сонда, 183 бет). Демек, білім жарысы – ұлттық мұратты, елдік салтты, дәстүрге адалдықты танытумен бірге, адамдық һәм азаматтық борышты, ақыл-парасатты, ғылым-өнерді қалың көпке бағыттау, қоғамды дамытуға, жақсы өмір-тұрмысқа барынша ашық сипатта ұмтылу, үлес қосу. Өмір мәні, мұраты да осы емес пе? Бүгінгі бағыт, негізгі нысана, ұстаным да осыған келіп саяды.

Автор Еуропа һәм қазақ байлары хақында да өрелі ойлар қозғайды. Ұлт, ру намысы төңірегінде де сөз етеді. Соның бәрінде де білім-ғылым ісін, өнер мұратын жоғары қояды. Білім жарысы – ақыл-парасаттың, іргелі ізденіс пен ерен еңбектің жеңісті, жетістігі тұстарымен өлшенетінін басты назарда ұстайды. Демек, білім жарысы – байлық пен жомарттық көрінісі емес, керісінше ұлтқа қызмет ететін, елдік мұрат-мүддені көздейтін, ең негізгісі – адам мен оның өмірін жеңілдететін, мәдени-рухани әсер беретін, кемел келешекке үміт-сенімін еселеп арттыратын көпке ортақ, баршаға маңызды, сауапты іс болу қажеттілігі байыпты баяндалады. Ендеше, білім жарысы арқылы да қоғам дамуына, өмір-тұрмысқа, дәстүр өнегелерімізге әсер-ықпал етуге болатынын айқын аңғарамыз. Оқу-білім – ақыл-парасат өлшемі ғана емес, өркениетке бастар жол, кемел келешек кепілі. Кемел білім мен ғылым – болашақ мәні мен ісі.

Білім жарысының – қоғамдық мәні, рухани олжасы осы.

Бұдан басқа - «Оқыту жайынан» оқу-білім ісіндегі: байыпты бағдарлама, оқу құралы һәм мұғалім төңірегінен ой қозғайды. «Жастардың оқу-тәрбие жұмысы түзелмей, жұрт ісі түзелмейді» дегенді де негізгі назарда ұстайды. Автор осы жайларға мән бере келіп: «Қазақ мектебінде оқу үш жылдық болуы қолайлы» дегенді де қолдайды. Оның бәрін белгілі тәртіп, жүйемен жүзеге асыру - әрбір адамнан, әсіресе мұғалім мәртебесімен байланыстырады.

Елдік мұратты қалыптастыру, халықтық қасиеттерді қадір тұту, жас ұрпақ тәрбиесіне ден қою – «Бастауыш мектеп», «Мектеп керектері» сынды көсемсөздерде оң бағыт алады. Оқу-білім жүйесі, мектептің халыққа жақындығы, жас ұрпақ білімді – ана тілінде алу қажеттілігі уақыт талаптары тұрғысынан сөз етіледі. Бастауыш мектепте ұлт тілінде оқылатын – оқу, жазу, дін, ұлт тілі, ұлт тарихы, есеп, жағрафия, шаруа кәсіп, жаралыс жайы айрықша атап көрсетіледі. Қыр мектебі мен қала мектебінің ортақ белгі һәм ерекшеліктері көрсетіледі.

«Мектеп керектері» - жас ұрпақты ана тілінде оқыту, мұғалім мәртебесін арттыру, оқу бағдарламасы мен құралдарды дайындау жайын кеңінен қозғайды. Мектеп мәселесінде – жас ұрпақты ана тілінде оқыту, кішкене кезден ой-санасына елдік-халықтық қасиеттерді сіңіру отанға, жерге, еңбекке сүйіспеншілігін қалыптастыру т.с.с. аса кәделі, игілікті істер қатарына жатады. Автор мектеп мәселесін көтеру негізінде оны оқу-ағарту орны ғана емес адамдық һәм азаматтық қасиеттердің қастерлі ордасы екеніне мән береді. Игілікті істер мен ізгілікті қадамдардың ортақ арнасы, ең негізгісі жас ұрпақтың елдік мүдде төңірегіндегі

алғашқы ұғым-түсінігі қалыптасатын, жастық кезеңі мен достық сырларын, адамгершілік асыл мұраттарды еркін сіңіретін аяулы орта, ыстық ұя екендігі көрсетіледі. Мұның бәрінен, оқу-білім, өнер мұраттары айқын аңғарылып, қоғамның қымбат қазынасы – адам мен оның еңбегіне құрмет терең танылады. Адам – ардақты ат, қоғам байлығы, уақыт өлшемі екені де анық.

Бұдан, әрине: «Ойы оянып, санаға сана қосып, ел тағдыры жайлы ойланған да, Ахмет, ең алдымен, сол елдің өзімен тілдесуді, олардың жай-күйі жайлы көргендері мен ойларын ортаға салуды, болашақ жөніндегі ұғым-түсініктерін бөлісуді парыз санайды» [4, 108-109]. Оның үстіне, жинақтап айтқанда: «Ахмет Байтұрсыновтың ақын, публицист, ғалым, қоғам қайраткері санатында жасаған барлық еңбегі, тартқан қорлық, көрген азабы болашаққа сенген үміт-арманы – баршасы осы ұлы миссияны орындауға, туған халқы үшін қасық қаны қалғанша қалтқысыз қызмет етуге арналған» [5,29].

Алаш ардағы А. Байтұрсынұлының ел әдебиетіне қосқан сүбелі үлестерінің қатарында - фольклорлық мұралары бөлекше арна құрайды. Айталық, «Ер Сайын» жыры (Мәскеу, Күншығыс баспасы, 1923) – Шоқанның досы, орыс ғалымы Г.Н. Потанинге тарту ретінде жарық көрді. «Қазаққа Потаниннің аты ардақты», - деген өлең жолдарынан да бауыр-дос, жақын тұту, рухтас мұрат пен терең мәнді ортақ мұрат, сырлар кең көлемде танылса керек.

Ал, «23 жоқтау» (Мәскеу, 1926) – баһадүр батыр, би-шешендер сынды ел ардағына айналған танымал тұлғалардың елдік-ерлік шежіресі мен өмір-тағдырынан тұратын трагедиялық жырларды негіз етеді. Ел әдебиеті, ерлік іс, өршіл рух мұраттары айқын.

Анығында, А. Байтұрсынұлының ұстаз-ғалым, теоретик-эстетик сынды бірегей тұлғасын танытатын басты еңбектері қатарында – «Әдебиет танытқыш» (Ташкент, 1926) кең түрде аталады. Еңбектің тұтас табиғатынан ұлттық әдебиеттану ғылымының бастау арналары, әдіснамалық-көркемдік негізі, жанр жүйесі, терминдер мәні мен категориялары кең орын алады. Сөз сарасы, анықтығы мен дәлдігі, көрнектілігі мен тазалығына терең мән беріледі. Өлең өрісі, ағындары мен айшықтары, буын мен бунақ, тармақ пен шумақ, ұйқас мәні кең түрде көрсетіледі. Эпос – әуезе, лирика – толғау, драма – айтыс түрінде көрініс берсе, ішкі бөліктері – заманхат, өмірбаян, көсемсөз түрінде кездеседі. Халық әдебиеті – аңыз-әңгіме, ертегі, жұмбақ, жаңылтпаш, немесе: батырлар жыры, тарихи жыр, айтыс, өлең, толғау, терме болып бөлінеді. Мақал-мәтел, тақпақ, ділмар сөз (афоризм) жеке берілсе, келесі кезекте – беташар, жар-жар, той бастар, жарапазан, неке қияр бөлек аталып, мәні мен нәріне кең орын беріледі.

Қазақ әдебиетінің тарихын дәуірлеу жайы – діндар әдебиеті, сындар дәуір әдебиеті болып жүйе құрайды. Бұл бағыт-арналардан да сөз өнерінің табиғаты мен тағылымы танылады.

Діндар әдебиетіне – мақтау, даттау, насихат, мінәжат, хисса, хикаят жатса, сындар дәуіріне: ұлы әңгіме – роман, ұзақ әңгіме – повесть, әңгіме – кірмек болып аталады. Лирика жайынан – толғау, марқайыс толғау, намыстаныс толғау, сұқтаныс толғау, немесе: мазақ, мысқыл, әзіл, сықақ түрлері де кездеседі. Қысқасы, «...»Әдебиет танытқыш» еңбегінде зерттеу объектісі етіп қазақ ауыз әдебиетін, қазақ жазба әдебиетін, оның сан алуан үлгілерін алған» (Р. Нұрғали). Демек, А. Байтұрсынұлы «Әдебиет танытқыш» еңбегі арқылы ұлттық сөз өнерін қазақы болмыс аясында қарастырып, мәнді-нәрлі тұстарына ден қойып, жалпақ жұртқа ортақ ұстанымды негіз етіп, жүйелі де нанымды сөз етеді. Ел әдебиетінің рухы еркін көрініс береді.

А.Байтұрсынұлы мұрасының елдік мүддені негіз еткен, көпке ортақ мақсаттар мен руханият ісіне табан тіреген тағылымды тұстары осыған келіп саяды. Асылы, руханият

өрісіне жаңа бағыт, кең арна, тың тыныс беретін – ақыл-ой алыптары екені анық. Бұл қатардың бастауында, сөз жоқ ұлт руханиятын биік белеске көтерген, соңына мол мұра қалдырған, азаттықты ту еткен - Ахмет Байтұрсынұлы тұр. Мұны білген жөн. Әрі ел дамуы мен мүддесін ойлаған тұста, назарда болуы тиіс. Ұлттық мұрат, рухани жаңғыру бағыты да осында жатыр.

Ел әдебиеті тарихы мен руханият әлемінде – А. Байтұрсынұлы мұрасы, азатшыл-елшіл ұстанымдары айқын аңғарылып, өміршең үрдісі, уақыт рухы терең танылып тұрады.

Ой-сөз жүйесін түйіндер тұста, Ахаң – Ахмет Байтұрсынұлына жүгінер болсақ, асылында: «...ісімізге жөн қарап, жоғымызды іздеуге, барымызды сақтауға» қадам жасау – басты бағыт, негізгі ұстаным болары хақ!

Ахаң айтады: «...Жұрт жұмысы құмырсқаның илеуіндей жұмыс сияқты. Құмырсқаша жабыла тынбай істесек өнеді.

...Ұлтын керек қылып, халыққа қызмет етемін деген қазақ балалары қазақ жұмысына қолынан келгенінше қарап тұрмай, кірісіп істей берсе, ұлт

жұмысы ұлғайып, толықпақшы.

...Қазақ – жоқшы, жоғын іздеген қуғыншы!».

Бұл, Ахаң – Ахмет Байтұрсынұлы айтқан басты ақиқаттардың бірі. Сөз жүйесі, шындық сыры да осыған саяды. Мұның мәні мен мәнісі: бірлік негізі – тірлік! Істі – айқындау, жоқты – іздеу, барды – бағалау болып табылады. Жұрт жұмысын – құмырсқаша жұмылып, бірігу арқылы ерінбей-жалықпай еңбек ету; қолдан келгенше әрекет-қимыл жасап, еңбек көрігін қыздырып, жаңа бағыттарды айқындап, соны да тың тынысын ашу – ұлт дамуының қайнар көзі екенін анық айтады. Нәтижесінде: «Қазақ – жоқшы, жоғын іздеген қуғыншы!»,-деген ақиқатқа табан тіреп, қағидатты ойлардың маңызы ашылып, мәні айқындалады. Кешегі күннің шындығы бүгінгі кезеңнің бағыт, үрдісімен үндесіп, сабақтастық сипат алғаны да аңғарылады. Бастысы, ұлттық мұрат, елдік мүдде, дәстүр мен дін, тарихқа ден қойып, тағылым ету бар.

Қазіргі қоғамда: «Адамдар мемлекет үшін емес, мемлекет адамдар үшін!» ұстанымының алға шығуы, еңбекқорлық идеясын орнықтыру мен адами капитал жоғары болу қажеттілігінің өзектілігі толық танылды. Демек, мұның өзі: «Еңбек –бәрін жеңбек!» қағидасының ақиқаты мен шындық сырларының мәнін айқындай түседі. Жұрт жұмысы, еңбек мәні, өмір тағылымы кең түрде танылады. Ұлт мұраты мен руханият ісі алға шығады. Ел дамуының бір жолы осы.

Анығында, ұлт руханияты Ахаң – Ахмет Байтұрсынұлы мұрасы арқылы да жүйелі дамып, жарасымды жалғасын тауып, кеше мен бүгін байланысы, ортақ мұраттары негізінде кең өріс алуы – елдік мүдденің белесті биігін айқындап, жасампаздық жолын көрсетіп, дәстүр мен сабақтастық мәнін арттыратыны анық. Мұның кеше мен бүгін байланысында мәні зор.

Алаш ардағы А. Байтұрсынұлыдан жеткен ақыл-нақыл һәм даналық мәйегінен де елдік мұрат-мүдде, адамдық борыш, қарыз-парыз ісі кең көлемде көрініс береді. Оқып көрелік: «Егер де біз қазақ деген ұлт болып тұруды тілесек, қарнымыз ашпас қамын ойлағанда тіліміздің де сақталу қамын қатар ойлау керек», «Ұлттың сақталуына да, жоғалуына да себеп болатын нәрсенің ең қуаттысы – тілі. Сөзі жоғалған жұрттың өзі де жоғалады. Өз ұлтына басқа жұртты қосамын дегендер әуелі сол жұрттың тілін азғыруға тырысады», «Тіл – адамның адамдық белгісінің зоры, жұмсайтын қаруының бірі»,

«Сөйлегенде сөздің жүйесін, қисынын келтіріп сөйлеу қандай керек болса, жазғанда да сөздің кестесін келтіріп жазу сондай керек», «Тілдің міндеті – ақылдың аңдауын аңдағанынша, қиялдың меңзеуін меңзегенінше, көңілдің түйін түйгенінше айтуға жарау», «Әліп-би деген – тілдің негізгі дыбыстарына арналған таңбалардың жұмағы. Неғұрлым тіл дыбыстарына мол жетсе, арнаған дыбысқа дәл келсе, оқуға, жазуға жеңіл болса, үйретуге оңай болса, заманындағы өнер құралдарына орнатуға қолайлы болса, соғұрлым әліп-би жақсы болмақшы», «Сөздің ең ұлысы – тарих» т.с.с. өмір мәні, тағылымы мол. Абай айтқан: «Сезімпаз көңіл, Жылы жүрек» мәні де, «Қайран тіл. Қайран сөз» сипаты да адамдық борыш, қарыз-парыз ісімен байланыс-бірлікте, сабақтастықта өріс алады.

Бастысы, А. Байтұрсынұлы өзі айтып-жазғанындай – «Адамдық диханшысы» мәні мол, маңызы зор өзекті мәселе. Адамдық мұрат, асыл борыш, сыйластық сыры қазір де мәнді.

Алаш мұраты, өмірдегі қарыз-парыз да осында емес пе?

Адамнан ардақты, еңбектен құрметті не бар? Адам – қоғам байлығы, өмірдің мәні мен нәрі екендігіне басымдық беріледі. Адам бақыты мен мұраты да осында екені анық. Өйткені: «Адам өз атын кісілікпен көтереді» (Ж. Баласағұн), «Адам өтеді, игі аты қалады» (М. Қашқари), «Жақсы аты қалған ер өлмейді», «Өз қадірің – өз байлығың» (С. Сарайи).

Адам мәні мен мұраты, қоғамдағы орын-үлесі қашанда маңызды екені анық. Мемлекет басшысы Қ. Ж. Тоқаев «Qazaqstan» ұлттық арнасына берген сұхбатында: «...Адамдар мемлекет үшін емес, мемлекет адамдар үшін», - деген ұстанымды алға тартады. Бұдан басқа: «...елімізге білімі жоғары, парасатты адамдар керек. Жалпы, адами капитал жоғары болуы қажет», «...Қазақстанның болашағы жарқын болатыны сөзсіз. Мен бұған кәміл сенемін. Біздің бір ғана Отанымыз бар. Басқа Отанымыз жоқ. Болмайды да. Еліміздің Тәуелсіздігі бәрінен қымбат. Бұл – аксиома, ақиқат. Оны көздің қарашығындай сақтау – ортақ парызымыз», - деп елдік мәнін, азаттық пен тәуелсіздіктің қадір-қасиетін кең түрде ашып, анық-қанық айтты [6].

Жарқын болашақ жолы, кемел келешек мәні де осы бағыт, ұстанымдардан танылады.

Негізінен алғанда, Алаш ардағы А. Байтұрсынұыл ұлттық мемлекет пен ел руханиятына мықтап табан тірегені анық. Бір ғана әліпби төңірегіндегі басты бағыт, ұстанымдарынан елдік жайттардың түйінді тұстары танылар еді: «...Әліп-би деген тілдің негізгі дыбыстарына арналған таңбалардың жұмағы. Неғұрлым тіл дыбыстарына мол жетсе, арналған дыбысқа дәл келсе, оқуға, жазуға жеңіл болса, үйретуге оңай болса, соғұрлым әліп-би жақсы болмақшы.

...Қазақ әлдеқашан тілде қандай дыбыстар бар екенін айырған, әр дыбысқа белгілеп таңба арнаған. Оқуымызға онымыз жақсы, жазуға тағы жақсы, үйрету жағынан орыстыкінен, немістікінен, француздікінен, ағылшындыкінен оңай, оңтайлы», - дегенді анық айтады [7, 27].

Бұл бағытта қазақ зиялылары да әр қиырдан үн қосып, ортақ іске жұмыла кірісті. Ойға алсақ, Алаш арысы Ж. Аймауытұлы осы тұста әліпби, жазу мәселесіне жіті ден қойды. Оқып көрейік: «...Қазағыстанның ел болуы: үш жүзінің басы қосылуы, қыр мен сырдың жамырап табысуы, біріне-бірі түрлі өнегені жұқтырады, киім де, тіл де, салт-сана да мыйдай араласады. Қазақтың астанасы Қызыл ордада тұрса, ондағы басқа елден барған азаматтар сырдың тілінен де телімін алады. Түркістан елдерінің «жүде», «құб», «қайыр» деген тілдері жалпы қазақтікі болып кетеді. Қайдан келсе де, қазақтың тілі болса, жатырқамау керек», немесе: «...Әдебиет тілі деген тіл болу керек. Ол қара халықтың сөйлеп жүрген тілінен өзгеше, ойдан шығарған, көктен түскен тіл емес, сол қара халықтың сөйлеп жүрген тіліндегі

ең қолайлысы, қонымдысы, таңдамасы, пернелісі болу керек»,- дегенге екпін түсіріп, басымдық береді [8, 281-282].

Бұл жайттардың қай-қайсысы да туған тілдің дамуына, кең өріс алуына жаңа жол ашады.

Сайып келгенде, ақын-ағартушы, түрколог-ғалым А.Байтұрсынұлының шығармашылық мұрасы, елдік мүддеге қызметі, ұлт руханиятындағы орны, көсемсөздерінің басты ерекшеліктері:

- елдік мұрат-мүддеге негізделуімен қалың көптің ортақ мақсаттарына қызмет етеді;
- ел-жер мәселесі – ұлт күретамыры, қазақтың тірі я өлі болуымен байланыстырылады;
- адамдық мұрат – асыл борышты білуі – білімнің, адамшылық ісінің тұтқасы етіледі;
- адамға қымбат нәрсе – жұрт қамы, жұрт ісі екендігіне басымдық беріледі;
- ұлт руханиятының биік өлшемі – білім-ғылым ісі бар асылдан да жоғары тұрады;
- оқу-білім, мектеп ісі – жас ұрпақтың өсіп-есеюінің, арман-аңсарларын жүзеге асыратын бірден-бір баспалдақ екендігі кең көлемде көрініс береді;
- адамдық һәм азаматтықтың оңды да ұнамды сипаттары – ақыл-парасат арқылы жүзеге асатын білім нұры мен ғылымның құндылық қырлары айқын аңғарылады;
- мектептің жүрегі, жас ұрпақтың тірегі – мұғалім мәртебесі, руханияттың қайнар көзі – кітап, оқулық хақындағы ойлар мен толғаныстардан жауапкершілік жүгі, жанашырлық белгісі, ұлттық мұратқа деген адамдықтың шынайы да шындық сырлары самаладай жарқырап, нұрлы да сәулелі сәттерін, мейірім шуағын молынан түсіреді. Жаңа кезең, уақыт бедері мен рухының әсер-ықпалы да терең танылады.

Алаш ардағы А.Байтұрсынұлы мұрасы, көсемсөздерінің елдік мүддені негіз еткен, көпке ортақ мақсаттар мен руханият ісіне табан тіреген тағылымды тұстары осыған келіп саяды.

Әдебиеттер

1. Байтұрсынұлы А. –Қазақ әдебиеті (Энциклопедиялық анықтамалық). –Алматы: «Аруна», 2005. -112-113 бет; Байтұрсынұлы А. – Қазақ әдебиетінің тарихы (10 томдық). – Алматы: «Қазақ университеті», 2006. – 215-248 беттер; Байтұрсынұлы А. – «Алаш» қозғалысы. –Алматы: 2008. -55-58 беттер; Ісімақова А. Алаш әдебиеттануы. –Алматы: «Мектеп», 2009. -153-208 бет.
2. Әуезов М. Ахаңның 50 жылдық тойы. –М.Әуезовтің 50 томдық шығармалар жинағы, 2 том. –Алматы: 1998.
3. Байтұрсынұлы А. Маса. –Алматы: «Раритет», 2005. -138-140 беттер.
4. Қирабаев С. Әдебиетіміздің ақтаңдақ беттері. –Алматы: «Білім», 1995. -108-109 беттер.
5. Нұрғали Р. Толғауы тоқсан қызыл тіл. –Алматы: «Үш қиян», 2009. -29 бет.
6. Тоқаев Қ.Ж. Біздің бір ғана Отанымыз бар, ол – Қазақстан. – «Егемен Қазақстан», 2022, 18 ақпан
7. Алаштың тілдік мұрасы. – Алматы: Palitra Press, 2013. – 328 бет
8. XX ғасыр басындағы қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Қазығұрт, 2013. - 640 бет

ҚАЗАҚ, ҚАРҚАЛПАҚ, ӨЗБЕККЕ ОРТАҚ АҚЫН (Төлеген Айбергенов – 85 жыл)

*Гүлжаһан ОРДА,
М.О.Әуезов атындағы
Әдебиет және өнер институты Тәуелсіздік
дауіріндегі әдебиет және көркем публицистика
бөлімінің меңгерушісі, филол.ғ.д., проф.*

Аңдатпа. Мақалада ақын Төлеген Айбергенов поэзиясының көркемдік кестесі ғылыми сараланған. Төлеген Айбергенов – қазақ пен қарақалпаққа ортақ ақын. Ол қазақ поэзиясын «Арман сапары», «Өмірге саяхат», «Құмдағы мұнаралар», «Мен саған ғашық едім», «Аманат», «Арман сапары. Таңдамалы шығармалар», «Бір тойым бар» сияқты жыр жинақтарымен байытты. «Арман сапары» атты тұңғыш жинағынан дара қолтаңбасын танытқан ақын қаламынан туған дүниелер қазақ поэзиясын мазмұны мен түрі жағынан байытты.

Кілт сөздер: әдебиет, поэзия, мазмұн, түр, жаңашылдық, әдеби үдеріс.

Аннотация. В статье научно анализируется художественная схема поэзии поэта Тoleгена Айбергенова. Тoleген Айбергенов – поэт, общий для казахов и каракалпaков. Написал казахские стихи «Путешествие мечты», «Путешествие в жизнь», «Башни на песке», «Я был влюблен в тебя», «Аманат», «Путешествие мечты». Избранные произведения», «У меня свадьба». Произведения поэта из первого сборника «Арман Сапары» содержательно и по форме обогатили казахскую поэзию.

Ключевые слова: литература, поэзия, содержание, тип, новаторство, литературный процесс.

Annotation. The article scientifically analyzes the artistic scheme of the poetry of the poet Tolegen Aibergenov. Tolegen Aibergenov is a poet common to Kazakhs and Karakalpaks. He wrote Kazakh poems "Dream Journey", "Journey to Life", "Towers on the Sand", "I was in Love with You", "Amanat", "Dream Journey". Selected works", "I have a wedding". The works of the poet from the first collection "Arman Sapary" enriched Kazakh poetry in content and form.

Key words: literature, poetry, content, type, innovation, literary process.

Төлеген Айбергенов 1937 жылы 3-наурызда Қарақалпақстанның Қоңырат ауданындағы Кегейлі деген жерде дүниеге келген. Алғашында Чкалов атындағы жеті жылдық мектепте, сегізінші сыныптан бастап Максим Горький атындағы орта мектепте білім алып, сондағы балалар үйінде тәрбиеленген. 1954-1959 жылдары Ташкенттегі Низами атындағы педагогикалық институтында қазақ тілі мен әдебиеті факультетінде оқиды. Оны бітіргеннен кейін 1959-1962 жылдары Қоңырат ауданындағы орта мектепте мұғалім болған ол 1962-1965 жылдары қазіргі Оңтүстік Қазақстан облысы, Сарыағаш ауданындағы кешкі жастар мектебінде директор қызметін атқарды. 1965 жылдан бастап Қазақстан жазушылар одағы жанындағы әдебиетті насихаттау бюросында қызмет жасай жүріп біржола шығармашылықпен айналысты. Қысқа ғұмырында жырдан маржан тере білген ақын қазақ поэзиясын мазмұн, түр жағынан байытты. Оның поэзиясы әуезді ырғақ, жаңа екпінімен ерекше. Мұқағали Мақатаев, Жүмекен Нәжімеденов сынды замандастарына ортақ тағдыр тәлкегін көрген ақын поэзиясында олардан өзге, тың жол тапты. Ол кешегі соғыстың жазылмас жарасын емес, бүгінгі бейбіт өмірдің шуақты жақтарын шабыттана жырға қосты.

Ақын тұңғыш жинағы «Арман сапарының» қолжазбасын Алматыға алып келе жатып жол үстінде жазған «Менің республикам» өлеңі сол жинақтың беташары болды. Ә.Тәжібаев пен С.Бегалин бастаған ақындар қауымын Қазақстаннан жырақта жүрген жас ақын мына жыр жолдарымен баурап еді:

Бұл аймақ бір кездегі
қазақ ұшқан.
Жұлдызға
космодром – ғажапстан.
Міне дос, парасатты
партияның
Қолымен қайта туған
Қазақстан! [1: 5].

Түрікмен классигі Мақтымқұлы, қарақалпақ әдебиетінің Бердақ пен Ажнияз сынды шайырларынан нәр алған ақын өзбек, қазақ ақындарынан да үйрене білді. Оның поэзиясындағы туған жерге, елге деген сүйіспеншілік кіндік кескен Кегейлі жерінен бастау алады. «Кегейлі дәптерінен» атты жыр шумағында жыраулар поэзиясындағы толғау үлгісімен «Қырында анам қыз күнін, Қыздырып өткен Кегейлі... Су алған сайда әжемнің Сырғасы қалған Кегейлі...» деп ата-баба қонысының сырын санамалап айту басым. Қарақалпақстанда туып, Өзбекстанды жоғары білім алып Қазақстанға ат басын тіреген ақын үш елдің төл перзенті бола білді. Оны «Ұланы болдым мен бүгін, Ұласқан үш планетаның» деп мақтан тұтады. Сондықтан ақын жырларының бірсыпырасы Қарақалпақ жері мен еліне арналған. «Қарақалпақ жырларында» «Ұмыту сені мүмкін бе? Ұмыту деген – сүймеу ғой» деп түйген ақын туып-өскен жерін бір сәт ұмытқан емес. Ол қарақалпақ жеріне «Әму жағасында», «Туған еліме», «Әмудария жайлы өлеңдер», «Қоңырат», «Туған елге», «Өскен жер», «Ауылым», т.б. өлеңдерін арнады.

Төлегеннің үлкен арманы ата қонысқа, Қазақстанға ат басын тіреу болғандығы поэзиясынан анық аңғарылады. Сондықтан да оның поэзиясында сағыныш басым. «Аруана – бауыр дүниеде»:

Аруана жаудың қолына түссе ботасын шайнап өлтіріп,
Қаралы мойнын қайтадан артқа бұрмастай халге келтіріп,
Жеріне тартып отырады екен моншақтап жасы боздаумен,
Омырауын шерге тролтырып.
Апталап-айлап тандайын мейлі тасбауыр шөлдер құрғатсын.
Қазығын таппай тоқтамайды екен мәңгілік тіпті күн батсын.
Туған жер төсін ансаумен өткен аруана – бауыр дүние,
Сен маған осынау ақ жүрегіңмен қымбатсың,

– деп жырлаған ақын аруана сынды ата-қонысқа басын тірегенше тыным таппады. Ол бұл арманына жетті де. Қазақстанға келіп қазақ еліне қызмет етті. Қазақстанда жүріп туған жерге «Менің республикам», «Түркістан дәптерінен», «Қаратау», «Қарашық», «Қарсақты», «Аруана – бауыр дүние», «Қазақстан көктемдері», «Атамекен» сынды жыр шумақтарын арнады. Ақын арманы болған Алматыға «Алатауға», «Алматым», «Алатау бұршы маған мойыныңды» өлеңдерін арнады. «Аяз» өлеңінде:

«Төндіріп тас төбеден түнегінді,
Көп болса бозартарсың гүл өнімді,
Ал, бірақ, Алматымды сүйетұғын,
Суыта алмайсың от жүрегімді, – деп жырласа.

«Алматыға» бірінші өлеңінде:

Сен – менің шабытымның астанасы,
Сен – менің дарынымның бастамасы,
Сен – менің үмітімнің жас қаласы,
Сен – менің арманымның астанасы – дейді.

Қазақстанның төрт бұрышын түгел аралаған ақын әр елді мекеннің жетістігін жеткізе жырлады. Маңғыстау саздарындағы «Сырласу», «Шевченко – мұнай ордасы», «Мұнаралар», «Төстегі жаңғырықтар», «Күйлер», «Ақ Жайық», «Ақ ерке ақ Жайық» өлеңдеріндегі «Жиырмасыншы ғасыр жүр Маңғыстауда Мұнаралар басына шырақ тасып», «Мұнаралар жарығы сөнбесін деп, Кірпік ілмей шығады ғұламалар», «Бұрымдарын тарқатқан ақ қайыңнан, Жайық, Жайық, айнасы босамаған!» деп батыстағы мұнайшылардың өмір-тіршілігінен хабар бере отырып, олардың жер қойнауындағы қара алтын игерген ерлігін мақтан етеді. «Маңғыстау жырлары», «Арал жырлары» туған жерге деген үлкен сүйіспеншіліктен туған жалынды жырлар екені анық. Түркістанға ат басын тіреп Қожахмет Яссауи күмбезін жырға қосып тебіренсе, енді бірде Семей мен Сыр бойындағы мақталы алқаптың еңбекшілеріне сөз арнады. Осылайша ақынның туған жерге деген сүйіспеншілігі Кегейліден Алматыға, Алматыдан Қазақстанға, Қазақстаннан Кеңестер Одағына ұласты.

Басқа ақындар секілді Төлеген де анаға деген бала махаббатын жеткізе жырлады. Сондықтан да ол анасы қайтыс болғанда «Анама» деген өлеңінде былай күйзеледі:

Өтті анам – үш баламның пайғамбары,
Үш сәби жүрегінің сайран бағы.
Жыр қылып жатты біздің қара шаңырақ
Менің сор маңдайымның тайған бағын...

Адам өмірінің айтулы кезеңдерін жырға қосу қазақ поэзиясында қалыптасқан дәстүр. Жігіттіктің ең бір есте қалар шағы жиырма бесті жырға қоспаған ақын жоқтың қасы. Төлеген де жиырма бесті «Жиырма бес», «Жиырма бес – станоктардың...», «Саған жақ барлық жақсы адам», «Жиырма бес егер сен тау бола қалсаң», т.б. өлеңдерінде жеткізе жырға қосты. Жиырма бесті бірде тауға, енді бірде биіктік пен тереңдікке, көк пен жерге, ар мен адалдыққа теңеген ақын «Жиырма бес – станоктардың Зырылдап жатқан ұршығы. Бәйгіге қосқан аттардың Тұяқтарының дүрсілі» деп түйіндейді.

Ақын поэзиясынан үлкен орын алатын тақырыптың бірі – табиғат лирикасы. 1958 жылы студент шағында «Қазақ әдебиеті» газетіне «Пейзаж» деген атпен шыққан тұңғыш топтасынан бастап туған жердің сұлу табиғатын бір сәт ұмытқан емес. Ө, дегеннен «Аямай, жерге төгіп алтын нұрын, Күн көзі күлімдейді қасын қағып» деп бейнелі образбен сөйлей білген ақын табиғатқа жан бітіруде жетістікке жетті. Табиғаттың құбылыстарына жан бітірген ақын олармен бірде сырласады, енді бірде бай табиғатқа таңдай қаға сұқтанады. Мәселен, «Таң жыры» атты өлеңінде:

Аймалап ерке желі жан-денені,
Бозарып қылаң беріп таң келеді.
Малынып шығар күннің шұғыласына
Көк құрақ мың құбылып сәнденеді

немесе:

Ну қамыс жарыса өскен шулап күліп
Қайтадан түрегелді сұлап барып.
Толқыны жардан құлап,
аунап тұрып,
Сұңқылдап жатыр бұлақ сыр ақтарып,

– деп жансызға жан бітірген ақын дерексіз затты көз алдыға көлбеңдете бейнелейді. «Күн – бикеш көкжиектен құлап кеткен», «Ұқсаған көктегі ай асқан шамға», «Арманың ада болмас арна сенің», «Отырмын түнді жамылып», «Бақшаға саяхат», «Шығанға шұлғып шың басын», «Не деген мынау сән-көрік», «Тау жолында», т.б. өлеңдерінде ақын жаңа тіркестер арқылы жаңа образдар жасады. «Күн – бикеш көкжиектен құлап кеткен», «Ұқсаған көктегі ай асқан шамға», «Суықтан дала жатыр тұмауратқан, Мұртына теректердің қырау қатқан», «Ұялшақ сәби талдың жағадағы Етегін гулеп ойнап жел түреді», «Сыңсиды жел қобызын бұрап тартқан», «Шебер қыс көлді ұқсатып бір ғалымға, Көзіне іліп кетіпті көзілдірік...» сынды тіркестер ақынның қазақ поэзиясына алып келген жаңа бейнелері.

Ол өзі өмір сүрген кеңестік дәуірдегі замана жырын жырға қоса білді. Оны «Космонавт монологы» поэмасы мен «Арайлы күн жүзіне ұлы Ленин», «Көсем туралы жырлар», «Партия туралы жырлар» сынды туындыларынан көруге болады.

Ақын «Есек пен сауысқан» атты мысалы арқылы замандастарына ой сала білді. Оның жақсылық пен жамандық, адалдық пен аярлық, аңғалдық пен зымияндық жайындағы ойын осы мысал арқылы көркем бейнелей білді. Жақсы да, жаман да қасиеттерді мысал арқылы жеткізу – ақынның үлкен табысы.

Ақынның лирикалық кейіпкері сағыныштан жаралғандай. Оның қай өлеңін алсаңыз да сағыныш басым. Туған-жерге, туған-туысқа, дос-бауырға деген сағыныш – ақын поэзиясының лейтмотиві. Қарақалпақстанда жүргендегі Қазақстанға деген сағынышы Қазақстанға келген соң кіндік қаны тамған жерге деген сағынышпен ауысты. Сол үлкен сағыныштан болса керек өмірінің соңғы күндерін ол өзі туып-өскен қарақалпақ жерінде өткізді, сол жердің топырағы бұйырды. «Сағынған көздің моншағы, Шашылып жатыр төсекте...» дейтін Төлегеннің сағынышқа толы лирикасының шоқтығы биігі – Мұхтар Шахановқа арнап жазған «Сағыныш» өлеңі:

Қажет жерінде қатыгездік пен қаталдық керек десек те,
Адамның заңғар ұлылығын сен сағынышымен, есепте.
Олсыз сен тіпті тұлпар да болсаң, қосыла алмайсың

қатарға,

Әуелі әбден сағынып алмай шығушы болма сапарға.
Сағынбай барсаң теңіз де сенің тебіренбес жастық

шағындай.

Бұлбұлдың даусын есіте алмайсың

Бауларға кірсең сағынбай.
Сағынбай барсаң таулар да сенің алдыңнан
шықпас асқақатап,
Ойлауың мүмкін дүниені мынау кеткен екен деп
тас қаптап...

«Космонавт монологы» деп аталатын лирикалық поэмасында шағын лирикадағы табысын эпикалық шығарма жазуда сынап көрді. Космонавт монологымен берілген «Ұшарда», «Көтерілу», «Көк төсінде», «Қиырда», «Оралу» атты бөлімдер жинала келіп поэманың тұтастығына қызмет етеді. Айға көтерілген ұшқыштың Жер туралы монологынан оның туған жерге деген отаншылдық рухын көруге болады. Жер бетінде болаған алапаттар мен қасіреттер нәзік жүректі ақынның жан-дүниесін астан-кестен етеді. Сондықтан да ол Жер – ананы былайша жырға қосты:

Мен – Жермін арман толы аңқылдаған,
Мен – Жермін мың сөніп, мың жарқылдаған.

Мен – Жермін бармағы бал, бауыры – қан,
Қасірет сорғалаған сауырынан.
Сан рет шөгіп қайта түрегелген

Уақыттың ала сапыран дауылынан...

«Елеуреп сан ояндым шырт ұйқымнан Қара Жер күңіренгенде оқтын-оқтын», «Күнәсіз даңқты өмірлер кісенделген Дәл қазір көз алдымда ол да менің», «Сан рет бездірдік қой қонған бақты Бауырмал жүректерге тізгін салып», «Тірнектеп жиғанымды аш көдікпен Қанқұмар талай ғасыр тонап алған» дейтін лирикалық кейіпкер тыныштықты бұзушыларға лағнет айтады. Ол адам қолымен жасалған зұлымдықтар мен қасіреттердің Жер – ананың төсін қанға бояғанын кешіре алмайды. Сондықтан да Айға ұшып, Жерге қайта қонаған лирикалық кейіпкер: «Адамзат тыныштығын қорғау үшін, Ғаламның бұзып келем тыныштығын!» деген түйін жасайды. Жұбайы Үрнисаның айтуына қарағанда жазғанының бәрін жатқа айтатын ақынның дүние салардан екі-үш ай бұрын жазған 174 жолдан тұратын поэмасы қағазға түспей қалған [2: 38]. «Сенің ойыңша, бұл қазір пайда болғандай көрініп тұр ғой. Мен оны толғатқалы қашан!», – деген ақын алдындағы жинақтардың шығуын күтіп жүріп, келесі жинақтарға енетін жырларын тек жатқа айтып жүрген тәрізді. Бұл әрине өкінішті.

Оның «Ақерке Жайық», «Жаңғырған Маңғыстау», «Қазақстан», «Сені ойладым», «Мені ойла», «Ақ қайыңдар», «Бір тойым бар», т.б. өлеңдеріне жазылған әндерді ән сүйер қауым сүйіп тыңдап келеді. Көзінің тірісінде «атан жілікті атақты ақын» атанған Төлеген ақынның классикалық туындысының бірі – «Бір тойым бар» өлеңі [3: 45].

Бір тойым болатыны сөзсіз менің,
Дәл қай күні екенін айта алмаймын.
Бірақ... бірақ...
Ешкімді де билетпей қайтармаймын...

Мен сөйтіп бар шаңнан бір сілкінемін,
Мен сөйтіп рақаттанып бір күлемін.
Кім білсін талай түнгі тілегім ед,
Мәңгілік тарқамауы да мүмкін оның,

– деген ақынның өзі айтқандай оның тойы мәңгілік болды. Жыр сүйер қазақ оны той гимні тәрізді жатқа айтып, «Бір тойым бар» өлеңінсіз бір қазақ той жасамайтын дәрежеге жетті.

Қорыта айтқанда, қазақ поэзиясына жасампаздық рухпен келген ақынның жыр өлшемдері де өзгеше. 2 буыннан бастап 3, 6, 8, 13, 18, 15, 17 сынды әртүрлі буындармен төгіп-төгіп алатын ақын лирикасын әуезді әуенге құра білді. Үйлесімді екпінге құрылған неше түрлі буынмен жазылған өлеңдерінен басы артық бунақ та шумақ та кездеспейді. Өлеңдерінің басынан аяғына, аяғынан басына қарай бір деммен оқылатындығы ақынның өзі алғашында жатқа айтатындығынан, екпінге, әуезге құра білгендігінен болса керек. Қазақ, қарқалпақ, өзбек халқына ортақ Төлеген Айбергенов – қазақ поэзиясына жаңа мазмұн, жаңа түр, жаңа ырғақ, жаңа леп алып келген жаңашыл ақын.

Әдебиеттер:

- Айбергенов Т. Бір тойым бар: Өлеңдер. Құраст.: С.Т.Айбергенова. – Алматы: Атамұра, 2003. – 208 б.
- Айбергенова С. Тоғысқан тағдырлар: Көркем әдебиет. Мемуар. – Алматы: Аннұр Сапа баспасы, 2020. – 264 б.
- Айбергенов Т. Аруана – бауыр дүние: Өлеңдер. – Алматы: Атамұра, 2003. – 208 б.

ТҮРІК ХАЛЫҚТАРЫ ЛИРИКАСЫНДАҒЫ ТҮРІКШІЛДІКТІ ЖЫРЛАУДАҒЫ МЕТАФОРАЛЫҚ ОЙ САБАҚТАСТЫҒЫ

Ислам Досбол Амангелдіұлы

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық

қазақ-түрік университеті «Қазақ филологиясы» кафедрасы

оқытушысы, ф.ғ.к., қауымдастық профессоры, ҚР Жазушылар Одағы мүшесі.

Студенттер: ақын Д.Тілеухан, ақын Т.Батыс

Түркі халықтары поэзиясының әмбебап сипатының ішінде біз ерекше тоқтала кететін поэзия – татар поэзиясы болмақ. Біздің тілімізге тиек еткелі отырған XX ғасырдың соңы – ХХІ ғасырдың басындағы ақындардың ұлттық мәселелерге көзқарасы, халықтың ділін, болмысын, тілін сақтаудағы жанкештілігі үлкен тақырып. XX ғасырдың соңғы ширегіндегі шығармалар дәуір өзгерісіне байланысты мазмұн мен мағына, форма мен түр жағынан да жаңарып, байып отырды. Осы кезең жөнінде сөз еткенде ең жарқын есім саналатын Ркайль Зайдулланы атап өтпеу мүмкін емес. Ол жоғарыда аталған ақындардан өлеңіндегі көркемдік бітімімен де, қайраткерлік тұлғасымен де ерекшеленіп тұрды. Алдымен ақынның өмір белестеріне көз жүгіртсек, ақын 1962 жылы 23 қаңтарда Чуваш АССР Комсомольский ауданы Чичкапы ауылында дүниеге келген. 1984 жылы Қазан университетін бітірген. 1985–1987 жж «Яш Ленинчий» газетінің тілшісі боп, 1987-1989 жж. - «Татарстан Яшляре» газетінде. 1989 жылдан «Идел» журналының редакторы қызметін атқарды. 2010 жылдан - Татарстан Республикасы Жазушылар одағының әдеби кеңесшісі. 2019 жылдан - Татарстан

Республикасы Мемлекеттік кеңесінің депутаты. Ақын шығармашылығы 1970 жылдардың аяғында басталды. «Қояшлы күзлер» («Шұғылалы көздер», 1984) атты алғашқы жыр жинағы жарыққа шықты. М.Жәлел атындағы Татар комсомолы сыйлығының (1990) және Ғ.Тоқай атындағы Татарстан Республикасының Мемлекеттік сыйлығының лауреаты (2010). Өлеңдеріне азаматтық, айшықты бейнелер шебер кестелеген ақынның прозалық шығармалары «Ил» («Ел», 2000) жинағына енген. Драматургия саласында да қалам тербеген Ркайль Зайдулланың пьесасын 2001 жылы Татар академиялық театры көрерменге ұсынды. «Саташкан Сандугач» («Адасқан бұлбұл») пьесасында автор қазіргі өмірдің қайшылықтарын көрсетіп, шынайы әрі жалған құндылықтар мәселесін көтереді. Азаматтық, ақындық кредосы ешкімге ұқсаматын, қалам сілтесі бөлек ақынның өлеңдеріндегі өзгеше сарын да оқырманға ой салады. Қазіргі таңда татар халқы сүйіп оқитын оның поэзиясы түркілерге ортақ өлең дәстүрін жаңғыртты. Ең бірінші байлық ретінде саналған қасиетті тіл арқылы түркі жұртының ақындары қай ғасырда да халықтың көзін ашып, көкірегін оятуға тырысқаны белгілі. Ақынның өлеңдерінен татар халқының болашағына деген үлкен уайымды, жанашырлықты аңғаруға болады. Сонау қиын-қыстау, аумалы-төкпелі заманда да өлеңдеріндегі азаматтық пафосы айқын естілген ақынның «*Қуан сен, татар болып туғаныңа*» атты өлеңі:

*Қуан сен, татар болып туғаныңа,
Тынбастан тілің сайрап тұрғанына.
Мақтан ет, ата-бабаң енішілеген
Еркіндік саған мирас болғанына!*

*О, сенсіз бұл бақытты бағалар кім?
Ішінен аман өткен сан алаудың,
Бір ауыз өтіріксіз өнегесін
Жазып ал жүрегіңе бабалардың.*

*Кірішіксіз адалдықтан бақ табатын,
Мақтан ет, арулардың асқақ атын.
Қастерле әжселердің мейірімін,
Қонағын қабақ шытпай қарсы алатын.*

*Тартса да қай мекенге осы ғұмыр,
Тисе де қай сұмдықтың кесірі бір.
Ерен күштің иесі сенсің, досым,*

Себебі сен – татарсың, осыны біл! – дейді **(ауд Д.Тлеухан)** [1.56]. Түркі бабалардан қалған найзағай намыс пен батыр болмысты бүгінгі ұрпаққа

аманаттау сөз секілді естілестін өлеңнің қай тармағын алсаңыз да денеңізді шымырлататын қуат бар. Ақын қорғасындай ойларымен жан-дүниені мазасыз күйге ұшыратады. Осы тұрғыдан келгенде бойындағы білім мен талантты халқының намысын жыртуға жұмсаған Ркайль Зайдулланың лирикалық өлеңдері дүниетанымдық қыры бойынша қазақтың біршама айтулы ақындарының поэзиясымен сырлас, рухтас боп келеді. Түркі халықтарында «Отан», «Туған жер» ұғымдарының өмірқазыққа тең жұмақ мекен екені белгілі. Көшпенділердің дүниетанымында, өмір сүру салтында басты орын алатын осы ұғымдар ақындардың шығармашылығында ең көп кездесетін мысал деуге болады. Қазақтың ардакүрең ақыны Ғалым Жайлыбайдың «Қазақстан» өлеңінде:

*Жырсың ғалам,
ғаламат нұрсың далам,
Етек-жеңін қаусырып
қусырмаған.
...Қазақстан, қарғам-ай,
әнім едің – қанатында аққудың сусылдаған.
Мөлдір тамшы ілінген бүрінде емен,
Көкжиекке көз салсам Күнін көрем.
...Қазақстан!
қастерлі күйім Менің –*

Тұяғында дүлдүлдің дүбірлеген... – деп келетін ғаламат сурет бар. Осы өлеңдегі «дала», «нұр», «тұлпар», «мөлдір тамшы» секілді сөздер Рқайль ақынның «Мен туған жер – жел мен суы ерек маң» өлеңіндегі образдармен тамырлас, мәнді теңеулер.

*Мен туған жер – жел мен суы ерек маң,
Күншығыстан атады онда бөлек таң.
Соны ойласам жаным мәңгі жылиды,
Басқа жандар қайдан ұқсын бұ күйді?*

Мен туған жер – жел мен суы ерек маң,

*Мөлдір бұлақ маңайынан татып дәм, -
Безінем бе балдай мынау бақыттан?*

Жер тарпыған арғымаққа мінемін,

Асаулықтың ақ түймесін азытқан... (ауд Д.Тлеухан) [1.56].

Рқайль мінезінің басты ерекшелігі – ұлттың табиғи болмысын шынайы жеткізетін адалдығында. Буырқанған ішкі күшін бас-аяғы бес шумақ өлеңге еркін, көркем түсіреді. Риторикалық сауалдарға иек артқан мына өлеңнің өне бойынан тек Рқайльдың ғана емес, әрбір туған жерін сағынған жанның санасындағы сауалдар жарыққа шыққан. «Басқа жандар қайдан ұқсын бұ күйді?», «Безінем бе балдай мынау бақыттан?» секілді аңқау сауалдар арқылы ақын оқырманға ой тастап, тәтті сезімдер арқылы туған жердің табиғатын, қадір-қасиетін танытады.

Жоғарыда келтірілген өлеңнің мына бір шумағы қазақтың дархан да дана көңіліндегі күрсініс пен аяулы мұң, асыл аңсарды дөп басатын егіз сезім десек артығы жоқ.

Мен туған жер – жел мен суы ерек маң –

Сол ғой мені ынтық қылған өлеңге,

Жүрегімде жатыр ізі тереңде!

Сен не деген қатал едің, мөлдір мұң,

Бебеулейтін туған жерім дегенде! (ауд Д.Тлеухан) [1.56].

Өлеңдегі «Туған жер» сөзі әрбір шумаққа экспрессивті, эмоционалды реңк беріп тұрғанын байқаймыз. Жалпы алғанда күллі түркі әдебиетінің сан ғасырлық өлең тарихында отанын, атамекенін жырлаған ақын өлеңдеріндегі дәстүрлі сарын осындай болса керек. Сартап сағынышқа көміліп, еркіндікке еміренген бауырмал, тағдырлас ақынның арзу, арманын сіз де өз жаныңыздың күбіріндей қапысыз ұғатыны анық. Әйгілі Қазтуған жыраудың «Қайран да менің Еділім» деп еңсесі түскен шақта да осындай аңсарлы әрі аянышты хәл көз алдымызға келді емес пе? Ал Р.Зайдулланың өлеңі – кеудесіңе ұлы сағынышын арқалаған перзенттің туған жерге келіп ащы өксігін, зор сағынышын, өткенге

орала алмайтын өкінішін, бастан кешкен тәтті естеліктерін жеткізген маржан жыр. Мұнда тек ақынның ғана емес, өскен жерінің бар бақытын татқан талай қара көздің наласы жатыр.

XX ғасырдың соңғы ширегінде әдебиет майданына қосылып, күллі татар ұлтының әдебиетіне жаңа бояу қосқан ақын өлеңдерінде жалаң, жалған сезімдердің жоқтығын ақынның рухты, шабытты өлеңдерінен оқып, тағы да көз жеткізуге болады.

Ркайль поэзиясының идеялық байлығы мен тақырыптық мазмұнына әдебиеттанушы ғалымдар тарапынан жазылған еңбектерді интернеттен байқамадық. Алайда, ақын туралы сонау 2008 жылы жазушы, сыншы Г. Зайнуллинаның «Азат рухтың алдаспаны» атты әдеби мақаласы жарияланған. Сол мақалада сыншы былай дейді:

«1984 жылы Қазан қаласында Ркайыл Зайдулланың «Қояшлы күзлар» («Шұғылалы көздер») атты тұңғыш поэзиялық жинағы жарық көргенде татар поэзиясының аспанында жаңа бір жарық жұлдыз жанғаны бірден аңғарылды. Жас ақын өз ойын жалған даналық, өтірік құдіретті сөздердің көмегінсіз жеткізуге ұмтылды. Батыл ой әртүрлі поэтикалық форманы қажет ететінін тамаша түсініп, оқырманды жалықтыратын бірсарындылықтан аулақ болды. Уақыт өте келе Ркайыл Зайдулланың таланты сан қырлы екені белгілі болды. Ол – тамаша прозаик, айтулы драматург, мықты аудармашыға айналды.»(ауд Д.Тлеухан) [2].

Ақынның А.Блоктың «Да, мы скифы!» атты өлеңін эпиграф ретінде қолданған «Біз Түркіміз!» деген тамаша рухты, кең тынысты өлеңін оқырман биік бағалайды. Жырдағы:

Біз түркіміз!

Көк бөріміз абадан,

Тұлпарының жал-құйрығын тараған.

Жел мен жерді толқытатын өр рухым

Жыр парағын жазды бүгін жаңадан.

Біз түркіміз!

Жанарымыз жебе боп,

Қас дұшпанға жалын шашар себелеп,

Қара түнде қасқыр болып ұлимыз

Жанымызды шарпығанда өлең-от.

Біз түркіміз!

Жүз мың қылыш сермеген,

Жауға қарсы жауырынын бермеген.

Біз түркіміз!

Таңғажайып тарихын,

Күлтегіннің көк тасына зерлеген.

Татулыққа бұрған мәңгі ат басын,

Түркілерден тамырымыз тартқасын

Бірігіміз бір шаңырақ астына,

Қағып тұрып жаңа ғасыр қақпасын!(аударған Д.Тлеухан) деген отты сөздер айтқанымызды айқындайды[1.56]. «Бір өлеңі бір елдің мұрасындай» ақын қуатты ойларын әркез сұлу образдармен айшықтап, символдармен астарлаған.

«Ол сөздің астарында жанның азапты хәлі мен жүрек жігерінің сазы жатқанын біледі. Оның жырларында сөзді текке қорлайтын тармақ жоқ. Оның жаны намыс, ерлік, отан туралы күмбірлеп тұрады»

Еркіндікті аңсап қан төккен бабалардың, ортақ мүдде, бір бағытқа біріккен күллі түркі жұртының ерлігін екі ауыз сөзге сыйдырған ақын: *«Біз түркіміз! Жүз мың қылыш сермеген, Жауға қарсы жауырынын бермеген...»* - деп толғайды.

«Көк түріктер сарыны» атты ғаламат кітап жазып, «күн түбіне жортқан» Күлтегінді сан ғасырдан соң қайта сөйлеткен қазақ ақыны Темірхан Медетбек те түркілік рухты:

Қара жыныс бөктері

жота, қырға шығып бір —

ай астында Көк бөрі

айға қарап ұлып тұр — деп жарасын жалап жазар көкбөрі кейпінде береді. Бұл қазақ пен татар ақынының ішкі үндестігінен түркі рухының жаңа заманда жарыққа шыққан жарқын үлгісі. Аңдасақ, екі жырда да алапаты асқан айбын бар. Екі жырдың да ешқандай әсірелеусіз, шынайы шыққанын ойлы оқырман дөп басады.

Қазақтың ақиығы М.Мақатаевтың ақындық туралы айтқан дана сөздерінде:

«...Ақын жүрегінің жауы да, жанашыры да — өзі. Ақын өз жүрегін, жүрегінің сезімін зерттей отырып, соларды адамдық биік парасатқа бағыштай білгенде ғана оның үні халықтық үнмен, азаматтық үнмен тоғыспақ. Сонда барып, ақындық «мен» халықтық «менге» ұласпақ» - деген еді. Жоғарыда аталған өлеңдегі ақын болмысынан барша түркі жұртының алдаспандай жарқыраған бейнесін байқаймыз. Бұл ақындық шеберлік пен азаматтық қуаттың тоғысқан нүктесі. Рқайл өз атынан ғана емес, барша түркі даласының атынан алпауыт сөздер айтып тұрғандай күй кешеміз. Түркілерге тән далалық кеңдік және ұлттық мінез дарыған ақын қалам күдіретін пайдаланып Еркіндік, Түркілік болмыс секілді сұлу ұғымдарды татар жұртының жүрегіне жеткізе жырлайды.

Ақынның асқан құлшыныс пен құштарлықтан туған пафосты өлеңдерін де,

куатты сезім мен терең шабытты лирикаға ұштастырған сыршыл жырларын да жоғарыда мысалға алған едік. Ой мен образды айқындауда заман бейнесінің көрінісін басқа да өлеңдермен бедерлеуге болатынын байқататын Р.Зайдулланың тағы бір өлеңі «Керуен» деп аталады. Өлеңнің өн бойынан бұрын кезіктірген алып ұшқан сезімдер де, күйреуік көңіл күй де, отты қарқын да сезілмейді. «Керуен» өлеңі — ақынның символистік мәнерде

жазған жыры. Шығыс шайырлары шығармаларында пәлсапалық ойларды беруде маңызды рөл атқарған символдарды сөйлету барлық ақыннан табыла бермейтін тәсіл. Өлеңдегі негізгі образ — бірінен соң бірі көшкен сансыз керуен мен дұғасынан жаңылмайтын дәруіш. Ақынның өлеңінің арқауы — азат заман мен еркіндікті жоқтау. Өлеңдегі керуен — замана бейнесі. Жаңа керуен жылжыған сайын ескі мұңдары тереңдейтін Дәруіш образы барлық бодандыққа түскен түркі халықтарының хәлін, шарасыз күйін еске салады. Осылайша ақын еркіндік пен азаттыққа деген аңсарын ойлы оқырманға жұмбақтап жеткізеді. Жырдағы Дәруіш бейнесінде келетін түркілік болмыстың тағы бір қыры — жылтыр дүниеден безініп, көркем биіктікке жетелейтін жаңа тип Түркілердің тектілігін Дәруіштік образға теңестіру, әспеттеудің нәтижесі. *«Дервиш қана құтқаруға дайын тұр»* дейді. Жасырын ойды жеткізудің тамаша үлгісі. *«Жал-жал құмнан жаңғырады жаңа әуен»* деген тармақта да табиғат құбылысы заман бейнесімен сәтті байланысады.

Өлеңнің ойөзегіне боп тұрған соңғы шумаққа үңілсек:

...Жаңа керуен жолға шықты мол күндік,

Қайдан оны бөгеп тұра аларсыз?

(Бостандық боп көрінгенде сол құлдық)

Тек Дәруіш алақанын аялы

Көз жасымен суарады амалсыз...(аударған Д.Тлеухан) [1.56].

Ақын Кеңес заманынан бері кералаң күйді өткеріп, азаттықты арман етіп келе жатқан Татар жұртының «жаңа керуенін» бөгей алмайтынына қапалы. Себебі, «құлдықтағы құрбақаға аспан теңгедей-ақ» деген мәтел бар. Халқының көкірегіне жаңа ой салуға жанталасқан ақын осыны меңзесе керек. Сүйегімізге сіңген жауынгерлік рух пен ақсүйектікті, Күлтегіндерден жеткен кемеңгер болмысты болашақ ұрпаққа өсиет, өнеге ретінде жеткізуді мақсат еткен десек артық емес. Құлдықтың қамыты қалыңдаған сайын ой да азаттығынан айрылып, бодандықтағы өмірдің өзі бостандық секілді көрінуі бүтін ұлттық трагедиясы! «Егемендік – ең алдымен сананың егемендігі, ментальды құбылыс» (Т.Әсемқұлов) болғандықтан, өлеңдегі өзек осында жатыр [3].

Түркішілдік жырлардың басында тұратын Қазақ хылықымен етене өскен бауырлас Қырғыз елінің алар орны бөлек. Түрік халықтарының бүгінгі жас

ұрпақтарына ата-бабаларының ертедегі өмір ағысында қалыптасқан рухани тұтастығын танытатын әрі бәріне ортақ рухани қазынасы болғандықтан, оны нақтылы дерек көздерімен таныту үшін Түрік халықтары поэзиясының ішінен Қырғыз поэзиясына арнайы тоқталып өтпекпіз. Түркішілдік жырлар - Түркі тілдес халықтың барлығына ортақ рухты, көркем поэзия. Арғы бабамыз Сақ, Ғұндардан бастап, Көк түрік қағанаты күні бертінге дейін тарихымызды іздеу барысында іргемізді жақындатпаса алыстатпайтын үлкен дәнекер күш болатын.

Қожакелді Күлтегін – 1960 жылы ақпанның 18 күні Қарақұлжа районындағы Көгарт қыстағында дүниеге келген. 1983 жылы Қырғыз мемлекеттік университетінің журналистика бөлімін бітіріп, 1993 жылы Москвадағы Максим Горький атындағы әдебиет институтының екі жылдық жоғары әдеби курсына тәмамдаған. «Қырғызстан», «Әдебиет» басылымдарының редакторы, мемлекеттік «Еркін тау» газетінің бірінші орынбасары. [4]

Ақын бүгінгі Қырғызстанды жырлайды:

Қырғызстан -

Қызыл жүзі іңірдің.

Айғай шуға түстің талай, суындың...

Аңқылдаса саясатшы, ісініп,

Алқымына келед қазір тығылғың.

Өзге оймен жетіп жаңа басқышқа,

Желөкпелер жасын төгіп жастыққа.

Қырғызстан!

Тілім тілім бөлініп,

Қайрап тұрсың қылышыңды қастыққа.

Сен сенетін басшыларда ар қайда?!

Шектен асты, жете алмады шалғайға.

Қайран елді атқан кезде Ақ үйден

Қанды сұрттің, дағы қалды маңдайда...

Қырғызстан, ойға-қырға жанастың,

Орыс, Қазақ жерлеріне талассың.

Ееее! Келесің, көшелерін сыпырып,

Көкке ұсынған қолыменен Манастың.

Қайран елді жыққанменен пайдаға,
Екіжүзді өрге баспас қайда да.
Қажеті не? Қырғызстан, шынымен,
Қараңғыда қарағаннан айнаға.

Гүлімсің сен Қырғызстан, гүліңмін,
Жырымсың сен, мен де сенің жырыңмын.
Қырғызстан, қиналдым-ай шынымен,
Қызыл шоғы сияқтанып шылымның.

Қызыл шоғы сияқтанып шылымның... [5.20](Ауд Т. Батыс)

Айыр қалпақты қырғыз халқының тәуелсіздікті аңсаған аңсарлы сағынышы Қазақ халқының еркіндікті аңсауымен егіз тұратын ұғым еді. Жоғарыдағы өлең жолдары Қырғыз ақыны Қожагелді Күлтегіннің тәуелсіздік алғаннан кейінгі туындаған еліне, Қырғызстанға арналған азаматтық ұстанымдағы жыр шумақтары. Арыстандай ақырған Ресей империясы құлағаннан кейін 15 мемлекет егемендік алса да, ағайынды қырғыз және қазақ халқының шешілмеген дау дамайлары әлі де көп еді. Соның жарқын үлгісінің бірі тәуелсіздікті нығайту, мәйгілік ел тақырыбы. Билік басындағылардың шіріктесуінен небір озбырлықтарға барған зұлымдардың қылған қиянаты аз кем дүниемен шектелмеді. «Қазаннан қақпақ кетсе, иттен ұят кетедінің» кебін киген билік басындағылар, әр түрлі лауазымдағы мемлекеттік қызметшілер, депутаттар халыққа адал қызмет жасаудың орнына, қарапайым жұртшылықтың тапқан-таянғанын өз тамақ асындай шелектеп қылғуды ғадет қылды. Бұл нәубет Қазақ Қырғыз топырағына келген, тел өскен халықтың басына туған ортақ мәселе еді. Осындай елдіктің ақ туын желбіретер тұста шығармашылық қауым, ақындар, жазушылар ортаға шығып, елдің мұң мұқтажын, қабырғасы қайысқан қаймана халықтың сойылын соғып алуан түрлі шығармаларын дүниеге әкелді. Өздерін әжуалаған, тоғышарлардың тоқмейілсуін, халықпен санаспайтынын қатты сынап жазған дүниелерді әрине билік басындағылар басып жаныштап отырды. Бірақ, осындай ақиқатты арқау еткен, шындықтың шырағданы болған авторлардың шығармасы уақыт өткен сайын өміршең болатын еді. Айталық, солардың бірі Түркияда өмір сүріп жатқан Өзбек ақыны Мұхаммед Салых. И.Каримовтың тұсында Өзбекстан билігі жүйесіне қарсылығын айшықты ойларымен, көркем туындыларымен, ақиқатшыл, өршіл мінезімен көрсеткен Салых жоғарыдағы дүмшелерге жақпайтыны айдан анық еді. Еріксіз жер аударуға мәжбүр болып Түркияға көшті. Бірақ, «Тыныштық бар елімде, соғыстан да хауыпты» деп жырлаған айбоз ақынның өлеңдері бүкіл түркі елдеріне мәшһүр болып, атағын аспандатты. Ал, енді қазақ даласына оралсақ, отар елден отау болып енді шыққанда өз жеке мүддесін ел мүддесінен биік қоятын можантопайлар тәуелсіздікті нығайту емес өз жерік асын қандырудың қамында жүрді. Сондай аласапыран кезде Мұқтар Шаханов сынды Махамбетшіл ақындар Желтоқсанда сөйлеген өр, асқақ мінезінен қайтпай өлеңіне де шындықты арқау етті. «Бір берілсең қатты беріледі екенсің, Қазақстан секілді» деп Есенғали Раушановтар дүниеден өтті. «Шығар дем шыбыныңды шырқыратып, шындықтың шырағданын сөндіретін» деп шырылдаған Иранғайып әлі де ортамызда. Басқа да үйіп төгіп біраз ақындардың шығармасынан мысал келтіруге болады, бірақ, шындыққа мойын бұратын ақиқатшыл ақын жазушылардың алар бағасы ертеңгі күннің еншісінде. Сайып келгенде Қожагелді Күлтегіннің жоғарыдағы өлеңі сол ақындардың иіні сияқты тәуелсіздіктің қымбаттығын, соны ардақтау керектігін, о жар қылықтардан аулақ болуын аңсап жазған және Қырғызстан

төңірегіндегі үнемі туындап отыратын шешілмеген мәселелерді қозғайды. Мысал келтірер болсақ:

Қырғызыстан, ойға-қырға жанастың,
Орыс, Қазақ жерлеріне талассың.
Еееһ! Келесің, көшелерін сыпырып,
Көкке ұсынған қолыменен Манастың [5.21].

Осы жыр шумақтарынан Қырғыз халқының тарихынан сыр шертетін және бүгінгі күннің де мәселесін қозғайтын ойларды байқаймыз.

Қожагелді Күлтегіннің «Сыпырғы өмір», «Басқа скрипка» поэмалары, «Құрманбек» сияқты дастаны эпикалық қуатының мол екенін аңғартады. Ақын көп жылдардан бері көркем аудармамен айналысып келеді. Бұл оның тағы бір ерекшелігі. Орыс ақындарынан Сергей Есенин, Евгений Евтушенконы және қазақ ақындарынан Мағжан Жұмабаев, Мұқтар Шақанов, Мұқағали Мақатаев, Темірқан Медетбекұлының шығармаларын аударған.

Қырғыз жыршылар поэзиясының тарихына қарап тұрсақ, ата тегі, өмір сүрген мекені, ауыз жүзінде тарауы ерекше айтылып жүретін сұрапыл ақынның бірі Қатаған. Қатаған демекші, бұл ақынның есімі Қырғыз, Қазақтарға бірдей белгілі. Қазақ халқында «Үлкен ақын Қатаған, Қоңыр бөрі асында бес жүз жылқы матаған» деген сөз бар. Фольклорлық материалдар ақынның жасап өткен мекені жайында әртүрлі хабар береді. Қазіргі Қырғыз поэзиясының жарқын өкілдерінің бірі Қожагелді Күлтегін Қатағанның мектебінен шыққан мықты ақындардың бірі. [6. 103]

Қырғыз фольклоры мен заманауи поэзияны сабақтастырып жазған Қожагелді Күлтегіннің «Қорқу» деген ғаламат өлеңіне деп қойсақ:

*Я не могу долго жить с людьми.
Мне требуется хоть немного
одинокества, частица вечности.
Альбер Камю*

Шаршадым, шаршадым мен бар адамнан,
Желге ұшқан жапырақ ем, жаңа қонған.
Күлімсіреп көңлімді көтермегін,
Мен кеткенмін, мен өлгем, жараланғам.

Күндердің бірі жылы, бірі мұңлы,
Өткен кеш айқындайды күдігімді.
Ұялып жерді тіктеп, бас көтерсем,
Қайтадан қанатармын мұрынымды.

Ауасыз құшағың да білінбейді,
Айтқан ақыл жүректі тілімдейді.
Мендік арман – сендегі киген киім,

Базарда менмұндалап күлімдейді.

Ұмытып күнде сүрген таныс жайды,
Әрнеге жетелейді ғарыш қайғым.
Өз – өзімді таба алмай талай түнде,
Әр қадам басқан сайын алыстаймын.

Шаршадым!
Шөл далада мөлдіредім,
Жапан тауда қаңғырдым, тоңды демім.
Табиғатты сүю қандай ерлік болса,
Адамнан қорқу қандай қорлық еді...

Қашамын жүрек мұңлық, ақыл кенен,
Өлім жайлы болар ма ақырғы өлең.
Өзімнен ары қашып, бері қашып,
Тілдесем ішімдегі батырменен...(Ауд Т. Батыс)

Шығыс шайырларынан, қала берді кешегі әлем әдебиетінің мәйегі болған батыс елдерінің соңғы ғасырда өзекті тақырыбына айналған «адамның өзін өзі іздеуі, дүниенің мәнсіздігі, сүріп жатқан өміріміздің мағынасыздығы» бәрі-бәрі өлеңде толық қамтылған. Адам жанының емсіз дерті, жүрекке, ақылға да бағынбайтын бейсаналы құбылыс. Ешқандай дүние сипаттап бере алмайтын еркіндік.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- Татар поэзиясе антологиясе: 2 томда. Казан, 1992.
- Г.Зайнуллина. Здоровье мятежного духа
<https://rt-online.ru/p-rubr-kult-35496/>
- Т.Әсемқұлов. «Талғам – эстетикалық ар-ұят»
https://adebiportal.kz/kz/news/view/talasbek_asemkulov_talgam_estetikalik_aruyat_14248
- М.Мырзахметұлы, М.Акар, И.Жеменей, Ә.Дәулетхан, Д.Қыдырәлі. Хрестоматия. Түрік халықтары әдебиетінің тарихы. Түркістан: «Тұран баспасы», 2005 Қожагелді Күлтегін жырлары <https://kmborboru.su/2010/02/17/kozhogeldi-kultegin/>
- Батма Кебекова. Кыргыз эл ырчыларынын тарыхынын очерки_ «Кызылсуу кыргыз басмасы» 2014.

ӘОЖ. 82.315.047

АБАЙТАНУ ҒЫЛЫМЫ ЖӘНЕ ӘДЕБИ ОРТА МӘСЕЛЕСІ

Пертаева Эльмира Құлибайқызы
Халықаралық Тараз инновациялық институтының
доценті, ф.ғ.к.Қазақстан Республикасы, Тараз қ.
Баешова Балзия Шегетайқызы
Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік
университетінің доценті, ф.ғ.к.,
Қазақстан Республикасы, Түркістан қ.

Аңдатпа. Мақалада Абайтану ғылымының қалыптасуы және әдеби орта мәселесі қарастырылған.

Кілтті сөздер: Абайтану тарихы, әдеби орта, ақындық мектеп, дәстүр жалғастығы.

Аннотация. В статье рассматривается проблема становления науки об Абаеведении и литературной среды.

Ключевые слова: История абаеведения, литературная среда, поэтическая школа, продолжение традиций.

Annotation. The article deals with the problem of the formation of the science of Abai studies and the literary environment.

Keywords: History of Abai studies, literary environment, poetry school, continuation of traditions.

Кеңестік идеологияның салдарынан абайтану ғылымында еріксіз назардан тыс қалып, тіпті күшпен басылып, еркін зерттелу мүмкіндігінен айырылған сала Абайдың ортасы десек, «социалистік» қоғамда ақынды өз ортасынан, әдеби айналасынан ажыратып алу мақсатты түрде іске асырылады. Алдымен, Абайдың өзі «шынжыр балақ, шұбар төс» Құнанбай баласы болғаны үшін ғана кеңестік жүйеге құрылған әдебиетке жақпады. Абай поэзиясының қуатына солақай сынның қауқары келмегендіктен, ендігі кезекте ақынның өз басы емес, оның айналасы, әдеби ортасы сын тезіне алынды.

Абайдың заманына асып туған кемелдігі ең алдымен, әкенің қаны, ананың сүтімен бойға дарыған құт, туған топырақтың қасиетінен. Екінші, тал

бесіктен әженің әлдіімен, атаның әлқиссасымен жадыға жатталған қазақтың асыл сөзі, домбыраның күйі, қобыздың үнімен жүрекке тұнған төл өнер «қазақта қара сөзге дес бермеген» Абайды ақын етіп қалыптастырды. Кезінде М.Әуезов атап көрсететін Абайдың алған қорының ішіндегі ең молы–қазақтың халық әдебиеті екендігін ескерсек, осы бір сала заманның қақпақылына түсіп, абайтанудың ең бір осал тартып жатқан тұсы боп қалды.

Көп уақыт қапаста жатқан шәкірттер тәуелсіздіктің алдында ғана ақталып, шаңырағы шайқалған Абай мектебі енді ғана еңсесін түзей бастады. Абайдың айналасын құраған әдебиет өкілдері туралы біраз зерттеулер жазылды, ақын шәкірттердің шығармалары жинақ болып шықты десек, ендігі міндет–сол мұралардан әдеби орта тақырыбының өзегін іздеу.

Әр қаламгердің өзінің әдеби ортасын жеке-дара алып қарау, тану біржақты болмақ. Ақын немесе жазушы өз ортасында өсіп, содан сусындап, шыңдалып қана қоймай, біте қайнасып, сол қауымның өкілі ретінде ғұмыр кешеді. Рухани дүниесі толысқан шақтан бастап айналасында ықпалды болған тұлғалар өз әдеби ортасын қалыптастырды. Демек, белгілі бір әдебиет

өкілінің шығармашылық өсуіне ықпал еткен үрдістер және сол тұлғаның кемеліне келгеннен кейін өз айналасына, кейінгі буынға әсері деген мәселелер әдеби орта ұғымын тудырады.

Абайдың әдеби ортасы дегенде белгілі бір тұлғаның ақындық жолына өз әсерін тигізген, рухани жетілуіне темірқазық бағдар бола білген ақын-жырауларды, би-шешендерді, кейіннен нағыз ақындық кемеліне жеткен сөз зергерінің әдебиеттегі дәстүрін жалғастырған ақын шәкірттерін, оның мұрасын халыққа насихаттаған өнерпаз буынды айтамыз.

Әдеби орта ұғымын мейлінше кең тұрғыда алу да бар. Ол өлшемге салсақ, ақынға әсер еткен рухани қайнар көздерге ұласатын алғышарттарды, яғни, абайтанушы ғалымдар атап көрсететін ақынға әсер еткен шығыс, батыс және қазақтың төл әдебиеті сияқты рухани көздерді есепке аламыз. Осылайша әдеби ортаның құлашын кеңейтіп, ақын сусындаған әдеби дереккөздерге қатыстылығын ескерсек, Абайдың кітапханасы деген тақырыптың да әдеби ортамен бөлінбес бірлікте екенін аңғару қиын емес. Әдеби орта тек өзіне ықпал еткен ілгерідегі әдебиетпен ғана шектелмейді,

енді ақынның өзгеге бергеннәрі деген тұста қазақ әдебиетіндегі үлкен арна –Абайдың әдебиеттегі дәстүрі мәселесін қоса қамтиды. Шартты түрде осындай кең ауқымды қамтитын Абайдың әдеби ортамен біз өз ғылыми мақаламызда нақтылап, ақынның айналасы, яғни Абаймен тікелей қарым-қатынаста, әдеби байланыста болған аға буын, замандас сөз

зергерлері–ақын-жыраулар, би-шешендер және кейінгі ақынның тікелей тәрбиесін көрген ақын шәкірттерімен шектеп, шеңберлеп қарастыруды мақсат еттік.

Ақынға тікелей ықпал еткен, үлгі көрсеткен замандас аға буын ақындар, би-шешендер мен сол Абайдан үлгі алған ішінде ақыны бар, әншісі мен күйшісі бар өнерлі жастардан тұратын әдеби қауымды негізге ала отырып, М.Әуезов Абайдың айналасын, ақындық ортасын ақынның өзі алған нәрі және өзгеге берген нәрі деп екі салаға жіктейді [1, 196.]. Өзі алған нәрі дегенде, сөз иелерінің ішінде ақындардың орны айрықша. Атап айтқанда, Абай жасынан Бұқар жырау, Шортанбай жырларына қанып өссе, өзі жүзбе-жүз кездескен Дулат, Сабырбай, Жанак, Шөже, Балта, Байкөкше, Қуандық қыз, Бодау жырау, Мұрынбай жырау, Біржан сал сынды әдебиет өкілдерінің қай-қайсысысынан да оның ақындық өсу жолын бөліп қарауға болмайды.

Осы орайда академик С.Қирабаевтың пікірі орынды айтылған: «Абайдың ақындық жолы, ортасы күрделі болғаны белгілі, оның ақындығы да сол ортада, өз дәуірінің шындығына орай қалыптасты. Сондықтан, ақынның өзі туып өскен ортаның әдебиеттік үлгілерінен, қазақтың шешендік өнерінен, ақындар өнегесінен тыс тууы мүмкін емес. Қайта Абай осылардың бәрін жақсы білді, жанына азық етті. Ұлттық рухани байлығын бойына сіңіре отырып, кейін шығыс, батыс үлгілерін еркін меңгеру арқылы халықтық, жалпы адамзаттық ой-пікір деңгейіне көтерілді. Халықтық әдебиет сарындарын үлкен еуропалық үлгідегі ақындық жинақтаушылыққа (обобщение) ұластырды. Мұның өзі қазақ әдебиетінің Абай арқылы адамзат мәдениетінің көркемдік биігіне шығуын дәлелдейді» [2, 14 б.].

Екінші мәселе–ақынның өзгеге берген нәрі турасында. Бұл–Абайдың ақындық мектебі деген тақырыпқа жетелейді. Абайдың ақындық мектебі–оның кейінгі әдебиетке әкелген жаңашыл дәстүрлері мен сол әдеби үлгі-өрнектерді жалғастырып, дамытушы ізбасар ақындардың әдебиеттегі орнын айқындайтын, сол арқылы кемеңгердің тағлым беруші ұстаздық қырын танытатын қазақ әдебиетіндегі ерекше құбылыс. Бұл мәселені ақынның күнделікті қасында жүріп, тікелей тәрбиесін алушы, оның тапсырмасымен алуан тақырыпта шығармалар жазған айналасындағы шәкірттерді ғана бөліп алып, Абай мектебінің өкілдері деп қарастыру бар.

М.Әуезов: «Тегінде әдебиеттік мектеп мағынасы тарихтық басы ашық, даусыз, деректі көлемде алу да бар. Онда «шәкірт» деген белгілі ақынның қасында, қатарында жүріп күнделік байланыс арқылы тақырып, үлгі, ұстаздық, сын-өнеге алып жүрген ақындар тобын даусыз «мектеп» деп айтуға болады» [3, 118б.] – деп анықтама берген болатын. М.Әуезовтің жетекшілігімен өткен ғасырдың елуінші жылдары Қ.Мұхамедханұлы Абайдың ақын шәкірттері шығармашылығы бойынша кандидаттық диссертация қорғап, бұл тақырыпты ғылыми айналымға енгізді [4].

Ал, Абай дәстүрі–біз сөз етіп отырған ақындық мектепті де ішіне сыйғызып жіберетін кең ұғым. Абай дәстүрі оның қасында жүрген шәкірттерімен шектелмейді. Қазақ әдебиетіндегі Абайдан кейінгі көрнекті тұлғалардың барлығы дәстүр жалғастырушылар десек, С.Торайғыров, М.Жұмабаев, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, С.Сейфуллин, І.Жансүгіров, Б.Майлин сынды әдебиет қайраткерлері осы лектің алдыңғы толқыны ғана. Демек, кең мағынада алғанда дәстүр жалғастырушылардың бәрі дерлік Абайдың ақындық мектебінің өкілдері болып табылады. Алайда, Абайдың ақындық мектебі деген ұғымды нақтылап, оның маңайындағы ақын шәкірттерімен байланысын алып қарастырғанда, ақындық дәстүрден де басқа, ұстаз бен шәкірт арасындағы күнделікті қарым-қатынастардың нақтылы көріністері бой көрсетеді. Яғни, Абай поэзиясының кейінгіге әсер-ықпалы деген

мәселеден бөлек, Абайдың тікелей тәрбиесі, ұстаздық ұлағаты, тіпті оның маңайындағы избасар ақындарды өлең жазуға баулу, үйрету қарекеттері айқындалады.

Абайдың әдеби ортасы алғаш рет Абай шәкірттері Кәкітай, Көкбай, Тұрағұл, Әрхам естеліктерінде сөз болса, ғылыми тұрғыда М.Әуезовтің еңбектерін бұл тақырыпқа салынған алғашқы соқпақ деп білуіміз керек. М.Әуезовтің жетекшілігімен Қ.Мұхамедханұлы Абайдың ақын шәкірттерінің мұраларын зерттеу ісін қолға алса, Ә.Жиреншин өз еңбектерінде жалпы Абайдың әдеби ортасы жайында сөз қозғады. Қ.Жұбанов Абайдың алдындағы әдебиет және ақынның қазақ әдебиетіндегі жаңашылдық деңгейін ашып берсе, Қ.Жұмалиев қазақ поэзиясы мен Абай шығармаларының тілін салыстыра зерттеді. 1960 жылдары А.Нұрқатов, М.Бөжеевтер тарапынан Абайдың дәстүрі, Қ.Жұмалиев пен Ш.Сәтбаева Абай балалары – Ақылбай мен Мағауия мұраларын, Б.Кенжебаев Ә.Тәңірбергенұлы мұрасын зерттесе, сексенінші жылдары М.Мырзахметұлы М.Әуезов зерттеуіндегі Абайдың әдеби ортасы тақырыбының сипатын ашуға ден қойды. Абайдың әдеби ортасы тақырыбы Абайға қатысты, XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы әдеби үрдіске қатысты жазылған еңбектердің бірсыпырасында тікелей, кейде жанама түрде сөз болып отырғандығы белгілі. Атап айтатын болсақ, А.Байтұрсынов, Ә.Бөкейханов, М.Әуезов, С.Мұқанов, Ғ.Мүсірепов, М.Сильченко, Қ.Жұбанов, Қ.Жұмалиев, Е.Ысмайлов, Б.Кенжебаев, Қ.Өмірәлиев, З.Ахметов, М.Мырзахметұлы, Ғ.Есім, Ж.Ысмағұлов, Ш.Сәтбаева, Ә.Жиреншин, А.Нұрқатов, М.Бөжеев, Қ.Мұхамедханұлы, Т.Жұртбай, М.Мағауин, Б.Әбдіғазизұлы, Б.Байғалиев, Б.Сапаралы тағы басқа ғалымдар мен зерттеушілер Абайдың әдеби ортасының зерттелуіне өзіндік үлестерін қосты.

Жеке ақынның әдеби ортасын, тікелей әсер еткен рухани айналасын танып, біліп болмай, сол тұлға туралы толымды пікір айту мүмкін емес деген пікірді басшылыққа алсақ, Абайдың әдеби ортасы тақырыбы–абайтану ғылымында зерттелу жағынан кенжелеп, жатқан сала. Көп жылғы бодандық құрсауындағы Абай тұлғасы енді ғана өз биігінен көрініп, жаңа зерттеулерге бой ұсынып, абайтануға тың міндеттер артқанына да аз уақыт болған жоқ. Десек те, Абайды ұлттық таным тұрғысынан бағалап, оның кемеңгерлігіне толымды баға беру ондаған жылдардың еншісіне сыя қоймайды. Әсіресе, кеңестік кезеңде өз заманынан, ортасынан, тіпті ұлтынан бөлініп, жеке-дара қарастырылған Абай есімі қайта, қайыра қарастыра жаңа пайымдауларға зәру. Академик З.Ахметов айтқандай: «Абай творчествосының өз заманымен, сол кездегі қоғамдық өмірімен байланысын, сол кезде қандай зор танымдық, тәрбиелік міндет атқарғанын, сөз өнеріне не жаңалық әкелгенін толық түсінсек, сонда ғана біз оның кейінгі кезеңдерде, қазіргі заманда қоғамдық ой-сананың, әдебиеттің өркендеуіне қандай ықпал жасап келе жатқанын толық аңғара аламыз» [5, 386.].

Абайтану және Абайдың ортасы деген мәселелер тек бір-бірімен біте қайнасып жатқан дүниелер ғана емес, Абайды тану ең алдымен осы әдеби ортаның, нақтырақ айтсақ, сол ортаны құрайтын әдеби топ – Абайдың ақын шәкірттерінің еншісінде. Ең алғаш Абай шығармаларын елге таратушы, жинап, кітап етіп бастырушы, ақын туралы құнды деректер беруші Абайдың айналасындағы көзі ашық ақындар мен өнерлі жастардың абайтану ғылымының іргетасын қалауға қосқан үлесі орасан.

Абай туралы қанша көп айтылса, алда әлі де айтылар сөз одан да көп. Ұлы ақындар шығармашылығы ескірмейді, әр ұрпақ оны жаңадан оқып, өзінше түсінеді, өз пікірін айтады. Заман да жаңа міндеттер қояды.

Қорыта айтқанда, Абай өміріне, оның өмір сүрген ортасына, айналасына байланысты деректерді толықтыра беру, шығармаларының текстологиясын зерттеуді жалғастыру, әсіресе, прозалық шығармаларын әр түрлі нұсқалармен салыстыра қарау, Абай қолжазбасын іздестіру, оның стилі, мазмұны, ақынның дүниетанымы тұрғысынан толығырақ зерттеу, Абай мектебі мен оның ақындық дәстүрі жайлы жаңа еңбектер жасау, Абай реализмі мен оның шығармасы нәр алған бастаулар жайында жаңа сөз айту, Абайдың саяси-қоғамдық, тарихи, философиялық көзқарасы, қазақ әдеби тілін ұстартудағы рөлін кең ашу–алдағы күннің жалғаса беретін міндеттерінің қатарына жатады. Абай жайлы жаңа ұрпақтың жаңаша сөзі керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Әуезов М. Шығармаларының елу томдық жинағы. Т.10.–Алматы: Ғылым, 2003.–456б.
- 2 Қирабаев С. Абайтанудың кезектегі міндеттері туралы. / Кітапта: Абай және қазіргі заман: Зерттеулер жинағы.–Алматы: Ғылым, 1994.–336б.
- 3 Әуезов М. Абайтану дәрістерінің дерек көздері. –Алматы: Санат, 1997.–448 б.
- 4 Мұхамедханов Ғ. Абайдың ақындық мектебі. Канд. диссерт.–Алматы, 1950. – 185б.
- 5 Ахметов З. Абайтану және ғылыми зерттеу әдіс-тәсілдері. / Қазіргі Абайтанудың өзекті мәселелері. –Алматы: Ғылым, 2002.–274б.
- 6 Ысмағұлов Ж. Абай дәстүрі және оның XX ғасыр басындағы әдебиетте дамытылуы. / Кітапта: Қазақтың бас ақыны: Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. –Алматы: Дәуір, 2004.–120б.

ӘОЖ 82.09.

ҚАЗАҚ БАЛАЛАР ДАМАТУРГИЯСЫНЫҢ ДАМУЫ МЕН ҚАЛЫПТАСУЫ

БЕРКЕНОВА Р.А.

*Халықаралық Тараз инновациялық институтының доценті,
филология ғылымдарының кандидаты, Қазақстан Республикасы, Тараз қаласы.*

ҚАЗЖАНОВ ҒАЛЫМ ТӨЛЕГЕНҰЛЫ

*Абай Құнанбайұлы атындағы гимназиясының
қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі, п.ғ.м,
Қазақстан Республикасы, Нұр-сұлтан қаласы.*

Андатпа. Мақалада қазақ балалар драматургиясының дамуы мен қалыптасуы қарастырылған.

Кілтті сөздер. Жанр, тартыс, характер, балалар драматургиясы

Аннотация. В статье рассматривается развитие и становление казахской детской драматургии

Ключевые слова. Жанр, потасовка, характер, детская драматургия

Annotation. The article discusses the development and formation of Kazakh children's drama

Keywords. Genre, brawl, character, children's drama

Қазақ балалар әдебиетінің зерттелуі жағынан кенжелеп қалған бір саласы - балаларға арналған драмалық туындылар. Жалпы қазақ драматургиясының тууы, дамуы және

қалыптасуы дегенде, қазақ балалар драматургиясының өзіндік даму жолын, ерекшелігін сараптау қажеттілігі

туады. Қазақ балалар драматургиясының бастау көздерін іздегенде, қазақ ауыз әдебиеті үлгілеріне тірелеміз. Балаларға арналған сұрамақ, қаламақ, айтыс ойындар, мақал-мәтелдер, ертегілер мен аңыз әңгімелердің қазіргі балалар драматургиясының тууы мен қалыптасуына ықпал етті деуге негіз толық. Жаңа үрдіс бір күнде тумайды, ол ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрмен және ұрпақтан ұрпаққа берілетін рухани игіліктің негізінде дамиды. Ұлттық әдебиетіміздің рухани уызы - ауыз әдебиеті балалар драматургиясының да бастау көзі екені белгілі.

Қазақ балалар драматургиясын кенжелеп туды десек те, оның тууы мен дамуына бағдар жасай отырып, балаларға арналған драмалық туындылардың қазіргі кезде қазақ балалар әдебиетінің үлкен бір арнасы болып қалыптасқанына көз жеткіземіз. Жалпы қазақ балалар драматургиясы әлі де сарапталып, балалардың жас ерекшелігіне, шығарманың жанрлық сипатына, көркемдік тұрғыда жан-жақты қарастыруды қажет етеді.

Балалар әлемі-өзіндік ерекшеліктері мол, күрделі де қызықты әлем. Сол әлемге еркін еніп, небір нәзік сыр-сипаттарды сезімталдықпен танып, зерделілікпен зейін салу, зергерлікпен бейнелеу-қаламгерлер қауымы үшін үлкен сын. Одан өту үшін «Балалар жазушысы болып туу керек». Өйткені, балалардың ойлауында, дүниені тануы мен араласуында өзгеше сипат бар.

Ғасырлар бойы халық тұрмысымен біте қайнасып, ұлттық дәстүрді бойына сіңірген мақал-мәтелдер, халық өлеңдері, ертегілер, аңыз әңгімелер, айтыстар кейінгі қалыптасқан балалар драматургиясының ірге тасы деуге негіз толық. Өмірдің орнында тұрмайтыны сияқты, әдебиет те үнемі даму үстінде болатыны белгілі. Ізденіс үстінде ұлттық әдебиетті тірек ете отырып жаңа дәстүр игеріледі. Қазақ балалар драматургиясы өзінің даму жолында барлық сатылардан өтті. Халықтық үлгіде, ертегілік тақырыпта, балалар өмірінің шындығын көрсететін туындылар өміршең келді. Мәселен, ертегілік тақырыпта жазылған М.Ақынжановтың «Алтын сақа» пьесасын қай заманның балалары болса да қызыға тамашалар еді. Немесе, Б.Соқпақбаевтың аңыз әңгімелер желісінде құрылған пьесасы «Тапқыр Қожанасырды» алсақ, қашан да бала көңілінен орын алатын туындылар демекпіз. Тікелей бала өмірін, бала мінезі мен әрекетін суреттеуге арналған Е.Елубаевтың «Өжет», «Бір уыс бидай», Қ.Мұқышевтың «Аликтің әлегі», Б.Тәжібаевтың «Әй, Әнипа-ай», Ш.Құсайыновтың «Есірткен ерке», Б.Ысқақовтың «Түймедейден түйедей» және т.б. көптеген ақын-жазушылардың балаларға жазған туындыларын ерекше атауға болады. Балалар драматургиясының басты ерекшелігі бала жасын ескере отырып жазылуында. Осыған сәйкес олардың көлемінде шектеу болады. Мысалы, жаңа жыл мейрамына арналған ертегілік тақырыптағы О.Әубәкірдің «Жаңа жыл кешінде», «Қаскүнем қасқыр мен батыр қоян», А.Сатаевтың «Айға сапар», А.Ақпанбетұлының «Қайырымды қасқыр», «Ақсақ көжек», С.Әуелбаеваның «Оюхан мен Жоюхан» және т.б. көптеген пьесалар көлемі де шағын, тілі де бала жасына, түсінігіне негізделі жазылған туындылар.

Қазақ балалар драматургиясының шағын түрлері дегенде кейінгі кезде туған инсценировкалар, интермедия мен скетчтер туралы айтпай өту мүмкін емес. Балаларға арналған туындыларды айтқанда олардың тәрбиелік қыры да үнемі назарда болады. Драманың шағын формалары ретінде күлдіре, ойната отырып тәрбиелейтін туындылар да осылар. Мұндай шағын интермедия, скетчтер үлкен концерттік қойылымдарда да ойналады. Қ.Ыдырысовтың «Ойнайық та ойлайық» жинағына кірген интермедиялары,

Ә.Табылдиевтің «Тағлым», «Халық тағылымы» жинақтарындағы скетчтері жеткіншек тәрбиесіне көңіл бөлгеннен туған шығармалар екені анық. Бала жасы есейген сайын оған арналған шығармалар да күрделене түседі. Драма жанрының трагедия, комедия сияқты түрлері айқындала бастайды. Тікелей бала өміріне арналмаса да жеткіншектің танымдық, тәрбиелік, көркемдік құбылыстарды әдебиет арқылы қабылдауына септігін тигізетін туындылар қазақ балалар драматургиясының даму сатысының бір баспалдағы. Мәселен, Ш.Мұртазаның «Сталинге хат» трагедиясы зобалаң жылдарда халық үшін жан қиған азаматымыз Т.Рысқұловтың ерлігіне арналса, Ш.Құсайыновтың «Әл-Фараби» пьесасы ғұлама ғалым өмірі мен оны қоршаған адамдар туралы мәлімет береді. Ал, Ы.Мұсаұлының «Тауан» тарихи драмасы қарадан шығып хан атанған халық ұлы Құнанбайдың өмірі туралы шындыққа құрылған. Қазіргі заман тақырыбына жазылған Т.Ахметжанның «Қара торғай» трагедиясы да жеткіншекті ойландырады сөзсіз.

Әр дәуірдің, әр заманның өз тақырыбы, уақытқа негізделген өзекті идеясы болады. 1950-60 жылдарда жазылған туындыларда бала тәрбиесі, бала мінезі сияқты тақырыптар көп қозғалса, 1970-80 жылдары идеологияға бағынған шығармалар көптеп туды. Ал, 1990 жылдары еліміздің тәуелсіздігімен бірге әдебиетке де жаңа серпін келді. Алайда осы тұста балаларға арналған туындылардың күрт азайып кеткені де байқалады. 1950 жылдарда Ұлы Отан соғысы тақырыбына арналған Ш.Байжановтың «Әлия Молдағұлова», Қ.Сатыбалдиннің «Темір қызық», С.Жүнісовтың «Жаралы гүлдер», О.Бөкеевтің «Жау тылындағы бала» және т.б. жазушылардың туындылары дүниеге келді. 1960-жылдардың елеулі оқиғасы адам баласының ғарышқа көтерілуі балалар драматургиясының да назарына ілінбей қала алмады. Осы ретте А.Сатаевтың «Айға сапар», Ә.Табылдиевтің «Армандастар» пьесалары дүниеге келді.

Қазақ балалар драматургиясының дамуындағы әр кезеңінің өз ерекшелігі бар. Ол сол заманның өз жеткіншектерін қалай көргісі келетініне байланысты еді. Мәселен, 1980-жылдардағы қайта құру, өзін-өзі басқару сияқты қоғам талаптары Ә.Табылдиевтің «Армандастар» пьесасынан көрініс тапты. Пьесада ересектер жоқ. Онда тек жоғарғы сынып оқушыларының өзін-өзі басқаруы, өзара сын айтуы, кемшіліктерін жария түрде түзетуге ұмтылу бар. Заман өзгерген сайын уақыт талабымен әдебиетке тың тақырыптар келеді. Бірақ адамзаттық татулық, ізгілік, достық, бірлік, біреуге жақсылық тілеу сияқты ұлы мұраттары ешқашан көнермейді. Бұл тақырыптар белгілі бір уақыт талабымен шектелмейді.

Бала тәрбиесі баршаға ортақ деген қағиданы басшылыққа ала отырып жазылған ұстаз-жазушы Ә.Табылдиевтің туындыларында жас ұрпақ тәрбиесі мәселесі сөз болады. Оларды ізгілік, жақсылық сияқты адамзат баласының биік мақсаттарына жетелейді.

Қазақ балалар драматургиясының дамуы мен қалыптасуы өмір шындығын әрі нақтылы, әрі эстетикалық-көркемдік талапқа бағынуын ескеру абзал. Осы орайда қазіргі қазақ балалар драматургиясындағы даму қалыптасу жолдары кейінгі балалар драматургтеріне бағыт-бағдар, үлгі алар мектеп болатынына сенім мол. Балаларға арналған драмалық туындылардың театр сахнасында қойылуы да назарда болады. С.Балғабаевтың «Жымбала, Мико

және қасқыр», Ө.Боранбаевтың «Бәрінен күшті – қорқақ көжек», А.Хангелдиннің «Керемет», М.Ақынжановтың «Алтын сақа», М.Қабанбаевтың «Ти-ти», халық ертегісінің ізімен жазылған «Қаңбақ шал» т.б. пьесалар көрермен балалардың көңілінен шыққан туындылар ретінде белгілі қойылымдар. Сонымен бірге, ересек балалар назарына ұсылып отырған «Сталинге хат» (Ш.Мұртаза), «Жау тылындағы бала» (О.Бөкей), «Бесеудің хаты»

(Ш.Мұртаза), «Керғұла атты Кендебай» (Т.Алшынбаев) т.б. пьесалар театр сахнасынан әлі күнге дейін түспей келе жатқан туындылар ретінде белгілі.

Қазақ балалар драматургиясының туу және қалыптасу жолдары дегенде әлі де беті ашылмаған мәселелер көп. Бұл өте ауқымды тақырып, әлі де болса балаларға арналған туындылардың тілдік, стильдік жағын саралай түсу қажет. Сонымен бірге қазіргі заман балаларының психологиясы, түсінігі, рухани-эстетикалық қабылдауының күннен күнге өсіп, дамып отыратынын ескеру шарт. Осы орайда көркемдік шындықты беруде жаңа ізденістер, тың тақырыптардың ұлттық бояумен астасып келуі әбден орынды болар еді.

Қазақ балалар драматургиясының даму, қалыптасу тарихына көз жіберсек, қоғамдық-әлеуметтік өзгерістердің кейіпкер жасау, тұлға сомдау кезінде өз ықпалын тигізіп отырғанын байқаймыз. Тәуелсіздік еліміздің рухани-мәдени дамуында алдыға жылжығандық, ілгерілеушілік әкелді. Дегенмен балалар әдебиетінде, оның ішінде балалар драматургиясында әлі де болса қазіргі заманның шынайы кейіпкерінің болмауы өкінішті. Кез келген балаларға арналған шығарманы оқып отырған жеткіншек, балдырған одан өз ұлтына тән қасиеттерді ала отыруы керек. Әр туындыға қойылатын барлық талаптармен бірге сол шығармадағы өмір шындығын әрі нақтылы, әрі эстетикалық-көркемдік талапқа бағынуын ескеру абзал. Осы орайда қазіргі қазақ балалар драматургиясындағы даму қалыптасу жолдары кейінгі балалар драматургтеріне бағыт-бағдар, үлгі алар мектеп болатынына сенім мол.

Ең алдымен балалар әдебиетіне көңіл бөліп, балалар әдебиеті мәселесіне бойынша І.Жансүгіровтің алғашқымақаласы мен «Мектеп» пьесасын атап айтсақ болады. Балалар драмасын зерттеуде орыс әдебиеттану ғылымында бірқатар маңызды еңбектер жазылған: В.Г.Белинский, Н.Г.Чернышевский, М.Горький, К.Чуковскийдің балалар әдебиетіне арналған еңбектері бар.

Балаларға арналған пьесалардың арнайы жинақ болып шығуы да балалар драматургиясының дамып, қалыптасуына өз үлесін тигізді. Алғашқы балалар жинағының бірі ретінде 1959 жылы жарық көрген Б.Ысқақовтың «Кішкене театр» кітабын атауға болады. Ғалым С.Ордалиевтың «Қазақ совет драматургиясының очеркі» атты еңбегіндегі 1950-60 жылдардағы қазақ балалар драматургиясының мәселесін көтерген көлемді мақаласының да маңызы зор[1]. Мақаланың авторы 1950-60 жылдардағы балаларға арналған пьесалардың біраз бөлігін идеялық, тақырыптық жағынан талдаған. Мақалада сол кездегі драматургиядағы тартыссыздық мәселесіне тоқтала, келіп, Қ.Бадыров пен М.Ақынжановтың «Алтын сақа», М.Ақынжановтың «Ыбырай Алтынсарин», Ш.Құсайыновтың «Нұрлы тас», Т.Байжановтың «Әлия Молдағұлова» және т.б., авторлардың шығармаларын талдаған.

Балаларға арналған пьесалар жинағы туралы пікірін Ж.Қалиасқаров «Қазақстан мұғалімі» журналына жарияланған мақаласында: жинақтағы «Тапқыр бала» - ертегі сарынымен жазылған пьеса. Оқиғасы қызық, тілі орамды. Мұнда екі тап белдесіп күреске түседі: қалың елге зорлық-зомбылық жасап, қан қақсатқан қара күштің иесімен оның айналысындағы баскесерлер болса, екіншісі-еңбекші бұқара, оның ақылға кемеңгер ұлы әппекім. Ол тапқырлығымен өлімді жеңіп шығады». Мектеп өмірі, бала тұрмысын суреттейтін пьесаларда көбіне әдепті мен әдепсіз, ұқыпты мен ұқыпсыз, салақ балалардың мінездері әңгімеленеді.

Қазақ зерттеушілері балалар әдебиеті туралы өз пікірлерін аз-аздап болса да білдіріп жатты. С.Қирабаев «1949 жылғы балалар әдебиеті» деген мақаласында балалар әдебиетіне

қойылатын негізгі талаптарды айтады: «балалар әдебиетіне қойылатын негізгі талаптар: біріншіден, шығарманың оқиғалы (сюжетті) болуы, оқиға қызғылықты болып, балаларды өзіне тартып отыруы керек. Екіншіден, балалардың білім дәрежесі, жас өзгешеліктері ескерілуі керек. Балалар үшін жазылған кітаптар әр кластағы баланың өз тіліне, өз білімінің, педагогика тұрғысынан ұстамды, дидактиканың принциптерін қамтуы керек». Ғалым С.Қирабаев бұдан кейін де балалар әдебиеті мәселесіне арналған «Балаларға үлкен әдебиет жасайық» деген мақаласында балалар әдебиетіне қойылатын биік талаптар жөнінде айтады. Және де автор мақаласында жоғарыда айтылған ойды дамыта келіп балалар үшін жазылған шығармалардың тіл тазалығы мен көркемдігі ең басты талаптардың бірі екеніне мән береді. Балаларға арналған туындылардың ерекшеліктері туралы, балалар үшін жазылған шығармалардың көкейкесті мәселелері туралы сыншы Қ.Ергөбековтің құрастыруымен жарыққа шыққан «Сөзстан» кітабының айтары көп. Б.Кенжебаев «Көне дәуірдің көркем мұрасы» деген сұхбатында ауыз әдебиеті мен балалар әдебиетінің байланысына назар аудартады. Осылайша жинаққа енген мақалалар балалар әдебиетінің проза, поэзия саласындағы жетістіктер мен кемшіліктер туралы сыр шертеді. Бүгінгі балалар прозасындағы рухани эстетикалық даму мен ұлттылық мәселесін байланыстыра зерттеген Б.Ыбырайымның «Қазіргі қазақ прозасы және рухани эстетикалық даму мәселелері» атты докторлық диссертациясының жалпы балалар әдебиетінің зерттеліміне қосары мол. Автор диссертациялық еңбегінде көркемдік шындықты ұлттық ерекшеліктермен байланысты, сабақтас екеніне назар аудартады. Осы ойын жалғастыра келе зерттеуші: «әлі жеткілікті ескерілмей жүрген мәселелердің бірі - ұлттық қасиет, ұлттық дәстүр, нақыш рухты орағытып өтуге болмайды... Әрбір адамның рухани анасы іспетті ұлттық - халықтық дәстүрден алыстау адамды ерте ме, кеш пе рухани шаршауға, депрессияға, психологиялық дағдарысқа белгілі мөлшерде ұшыратпай қоймайды» - дейді.

Қазақ балалар жазушыларының суреткерлік портретін беруге арналған «Қазақ совет балалар жазушылары» атты кітапта С.Бегалин, Қ.Мұқышев, Қ.Ыдырысов, Е.Елубаев, Ә.Дүйсенбиев, Б.Соқпақбаев және т.б. жазушылардың өмірбаяндары айтылады. Қаламгерлердің балалар әдебиетіне айтқан пікірлері, ой-толғамдары берілген әсіресе, балаларға драмалық шығармалар арнаған.

Қазақ балалар әдебиетіндегі проза, поэзия саласын зерттеген ғалымдардың еңбектеріне сүйене отырып, жалпы балаларға арналған туындылардың қандай болуы керек екені жөнінде мағлұматтар бар. Ал, қазақ драматургиясын жан-жақты зерттеген ғалымдар М.Әуезов[2], Р.Нұрғалиев[3], Ә.Тәжібаев[4], Ж.Әбілев[5] және т.б. еңбектерінен жалпы драматургия жанрының ерекшеліктері туралы мәлімет ала аламыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. С.Ордалиев. Қазақ драматургиясының очеркі. -Алматы: Қазақ ССР Ғылым академиясының баспасы, 1964 . – 275 б.
- 2.Әуезов М. Әдебиет тарихы. -Алматы: Ана тілі, 1991. –255б
3. Нұрғали Р. Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры.Зерттеу.-Астана:Күлтегін баспасы, 2002.
- 4.Ә.Тәжібаев. Қазақ драматургиясының дамуы мен қалыптасуы.Монография-Алматы:жазушы,1971.-415-бет
5. Әбіл Ж. Қазақ комедиясының генезисі мен жанрлық ерекшеліктері. – Алматы: 2001. – 164-б.

ЖАСЛАРДЫ ҰАТАНСҮЙІҮШІЛІК РУҰХЫНДА ТӘРБИЯЛАҰДА ТҮРКИЙ ТИЛЛЕС ХАЛЫҚЛАРҒА ОРТАҚ МӘДЕНИЙ МИЙРАСЛАРДЫҢ ТУТҚАН ОРНЫ

Кеңесбай Алламберген –
филология ғилмлериниң докторы,
профессор. Қарақалпақстан халық жазыушысы,
Бердақ атындағы мәмлекетлик сыйлықтың лауреаты.

Пазылов Торе Арзиевич –
таяныш докторант Әжсинияз атындағы
Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Жасларды ұатанды шын берилип сүйиу, сол арқалы усы ұатанда жасаушы халықлардың бир-бири менен ағайин, дос, тууысқан халықлар екенлигин сезинип жасау рууҳында тәрбиялауда биз түби бир түркий тиллес халықлардың ата- бабалары дөреткен, ерте дәуирлердеги, атап айтқанда, сол түркий тиллес халықлардың дәслепки мәмлекетшилиги пайда бола баслаған VI әсирлерден олардың курамындағы айырым этник бирикпелердиң өз алдына халық болып бөлинип шыға баслаған дәуирлери – X-XIV әсирлерге тийисли Орхон-Енисей жазба естеликлери, «Оғузнама», «Қорқыт ата китабы» хәм т.б. сыяқлы түркий тиллес халықлардың бәршесине ортақ мәдени мийраслардың атқаратуғын хызмети айрықша.

Жоқары оқыу орынларының түркий филологиясы бакалавр жөнелисиниң оқыу жобасы бойынша биз бул мийрасларды 1-курстың екинши ярымында хәр бир миллий әдебияттың басланғыш курсы сыпатында яғнай ана әдебиятымыздың пайда болыу хәм қәлиплесиуиниң бир дәреги сыпатында үйрене баслаймыз.

Дурыс, Орайлық Азия, Қазақстан, Кавказ хәм Таулы Алтайда жасаушы түркий тиллес халықлардан тартып Оспанлы түрклерге шекем бул мийрасларды үйренбей, ана әдебиятларының, анығырағы, ана халқы, Ана – Ұатанының пайда болыу хәм қәлиплесиу тарийхын толық билдим дей алмайды. Себеби, бул мийраслар усы халықлардың ямаса сол түркий тиллес халықларға тийисли урыу-қәуимлердиң ерте дәуирлердеги бир этник бирикпелерде, бир сиясий аўқамлар менен бир тутас мәмлекетлик дүзимлерде бир улыўмалық түркий ұатан дүзип жасаған дәуирлеринде олардың бәршесине ортақ ата мийрас мүликлери сыпатында пайда болған.

Бирақ, бул мәселениң теориялық тәрәпи ғана. Мәселениң әмелий тәрәпиниң маңызы буннан да әхмийетлирек. Себеби, бул мәдени мийраслар түркий тиллес халықларға тийисли хәр бир миллий әдебияттың пайда болыу хәм қәлиплесиуиниң тийкарғы дәреклериниң бири болып қалмастан, сол түркий тиллес халықлардың жас әўладларын, айрықша сол халықлар өзлериниң миллий ғәрезсизлигин алып атырған хәзирги бир дәуирде талаба жасларды азат хәм абат ұатанды шын берилип сүйиу, оның ғәрезсизлигин қорғау, солай етип, бул халықлардың дослық- тууысқанлығын және де бекемлеу рууҳында тәрбиялаудың да ең бир әхмийетли таптырмас дәреги болып табылады.

Талаба жасларды усы ата мийрас сыяқлы муқаддес қәдириятларға хұрмет, сол арқалы ана халқына, Ана - Ұатанына сүйиспеншилик сезимлери рууҳында тәрбиялауда ең биринши гезекте бул мәдени мийраслардың бәрше түркий тиллес халықларға ортақлық, тең хуқықлы мийраслылық

қәсийетлериниң өзи үлкен тәрбиялық әхмийетке ийе. Оқытыушы бул мийрасларды талаба жасларға үйреткенде, мине, усы ортақлық, ата мийрасқа тең хуқықлы мийрасхорлық

принциплерин өзинің оқытыу ұсылының тийкарғы сүтини етип алыу керек. Сонда ғана ол өзинің бул мәдений мийраслар арқалы талаба жасларды жоқарыда атап өтилгендей (ана халқын, ана ұатанын сүйиу, жан аямай оны қорғау, азат хәм абат ұатан етиу жолында жан аямай гүресиу хәм т.б.) муқаддес сезимлерге тәрбиялаудай ийгиликли уллы мақсетлерине толық ериседи. Буның ушын оқытыушының талабаларға бул ортақ мәдений мийраслардың идеялық-көркемлик өзгешеликлерин уғындырып, түсиндирип қойыуының өзи жеткиликсиз. Бул мәдений мийраслар сол руўхый көркем дүнъяны келтирип шығарған, дөреткен халық, миллет, мәмлекет хәм ұатан тарийхы менен тығыз байланыслы халда түсиндирилиу керек. Оқытыушыға бул ретте, яғный өз пикирлерин дәлийллеуде сол ортақ мәдений мийраслардың өзи ол, мейли, Орхон-Енисей жазба естеликleri ме, «Оғузнама», «Қорқыт ата китабы» ма, «Алпамыс» па, «Едиге» ме, «Қоблан» ба хәм т.б. жақыннан жәрдем береді.

Бул мийрасларда, соның ишинде усы мийраслардың ажыралмас бир бөлеги болған қарақалпақ қахарманлық дәстанларында ұатан түсиниги:

Аржағы-Түрикстан, бержағы-Қоқанд,

Хәзиретимнің мәкан басқан жайлары, - деп ямаса классикалық жазба әдебиятымызда:

Жайлауым-Үргениш, арқасы-теңиз (Әжинияз),

ямаса:

«Хорезм, Түрикстан-мәсканым мениң,

Бес қала, теңиздің этирапы-елим» (Бердақ),-деп жырланғанындай, бул битиклер менен эпик дөретпелер биз түркий халықлар ушын ұатан деген муқаддес сезимнің шегаралары оннан да кең екенлигин көрсетеди.

Бул мәдений мийрасларда сәўлеленген түркий ұатанның бирлиги, көз жетпес кең пайтахт ел екенлиги хаққындағы пикирлерди тарийхый фактлер де бийкарламайды. Мәдений мийрас хәм тарийхтың көрсетиуінше, Ана-Ўатан түсиниги түркий халықлар ушын ертеде Алтай, Урал таулары етеклеринде, Моғулстан сахраларында, Балқан, Арал хәм Ыссық көл тау баурайлары менен жағалықларында, Жайхун-Сайхун дәрьясының арғы жүзинде, яғный Түркистанда, сондай-ақ соңғы дәуірлерде Хиндистанда Бабурийлер, Иранда Сафабийлер, Түрикстанда хәм Алтын Ордада хәр қыйлы түркий мәмлекетлер менен ханлықлар дүзген, Жақын Шығыс пенен Анатолияда, Румда Селжуклер менен Османлы түрклер империясын қәлиплестирген түркий халықлардың Алтай тауларынан Атлас тауларына дейин, Вияна дәрўазаларынан Ганж қойны кеңисликлерине дейин, Едилден Сахрайи Қабирге дейин созылған дүнъяның төрттен бир бөлегин қурайтуғын кең пайтахт аймақ мәканлары түсинилген [9:24-30].

Мәдений лирикалық хәм эпикалық мийраслар бизге бул аймақлардың тек Түркий ұатан екенлигинен ғана дәрек берип қоймастан, бул ұатанды қурыуға бизиң халық сыпатында қәлиплесиуимизде белгили хызмет атқарған сак-массажет, хун, оғуз-қыпшақ, печенег сыяқлы руў-қәуимлердің, сол қәуимлерден шыққан қаған, ханлардың да белсендилик еткенлигинен дерек берип турады. Мәселен, Орхон жазыуларындағы Көк түрклер хуннардың неберелери болып, олар бириншилерден болып жәхән түрк хәкимиятшылығына, мәмлекетшилигине тийкар салды. Биринши Көк түрк қағаны Туманға (Буминге) 545-жылы Шын (Қытай) елшиси келгенде, пүткіл түрклер елшиниң келгени түркий мәмлекетшилигиниң камалатқа жеткенлигиниң белгиси деп бир-бирин қутлықлаған [3:227-228].

Орхон жазыуларындағы бұл фактлер талаба жасларға ұатан сезиминің тарийхый тамырлары жүдә ертеде екенлигинен ғана дерек берип қоймай, бұл мәмлекетшиликти, ұатанды қурыўға өзлериниң де ата-бабалары қатнасқанлығына, олардың Истеми қаған, Билке қаған сыяқлы мәрт, бағадыр қағанлар болғанлығына, яғный шығысының уллылығына, өзиниң хеш кимнен кем емес, хеш ким өзинен артық емес екенлигине мақтаныш хәм сүйсиниў сезимлерин билдиреди. Мысалы, «Тоныкөк» битигиндеги Тоныкөктиң «Қапаған қаған 27 жасында тахтқа шықты, күндиз отырмады, түнде уйқыламады. Мен хәм қызыл қанымды тердей, қара теримди суўдай ағызып оның хызметинде болдым. Бизлер булай ислеменде, бирлескен түрк журты ийесиз қалар еди. Олар менен бирликте болғаным ушын түрк миллети жеңиске еристи» [6:290-291], деген гәплери хәр бир жасты ұатанын сүйиўге, оның бирлиги, ғәрезсизлиги ушын бабалар жолына садық гүреслерге шарлайтуғыны сөзсиз.

«Оғузнама» дәстаны түркий бабаларымыздың бирлескен түрк мәмлекетшилигин, азат хәм абат ұатан дүзиў ушын гүрес тарийхының тамырлары дәслепки Көк түрклер мәмлекетинен де бурыныраққа, бизиң эрамызға дейинги III әсирдиң ақырындағы хунн-түрклер патшасы болған әпсанаўый Оғузханға барып тақалатуғынынан дәрек берип турады [8:3- 4]. Оқытыўшы бұл дәстанды талаба жасларға үйреткенде, Оғуз қаған тийкарын салған Оғуз мәмлекетиниң бизиң эрамыздың III әсирлериниң ақырларында дүзилген дәслепки хун- түрк мәмлекети екенлигине, бұл эпикалық әпсанаўый мәмлекеттиң уллы тарийхый тулға - Тан йўсы Мете (Моди) дүзген хуннлар-түрклер мәмлекети менен тарийхый жақтан уқсас келетуғынлығына, ал Мете болса түрк халық эпосларындағы Оғуз қағанның, түрк жазба дәреклериндеги Алып Ер Теңгениң, иран-парсы жазба дәреклериндеги, анығырағы, Фердаусийдиң «Шахнама»сындағы уллы Туран патшасы Афросиёбтың өзи екенлигине [7:3-5], яғный бабакаланымыз Оғуздың сондай уллы тарийхый-әпсанаўый тулға екенлигине айрықша итибар берий керек. Себеби, бұл тарийхый тулғаның Уллы Туран бирлескен түркий мәмлекетин дүзиў ушын алып барған гүреслери талаба жасларға ұатан деген туйғының күдиретли күш екенлигин және де айқынластырады.

Бұл жерде оқытыўшы Оғуз, Алып Ер Теңге - Афросиёбтың Уллы Туран мәмлекетшилигин, яғный түркий ұатан дүзиў жолындағы алып барған сансыз қахарманлық гүреслери менен мәртлерше өлими хаққындағы мағлыўматларға да айрықша итибар берий керек:

Алып Ер Теңге өлди ме,
Ялғаншы дүнья қалды ма,
Замана өшин алды ма,
Енди жүрек жарылар, - [7:5]
делинеди ол хаққында жоқлаў жырларында.

Дәстандағы бұл қатарлар талаба жасларға Ана -Ұатан - Түркий дүньяның қәуипсизлиги, бирлиги ушын жаныңды да аяўға болмайтуғын батырлық, мәртлик зәрүрлигинен дерек берип турады.

Талаба жасларға ертедеги түркий тиллес халықлардың түби бир туўысқан халықлар екенлигин, олардың ұатаны бир түркий ұатан болғанлығын, олар бирлесип, бир түркий мәмлекет, ұатан дүзгенлигин, бұл ұатанда, бұл мәмлекетшиликте қарақалпақ халқының

да өз үлеслери болғанлығын кең түрде дәлиллеп беретұғын түркий тиллес халықларға ортақ мийраслардың және бири - «Қорқыт ата» кітабы болып табылады.

Оқытыушы бұл дәстанның тийкарғы идеясын, сюжетлик мазмунын, образлар жүйесин, жанрлық-көркемлик өзгешеликлерин талаба жасларға түсіндірерден алдын усы дәстанды дөреткен урыў-қәўимлер тарийхына, оғуз-қыпшақ-печенег тарийхы улыўма түркий халықлар тарийхының ажыралмас бир курам бөлеги екенлигине, оғулар менен печенеглердің VIII-XI әсирлердеги Сырдарья бойларындағы аўқамлас тарийхына кеңірек тоқтап алғаны макул. Себеби, қарақалпақлардың этногенезинде баслы орынды ийелейтуғын пече нег қәўими тарийхы «Қорқыт ата» жырларын камалға келтирген оғуз-қыпшақ улысының тарийхы менен тығыз байланыслы, хәттеки, бұл бирлеспеде тийкарғы орынлардың бирин ийелеген.

Хәзирги тарийх илиминин көрсетиўи бойынша, апасиаклар (қарақалпақлар) менен аўғасийлер (түркменлер) Сырдарьяның төменги куярлығы менен Арал бойларында ўатан дүзип араласып жасаған. Бұл қәўимлер жасаған мәканларына, ўатанына IV әсирде шығыстан гуннлар (хуннлар), VI-VIII әсирлерде түрклер келе баслайды. Бұл қәўимлер Әмиўдарья бойындағы печенеглерге, Сырдарьяның төменги жағындағы аўғасийлерге араласып кетеди. Нәтийжеде VII-VIII әсирлерде апасиак-гунн-түрк араласпасынан Печенег аўқамы, аўғасий-гунн-түрк араласпасынан Оғуз аўқамы дүзиледи. Хәзирги Беруний (Қат, Қыят) печенеглердің баслы қалаларының бири болған. IX әсирдің ақырында печенеглердің жерлери Әмиўдарьяның төменги жағалаўлары Арал бойларынан Орал (Едил) хәм Волга (Жайық) аралығындағы кең аймақты өз ишине алған [4:8-11]. Олар усы кең аймақларды өзлеринин мәмлекетшилиги, ўатаны деп түсінген.

VIII-IX әсирлерде печенеглер оғулар менен тығыз экономикалық-сиясий байланыста болған, бирақ бұл аймаққа қыпшақлар кирип келгеннен кейин оғулар менен печенеглер (қарақалпақлар) екиге бөлинип, бир батыс бөлеги печенеглердің Византияға, бир бөлеги Киев русы тәреплерге шығып кетиўге мәжбүр болған. Бұл дәўирлерде Аралдың түслигинде қалған Шығыс бөлеги хәзирги «Қарақалпақ» атамасын ийелеген. XI әсирдің биринши ярымында Арал этирапындағы қалған Шығыс печенеглердің, қарақалпақлардың жерине Сибирь, Ертис таманлардан қыпшақлар басып кирип, печенеглерди өзлеринин 1066- жылғы рус жерлерине басып кирген саўашларына қатнастырды. Шығыс печенеглердің қыпшақлар менен рус жерлерине барып қалған айырым бөлеклери Днепр дарьясының Рось деген тармағын бойлап жайласады. Торчевск қаласы олардың орайлық қалаларының бири болған. 1140-жылы Шығыс печенеглердің усы жерге келип қалған бир бөлеги рус жылнамасына «Черные клобуки» деген ат пенен киреди [4:9-10].

Печенеглердің оғуз-қыпшақ улысы менен байланысының жоқарыдағыдай қарама-қарсылыққа толы курамалылығынан болса керек, айырым илимпазлар (Бернштам) «Қорқыт ата» жырларын печенеглердің 958-жылғы Киевте жасаған гезинде туўған дейди.

Ә.Қоңыратбаев оны 965-жылғы Хазар мәмлекетинин кулаўы, 1043-жылғы Жанкент улысының ыдырап, оғулардың батыс-шығыс топарларға бөлинип кетиў ўақыялары менен байланыстырады [5:82-83].

Печенеглердің (қарақалпақлардың – А.К.) оғуз-қыпшақ бирлеспесине қатнасы менен «Қорқыт ата жырлары»на ортақлығы мәселесинин дурыслығын биз «Қорқыт ата жырлары»ндағы сүўретленген ўақыялардан да

көремиз. Мәселен, көп жылға созылған оғуз-қыпшақ бұлгиншилиги тусында, анығырағы «оғузлардың Сейилхан» (Селжук-түркмен), Жайылхан (печенег-қыпшақ) болып екиге бөлиніп жауласқан дәуірлерінде печенеглер батыры Кеден менен қара қыпшақ батыры Қоблан Жайылхан жағында турса, Қазан- салор, Қараман сыяқлы батырлар Сейилхан тәрәпинде тұрған. Печенеглердің (қарақалпақтардың – А.К.) батыры Бәмси-байрақ* (Алпамыс – А.К.) болса еки жақтың бирлиги ушын гүресип қаза тапқан. Оны Қазанға өкпелеп, елин бөліп алып кеткен Аруз (қыпшақтың асырап алған баласы) өлтирген. Ол Бәмси-байрақ қыпшақтарға күйеу болған. Печенегтің және бир батыры Кеденнің Қазан менен келісім дүзген уақыттары да болған [5:144].

Кулласы, «Қорқыт ата жырлары»ның тийкары бөлегін печенег-салор жауласуларына байланысly уақыялар ийелейди. Мәселен, «Қазанның ауылын жау шапқан туұралы жыр» менен «Ораз, Екрек, Секрек жырлары» усындай мазмунда.

Солай етип, «Қорқыт ата» жырларын бир ғана Баяндүр (Сельжук-Азербайжан), Қазан-салор (Сейилхан-түркмен) улысларына тийісли деу қәте. Ол (жыр-А.К.) ең дәслеп IX әсирде Сыр (Түркстан) тайпалары арасында ауызеки түрде дөреп, соң XV әсирде Кавказ жерінде Баяндурхан сарайында (1437-1402-ж.) хатқа түскен. Онда IX-X әсирде Сыр бойында болған оғуз-қыпшақ улысының шежиреси менен тарийхы басым, сол ушында ол пүткил түркий тиллес тайпалары эпосының сағасында турады [5:183].

Демек, «Қорқыт ата» қарақалпақ эпосының жанрлық белгилеринің жетилисиуінде тийкары көркем дәреклердің бири болып есапланады. Буны биз «Қорқыт ата» жыры менен қарақалпақ қахарманлық дәстанларының арасындағы сюжетлик желіс пенен қахарманлық мотивлердің типологиялық ұқсаслықларынан айқын

сезиуимізге болады [1:39- 48].

Усындай ортақлық хәтте, улыума инсаныйлық сыпатлар менен миллийликке қатнас мәселелери хаққындағы пикирлерди X-XIV әсирлерде қарақалпақ топырағында ямаса қарақалпақтардың мәлим топарлары мекан еткен кең аймақларда жасап, дөретиушилик мийнет еткен бабақәланларымыз Беруний, Ахмед Яссауий, Ахмед Югнакий, Сулайман Бақырғаний, Рабғузий, Ал Кердерий хәм т.б. жазба әдебий-мәдений мийраслары мысалында да айтыуға болады [2:3-4].

Улыума, бул мийраслар, бул дереклер, бириншиден, қарақалпақ аймағының, яғнай қарақалпақлар уатанының әйемги Хорезм цивилизациясы ошағының ажыралмас бир бөлеги болғанлығын, улыума түркий халықлар ертеде бир мекан, бир уатан, бир мәмлекет дүзип, бир халық болып жасағанлығын көрсетсе, екиншиден, бул Уатанның азат хәм абат ел болып рауажланыуына қарақалпақтардың да үлкен үлес қосқанлығын дәлийллейди.

Жуумақлап айтқанда, түркий тиллес халықтарға ортақ бул әдебий-мәдений мийрасларды, мине, усылайынша мийраслылық, уатанпаруарлық көзқарасынан уйрету, бириншиден, түркий тиллес халықтардың жасларын түркий дүньяны, түркий уатанды, оның ғәрезсизлигин, өзлеринің ата-бабаларын, тууысқанлықты сүйиуге, оны және де тереңирек беккемлеуге шақырыуда үлкен хызмет ететуғын болса, екиншиден, оларда миллий мақтаныш хәм көтериңкилик, уатансүйгишлик

сезимлерин пайда етиўдин де тәсиршең миллий руўхый-эстетикалық дәреги болып хызмет ететуғынлығы даўсыз. Себеби, бул мийраслар мәдений-генетикалық жақтан бир-бирине жақын болған бир туўысқан халықлардың бир ел, бир халық, бир мәмлекет болып, бир ұатан дүзип жасаған дәуірлериндеги ортақ руўхый мийрас мүлки болыўы менен бирге, мәлим дәрежеде миллий хәм улыўмаинсанылық қәдириятлары да болып есапланады

Әдебиятлар

- Алламбергенов К. «Қорқыт ата китабы» хәм қарақалпақ қахарманлық дәстанлары. // «Қарақалпақстан муғаллими». 1994, №2-4.
- Алламбергенов К. Қарақалпақ әдебияты тарийхының ерте дәуірлерин дәуірлестирип үйрениўдин гейпара мәселе- лери. / Хәзирги дәуірде филология теориясы хәм методикасының актуал мәселелери. (Илимий-теориялық конференция материаллары). – Тошкент: «Тафаккур», 2012.
- Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Том I. – М.Л.: изд-во АН, 1950.
- Камалов С. Қарақалпақлардың халық болып қәлиплесиўи хәм оның мәмлекетлигиниң тарийхынан. - Нөкис: ӨзРИАҚҚБ «Хабаршысы», 2001.
- Қоңыратбаев Ә. Тюркология және эпос. – Алматы: «Ғылым», 1986.
- Масими Қ. Племенное объединение «Уйгур». История Уйгурской державы. – Алматы: «Атамұра», 1998.
- Рахман Н. Турк хоқонлиги. – Тошкент: «Халқ мероси», 1993.
- Физулий Б. Оғуз епик әнәнәси вә «Оғуз қаған» дастаны. – Бакы: «Сабах», 1993.
- Турон У. Туркий халқлар мафкураси. – Тошкент: «Чўлпон», 1

ЖАЗЫЎШЫНЫҢ КӨРКЕМ ҚЫЯЛЫ ХӘМ ТИПОЛОГИЯ

Бекбергенова М.Д.

*Әжинияз атындағы НМПИ Қарақалпақ әдебияты кафедрасы
филология илимлериниң кандидаты, доцент*

Көркем әдебият өз раўажланыў тарийхында хәр түрли сүўретлеў усыллары тийкарында қәлиплести. Әдебият теориясында көркем усылды метод деген термин менен атайды. Метод – таныў (познание) хәм изертлеў (исследование) деген мәнисти аңлатады. «Көркем әдебият дүньяны таныўдың бир формасы сыпатында өзиниң методдына ийе болады. Анығырақ айтқанда, көркем әдебият сыртқы дүньяны қалай болса солай көрсетпестен, оны терең үйренип, ой-пикир елегинен өткерип сәўлелендиреди». [2.130]

Дөретиўшилиқ көркем усыллар яки болмаса метод реализм, романтизм, классицизм, хәм оның түрлери ағартыўшылық реализм, критикалық реализм хәр қыйлы әдебий ағымлар барокко, рококо, сентиментализм, натурализм, модернизм хәм т.б. белгили. Көркем әдебияттың тийкарғы предмети – адам. Жазыўшылар көркем әдебиятты адамтаныў деп атаған. Соның ушын да көркем шығармаларда сүўретленетуғын тәбият, хайўанатлар, затлар, адамлар менен байланыслы, турмыс философиясы, өмир ағысы, инсанның ойлары, сезимлери хәм кеширмелери менен биргеликте көркем дөретпениң идеялық - көркемлик мазмунын қурайды. [1.23]

Жәхән әдебияты тарийхынан белгили болғанындай көркем дөретиўшилиқ усыл (творческий метод) пайда болыўы хәм қәлиплесиўинде узақ тарийхый жолға ийе. Антик

дәуиріндегі әдебиетте белгілі дәретіушілік ұсыл болмағаны менен реализм методының элементлерінің ұшқынлары болған. Бул әдебиетте ұақыяларды таңлап алыу принциптері халықтың өміріндегі ұлыұмалық характерлі мәселелерден келіп шыққан. [1.318]

Гомердің «Илиада» эпосында Спартаның патшасы Менелайдың ар – намысы бул Ұатанның ар – намысы деп түсиниледи. Сол ұшын да патшалықтағы барлық халық ўәкиллери Трояға қарсы хұжимге жәмлеседи. Бул дәуірде Ұатанды қорғауда халықты бириктириу идеясы әхмийетлі болған.

Ояныу дәуиріндегі Европа әдебиатында реализмнің тийкарғы белгиси гуманистлик идеялардың жетекши орынды ийелегенлиги. Франциядағы гуманистлик әдебиатының ўәкили Франсуа Раблениң ертек сюжети тийкарында жазылған «Гаргантюа хәм Пантагрюэль» романында инсан еркинлиги, адамның бахытлы болыуына хуқықлы екенлиги идеясы ұсы шығарманың сюжет орайында турады. Соның менен бирге жазыушының романында қойылған педагогикалық машқалалар хәзирги бизиң заманымызда да тәрбия мәселесінде әхмийетлі болып табылады. Раблениң гуманистлик педагогикалық идеясы искер, мийнеткеш хәм ақыллы, хәр тәреплеме гармониялық раўажланған инсанды тәрбиялау.

Англияның ояныу дәуиріндегі әдебиатының ұллы ўәкили В. Шекспирдің «Ромео хәм Джульетта» трагедиясында инсанға адамгершилик көз-қараста қатнас жасау, инсан өз ерки менен сүйген адамды таңлау идеясы шығарманың мазмұнын белгилейди. Бул шығармаларда дәретіушілік метод реализм.

XVII әсирде Европада классицизм әдебиаты пайда болады. Бул дәретіушілік ұсылдың пайда болыуы Франция жәмийетіндегі жәмийетлик дүзилистің өзгеріуіне байланысly болды. Король хәм мәмлекет бир мәнисте түсинилди. Классицистлик трагедияның тийкарын салыушысы Пьер Корнельдің «Гораций» трагедиясында Ұатан алдындағы миннетти орынлау биринши орында турады, ал инсанның жеке мәплери екінши дәрежелі болады. Горацийлардың ғарры әкеси Ұатан алдындағы миннетти орынлауда хәттеки өзиниң туўған ұл – кызын да аямайды.

Әсирлердің өтиуі хәм жаңа жәмийетлердің қәлиплесиуі менен көркем әдебиетте дәретіушілік ұсыллар да өзгеріп барады.

Европадағы ағартыушылық дәуиріндегі әдебиетте ағартыушылық реализми қәлиплеседи. Ағартыушы жазыушылар Жан Жак Руссо, Вольтер, Бомарше, Гёте хәм басқалар инсанның ақылын биринши орынға қояды хәм инсан өз ақылы менен бахытқа ериседи деген идеяны шығармаларында ұғындырады. Базы бир жазыушылар биринши орынға инсанның сезимин қояды, мәселен, англичан жазыушысы Лоренс Стерн – сентиментализм әдебиі ағымының дәретіушиси.

XVIII әсирдің ақыры XIX әсирдің басында Европа әдебиатында жаңа метод қәлиплеседи. Бул метод романтизм деп аталады. Оның пайда болыуы жәмийетлик турмыстан қанаатланбаушылықтан келіп шыққан. Немец романтизм әдебиатының ўәкили Гофманның фантастикалық сюжетте жазылған «Кишкене Цахес» шығармасында алтынның күдиретиниң адамлардың үстинен үстемлиги сүўретленеди. Ұш алтын шаштың күши менен сықылсыз Цахес саўатсыз болса да министр лаўазымына турады, Оның ислеген иплас ислери ұшын басқалар жуўап береді, ал адамлардың ислеген жақсы ислери Цахестің атына өтеді. [4] Жазыушы романтикалық ұсылда жазылған бул дәретпесінде турмыстағы ұшырасатуғын хәқыйқый ұақыяларды сәўлелендиреди.

XIX ғасырдың 30 - 40 - жылларындағы Еуропа әдебиятында пайда болған критикалық реализм методы жәмийеттегі кубылыстарға сын көз-қарас пенен сүүретлеуді талап етті. Критикалық реализм әдебиятының ири ўәкили, француз жазыўшысы Оноре де Бальзактың «Адамзат комедиясы»на қамтылған жүзге жақын дөретпелерінде, солардың ишинде «Шагрэн териси», «Гобсек» хәм тағы басқаларда пулдың изинен куўыўда адам инсанийлық пазыйлетлериниң жоғалтқанын сүүретлейди. Жас илимпаз Рафаэль жоқшылықтан қутыламан деп адамгершилик сыпатын жойтады. [5.353]

Қарақалпақ әдебиятында көркем методтың пайда болыўы хәм қәлиплесиўин изертлеген алым, профессор Қ. Камалов. Илимпаз қарақалпақ жыраў-шайырлары Жийен жыраў, Күнхожа, Әжинияз, Бердақ, Өтеш шығармаларында турмыс ҳақыйқатлығын сүүретлеуде, образ жаратыў, халықтың тарийхый тәғдири, социал-экономикалық турмысы хәм т.б. реализм методының қәлиплесиў белгилерин илимий талқыға алып, қарақалпақ әдебиятында реализм методы XVIII, XIX ғасырлерде пайда болады хәм қәлиплеседи деген жуўмаққа келеди. [6.119]

Улыўма айтқанда, дөретиўшилик көркем усыллар көркем әдебияттың раўажланыўында, жаңа идеялық көркем эстетикалық шеңберлериниң кеңейиўине, жаңа дөретпелер, темалар, образлар, характерлердиң жаратылыўына хызмет еткен.

Әдебиятлар

1. Абрамович Г. Л. Введение в литературоведение. Москва. Просвещение. 1978.
2. Ахметов С., Есенов Ж., Жәрімбетов Қ. Әдебияттаныў атамаларының орысша-қарақалпақша түсіндірме сөзлиги. Нөкис. Билим. 1994.
3. Байназаров Ф. Жаҳон адабиёти. Тошкент. Мусиқа. 2006.
4. Гофман. Крошка Цахес, по прозванию Циннобер. Москва. Россия. 1991.
5. Елизарова М.Е., Колесников Б.И., Гиждеу С.П., Михальская Н.П. История зарубежной литературы XIX века. Москва. Просвещение. 1972.
6. Камалов Қ. Қарақалпақ әдебиятында көркем методтың эволюциясы. Нөкис. Қарақалпақстан. 1989.

«ҒӘРИП-АШЫҚ» ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ДӘСТАНЫНЫҢ БАҚСЫ-ЖЫРАҰЛАРДАН ЖАЗЫП АЛЫНЫҰЫ ХӘМ БАСПАДА ШЫҒАРЫЛЫҰЫ

Есебаев Марат Матекович-

*Ажинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты
Қарақалпақ әдебияты кафедрасы үлкен оқытыўшысы, ф.и.ф.д.(PhD)*

XVIII ғасырдың орталарынан баслап орыс илимпазлары қарақалпақ фольклоры үлгилери менен қызыға баслайды. Муравин хәм Гладышевлар 1740-41-жыллары Орскиден Хийўаға кетип баратырғанда жол бойы қарақалпақлар арасында этнографиялық жазыўлар жүргизеди. Қарақалпақларға тийисли материалларды П. Рычковта жазып алады. 1857-58-жыллары қазақтың белгили илимпазы Ш. Ыәлийханов қарақалпақлар арасында болып, бир неше фольклорлық шығармалар жазып алыў менен қарақалпақлардың қосықшылық өнерин жоқары баҳалайды. Художник, жазыўшы Н. Каразин «Хаял патшалығы хәққында ертеқ» Шымбайда турыўшы бир кемпирден жазып алды хәм оны рус тилинде 1875-жылы «Древняя и новая Россия деген журналдың III томында бастырып шығарады. Қарақалпақлар арасында кең таралған «Юсуп хәм Ахмет» дәстанларының Хорезим варианты венгер тюркологи Х. Вамбери тәрәпинен оның «Чигатай этюдлары» мийнетинде

немец тилине аударылып 1911-жылы бастырып шығарады [1.15-16]. Қарақалпақ халық аңызеки әдебиятының үлгилери биринши мәртебе жазып алынып хәм жыйнала баслады.

XX әсирдің басларына келип рус хәм жергиликли илимпазлар тәрәпинен қарақалпақ халқының тарийхы, мәденияты, социаллық турмысы этнографиясы менен бирге жасап киятырған фольклорлық материалларын жыйнаў, әсиресе, солардың ишинде, жыраў-бақсылардан дәстанларды жазып алыў ислери қызғын алып барылды. Дәслепкилерден болып фольклорист-этногрф А. А. Диваев (1858-1935) Әмиўдәрәя бөлиминиң начальниги К. И. Разгонов арқалы сол ўақыттағы төрткүл волосында жасаўшы қарақалпақ жыраўы Жийемурат Бекмухаммедовтан «Алпамыс» дәстанын жазып алады. А. А. Диваев 1901-жылы Ташкентте қарақалпақ хәм рус тиллеринде бастырып шығарады. [2.40.]

Н. Дәўқараевтың мийнетинде қарақалпақ халық аңызеки әдебиятын жыйнап алыўда рус алымларының мийнетин жоқары баҳалайды. Қарақалпақ халық аңызеки дәрәтпелерин соның ишинде халық дәстанларын жайнаўға үлкен итибар береді. Ол өз мийнетинде: «А. Россикова Төрткүлде хәр түрли адамлардан жазып алған бирнеше қарақалпақ ертеклерин 1901-жалы рус тилинде бастырып шығарады. 1905-жылы профессор Мелиоранский «Едиге» жырының қырғызша-қарақалпақша вариантын бастырып шығарады. 1913-жылы А. А. Беляев Төркүл, Нөкис, Шымбай, Қоңыратта болады. «Едиге», «Қоблан», жырларын, «Шежирени» хәм басқада толып атырған фольклорлық материалларды жазып алады. Булардан «Едиге жырын, «Шежирени» ески араб алфавити менен қарақалпақ тилинде, «Қобланның» қысқаша мазмунын рус тилинде 1916-1917-жаллары Ашхабадта бастырып шығарады.» [3.29.] Бул халық дәстанлары хәм халық аңызеки дәрәтпелери жазып алынып, баспада жәрияланыўы жағынан үлкен әҳмийетке ийе болды. Себеби, дәстан сол дәўирдеги жыраўлардың жанлы атқарыўшылық шеберлигин сөйлеў тилин үйрениўде хәм халық мәденияты менен турмысын, үрп-әдетлерин хәм халық дәстүрлерин үйрениўде бай мағлыўматлар береді.

1934-жылы Моквада Жазыўшылар аўқамының биринши съезди өтилиўи менен онда М.Горькийдің баянатында хәм съездеги шығып сөйлеген сөзинде «миллетинң азы-көби талантың сапасына тәсир етпейди... майда миллетлердинң де дүньяға белгили көркем шығармалар бергенлери көп... өз фольклорыңызды жыйнаңлар, сақлаңлар, көркем сөздинң сағасы фольклорда... Сулайман Стальскийдей халық талантларына ғамқорлық қылыңлар» [4.34.] - деген гәплери Қарақалпақстанда да миллий мийрасқа хұрмет пенен қараўға хәм оларды жыйнаўға үлкен имканиятлар есиги ашылды. 1929-30-жыллары жоқ етилген миллий жазба мийрасларды ел ишинен қайтадан жыйнаў, жазып алыў, және де жергиликли баспа сөзлерде жәриялаў басланды. Соның ишинде миллий дәстанларымызды бақсы, жыраўлардан жазып алыў хәм оларды баспада басып шығарыў күнниң актуаль мәселелерине айланды.

Усындай халық дәстанларын жыйнаўда Н. Дәўқараев, А. Бегимов, Қ. Айымбетов, О. Кожуров, Н. Жапақов, Ә. Шамуратов, Х. Тәжимуратов, С. Мәўленов, Ш. Хожаниязовлардың басламасы менен фольклорлық үлгилердин хәм революцияға шекемги шайырлардың дәрәтпелерин жыйнаў қолға алынды.

1930-жыллары Н. Жапақов, С. Мәўленов пенен бирге «Қоблан» дәстанын Есемурат жыраўдан жазып алып, 1941-жылы бастырып шығарды. Қ. Айымбетов атақлы Өгиз жыраўдан 1934-жылы «Алпамыс» хәм Ерполат жыраўдан «Едиге» дәстанларын жазып алып, 1937-жылы биринши рет Москвада бастырып шығарды. Н. Жапақов тәрәпинен «Халық ертеклери хәм қосықлары» деген фольклор үлгилери бастырылып шығарылды. Ә.

Шамуратов тәрәпинен 1939-жылы Қуламет жыраўдан «Шәръяр» дәстаны жазып алынды хәм 1940-жылы бастырылып шықты. [5. 24-25.] Сондай-ақ, дәстанларды хәм басқада халық аўызеки әдебиятына тийисли болған материалларды жыйнаўда көп мийнет еткен С. Мәўленов пенен Ш. Хожаниязовлар қарақалпақстан аймақларында көп экспедицияларда қатнасып олар Қурбанбай жыраўдан «Қырық-қыз», «Қурбанбек», «Шийрин Шекер», «Ер қосай», «Хажы гирей» дәстанларын хәм Әбдимурат жыраўдан «Мәспатша» дәстанын, Қаражан бақсыдан «Дәўлетиярбек» [6.97.] дәстанларын жазып алған. Бунан басқа 20 аслам халық дәстанларын жазып алғанлығы мәлим.

Қарақалпақ халық дәстанларының бир түри «ашықлық» яғный лиро-эпикалық дәстанлар. Бул дәстанлар қарақалпақ халқы арасанда әзелден кең таралып, оқылып, атқарылып киятырған дәстанлардың бири болып есапланады. «Ғәрип-ашық» дәстаны қарақалпақлар арасында аўызша хәм китабий, қолжазба көширме хәм тағы басқа да түринде таралып келген.

Қарақалпақ әдебиеттаныў илиминин тийкарын салыўшы Н. Дәўқараев өзиниң 50-жылларда жазып питкерген «Қарақалпақ әдебияты тарийхының очерклери» деген изертлеўинде Мысалы: «Қарақалпақлар арасында Ташкент, Самарқанд, Қабулда, Бухарада басылып шыққан китаптар тарала баслайды. Булардың ишинде «Юсип-Ахмет», «Ғәрип-ашық», «Саятхан-Хамра», «Хүрлиха-Хамра», «Ғөрүғлы», «Юсуп-Злейха» кусаған дәстанлар менен бир қатар Наўайы, Физули, Машраб, Мақтумкулы, кусаған шайырлардың шығармалары да тарала баслайды. Бул дәстанлар қарақалпақлар арасына XVII әсирден кейин, әсиресе XIX әсирдин ишинде түркменлер, хорезим өзбеклери арқалы баспа түринде ямаса қолжазба түринде таралған. Қарақалпақ бақсылары қарақалпақ халқының жағдайына ыңғайластырып өзлеринше өзгерислер киргизип айтқанлығын атап өтеди. Бул дәстанлардың көпшилигин бақсылар қарақалпақлардың арасында XIX әсирдин ишинде узақ жасаған түркменлердин атақлы бақсысы Сүйеўден хәм хорезимли өзбек Ешбай бақсыдан үйренген, солардың стили менен айтады» [7.223-224.] - деп жазады. Бизге тийкарынан дәстанлар жыраўлар, бақсылар, қыссақанлар хәм айрым қатықулақ адамлар арқалы жетип келди. Дәстанның дөреген хәм таралған географиялық территорияда басқа халықлар менен әзелден бирге жасап киятырған қарақалпақ халқының да «Ғәрип-ашық» дәстанының дөрелиўи менен қәлиплисийинде тендей үлесиниң бар екенлиги айқын көзге түседи. Дәстанның ҳәзирги қолда бары тоғыз нускасы жазып алынғын. Мысалы: Дәстан 1960-жылы Қарақалпақ мәмлекетлик баспасында Х. Тәжимуратов тәрәпинен таярланып жарық көрген нускасы жетилискен варианты деўге болады. Х. Тәжимуратовтың ескертиўине қарағанда бул нуканы 1930-1934-жыллары атақлы бақсы Ешшан Қосполатовтан жазып алған. Оған қосымша сол ўақлары лапызы хәм қысса оқыў манерасы менен көпшиликке танылған Балтабай қыссахан дегенниң қол жазба нускасынан да пайдаланылған. [8.124.] Өзбекстан Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлими, китапханасының қол жазба фондында қарақалпақ бақсыларынан жазып алынған, соның менен бирге қол жазба күйинде тараған «Ғәрип-ашық», «Саятхан-Хәмире», «Ашық-Нәжеп» дәстанларының бир неше вариантлары сақланады. Мысалы, «Ғәрип-ашық» дәстанының белгили қарақалпақ бақсылары Жапақ Шамуратов, Әмет Тарийхов, Нарбай Көшекеновтан жазып алған үлгилери, қысса күйиндеги қарақалпақ кәтиблери көширип қайта ислеген Нөкис қаласында турыўшы Абутов Хәбибназардан, К. Медетовтан, сондай-ақ Қоңырат районында жасаўшы Балтабаев Юлдаштан алынған нускалар жүдә бахалы материаллар екенин айтыў керек. [9.263.] Халық аўзында дәстанның көп нускалары болған бирақ

тилекке қарсы булардың барлығын жыйнап жазып алыудың илажы болмаған. Деген менен бар мүмкиншиликтен пайдаланып тек 9 варианты жазып алынған. Солардың 3 варианты баспада басылып халыққа инам етилди. Дәстанның хәзирги қолда бары тоғыз нұсқасы жазып алынғын. Мысалы: Дәстан 1960-жылы Қарақалпақ мәмлекетлик баспасында басылып шықты. Х. Тәжимуратов тәрәпинен таярланған хәм 1930-1934-жыллары атақлы бақсы Ешшан Қосполатовтан жазып алған. Усы вариант «Ғәрип-ашық хәм Саятхан-Хамра» дәстаны менен қосылып 1985-жылы қайта басылып «Қарақалпақ фольклоры» ның XIV томында шықты. [10.136.] Қарақалпақ фольклорының 27-42 көп томлығында, Нөкис «Илим» баспасы 2011-жалғы баслымында «Ғәрип-ашық» дәстанының Амет Тарийхов вариантын Н. Камалов 1959-жылы жазып алған.

Усынан кейинги 57-66 көп томлығы, Нөкис «Илим» баспасы 2013-жалғы баслымында «Ғәрип-ашық» дәстанының Қазы Мәўлик варианты басылып шықты. 1927-жалы жазып алынған, араб имласынан көширген А. Хәбибуллаев. Хәзир усы үш вариант баспада басылып шықты хәм қалған алты варианты Өзбекстан Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлими, китапханасының қол жазба фондында сақлаўлы турыпты.

Еле баспада басылып шақпаған 6 варианты бар хәм редакорланып баспаға таярланғанлығы менен қол жазба фондында сақлаўлы тур. Бул қолжазба 1955-жылы Рейим Қайпназаров тәрәпинен «Ғәрип-Шасәнем» деген атама менен жазып алынған. 2004-жылы Баўетдинова Сәпиўра тәрәпинен баспаға таярланған.

Нагимов Кәрим жыраўдаң қызы Замираның қолында сақланған вариантының көширмеси С. Бахадирова тәрәпинен жазып алынған. К. Медетов варианты бар баспаға таярлаған А. Календерова. Нарбай Кошекенов варианты 1911-жылы жазып алынған. Жапақ бақсы Шамуратов варианты А. Жамалов тәрәпинен жазып алынған варианты хәм Хабибназар Абутов вариантлары баспаға таярланыўы менен қалып кеткен.

«Ғәрип-ашық» дәстанының қарақалпақша вариантларының мазмұны, сюжети, мотивлик уқсаслығы хәм өзгешеликлерин үйрениў, соның менен бирге басқы туўысқан халықлар версиялары менен салыстырмалы үйрениўди күтип турған әхмийетли мәселелердиң бир болып табылады.

Пайдаланылған әдебиятлар

- Максетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дәрәтпелери, Нөкис «Билим» 1996. 15-16. б.
- Диваев А.А. Алпамыс батыр. Сборник материалов для статистики Сыр-Дарьинской обл. том X. Ташкент, 1901.стр. 40.
- Дәўқараев Н. Шағармаларының толық жыйнағы 2-том, «Қарақалпақстан» баспасы. Нөкис. 1977.29.б.
- Пахратдинов Ә, Алламбергенов К, Бекбергенова М. XX әсир қарақалпақ әдебияты тарийхы. Нөкис, «Қарақалпақстан», 2011. 34.б.
- Максетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дәрәтпелери. Нөкис, «Билим» баспасы, 1996. 24-25.б.
- Максетов Қ. Қарақалпақ фольклористикасы. Нөкис, «Қарақалпақстан» баспасы 1989. 97. б.
- Максетов Қ. Дәстанлар жараўлар бақсылар, Нөкис «Қарақалпақстан» баспасы, 1992. 223-224. б.
- Алымов А. Қарақалпақ лиро-эпикалық дәстанлары, «Қарақалпақстан» баспасы. Нөкис, 1983. 124. б.
- Максетов Қ, Тәжимуратов А. Қарақалпақ фольклоры «Қарақалпақстан» баспасы. Нөкис 1979. 263б.
- Максетов Қ. Қарақалпақ фольклористикасы, Нөкис «Қарақалпақстан» баспасы. 1989. 136. б.

BERDAQTÍN TARIYXIY SHIGARMALARI HÁM QARAQALPAQLAR TARIYXÍ

A.Prekeeva

*Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám
mádeniyat institutí Nókis fililalı*

Tayanish sózler: qaraqalpaq tili, dialektologiya, dialekt, joqarı qaraqalpaqlar, bóleklengen sóylesim, Kenimex sóylesimi, qaraqalpaq klassik ádebiyáatı, Berdaq shayır, "Amangeldi" "Shejire" dástan Ferganalı qaraqalpaqlar.

Kalit so'zlar: qoraqalpoq tili, dialektologiya, dialekt, yuqori qoraqalpoqlar, ajralgan sheva, Konimex shevasi, Farg'onali qoraqalpoqlar, etnoklassika.

Ключевые слова: каракалпакский язык, диалектология, диалект, верхние каракалпаки, изолированный говор, кенимехский говор, ферганские каракалпаки, Бердах певец. "Амангелди", "Шежире", "эпос"

Annotaciya: Bul maqala qaraqalpaq klassik adebiyatı wákili Berdaq dóretiwshiligi hám qaraqalpaqlar tariyxına arnaladı.

Резюме: Эта статья посвящается творчеству Бердаха, представителю классической каракалпакской литературы и истории каракалпаков.

Summary: This article is dedicated to the work of Berdakh, a representative of the classical Karakalpak literature and the history of the Karakalpak.

Keywords: Karakalpaksky dialectology, dialectology top Karakalpaka Isolated speaker Fergana Karalpaca speaking Kenimeh ethnolex.

Qádirimdi xalıq biler

Xalıq bilmese balıq biler

Ólmegeh sózimdi kórer

Hám qadirler qoliha uslap, -dep óziniń dóretiwshiligine ózi dál baha bergen Berdaq babamız qaraqalpaq ádebiyatında óshpes iz qaldırğan ullı tulğa.

Shayırdıń dóretpelerin tereńnen úyreniw qaraqalpaq ádebiyatı iliminiń rawajlanıwı menen jańasha tús alıp, ilimiy jańalıqlar ashılmaқта. Babamızdın shıǵarmaları jıynalıp, úyrenilip izertlengennen soń kóp ullı insanlar, ilimpazlar shayır dóretiwshiligi haqqında unamlı pikirler aytıp, joqarı baha bergen.

Babamız óz dáwiriniń úlken bilim orayı bolğan Qaraqum iyshan mediresesinde tálim aladı.

Nawayıdan sawat ashtım,

Fizuliyden dúrler shashtım – dep shıǵıs klassik adebiyatınıń wákıllerin ruwxıy ustaz tutınğan hám shıǵarmaların qunt penen úyrenген. Shayır dóretiwshliginde gumanistlik, patriotlıq, demokratiyalıq ruwxtaǵı shıǵarmaları menen birge tariyxıy dóretpeleri de úlken orın iyeleydi. Bul tariyxıy dóretpeler xalqımızdın, Xorezm xalqınıń sonday-aq, Qoqan xanlığındaǵı qaraqalpaqlardıń tariyxınan maǵlıwmat beredi.

Berdaq babamızdın dóretiwshiligindegi «Amangeldi» dástanında Qoqan xanlığında jasap ótken Amangeldi batırdın mártlik isleri sóz etiledi. Sol dáwirde Qoqan xanlığında qaraqalpaqlardıń jasaytuǵını haqqında maǵlıwmat bolğan. Sol jerge qonıs basqannan keyin qaraqalpaqlardıń Asan degen atalığın Qoqan xanı darǵa astıradı.

Astırdı darǵa Asandı

El dep Asan berdi jandı

Sonı qurtqan zalım xandı
Gelle qıldı Amangeldi

Amangeldi jurt aǵası
Miyan kóldiń toqsabası.

Patshalar turǵan taxtında
Onıń dáwletli baxtında,
Amangeldiniń waqtında,
Neshshe xannan inam keldi.

Ol Buxaru, Ǵıjduwannan,
Qashqariy, Tashken, Qoqannan,
Anqıjanu, Margulannan,
Tárk bolmayın dawam keldi.

Hár bir jurttan xızmetine,
Túrli-túrli inam keldi,
Ol Buxardıń patshasınan,
Jarlıq muhir nıshan keldi.

Bul tariyxiy waqıyalar 18 ásirdiń baslarında Qoqan xanlıǵına qaraslı qaraqalpaqlardıń ómirinde bolıp, Asan atalıqtıń kegin algandıay batırdı árman etip, ańsap júrgende Amangeldi kúshli ásker bası bolıp jetisedi. Onıń batırlıǵın qońsı xalıqlarda moyınlaǵan. Xalıq tınısın , paraxat qońsı xalıqlar menen doslıqta jasaǵan.

Sonday-aq "Shejire" dástanında qaraqalpaqlardıń qay jerlerge kóship ornalasqanı haqqında maǵlıwmat beredi.

Türkstannan qońırat kóshti,
Surxanǵa barıp tústi,
Malı bası onnanda ósti,
Mıqlım abat bolǵan eken.

Surxanǵa kóshken qaraqalpaqlardıń turmısınıń abat ekenligin esitken izinde qalǵan xalıq bular da Surxanǵa kóshedi, qońıratlarǵa qosıladı.

Uzaq túshti aramız dep,
Ashlıqtan joq sharamız dep,
Biz hám kóship baramız dep,
Kelip xabar salǵan eken.

On tórt uruw kóship búldi.
Kimi yolda ashtan óldi.
Surxanǵa bular hám keldi.
Qońıratqa tapıshqan eken.

Xalqımızdın jáne bir bóleginiń Sháhrisábizge kóshkenin aytıp ótedi.

Elim kóshti Sháhrisábizge,
Dáriya quyar kók teńizge.

Sonday-aq Berdaq shayır (1827-1900) jasağan dáwirde Jańadáriya, Buxara, Miyankól, Surxan,Qoqan, Sháhrisábizde jasaytuǵın qaraqalpaqlar bir-biri menen baylanısta bolıp, hal jaǵdayınan xabardar bolǵan.Olardın ishinen abıroylı el basqarıwshılar hám ásker basılar jetilisip shıqqan.

Kórdim Xorezm, Buxardı,

Bul dúniyadaǵı saparda,-dep aytıwına qaraǵanda Berdaq shayır sol mákanlarda bolıp,qaraqalpaqlar menen ushırasqan bolıwıda itimal.Bul saparlar “Amangeldi” “Shejire” sıyaqlı tariyxıy dástanlardın ayırım bólimleriniń dóretiliwine sebep bolǵan bolsa kerek.

Qaraqalpalardıń úlken toparınıń Aral átirapına ,Úrgenishte jasaytuǵının aytadı.

Bári altı uruw qaraqalpaq
Úrgenishti jaylaǵan eken.

Xalqımız basınan alasapıranlı dáwirlerdi ótkeredi.

Búlgen el qaraqalpaq boldı,

Qırılsa da urpaq boldı,-

degenindey Berdaq babamız kórsetken orınlarda házirgi kúnde de qaraqalpaq milleti wákilleri jasaydı

Ótken ásirdeń 55-60 jılları Ózbekstan respublikasında jasawshı qaraqalpalardıń tili awızeki ádebiyatın izertlew boyınsha ilimiy ekspediciyalar shólkemlestirilip,baslanǵısh maǵlıwmatlar jıynalǵan

L.S.Tolstova qaraqalpaq xalqınıń tariyxınan úlken miynet jazıp qaldırǵan.Bul miynetinde Qaraqalpaqstannan sırtta, Ózbekstan aymaǵında jasaytuǵın qaraqalpaqlar haqqında “joqarı qaraqalpaqlar”degen kitabı 1975- jılı jariq kóredi.Ilimpaz Ózbekstan aymaǵındaǵı qaraqalpaqlar jasaytuǵın orınlardı payıw- piyada,atlı,túyeli, arbalı aralap shıqqan hám xalqımızdın tariyxınan bahalı maǵlıwmatlar jıynaǵan. «Biz sóz etip otırǵan dáwirde qaraqalpalardıń Buxara (Kenimex, Nurata) hám Fergana toparları óziniń milliy sana-sezimin tolıq saqlap qaldı» [1] - degen edi L.S.Tolstova.

Fergana oypatında jasaytuǵın qaraqalpalardıń tili haqqında D.S.Nasırovtnıń miynetlerinde «bólek lengen sóylesim» dep kórsetiledi. [2]

Qaraqalpalardıń Fergana oypatına kelgenine úsh júz jıldan aslam waqıt bolǵanın Sırdı jaǵalap kelip usı jerge qonıs basqanın aytadı (inf. Oserbay Mamatov 1941-jıl ruwı qıpshaq, Takalik qışlaǵı). Yazyavan rayonınıń Tekelik awılı úshke bólinedi. Birinshi Tekelik awılında qıpshaqlar, ekinshisinde iyiriwshi (qaraqalpalardaǵı sheriwshi ruwı bolıwı itimal A.P.), úshinshisinde qaraqalpalardıń nayman ruwı jasaydı. Naymanlar jasaytuǵın Tekelik Andijan wálayatına qarashlı eken. Iyiriwshi qıtaydın táńki toparına kiredi. Onıń qızılayaq, sariayaq, tobayaq, maylıhayaq, qazayaq, qarǵa ayaq, tobayaq sıyaqlı tirelerge bólinedi.

1926-jılǵı xalıqtıń esabın alıw waqtında Fergana okruginde 1305, Zarafshan okruginde 170, Samarqand okruginde 290, Tashkent okruginde 137, Andijanda 14043, Kenimex rayonında 5938, Turkmenstanda 1537 qaraqalpaq dep kórsetilgen.(2)

Haqıyqatında da, hâzirgi dâwirde Ferġanannıń Altıarıq,Yazyaban,Taslaq rayonlarında, Namangannıń Pap, Tóreqorġan, Zadár'ya, Chimqorġan, Qasansay, Úyshi rayonlarında, Andijannıń Paxtaabad, Balıqshı, Altıńkól Izbasqan, Andijan, Chinabad, Xojabad rayonlarında qaraqalpaqlar jasaydı. Al Yazyaban rayonında jasaytuġın qaraqalpaqlardıń úlken jastaġı áwladları ózlerin qaraqalpaqsha sóyleymiz dep oylaydı. Olardıń tiliniń fonetikasında «j» menen sóylewi jılama, je, jursanmı, joq túrinde, sonday singormanizm nızamı seziledi.

Al Nawayı wálayatınıń Kenimex rayonınıń qaraqalpaqları ġárezsizlik dâwirinde qaraqalpaq mekteplerin ashtı.Hazirgi waqıtta úsh orında Sarıbel,Shorkól hám rayon orayında qaraqalpaq mektepleri ashılġan.Kenimex qaraqalpaqları bilimdi óz ana tilinde almaqta.Rayon orayında,wálayatta qaraqalpaq milliy mádeniy orayı is alıp barmaqta.

Kenimex qaraqalpaqları bir neshe ásirlerden berli tuwısqan qazaq,ózbek,tájik milleti wákılleri menen quda- tamır, dos -tuwısqan bolıp jasap kelmekte.Olar ótken ásirdiń 44- jıllarına shekem qaraqalpaq tilinde bilim alġan bolsa,ekinshi jer júzlik urıs saldarınan mektepler jabılıp qalġan.Sonıń sebebinen bilimdi ya qazaq, ya ózbek tilinde alıwġa májbúr bolġan.Ģárezsizlik sebepli óz ana tilinde bilim alıwġa múmkinshilik jaratıldı.Ilimpaz Tolstovannıń aytqanıday,milliy sana sezimin saqlap qalġan Kenimex qaraqalpaqları joqarı qaraqalpaqlardıń arasında birinshilerden bolıp mektepler ashtı,sonday-aq, Nawayı pedinstitutınan baslawıńsh tálim hám qaraqalpaq filologiyası bólimlerin ashıp, Kenimexli qaraqalpaqlar óz ana tilin tereńnen úyrenbekte.

Olardıń tili ilimiy jaqtan fonetıkası, leksikası, morfologiyası kompleksli úyrenildi hám ilimde qaraqalpaq tiliniń “ Kenimex sóylesimi ” dep dálillendi [3]. Xalqımızdıń tariyxınan jaqsı bilgeni hám tariyxımızġa baylanıslı ólmes shıġarmalar dóretkeni ushın akademik M.Nurmuxammedov Berdaq snayırġa bılay baha bergen.. “Shejire” onıń kórkemliginiń joqarılıġın aytpaġannıń ózinde Berdaqtı birinshi qaraqalpaq ilimpazı dep sanawġa múmkinshilik beredi.”[4]

Boljap aytsam bolajaqtı,
Hár waqtada isim haqta ,
Balalar súyip Berdaqtı,

Qosıqlarım qalsa kerek. –degenindey hâzirgi kúnde babamızdıń shıġarmaların Buxara (ilimde Kenimexli qq usılay ataladı) qaraqalpaqları da tereńnen úyrenip boljap aytqan sózleri haqıyqatlıqqa aylanbaqta. Usı arqalı ana tilimizdinıń bay leksikalıq qorın,sonıń menen birge fonetıkasın, grammatikasın úyreniwge múmkinshilik beredi.

Juwmaqlastırıp aytqanda,Berdaq babamız xalqımız tariyxı haqqında kóplegen dástanlar dóretken.Usı dástanlarda joqarı qaraqalpaqlar haqqında maġlıwmatlar bergen. Tariyxıyshılar tárepinen bul orınlarda qaraqalpaqlardıń jasaytuġını haqqında ilimiy jaqtan dáliyllengen,al til tarawında ele izertleniwi tiyis máseleler barshılıq.Bul qaraqalpaq dialektolgiyasınıń sheshimin kútip turġan maseleler esaplanadı.

Ádebiyatlar:

- 1.Толстова Л.С. Жоқары қарақалпақлар. Нөкіс: Қарақалпақстан, 1975. – 15
- 2.Насыров Д.С. Становление каракалпакского общенародного разговорного языка и его диалектная система. Нукус-Казань: Каракалпакстан, 1976. - 288 б.
- 3.Прекеева А. Конимех қарақалпақлари шеваси: Филол. фан. ном. дис. ... автореф. Нукус, 2012. – 19 б.
- 4 . М. Nurmuxammedov.Berdaq- qaraqalpaq xalqınıńıń ullı shayırı.Nókis-1979-37b
- 5.Berdaq”Таңламалы shıġarmaları” Nókis-1988 j

EPIK TASVIR SYUJETIDA EPITETLARNING QO‘LLANISHI.

Boltayeva Iqbol Tojiboyevna –

filologiya fanlari nomzodi, dotsent

O‘zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti

O‘zbek tili va adabiyoti kafedrasida Toshkent viloyati, Chirchiq shahri.

iqbolboltayeva76@gmail.com

Annotatsiya

Ishda epik tasvir syujetida qo‘llangan epitetlarning personaj tashqi va ichki dunyosiga aloqador asosiy sifatlarini: qahramonlarning ijobiy hamda salbiy xatti-harakatini, portreti va shaxsiyatiga aloqador jihatlar tasviridagi o‘rni haqida fikr yuritilgan. Xususan, epitetning syujet rivojida tutgan o‘rni “Go‘ro‘g‘lining tug‘ilishi”, “Zulfizar bilan Avazxon”, “Xushkeldi” dostonlari matni asosida yoritib beriladi.

Kalit so‘zlar: xalq eposi, epik tasvir, syujet, syujet rivoji, epitet, qadimiy, doston, doston boshlamasi, sifatlovchi aniqlovchi.

Аннотация

В работе акцентируется внимание на основных качествах используемых в сюжете эпического образа эпитетов по отношению к внешнему и внутреннему миру эпического персонажа: положительном и отрицательном поведении главных героев, их портрете и личностных чертах. В частности, разъясняется роль эпитета в развитии сюжета на основе текстов былин «Рождение Гёроглы», «Зульфизар и Авазхан», «Хушкелди».

Ключевые слова: народный эпос, эпический образ, сюжет, развитие сюжета, эпитет, древний, эпос, эпическое начало, определитель прилагательного.

O‘zbek xalq eposi juda qadimiy tarixga ega. Bu ulkan xazina hozirga qadar kishilarni Vatanga, ona xalqiga mehr-muhabbat va sadoqat ruhida tarbiyalashda yetakchi manba bo‘lib xizmat qilmoqda.

Epik tasvirga jalb etilgan har bir narsaga, voqea va shaxsra baho berish, ularni asarning g‘oyaviy - badiiy maqsadiga bo‘ysundirish baholovchi epitetlarga xos vazifa hisoblanadi. O‘zbek xalq dostonlarida baholovchi epitetlar katta mavqe egallaydi. Chunki narsaniig rang - tusi , shaklu - shamoyili, vazni, tutgan o‘rni, mavqeyi kabilar haqida faqat baholovchi epitetlarga estetik baho beradilar. Shuni alohida ta’kidlash joizki, yuqorida qayd etuvchi epitetlar haqida yuritilgan fikrlardan dostonlar boshlamasida boshqa xildagi epitetlar qo‘llanmaydi, degan xulosa kelib chiqmasligi kerak. O‘zbek xalq eposi xazinasida shunday boshlamalar borki, ular doston syujetida bir vaqtning o‘zida ham qayd etish, ham baholash vazifasini ado etadilar. Islom shoir Nazar o‘g‘lidan yozib olingan “Zulfizar bilan Avazxon” dostonidagi epitetlar Chambil shahrining shon-shuhrati, qudrati haqida ma’lumot berish bilan birga ushbu epik shaharning ajoyib tavsifini ham ifodalaydi: ”Sakson sardobali Chambil, to‘qson to‘pxonali Chambil, o‘n ming jevaxonali Chambil, oti ovozalni Chambil, oltin darvozali Chambil” [Zulfizar bilan Avazxon.-T.:Fan,1962.29-bet.]

Boshlamadagi epitetlarga diqqat qilinsa, ularning barchasi sifatlovchi aniqlovchidan iboratligini ko‘rish mumkin. Sifatlovchi aniqlovchidan tashkil topgan epitet odatda ko‘proq tavsif uchun xizmat qiladi. Shunday ekan, Chambilda bir-ikkita emas, balki to‘qsonta to‘pxonaligi esa buyuk qudratga ega ekanligidan dalolat beradi. Ushbu shaharga xos boshqa belgi-sifatlar ham mana shunday mubolag‘ador tavsiflangan. Demak, baxshining maqsadi Chambilga oid belgi-xislatlarni shunchaki qayd etib qolmay, ayni paytda uni vasf etishdan ham iborat. Shuning uchun ushbu shaharga xos har xususiyat, sifat bilan epitet bir xil tovushlar alliteratsiyasi orqali beriladi.

Ma'lumki, alliteratsiya belgi-sifatga oid xususiyatni alohida ta'kidlashga va bo'rttirishga imkon beradi. Bo'rttirish, ta'kidlash darajasi esa epitetning baholash darajasini belgilaydi.

Baholovchi epitetlar ba'zi dostonlarda o'xshatishlar orqali ifodalanadi. Demak, epitetlarni faqat aniqlovchi-aniqlanmish munosabatidagina voqe bo'ladi deb qarash to'g'ri emas. Fikrimizni dalillash uchun bir misol keltirib o'taylik. Fozil shoirdan yozib olingan "Go'ro'g'lining tug'ilishi" dostonining epik syujeti tarkibida hali yosh bola Go'ro'g'li bilan Qo'ng'irboyning o'tliq o'ynab yurgan paytdagi shaklu-shamoyili o'xshatishli epitetlar orqali tasvirlangan: "Ikki yosh bachcha, ikkovi birday bo'lib,, ochilgan gulday bo'lib, sayragan bulbulday bo'lib, bir-biri bilan so'zlashib,, oshiqni o'rta tashlab o'ynashib, ko'chalardagi o'zi bilan teng bachchalar bilan ham oz-mozgina talashib, so'kishib yura berdilar" [Go'ro'g'lining tug'ilishi.-T.,1967,58-bet]

Epik syujet tarkibidagi epitetlar ikki xil vazifani bajaradi: ularning biri ijobiy personajlarning tashqi ko'rinishi va unga mos ichki qiyofasini kishi havas qiladigan darajada go'zal, yoqimli qilib tasvirlashga xizmat qilsa, ikkinchisi doston qahramonlariga qarshilik ko'rsatuvchi, faqat yovuzlikni ko'zlovchi personajlarni salbiy jihatdan tasvirlashda qo'llaniladi. Ergash Jumanbulbul o'g'li repertuariga mansub "Ravshan" dostonidagi Zulxumorning kanizi Oqqiz tasviridagi epitet uning ham tashqi ko'rinishini, ham ma'naviy qiyofasini ochishga xizmat qilgan: "Oqqiz o'zi oq qiz, o'zi to'lgan sog' qiz, o'rta bo'yli chog' qiz, o'ynagani bog' qiz, uyquchi emas sog' qiz, eri yo'q o'zi toq qiz, ko'p kalondimog' qiz, yaxshi tekis bo'z bolani ko'rsa. Esi yo'q – ahmoq qiz, qora ko'z, bodom qovoq qiz, sindi-siyog' qiz, o'zi semiz – turishi yog' qiz; o'yinga qulayroq qiz, to'g'ri ishga bulayroq qiz, o'zi anqov olayroq qiz, tanasi to'sh qo'ygan keng qiz, sag'risi do'ng qiz, urushqoq emas jo'n qiz, a'zosi bari teng qiz; yaxshilardan so'ng qiz, et ko'targan go'shtdor qiz, biqini tor to'shdor qiz, aqli kam hushdor qiz. Oq yuzini ko'rsang, oyday, hurkak asov toyday, olg'ir qarchig'ayday qiz: yuvoshligi qo'yday, semiz emasmi, yoyday, eriydi sarig' moyday. Shunday oq qiz edi: siyroqli, kachkil bet, pas burun, kulcha betli, o'rta bo'yli, qizil chiroyli, keng manglayli, tor biqinli, qobirg'ali, go'shdor, to'shdor, olchanglagan, boybichcha monand, og'ir ko'chgan, qulog'i yuqa, iyagi sergo'sht, qoshi ko'proq, bir-biriga ushash, ko'zi qisiqnamo qiz edi"[2-jild,454-455-betlar]

Dostonlardagi salbiy personajlarga nisbatan qo'llanilgan epitetlar qahramonning tashqi va ichki qiyofasini uyg'un tasvirlashga xizmar qiladi. Buning yorqin misolini Ergash shoirning "Xushkeldi" dostonidagi Qaldirg'och Maston tasvirida ko'rish mumkin. Chunki bir yuz o'n yettiga kirib ezgulik nimaligini bilmagan, oyog'ini go'r tortsa ham, tavba-tazarru qilmagan personajning mohiyati tashqi ko'rinishi bilan uyg'un tasvirlangan: "Qaldirg'och maston yuz o'n yettiga kirib edi. Alpinchoq, salpinchoq, taqqani munchoq, o'ynagani qo'g'irchoq, uchgani halinchoq. Manglayidan tarson ochgan, ikki chekkasini go'shti qochgan, og'zi burushgan, kim duch kelsa urishgan, egni-boshi qurishgan, hamsoyalari bilan kunda yulishgan, toyloqgay qo'qigan, g'iybat ushagini o'qigan, sochi qo'qigan boytebatday, kallasi savzi yuvadigan govsavatday kampir edi" [Xushkeldi// Bulbul taronalari. Besh jildlik.5-jild.-T.:Fan,1972.145-bet]

Ko'rinyapdiki, epik tasvir syujetida qo'llangan epitetlar personajlarning tashqi qiyofasi, ham ichki dunyosiga aloqador asosiy xislatlarni bir paytning o'zida ifodalayapdi. O'rni bilan baxshi ularning xarakteriga xos qusurlarni ham yengil kulgi qo'zg'atish orqali tasvirlashga erishgan. Ushbu tasvir syujetidagi universallik shundaki, ba'zi bir epitet orqali qahramonlarning ijobiy sifatleri tavsiflansa, shundan keyin ularga xos salbiy xislatli tasviri vositalar qo'llab, tasvirga yengil komiklik yaratishga intiladi. Qolaversa, ular epik personaj xatti-harakatini, portreti va shaxsiyatiga tinglovchilarda katta qiziqish tug'dirib, ularning syujet rivojida tutgan o'rnini belgilashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- 1.Mirzayev T. "Alpomish» dostonining o'zbek variantlari. -T., 1968. 131-bet: 2.Sarimsoqov B. O'zbek adabiyotida saj. -T.: Fan, 1978.-63-84 -betlar
3. Jo'rayev M., Eshonqulov J. Folklorshunoslikka kirish. O'quv qo'llanma. -T.: «Barkamol fayz media», 2017,180 bet.
4. Zulfizar bilan Avazxon.-T.:Fan,1962.29-bet.
- 5.Go'ro'g'lining tug'ilishi.-T.,1967,58-bet.
- 6.Xushkeldi// Bulbul taronalari.Besh jildlik.5-jild.-T.:Fan,1972.145-bet
- 7.Boltayeva I.Xalq dostonlarida epitet.//Monografiya.Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti.Toshkent,2002-yil.

АДАБИЁТЛАРНИНГ ЎЗАРО АЛОҚАДОРЛИГИ ВА БИР-БИРИГА ТАЪСИРИ

Алдашева Ширин Жалгасовна
Ажиниёз номидаги Нукус давлат
педагогика институти, ўзбек адабиёти
кафедраси доценти, ф.ф.д., (Phd)
shirinaldasheva0001464@gmail.com

Халқимизнинг маънавиятини юксалтиришга хизмат қиладиган ўзбек шеърияти эзгу мақсадларга қаратилганлиги ва ўзига хос хусусиятларга эгалиги билан ажралиб туради. Чунки, «...инсоннинг қалби, унинг дарду ташвишларини, халқнинг орзу-ниятларини, Ватанга муҳаббат ва содиқлик ҳиссиётларини акс эттирувчи бетакрор сўз» бўлган бадий адабиётнинг дунёни, инсонни билишнинг муҳташам ойнаси, шунингдек, бугунги кунда мамлакатимиз стратегик дастурларининг бири ҳисобланган юксак маънавиятли, ҳар томонлама баркамол авлодни тарбиялашнинг муҳим воситаси эканлиги яна ҳам ойдинлашди [1: 4].

«Хар бир халқ тарихида беназр шахслар бўлади. Улар ижодкор ёки олим, давлат арбоби, ёхуд бошқа бир соҳанинг машҳур кишилари бўлиши мумкин. Бундай сиймолар буюк хизматлари туфайли ўз халқи тарихида сўнмас из қолдиради, номи асрлардан асрларга ўтиб қадрланади. Одатда бундай инсонлар шоир ёки ёзувчи, ё олим бўлади. Ўзбек адабиётида Навоий, туркман адабиётида Махтумқули, қозоқ адабиётида Абай, қорақалпоқ адабиётида Ажиниёз, Бердақ ва бошқалар шундай ҳурматга лойиқ сўз санъаткорларидир. Улар нафақат ўзлари мансуб адабиётга, жаҳон адабиёти тараққиётига ҳам ҳисса қўшган шоирлар.

XIX аср қорақалпоқ адабиётининг йирик сиймоларидан бири Ажиниёз Қўсибой ўғли шундай истеъдод соҳибларидан бири. Унинг номи ва асарлари туркий адабиётларда алоҳида ҳурматга сазовор.

Ажиниёз ўз асарларида умуминсоний ғояларни куйлагани учун ҳам туркий халқлар шеърияти мухлисларига қадрли»[2:93-94]. «Қорақалпоғистон халқ шоири, Бердақ номидаги Давлат мукофоти совриндори, таниқли жамоат арбоби Гулистон Матёкубова шундай ёзади:

Айт, сен Ажиниёз қўшиқларин деб,
Ибройим оғанинг шеърлари янграр,
“Менинг йигит, сенинг қиз вақтларинг” деб,
Оқариб, ярқираб оқади тонглар.
Тўмарис чиққандай кенгликлар аро,
Қора сочларини елкага ёзиб,

*Бердақ нафасидан қўқарар саҳро,
Минг йиллик қумларга бахтини ёзиб*[3: 54-55].

Бандларда қорақалпоқ адабиётининг атоқли сўз усталари Ажиниёз ва И.Юсуповнинг номдор асарлари мисолида ҳақиқий ижоднинг умри боқийлиги ҳамиша инсон қалбини сеҳрлаб завқ бағишлаши, мухлисларга ёд бўлиб кетган қўшиқнинг бир мисраси (“Менинг йигит, сенинг қиз вақтларинг”) воситасида жуда гўзал ифодаланган. Тўмарис, Бердақ нафаси куйларга, қўшиқларга айланиб, чўлу биёбонларга ҳаёт бағишлаётгани, саҳрони ҳам гуллалиб юбориши мумкинлиги ғояси банднинг мазмун-моҳиятига жуда мос тушган. Шеърдаги қорақалпоқ муҳитига хос сўз ва ифодалар юрт нафасини, ўтмиш ва бугунини эслатади.

Яна бир мисолда замин таърифи, ўзбек ва қорақалпоқ халқларининг маънавий-маърифий бирлиги, тақдирлар туташлиги, миллий поэтик образларда берилгани шеърнинг юксак фазилатидир.

*Дилда тоза ниятлар қўп, ўтганлар руҳин шод этиб,
Сўфи тўрғайни сайд этиб, орзуларни сайёд этиб,
Бердақ бобом дилишод этиб, Навоийни устод этиб,
Жайхун-Сайхун тўлқинлари ошган, Оролни ёд этиб,
Дарёсига интиқу зор баҳри уммоним бор менинг.*

Чинакам миллий ифодаларга йўғрилган бошқа бир шеъридан, мана, кичик бир парча:

*Бахти тўқис Туркистонда Қўнғирот,
Айра тушмас ашамайли ё қиёт,
Уларни боғлаган меҳрли ҳаёт,
Юрти учун жонин тикканлар озми,
Кутиб ол Бўзатов Ажиниёзни»* [3: 54-55].

Бадий тафаккур ривожидан давомида, бир томондан, ўзбек мумтоз лирикаси ва фольклор анъаналарининг, иккинчи томондан, Шарқ ва Ғарб – жаҳон халқлари бадий тажрибасининг самарали таъсири ўзбек лирикасининг янгича бадий-эстетик тамойиллар асосида юксалиши учун асос яратди, замин ҳозирлади. Атоқли шоир Абдулла Орипов ўзининг “Дил кўзи” шеърида таъкидлаганидек:

*Лекин удумини такрорлар башар,
Ҳар авлод ўз юкин ортмоқлаб яшар.
Армонли у йиллар бирма-бир кетди,
Энди ўзга тўлқин навбати етди* [4: 48].

Ўзбек шеъриятидаги поэтик шакллар ранг-баранглиги, аслида, бадий тафаккурнинг моҳиятан ҳамиша янгиланишга мойиллиги билан боғлиқдир. Бадий-эстетик тамойилларнинг янгиланиши – шеъриятнинг бевосита ижтимоий-маънавий ҳаёт билан боғлиқ тарзда доимий ўзгарувчан табиатини белгиловчи асосий хусусиятидир. Лирика жанрлари тизимининг ривожидан ранг-баранг шаклий ва услубий изланишлардан иборатлигининг сабаби ҳам энг аввало шундаки, шеърият ҳамиша ҳаётни ва инсонни янгича тушунишдан, тушунтиришдан озиқланган ҳолда тараккий этади. “Адабиётнинг онаси ҳаётдир, уни вужудга келтирадиган ҳам, озиқлантириб, вояга етказидаиган ҳам ҳаётдир” [5: 336] – дейди машҳур шоирлардан бири Давид Қўлтинов. Зотан, ана шундай устувор ижтимоий-эстетик омиллар омиллар туфайли умрбоқий шеърий асарлар яратилади.

Шўхратнинг қуйидаги тўртлиги бу жиҳатдан характерлидир:

Ҳаётнинг ҳайратли бир ишига боқ:

Сигиру илонга макон бир ўтлоқ.
Бир ўтдан шум илон ясайди захар,
Шу ўтдан сигир-чи, оппоқ сут-қаймоқ [6:179].

Шу нарса характерлики, Абдулла Орипов тўртликларидаги талқинлар тасвирида инсон ўзини ожиз ва кўнгли сўник, ғариб ҳис этмайди. Асло, ана шу ёлғиз асноларда ҳам инсон оламнинг сирли мўъжизаларини равшанроқ ҳис этади, ўз-ўзини ҳам теранроқ англай бошлайди.

Туғилсанг бахт билан, камол ўшадир,
Тарк этсанг оламини, завол ўшадир.
Охир чоғ тупроғинг устига келиб,
Кимдир ёд айласа, иқбол ўшадир [7: 178].

Жамол Камол саккизликларида олам мўъжизаси ҳисобланган инсон – беназир хилқат, ҳаёт – буюк муаллим, тириклик эса бир умрлик сабоқдир, деган бадий-фалсафий концепция устуворлик қилади. Шоир саккизликлари ана шу бош ғоянинг рангин қирраларини ёритишга қаратилган бўлиб, унинг поэтик образлари ўзининг бадий-эстетик моҳиятига кўра, тириклик ҳикматини англатувчи маъноларни ифодалашга хизмат қилган.

– Ажаб дарё кўрдим, сувга лиммо-лим,
Шарқираб оқолмас, ёқолмас чироқ.
– Дунё – дарсхонадир, ҳаёт – муаллим,
Кўрган-билганларинг барчаси – сабоқ.
– Ажаб доно кўрдим, донғи зўр олим.
Оқил бўлмадим деб, чекади фироқ.
– Дунё дарсхонадир, ҳаёт – муаллим,
Кўрган-билганларинг барчаси сабоқ.
Кўрган-билганларинг барчаси сабоқ [8: 19].

Жаҳон адабиёти тажрибаларида кузатилганидек, Навоий лирикаси, Ғолибий ғазаллари, Бобур рубоийлари, Петрарка ва Шекспир сонетлари, Байроннинг ўнлик шаклига қурилган поэмалари, Умар Хайём, Пахлавон Маҳмуд, Бедил рубоийлари, Рудакий фардлари ва бошқа шу каби бадиият дурдоналарининг поэтик ўзига хослигини ва уларнинг кейинги давр ижодкорларига баракали таъсирини ҳам кўп бора таъкидлаймиз.

Дарҳақиқат, адабиётларнинг ўзаро алоқадорлиги ва бир-бирига таъсири бадий ижод тараққиётининг муҳим бир омили бўлиб, у энг аввало, ижодий характерда, яъни новаторна бўлган тақдирдагина ижобий самара бериши мумкинлиги сўз санъати тарихидан яхши маълум.

Хулоса қилиб айтганда, жаҳон адабиёти тараққиётига ҳисса қўшган ва ҳозирги кунда ҳам сермахсул ижод қилаётган барча шоирларнинг асарларида илгари сурилган ғояларни тарғиб қилиш бугунги куннинг асосий устувор вазифаларидан биридир.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Мирзиёев Ш. Адабиёт ва санъат, маданиятни ривожлантириш– халқимиз маънавий оламини юксалтиришнинг мустаҳкам пойдевори// Халқ сўзи. – Тошкент, 2017. – 4 август
2. К. Қурамбоев Адабий жараён ижод масъулияти адабий алоқалар. Тошкент: Чўлпон, 2009. 93-94 б.
3. К.Қурамбоев, Г.Қурамбоева. Гул бор Гулистон ичинда. – Тошкент: Ўзбекистон, 2016. 54-55 б.

4. А.Орипов. Танланган асарлар. Тўрт жылдик. 2-жилд. Шеърлар ва достонлар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 2000. 48б.
5. Советские писатели. Автобиографии Давид Кугилтинов. Т 4. – М, 1972. – С. 336.
6. Шухрат. Лирика. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1973. 179б.
7. А. Орипов. Танланган асарлар. Тўрт жылдик. 2-жилд. Шеърлар ва достонлар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 2001. 178 б.
8. Жамол Камол. Тафаккур. Шеърлар. – Тошкент: Ёш гвардия, 1979. 19 б.

ҚАРМЫС ДОСАНОВТЫҢ МҰРАЛАРЫ ТУРАЛЫ

О.Ж.Юсупов-

Әжинияз атындағы НМПИ доценті.

М.Джайманов –

Әжинияз атындағы НМПИ

Қазақ тілі және әдебиеті

кафедрасы магистранты

Аннотация: Қарақалпақстан мәдениеті тарихында өшпес із қалдырған жазушы, ақын. Драматург және журналист Қармыс Досановтың 1922-1990 жылдардағы өмірі мен шығармашылық мұралары жайлы сөз етілген.

Клт сөздер: Қарақалпақстан этнопрозасы, этнопоэзиясы этно-драматургиясы. Қармыс Досанов мұралары.

Қарақалпақстан көркем өнерінде, көркем әдебиет және оның жанрларының қалыптасуы және даму басқыштарында терең із қалдырған және салмақты үлес қосқан жазушы және ақындар бірқанша. Олардан: Асан Бегимов, Жолмұрза Аймұрзаев, Байнияз Кайыпназаров, Хожабек Сейтов, Тәжетдин Сейтжанов, Ғалым Сейтназаров, Жолдасбай Дилмуратов және Қармыс Досановтардың көркем шығармалары, олардың өз заманында қоғам мен адам мүддесімен жасауы, халықтың әл-ауқаты мен әлеуметтік мәселелерін көрсетуі, олардың мәдениет саласына да қосқан үлесі және жанкүйерлігі, сол талапшандық нәтижесінде тамаша көркем шығармалар жазып, тарихта өшпес із қалдырған, өз ортасында озық құрметке ие адамдар болған.

Қарақалпақстан көркем өнерінде, телерадио, журналистика саласында салмақты үлес қосқан жазушы, ақын және журналист Қармыс Досановтың өмір жолы және шығармашылық еңбектері өзінен кейінгі ұрпақтар үшін үлгі - аса құрметке лайық бай мұра, рухани азық болып табылады.

Ол 1922 жылы 15 мамырда Хожелі ауданы «Жаңа жап» ауылында өзіне тоқ шаңырақта дүниеге келген. Кеңес өкіметі және большевиктік диктатураның тоталитар тізімі, қуадалау жылдарында ата-анасынан айрылып, Хожелідегі «жетім балалар» үйінде тәрбиеленеді. Соң Төрткүлдегі педагогикалық училищеде оқып, тәлім-тәрбие алады. Әдеби шығармашылығы, интеллектуал ұқыптылығы мен «Қарақалпақ әдебиеті және көркемөнері» журналында әдеби қызметкер болып жұмыс бастайды.

Ол 1941 жылы желтоқсанда екінші дүние жүзілік соғысқа қатысып, Республикамызда сол кездері жаңадан құрылған №97 санды Қарақалпақ атқыштар бригадасы құрамында фронтқа кетеді. Сол жылы Қармыс Досановтың «Жүрің, достар, фронтқа» атты әскери шақырық өлеңі «Отан үшін» деп аталған жинақта жарияланады.

Ол соғыстың бастапқы қиын, трагедиялы жағдайдағы әскери фронт аймақтарында фашизмді жеңуге азаматтық-жауынгерлік үлесін қосып 3-дәрежелі «Данқ» орденінің иегері атанған.

XX ғасырдың 50-60 жылдары Қарақалпақстан көркем әдебиеті мен мәдениеті, мәдени ағарту жұмыстарында сол кездері фронттан аман-есен келген соғыс ардагерлері, алдыңғы қатарлы қызметтерде болды. Олардан: Хожабек Сейтов, Байнияз Кайыпназаров, Абитай Тұрымбетов, Тәжетдин Сейтжанов, Қармыс Досановтар ел алдында жастарға ерен еңбегінің арқасында үлгі болды.

Қармыс Досанов Хожелідегі – «сол кездегі жастарға арналған комсомол» деп аталатын ұйымның бірінші жетекшісі, Облыстық жастар комитетінің мәдени істері инструкторы, лектор, «Қарақалпақстан жастары» газетасының үгіт-насихаттау және мәдениет бөлімі бастығы сияқты жауапты жұмыстарды атқарады.

Әдебиет саласын көркейтуде ол Москваға барып та бірқанша курстарды оқып аяқтады. Ташкент қаласында саяси партияның екі жылдық курсын бітірді. Қарақалпақстан баспасөзі, кітап баспасының қалыптасуы және даму басқыштарында салмақты үлес қосты. Ол Қарақалпақстан Жазушылар Одағында жауапты хаткері болып көркем әдебиетте үгіт - насихат, ұлттық әдебиетімізді өлкемізде Одақтық көлемде танытуды ұйымдастыруда әрқилы апталық декадалар өткізуге ат салысқан ұлттық зиялы қауымның бірі болды.

XX ғасырдың 60-жылдарының басында Қарақалпақстанда мәдени құрылыста үлкен жаңалықтардың бірі Нөкіс телекөрсету (1964 жылы 7 қарашада) басталды. Республикамызда телерадио комитетінің мәдениет және мәдени ағарту жұмыстарына белсене қатынасқан бастапқы теле көрсету, бастапқы «Хабарлар» елдегі «Жаңалықтар» және «Мәрттік» деп аталатын дүниежүзілік соғыс кезеңіндегі жауынгерлік жылнамаларды эфирге дайындауда жауынгер - журналист - Қармыс Досанов салмақты үлес қосты. Ол «Қарақалпақстан» радио каналында он екі жыл бойы «Мәрттікнама», «Мирас» деп аталатын мәдени - рухани отансүйгіштік тақырыбында мазмұнды, қызықты, «Нурани» аталардың сұхбаттасуы, еске түсірулері негізінде есіттірулер ұйымдастырды.

Екінші дүниежүзілік соғыстың адамзат және цивилизация үшін ауыр зардаптары, трагедиясы туралы бір неше социалдық жадынама, тарихи еске түсірулер, жауынгерлік эсселер, көркем шығармалар жазды. Қарақалпақ проза жанрында әскери-ерлік бағдарында «Бірінші салют»,

«Қырық үшінші жылдың жазында», «Жауынгер 97 Қарақалпақ атқыштар бригадасы туралы», «Соғыс пен еңбекте», «Солдат соқпақтары» деген кітаптар, жинақтар дайындады. Оның бұл еңбектері халықаралық интернет-ресурс тармақтары, веб-сайттардан орын алған.

Жазушы Қармыс Досановтың тарихи көркем шығармалары-шығармашылық өзгешілігі мынада: ол өлкеміздегі, аймақтық және Одақтық көлемдегі тарихи оқиғалар, тарихи сюжеттерді сол тарихи оқиғаны көрген, ішінде болған, соғыс ардагері, нурани атаның ауызекі тарихи жадынамасы - еске түсірулері негізінде жазып, көркем шығарма етіп көпшілікке ұсынды. Сондықтан Қармыс Досановтың ауызекі тарих, тарихи эссе еңбектерін жергілікті тарихшы ғалымдардың кітабында көрсетпе беріп пайдаланған. Жазушының еңбегіндегі «тарихилық» деректерді тарихшылар: Янгибай Досумов, Сабыр Камалов, Узақбай Калниязов, Шарип Бабашев еңбектерінде сәулелендірген.

Жазушы Қармыс Досанов Республикамыздағы бастапқы мақтақеш, құрметті академик Еңбек Ері Шамұрат ата Мусаевтың отанды сүюшілік хожалық мәдениеті мақташылықтағы

жоқары табыстарын ұлықтап «Шамурат ата» деп аталған еңбегін өзбек, қарақалпақ және орыс кітап құмарларына кітап сыйлады.

Ол Арал экологиясы, Әмударияның суы азайған жылдары, өзеннің жағасына, Әмударияның сулары ағар өзегіне «Нурек» тауға арнайы барып келді. Бірнеше поэтикалық радио репортаждарды Арал экологиясы мәселелеріне арнады.

Қарақалпақ этнопоэзиясының қалыптасуы мен даму сатыларында, Қармыс Досанов өзінің лирикалық өлеңдерімен көпшілік қауымға музыка көркемөнері мен этнопоэзия дүлдүлдерінің көңіл түкпірінен ерекше орын алған. Оның өлеңдері, шығармашылық жемістерінің өзгешелігі, жоқары руханиятты адам екенін мәдени ортадағы ұлттық зиялы қауым тән алды.

Ақын Қармыс Досановтың лирикалық өлеңдері, «Жейран көздері», «Құяш күліп бағады», «Бір ғажайып сыр бар», «О, Ләйлім», «Таң самалдары», «Сенің сұлулығыңды қайталар жаным», «Бақытым Әму жағасы», «Салы атыздары» өлеңдері ұлттық композиторлар - сазгерлер: Роман Сұлтанов, Ғани Аманиязов, Әбдірейім Сұлтанов, Нәжиматдин Мұхамметдинов тарапынан жақсы көңіл күймен жазылған әндер жастардың сүйікті өлеңдеріне айланды. Оның өлеңдерін белгілі әншілеріміз: Сұлхан Мамбетова, Арзыгул Атамуратова, Адима Дилханова, Тамара Дошимова, Гүлхатиша Айымбетова, әсіресе, бұлбұл көмей иесі-Дауытбай Қайыпов тарапынан қайта жаңаланып, «Сіз сағынған жырлар» болып, жаңа ғасырдың ән-жырлары қатарынан орын алды. Әрине, ақынның жүрекжарды көңіл сарайынан шыққан сөз маржандары, інжу маржан сөздері мәңгі жасай береді.

Әжінияз атындағы Нөкіс мемлекеттік педагогикалық институтының үлкен оқытушысы, тарихшы Онғарбай Юсупов жазушы, ақын және журналист Қармыс Досанов жайлы төмендегі мәліметтерді айтып берді.

«Қарақалпақстан көркем мәдениеті, баспасөзі, кітап баспасы, театр көркем өнері тарауында, радио тележурналистика саласында салмақты үлес қосқан ұлттық зиялы, көргені, көкейге түйгені көп қоғам қайраткері жазушы, ақын және драматург Қармыс Досанов болып табылады. Оның әкесі Досан Қадірқұлов Хожеліде орта қожалық бай шаруа, үлкен шаңырақ иесі болған.

1929 жылы күзде арқа аймақта Кеңес өкіметі, ОГПУ тарапынан Тахтакөпір, Шымбай, Қараөзек, Кегейлі, Халқабат, Қоңырат және Хожеліде орта шаруа байлар - кулактарды жалпылық тоталитарлық қудалау, қамау, зорлық саясаттар болған. Сол жылы Қармыс ағаның әкесі түркмен еліне бас сауғалап кетіп, қайтыс болған.

Қармыс Досановтың балалық шағы интернат - балалар үйінде, әлеуметтік жоқтықта өткен. Жасты шағы білім және кәсіп иелеу үшін бұрынғы астана - Төрткүлде оқыды. Соң жаңа астана Нөкісте көркем мәдениет, әдебиет тарауында журналистік шығармашылықпен айналысқан.

Екінші дүниежүзілік соғыста, 1943 жылы «Курс шеңберінде» фашизмге қарсы соғыста жаяу әскерлердің бірі болып Ерлік көрсеткен. Сол көрсеткен ерлігі үшін «Қызыл жұлдыз», «Даңқ» орденіне ие болған.

Қармыс Досановтың шығармалары, саясий бағыттағы өлеңдері: «Правда», «Известия», «Правда Востока», «Огонёк», «Звезда Востока», «Дружба Народов», «Смена», «Звезда», «Литературная газета» сияқты мыңдаған тиражды Орталық баспасөздерде жарияланып тұрды.

Қармыс Досановтың проза жанрындағы тарихи көркем шығармаларында: Құбла Арал бойы Әмударья алабындағы 1919-1920 жылдары Кеңес өкіметі және большевиктер саясатының орнауы мен күшеюі кезеңіндегі азамат соғысына арналған. Бұл сол жылдардағы соғыс ардагерлерінің еске түсірулері негізінде «Азаматтар» деп аталған тарихи эссе жазған еді. Ол «Арал дауысы» атты драма - пьеса жазды. бұндағы тарихи сюжет, 1921 жылы Россияның шығыс қалаларында аштық болып, Арал балықшылары Волга бойы халықтары-ашларға «он төрт вагон» балық өнімдерін жіберген еді.

«Арал дауысында» пьесада Бас образды ойнаған актер - Досберген Ранов Республикалық Бердақ атындағы мемлекеттік сыйлықтың лауреаты болды.

Қармыс Досановтың «Қандай афтаб» өлеңдер топтамы, «Азаматтар», «Шамұрат ата», «Сыйлық», «Қамыстықтағы соғыс», «Бірінші салют», «43 жылдың жазында» атты мұралары Әлем мәдениетінің фондынан орын алды.

Қармыс Досановтың көркем шығармаларын Лондон кітапханасында көріп қуандым. XX ғасыр ұлттық мәдениет, руханиятта орны бар үлкен жазушы, ақын және журналисттің мұралары - оның рухи ерлігі қоғамдағы орны - оның шығармашылық жемісі, еңбектерінің нәтижесі екендігі.

Қарақалпақстан радио телекөрсету тарауында отыз жыл тұрақты шығармашылық еңбек еткен журналист Қармыс Досановтың еңбектері уақытында бағаланды.

Ол «Қарақалпақстан Республикасына еңбек сіңірген мәдениет қызметкері» құрметті атаққа ие болды. Оның поэтикалық және прозалық мұралары туралы әдебиетші ғалымдардан профессорлар: Сражатдин Ахмедов, Камал Мамбетов, Кәрімбай Құдайбергеновтер, Қарақалпақстан телерадио нұранилары: Танирберген Низаматдинов, Кеңесбай Ережепов, Жолдасбай Ділмуратов, Ғалым Сейтназаровтар журналистерден Валентин Бочин, Николай Медведевтер жақсы ой-пікірлер айтты.

Республикамыздағы Жазушылар Одағы , «Академия» филиалы, Ғалаба хабар - баспасөз, газета редакциялары, радио телекөрсету Орталығы бұлар киелі мекен. Бұл жерде бірнеше жүздеген журналист-зиялылар , ақын және жазушылар, кемел ұрпақ болып жетілісті, басқаларға үлгі болды.

Қарақалпақстан көркем этно-мәдениеті, этно-руханияты, көркем этно - әдебиетінің даму басқыштарында терең із қалдырған, көңіл сарайы кең ақындар және жазушылардың бағасыз мұралары халықтар достығы мәдениет және руханиятымыз дамуы және болашағымыз үшін қызмет ететіні анық.

Пайдаланған әдебиеттері:

1. Досанов К. Первая тропинка стихи и поэма. М.: Советский-писатель, 1957. 109 с.
- 2 Досанов К. Там где Амудария // Дружба народов. Т., 1961. №7. 117 с.
3. Досанов К. Хандай афто. Душанбе, 1985.
4. Досанов К. Таң самаллары. Нөкис, 1958. 143 с.
5. Досанов К. Қызыл байрақ. Нөкис, 1952.
6. Досанов К. Шайыр хауазы. Нөкис, 1954.
7. Досанов К. Азаматлар. Повесть. Нөкис, 1957.
8. Досанов К. Сахра шәшмалары. Қосықлар, балладалар, поэмалар. Нөкис, 1983.
9. Досанов К. Шамурат ата. Повесть. Нөкис, 1962.
10. Досанов К. Әмиу ағыслары. Нөкис, 1976.
11. Досанов К. Биринши салют. Биринши кітап. Нөкис, 1954.
12. Досанов К. Биринши салют. Екинши кітап. Нөкис, 1955.

БАТЫРЛЫҚ ЖЫРЛАР МЕН ТАРИХИ ЖЫРЛАРДЫҢ ӨЗАРА САБАҚТАСТЫҒЫ

Торткулбаева Т.А. –

*Әжінияз атындағы НМПИ, Қазақ тілі
және әдебиеті кафедрасы. PhD., доцент*

Буркитова Н –

*Бердақ атындағы ҚМУ Магистратура бөлімі, Әдебиеттану
(Қазақ әдебиеті) мамандығы 2-басқыш.*

Қазақтың ауыз әдебиеті халықтың ертедегі тұрмыс-тіршілігіне, тарихына байланысты туды десек, мұны батырлар жыры жайында да айтуға болады. Батырлар жырының алғашқы ұсақ үлгілері сонау ерте заманда, патриархтық-рулық; құрылыс кезінің өзінде-ақ туа бастаған. Сол кезде қазақтың тарихта аттары мәлім рулары: үйсін, қаңлы, қоңырат, керей, қыпшақ, т. б. өздерінің ру тәуелсіздігін сақтап қалу үшін күрескен.

Қазақта батырлар жырының көбірек туған кезі XIV— XVIII ғасырлардың арасы секілді. Осы аталған кезеңдерде бүгінгі қазақ халқының көне тарихында бірнеше елеулі оқиғалар болып өтті. (Бұл жерде бір жағдайды ескерте кетелік. Тарихтың айтуынша, XV ғасырға дейін қазақ деген тұтас халық болмаған, жеке бытыраңқы рулар болған. Олардың бәрі “ноғайлы” деген жалпыға бірдей атпен аталған.

Алтын Орда ыдырағаннан кейін, оның орнына үш хандық (Қырым, Қазан, Астрахан хандықтары) құрылады. бұлардың арасында да феодалдық талас-тартыстар, шабуыл жасап, ел талаушылық әрекеттер күшейе түседі” Осындай талас-тартыстың салмағы мен ауыртпалығы еңбекші бұқараға қатты батады. Бірақ, бұған халық көндігіп отырмайды, қарсы күреседі. Міне бұл көтерілген тарихи фактілер батырлар жырының тууына әсер етеді.

Қазақта батырлар жырының тууына зор әсер еткен екінші бір жағдай болды. Ол – қазақтар мен қалмақтардың (оларды жоңғарлар деп те атайды) арасындағы қарым-қатынастар, көп заманға созылған күрестер еді.

Қорыта келгенде, қазақта батырлар жырының тууына осы аталған екі жағдай үлкен әсер етті деуге болады. Бұдан, әрине, бергі заманда яғни XIX ғасырдан бергі жерде батырлар жырын шығармаған деген ұғым тумайды. Соңғы кезде батырлар жыры туған.

Сұрапыл айқастар кезінде әр жердегі қыпшақ рулары күш біріктіріп, бір-біріне жәрдем берген, сырт жауға қарсы аттанған. қыпшақтың әскери жасақтарын ер жүрек, жауынгер батырлар бастаған. Олар қан майданда қас дұшпанмен соғысып елдерін қорғап отырған. Сыртқы жаулармен арпалысқан күрес жағдайларында батырлар әскер жасақтарының басшысы есебінде үлкен қызмет атқарған. Сондықтан да олардың ел қорғаудағы ерлік істерін, батырлықтарын халық ардақтап жыр еткен.

Ескі батырлар жырлары мен тарихи жырларды ортақтастыратын жәйттер бір төбе: ескі батырлар жырлары да, тарихи жырлар да тарихта болған адамдардың батырлық іс-әрекеттерін баяндайды. Мысалы, тарихи жыр кейіпкерлері Абылай, Қабанбай, Олжабай, Ағыбай, Есет, Жанқожа сияқты батырлар тарихта болған адамдар болса, Қобыланды, Ер Көкше, Ер Сайын (Бату хан), сияқты ескі батырлар жырының кейіпкерлері де тарихта болған адамдар. «Сайын» - дүние жүзін дүр сілкіндірген Шыңғыс ханның немересі, Алтын Орда ханы Батудың екінші аты, Ер Көкше болса, орыстың Никон жылнамасында 1423 жылы апат болған тарихи кейіпкерлердің бірі болып көрсетіледі. Қобыланды батыр, Едігелер де тарихта болған адамдар. Ескі батырлар жырларында баяндалатын оқиғалардың нақтылы тарихи оқиғаларға негізделіп суреттелетіні фольклоршы, тарихшылардың зерттеулерімен дәлелденіп отырғаны белгілі.

Академик Ә.Марғұлан: «Қазақ эпосында өз халықтардың, басқа жағдайларда өмір сүрген халықтардың эпостарына қарағанда негізсіз фантастика, мифологиялық шым-шытырықтар аз. Қазақтың да эпосында, негізінен, өткен тарихта орын алған оқиғалар, үйшілік-тұрмыстық суреттер, ру-тайпалардың ара-қатынастары жырланады. Осы жағынан алып қарағанда қазақ эпосы, бір есептен, халық санасында терең із қалдырған, өлең-жырға қосып, ұрпақтан ұрпаққа тараған шын тарихи оқиғалар мен тұрмыс-салт көріністері туралы баяндайтын эпикалық әңгімелер болып табылады.

Тарихи фактілер мен көне замандардағы тұрмыстық ерекшеліктерді ашып көрсету жағынан қазақ эпосы кейде жылнамалық жазбалардың орнына жүрген. Осы оқиғалардың эпоста суреттелуінің дұрыстығы соншама, оларды, тіпті, тарихи әдебиеттер де дәлелдеп отыр», - деп жазады. Осы жағынан алып қарағанда ескі батырлар жырлары мен тарихи жырлар арасындағы алшақтық онша терең емес сияқты болып көрінеді. Шынымен-ақ, арғы, ең көне жырларымызды былай қойып, «Қарға бойлы Қазтуған», «Еңсегей бойлы ер Есім», «Едіге», тіпті «Ер Сайын», «Ер Көкше», «Қобыланды» сияқты батырлар жырлары қатарына жатқызылатын шығармалар мен «Сабалақ», «Қабанбай», «Бөгенбай», «Ағыбай» т.с.с. тарихи жырлар санатына жатқызылатын үлгілердің тарихи, деректік негізін егжей-тегжейлі зерттеп шыққан болсақ, бұл алшақтық бұдан да әрі азаяр еді.

Осы орайда айта кеткеніміз жөн: тарихи негізі жоқ эпос атаулы болмайды. Эпостық жырлардың басты ерекшелігі – оның тарихпен, тарихи оқиғалармен тығыз байланысты болуында. Мұндағы басты мәселе тек әр батырлық шығармада осы тарихи шындықтың қаншалықты дұрыс, қаншалықты нақты суреттелуінде. Демек, «батырлар жыры», «тарихи жыр» деп бөлуіміздің өзі дұрыс емес сияқты. «Тарихи жыр» дегенімізде «батырлар жырын» оның тарихи негізінен айырғандай боламыз, тарихи негіз «тарихи жырда» бар да, «батырлар жырында» жоқ деп есептегендей боламыз. Олай болса, «тарихи жырды» басқаша атағанымыз қолайлырақ болатын секілді. Н.Смирнова мұны «поздний героической эпос», яғни, «кенже эпос» деп атайды. Біздіңше, осы атау жанрдың (жанрлық түрдің) дұрыс сипаттамасын беріп отыр. Қырғыз бауырларымыз да кейінгі дәуірлерде орын алған тарихи оқиғаларға негізделіп айтылатын жырларды осылай атайды.

Эпос атаулыға ортақ ерекшеліктердің бірі – суреттелетін тарихи оқиғалардан неғұрлым алшағырақ тұрса, соғұрлым тарихи шындық көлегейленіп, нақтылықтың орнын жалпылық, нақтылы оқиғаларды суреттеудің орнына белгілі дәуірге ортақ типтік оқиғаларды көрсетушілік баса бастайды, нақтылы тарихи оқиға типтік оқиға сипатын ала бастайды.

Өзге халықтардың эпостарын былай қойғанның өзінде, қазақтың «Қобыланды», «Едіге», «Ер Сайын» жырларын кейінгі дәуірде пайда болған «Сабалақ», «Бөгенбай», «Қабанбай», «Ағыбай», «Жанқожа» сияқты жырлармен салыстырсақ, осыны анық байқауға мүмкіндік аламыз.

Мұны жырдың басталысынан-ақ аңғарамыз. Мысалы, «Алпамыс» жырында:

Бұрынғы өткен заманда,
Дін мұсылман аманда,
Жиделі-Байсын жерінде,
Қоңырат деген елінде,
Байбөрі деген бай бопты...

«Алпамыстан» кейінгі дәуірде пайда болған «Қобыланды» жырында:

Кешегі өткен заманда,

Қарақыпшақ Қобыланды,
Атасы мұның Тоқтарбай,
Халықтан асқан болды бай...

Жанқожа туралы жырдың басталысы бұлардан гөрі анығырақ, нақтылырақ, айтушы оқиғаның дәл қай кезде және қай жерде болғанын көрсетуге тырысады, бұрынғы дәуірлерді атап өтіп, оқиғаның нақтылы мерзімін атайды:

Өзбек ханның тұсында,
Атамыз қазақ дін баққан,
Алтын Орда хандары
Жердің жүзін шаңдатқан.
Олардан кейін бұл қазақ
Патшалығын жоғалтқан.
Ноғайлы тозып кеткен соң
Қиуалық сарттар ел билеп,
Сырдың бойын шаңдатқан.
Олардан кейін бұл қазақ
Ақмырзаны өлтіріп,
Бабажан сартты суға артқан.
Осыдан соң айтушы бірден жырдың оқиғасын баяндауға көшеді:
Бұл хабарды есітіп,
Кіші жүз болып өр тұтқан.
Жанқожа батыр қырдағы
Аулында жатқан кезі еді,
Шаруалық етіп мал баққан.
Ақмырзаның өлгенін
Батырға барып айтуға
Жеке батыр жол тартқан...

Тарихи жырдың тарихи оқиғалардан алыстаған сайын нақтылық нышандарынан айрылып, жалпылыққа бейім бола бастайтыны қырғыз эпосында да өте айқын көрінеді.

Демек, батырлар жыры деп жүргеніміз – ілгергі дәуірлерде боып өткен, халықтың есінде нақтылы сипаты көмескіленіп, я болмаса тіпті ұмытылып кеткен тарихи оқиғалардың негізінде пайда болып, бара-бара жалпылық сипатқа ие болып, белгілі бір дәуір оқиғаларын жалпы түрде бейнелейтін эпикалық шығармалар. Тарихи жыр деп жүргеніміз (кенже эпос) – халық есінде нақтылық сипаты әлі толық жойылмаған, кейбір жағдайларда болған тарихи оқиғалардың ізімен шығарылған, тарихи оқиғаларды суреттеуде ескі батырлар жырларының поэтикалық тәсілдерін пайдаланған ауыз әдебиеті үлгілері. Кенже эпос – тарихи эпос пен тарихи өлеңдер арасындағы аралық жанрлық түр.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Қасқабасов С. Тарихи жырлардың зерттелуі мен жанрлық сипаты. Кітапта; Қазақ тарихи жырларының мәселелері. – Алматы; Ғылым, 1979
2. Марғұлан Ә. Ежелгі жыр, аңыздар. Алматы; Жазушы, 1985
3. Смирнова Н.С. Казахские певцы XVII века акыны и жырау. -В кн.; Краткие сообщения института востоковедения. М., 1952. Вып. 4
4. Жұмажанов Қ., Төрткүлбаева Т. Қарақалпақстандағы қазақ акын-жырауларының мұрасы. Оқулық-хрестоматия. Алматы: Дәстүр. 2017

ТІЛЕУМАҒАМБЕТ АМАНЖОЛОВТЫҢ «ЕРМАҒАМБЕТ БАТЫРДЫҢ ҚИССАСЫ» ТАРИХИ ЖЫРЫ

Тортқұлбаева Т.А. –

Әжінияз атындағы НМПИ, Қазақ тілі және әдебиеті кафедрасы. PhD., доцент

Ажиниязова З –

Бердақ атындағы ҚМУ

Магистратура бөлімі, Әдебиеттану (Қазақ әдебиеті) мамандығы 2-басқыш.

Тілеумағамбеттің «Ермағамбет батырдың қиссасы» жалғыз нұсқада, көшірме ретімен ел арасына тараған. Жыр сипаттық бандауға құрылған. Сюжеттік желісі Қазақстан аймағында отырған Барақ ауылы Самнан шығып, Қоңырат қаласынан дән алу үшін аттанады. Жолға шыққан керуеншілерді тонайтын басмашы-бандылар мен жолаушылар күресін, соғысын баяндайды. «Ермағамбет батырдың қиссасы» қаһармандары адамдық, ерлік істері қалыптасқан күйінде жырланады. Шығарма үш бөлімнен тұрады. Бірінші керуеншілердің базаршылық шаруасымен Қоңырат қаласына сапарға шығуы, екінші керуен құрамындағы азаматтарды таныстыру, үшінші жол тонаушы басмашы мен керуеншілердің Қарауымбет тұзы қасында болған соғысы көрсетіледі.

Алғашқы бөлімде «Менің сөзім мүштәреп, әр атаның ұлына», «Сөз тындасаң халайық, айтайын деген ойым бар» деп, ақын желпініп алады да, көпке «оң жағында адай бар, сол жағында әлім бар, орталықта табын бар» деп, үш ата баласының «басмашы деген жауы бар» екенін еске салады. «Осы күнде, қазағым, төгіліп тұрған қаның бар, қуылып тұрған малың бар, ауыз бірлеп аттанып, тоқтатуға қандай халің бар» деген ақын сөзі азаматтардың жігер-қайратын қайрай түседі.

Базаршыкеруеншілердің алдындағы мақсаты «қатын мен баланың азайған соң астығы» үй несібесін базардан үйге жеткізу, бейбіт, саудамен өмір сүру жолы. Алпыс кісі ішінде кімдер бар деген сұраққа: «Сөз тындасаң халайық, айтамын деп келемін, құлағыңды салыңдар» дейді де, екі жүз яумыт басмашыларымен бір күн, бір түн атысып «терлік тоқым төсегі, темір қазық жастығы, ақ безерген жолаушы е, Алла, деп келеді», «Ермағамбет бастығы» деп таныстырады.

Тілеумағамбеттің алпыс кісіні көпке таныстыруы арқылы «Қорқыт ата жырының» он бірінші «Қазан Солардың жауға тұтқын болғаны және оны баласы Ораздың азат етуі» сияқты батырларын баяндап таныстыру жолындай жырланады.

Алпыс кісі ішінде,
Және кім бар десеңдер,
Арғы атасы Көбейді,
Әулие, пірлер жебейді,
Байғана менен Жайықты,
Көбейдің алты баласын,
Қазақ олқы демейді,
Байғана ұлы Алдашты,
Асыл, гауһар, алмас-ты.
Атадан асыл ұл туса,
Аты шықпай қалмасты,
Одан туған кешегі,

Тоғжан менен Мұқашты,
Ақылды ерде сабыр бар,
Сабырлы елдің бағы бар,
Немересі Тоғжанның,
Дәулеттің ұлы Әмір бар,
Кенжебайұлы Байдұлла,
Қожбан деген тағы бар.
Батырларды көрсеніз
Ата-тегін білсеніз,
Алпыс кісі ішінде.

«Ермағамбет батыр қиссасы» оқиғасы үшінші бөлімде көрінеді. Шеру Қарауымбетке жеткен соң, «тау астына қарады, тау астына қараса, шаң бұрқырап шығады». Шаңды көргендер ойға қайғы алады. Сонда Ермағамбет көпке былай дейді:

Ау, жігіттер, саспаңдар,
Жаудан қорқып қашпаңдар,
Тауға қарай бұрылың,
Енді жолды тастаңдар,
Ауыздарың бір болсын,
Біріңіз қия баспаңдар.
Мықты жерді көздеңдер.
Алладан үміт үзбеңдер,
Орталыққа түйені,
Шөгеріп байлап тіздеңдер,
Суды тасып алыңдар,
Окопты тағы қазыңдар,
Бір жағымыз су болсын,
Қалың қамыс ну болсын ...

Ермағамбет әскерлері батырдың өтініш-бұйрығын түгел орындайды. Басмашы құрамын барлап, анықтап келуге «бір баланы баршаға» шығарайын өзімнен, оған серік баланы шығарайың көбіңнен» жібермек болады. «Сүлікбайұлы Айтбай» Ермағамбет баласына қосылады. Өтеміс би баласы Боранбай, Айтбай Ермағамбеттің жүйрігін тандайды, соған мінеді. Ермағамбет баласына жүйрік жетпей қалады. Әкесіне өкпелеп, бармағын тістеп қосында қалып қояды. Топ соғысқа дайындалады. Барлауға кеткендер де мылтық атып, жауын құлатып көпке аман қосылады. Көптің тандайы құрғап кебеді. Дағданың жүректі баласын суға жібереді. Бұршақтай жауған оқ арасынан амалдап өтіп, суды керуеншілерге жеткізеді. Мергендердің шөлі қанады. Қорыта келгенде басмашы бастығы «кәпір қазақ, ит қазақ, қорықпаймын қаныңнан, ит пен құсқа жем етем, шірітермін тәніңді» деп, Алакөбіктің «ит қазақ» деген сөзіне сәйкес сөздерді айтады. Менменшіл басмашы бастығының «ит қазақ» деген сөздері Қойшығұлұлы Бақтыбайдың сүйегінен өткен соң» бесатарын дәл көздеп көшіреді. Басмашы бастығының үні өшеді. Батырлық жырларындағы жау батырларының асқақтық, менмендік қасиеті басмашылар образында да жалғастық тапқан. Тұрпайылық оларды туыстастырған. Базаршылар қарсыластарын жеңіп, Қоңырат қаласына жетеді.

Бұл жыр жыршылар репертуарына түсе алмаған. Оған екі түрлі себеп бар. Бірінші «Ермағамбет батырдың қиссасы» секілді батырлықты, ерлікті ежелгі батырлардай тартыс

үстінде емес, олардың ерлігін жадағай сипаттап, баяндап, сырттай бағалап айтуы, тыңдаушы қауымға солғын тыңдалатындығынан жыршылар репертуарына қоса алмаған. Екінші «Марқабай мен Өтешбай батыр хақында» жырдың көркемдігі ақынның өзге шығармаларына қарағанда ренділігі төмен шыққан. Қарақалпақ жігіттерінің ұлттық колоритін қазақ жігіттерін танытардай етіп бере алмаған. Дегенмен, автордың қарақалпақ батырлары образын жазуға қалам тартуы құптарлық. Оның үстіне қазақ, қарақалпақ, өзбек халықтарының туыстығын, татулығын жырлауға ұмтылуы тиімді, сәтті шыққан. «Қазақ, қалпақ демейміз, ердің күші ортақты» кезде ұлттар достығын аялап, Өтешбай мен Марқабай жүрген жерде «қашады басмашы сескене, тиген жерін күйдіреді» қарапайым «халықты күтіп алдырмай, басмашыға олжа салдырмай», «Қолында жарак жалтылдап» жүрген кейіпкерлер Тілеумағамбет шығармашылығының басты лейтмотиві болды.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Дүйсенбаев Ы.Т. Эпос және ақындар мұрасы. Алматы: Ғылым, 1987
2. Бердібаев Р. Жыршылық дәстүр. Алматы: Қазақстан, 1980
3. Жұмажанов Қ., Төрткүлбаева Т. Қарақалпақстандағы қазақ ақын-жырауларының мұрасы. Оқулық-хрестоматия. Алматы: Дәстүр. 2017

ЖҰМЫРБАЙ ҚАЙЫРБАЕВ – БАЛАЖАН АҚЫН

*Мамбеткаримов Ғарипулла Хамидуллаевич-
Әжінияз атындағы НМПИ,
қазақ тілі және әдебиеті кафедрасы оқытушысы
Нөкіс қаласы, garifullamambetkarimov@gmail.com*

Өткен ғасырдың 50-жылдарынан бастап өз өмірін ұлағатты ұстаздық кәсібіне арнап бала тәрбиесі мен ғылыми шығармашылықты ұштастыра жалғастырған көрнекті педагог, Қарақалпастан Республикасына еңбегі сіңген мұғалім Жұмырбай Қайырбаевты Бесқала өңірі зиялылары жақсы таниды. Әрине, халық құрметіне бөлену жайдан-жай қолға кіргізе салатын абырой емес, мұның астарында көп жылдық тиянақты еңбек, тыңғылықты жұмыс, ұйқысыз түндер жатады. Қайырбаевқа осы айтылғандардың барлығы да тиісті десек өте орынды болар еді. 1954 - 2005 жылдар аралығында институт білімгерлеріне білім сырларын үйретумен бірге методика саласында ғылыммен айналысқан Ж.Қайырбаев 1970 жылы «Қарақалпақ мектебінің бірінші класында сауат ашу методикасы» тақырыбында кандидаттық диссертациясын жоғары дәрежеде жақтады, сөйтіп, Республикамызда қарақалпақ тілінің методикасы бойынша тұңғыш педагогика ғылымының кандидаты болды.

Ұстаздық етіп балаларға үйретуден жалықпаған Жұмырбай Қайырбаев сүйікті кәсібіне қоса ғылыммен де, жазушылықпен де өмірінің ақырына дейін шұғылданды. Оның бұл саладағы қызыметі жеке-жек тақырыпқа бөліп қарастыруды талап ететін ауқымды дүниелер. Әдіскер ғылымпаздың бастауыш сыныптардың бірінші сыныбы үшін «Әліппе» (1961-1991), «Әліппе кітабына методикалық нұсқау» (1970), Өзбекстандағы қазақ мектептерінің 1-сыныбы үшін «Әліппе» (2000) және басқа да көптеген ғылыми еңбектерін жарыққа шығарғанын көрсетудің өзі бұл сөзіміздің айқын дәлелі. Жазған оқулығы 30 жыл ұдайына жас бүлдіршіндердің сауатын ашуы мен оқуына қызмет еткенінің өзі Қайырбаевтың әдіскер ғылымпаздық бақыты емес пе?

«Ж.Қайырбаев тек қана жас педагог-ғалым емес, жазушы екенін, жазушы болғанда да талантты жазушы екендігін көрсетті. Ол бұл салада да жемісті еңбек етіп, әсіресе балалар

әдебиеті саласында қарымды қалам тербетіп келе жатырған ақындардың бірі», - деп жазған болатын өздерінің газеттік мақаласында белгілі журналисттер Г.Хамидуллаев пен Қ.Қонысбаев [4]. Оның «Жұмбақ – ақыл ойыны» (1975), «Ойланайық, табайық» (1980), «Ойлан, ізден, тап» (1983), «Қәне, кім тапқыш» (1990), «Сырлы сөздер дүниесі» (1993), «Сен кімнің қызысың» (1996), «Жұмбақ бізден, жауап сізден» (1997), «Білесің бе тіліңді?» (1997), атты жинақтары баспадан жарық көрді. Бұл жарық көрген кітаптардың барлығы да қарақалпақ тілінде жарияланған, ал «Сөзжұмбақтар әлемі» деп аталатын бір кітапшасы ғана қазақ тілінде жарияланған. Шындығында қарақалпақ әліпбиі үшін жазылған еңбектерінің барлығын да қазақ тілі мектептерінде толыққанды пайдалануға әбден болатын дүниелер, себебі қазақ тілі және әдебиеті маманы болған ұстаз шығармаларын өзінің ана тілінде ойлап жазған. Мұны жоғарыда аты аталған барлық еңбектерін оқып, танысу арқылы анық көз жеткізуге болады.

Жұмырбай Қайырбаевтың аты аталған еңбектерінің барлығын қазақ тіліне аударып, баспадан шығарса бүкіл қазақ балаларының бастауыш сыныпта сауат ашуына септігін тигізетін рухани қазына болмақ. Бұл келешектің жұмысы, әрине.

Қайырбаевтың балаларға арналған шығармаларының басым көпшілігі – жұмбақ. Осы жұмбақтарды оқып отырсаңыз бұлардың баршасы дерлік қазақ балаларына арналғанына көз жеткізу онша қиын, а соқпайды. Мәселен, мына анаграмманы алайық:

Ұзын әрі жылы

Оңға оқысаң киім.

Солға оқысаң бірақ та

Кию оны қиын.

(Ішік-кіші)

Мына логогрифті оқып көрелік:

Жон мәністі бір сөзді

Қас соңына тіркепті.

Жыртқыш аңға айналып,

Қой-ешкілер үркіпті.

(Қасқыр)

Ал мына омоним жұмбақ қазақ тіліне тікелей қатысты деректі білдіріп тұр:

Тиюге болмайтын,

Болымсыз етістік.

Тиюге болатын,

Жеміс боп жетістік.

(Алма)

Тек осындай жеке жұмбақтар ғана емес Қайырбаевтың тұтас өлеңдері де балалардың сауат ашуына қызмет етеді. «Әріп, сөздің ойыны» деп аталатын өлеңінде:

Әріп, сөздің тап кеше

Болыпты қызық ойыны.

Әр түрлі сөз тудырған,

Болмаған шегі, тиымы.

Кел, сіздер де оқыңдар,

Оқысаң жоқ қиыны.

Мағынасы түрлі сөздер бар,

Сөйлемнің қызық жиыны.

С табысып **алмаға,**

Құлап түсті **салмаға.**

Пе қосылып **әліпке,**

Бола қалды әліппе...

***К** кейіді үшке,*

Мініп алып күшке.

***Қ** азанда оянды,*

Көріп қалды қоянды,- міне, осы өлеңді бастауыш сынып оқытушысы өзінің сабақ түсіндіру барысындағы мысалдарының бірі етіп алса тіпті де артықшылығы болмайды.

Жұмырбай ұстазымыз «*Кім оқыса «Әліппе», Іркілмейді әріпке. Жұмбақты шеш, оқы да Жұмбақ сыры – әріпте*», - деп жырлап қазақ әліпбиіндегі барлық әріптерге жұмбақ шығарған. Мысалы:

Екі таяқ айқастыр,

Бір жіппен байластыр.

(А)

Бір менен үш ілігіп,

Әріп жасар бірігіп.

(ІЗ, В)

*Екі **К** кеп табысты,*

Арқалары жабысты.

(Ж)

Мұнан басқа қазақ тіліндегі барлық әріптерге, тіпті дыбыстарға да, сандарға да жұмбақ шығарған.

Ең бірінші жұп санды

Бір-біріне қосқанда,

Тең келеді бір санға,

Сөзімдегі бір таңба.

(Төрт-4)

Осы келтірілген мысалдардың ішінде Ж әрпіне байланысты («*Екі **К** кеп табысты, Арқалары жабысты*») жұмбағын оқығанымызда осыған жуық келетін мәтінді жұмбақты қазақша әліппеден оқып үйренгеніміз анық еске түседі, бірақ оның мәтіні мынандай: «*Екі **К** кеп күресті, Арқаларын тіресті*» болатын. Мұнан жақындықты айқын аңғаруға болады.

Жұмбақтар Ж.Қайырбаевтың кең құлаш жайып, көсіле жырлайтын сүйікті жанры. Сондықтан ол бір зат не құбылысқа бірнеше жұмбақ жазып та өзінің шындалған шеберлігін таныта алған. Бар болмысымен бөбек де өбектеп тұратын балажанды ақынымыз мәселен кәдуілгі күнтізбеге мынандай жұмбақтар шығарған:

Бір кітаптың беттерін,

Әр күн сайын жыртады.

Жыл бойына барлығын,

Жыртып-жыртып құртады.

(күнтізбе)

Күн өтсе беті жыртылар,

Жыл өтсе ол да құртылар.

(күнтізбе)

Әуелі келер көп болып,

Тұрады бәрі топ болып.

Күн сайын бірін кемітіп,

Кетеді кейін жоқ болып.

(күнтізбе)

Ал айға арнап төмендегідей төрт жұмбақты шығарыпты:

Айдын көлде бір аққу

Қысы-жазы жүзеді.

Жалғызсырап тұрғандай,

Жерге көзін сүзеді.

(ай)

Жарық болса да көзінде,

Жылуы жоқ өзінде. (ай)

Көктен көзін сүзеді,

Суреті суда жүзеді. (ай)

Алтын орақ таптым,

Түн төсіне қақтым.

Т-ны қосып алдына,

Мініп алып шаптым. (Ай-май)

Уақыт өлшемі сағатқа арнап 3 жұмбақ шығарған:

Көрсетеді, айта алмайды,

Кейін қарай қайта алмайды.

Бетіндегі тұрған санды,

Шыр айналып қайталайды. (сағат)

Бетінде саны он екі,

Қайта-қайта санайды.

Керек кезде адамдар,

Жүзіне бір қарайды. (сағат)

Ұйықтап жатсаң пырылдап,

Оятады шырылдап. (қоңыраулы сағат)

Ақынның ендігі бір жұмбақтары пияз, орамжапырақ, жұмыртқа жайлы:

Қарамай көздің жасына,

Салдым оны асыма. (пияз)

Қабат-қабат шапан киген,

Жылап қалар оған тиген. (пияз)

Өзі ақ, сақалы көк,

Ілгексіз шапаны көп. (пияз)

Қабат-қабат шапаны көп,

Шапанының барлығы көк.

Әдемі болып көрінсе де,

Ешбірінің түймесі жоқ. (орамжапырақ)

Орамал тартпас жасында,

Қартайғанда қарасаң,

Жүз орамал басында. (орамжапырақ)

Қабат-қабат киінген,

Бір қазыққа ілінген. (орамжапырақ)

Сырты аппақ қабық,

Барлығы жағы жабық. (жұмыртқа)

Соп-сопақ қабақ,

Ішінде екі тамақ,

Бірі сары, бірі ақ. (жұмыртқа)

Жанды туар ақ тасты,

Сырты жұқа қабықты.

Тасты жарып шығады,

Бір тірі жан мамықты. (тауық, жұмыртқа, шөже)

Жан-жануарлар ішінде тасбақаға арнап та 3 жұмбақ шығарған екен.

Төңкеріп қос табақты,

*Бір батырды қамапты.
Қол-аяғы шығып жатыр,
Ол, қане, қандай батыр?*

(тасбақа)

*Һәм киім,
Һім үйім,
Һәм жүгім,*

Дейді тасты, бұл кімің?

(тасбақа)

Үйімнен шығуға «қорқамын» дейді,

Үйімді арқама «артамын» дейді,

Ауыр болса да «тартамын» дейді.

(тасбақа)

Сайып келгенде жоғарыда келтірген мысалдардың өзінен-ақ, жас ұрпаққа тәлім-тәрбие беріп, жетік білімді мамандар даярлауда өз еңбегін аямай жұмсаған Жұмырбай Қайырбаевтың ақындық таланты мен тапқырлығы, көп жылдық машықтанған еңбегі, арттырған іс-тәжірибесі байқалады.

Пайдаланған әдебиеттер:

- Қайырбаев Ж. «Сен кімнің қызысың», Нөкіс, «Білім» баспасы, 1996 ж.
- Қайырбаев Ж. «Жұмбақ бізден, жауап сізден», Нөкіс, «Білім» баспасы, 1997 ж.
- Қайырбаев Ж. «Білесің бе тілінді?», Нөкіс, «Білім» баспасы, 1997 ж.
- Хамидуллаев Г., Қонысбаев Қ., «Ғалым, ұстаз, жазушы» (*торқалы той тұсында*) «Нұрлы жол» газеті, 2001 жыл, 29-қыркүйек

ЖҰМЫРБАЙ ҚАЙЫРБАЕВ ЖӘНЕ БАЛАЛАР ӘДЕБИЕТІ

Мамбеткаримов Ғарипулла Хамидуллаевич

Әжінияз атындағы НМПИ,

қазақ тілі және әдебиеті кафедрасы оқытушысы

Нөкіс қаласы, garifullamambetkarimov@gmail.com

Қарақалпақстанда жасайтын қазақ-қарақалпақ ұлты өкілдерінің баршасын мәшһүр белгілі ұстаз, талантты педагог, көрнекті балалар ақыны Жұмырбай Қайырбаев – саналы өмірін жастардың білімі мен тәрбиесіне арнаған абзал азамат еді. 1954-2005 жылдар аралығында Нөкіс пединституты босағасынан бірнеше жүздеген шәкірттерді түлетіп ұшырған ұлағатты ұстаздан тәрбие алып, өмірдің сан қырлы тарауларында еңбектеніп жүрген мамандар талай ғана. Жоғары оқу орының көрнекті педагогы, халық білімдендіру саласының озық әдіскер маманы, балалардың сүйікті ақыны, тілбілімінің ғылыми дәрежелі профессоры – Жұмырбай Қайырбаевтың өнікті еңбек еткен саласы балалар әдебиеті болды. Өйткені оның қаламынан туындаған «Жұмбақ – ақыл ойыны», «Ойланайық, табайық», «Ойлан, ізден, тап», «Қәне, кім тапқыш», «Сырлы сөздер дүниесі», «Сен кімнің қызысың», «Жұмбақ бізден, жауап сізден», «Білесің бе тілінді?», «Сөзжұмбақтар әлемі», «Суретті әліппе» сияқты кітапшалары қарақалпақ елінің жастары сүйіп оқитын шығармалары.

Мектеп өмірі, балалар әлемі, оқытушының өмір жолы және сол сияқты тәрбиелік мәселелер Ж. Қайырбаевтың шығармаларының негізгі тақырыбын құрайды. Жылдар дауамында шығармашылық талантын шыңдап барған ұстаз жазушының қанатты сөздері тіліміздің байлығына байлық қоса алатындай көркем қиюласқан түйінді ой тізбектерінен тұрады. Мысалы;

Ұзын тіл ауызға сыйса да, ауылға сыймайды.

*Тіл тамақ та жегізеді,
Таяқ та жегізеді.*

Сәлемің ала болса, басыңа бәле болады.

*Әзілді көп айтпа, сияды деп.
Кейде оның зияны көп.*

Көп сөзде кепек көп.

*Даналық сөз тозбайды,
Мұдамы ойды қозғайды.*

Сұлу киінгеннен сұлу сөз шыға бермейді.

Тәлімді сөзде туысқан көп.

*Қылыш басты кесер,
Дауды шешпес.
Тіл дауды шешер,
Басты кеспес.*

Бұл қанатты сөздердің қайсысы да көпті көрген данадан, көп оқыған ғалымнан ғана шығатын даналық сөздер. «Тәлімді сөзде туысқан көп», - деп ұстаз ақынның өзі айтқанындай бұл сөз мәйегі болатын түйінді сөздерді күнделікті қолдансақ, бала тәрбиесіне пайдалансақ жүзікке қас қондырғандай болмас па?!

Негізінде Қайырбаев шығармашылығының басым көпшілігі балаларға арналған жұмбақтардан тұрады. Мысал үшін қарақалпақ жеріндегі жер-су аттырын мынанда әдемі шарада үлгісінде балаларға жұмбақтап, өлеңдете жеткізуге тырысқан:

*Біріншісі ондық сан
Балалар оны сүйінті.
Екіншісі есімдік
Білдіріп тұр биікті.
Осы екеуі қосылса,
Бүкіл елдің атауы
Халқымызға сүйікті.*

(Бес- төбе, Бестөбе)

Немесе:

*Сын есімге қосып оқы көлікті,
Үстірттегі қала болар көрікті. (Қоңыр-ат, Қоңырат)*

Ал, мына жұмбақтар дәстүрлі ауыз әдебиеті үлгілеріне сабақтаса жырланған:

*Айда бар, сайда бар,
Осы әріп қайда бар?*

(Й)

*Баста бар, шаашта жоқ,
Қаста бар, кірпікте жоқ.*

(С)

Мына метаграммалар да бала ой-өрісінің кеңеюіне септігін тигізетін дүниелер:

Ортасында Т, Н, Ғ, П.

Екі жағы А дан.

Қайсысынан тусадағы

Бәрі ғажайып адам.

(Ата, ана, аға, апа)

А дан бастап оқысаң,

Мені аспаннан табасың.

Т ны қойсаң алдыма,

Мініп алып шабасың.

(Ай-май)

Жұмырбай ақынның мына жұмбақтары аз сөзге көп мағына үстеп, шеберлікпен жазылған:

Тұрыпты бір жауырын,

Көтеріп жүктің ауырын.

(домкрат, көтергіш)

Бес сызық, жеті сырға,

Іші тұр толып жырға.

(нота)

Ақын жұмбақ жазу барысында мынандай аллитерациялық үлгідегі сөз саптауларға да бара алған мұның өзі бір жағы туындыгердің шеберлігі болса, екінші жағынан тіліміздегі сөздерді ойнақы үлгіде пайдалану ұтқырлығын аңдатқандай.

Көзіменен басқарар,

Бағынар оған басқалар.

Бұйрықты бұзып кетуге,

Жолаушылар жасқанар.

(бағдаршам)

Жұмбақтың өзі бағдаршам туралы болған соң автор әдейі «Б» әрпіне көбірек сөз құрағаны көрініп-ақ тұр.

Қайырбаев жұмбақтарында қарақалпақ халқының ұлттық дәстүрлерінен дерек беріп, мен мұндалап тұратындары да жоқ емес. Бұл жағынан ақын кір жуып, кіндік қаны тамған туған жерін бір сәт те естен шығармайтынын байқатқандай. Күнделікті тұрмыста қолданатын қарапайым құлыпты ақын былай суреттеген:

Түр-түсіне қарап-ек,

Тап мысалы әребек.

Керек кезде ілдіріп,

Есікке оны мықтайды.

Ешкімді үйге кіргіздей,

Асылып тұрып ұйықтайды.

(құлып)

Бұл кәдімгі қарақалпақ қыздарының мұрынына тағатын ұлттық әшекейінің құлыпқа ұқсатығынан туған ұтқыр сурет.

Қайырбаев Жұмырбай қазақ тілінің жетік маманы болатын, сондықтан балаларға арналған шығармаларында «Тіл таныту жұмбақтары», «Септік жалғаулары», «Алфавиттік жұмбақтар», «Лингвистикалық жұмбақтар», «Әріптер жүр қай жерде?», «Тыныс белгілер», «Тіл ұстарту сабақтары» атты циклдық жұмбақтар мен «Сөз таптары – білім негізі» атты мектеп сахнасына арналған қойылым жазып балалардың өз ана тілін қадірлеуін, оны жақсы меңгеруін және жанындай жақсы көруді үгіт-насихаттаған.

Жалпы Ж.Қайырбаевтың шығармашылығы өз алдына зерттеуді талап ететін көл-көсір рухани қазына. Жарты ғасырлық ғұмырын білімгер тәрбиелеу мен бүлдіршіндерге арнап оқулық пен әдістемелік еңбектер жазуға арнаған ұлағатты ұстаздың балаларға арналған шығармалары да қазақ тіліне аударылып, жеке кітап болып баспадан шықса лезде

өз оқырманын табатын ұтқыр дүние, таптырмас көрнекі құрал болары анық. Бұл келешекте қолға алынып ұнамды шешіліп жатырса нұр үстіне нұр болар еді.

Пайдаланған әдебиеттер:

- Қайырбаев Ж. «Сен кімнің қызысың», Нөкіс, «Білім» баспасы, 1996 ж.
- Қайырбаев Ж. «Жұмбақ бізден, жауап сізден», Нөкіс, «Білім» баспасы, 1997 ж.
- Қайырбаев Ж. «Білесің бе тіліңді?», Нөкіс, «Білім» баспасы, 1997 ж.
- Ергөбек Қ. «Арыстар мен ағыстар» Шымкент, 2004 ж.

Б.БАБАЖАНҰЛЫ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ АРНАУ ЖЫРЛАРЫ

Ш.СМАМУТОВА

*ҚМУ. Қазақ тілі және әдебиеті
кафедрасының доценті, (PhD)*

Ш.АЛДОНГАРОВА

Қазақ әдебиеттану бөлімінің магистранты

Аннотация: Мақалада қазақ поэзиясының танымал ақыны Бауыржан Бабажанұлы поэзиясындағы Бесқала тақырыбына жазылған арнау жырлары туралы сөз етіледі. Ақынның «Ақтарылу» атты өлеңіне тереңірек талдау жасап, арнау жырларының идеясы мен мазмұнына тоқталады.

Кілт сөздер: Арнау жырлары. Арнау жырларына берілген түсініктеме. Б.Бабажанұлының арнау тақырыбындағы өлеңдері. «Ақтарылу» өлеңінің мазмұны мен идеясы

Аннотация: В статье говорится о теме Бескала в поэзии казахского известного поэта Бауржана Бабажанулы. Дается глубокий анализ стихотворению поэта «Актарылу» и акцентируется внимание на идее и содержании песни посвящения.

Ключевые слова: Песни-посвящения. Объяснения к песням посвящения. Стихотворения Б.Бабажанулы в теме посвящения. Содержание и идея стихотворения "Актарылу"

Annotation: The article tells about the poems dedicated to Beskala in the poetry of famous Kazakh poet Baurzhan Babazhanuly. He analyzes the poem of the poet "Aktarylu" and focuses on the idea and content of the dedication songs.

Key words: Dedication songs commentary on dedication poems B Babazhanovich's poem on the theme of dedication content and idea of the poem "Aktarylu".

Біз қазақ поэзиясына өзінше серпінмен келіп, өзгеше леп қосқан Бауыржан Бабажанұлының поэзиясын оқып отырып, ерекше шабыт аламыз. Осы мақалада да ақын поэзиясындағы арнау жырларына тереңірек үңілуге әрекет жасадық. Арнау жанры туралы ғалым Қ. Жұмалиев өз зерттеулерінде былайша түсінік беріп өтеді:

«Жазушы не өзіне, не біреуге, не көпшілікке қайырыла сөйлесе арнау дейді. Бұл үшке бөлінеді: жарлай арнау, сұрай арнау, зарлай арнау.

Жарлай арнауда бір адамға не бір нәрсеге емес, көпшілікке қайырыла сөйлейді. Сұрай арнау-жазушы біреуге не, көпшілікке қайырыла сөйлесе және сол сұрағына жауап күтсе, сұрай арнау делінеді.

Сұрай арнаудың бір түрі – риторик сұрау, ойын сұрау, жауап ретінде айтушылық. Риторик сұрау жауапты керек етпейді. Риторикалық сұрауда сұраудың не үшін қойылатындығы оқушыларға түсінікті, әр сұраудың жауабы оқушылардың ойында тұрады [1]. Бірақ, арнау жанрының жеке адамға тікелей арналып, өзінің жылы лебізін, арман-тілегін, өтінішін білдіріп жататын түрлерін де көреміз.

Ал, ақын Бауыржан Бабажанұлының «Төлеген Айбергеновке» цикл өлеңі, «Ауылға хат», «Түс. Әму», «Сағыныш», «Жаз», «Алғашқы мұғалім», «Біздің ауылдың драмасы», «Сурет», «Өмір» атты т.б өлеңдері арнау жанрында жазылған. Біз осылардың арасынан ақынның жақында ғана туған жерге сағынышты сапарында жазылған «Бесқала жырлары»н талдап көрейік.

Өлеңнің алғашқы «Ақтарылу» бөлімінде:

Ай, Қасымхан ағам-ай,

Ай, Қасымхан ағам-ай.

Бесқалаға жол тарттық,

Карантинге қарамай, - деп ақын бұл жүрекжарды жырын 2021 жылдың қазан айындағы сапарында жазып, жанындағы жолдасы қазақ ақыны Қасымхан Бегмановқа ақтарыла түседі. Бесқаланы аңсап, сағынып келгенін осы қатарлар арқылы айта келіп:

Мені қойшы, кіндік қаным тамған жұрт,

Ата-бабам қалған жұрт,

Аруағынан солардың

Қорықсам да барам-ай,-деп туған жері Бесқалада дүниеге келгенін «Бесқаладан ағылып көш келеді» деген өлеңінде де айтып өткен.

Сенің жөнің бір бөлек:

Жұрт айнала қашатұғын «қалпақ» деп,

Елді сүйіп, қайғы-мұңы ортақ деп,

Айбергенов жатыр деп.

Есенғали шыр еткен ақ тақыр деп,

Алып-ұшып баладай,

Жолға шыққан

Шетсіз-шексіз даладай

Ниетіңнен айналайын жан аға-ай, [2. №4],-деп туған жерге сапарын, сапарлас ағасының ниетін бір шумаққа осылай сыйғызып отыр. Ал өлеңде қазақ ақындары Төлеген Айбергенов пен Есенғали Раушанов туралы айтып өткен. Өлеңдегі Есенғали Раушанов Есенғали Әбдіжаппарұлы Раушанов (1957 жылы 5 қазанда Қарақалпақстанда туған) — қазақ ақыны, жазушы [4] . «Бесқала жырлары» ның «Қоңыратты таныстыру» атты бөлімінде болса:

Қоңырат деген жер-осы,

Қоңырат деген жер-осы!

Секілденген жер осі,

Қоңыраттың топырағын

басқан жанның әп сәтте,

Биіктейді өресі,

Бойындағы зілдей мұңнан арылып,

Төлегеннің Сағынышын жамылып,

Тиер көкке төбесі,-деген аралас буынды, аралас ұйқасқа құрылған өлеңінде жарлай арнау түрі кездеседі.

Қоңырат елін ақын Төлеген Айбергенов туып өскен жері екенін тағы бір еске салып, өз туған жерін «жер осі» не балайды. Бәрімізге белгілі Төлеген Айбергенов (1937-1967) дүниеге өзінің аппақ пейілімен келіп, сол көңілмен кеткен сағыныштың ақыны Төлеген Айбергенов 1937 жылы Қарақалпақстанның Қоңырат ауданында туды. 1959 жылы Ташкент педагогикалық институтын бітірген соң, 1965 жылға дейін мектеп мұғалімі, мектеп директоры болды [5 .255 б].

Бесқаланың бірі-осы,
Ішіндегі дүрі-осы.
Хорезмнің қақпасы
Мына жағы-қазақтың кең даласы,
Мына жағы-даңқты Хиуа қаласы.
Қызғыш құстай көлден безген сәтінде,
Махамбеттей елден безген сәтінде,
Талай батыр бұрған мұнда ат басын.
қай кезде де жүріп жатты Ақ пен Қара күресі.
Қашқанды да даладан,
Қашқанды да қаладан
Ұстап бермей, паналатқан бауырына ап,
Мұнда ақтың басым болған үлесі

Уай Қас-аға, бұны да есте сақташы - деп туған жері Бесқаланың бірі болған Қоңырат өлкесін, оның тарихына да бір сәт үңіле отырып, жүрегіндегі сағыныш сазын жырға қоса отырып, Қасымхан ағасына ақтарыла түседі.

Бауыржан ақынның қай тақырыптағы өлеңін алсақ та, адамзатқа адамилық қасиеттің даралығын, жүректерде мәңгі жасайтын мейірімділік пен сағыныш лебіздерін, қашанда жақсылықтың жаршысы болуға үндеген, жарлай да өтініш етіп сұрай да арнаған көңілін сеземіз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- Жұмалиев Қ. Әдебиет теориясы. 1961, Алматы 4-б.
- Қазақ әдебиеті газеті №4 сан
- adebiportal.kz

<https://adebiportal.kz/kz/authors/view/2206>

- Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. — Алматы: «Аруна Ltd.» ЖШС, 2010 жыл.
- Қазақ-қарақалпақ әдеби байланыстары Қ. Аралбаев, Ш. Смамутова, 2021 Toshkent, “Innovatsiya-Ziyo”

G.IBRAGIMOVANÍŇ «BAXÍT QUSÍ» GÚRRININDE KÓRKEM OBRAZ

*Ktaybekova Z.K. - Ájiniyaz atındaǵı NMPI
Qaraqalpaq ádebiyatı kafedrası
úlkén oqıtıwshısı.f.i.f.d. (PhD)*

Annotaciya: Maqolada qoraqalpoq hikoyalarida badiiy obraz yaratish masalasi tahlil qilingan. Tadqiqot obekti sifatida yozuvchi G.Ibragimovanning «Baxt qushi» hikoyasi misolida

o'rganilgan. Badiiy obraz yaratishda qizlarning muhabbatda vafodorligi, do'stga sadoqati, ayrim yoshlarning esa hayotga engil-elpi qarashlari va h.k. misollar asosida tanqidiy o'rganib chiqilgan.

Kalit so'zlar: hikoya, lirik chekinish, obraz, muhabbat, do'st, vafoli yor, konflikt, mahorat.

Аннотация: В статье анализируется вопрос создания художественного образа в каракалпакских рассказах. Объектом исследования является рассказ автора Г. Ибрагимовой «Птица счастья». В создании художественного образа учитывалась верность девушек в любви, верность подруге, легкомысленный взгляд на жизнь некоторых молодых людей и т.д. критически рассмотрены на примерах.

Ключевые слова: рассказ, лирическое отступление, образ, любовь, друг, верный друг, конфликт, мастерство.

Annotation: The article analyzes the issue of creating an artistic image in Karakalpak stories. The object of research is the example of the story of G. Ibragimova "Bird of Happiness". In creating an artistic image, girls' loyalty in love, loyalty to a friend, and some young people's light-hearted outlook on life, and so on. critically examined based on examples.

Keywords: story, lyrical retreat, image, love, friend, loyal friend, conflict, skill.

Ğárezsizlik dáwir qaraqalpaq ádebiyatında Gúlnara Ibragimova óz stiline iye, qálemi ısılgan, talantlı jazıwshılardan biri bolıp esaplanadı. Jazıwshınıń «Baxıt qusı», «Tuńǵış sezim», «Tózim», «Dostıma xat», «Muhabbat qosıǵı», «Jaslıqtıń bir aqshamı» t.b. bir qatar gúrrińlerinde jaslar turmısı, muhabbat, doslıq teması, opalı yar, ayralıq, hijran azapları sıyaqlı máseleler súwretlengen. Gúrrińlerinde turmıs shınlıǵın súwretlew barısında hár bir shıǵarmasındaǵı obrazlar ózine tán ózgeshelik penen ashıp berilgen. Kórkem obraz jaratıw, álbette, jazıwshınıń talantı menen tıǵız baylanıslı bolıp esaplanadı.

Jazıwshınıń «Baxıt qusı» gúrrińinde eki dos, Aysulıw hám Qarshıǵanıń táǵdiri sóz etiledi. Eki dostıń xarakterleri bir-birine qarama-qarsı. Qarshıǵa balalıǵınan ashıq minezli, xoshkewilli qız bolsa, Aysulıw ashılısa bermeytuǵın, awır minezli qız.

Gúrriń waqıyaları kóbirek Aysulıwdıń átirapında bolıp ótedi. Tiykargı tema Qarshıǵanıń sátsiz muhabbatı hám Aysulıwdıń doslıǵı.

Qızlar paytaxtta joqarı oqıw orınlarında oqıp atırǵan jaslardıń ushırasıw keshesinde teatr institutında oqıytuǵın Sapar menen tanısıp qaladı. Qarshıǵa Sapardı bir kóriwden-aq «meniń baxıt qusım» dep, jaqsı kórip qaladı. [6.10]

Sapar júdá shıraylı jigit bolǵanı menen, jalatay, jeńil minezli bolıp, onı Aysulıw ulıwma jaqtırmaydı.

Jazıwshı Sapar obrazı arqalı ayırım jaslardıń turmısqa jeńil-jelpi qaraytuǵın, turaqsız, jalatay ekenligin sınaǵa aladı.

Avtor lirikalıq sheginis jasap, Aysulıw menen Qarshıǵanıń bir awılda tuwılıp, óskenin, bir mektepte tálim alǵanın, qalaǵa kelip ekewi de bir kursta oqıp atırǵanın atap ótedi.

Aysulıw Sapardıń jeńil minezli, ushqalaq, hár shaqǵa bir qonıp júretuǵın, turaqsız jigit ekenligin aytqanında, Qarshıǵa moyınlamaydı. Kerisinshe, ol Aysulıwdıń ózine keyip taslaydı.

Qarshıǵa obrazı arqalı ayırım qızlardıń muhabbatına sadıq bolsa da, ómirde pánt jep qalatuǵınlıǵın súwretlew kórsetken.

Aysulıw jáne balalıǵındaǵı waqıyalardı eske túsiredi. Balalıǵında ájapasın paxta otap júrgende, jılan shaǵıp qaytıw bolǵan edi. Sol sebepli ata-anaları ózlerin gúnakar sezip, jeti jıl dawamında aza tutadı. Usınday sharayatta ósip, erjetken Aysulıw tınıq, úndemes, jumbaq minezli qız boladı. Ózgeniń qayǵısına sherik bolǵanı menen ózi haqqında tis jarmas edi. Muhabbat sezimi de Aysulıw ushın biytanıw edi.

Gúrriinde Qarshıǵa menen Sapardıń muhabbatı sátsiz juwmaqlanadı. Sebebi jeńil tábiyatlı Sapar haqıyqatında da muhabbatta turaqsız bolıp shıǵadı.

Gúrriń juwmaǵında Aysulıw dostısı Qarshıǵa ushın Sapardıń maqsetin anıqlap alıwdı niyet etip jolǵa shıǵadı.

Jazıwshı Aysulıw obrazı arqalı dosqa sadıqlıqtı, dostısınıń muhabbatı ushın hár qanday gúreske tayar insan ekenligin sheberlik penen súwretlegen.

Juwmaqlap aytqanda, G.Ibragimova gúrrińlerindeki muhabbat hám doslıq teması kóbirek turmıshıq waqıyalar arqalı súwretlengenin kóriwimiz múmkin. Shıǵarmalardaǵı qaharmanlarınıń kópshiliginin muhabbatta sadıqlıǵı, turaqlılıǵı jazıwshı tárepinen kórkem sheberlik penen sáwlelengen.

Ádebiyatlar

- Ибрагимова Г. Лабиринт. Гүрриңлер. – Ташкент, «Ziyo nasr», 2020.

AHMAD MAMMEDOV TU'RTLILIKLARI TABIATI, JANRIY TADRIJI VA O'ZBEKCHA TARJIMADA MILLIY RUHIYAT IFODASI

Jepbarova Sayat Kurbanmiratovna
Qoraqalpoq davlat universiteti

Tayanchso'zlar: Tu'rtlik, milliy ruhiyat, tarjima, badiiy ifoda, poetic talqin, adabiy mahorat, zamonaviy turkman she'riyati, tahlil malakasi, ma'naviy olam, ijodiy g'oya, tasvir uslubi, adabiyotshunoslik, madaniy hamkorlik, baholash mezonı, g'oyaviy mazmun, adabiy ta'sir, estetik idrok, hissiy tafakkur, mushohada nisbati, ichki uyg'unlik, tuyg'u zichligi.

Annotatsiya

Maqolada zamonaviy turkman she'riyati zabardast vakili A.Mammedov tu'rtliklari tabiati, janriy tadriji va o'zbekcha tarjimada qayta tiklash muammosi nazariy umumlashtiriladi. Unda ilmiy talqinda shoir lirikasi maqomi, turkman-o'zbek tarjimashunosligi taraqqiyoti, qayta tiklangan she'riy matnda milliy ruhiyat ifodasi xususida so'z boradi. Muallif tu'rtlik janri ichki mohiyati, adabiy an'analar davomiyligini so'z san'atkorı badiiy izlanishlari misolida kuzatishga intiladi. Aynan ilmiy maqolada tadqiqotchı joriy ijod solnomasi yutuq-kamchiliklariga pozitiv munosabat bildirish, badiiy tahlillash va xolis baholashni asosiy maqsad qilib qo'yadi.

Key words: Quatrain, national spirit, translation, artistic expression, poetical interpretation, literary workmanship, modern Turkmen poetry, analytical skills, spiritual world, creative idea, image style, literary criticism, cultural cooperation, evaluation criterion, ideological content, literary influence, aesthetic perception, emotional thinking, incomprehensible ratio, internal harmony, emotional density.

She'riy matnni ona tilidan qardosh tilga o'girish hamisha murakkab hamda mashaqqatli mehnatni taqozolaydi. Binobarin, unda milliy ma'naviyat o'lchami ham tipologik mushtaraklik, ham ifoda o'ziga xosligini hosil qiladi. Ayni paytda, milliy uslub husni xati muallif hamda tarjimon tasvir yo'siniga to'qnashadi. Aslida mutarjim qardosh til adabiy qonuniyatlarini yaxshi bilishi tabiiy hodisa, albatta! Biroq har bir xalq ruhiyati va ijod falsafasi nozik ichki uyg'unlik kasb etadi. To'g'rirog'i, idrok sezgisi milliy mansublik tuyg'usidan oziqlanib, adabiy til mezonlarini tamomila o'zgartirib yuboradi, Uning rivojida o'zaro ta'ir va madaniy hamkorlik asosiy o'rin tutadi. Izchil jarayonda tarjima malakasi ichki omillar barobarida tashqi ta'sir bog'lamiga ham payvandlanadi.

Zamonaviy turkman she'riyati yirik vakillaridan biri A.Mammedov ijodi yuksak g'oyaviy mazmuni, emotsional-estetik salmog'i va ifoda mustaqilligi bilan o'ziga xoslik kasb etadi. An'ana

hamda tajriba g'alati tarzda omuxtalashgan badiiy izlanishlarda tabiiy bir harorat mujassam! Ayniqsa, "shoir lirikasida g'azal, muxammas, ruboiy va boshqa aruz vaznidagi she'riy shakllarning ko'p qo'llanilishi Sharq adabiyoti an'analarini, poetikasini mukammal o'zlashtirganini bildirib turadi"¹. Unda ruhiy sarzanishlar ijtimoiy-falsafiy teranlik hosil qiladi, unda tahlil malakasi tasvir tizirlashuvini belgilaydi, unda mustaqil ifoda adabiy talqin mohiyatini ochib beradi, unda hissiy idrok maromi poetik g'oya yoyiqligini boshqaradi, unda she'riy dunyoqarash poetik tanlovni rasmiylashtiradi, unda ijodiy shaxsiyat rivoya texnikasi o'ziga xosligini dalolatlaydi, unda badiiy taqvim ma'naviy mezonga intiladi, unda kuzatish tezkorligi jonli mushohadani tavsiflaydi:

Hala, dymma, dilewar ýa, alçak bol,
Ata-babalaňdan sapak aljak bol.
Ili kiçeltmegin özüňe çenli,
Özüň il deňine göteriljek bol².

Ruboiy mumtoz janr sifatida vazn, ohang, tasvir va ifodani yaxlitlashtiradi. Unda badiiy mushohada izchil takomili, g'oyaviy mazmun tugalligi hamda estetik idrok yig'ikligi jipslashadi. Poetik shakl tabiati unga o'ziga xos yondashuvni taqozolaydi. Shu ma'noda, badiiy tizimda "to'la huquqli janr bo'lgan ruboiy va uning tarjimasini masalalarini tekshirish dolzarbligi jihatidan kompleks tadqiqotlarni talab etadi"³. Aynan vazn o'lchami, mushohada mantiqiy taraqqiyoti hamda ifoda uslubi o'ziga xosligini tasvirda qayta tiklash adabiy mahoratga payvandlanadi. Unda so'z va ekvivalent birlashadi, unda shakl va mazmun uyg'unlashadi, unda falsafa va mantiq markazlashadi, unda tahlil va talqin o'zaro o'rin almashadi:

Istasang kamgap bo'l, sho'x, dilovar bo'l,
Ota-bobolardan saboq olar bo'l.
Elni kichraytirma o'zing qadar to,
O'zing el bo'yiga do'st, barobar bo'l⁴.

Yu.Nasim tarjimasida qayta tiklangan mohiyat lug'aviy ma'no ko'chishi, ifoda mustaqilligi saqlanishi hamda milliy tasvir ruhiyati o'lchami aynanligi jiddiy qusurlar keltirib chiqargan. Xususan, ifoda tabiiyligini saqlash mayli sun'iy tashbeh qo'llanmasiga yo'l ochadi, uslubiy saktalik, ayniqsa, uchinchi va to'rtinchi satrlarda qabarib ko'rinadi: elning kichraytirilishi, el bo'yiga do'st bo'lish iboralari o'quvchi shuuriga yopishmaydi, so'zma-so'z tarjima ishonchni suiste'mol qiladi. Joriy holatda mutarjim erkin ijodiy yondashganda maqsadga muvofiq bo'lardi. Vaholanki, haqiqiy tarjima san'atida "sun'iy jumla va g'aliz iboralar qo'llashdan asranish, yetakchi fikrni mumkin qadar to'laroq aks ettirish, to'g'ri, chiroyli, yengil va erkin uslubdagi bayonga erishish lozim"⁶. Iqtibosda bir nechta xususiyat e'tiborni tortadi: birinchidan, matn tarjimasida tabiiy ifoda ekvivalentligi qayta tiklanishi joiz, ikkinchidan, asosiy niyat ma'no tarmog'idan uzoqlashmasligi shart, uchinchidan, erkin uslubdagi bayon adabiy mahoratga bog'liq jarayon sanaladi. Aynan har bir mutarjim tarjima malakasi asarga ijodiy yondashuvni taqozo etadi:

Kimse nadyl, kimse aydar "Rahmet, dost!"
Ýakar seni kä gybat, kä töhmet, dost.
Her ýetene özüň oýnadyr ýörsün,
Gijem bolsa, akyla gel, Ahmet dost!⁷

Joriy holatda mutarjim asl nusxa matniga aslo zug'um o'tkazmaydi, muallif g'oyaviy to'xtamini hijjalab o'zbekchallashtiradi. Unda turkman tiliga xos leksik-frazeologik uslub qayta tiklanadi, unda ijodkor shaxsiyati va poetik mahorati to'liq saqlanadi, unda matn estetik qiymati va hayotiy mantig'i omuxtalashadi. Tarjimon badiiy nusxani yaratishda ijodkor fitratini nazardan soqit

qilmaydi, balki, asliyat ma'no salmog'i hamda ifoda nafosatini tasvirda markazlashtirishga intiladi. Shoir satrlarida hukmron harorat tafti o'zbek tili imkoniyatlarida qayta bo'y ko'rsatadi:

Kimdir norozidir, kim der "Rahmat, do'st!"

Bag'ring yoqar g'iybat, goho tuhmat, do'st.

Har kasga misoli o'yinchoqdirsan,

Aqling yig', kech emas hali, Ahmad do'st!⁸

Ifoda tabiiy maromi kitobxonni ishontirishga xizmat qiladi. Yangi hayot bag'ishlangan ruboiy tarjimasida asliyatga xos ma'naviy-ruhiy mushtaraklik ko'zga tashlanadi. Tasvir tamoyillarini qayta tklash amaliyotyida mutarjim zakovoti namoyon bo'ladi. Mavjud jihat, ayniqsa, milliy koloritlarni payvandlash, so'z tanlash va tashbeh qo'llash iqtidorida bo'rtib turadi. "Har kasga misoli o'yinchoqdirsan" kuzatishi hamda "aqlingni yig'" murojaati o'zbek tili ruhiyatiga daxldor tushuncha hosil qiladi. Turkman shoiri ko'ngil sarzanishlarini teran idroklagan tarjimon badiiy matn ritmiga rioya qiladi hamda estetik tamoyillar yaxlitligini asosiy o'ringa ko'taradi. To'g'ri, ruboiy tarjimalarida ba'zi nuqsonlar kozatiladi, biroq, aksar o'girmalarda ijodkor kamoloti bo'y-basti namoyon bo'ladi.

Umuman, Yu.Nasim mashhur turkman adibi A.Mammedov qalamiga mansub o'nga yaqin tu'rtlikni mohirona o'zbekchalashtirgan. Hayotiy ikir-chikirlarni hijjalab tarjima qilish, ayrim holatlarda tasavvur oqimini keskin o'zgartirish, o'z iqtidoriga muvofiq tashbehlar qo'llash, shoir g'oyaviy to'xtamini milliy ifodaga moslashtirishga intilish poetik nutq yorqinligiga zamin hozirlaydi. Mutarjim mahorati asliyat va tarjima ruhiyatini maksimal darajada bir-biriga uyg'unlashtira olganligida qabarib ko'rinadi. Tarjimon muallif dil harorati taftini o'zbek tilida qayta tiklay olgan. Joriy holat turkman shoiri ma'naviy olami o'zbek o'quvchisi qalbiga ko'chishi hamda mustahkam o'rin egallashiga keng yo'l ochadi.

Adabiyotlar

- 1.Quramboyev K. Do'stlik kuychisi // Mammedov A. Ishq – qismatim. – Toshkent: O'zbekiston, 2014. –B. 5.
- 2.Mammedov A. Rubagylar we bentler. – Aşgabat, YIym, 2012. –B. 6.
- 3.Jumhuriyat yosh adabiyotshunoslarining an'anaviy ilmiy konferensiyasi materiallari. -Toshkent: 1992. –B. 47.
- 4.Mammedov A. Ishq – qismatim. – Toshkent: O'zbekiston, 2014. –B. 66.
- 5.Tilshunoslik va adabiyotshunoslik masalalari. – Toshkent: Muharrir, 2013. –B. 38.

Т.ҚАЙЫПБЕРГЕНОВТЫҢ «ТӘНХА ӨЗИҢЕ МӘЛИМ СЫР» ПОВЕСТИНДЕ ПЕРИХАН ОБРАЗЫН ЖАРАТЫҰ ШЕБЕРЛИГИ

*Сарсенбаев Қонысбай Жақсылық улы –
таяныш докторант*

Әжинияз атындағы Нөкіс МПИ, Нөкіс қаласы

Жазыўшы тәрәпинен дөретилген хәр қандай көркем образ шығарманың қунлылығын арттырады. Шеберлик пенен жаратылған хәр қандай реал образ инсанды өмирге тәрбиялаўшы деп қарасақ болады. Әдебияттаныўда ўақыт хәм кеңислик образлары көркем образдың түрлерине киреди.[4.104] Ж.Сағыйдуллаеваның бул пикири орынлы екенин есапқа ала отырып жазыўшы Т.Қайыпбергеновтың «Тәнха Өзиңе мәлим сыр» повестиндеги қахарман образын бүгинги көз қарастан анализлеўди мақсетке муўапық деп таптық.

Жазыушы Т.Қайыпбергенов ХХ әсир қарақалпақ миллий прозасына айтарлықтай дәрежеде салмақты үлеслер қосып, раўажландырыу менен бирге, қарақалпақ әдебиаттаныу илимининң баслы бағдардағы изертлеу объекти болды. Жазыушының прозасы илимий жумыслардың орайы болыуға турарлық.[2.36] Филология илимлерининң кандидаты, доцент М.Бекбергенованың жоқарыдағы пикирине қосыла отырып, жазыушы Т.Қайыпбергеновтың прозалық шығармаларының түрли аспектлерде изертленгенининң гүўасы болдық. Жазыушы жаратқан хәр бир көркем образ әдебиат сыншылары тәрәпинен кеңнен анализленген.

Образ дегенимиз – бул адамлардың сын-сыпаты, ойы, минез-қулықы, характери, әдетлери, бир-биринен ажыралып туратуғын сыпатлы белгилери.[3.53] Образ терминине К.Мәмбетов усылай анықлама береді.

Көркем әдебиатқа байланыслы дәрәтиўшилиқ бағдары дүзилисинде көркем образ - оның формасының хәрәкетлери раўажланыуы, мәнислер түсинилиўи мүмкин емес болған ең зәрүрли структуралық элемент болып табылады. Егер шығарма әдебиаттың тийкарғы бирлиги болса, ол жағдайда көркем образ - көркем әдебиатқа байланыслы дәрәтиўшилиқтиң тийкарғы бирлиги болып табылады. Көркем образлар жәрдемінде сүүрет объекти ислеп шығылады. Образ арқалы пейзаж хәм интерьер предмети, хәдийсе хәм қахарманлар хәрәкети аңлатпаланады. Образларда автор ой-пикири көринетуғын болады, тийкарғы улыўмаласқан идея әмелге асады. Көркем образ тек ғана адам сүүретин өзінде сәўлелендирмейди бәлки - ол адам өмирининң тәбият көриниси болып, орайда анық бир адам турады, бирақ ол оның өмирин қоршап турған хәмме затты өз ишине алады.

Жазыушы Т.Қайыпбергенов өзининң бир-биринен бахалы дәрәтпелеринде мине усындай көркем образларды дәрәтеди. «Тәнхә өзиңе мәлим сыр» повестинде де бирқанша образлар шеберлик пенен дәрәтилген. Биз сөз етпекши болған Перихан аўылда өскен жайдары, өзине жараса шырайлы, келбети келискен қыз еди хәм усы тәқлитте камалға келди. Өзи сияқты сол аўылында жасаушы шопан жигитке турмысқа шықты хәм бир қызлы болды. Перхан әне усы қызы ушын өмир сүрип атыр. Ол басына қандай күнлер түсиўинен бийхабар.

Автобустың қуяшлама жағындағы ортанғы қатарлардың биринде отырған қараторы, аш өлең, сулыўшық келиншек Перихан ыссыны онша итибарға алмай, аяқларының арасына тасланған гәнетозлау ақ қапшығының аўзынан услап, ара-тура тиклениңкиреп қояды. Бирақ, ол әўелги пәтте сур рең палтосының қара қозы тери жағасын арқа ысырыңқырағаны болмаса, қызыл гежи орамалын басынан алмады. Үнсиз. Гейде әйнектен тысқы дүняға нәзер таслап, ишинен гүбирленеди:

- Алла өзиңе шүкирлигим көп! [5.83]

Қахарманымыз Перихан повест басында жоқардағыдай автобуста шәхәрге қызының тойына баратырған тәқилитте сүүретленип баслайды. Жазыушы тәрйииплеген бул келиншек қалаға баратырып, автобуста түрли қыяллар менен қызының бахтын гөзлеп, алдында не күтип турғанынан хабарыда жоқ еди. Тәғдирдинң өзи Периханда үлкен қалаға барыуға мәжбүрледи. Бул мәжбүриятты орынлап, өзининң хәм қызының тәғдиринен кеўли толып, аллаға шүкирлигин айтып отырған хәялдыңы басына қандай күнлер туўылыуы еле өзине мәлим емес еди.

Перихан усылайынша автобуста шериклери менен сәўбетлесип, қалаға жетип келеди. Қызының турар жайына барып көрген хәр бир буйымынан ядына түскен ўақыяларды ишлей жаман көрди хәм өзи ойлаған жағдай болмаўын тиледи. Деген менен булардың барлығы

Периханның ойлағанындай-ақ болды. Қызы Светлана унатып турмыс қурып атырған инсан сол Палұан еди. Перихан Палұан келгеннен соң оған өзін көрсеткиси келместен:

• *Есик қайда? Есик? – деп Перихан дүуденге салынған бүлбүлдей тыпыршылап, хәр мүйишке бирсоқдығысыу менен бирден балконның ашық қалған есигинен сұңгип кирип, сол пәти менен балконның решеткаларынан арман асырылып кетти.. Оны тоқтатыуға күши жетпей изинен жууырып жүрген қызы балконның әйнекли қапысына маңлайы менен дүгип, пашыр етип сынып төгилген әйнек қыйындыларының үстине жығылды. [5.151]*

Палұан бул Периханның ертедеги ашығы, жаңа қыз болып ер жеткен дәуірдеги ғайбана өзине мәлим сыры еди. Палұан жас ўақтында Периханды бир көриўден ашық болып қалып, бир-еки көрискеннен соң аўылына келин қылып алып кеткен еди. Арадан үш-төрт күн өтип Периханның әкеси оны алып келип аўылындағы бир кемпирдің жалығыз баласына қалыңлыққа берген еди. Мине, усы баладан туўылған қыз Светлана еди. Деген менен Периханның кеўлиде Палұанда еди. Сол күни өзиниң ойлары менен шаршаған Периханның шашы қардай ағарып өзін айнадан таслады. Хаял намысқа шыдамады, хўждан азабынан қыйналды. Қызының өзиниң себебинен бахтсыз болыўын қәлемеди.

Тийме! – Бул дүнядағы ең аўыр мусаллаттан биротала қутылғанына ырза кейипте жатыр, абайлайсаң ба жүзи жадырап жатыр... Ийманлы кемпир. Қоңсылар «Тез жәрдемге» хабар етип те үлгерген еди. Машинадан түскен враш Периханның көкирегине қол басып азғана урды да:

- Кешигиптиз!... – деп бетине ақ жаўды. [5.152]

Мине биздің қахарманымыз Периханның жаны усы тәқлитте үзилди. Ол бундай аўыр сырды өзи менен алып кетти. Бул сырдан ендиликте тек Палұанның хабары бар. Палұанда бул сырды өзи менен қәбирге алып кетиўи тийис еди. Перихан өз өлиминен кеўли толған еди, өйткени, оның тири ўақтында Палұан көргени жоқ. Жас болыўына қарамай хўждан азабында қыйналыўы, жазыўшы тәрәпинен шеберлик пенен сүўретленген.

Көркем әдебиатта сәўлеленген инсан образы көркем әдебиатқа байланыслы дәретпе қахарманы деп жүритилсе мқсетке муўапық болады. Жазыўшы мақсети, усыл хәм көркем деталдан келип шығып, хайўанат хәм өсимлик дүнясы үлгилери, улыўма, ҳақыйқатлық хәм қыяллардағы материаллық хәм нормалық емес түсиникте шәртли түрде қахарман ретинде сүўретлениўи мүмкин. Бирақ, Белинский айтып өткениндей, көркем өнердеги ең жоқары предмет - инсан есапланады, сонлай екен, “Образ” термини инсанға (көркем шығармадағы инсанға) қарата қолланыўы мақул болып табылады.

Образ көркем тоқыма жәрдемінде жаратылған, естетик баха талап ететуғын инсан өмириниң улыўмаласқан хәм анық тәбият көриниси болып табылады.

Жоқардағы пикирлерди есапқа алатуғын болсақ, әдебиат бостанында образ жүдә зәрүрли рол ойнайды. Жазыўшының дәретиўшилиқ ойында сәўлелендириўисиз инсан концепциясы хәм улыўмаластырылған бирлик болмайды, оларсыз сүўрет те, көркем қыял да болмайды. Жазыўшы турмыс ҳаққындағы билими хәм түсинигине тыйкарланып, өзи сүўретлеген турмысты жақсылаў бахалаў мүмкин болған турмыслық анық ўаактлерди ойда саўлелендиреди. Соның менен бирге, дәретиўшиниң ўаантастика өз басымшалық пенен емес, бәлки оған турмыслық тәжирийбеси усыныс етеди. Тек сол жағдай да ғана жазыўшы оқыўшыны таныстырыўшы болған дүняны сүўретлеў ушын ҳақыйқый реңлерди табады. Көркем әдебиат жазыўшы тәрәпинен турмыстың ең характерли таңлаў қуралы болып табылады, яғный жазыўшы тәрәпинен топланған турмыслық материалдың улыўмаластырылыўы болып табылады. Соны атап өтиў керек, көркем әдебиат

хақыйқатлыққа қарсы емес, бәлки турмысты сәулендириудің айрықша ұаормасы болып табылады.

Сондай екен, образ көркем әдебиет жәрдеминде жаратылған конкрет хәм усы ұақытта инсанның өмириниң улыұмаластырылған сәулеси болып табылады.

Жуұмақлап айтқанда, жазыұшы Т.Қайыпбергеновтың «Тәнха өзиңе мәлим сыр» повестиндеги қахарман Перихан образы бүгингм күн инсан психологиясына тәсир көрсетиұшы образлардан саналады. Повестте жазыұшы қахарманды реал өмир менен байланыслы етип сүұретлейди, бул жазыұшының шеберлигин көрсетеди.

Әдебиетлар:

- Алламбергенов К. Кең дүняға кушақ ашқан жазыұшы. - Нөкис: „Қарақалпақстан“, 2019.
- Бекбергенова М. Төлепберген Қайыпбергеновтың дөретиұшилигинде инсан концепциясы типологиясы. // „Илим хәм жәмийет“ 2019 №2.
- Мәмбетов К. Әдебиет теориясы. – Нөкис: „Билим“, 1995.
- Сағыйдуллаева Ж.Н. 1980-жыллардағы қарақалпақ прозасында ұақыт хәм кеңислик образлары (К.Алламбергенов хәм О.Абдирахманов шығармалары мысалында) // „Илим хәм жәмийет“ 2020 №4.
- Қайыпбергенов Т. Повестьлер. - Нөкис: „Қарақалпақстан“, 2018.

«МУҢЛЫҚ – ЗАРЛЫҚ» ДӘСТАНЫНЫҢ ТӘРБИЯЛЫҚ ӘХМИЙЕТИ

Базарбаева Гаухар

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты Қазақ тили хәм әдебиаты кафедрасы оқытушысы

Аннотация: Мақалада «Муңлық - Зарлық» дастанының идеялық мазмуны, тәрбиялық әхмийети сөз етилген. Дәстандағы сюжетлик уқсаслықлар, образлардың өзгешелик тәреплери талқыға алынған.

Таяныш сөзлер: дәстан, қахарман, сюжет, типология, хан, ұәзир, перзент.

«Муңлық - Зарлық» дәстаны - көпшиликке белгили, дәстанлардың бири.Бул дәстан халқымызға аўыздан-аўызға жетип киятырған ески мийраслардан есапланады.Дәстанда өмир шынлығы анық сүұретлеўге бағдарланған.

Қарақалпақ фольклорында «Муңлық-Зарлық» дәстанын Кәрам жыраў Нағымов жазып қалдырған.Дәстанда унамсыз қахарманлардың бири - бул Ноғай халқынан бөлинип шыққан,сол халықты бийлеп отырған Султан улы Санжар хан өз елине хан болып,шалқайып дәўранлар сүрип,көрмеген қызықты көрип,халқына қатал, зулымлық көрсеткен ханлардың бири болған.Ол қырық хаял алсада хеш биринен перзент көрмеген соң, Санжар хан кимде қыз болса сол қызын маған берсе, мен қыздың атасына я болмаса ағасын алтын тахтыма мингизип,елимнің бийлигин соған беремен,- дейди.Маған берген қызы бир ул менен бир қызды туўып берсе,- деймен. Оның менен бирге шадлы дәўран сүрсем, мениң әрманым болмас еди,-деген ханның сөзин еситкен халықтың тынышы кетеди.Бул гәпти еситседе, халықтың арасынан ханға қыз беретуғын адам табылмайды.Буны көрген хан ашыұы келип, жәллатларын шақырады.

Хан сонда жәллатларына, мынау қандай тәртіпсіз өскен халық, ханның сөзине қулақ салмайтуғын, дейди. Жәллатлар қызы бар адамларды жыйнап, хәммесине салық салып, азаплайды.

Дәстандағы ханның бийперзентлиги қарақалпақ халық дәстаны «Шәрьяр» дәстанының баслануына типологиялық жақтан жүдә уқсас болып келген. [2]

Дәстанда Санжар ханның жауыз, бақыл, халқына жаманлықтан басқа хеш нәрсе ойламайтуғын адам екенлиги сүўретленген.

Санжар ханның елинде,
Бақаншақлы көлинде,
Балық аўлап жүр еди
Шыны атын сорасан,
Шаўдыр шал баба дер еди,
Өзи ақылға дана еди,
Жалғыз қызы бар еди,

Атын оның сорасан

Қаншайым мәс дер еди. [1.423]

Дәстанда Қаншайым менен оның әкеси Шаўдыр шал унамлы образда сүўретленген, ол анасынан жаслайынан жетім қалып, әкесинің тәрбиясында өскен қыз. Қаншайым жүдә ақыллы, парасатлы қыз болып, ол қыйыншылық көріп, өмір сүреді. Әкеси менен ол балық аўлап, күн көреді.

Шаўдыр шал ханның зулымлығына ушырап, жалғыз қызы Қаншайымды Санжар ханға бериўге ыразы болады. Қызы да әкесинің қыйналғанын көріп, Санжар ханға турмысқа шығыўға разы болады. Қаншайым атасына, «Исми мағзам дуўаны оқып, мың мәртебе бәнт етип, көз қалтаға дем салып, жети жеринен байлап, атасының қолына береді [1.433]. Хан бул қалтаны ғәзийнесиндеги алтынларына толтырып берсе, мениң қалың малым болады, - дейди. Мен ханға бир ул менен қыз туўып беремін, - дейди.

Дәстанда жақсы нийетли, хадал адамлардың да хәрекетлери, олардың хәр қандай жаманлықты ақыл менен жеңіп кете беретутуғынлығы сүўретленгенин көриў мүмкин.

Қаншайым Санжарханға турмысқа шығып, олардың тилегин қудай береді. Қаншайымның көзи жарыўға аз қалғанда, Санжархан жәзийрада қус салып, шерімди тарқатайын, деп кетпекши болғанында, Қаншайым Санжарханның кетпегенлигин қәлейди. Хан Қаншайымның сөзине қулақ салмай, қасына Құлмаманы әкеліп, Қаншайымның қырық хаялынан қорғаўды, аман-есен көзин жардыртып алыўды тапсырады.

Дәстанда және бир унамсыз қахраманлардың бири бул Санжар ханның қырық хаялы хәм Құлмама. Булар пейлинің тарлығы, бир инсанның жақсылығы көре алмайтуғынлығы, Құлмаманың тек өзін ойлайтуғынлығы, гәпинде турмайтуғын еки сөзли инсан екенлиги сүўретленген.

Қаншайым ай күни жетип, бир ул менен, бир қыз перзентти дүньяға келтиреді. Ал қасындағы Құлмама, Қаншайымға сен бир ийт пенен бир пышықты дүньяға келтирдің, - деп қырық хаялдың гәпине ерип, алдайды. Буны еситкен Санжар хан жәллатларына Қаншайымды өлтириўди буйырады. Бул жердеги сюжетте «Шәрьяр» дәстанындағы Гүлшараның тәғдирине уқсас сюжет сүўретленген. Яғный Гүлшара бир ул, бир қызды дүньяға келтиргенинде, 9 ханым жаманлық етип, мәстан маманың жәрдеми менен пышық пенен күшик салып кетеді. [2.45]

Қаншайым жәллатларға мени өлтирмең, мениң балаларым я суўда ма, я таўда ма ойнап жүр, мениң гүнама батып, не қыласыз, өлтирмесеңиз мени, бир күни жақсылығыңызды қайтарамаң, - дейди.

Жәллатлар Қаншайымды аяп, оны өлтирмейди, бир хәккени атып өлтирип, оның қанын пахтаға жағып, ханға биз Қаншайымды өлтирдик, - деп алдап барады. Бул жерде еки жәллаттың адамгершилиги, Қаншайымға қылған жақсылығы сүўретленеди.

Жәллатлер ханға Қаншайымды өлтиргенлигин айтады. Хан оған хеш қандай қыйналмайды, Қаншайым менен Санжар ханның балалары Муңлық пенен Зарлықты Қодарқул сахрада адастырып таслап, өзи қашып кетеди. Қул қырық қатын жасайтуғын сарайға бирнеше күн жол жүрип, жетип келеди. Мен балаларды өлтирдим, - деп алдайды. Қулдан Муңлық пенен Зарлықты өлтирдим деген сөзди еситкен қырық хаял кулдың кеўлин мәс етиў ушын оған үш табақ теңге береді. Таўда қалған бул балалар кийик сүтин емип, есин жыйып, бирин-бири куўаласып ойнап өседі. Арадан он бес жыл өтип, Зарлық мерген жигит болып, кула далада гөзлеген хайўанын атып жеп, күн көре береді,

Зарлық ер жетип, күшине сыймай, кула далаға шығып, күнин көриў ушын кийик аўлап келиўин, Муңлыққа айтып кула даланы тирилиги ушын гезип кетеди. Зарлық таўлардан асып, туўысқаны Муңлықтан алыслап кетеди хәм адасып қалады. Жол жүрип, шаршап уйқыға кетеди.

Санжар ханның жүреги денесине сыймай туўлап, хан бир жерде тура алмай, өзине-өзи сыймай, жәзийрама далаға таң шолпаны туўған гезде елинен шығып кетеди. Атын шаўып, ай далада жүргенде, таўлардан асып, бир баланың жатқанын көрип, оның бала екенлигин билип, жүреги елжиреп, сол балаға жақын келеди. Баланы көрген хан, аллаға налыс қылады:

Жерге бердиң баланы,
Көкке бердиң баланы,
Маған бала бермедің,
Мени бендем демедің, [1.455]

-деп жатқан баланы қушағына басады. Он бес жасына шекем дүзде өскен Зарлық асаў аттай қашады, хан елине қайтқан соңда таўда көрген баласы көз алдынан кетпей, түсиндеде сол баланы көреді. Санжар хан және сол баланы көргиси келип, жәзирама далада қырық жигитти изине ертип, жолға шығады. Хан баланы таўлардан асып, излей береді.

Муңлық қалған бир үңгирде Ақсарыбас дәўдің түслерине енеди. Сарыбас дәў Муңлық жатқан үңгирге келип, оны тутып алып, ыйығына салып алып, Зарлықтан айырып алып кетеди.

Зарлық Муңлықтан айрылғанын түсинде көрип, қарындасы қалған жерге барып көреді. Ол жерде жоқ екенлигин көрип Муңлық зар жылайды. Бир басыма, бир өлим мен қарындасымды табайын, - деп изинен куўады. Қырық күн жол жүрип, Күлмесханның аўылына жетип келеди. Қәлпелер оны орап алып жибермейди. Бул баланы Күлмесхан көрип куледі. Муңлық, ирикпең аға мени, - деп қәлпелерге қарсы келеди.

Күлмесхан Муңлыққа оның әкеси Санжархан екенлигин айтып, оның менен дос болғанлығын балаға билдиреди. Ол баланы ертип ғәзийнеге киреди. Сол ғәзийнеден Муңлықты бастан аяғына кийиндирип, қолына айбалта берип, алтын тахтқа миндиреди. Қуралай атлы жалғыз қызын да Муңлыққа береді. Алыс жерине хат жоллап, жақын жерге ат жоллап, Күлмесхан Муңлық пенен Қуралайдың тойын берип кеўиллерин хошлайды.

Қырық күн өткеннен кейін қарындасы ядына түседі. Күлмесханға барып, арзын айтып, қарындасын ізлеп, Қуралай менен жолға шығады. Жолда киятырып ашыуына тийіп, Қуралай биресе наұқас болып, биресе гәп айтып, Муңлықты жол бойы сынап келеді. Үш күн жол жүріп, аттарын майырып, атынан айрылады. Сөйтіп бір қалаға жетіп келеді. Бул қаладан қарындасын сорастырады. Булардың тилине хеш ким түсинбейді. Қалаға кириудің жолын, дууа менен киретуғынлығын Қуралай Муңлыққа айтады.

Муңлық исми мағзам дууаны оқып, хәр түрлі хайуанларға мегзетіп, жолын тауып қалаға киреди. Буны Сарыбас дәу билип қалады. Қуралайды таяқ астына алып сабалайды. Зарлық пенен Қуралай қаланы қалдырмай қарайды. Муңлықты ізлеп Ақсарыбас дәудің жер астын ойдырып, өзине керек болған заттарын сақлайтуғын жерінде Муңлықты сақлап қояды. Зарлық қарындасы Муңлықты табады, тууысқанын көрген Муңлық көзине жас алып жылап кетеді. Зарлық ақылсыз ағанды кешир,- деп кеширим сорады.

Сонда Муңлық бизің атамыз Санжархан, оның достысы Күлмесхан екеуі үәделескен жери бар екен, маған жалғыз қызын берді. Қуралай менен сени ізлеп келдим, деп қарындасына хаялын таныстырады. Үшеуі табысып, Қызылбас қалмақ елатын өзлерине бойсындырып, бар мал-мүлкін тартып алып, душпанның үстинен шығып, мәс болып, Күлмесханның елине қайтады.

Муңлық Күлмесханға келип, ата мен душпанларымды жеңіп келдим, Қызылбастан алдым арымды, мени адам қатарына қосып қызыңызды бердіңіз. Қуралай қызына разыман мен,- деп атасына миннетдаршылығын билдиреді. Күлмесхан той беріп, елине Санжарханға хат жоллап, онда перзентлерінің тири екенлігін айтып, тез келиуін сорады. Санжархан қаншама зулым, қатал, хеш бир бенде алдына келип сөйлей алмайтуғын хан болғаны менен, хатты оқып, өзін қоярға жер таппай, кишкене баладай зар-зар жылайды. Өзинің наданлығына өкиніп, мениң минез-құлқым қурысын, Қаншайым айтып еді, мен қулақ салмаппан деп,- Санжархан өзинің қылған исине наразы болып қыйналады.

Санжархан жәллаттарын мың атлыға жеткеріп жолға атланады. Арадан отыз күн өткеріп, Күлмесханның қаласына кирип барады. Алдынан шығып хұрмет –иззет пенен Күлмесхан күтіп алады.

Күлмесхан жақсы минезли, адамларға көп жақсылық етіп, халқының хұрметін өз орнына қоятуғын, кеңпейилли хан. Ал Санжархан болса, зулымлыққа толы минезли, залым хан.

Муңлық пенен Зарлықты көріп Санжархан көзлери қууанып, мәс болады. Балаларынан кеширим сорап, мен себепли сизлер азап көрдіңіз, анаңыз да мениң себебимнен өліп кетті,- дейді. Сонда баласы Зарлық, атажан сиз қайғырмаңыз, бир алла яр болып, биз перзентлериңіз тири миз, анамызға да алла яр болып, тири шығар,- дейді.

Санжархан Күлмесханға ыразылығын айтып, сениң менен куда болдым, мениң қыяметлик достымсаң, бизің елге барайық, сахраларды гезіп, Қаншайымды табайық, перзентлерім анамыз тири деп тур,- дейді.

Муңлық Күлмесханның қызы Қуралайды елинен өз елине узатып, алып кетеді. Санжархан минип тахтына, улы менен қызы табылып, кеули хош болып, жәллатларды шақырады. Жәллаттарының ишинде Тама менен Султанды өзине жақын көріп, ауысқан затларды беріп, солар менен хәмме нәрсени ойласып жүретуғын еді. Өткенди яд алып, еки жәллатты алдастырып, Қаншайым хакқында сорады. Жәллатлар ханның бул гәплерін еситіп, бизлерди кеширегөр ханымыз, Қаншайымды өлтирмедик. Оны аяп жәзийраға

кууып салдық, бизлер өлтирдик деп, сизге хәккениң қанын алып келип едик,- дейди. Буны еситкен ханның кеуили шад болып, алла абырайым бар болса, тири болар,-дейди.

Тама менен Султанға Қаншайымды излеп тауып келиўди буйырады. Ұәзирлер жолға атланып, излеп кетеди хәм бир ийттиң изин көрип, сол избенен келе береди. Из бир үңгирге алып келеди, Қаншайымның тирилигин сол үңгирде жасайтуғынлығын биледи.

Санжарханның қойын баққан шопан күнде сол жерге келип, Қаншайымға аўқат әкелип, жигирма жылдан бери мийирбан болып, жүреди.

Қаншайым шопан бала Байтөреге, мениң улым Зарлық, қызым Муңлық еле мениң перзентлерим излеп келеди. Сол гезде саған Муңлық қызымды беремен. Саған ене боламан,- деп шопан баланың кеулин хошлап айтып жүретуғын еди. Ұәзирлер үңгирге келип, Қаншайымға келгенлигин айтып, мен сениң Тама ағаңман сени куўантпаға келдик. Бизлерди Санжархан жиберди. Перзентлерің Муңлық пенен Зарлықтың анасын тауып әкел деп, биз сизди алып кетиў ушын келдик дейди. Буны еситкен Қаншайым куўанып, не қыларын билмей көзлеринен жасын ағызып, бир жағынан ашыўы келип, ханыңызға айтып барың, кимлер жаман болса пейлинен табар, керек болсам, өзи келер, иймансыз патшаңызға айтып барың сөзимди. Мен балаларым ушын көнермен, мени қайтадан некемди қыйдырып, елине той берип алып кетеди деп айтып жибереди. Бул гәплерди еситкен ұәзирлер аттың басын бурып, елине қайтады. Көрген-билгенин залым патшасы Санжарханға айтады.

Ұәзирлери, Қаншайым сизге өкпели. сиз бармасаңыз келмейди. Өзиңиз барып, некесин қыйдырып алып келесиз,- дейди. Хан тахтынан түсип, ұәзирлерине атын келтиртип, жолға атланады. Үңгирге барса, Қаншайым жоқ, Санжархан көргенлеріңиз ырас па еди, деп ұәзирлерінің жанын алады. Хайран болып қалған ұәзирлер, Қаншайым болған жағдайдың бәрін шопан бала Байтөреге айтып береди. Оны еситкен бала сумлық ойлап, Қаншайымды аркалап, таўлардан асып, қумлықта алып кете береди. Хан Қаншайымды тауып алса, хан маған шопанға қызын берермеди, сирә бермес,- деген ой келеди. Қаншайымды бир жыраға апарып, тығып қояйын, кейниме қайтып, қосқа барып жейтуғын затлар алып келейин,- деген ой менен Байтөре кейнине қайтып келеди. Патша ұәзирлери менен қырды, ойды қалдырмай излейди, сөйтип журип, Қаншайымды тауып алады. Санжарханды көрген соң Қаншайым өкпелеп, патшаға ашыўланады. Қаншайымның тири екенлигине куўанған Санжархан өз гүналарын мойнына алады. Балаларының үлкейип ер жетикенин айтып, қылған исине өкинип, кеширим сорайды. Қаншайым балаларымды ендиги жағында зар жылатпайын деп, ханды кеширеди. Санжархан баласы Муңлықтың Кулмесханның қызы Куралайға үйленгенлигин айтады. Екеуі қатарласып, елине сөйлесип келип қалады.

Тама, Султан ұәзирлер Қаншайымның табылғанына куўанысып, буларда излеринен ерип, қалаға келеди. Қаншайым елине хұрмет көрсетип, аттан түсип, пияда журт халқына сәлем берип келеди. Балаларын көрип, ақыл-есин жойтып, анасы қулап қалады. Жигирма жылдан көрисип, балаларына бауырына басып, кеули йошқа толады.

Санжар хан қырық хаялы менен Кулмаманы мыйыққа қағып, жанларын қыйнап өлтиртеди. Қаншайым өзине жигирма жыл хызмет еткен Байтөрени алдырып, қызы Муңлықты береди. Ал, Кулмесхан менен Санжархан бирин-бири қыймас куда болып, еки патшаның ели абат болады.

Санжархан менен Қаншайым, балалары Зарлық пенен Муңлық мурат- мақсетлерине жетеди.

Дәстанды үйрениў арқалы жақсылыққа-жақсылық, жаманлыққа жаманлық қайтатуғынлығын және бир мәртебе түсинип аламыз.

Жуымақлап айтқанда, дәстанларды оқыу арқалы жас аулад батыр, мәрт, дәуіррек, ели халқын ойлайтуғын инсан болыуында оғада әхмийетли болып есапланады.

Пайдаланылған әдебиетлар

- 1.Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 15-том. – Нөкис, “Илим”, 2010.
- 2.Қарақалпақ фольклоры. Бес томлық. Екинши том. “Шәрьяр”, “Қаншайым”. – Нөкис, “Қарақалпақстан”, 1997.

ОРАЗҚАН АХМЕТОВТЫҢ БЕРТІНДЕ ЖАРИЯЛАНҒАН ПОВЕСТТЕРІНІҢ НЕГІЗГІ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Оразхан Таңнұр –

Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ

қазақ тілі мен әдебиеті мамандығының

1-курс магистрі, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Түйінді сөз: Оразқан Ахметов, «Бертінгі повесттерінің негізгі ерекшелігі» .

Оразқан Ахметов, «основой особенностью Бертіндегі повесттерінің» .Orazkan Akhmetov, "the main feature of the Bertindegi story"

Осы заман қытай қазақ әдебиетінің негізін қалап, таяздан терендеуіне, жоғары өреге көтерілуіне, өзіндік стилмен ықпал жасаған 50-жылдардың ортасынан прозаға ат салысып өз ортасынан оза шапқан, көмбесіне талықпай жеткен, қоғамдағы қоламталы мәселелерді шеберлікпен ортаға қоя білген, бұл күндері құрмет торынен орын алып отырған атақты жазушы Оразқан Ахметов соңғы жылдары өзінің замана тынысын тереннен бейнелеген сүбелі повесттерімен оқырмандарын қызықтырып келеді. Оразқан Ахметовтың бертінде жазылған повесттеріне келер болсақ мазмұны мен көркемдігі өзара бір тұтастық танытып келіп шығарманың айтпақшы болған өзекті ойын ашып береді. Повесттерінде негізі бүгінгі қоғамның астарында жасырынған үлкен-кіші арасындағы өзара сыйластық, мейірімділік, үзілмей жалғасқан әдеп-иба, салт-дәстүр, туыскандық бауырмалдық, туған жерге деген сағынш және бірте-бірте сұйылып бара жатқан адамдық қасиет, сыйластық, адамгершілікті дәріптеуі, онымен қоса бейзаттық мұраларды қорғау, базар шаруашылығына ойысу және ендігі ұрпақ бойынан адам шошынарлық кесел-кесепәттің бой көтеруінен алаңдаған көңіл-күй аңғарылып тұрады. Төменде жалпы Оразқан Ахметовтың бертінде жазылған повесттерінің ерекшелігіне тоқталамыз.

Бірінші мазмұндық жақтағы ерекшеліктері

1.Базар шаруашылығына ойысу жазушы шығармаларында малшылықты ата кәсіп еткен, шөптың шүйгінін, судың тұнығын, ауаның тазасын қуып, тау сағалап көшіп-қонып, жапалы өмір кешіріп жатқан қазақ халқының бүгінгі ғылым-техника ұшқан құстай дамыған, базар шаруашылығына жаппай ойысқан зымыран заманда оқу-білім үйрену, мәдениет өрмізді жоғарлату, қазір жолға қойылып отырған, өнер мен ғылым-білімді негізгі қару ету заманында шетте қалыңқырап бара жатқан өз халқын жалаң мал бағып, сайын сахарада Сайрандап, қарапайым тіршілік ету өте жаландық ететінін, қоғам дамуына ілесе бірге даму керек екенін ескертеді. Реформа жасап, есік ашылғаннан бері қарай базар шаруашылығының өте тез қарқынмен дамып отырғанын айта келіп, халқымыз адамдарын да өнер-білім үйренуге, отырақтасуға, базар шаруашылығына ойысуға, базардан да бағын сынап көруді, өз жасаған өнымын базарға салып, кәсіп көзін ашу, ел қатары жақсы тұрмыс кешіруге үндейді. Оның айқын мысалы: автордың «Таулы қыстақ аңызындағы» кемел образы, базар шаруашылығының қызғынды да, қызықты өмірі кемелді де өзіне

қызықтырды. Кемел де жасы ұлғайып қалса да, жан бағыс үшін қайнағасынан қалап алған бүркітін алып, саяхат орнына барып ақша табу қамына кірісіп, кәрілігін бұлдамай жанын салып жұмыс істейді. Үстіне қазақи оиюлы шапан, астына ат мініп, қолына бүркітін қондырып алып Сайрамға саяхаттап келгендерге қызмет өтеп, жан бағыс қамына кіріседі. Жаңағы саяхатшылардан ол да пайда түсіре бастайды. Сұйтып, қолда үйретілмеген тұз тағысы секілді кемел де біртіндеп желдің ығына қарай жығылып, базар шаруашылығынан аз да болса саңлау тапқандай болады. Біз бұдан халқымыздың сауда жағында қашан да басқа ұлттармен салстырғанда кенже екенін, базарға ойысу идеясын әлі толық қабылдай алмай отырғанын, жалпы жақтан әлі бір мезет уақыт қажет екенін түсіндіреді.

2. Қазыргі адамдар ара қарым-қатынасшығармада тақырып етіп көтерген енді бір мәселе, адамдар арасындағы қарым-қатынас. Мұнда, автор шығармаларында «Сырласқанға дос жақсы, сыйласқанға жат жақсы», «Алтау ала болса ауыздағы кетеді, төртеу түгел болса төбедегі келеді» дегендей, сонау байырғы заманнан бері қаймағы бұзылмай келе жатқан қазақ халқының «Елің қалай болса, бөркің солай» дегендей, заман жаңарған сайын адамдар арасындағы, ағайын-туыс, дос-жаран, арасындағы сыйластық, араластықтың сара жолы сартап болып, солғындап бара жатқанын өз шығармаларында сомдаған кейіпкерлер характрі арқылы ашып көрсетеді. Мұны, автордың повесттеріндегі Танабек, Қалдыкөз, Алпамыс, Дәулетбай, Кемел мен Қамсыз, Шоқпар, Момынбай қатарлылардың бойынан көруге болады. «Тұлпардың соңғы тұяғы» повестіндегі шаруалар қоғамының бастығындық шолақ мәнсәпқа Мастанып, інісі Дәулетбайға тізесін батырып, неше дүркін қастық сайлап арандатпақ болуы ; ал, Дәулетбай болса «Туыстың азары болса да, безері жоқ» дегендей, Дәулетбай оған жамандық істемейді, өш алып, кек қайтармайды. Есесіне «Тас атқанға ас ат» дегендей Қамсыздың таз басын жалаңаштап, «Күшігім, күшігім, кә-кә! » деп шәпкісін ала қашқан байге торының иесін, даңғой жігітті атынан жұлып алып, Қамсызды ұяттан арашалайды. Дәулетбай кейін әтірет бастығы болған кезінде де, Қамсыздың бағымына көллективтің бір қора ешкісін беріп, тұрмысына қарайласады, оған іш тартып, жанына ертіп жүреді. Автор осы кейіпкерлер образы арқылы бауырмалдық пен жауыздық, кеңпейілдік пен безбұйректікті салыстыру арқылы адамдар арасындағы қарым-қатынастың күрделігін ашып көрсетіп береді. Әрі «Тірі жанға сендірмей жат мінез қылып, осы ма берген тәлімің? » деп абайдың оныншы қара сөзінде айтылғандай, алдағы жасоспырым жеткіншектерге, жастарға «Адам сыйласқанның құлы», бір-біріңмен жауласпа, тәту-тәтті, берекелі болыңдар, жат мінез болып, елден безіп, есер болма деп үндеу береді.

3. Жағымсыз басшы образын сомдауы оразқан өзі жасаған қоғамдық ортаның шыңғырған шындығын тікен тілмен түйреп өтеді. Жазушы азаттықтан кейінгі жаңа Қытайда тұрақты топ дәуірі, көпрәтсияласу дәуірі, зор секіріп ілгерлеу дәуірі, әсіре солшылдық дәуірі реформа жасап есік ашу дәуірі, жаңа ғасыр сияқты көптеген дәуірді басынан откерды. Жазушымыздың қоғам қойнауындағы қалам іздері, өзіндік құн жарата білген. Бұл жайлы Қаусылқан Қамажанов: «Жазушы Оразқан Ахметов шығармалары оқырмандарға ылғи өмірдің өзінен алып жасалған, ғажайып көркем дүние естелігі болып сезіледі. Өмір өрнектерінен сараптап алынған оқиғаларбаяны бір-бірін мазмұн жағынан байытып, толықтап қабысып жатады. Өкең қаламын қайсы тақырыпқа сілтесе ол шығарма айналып қайта келіп, сол релдыққа әсер көрсетіп отырады» деп баға береді. Бір қанша повесттеріне тоқталсақ: «Кәсіп таңдаған адам», «Бұраң жол», «Ата мұра», «Таулы қыстақ аңызы» сияқты повесттеріндегі серікпәй, қадыр, қозықарын бастық, Қалдыкөз, Алпамыс сияқты жазушы қаламынан туған кейіпкерлердің әр түрлі характырлері арқылы бай-байға,

сай-сайға құяды дегендей, халқына емес, өз қара басынан аса алмай, өзінен зор шыққандарға жорғалап, өзінен төмендерге иегіннің астымен қарайтын, қылған ісі ел қамы үшін емес, өз айналасынан аспай қалатын тоғышар тобырлардың шынайы кеспірін шын суреттеп, еш бояусыз бейнелеп берген. Автордың повесттерінен мысал келтіріп нақтылап көрсетер болсақ, автордың «Кәсіп таңдаған адам» повестіндегі Серкбай алғашында ауылда кіші әтірет бастығы болып, сұраусыз ат мініп, ақшасыз шапан киіп, құдайдың құлағын ұстағандай болып жүрсе, кейін он жылдық былықпалық аяқтағаннан кейін, бұрынғы қуғын-сүргінге ұшырағандар, қызметтен айдалғандар қайта қызметке орналасып жатқанда орайдан ұтымды пайдаланған ол, өтірікті шындай етіп жоғарыға қағаз жазып, «Кәдір» атанып шыға келеді. Де, үкіметтің қазынасынан жеке басына қалағанынша пайдаланады. Ырғын тұрмыс кешіріп, ішкені алдында, ішпегені Артында үкімет ақшасымен салдырып алған сарайында отырады. «Бұраң жол» повестіндегі Қозықарын Қаладан шал-кемпір Ысқап пен Қамардың үйіне қонақ болып, қызы Күнкейге қызмет тауып беремін деп, арсалаң қағып кемпірдің бір қарын сармайын алып жолға түседі. «Қозы қарынның екі көзі жайнап кетті: -рақымет, рақымет, құдағи! -деп қалбырақтап майға асыға қол созды,-я, я. Ұмытпаймын. Есімде боласыз, әлбетте. . . » деп кейін Қамар қалаға барғанда, танымасқа салып жолына түседі.

4. Жастар жағына үндеуі «әсемпаз болма әр неге, өнерпаз болсаң әрқалан. Сенде бір кірпіш дүниеге, кетігін тапта бар қалан.» -деп ұлы ойшыл Абай айтып кеткендей, Оразқан да өз шығармаларында ұрпақ қамы, ұлт қамы дегендейін ұлтымыз жастарына да қоғам дамуына ілесіп ғылым-білім алуды, дұрыс жолмен адам болуды, көзі ашық көкірегі ояу, бойында ұлттық намысы бар азаматтар болуға үндейді. Автор шығармаларында Күнкей, Дәулетбай, Еділ, Төлеш, Құрмаш қатарлы бір топ жас кейпкерлер образын сомдау арқылы мен жастарға сенемін, жастарға зор үмітпен қараймын дейді. Автордың «Тұлпардың соңғы тұяғы» повестіндегі Дәулетбай текті ауылдың ұрпағы, жастайынан жетімдіктің тақсыретін тартады. «Жетім қозы жансебіл, отығар да тойынар» дегендей Дәулетбай әкелері қайтыс болғаннан кейін, өзінен кейінгі бауырларын оқыту үшін оқудан қол ұзып, әжесі мен шешесіне қолғабыс етеді. «Қалай десек, солай де, Дәулетбай қазір ауылдағы үлкендердің бірі, жасы емес, жолы үлкендердің бірі. » дегендей Дәулетбай бір семиәнің ауыр жүгін өз мойнына алады. Кейін Дәулетбай «Еңбегің қатты болса, татқаның тәтті болады», «Еңбек етсек ерінбей, тояды қарының тіленбей» дегендей, өз еңбегімен әтірет бастығы болып, ел қатары жақсы тұрмыс кешіреді. Жоғарыдағы мысалдар арқылы біз автордың Дәулетбай, Қамсыз , Еділ, Төлеш қатарлы әр түрлі харектрдегі жастар образдарын сомдау арқылы «Жақсы ісіне сенеді, жаман күшіне сенеді», «Жақсыдан шарапат, жаманнан кесәпәт», «Жақсы кісіге мың кісілік орын бар» деп дана халқымыз айтып кеткендей өз шығармаларында ұлтты өркендететін ұрпақтар, ұрпақ тәрбиесі, ұлыт тәрбиесі екенін терең сезіну әрі ұрпақ тәрбиелеудің өте маңызды екенін, жастарды әдәмгершілікке, ұлылыққа, имандылыққа тәрбиелеу керек екенін, жастар қауымының алдағы өмір сапарына дұрыс жақтан нұсқаушы, қолдап-қорғаушы болу керек деген ойын ортаға салады.

5.Бейзаттық мұраларды қорғау жайында жазушының тағы бір көтерген үлкен тақырыбы ұлттық бейзаттық мұраларымызды қорғау. Бейзаттық мұралардың қадыр-қасиетін шынайы түсіну, ұлтымыздың бейзаттық мұраларына дұрыс көзбен. қарау, албаты бұрмаламау, бейзаттық мұраларымыздың ел көңіліндегі, жұрт арасындағы, халқарадағы орнын, беделін қорғау керек екенін тілге тыйек етеді. Оған автордың «Тұлпардың соңғы тұяғы», «Дүрегей» қатарлы шығармаларын мысалға алуға болады. «Дүрегейді» айтар болсақ, мұнда қазақ ежелден итті жеті қазынаның бірі деп, қолдарында ит ұстап, тұрмысы

да итпен етене болған. «Қазақ иті» дейтін тайыншадай-тайыншадай иттер, басқаларды тамсандырып, таңғалдырып келеді. «Дүрегейде» «Мен» өз ойымен әуіре болып отырғанда, Әбділ жездесі кіріп келеді де, «Ит базарын» айтады. Ондағы иттің бағасының аспандап, малдың бағасынан әлде неше есе жоғары екенін, дыр-думанның ұжымағы ит базары екенін естіген сәтте, «Мен» отыра алмай, қомақты пайда қол бұлғап шақырып тұрғандай жаны жай таппай қалады. Байлыққа белшесінен батуға асыққан «Мен» жалма-жан «Сырттан» деген итін базарға салмақ болып, оның атын «Дүрегей» деп өзгертіп, жуып-шайып «Ит базарына» апарып сатуы және дүрегейдің оқыс қимыл жасап, «Меннің» жанында тұрған жылман сарыны бас салуы. Сонда барып, «Мен» ақшасын үптетіп алажаздағанын сезеді. Иттің бұл жақсылығын көргенде жылап жібереді де: «Баласын үйлендіру, жақсы ат алу» сынды тұрмыстық тақсыреті болмаса сатпайтындығын еске алып итке ақтала тіл қатады және қашып кеткен дүрегей ұрыдан малын, олымнен баласын алып қалғанын естігенде «Меннің» итке деген шынайы сүйспеншілігі мен құрметі еселеп арта түседі. Автор шығармасында «Шын опалы хайуан деген осы екен-ау, шіркін! бұл болмады бар ғой, бұдан да салтанатты алғыстар айтқым бар. Бірақ, орынды сөз табылар емес. Үйткені, біздің сөздік қорымызда ит байқұсты әлпештейтін атаулар мен тіркестер тым аз. . . » бұл үзіндіден біз «Қолда бар алтынның қадыры жоқ» дегендей, күнделікті қажытімізден шығып жүрген, қазақ (әсіресе малшылар) үшін ит орынын өгейсітуге болмайтын алтын қазына екенін, өзімізде бар алтын-қазынаның қадырын-қасиетін білу керек екенін ұғып білеміз, сонымен бірге халқымыздың қолда ит ұстау, тазы баптау сынды дәстүрлі әдет-салттарына дұрыс, ғылыми мұрагерлік етіп, бүгінгі заманның қажетыне жарату қажеттілігін сезінеміз. «Тұлпардың соңғы тұяғында» автор «Ер қанаты ат», «Жақсы ат қырсығынды кеседі, бағынды ашады» дегендей, жылқы шіркінді «Қанат» деп білген қазақ баласының, ат жалын тартып мінуге жараған қазақ баласының жүйіркке қызықпайтын бірде-біреуі жоқ дерлік, өзінде жоқ болса, жақсы аты бар дос-жарнына қолқа салады. Бір ат үшін құда болып, бір ат үшін кеуде түйістіріп, ақыреттық дос атанып жүретіндер де баршылық. Жылқы түлектері-қоңыр тұлпар, жирен бие, әйтөбелдердің келскен кесек тұлпарға тән мұсыны мен соңғы трагедиялары «Неше атадан үзілмей келе жатқан тұлпардың тұқымын құртып тындық. . . Мына әйтөбел тұлпардың соңғы тұяғы еді, құрыған деген міне сол ! » деп Дәулетбай қатты қайғырады. Осы тұлпардың соңғы тұяғын өз қолдарымен құрдымға жіберіп, өкініп отырған Дәулетбайдың көңіл-күйі, сезімін беру арқылы мейлі адамзат болсын, мейлі хайуан болсын өзіне тән табиғатын жоймауы, қанын таза сақтауы, тегін, ұлтын жоймау керек екенін, әр нәрсе өз табиғатымен ғана әсем, сол арқылы өзінің дара келбетін көрсете алатынын бейнелеген. Соңында, тұлпардың қадырын білу керек екенін. Әрі, тұлпарды айту арқылы «Тұлпар» сияқты мерт болған боздақтардың мұң-зарын, арман-тілектерін, олардың өмір сапарларын шын жүреппен сезіну керек екенін ұластыра суреттеген.

Екінші, көркемдік ерекшелігі жағынан:

1. Тіл суреті жақтанқытайдың атақты сыншысы дың мишуан «Осы заман диқан-малшылар образын құлшына жасау» деген мақаласында («Іле айдыны» журналының 1992-жылдық 5-санына басылған) : «Біз Оразқан шығармаларының аударма нұсқасын көріп жүрміз, бұл бәлкім, оның ұлыттық қасиетін азды-көпті солғындатқан болу да мүмкін, Оразқан тіл қолдану және саралауға мән береді және зер салады, оның шығармаларының баяндау, суреттеу немесе кейпкер диалогін беруде болсын қоюо ұлттық ерекшелігін танытып тұрады» дейді ; Оразқан өзінің проза жасампаздығында соныға соқа салып, дәстүрлі жасампаздық өрнек-үлгісіне жабысып алмай, әдебиет әлемінде жарыққа шығып

жатқан тың әдебиеттік бейнелеу тәсілдеріне қашан да қадағалай назар аударып әрі оны өз жасампаздығында шеберлікпен пайдаланып келеді. Әсіресе, Оразқан жасампаздығындағы баяндау, суреттеу, кейіпкер диалогін беруде барынша ден қоятын ерекшелігі ауыз толтырып айтарлықтай. Мысалы: «Танабек оған жауап бермеді, шабан қоңырды мойынға қағып бұрыла берді. Тоғырылып өкпелеп барады, көздері жасаурап, күңірене күбір-күбір етеді:-әй, кесәпәт қатын, бәрін тапқан сен! сол қу мешкейлікті мақтанға айналдырып нең бар еді?! енді міне түбіме жететін болдың, екі дүниедегі обалым сенде! . . » деген үзіндіден ата-баба мерейін, өз атақ-абройын асыру, науқанға айналған мына заманда, әйелінің желіктіруімен «Мешкейлік» сынды ата кәсіпті мұра еткен Танабектің шақыртумен бәсекелесіп ет жеуге барар жолдағы, осы жолы тірі оралсам екен деген көңіл-күйін монолог арқылы кейіпкердің ішкі жан-дүниесін, психикасын тамаша көрнектіріп берген. Өрзқанның өзгеше тіл өрнегі, өмірдің өрнегін өзіндік стилмен өрнектей білген шеберлігі, өткір тілге оралған ой қатпарлары, бәр-бәрі де мейлі оқырманның жүрегін шымырлатып, көкірегіне көшелі ой тастап, толғандырмай қоймайды. Бұлай болуы әрине, тілінің шебер, сөзінің алымдылығында. Оразқан өз жасаған қоғамдық ортаның шыңғырған шындығын тікен тілмен түйреп отырады.

2. Кейіпкер образын сомдау жағында белгілі сыншымыз омарқан Асыллов «Өсу жолы» атты мақаласында («Шұғыла» журналының 1991-жылдық 11-санына басылған) «Оразқан өмір таныған, таныған өмірін өзі қалыптастырған жазу стилі бойынша жарқыратып жаза білетін, өзіндік беті, жолы, үні, белгісі, қолтаңбасы, ізі бар жазушы. Ол әрбір шығармасында бірер жаңа ой-пікір айтуға әдеттеніп жүр, шығармаларын оқып отырсаңыз автордың кейіпкерлерінің характрін жарқыратып ашатын оқиғалар іздегенін, қақтығыстарды сырт оқиғалардан гөрі кейіпкердің жан дүниесінен іздеуге талпынғандығын көріп қуанасың» дейді. Әр образы – Әр дәуірдің айнасы, талас-тартысы кейіпкердің жан дүниесінен іздейтін шеберлігінен кейіпкердің бойындағы психикалық өзгерісті өз бойыңнан сезіп, өзіңіз сол оқиғада жасап жатқандай болып, әңгіменің басынан – Аяғына дейін кейіпкермен бірге қуанып, бірге қобалжып, бір дәуірді Бастан кешіп өтесіз. Тіпті, әдеттегі адам жай көзбен байқай алмайтын ұсақ қимыл-әрекеттерді оқиғаға ұштастырып шеберлікпен бейнелегенде кейіпкердің психикасы мен іс-әрекетінің сәйкестілігінен кейіпкерді жазушының өзі, тіпті, оқиғаны өзінің басынан кешкендері деп те кесім жасаймыз. Үйткені, жазушы реал тұрмысты, көзімен көрген шындықты жазды. Түсінігі түбіне жетпеген болымсқа ешқашан қалам тербеген емес. Суреткер жазушы қолына қалам алған сайын мың ойланып, жүз толғанып, ой сабасында әбден пісіп болған соң қалам тербейді, сол үшін де өмір шындығын тамыршыдай дәп басып, жанды образ, күлкілі де қарапайым кейіпкер суреттері, жүйірік тіл мәнері, ұлттық характерлері бір-бірімен тығыз байланысып, бірден-бірге тартып қызықтыра береді де, қоғамдық ортадағы қат-қабат оқиғалар арқылы оқырманға ой салады. Мысалы «Мысқ мұрт, бадырақ көз, кара кісі бөлімеге есік Қақтастан кіріп келді. Жүрісі тым тосын. Мына бес қабат ғимаратқа біреуден қашып, яки біреуді қуалап шыққан дерсің, әншейін, алақ-жұлақ етіп, ақ тер, кара тер солықтап тұр. Өз жасы егде тартқан қыр адамы. » мұнда автор кейіпкердің портрет суреті мен қимыл суретін көркемдеу амалдарынан пайдалана отырып ерекше тамаша суреттеу арқылы оқырманға өзгеше бір ой салады. Жазушы қарапайым ұсақ әрекеттер арқылы кейіпкердің психикасы мен характрін ашып, оқиғаны реалдық тұрғысынан суреттеу шеберлігі оқырманды шығарманың шүненіне шөктіріп, өзіне бірден баурап әкетеді. Әр қандай өзекті ойын өзге емес, өзі жасаған кейіпкердің өн бойынан іздеуге шебер

жазушымыз кейіпкердің қунышы мен қайғысы, алғысы мен қарғысы, арман мен мұраты, көңіл-күй толқуларына сүйеніп, жақтағаны мен даттағанын айырып отырған. Оны Оразқанның повесттеріндегі сомдаған обыраздардан кезіктіруге болады.

3. Шығарма композициясы жағынан көркем шығарманың құрлысы шығармадағы оқиғаның дамуына сәйкес ой – Пікірді анағұрлым айқын, әсерлі етіп жеткізу үшін қызмет етеді. Әр қандай көркем шығарманың құрлысы сол шығарманың идеялық мазмұны негізінде орналастырылады. Ақын – Жазушылар өмірді өз танымына сай көркемдік дәрежесіне көтеруге құлшынады. Обыраздарды осы қажеттілікке орайластыра тұлғаландырады. Әрі оны оқиға желісі мен орта суретіне сәйкестіреді. Осыдан алғанда, көркем шығарма құрылысының объектив негізі рөл өмірдің өзі есептеледі. Сондықтан көркем шығарманың құрылысын орналастыру ғимарат салуға не жол салуға мүлде ұқсамайды. Онда өмірмен өбісіп жататын, мәлім мағынадан айтқанда, жазушыны өзіне баурайтын заңдылық пен қағида қамтылады. Жазушы өмірден алған материалдарын осы заңдылықтар бойынша шебер орналастыра алса, онда оның шығармасы жақсы туындыға айналады. Оразқан Ахметовтың шығармаларындағы шыншылдық пен көркемдік жазушы шығармаларының ұтымды басталып, сәтті аяқтауының негізі. Оразқан шығармаларында тақырып пен өзекті идея, әр қайсы бөлектер белгілі тартыппен сәйкесу арқылы шығарманың бір тұтастығын, шығарма құрлысының шымырлығын қалптастырып келген. Жазушының ой-пікірі анағұрлым айқын болып келіп шығарманың идеялық мазмұнын ашуына көмектеседі. Мұнда жазушы өмірден алған материалдарын аса шеберлікпен орналастыра білген. «Тұлпардың соңғы тұяғының» композициялық ерекшелігіне талдау жасайтын болсақ. Бұл шығармада Уақиға екі бөлекке бөлінген, бірінші бөлегінде Қажы атаның байге торысының жүйіктігі, тіпті әуел десең, байге торының ауылдың атақты байы имаммұқаметтің күрең тұлпарымен бәске түсіп оны шаң қаптырып, бәске тігілген жиырма бес еркек қойды Қажы атаның бұл жолы байге торы өз күшімен емес, осы көптің тілеуімен келіп отыр деп жаңағы қойлардың біреуінде өзі алмай елге таратып береді. Және байге торымен тұқымдас қоңыр биеден туған байге қоңырдың жүйіктігі мен аянышты тағдыры сөз бөледі. Екінші бөлекте, өгіз сүзіп өлгел жатқан жирен биенің ішін жарып алып, есекке теліп жаны аман қалған әйтөбелдің трагедиялы тағдыры сөз болады. Жалпы Уақиға екі бөлекке бөлініп қанапия ата, дәулетбай, қамсыз қатарлы негізгі кейіпкерлер арқылы өрістетіліп, шығарманың негізгі идеясі көрнектіленген. Бұл шығармадан жазушының идеясын шығармадағы оқиғалардың, кейіпкерлердің қалай бейнеленіп, көрсетілетіндігінен аңғаруға болады. Сондықтан көркем шығармадағы оқиғаларға автордың қалай қарайтынын түсіну, шығарманың көркемдік маңызын бағалай білу үшін, сол шығарма құрлысының қалай орналастырылғанын, оқиғалардың қалай дамып, кейіпкерлердің қалай суреттелгенін, олардың мінездері, өзара қарым – Қатынастары қалай көрсетілгенін айқын көріп алуға болады.

3. Баяндау ерекшелігі жайында баяндау-сөз өнері есептелетін көркем әдебиеттің үнемі қолданылатын ең негізгі бейнелеу тәсілдерінің бірі екені баршаға мәлім. Баяндау, әсіресе, оқиғалы шығармалардың басты бейнелеу құралы болып, ол кейіпкердің өмір кешірімелерін, оқиғалардың өзгеру, даму барысын және мезгіл мен мекеннің, уақыт пен кеңістіктің жай-жапсарын оқырмандарға төкпей-шашпай шеберлікпен жеткізіп беруде аса маңызды рөл атқарады. Оразқан әдебиетте жаңадан шығып жатқан тың әдебиеттік бейнелеу тәсілдерін өз жасампаздығында шеберлікпен пайдалана білген. Әсіресе, Оразқан жасампаздығындағы баяндау шеберлігіне барынша ден қоятын ерекшелігі ауыз толтырып

айтарлықтай. Көркем шығарманың бейнелеу шеберлігі жағында ізденістері Оразқан Ахметовтың шығармаларында көптеп кездеседі.

Өрәзқан Ахметовтың Қытай аз ұлттар «тұлпар» әдебиет сыйлығын еншілеген «Тұлпардың соңғы тұяғы» еліміз осы заман қазақ әдебиетіндегі маңдайға басар таңдаулы повесттердің бірі. Шығармаға қазақтың бір қанаты өлең, бір қанаты ат дегендей босағасынан тұлпар үзіліп көрмеген Дәулетбай отбасындағы байге торы, әйтөбел қатарлы тұлпарлардың тұлпарға тән тұлғасы мен шашасына шаң жұқтырмайтын шабысы және соңғы тағдыры арқау болған.

Жинап айтқанда, өрелі ойы, орамды тілі арқылы өз ортасындағы дәйекті де мәйекті, ұлттық ерекшелігі күшті, қоламталы мәселелерді ортаға қоя білген ерен шығармалардың авторы, қалам қаруы мықты, өрелі ойдың иесі, Өрісті жазушы, еліміз осы заман қазақ прозиктерінің ішіндегі өзіндік стил қалптастырған беделді жазушы Оразқан Ахметов әлеуметтік орта мен адамдар қарым-қатынасындағы күрделікті шынайы бейнелей алған, шындықты ашып көрсетіп берген. Оқырмандары мен ұрпақтарға құнды шығармалары арқылы сара жол сілтеп, дұрыс бағыт көрсетіп оқырманын ізгілікке, иманжүзділікке, Рухани кемелденуге шақырады.

Оразқан Ахметовтың шығармалары көркем әдебиеттің көркемдік биігіне толық жауап береді, образ даралығы, айшықты тіл шеберлігі, ұлттық характердің айқындығы, сонымен бірге қарапайым да күрделі өмір шындығын адамның нәзік те сырлы ішкі жан дүниесіне сіңіре білуі сынды суреткерлік қарымы бүгінгі әдебиетіміздің үлгі мәйегі, табыс биігі деуге болады.

СӘКЕН СЕЙФУЛЛИН ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ СИМВОЛИЗМ

Бегжанова Мейрамгул Жумабаевна

*Бердақ атындағы Қарақалтақ мемлекеттік
университеті магистранты*

Ғылыми жетекші: Тортқұлбаева Тұрсынбай Абдигазиева.

Әжінияз атындағы НМПИ.PhD., доцент.

Символизм (нышаншылдық) модернизм әдебиеті тарихында ең бұрын дүниеге келген, ықпалы өте зор әдебиет ағымы. Әдеби символизм өте терең және бай тарихы бар. Қазақ халқымыздың терең бай тілінің бір бөлігін иелеген талай ақын жазушыларымыз сөз байлығының қандай болатынын қарға тамырлы қазаққа дәлелдеп айтып кеткен. Өмір атты теңізде қолдарына қалам алып дүние сырына тоймай тамсана жазған талай дана адамдар болды. Өмірге жұлдыз болып келетін, халықтың еркесі, халық жүгін көтеретін дара адамдар, дарынды жандар аз-ақ. Бірақ қазақ әдебиеті поэзия әлемінде әлемдік деңгеймен салыстырғанда 20-сыңшы ғасырда кенже қалған емес. Сәкен Сейфуллин - өмірде де, әдебиетте де белсенді күрескер ақын. Өзінің ақындық талантының үлкен бөлігін қоғамдық өзгерістердің жаңашыл сипатын ашатын саяси тенденциясы басым азаматтық әуенге арнағанымен, Сәкен поэзияда лирик ақын есебінде де әдебиетімізде елеулі орын алады. Сәкеннің үлгі алғаны да, шама-шарқынша ілгері дамытқаны да осы саладан анық көрінеді. Тарихта қалған тарландар өмірі біз үшін үлгі. Қазақтың қазыналы тілінің бір пұшпағын иелеген талай ақын- жазушыларымыз сөз маржанының қандай болатынын қарға тамырлы қазаққа дәлелдеп айтып кетті. Өмір атты теңізде қолдарына қалам алып дүние сырына тоймай тамсана жазған талай дана адамдар болды. Айтқым келгені әр адамның өз

келбеті,өз жан дүниесі болады.Егер ақынға сезім мен сұлулықты,қосып берген жағдайда одан нағыз таң ғажайып дүниелерді күтуге болады.

Қазақ поэзиясында өзіндік орны бар ерекше-тұлға Сәкен Сейфуллин.

Дүниедегі сұлулықты Сәкен ақынның өлең жолдарымен сипаттауға болатындай.Сәкен ең

алдымен өзінің өмір сүрген дәуірін жырлап,оны қастерлеудің оңтайлы жолдарын таба білген жаңашыл ұлы тұлға.Сәкен Сейфуллин-қазақ әдебиетіндегі жаңашыл,революцияшыл поэзияның бастаушысы дей отырып,ол өзінен бұрынғы қазақ поэзиясының алдыңғы қатарлы асыл дәстүрін әрі қарай дамытып,өз поэзиясы арқылы халықтың кеудесінде жаңаша бір от жақты.Қоғамның даму қарқынына қарай жаңашыл ақын үнемі өсу үстінде болды.Сәкен Сейфуллиннің сегіз қырлы, бір сырлы алып тұлғасынан табамыз.Сәкен поэзиясында силлабиканың шарты сақталмағанымен тоникаға іш тарту басым.Ұйқастан туатын ырғақты интонациялық екпінмен жеткізу қазақ поэзиясына сіңе бастаған жаңалықтың нышаны,силлабикалық өлеңге тоника элементтерінің ене бастауы еді.Заман бейнесін жасау мақсатында ден қойған автор көбіне жеделдікті,екпінділікті,өзгеріс-құбылысты беру үшін ойды төгіп-төгіп,бастырмалатын айту замана динамикасына сай келетінін анық ұққан " Ақырды асау,жаңғырды дала" деген сияқты қимылды тездете тусуге мүмкіндік беретін мақамды көп қолданды.Қазақ өлеңдернің негізгі құрылысы ән-әуенге,саз ырғағына бейімделгендіктен интонациялық принцип көбіне тақпақтап,түйіп-түйіп,айтуға іш тартып тұрады.

Зырла,экспресс ұш, зырла!

Жұлдыздай ақ, құлдыра!

Құйындай құтыр, бұлдырла!

Аямай жүгір бәрінде!-

Деген өлеңінің бар динамикасы дауыс екпініне құрылады да, өлең ұйқасы екінші қатарға көшіріліп,айтар ой ақырғы жол өзгешілігінен табылып жатады.

Экспресс зырлайды,

Ешқайда мойын бұрмайды...

Егер мінсе –шыдасын,

Қорқақтар мейлі жыласын

Шыдамаса құласын,

Аямай сілте барыңды!

деп жігерлі түйінделеді.

Өзінің ақындық талантының үлкен бөлігін қоғамдық өзгерістердің жаңашыл сипатын ашатын саяси тенденциясы басым азамматтық әуенге арнағанымен,Сәкен поэзияда лирик ақын есебінде де әдебиетімізде де елеулі орын алады.

Сәкен орысша үйреніп, заводтың орыс-қазақ мектебінде оқыды. Еңбек адамдарының ортасында болған келешек ақын ерте есейеді. Отаршылдық езгімен, ұлттық қанаумен ерте танысқан Сәкеннің өлең жазбауы мүмкін емес еді.

«Тергеген болса, айтайын» өлеңінде ақын былай деген:

Кейде толып көкірекке

Кектер толып кернеген.

Жігер қайнап зұлматқа

Дүниеден шындық көрмеген.

Көз жасын көріп сорлыны,
Екпінді қызу өлеңді
Көкірегім жылап еңіреген
Айтпауға ерік бермеген.

Сәкеннің шығармаларын біржақты, тек кеңес кезінің туындысы деп қараған бүгін дұрыс емес. «Кім басшы-аға халыққа» өлеңінде Сәкен ағынан жарылғандай:

Халық ағасы жұрт қорғайтын панадай,
Адасқанды жөнге салар данадай.
Қара халық жөн білмейтін, адасқан
Соңынан еріп қалықтаған баладай.
Біздерде аз халыққа аға болған ер-
Шын көңілмен өз жұртының қамын жер,
Отбасында ынтымақсыз өздері,
Солар аға, солар басшы дегендер.
Бірікпес басшылардың сөздері, бірін-бірі кекетсе олар өздері,
Қыңыр-қисық қазақ халқын түзеуге
Қане олардың құрған үйтіп тездері?!
Олар өйтсе, кім басшы аға-халыққа
Қисайғанды кім салады қалыпқа?
Басшысы жоқ адасқан қара халықты
Кім бастайды қараңғыдан жарыққа?

Сәкеннің жүрегі қазақ елінің тәуелсіз болуын ғана аңсағанын біз оның бүкіл шығармашылығынан көреміз. Қазақ поэзиясы көгінде шолпан жұлдыздай жарқырап көрінсем деген арман қандайда болсын қаламгерге тән. Кім бастайды қараңғыдан жарыққа?!-деп өмірге көзқарастары жырлайды. Оны Көкшетау қол бұлғап шақырғандай болады.

Арқаның кербез сұлу Көкшетауы,
Дамылсыз сұлу бетін жуған жауын.
Жан-жақтан ертелі-кеш бұлттар келіп,
Жүреді біліп кетіп есен-сауын.
Сексен көл Көкшетаудың саясында,
Әрқайсысы алтын кесе аясында.
Ауасы-дертке дауа, жұпар исі,
Көкірек қанша жұтса, тоясың ба?

Шалқыған біздің жақтың көлдері бар,
Ағашты, биік таулы жерлері бар.
Өзен су көлдер жайлап, тау қыстайтын
Меймандос, берекелі елдері бар.

Қорыта айтқанда қазақ поэзиясында XX ғасырдың алғашқы ширегінен бастап жазылған көркем шығармалар С. Сейфуллин ұлт қайраткері өлең сөздің шебер ретінде көрсетуге басым бағыт берген.

Олай болса, Сәкен поэзиясы еліміздің ертеңіне баруға лайықты қазынамыздың бірі деп айту орынды деп білеміз.

Пайдаланған әдебиеттер:

- 1.Тілешев Е. Суреткер және көркемдік әдіс. Алматы: Арқас, 2005.
- 2.Жұмабаев М. Шығармалары (өлеңдер, поэмалар, қарасөздер). Алматы, 1989
- 3.Өмірхан Әбдиманұлы. XX ғасыр бас кезіндегі қазақ әдебиеті. Қарағанды «Болашақ-Баспа» 2010
- 4.Омарбекова Д.Ж.. Сахара сұңқары.Алматы, 2004

ӘОЖ 82/821

СӘБИТ ДӨНЕНТАЕВТЫҢ МЫСАЛ ӨЛЕҢДЕРІ

Назым Бақытова

*Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар
және инжиниринг университетінің студенті,
Ақтау қаласы, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекші: профессор Қобланов Ж.Т.*

Аңдатпа: Мақалада Сәбит Дөнентаевтың мысал өлеңдері талданады. Ақын өлеңдерінің ерекшеліктері, қазақ әдебиетіндегі мысал жанрын дамытудағы рөлі қарастырылады.

Түйін сөздер: ақын, мысал, сатира, жанр, проза, өлең.

СТИХИ-БАСНИ САБИТА ДОНЕНТАЕВА

Аннотация: В статье анализируются стихи-басни Сабита Донентаева. Рассматриваются особенности стихотворений поэта, его роль в развитии жанра басни в казахской литературе.

Ключевые слова: поэт, басня, сатира, жанр, проза, стихотворение.

POEMS-FABLES OF SABIT DONENTAEV

Abstract: The article analyzes the poems-fables of Sabit Donentaev. The features of the poet's poems, his role in the development of the fable genre in Kazakh literature are considered.

Keywords: poet, fable, satire, genre, prose, poem.

Мысал жанры туралы айтқанымызда қазақ сатирасының қалыптасуына ат салысқан көрнекті сықақшы Сәбит Дөнентаевқа соқпай кету мүмкін емес. Қазақ әдебиетіндегі сатиралық сюжетті өлеңдердің кемелденуі Сәбит есімімен тікелей байланысты. Оның оқулықта келтірілген «Ауырған арыстан», «Көзі тоймаған ит» мысалдары біріншіден, олардың қызықты сюжетке құрылып, оқиғасы бала түсінігіне жеңіл болса, екіншіден, ақын тілінің көркемділігі, оның «сұлтаным», «қас-екең», «түлкі байғұс» немесе «бейбақ», «батыр» деп тауып айтылған шақпа, қағытпа тілі, осы кейіпкерлердің іс-әрекетін шешуде, әжуалауда сатиралық уытын ерекше арттырып тұр. Бұл мысалдар балаларды өсек, өтірік, жағымпаздық, тойымсыздық, қанағатсыздық т.б. жат қылықтардан аулақ болуға шақырады.

Қазақ әдебиетінің тарихында өзінің сатиралық және мысал өлеңдерімен дараланып, әдеби мұрасы едәуір зерттелгенімен, араб әдебиетімен байланысы толық зерделенбей келе жатқан қазақ қаламгерлерінің бірі - Сәбит Дөнентаев. Ақынның шығармашылығын жаңа көзқараспен саралау қажеттігін, оның мысал-өлеңдерінің араб әдебиетімен байланысының тереңдігінен туындайды. С.Дөнентаев шығармаларының саралай келе, мысалдарының дені араб әдебиетіндегі «Калила мен Димна» кітабының әсерімен жазылғанын пайымдадық. Бұл

тұралы ақын мұрасына іргелі зерттеу жүргізген белгілі ғалымдар Ә.Дербісалин, Е.Исмаилов, Б.Ысқақов, Т.Еңсегенов, Н.Жармағамбетов т.б. орынды атап өтеді.

С.Дөнентаев «Ауырған арыстан», «Көзі тоймаған ит», «Екі теке», «Ұры мен баласы», «Бір көлдегі үш балық», «Тотыға», «Ерегіс», «Жан мен тән» сияқты мысал-өлеңдерін «Калила мен Димна» мысалдар жинағының желісімен жазған деп айтуға болады. Автор осы классикалық шығармадағы әңгімелердің сюжетін алғанмен, оны өз халқының тұрмыстық, ұлттық ерекшеліктеріне, қазақтық дүниетанымға қарай бейімдеп, қазақ топырағында қайта жаңғыртады.

Сәбит Дөнентаевтың жазған шығармаларының ішінде ақынның поэтикалық дарынын көрсететін қыры да осы мысал жанры екені белгілі.

С.Дөнентаевтың кейбір мысалдарының түпнегізі «Калила мен Димнаға» барып тірелгенімен, оқиға мазмұнының кіріспесіне, олардың баяндалуы мен өз дүниетанымына сәйкес қорытындылауына қарап, төлтума шығармаға айналғанын байқауға болады. Сонымен қатар автор шығармада өзіндік пікірлерін, танымын, ой-түйіндерін білдіру мақсатында мысал кейіпкерлерінің арасындағы диалогтарды шеберлікпен құрады. С.Дөнентаевтың «Калила мен Димнадағы» мысал әңгімелердің желісімен жазған шығармаларынан бөлек, «Көк төбетке», «Сұңқар мен қарғалар», «Бозторғай», «Бөшкенің зары» және т.б. өзінің төл туындыларын да дүниеге әкелді. «Калила мен Димна» кітабындағы мысалдар мен әңгімелер бір-бірімен автордың немесе кейіпкерлердің жүйелі баяндауларымен сабақтасып, ұштастырылып отырады. Мұнда қалыптасқан қағида бойынша кейіпкерлердің бірі қандай да бір өмірде болған оқиғаны, құбылысты баяндап, әңгімелеп отырады. Сонда екінші кейіпкер: «Ол қалай болған» - деп сауал тастайды. Ал екіншісі болған оқиғаны тәптіштеп әңгімелеп береді. Осылай бірі сұрап, екіншісі сол жағдайды егжей-тегжейіне жеткізіп әңгімеден әңгімеге ұласып жалғасып отырады.

Бұл әңгімелердің құрылымдық жүйесі Дөнентаев мысалдарында біршама өзгеріске ұшыраған. Мәселен, онын мысалының басында өнегелі оқиғалар әңгімеленсе, соңына жақын, шығарманың мәні мен түйіні ашылып, ғибратты насихат айтылады. Шығарма мазмұнындағы кейіпкерлер арасындағы диалогтар мен параллельдік бейнелеулер ондағы персонаждардың мінез-құлықтарын, ой-сезімі дүниесіне тән психологиялық, моральдық сипаттары мен ерекшеліктерін ашады. Ақынның шығармашылық өсу іздену жолында араб сөздерін де орынды қолданып отырады. Олардың көпшілігі түрлі атаулар мен діни ұғымдарға қатысты болып келеді. Мысалы, «Ескі болыстың тәубесі», «Қиямет қайым», «Рамазан айында» және т.б. Б.Ысқақов Сәбит Дөнентаевтың шығармашылығын саралай келе, ақынның мысал жанрына қалам тартуды аудармадан бастағанын, Шығыс үлгілерінен мінез-құлықты түзеу, адамгершілік мәселелерін алып, тоғыз мысал тәржімалағанын айтады [1,174]. Дегенмен, Сәбит шығыстық үлгіде қалып қоймайды, мысал жанрын сатираның өткір құралына айналдырып, қазақ әдебиетінде аллегорияның жаңа үлгілерін көрсетеді.

Ақын қай мысалында болсын, қоғам өміріндегі адамдардың қарым-қатынасын, іс-әрекетін жыртықшандардың, құстардың және жануарлардың бейнесінде көрсетіп отырады. Мәселен, «Бір көлдегі үш балық» мысалын «Калила мен Димнадан» алып «Уақ-түйегіне» енгізген.

С. Дөнентаевтың «Бір көлдегі үш балық» мысалы «Калила мен Димна» кітабында әңгіме тақырыбы емес, «Арыстан мен өгіз» бабының ішіндегі әңгіменің бір эпизоды. Бұл мысал Сәбит жазған нұсқада:

Енді көлде біреу-ақ,

Кетер емес ол балық.
Бөтен ниет ойға алып,
Жұр қаперсіз қайқақтап,
Бұл сабырлы мырза еді
Ауға алынып келген соң.
Сабырыңнан не тамар,
Алғанға ас боп кете бер
Судан шығып өлген соң [3,95].

Соңғы үзіндіден байқап отырғанымыздай автор үшінші балықты орынсыз жерде көрсеткен сабырлылығын «сабырлы мырза» деп мысқылдап, күлкіге айналдырады. Енді осы мысал өлеңді белгілі ғалым, аудармашы С. Талжановтың И.Ю. Крачковскийден жасаған «Калила мен Димнаның» қазақша нұсқасымен салыстырып көрейік: «... Баяғыда бір қарасуды мекендеп үлкен үш балық тұрыпты деседі. Ол қарасу ешкім тұрмайтын иесіз байтақ жерде екен. Бірде екі балықшы осы қарасуды жанап өтеді де, өзара келіседі, екінші рет осында қайта оралып, ау ала келіп, әлгі өздері көрген үш балықты ұстамақшы болады. Сонда үш балықтың ең ақылды біреуі қорқып мазасызданады. Ол алдын ала сақтық істеп, қарасудан шығатын жылғамен жүзіп отырып, өзенге жетеді де, басқа жерге барып орналасады. Екіншісінің ақылы одан көрі кемдеу еді. Ол балықшылар келгенше сақтық істеп үлгіре алмайды. Ол: - Мен мезгілін өткізіп алдым, Міне, ақыры енді өзіме сор болды, - деп налиды. Балықшыларды көріп, олардың ниетін таниды, онын үстіне шығар жердің бөгелгенін аңғарады да: - Мен қателестім, ал енді басымды қорғау үшін қандай амал істеу керек? Енді асығып-сасудан келер пайда жоқ. Бірақ әлі де болса күдер үзбе, амал істеуден тоқталма, - дегенді медеу етеді. Осыдан кейін ол өлген балық тәрізденіп, қарнын жоғары қаратып, судың бетінде қалықтайды да қалады. Балықшылар оны шығарып алып, өліп қалған екен деп ұғып, оны қарасудан шығатын жылғаның ернеуіне апарып қояды. Бір кезде ол жылғаға шоршып түсіп, аман құтылып кетеді. Жарым ес балық сасқалақтап әрі-бері жортып жүзіп жүргенде, оны балықшылар ұстап алады [4,91].

Берілген үш нұсқаны салыстыра отырып, С.Дөнентаевтың қара сөзбен жазылған мысалды өлеңмен өргенін және түпнұсқаға мейлінше жақын, әрі өте тартымды туындыны дүниеге әкелгенін сараладық. С.Дөнентаев шығармасындағы «көл» сөзі түпнұсқамен дәл келеді, ал ол сөз С. Талжановтың орыс тілінен аударған нұсқасында «қарасу» деп берілген. Үшінші балық араб тіліндегі мәтінде балықшылар оны қашан ұстағанша қаперсіз жүре береді. Сәбит балықтың төнген қауіпті ескермей, бейғам қалпында тұтылғанын айтады. Ал, С.Талжанов аударған нұсқасында жарым ес балық сасқалақтап жортып жүріп қолға түседі. Осындай салыстырулардан кейін С. Дөнентаев түпнұсқадағы әңгіме мәтінімен жақын танысқан деп санаймыз.

Сәбит Дөнентаевтың «Түйе, арыстан, қасқыр және түлкі», «Ауырған арыстан», «Ерегіс», «Жан мен тән», «Тотыға» деген мысалдары да арабтың классикалық шығармасы саналып жүрген «Калила мен Димна» кітабындағы мысалдардың желісімен жазылған. Ақынның мысалдарын саралай отырып, оларды аударма деп айту бір жақтылық болатынын пайымдадық.

С.Дөнентаев мысалдарының көркемдік жағы айшықты құралдармен өрнектелген, поэтикалық стилі қалыптасқан, тіл байлығы мол. Оның өлеңдеріне арқау болған оқиға желісі араб әңгімесі болғанымен аллегориялық кейіпкерлері қазақ даласынан алынады.

Ақын мысалдарының сюжеттік материалдары көбінесе өмірде кездесетін нақтылы оқиғалы көріністер, кейіпкерлері халыққа жақсы таныс тіршілік иелері болып келеді.

Әдебиеттер:

- Ысқақов Б. Сәбит Дөнентаевтың ақындық жолы.—Алматы, 1969. - 378 б.
- Калила мен Димна/ аударған С.Талжанов. —Алматы, 1986. - 288 б.
- Дөнентаев С. Ұрпағыма айтарым. — Алматы: Жазушы, 1989. — 304 б.
- С.Дөнентаев шығармалары. — Алматы: Мектеп, 1957. - 464 б.

ӘОЖ 82/821

МЫСАЛ ЖАНРЫ ТУРАЛЫ ҒЫЛЫМИ ПАЙЫМДАУЛАР

Гүлжанат Саулебаева

*Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар
және инжиниринг университетінің студенті,
Ақтау қаласы, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекші: профессор Қобланов Ж.Т.*

Аңдатпа: Мақалада мысал жанрының ерекшелігі туралы ғылыми-теориялық тұжырымдар сараланып, талданады. Мысалдың жанрлық ерекшеліктері, қалыптасу, даму заңдылықтары қарастырылады.

Түйін сөздер: мысал, жанр, тақырып, идея, әдебиет.

НАУЧНЫЕ СУЖДЕНИЯ О ЖАНРЕ БАСНИ

Аннотация: В статье анализируются научно-теоретические выводы о специфике жанра басни. Рассматриваются жанровые особенности басни, закономерности формирования и развития.

Ключевые слова: пример, жанр, тема, идея, литература.

SCIENTIFIC JUDGMENTS ABOUT THE GENRE OF FABLES

Abstract: The article analyzes scientific and theoretical conclusions about the specifics of the genre of the fable. Genre features of the fable, patterns of formation and development are considered.

Keywords: fable, genre, theme, idea, literature.

Бұл жанрдың қалыптасуы мен дамуы және оның жанрлық ерекшелігі жөнінде көптеген ғалымдар ғылыми теориялық тұжырымдар жасады. Солардың ішінде, атап айтсақ, мысал жанрының шығу тарихы жайында Ә.Диваев, М.Әуезов, С.Қирабаев, С.Қасқабасов, Е.Костюхин, Т.Қожакеев, Б.Ысқақов, С.Нұрышев, Т.Еңсегенов т.б. ғалымдар іргелі зерттеулер жасап, оның идеялық, тақырыптық, көркемдік ерекшеліктерін саралай келе, мысал жанрының ғибраттық-философиялық қырына ден қояды. «Мысал» сөзінің түп-төркінін зерделейтін болсақ, ол арабтың «мәселә» сөзінен шыққанын көреміз. Осы түбірден туындайтын «тәмсіл», «тимсәл» тәрізді сөздерді қазақ ақындары үлгі, өнеге, насихат ретінде қолданған [1,16].

Мысал жанрының тарихы мен сюжеті И.А.Крыловтан басталып, И.А. Крыловтан аяқталмайтыны даусыз. Тұңғыш қазақ әдебиеттану ғылымының негізін қалаушы А.Байтұрсынұлы мысал жанрының генезисіне, теориясына қатысты зерттеуін былайша

негіздейді: «... алғашқы адамдар басқа мақұлықтардан ұзап жарымаған. Олар түрлі табиғат, түрлі тәсілмен тіршілік ететіндерін көріп, олар да адамша ойлайды, сөйлеседі, кеңеседі деп білген. Осыдан барып хайуанаттар жайлы ертегілер шыққан», - деп ғылыми құнды тұжырым жасайды [2,451].

«Осы жанрды теориялық жағынан түсіндіруге көп мән берілген. Көне дәуірдің ғалымдары Аристотель, Булан еңбектерінен кездестіре аламыз» деген [3,172] пікірді Г.В.Москвичева айтса, қазақ ғалымы Т.Шаңбаев «Аристотель заманынан бастау алған, негізінен философтар да көңіл аударған, кейіннен Г.Э.Лессинг, В.Перри, А.Потебня, М.Н.Гаспаров еңбектерінен көрініс тапқан» [4,16], - дейді.

Орыстың ұлы сыншысы В.Г.Белинский бұл жанрды: «Сатираға суғарылған поэзияның нағыз ерекше жанры» десе [5,300], академик З.Қабдолов «Мысал адамгершілік мұқтаждығын өтеу мақсатында жанр ретінде әдебиет арнасына тоғысты» [6,300],- дейді.

С.И. Радцигтың «Көне грек әдебиетінің тарихы» атты оқулығында мысалға мынадай түсініктеме берілген: «Мысал – көне халық ауыз әдебиетінің жанры болып есептеледі. Себебі, мысалдардың мазмұнында хайуанаттар эпосының сарқыны сақталып қалған. Дегенмен тарихи тұрғыдан алғанда мысал жанры күнделікті өмірдегі келеңсіз жағдайлар мен адамгершілік, ізгілік мәселесін насихаттауға арналған» [7,300].

Ал, академик Зейнолла Қабдолов мысал жанры турасында мынандай пікір ұстанған: «Мысал - эпостық шығармалардың ішіндегі ең қысқа түрі. Әрқашан сатиралық сипатты, көбіне аң, хайуанат, кейде зат түрлері жазылады да сол арқылы адам бойындағы мін, әлеуметтік ортадағы кемшілік, күлкіге, келекеге, мазаққа айналдырып, сықақпен сыналады. Мазмұны бүкпелі болғанымен, идеясыз, астарсыз, ашық, тура, тілі мірдің оғындай өткір, шымшыма, шымыр келеді

Ежелгі Грекиядағы аты шулы Эзоп (б.э.б. VIғ.) шығармаларын өз алдына қойғанда, мысал көне дүниеден күні бүгінге дейін көбіне өлеңмен жазылып келеді: Италияда Федр, Францияда Лафонтен, Германияда Геллерт, Англияда Мур, Россияда Крылов, қазақта Абай – бәрі солай жазған. Біздің тұсымыздағы мысалшылардан Сергей Михалков пен Аскар Тоқмағамбетовты бөліп айтуға болады» [6,312], - дейді.

Кейіннен жарық көрген доцент М.М. Иманғазинның «Антика әдебиеті» атты еңбегінде автор: «Мысал - әріден келе жатқан, эпостың шағын да өткір жанры. Мысал жанры көне дәуірден біздің заманымызға дейінгі әлемнің іргелі ақын жазушыларының назарында болған, қызықты форма, ұғымды идея, халық тұрмысына ет жақын суреттеулерге толы әдеби жанр» [5,251] деген тұжырымдама ұсынады.

Жоғарыда көрсетілген зерттеуші-ғалымдардың мысал жанрына берген анықтама, түсінік, тұжырым, пайымдауларынан кейін мынадай қорытындыға келеміз, демек осылай пайда болған мысал жанры әр халықтың өзінің дүниетанымына, қаламгердің шеберлігіне, рухани байлығына қарай өзгеше түр, реңк, сипат алып, сол елдің әдеби қорынан орын алады. Сонымен қатар тамырын Эзоптан, «Панчатантрадан» алатын мысалдардың табиғаты, болмысы қазақ әдебиетіне «Мың бір түн», «Калила мен Димна» сияқты араб әдеби шығармаларының сюжеті арқылы Ыбырай, Абайлардан бастап, А.Байтұрсынов, М.Көпеев, М.Байзақов, С.Дөнентаев, Б.Өтетілеуов, С.Көбеев т.б. мысал жанрына қалам тартқан қазақ мысалшыларының да туындыларынан көрініс тапқан.

Басқа сөз өнері жанрларына қарағанда, мысал жанрының көне дәуірден біздің заманымызға дейінгі әлем ғалымдарының ерекше назарында болғанын тарихи ұзақ уақытта дүниеге келген іргелі теориялық еңбектер мен қалыптасқан ғылыми бағыттар дәлелдейді.

Бұның өзі: мысал жанры сөз өнерінің ең көне, ең бай және ең дәстүрлі де өміршең, шағын да күрделі формасының бірі екенін байқатса керек. Алайда, мысалды аударма жанр ретінде таныған кезеңдер де болды. Сондықтан, біздің ойымызша әдебиеттану мен фольклортану ғылымы саласындағы теориялық еңбектерге сүйене отырып, мысал жанрының табиғатын тану - басты мәселенің бірі.

Қазақ ғалымы Т.Шаңбаев өз зерттеу еңбегінде әдебиеттану ғылымындағы мысал жанрының үш түрлі теориялық бағытын айқындайды.

Біріншісі - рационалды бағыт. Яғни, бұл бағыт Аристотель еңбектерінен бастау алып, негізінен философтар да назар аударған, кейіннен Г.Э.Лессинг, В.Перри, А.Потебня, М.Н.Гаспаров т.б. ғалымдар еңбектерінде айқын көрініс тапқан, мысал жанрының басты, өзге жанрдан өзгешелендіріп тұратын негізі ғибрат деген негізде аталмыш жанрдың философиялық-дидактикалық мазмұнына ден қойған. Рационалды бағыттағы ғалымдар мысал жанры адамзат қоғамының дамыған кезінде тіршіліктегі түрлі жағдай, ерекше оқиғалар салдарынан туындаған ғибраттық мазмұнды теңеу, мақал мен мәтелдер негізінде қалыптасты деген тұжырым, пайымдауларға барып, «ғибрат» жанрдың негізгі қасиеті деген ой түйеді.

Екіншісі - романтикалық бағыт. Бұл бағытты қолдаушылар мысал жанрының негізі - әңгімелеу, ал ғибрат кейіннен алған қасиеті деген, Я.Гриммнің «миф - жануарлар туралы ертегі-мысал» дегені эволюциялық даму концепциясын ұстанған, кейіннен А.Хаусрат, И.Левин, Е.А.Костюхин т.б. негізінен фольклортанушы ғалымдар еңбектерінде қолдау тапқан.

Үшіншісі - психологиялық-эстетикалық бағыт. Поэзиялық мысал жанры проблемасы негізінде өзгеше көзқарасты ұстанған Л.Выготскийдің еңбектерінде көрініс тапқан [8,13].

Жалпы, мысал теориясындағы ғылыми бағыттардың әр саласындағы ғалымдар өзіндік ұстанымдары негізінде тұжырымдар жасаған.

Мысал жанрының теориясына арналған еңбектердің бірнеше бағыттарда дамуы, мысал әдебиет жанры бола тұрып, фольклор мен дәстүрлі байланысының сақталуы және лирикалық, эпостық, драмалық элементтердің жанр тұлғасынан көрініс табуы, ішкі жанрлық түрлерінің сырттай ұқсастығы болғанымен, әрбір даму кезеңінде, ұлттық әдебиеттерде жаңаша бір көркемдік шешім тауып, серпінді қозғалыс, өзгеше түр-сипатта байқатуынан туындап отырды. Бұл жөнінде, Е.А.Костюхиннің: «Теорияда мысал тек қана әдебиет жанрының бірі ретінде қаралмайды, сонымен бір ойды берудің өзіндік бір ерекше формасы және тіпті жалпы сөз өнерінің іргелі формасы ретінде қаралады» [9,164] - деген пікірі көп нәрсені аңғартады. Мысал жанры табиғатының көп қырлы сипаты, оның тек қана әдебиеттану ғылымының ғана емес, фольклортану, философия секілді ғылымдардың да назарын өзіне аудартты. Белгілі ғылыми бағыттардың, қарама-қайшылықты ой-пікір, тұжырымдардың және болжау-пайымдаулардың жан-жақты, сан-салалы болуының себеп-салдарының жұмбағы осында болса керек.

Әдебиеттер:

- Шаңбаев Т. Мысал жанрының стилі мен тілі. – Алматы. 1994. - 260 б.
- Байтұрсынұлы А. Ақ жол. – Алматы. 1991. - 464 б.
- Москвичева Г.В. Русский классицизм. – Москва, 1986. - 472 с.
- Шаңбаев Т. Мысал жанрының стилі мен тілі. – Алматы. 1994. - 260 б.
- Иманғазин М.М. Антика әдебиеті. – Талдықорған, 2006. - 253 б.
- Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы, 2002. - 312 б.

- Радциг С.И. История древнегреческой литературы. – Москва, 1974. - 420 с.
- Выготский Л.С. Психология искусства. – Москва, 1987. - 322 с.
- Костюхин Е.А. Типы и формы животного эпоса. – Москва, 1982. -164 с.

ӘӨЖ 821.512.

КӨРКЕМ ПРОЗАДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ХАРАКТЕР

Жанна Нұрғали

*Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар
және инжиниринг университетінің магистранты,
Ақтау қаласы, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекші: профессор Қобланов Ж.Т.*

Аңдатпа: Ұлттық салт-дәстүрдің, ұлттық ойлау жүйесінің (менталитет), ұлттық тұрмыс-тіршіліктің көріну деңгейіне баға беру, соны сараптау, саралау бүгінгі әдебиеттану ғылымының өзекті мәселелерінің бірі. Мақалада қазақ әдебиетіндегі әңгіме жанрында ұлттық мінездің бейнеленуі талданып, оның көріну деңгейіне ғылыми тұрғыдан баға беріледі.

Тірек сөздер: ұлттық характер, образ, әдеби дәстүр, дәуір кейіпкері.

ОСНОВЫ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРИЕМОВ В ЛИТЕРАТУРЕ

Аннотация: Оценка и анализ уровня наглядности национальных традиций, национальной системы мышления (менталитета), национального быта является одним из важнейших вопросов современного литературоведения. В статье анализируется отражение национального характера в жанре рассказа в казахской литературе и научно оценивается уровень его выраженности.

Ключевые слова: национальный характер, образ, литературная традиция, герой эпохи.

NATIONAL CHARACTERISTICS IN ARTISTIC PROSE

Abstract: Assessment, analysis and analysis of the level of visibility of national traditions, national thinking system (mentality), national life is one of the most important issues of today's literary science. The article analyzes the reflection of the national character in the genre of story in Kazakh literature and scientifically assesses its level of expression.

Keywords: national character, image, literary tradition, hero of the epoch.

Ұлттық мінездің көркем әдебиеттегі көрінісі де көркем шығармамен қабат өріліп, біте қайнасып жатыр. Суреткер образ жасап, характер, ұлттық характер сомдағанда шығармашылық әдіс қолданғанда өзіне дейінгі әдеби дамуға дәстүрге сүйеніп, даралық жолына түседі.

Әдебиет – ұлттық топырақтан нәр алып, көркем өскінге айналған асыл сөз қазынасы. Халық ауыз әдебиетімен бой көтерген. Қазақ әдебиеті де орыс, шетел әдебиетінен бұрын алдымен ұлттық әдеби дәстүр негізінде тамыр жайған. Ал ұлттық әдеби дәстүр дегеніміз басқа халықтардың көркемдік әлемінен айырықшаланатын мазмұн мен пішін.

Ғаббас Тоғжановтың анықтауынша: «ұлт дегеніміз ...тілі бір, жері бір, ғасырлар бойындағы тіршілік күресінен, тұрмыс салтынан, жиі қатынасынан туған мінез-жан сипаты бір жұрттардың қосылуы, бір жұрт болуы» [1,6]. Қаншама қиын-қыстауды басынан өткерген, кері кетсе де болмысын жоғалтпауға тырысқан ұлтымыздың түпкі таным-түсінігі

«ұлтты жоғалтпау» идеясынан бастау алғандығын көруге болады. «...Әрбір халықтың өзін өзгеден айрықшалайтын дара мүсінін, дербес мінезі мен мәдениетін танып-түйсінуі ең әуелі этникалық төркін-тамырын бажайлаудан бастау алатыны белгілі» [2,8] екендігін ескерсек, Кеңес өкіметі тұсындағы сөз зергерлері Бейімбеттің, Сәкеннің, Мұқтардың, Ғабиттің сомдап жасаған типтік тұлғалы кейіпкерлерінің ізін басып, заман төріне ентелей ұмтылған, өз арамызда күнделікті иық қағысып, елеусіз ғана ғұмыр кешіп жүрген кейіпкерлер екенін аңғарамыз.

М.Әуезов:«...жазылатын пьесаларда, романдарда, әңгімелерде, поэмаларда қазақтың негізгі мінездерін айқын көрсететін типтер жасау керек» 3,234,- деп айтқан пікірінің Мүсірепов әңгімелерінен көріну дәрежесі бағаланды. Суреткердің әдебиеттегі айрықша қолтаңбасы, сол түп қазық арқылы қазақ әңгімесіндегі тартыс пен дәуір кейіпкері айқындалды. Ғ.Мүсірепов, Әуезовше айтқанда «қазақтың негізгі мінездерін айқындайтын тип» кескіндеуді мұрат тұтқан. Әңгіме жан тазалығына бас иген. Әңгіме тартысы осыған құрылған. Кейіпкер ойы арқылы еліміздің кешегісі мен бүгінгі тарихына назар аудартатын астарлылық суреті келісті берілген. Әңгіменің компоненттік құрылысы естелікті әңгімелеушінің баяндауы арқылы байланыстырылған. Бұған: «...жазушыны кейіпкерінің мінез-құлқы ғана емес, мұнымен қоса, сол мінездеменің ішкі қабаты, яғни, түйіні қызықтырады, себебі мінез-құлық нәтижесінде олардың тарих, саясат, қоғамдық ортадағы қарым-қатынасы және т.б қалыптасады және ықпалы басқа әрекеттерден көрінеді» [4,144], - деген пікір дәлел.

Дулат Исабековтың шығармашылық шығармашылық ізденістерінен осы ерекшеліктерді көреміз. Қазақтың мінін жазған Абайдан тақырып пен идеялық бағытты айқындап, ақын дәстүрін өзіне сара жол еткен. Абай адам мінезінен образ жасаған. Ал Дулат Исабеков характерден типтік мінез жасаған. Жазушы Абай жасаған ел мінезінен қоғамның өгей жандарын айырып алып, бөлектеді. Абай бес дұшпанға (өсек, өтірік, мақтаншақ, еріншек, бекер мал шашу) бес асыл істі (талап, еңбек, терең ой, қанағат, рақым) қарсы қойса, Дулат әлді мен әлсізді шендестіре суреттеп, мінез бен әрекет қатығысын тудырады.

Тәуелсіздік алғаннан кейін ұлттық таным, ұлттық рух талап еткен фольклорлық сарын қазақ әдебиетіне жаңа леппен, соны сарынмен қайта оралды.

Жазушы Дулат Исабеков өз әңгімелерінде қазақы ауылдың тұрмыс– тіршілігін бейнелей отырып, отбасы құндылықтарына да мән беріп, үлкен мәселелерге бой ұрады. Оның шығармаларының ерекшелігі де сонда: көңілге сондай жылы тиетін, таза бұлақ суындай мөлдірлік астарынан ұлттық мінезді, психологияны байқай аласыз. «Шалдар» әңгімесіндегі Қарекен қарттың баласы – Ерғабылдың ойда жоқта апыр-топыр үйленуі қарттың көптен діттеп жүрген ойының күл-талқанын шығарады. Ол ойы – көрші ауылда Ерғабылға айттырғалы жүрген, өзі әкесін жақсы танитын сын-сымбаты мен мінез-құлқы келіскен қыз бар еді. Бұрынғы ата–баба ізімен сол қызды баласына «құдай қос көрсе, жекжат боламыз түбі» деп алып бермекші болып жүрген Қарекен мұраты орындалмады. Дегенмен де бұрынғының салтымен Қаракен көрші колхоздағы құдасының үйіне жол тартты. Қазақы салт-дәстүр жолымен құдасы Молдабайдың алдынан өтуі, екі құданың бір-бірімен сыйластығы – бәрі-бәрі сәтті баяндалған. Жазушы қазақы мінез-құлықты, ұлттық психологияны, отбасы ғұрпын шынайы жеткізген.

Ал, жастар бойындағы сезімсіздік, аңғарымсыздық, ата-ана тілегін аяқасты ету бір шаңырақтың шайқалуына алып келді. Отбасының бұзылу себебін ашудағы қарттың мына пікіріне үлкен мазмұн сыйдырылған. «Келіндерінің өз үйлерінен неге кеткенін Қарекен мен

Бибінұр ауылдағы кейбір жас жігіттерден есітті. Олардың ажырасу себебін естігенде Қарекен күйініштен өртеніп, шоқ болып кетті. «Ойбай-ай, ойбай ғана ақымақтар-ай! Не дерсің, не дерсің бұларға енді. Сол инедей нәрсе үшін... Пай-пай-пай, тентектер-ай! Кісіні жерге тірідей көмесіндер-ау! – деді ол ауыл сыртындағы төбеде отырып. – Бала тәрбиелеу жөніндегі екеуінің пікірі қайшы кепті! О, тоба, бұл не бұл, осындай да жанжал, осындай да талас бола ма екен? Үлкен, ер қабырғасы қайысатын нәрсе болса бір-сәрі-ау»[5,332]. Ата-баба абыройын, отау құрудың салмағын, ата-ана алдындағы борышты терең сезінген ұл мен қыз қоғам игілігі үшін пікірдің қайшы келуінен шаңырақты шайқалтпайтыны анық. Бұл сол кездегі ұрпақтың басында ұлттық санадан гөрі қоғамдық сананың басым жатқанын аңғартады.

Жазушының «Кемпірлер» атты әңгімесі таза ұлттық болмысқа, қазақы мінезге құрылған. Әдемі өрнектеліп, табиғи өрбіген диалог пен іс-әрекет астарынан ұлттық қасиет пен ұлттық психология менмұндалап жатады. Ең бір сүйсінетін жайт – жазушы ауыл кемпірлерінің бір-бірімен әңгімесі арқылы қазақы мінез-құлықты тап басып, шынайы көрсете алған. Немересімен қалған кемпірдің мінезі табиғилығымен, нанымдылығымен көңілден шығады. Автор әңгіменің басынан-ақ кемпірдің тілегі арқылы халқымыздың небір қазақы салт-дәстүрін тамсана суреттейді. «Үй болып, түтін құрып отырғанымызға шүкір. Балам өліп, келінім кетсе де, жалғызымның көзіндей болып немерем қалды. Ішіме құса болып, өзің тіл тигізген кезім болса, кешіре гөр жаратқан, қуартып, қу басымды қалдырсаң қайтер едім. Немере сүйдіріп, ит асыратқаныңа, оны шәуілдетіп үргізіп қойғаныңа құлдық...» [6,337].

Кейуананың осы ризашылық көңілін қазақ ұлтына тән тәубешілдікпен аузына салады және мұнда ауыл әжелерінің, отбасы болып бір-бірімен араласуы жарасымды әңгімеленген. Суреткердің арнасынан асқақтамай, қысқа да жинақы жазылған шағын жарында адам өмірі, табиғи тазалық, адамгершілік, қазақы мінез, қоғамдық өзгерістер шынайы беріледі.

Т.Әбдіковтың «Қонақтар» әңгімесіндегі Ерғабыл қарт, «Ата» әңгімесіндегі Бекен, Айымбетовтың «Қара шаңырақ» әңгімесіндегі Шөмішбай бейнелері ұлттық таным белгілері ретінде көрінеді. Себебі, аталған туындыларда өзінің сөзі мен ісі арқылы өткенді қадірлеп, бүгінгіге баға беретін, болашаққа деген сенімі мен күдігі аралас келетін қарттар бейнесі айқын сомдалған. Адам тіршілігінің бар мәні бүгінгі мен болашағында, артқа қарайлаудың қажеті жоқ деген жалаң ұранның, желбуаз ойдың өткінші екенін біле тұра бала тәрбиесінде қателік жіберіп алған қарттар бейнесі – М.Айымбетовтың «Шел» әңгімесіндегі Тәнтей шалдың бейнесімен мағыналас. Қариялардың қай-қайсысы болмасын жалғыз емес, арттарынан ерген тұяқ бар. Балаларының бәрі де оқып білім алған саналы жандар.

Қарттардың басындағы трагедия – ұлт трагедиясы деуімізге болады. Сапабек, Баған, Есіркеп, Меліс ауыл тәрбиесін көрген, ана тілінде тілі шыққан жастар. Өсе келе бұл ұрпақтардың ұлттық танымнан күннен күнге жырақтап, алыстап кететіндігі, жалпы, жоғарыда аты аталған көркем туындыларда шебер бейнеленген. Онда авторлар өз кейіпкерлерін үлкен адамгершілік сынына түсіреді.

Әдебиеттер:

- Дәдебаев Ж. Өмір шындығы және көркемдік шешім. – Алматы, 1991. -208 б.
- Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 240 б.
- Қабдолов З. Жебе (әдеби толғаныстар). – Алматы: Жазушы, 1977. – 236 б.
- Исабеков Д. Екі томдық таңдамалы шығармалар. – Алматы, 1993. – 491 б.
- Исабеков Д. Екі томдық таңдамалы шығармалар. Т.2. – Алматы: Жазушы, 1993. - 496 б.
- Кекілбаев Ә. Дала балладалары. – Алматы: Жазушы, 1971. – 206 б.

ЭЗОП - ЕЖЕЛГІ ГРЕК МЫСАЛШЫСЫ

Нұрай Толыбаева

*Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар
және инжиниринг университетінің студенті,
Ақтау қаласы, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекші: профессор Қобланов Ж.Т.*

Аңдатпа: Мақалада мысал жанрының негізін салған ежелгі грек мысалшысының мысалдары талданады. Мысалдың жанрлық ерекшеліктері, мысал жанрының түрлері қарастырылады.

Түйін сөздер: мысал, жанр, тақырып, проза, өлең.

Аннотация: В статье анализируются басни древнегреческого баснеписца, положившего начало жанру басни. Рассматриваются жанровые особенности басен, виды жанра басни.

Ключевые слова: басня, жанр, тема, проза, стихотворение.

Abstract: The article analyzes the fables of the ancient Greek fabulist, who laid the foundation for the fable genre. Genre features of fables, types of fable genre are considered.

Keywords: fable, genre, theme, prose, poem

Мысал жанры сияқты әлем әдебиетінде ортақ сюжетте жазылған туындылардың бастау бұлағы б.д.д. VI ғасырда өмір сүрген грек мысалшысы Эзоптан басталса, негізгі өзегі б.д.д. I ғасырда өмір сүрген Федр, 1621-1695 жылдары өмір сүрген француз мысалшысы Лафонтен, орыс мысалшысы Крылов шығармаларына арқау болған сюжеттік жүйе ортақтығы XIX ғасырдың соңы, XX ғасырдың басында бұл жанрдың қазақ әдебиетінде кең орын алуына Абай Құнанбаев, Ыбырай Алтынсарин, А.Байтұрсынов, С.Көбеев, Б.Өтетілеуов, А.Құрманбаев т.б. ақын жазушылардың айтулы үлес қосқанын арнайы зерттелген, ғалымдар көрсеткен деректерге жүгіне отырып, дәлелдей аламыз.

Қазіргі таңда өзіндік көлемімен де, сюжеттік дамуымен де, тәрбиелік тағылымымен өзге сөз зергерлері туындыларынан дараланып тұрған әлем әдебиетіне ортақ, ең көне мысал жанрының басында тұрған грек мысалшысы Эзоп туралы ой қозғамай, аталмыш жанр төңірегінде ғылыми болжам, теориялық тұжырым беру мүмкін емес. Сондықтан, ең алдымен Эзоптың өмір дерегіне тоқталсақ, «Қазақ әдебиеті» газетінде мынадай дерек келтірілген: «Алпысыншы жылдары орақ тілді Оспанхан Әубәкіров «Лениншіл жас» газетіне қазақ сатирасының жай-күйі туралы мақала жазып, «Эзоптан Ислам Шұғаевқа дейінгі сатириктер» деген тіркес қолданыпты. Сөйтсе, мұны оқыған И.Шұғаев «Эзоп деген кім? Өзі қайда істейді?» деп сұраған көрінеді. Осы сұрақты қазір де көлденеңдеп қоятыны бар.

Тарихта екі Эзоп болса керек. Біріншісі - б.д.д. VI ғ. өмір сүрген ежелгі грек сықақшысы, мысал жанрының негізін салушы. Аңыз бойынша ол жас кезінде өзінің усойқы тілінен, әжуасына ызаланған біреулер оны жартастан лақтырып жібереді де, аяғы сынып, өмір бойы ақсақ боп қалады. Бұл Эзоп өзі бас-терісі келіспеген, кейіп-кескіннен жұрдай, басында билігі жоқ құл болған. Сөйте тұра ол өз заманының қияли данышпаны ретінде халықтың құрметіне бөленеді. Эзоптың атақты мысалдары ежелгі рим мысалшысы Федр (б.д.д. I ғ.) мен көне грек мысалшысы Бабрийден (б.д. I-II ғ.) бастап,

бергі Лафонтен мен Крыловқа, Абай мен А.Байтұрсыновқа дейінгі талай мықтылардың өңдеуінен өтіп, бүгінгі күнге жеткен.

Ал, римдік трагик-эртис болған екінші Эзоп Клодий (б.д.д. I ғ.) туралы мәлімет мардымсыз [1,22].

Иә, мысал жанрының жанр боп қалыптасуы Эзоптан басталатыны сөзсіз. Мысал жанрының ең байырғы негізін салушы Эзоп тарих ғылымының ежелгі аталары Геродоттың, Плутархтың деректерінде, б.д.д. 620-560 жылдары өмір сүрген деп беріледі [2,5]. Ол ертедегі грек халқының перзенті. Эзоп о баста Самосц Иадмон дегеннің басыбайлы құлы болған. Кейінірек басына бостандық алған соң, Лидия патшасы Крезаның сарайында қызмет еткен. Патша оны Дельфияда тұратын бір сәуегей абызға түрлі сый-сияпаттар беріп елшілікке жібереді.

Осы өміріндегі кездердің бәрінде, тумысынан ерекше талантқа ие Эзоп, құл иеленушілердің, патшалардың, олардың сарайларындағы жағымпаз, жемқор, алдамшы, жауыз, сұм-сұрқиялардың өзі куә болып жүрген қылмысты қылықтарын төте әшкерелеп жазудан, өз басына төнетін қауіптен қорқып, астарлап, әр түрлі хайуанаттар бейнесінде суреттеп жазып та, көпшілік қарапайым халық арасында айтып та жүреді. Көкірегі ояу, көңіл көзі көреген жұрт ішіндегі ақылмандар Эзоптың бейнелеп жүргендерінің шын мәнінде кімдер екенін іштей сезіп, әжуа, ащы күлкіге айналдырып, оларға деген өшпенділік ыза-кегі оянып, зығырданы қайнайды. Ақыры билеуші, бай-манаптардың да санасына жетіп, Эзоптың мысалдарының мәніне үңіле бастайды. Сөйтіп ол мысалдардан өздерінің озбырлыққа құрылған түп негізіне балта шабатын тегеурінді күшті сезінеді. Ендігі жерде Эзоптың көзін қалай тезірек жоюдың амалын ойластырып, оны «құдайдан безген, дін бұзар» деген жаламен айыптап, нәтижесінде биік жартастан құлатып өлтіреді. Эзоп жайында бізге жеткен деректердің бар болғаны осы ғана.

Билеуші, бай-манаптардың, опасыз, сатқындар мен оңбағандардың, кержалқаулар мен жағымсыз қылықты адамдардың мінез-құлқын әшкерелеуде, мазақ етуге бағытталған шығармалардың негізін қалаған Эзоптың өмірі осылай қайғылы аяқталса да, оның өлмес туындылары талай ғасырлар бойы халықтың ой-көкейінен шықпай, көптеген елдің әдебиетінен берік орын алғанын кәрі тарих жоққа шығармайды.

Өмірі аталып өткен, Фригиядан шыққан ұсқынсыз құл Эзоп құрастырып жазып кеткен деген мысал жанры грек халқының арасындағы аса белгілі әдеби мұралардың бірі. Қазіргі әлем әдебиетінде Эзоптың сіңірген еңбегі айтарлықтай. Ежелгі гректерде ауыз әдебиетіндегі мысал жанрының негізін қалаған да осы Эзоп болса, осы автордың қолынан шыққан болар деген жорамал бойынша, жазып кеткен мысалдарының өзі – 426 тарта. Өз заманында прозалық мысалдар жинағы «Эзоп мысалдары» деген атпен белгілі болған, антика мысалдарында адамдардың кескін-келбеті мен мінез-құлқын көрсету үшін жыртқыш аңдар мен құстарды астарлы бейнелер ретінде алып отырған. Эзоптың кеңінен танымал мысалдары: «Қасқыр мен лақ», «Қарға мен түлкі», «Түлкі мен жүзім» т.б. сияқты шығармашылық мұраларын әлем әдебиеті мен мәдениеті ешқашан ұмытқан емес.

Ел аузында жүрген Эзоп туралы әңгімелердегі әлем әдебиетіне ортақ мысалшының идея бостандығы мен тапқырлығына ол жөніндегі деректерді оқи отыра көз жеткізуге болады.

Ең алғаш, Эзоп қалай Ксанфқа құлдыққа сатылды. Осы жөнінде ол өзінің «Құл мен құс» әңгімесінде айтады.

Өзін философ санайтын Ксанф деген бір байшыкеш бірде құл базарына келіп, сатып алуға құл таңдап жүреді. Ол көз тоқтатқан тұлғалы, келбетті екі құлдың ортасында сол кезде шойнаңдап, көзге қораш Эзоп қыстырылып тұр екен. Ксанф көре салып:

– Мынаны қараңдар, іс жүзіндегі философия деген осы: саудагер мына екі құлының мықтылығын айқындап көрсету үшін олардың ортасына ана бір кемтарды тұрғызып қойыпты! – деп дауыстайды. Сөйткен ол әлгі келісті екі құлдың бірін сатып алайын десе, ақшасы жетпей қалыпты.

– Сен одан да мені сатып ал, – депті оған мықырайған Эзоп.

– Жұмысқа жарамайтын жарымжан сені қайтемін, – депті Ксанф оны қомсынып.

– Саған ақылшы керек сияқты, – дейді құл.

– Сен ылғи осындай сөзуарсың ба? – деп бай философ таңырқап қалады.

– Сөйлейтін құстар қашан да қымбатырақ тұрады, сондықтан мені тезірек сатып ал! – депті Эзоп [1, 22].

Ксанфқа Эзоптың бұл сөзі ұнап кетіп, оны қолма-қол сатып алған екен. Ал ақын келе-келе расында да өз қожайынының ақылшысына айналыпты. Көріп отырғанымыздай, Эзоп өзінің тапқырлығының арқасында құл болудан ақылшы, данышпан дәрежесіне дейін жеткен екен. Ал, «Әрі тәтті, әрі ащы...» әңгімесінде Эзоп адам өмірінің маңызды бір факторы ретінде дене мүшесінің бірі тілді алады.

Сол сияқты, «Қайдан білейін?» әңгімесі өзінің оқушысына терең философиялық ой салады. Мысалды оқып шыққаннан кейін шынымен де ойыңа өмірдегі әр түрлі оқиғалар негізінде «қайдан білейін сұрағы» оралады да тұрады. Мысалдың мазмұны төмендегідей:

Бір жолы көшеде Эзопқа қала әкімі жолығып қалып, қайда бара жатқанын сұрайды.

– Қайда бара жатқанымды білмеймін деп қисық жауап береді Эзоп.

Қаланың бастығы ол өзін мазақ қылып тұр деп ойлап, шамданып қалады да, сақшыларды шақыртып, Эзопты түрмеге жабуды бұйырады. Олар қолын қайырып әкете бергенде Эзоп:

– Мен саған айттым ғой! Көшеде кетіп бара жатып түрмеге түсетінімді мен қайдан білейін? – деп ышқына айқайлапты.

Эзоптың тапқырлығына таң қалған әкім оны табанда босаттырып жіберген екен [1,22].

Көріп отырғанымыздай, мысалдың құрылымы да әрқалай, ол кейде прозалық шағын әңгіме болып жазылады, кейде өлең жолдарымен де өрнектеледі. «Прозада көбіне-көп ойдың айқындығы басым болса, өлең немесе поэзия тілімен жазылған шығармада көркем суреттер мол болады» [3,58]. Эзоптың шығармалары кейде өлеңмен, кейде прозалық, қара сөзбен жазылған. Эзоптың өлең түріндегі жазылған, орыс және қазақ әдебиетіне етене таныс «Қасқыр мен қозы», «Қарға мен түлкі», «Түлкі мен жүзім», «Құмырсқа мен шегіртке» және тағы басқа да мысалдары бар.

Әдебиеттер:

- Есдаулетов Ұ. Эзоп туралы әңгімелер//«Қазақ әдебиеті» газеті.4.06.2004. - 22 б.
- Эзоп. Крылов. Мысалдар. – Алматы, 2005. - 148 б.
- Байтұрсынұлы А. Ақ жол. – Алматы. 1991. - 464 б.

ӘДЕБИЕТТЕГІ КӨРКЕМДІК ӘДІС-ТӘСІЛДЕРДІҢ НЕГІЗДЕРІ

Нұржамал Медетбаева

Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар

және инжиниринг университетінің магистранты, Ақтау қаласы, Қазақстан Республикасы

Ғылыми жетекші: профессор Қобланов Ж.Т.

Аңдатпа: Мақалада қазіргі әдебиеттегі көркемдік әдіс-тәсілдердің архаикалық негіздері мәселесі талданады. Мифтердің танымдық маңызы, оларды жіктеу мәселелері тұрғысында айтылған пікірлер сарапталып, пайымдалады.

Түйін сөздер: миф, антика, архаика, фольклор, сана, наным, бейне.

ОСНОВЫ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРИЕМОВ В ЛИТЕРАТУРЕ

Аннотация: В статье анализируется проблема архаичных оснований художественных приемов в современной литературе. Анализируется и интерпретируется познавательная значимость мифов, взгляды, высказанные с точки зрения их классификации.

Ключевые слова: миф, антика, архаика, фольклор, разум, вера, образ.

BASICS OF ARTISTIC TECHNIQUES IN LITERATURE

Abstract: The article analyzes the problem of archaic foundations of artistic devices in modern literature. The cognitive significance of myths, the views expressed in terms of their classification are analyzed and interpreted.

Keywords: myth, antiquity, archaic, folklore, reason, faith, image.

Мифтер шын мәнінде әлемнің, жануарлардың, өсімдіктердің және адамның шығу тегі туралы ғана емес, сонымен қатар, адам және оның қазіргі кездегі жағдайы, қоғамға ұйымдастырылған және өмір сүруге, белгілі бір ережелерге сәйкес жұмыс істеуге мәжбүр болған маңызды оқиғалар туралы да баяндайды. Мифология - рухани мәдениеттің тарихи алғашқы түрі. Ол қоғамдық дамудың ең ерте сатысында пайда болады. Сол кезеңде адамзат миф түрінде, яғни ертегілер, аңыздар формасында адамдарды толғандыратын сұрақтарға жауап беруге тырысты. Қазақ жері ұзақ кезеңдер бойы түрлі саяси, мәдени, әлеуметтік байланыстардың тоғысқан мекені болды. Бұрынғы заманда елдердің шекарасы бүгінгідей болған жоқ, сондықтан ежелгі адамдардың түсініктері де бір халықтың меншікті рухани дүниесі болмасы анық. Ежелгі түсінік бүгінгі қазаққа да, грекке де, басқа халықтарға да ортақ болған. Тарихи-мәдени байланыстардың нәтижесінде сюжеттер мен образдар бір елдің екінші елдің шығармаларына енген.

Ахмет Байтұрсынов: «Жер жүзіндегі жұрттардың шығармалары бір-біріне ұқсас келеді. Ондай ұқсас болатын себебі: олар шыққан заманда халықтың бәрінің бір ананың қолында өскен балалар сияқты көргені, өнегесі, үлгісі бір болған. Ол уақытта қай халықтың болса да, табиғат бауырында болып, табиғат тауқыметінде тұрып, табиғат қабағына қарап, өмір шеккен» - деп, ертедегі халықтардың түсініктерінің ортақ болғандығы туралы ой өрбітеді [1,106].

Жазба әдебиеттің алғашқы үлгілері Грекияда пайда болды. Ол б.з.б. III ғасырда Рим мәдениетінің қалыптасуына негіз болды. Ертедегі халықтардың жасаған мәдениеті мен әдебиетін «антика» дәуіріне жатқызамыз. Латын тілінен аударғанда «антика» (antigus) сөзі «ежелгі» деген мағынаны білдіреді. Антикалық әдебиет ежелгі рим және грек

әдебиетін қамтиды. Бірақ антика дәуірінің ескерткіштерінің көбі сақталмаған, ал сақталғандардың ішінде бізге толығымен жеткендері аз. Грек шығармаларының ежелгі нұсқаларынан біздің заманымызға дейін жеткен жәдігрелер – Эсхил, Софокл, Еврипидтің шығармалары.

Көне дәуірдегі грек ақындары мифологиялық сипаттарды адамгершілік пен ерлікті сипаттап, таныту бағытында өз туындыларына арқау етті. Мифологиялық дүниетаным Эсхилдің «Бұғауланған Прометей», «Орест» трилогиясы, Софоклдың «Антигона», «Эдип патша», «Электра», Еврипидтің «Медея», «Ипполит» шығармалары осының дәлелі деп айта аламыз. Мифтік сарын грек классикалық әдебиетінің басты сипаты болуымен ерекшеленеді.

Көне дәуірлерден жеткен түркілік жазба әдеби мұраларынан мифтік сарынды VII-VIII ғасырлар мұрасы – Орхон жазба ескерткіштерінен көре аламыз. Бұл әдеби ескерткіштер түркі қағанатының тарихын, экономикалық - әлеуметтік, саяси ахуалымен бірге, сол қағанат құрамындағы тайпалардың наным - сенімінен, яғни түркілік мифологиядан хабар береді.

Ғылымда антика әдебиеті дегенде грек, рим әдебиетін тану қалыптасқаны анық. Осы түсініктерден ең ежелгі әдебиет грек-рим әдебиеті деген түсінік тумау керек. Себебі, ең ежелгі әдебиет Мысыр, Вавилон және шығыс әдебиетінде де болғаны белгілі. Көне дәуірдегі грек-рим әдебиеті өзіне дейінгі мысыр, вавилон әдебиетінің жетістіктерін, озық үлгілерін пайдаланып, өз әдебиетіне сіңдіріп отырды. Бұл халықтардың алғашқы әдебиет үлгілеріндегі антикалық сарын, сюжет, образдардың көптеген елдерге ортақ болғандығы дәлелденіп келеді.

Антика әдебиетін грек-рим әдебиетімен байланыстырғанымен, өркениет пен мәдениеттің негізгі бесігінің Шығыс елдері болғаны анық. Грек-Рим әдебиетінің ежелгі үлгілері көптеп сақталып, әдебиет әлемінде әлі күнге дейін қайталанбас дүниелер болып отыр. Оған дәлел Гомердің «Илиада» мен «Одиссея» дастандары [2,11]. Осы уақытқа дейін қазақ халқының фольклорлық санасында сақталған антикалық әдебиетпен үндес сарындарына зерттеу жүргізіліп келгенмен, әлі де толық танылмай, тылсым боп тұрған жақтары бар.

Миф – алғашқы пайда болған қоғамдық сананың формасы ретінде өзінің ішінде болашақта дүниеге келетін өнер, дін, саясат, мораль сияқты құбылыстардың элементтерін бойында сақтайды. Мифте адам мен табиғаттың бірлігі, қоршаған ортаны антропоморфизациялау, табиғаттың құбылыстары мен заттарының адам сияқты жаны, ойы, сезімі бар деген түсінік жатыр.

«Адамзат ұрпағының балғын, бала кезеңінде олар жаратылыстың терең сырларын білмеді, табиғаттың алдында өздерінің дәрменсіздіктерін сезді. Сондықтан күнге, отқа, найзағайға, тағы да басқа дәл сондай қаһарлы табиғат құбылыстарына табыну, оларды құдай санап сыйыну белең алды. Бұл әдет-ғұрып, жоралғылардан кейін мифтер, аңыз-әңгімелер, фольклорлық шығармалар туды»[3,86].

Миф – нақты бір тарихи уақытта, нақты бір географиялық кеңістікте, нақты бір саяси - әлеуметтік, мәдени, шаруашылық жағдайында тірлік етіп жатқан адамзат қоғамының өзі өмір сүріп отырған орта туралы, ғалам туралы, оның қалай пайда болғандығы, адам туралы, оның қалай пайда болғандығы, адамға ықпал ететін ішкі – сыртқы күштер туралы, өз қоғамының ғаламдағы орны, дәрежесі туралы түсініктерінің жиынтығы [4,21].

Қазақ әдебиеті теориясы мектебінің негізін салушы әрі қалыптастырушы ғалым, академик Зейнолла Қабдолов «Сөз өнері» атты монографиясында мифті шағын көлемді эпикалық шығармалардың қатарына жатқызады. Кітапта мифке мынадай анықтама берілген: «Миф – табиғат құпияларын, адам не қоғам өмірінің сан алуан сырын қиял-ғажайып оқиғаға айналдырып бейнелейтін фантастикалық баян. Бұл байырғы халықтардың бәрінде бар».

Мифтің негізгі кейіпкерлері – құдайлар, батырлар, әр алуан сиқырлы кереметтер. Әрқайсысы адам таң қалғандай тартымды, соншалық қызық сюжетке құрылады. «Миф – «адам баласының сәбилігі туралы» шежіре, ендеше оның біздер үшін таным тарапындағы мәні де үлкен» [5,291].

Зерттеуші Серікбол Қондыбай «Арғықазақ мифологиясы» деп аталатын қазақ мифологиясының қыр-сырына талдау жасаған кітабында миф туралы мынадай пікірді келтіреді: «Миф деген сөзді жұрт екі түрлі, біріне – бірі кереғар келетін мағынада түсінеді. Баспасөз беттерінде осы «миф» деген сөздің «ертегі сияқты, яғни өтірік, жалған, ойдан шығарылған қиял» мағынасында берілгенін байқаймыз. Ал шындығында «миф» деген сөздің нақты мағынасы осы келтірілгендерге қарама-қарсы. Ал әдебиеттану сөздігінде мифке мынадай анықтама беріледі: «Миф – халық шығармашылығының өте ертеден қалыптасқан ең көне жанрларының бірі. Миф алғашқы қауымдық қоғам адамдарының дүние туралы, әлемге әмір етер сыртқы күштер, яғни құдайлар мен рухтар образдары туралы және табиғаттан тыс құбылыстар мен оқиғалар жөніндегі түсінігі, сонымен қатар осылар жайындағы қалыптасқан мифтер» [6,37]. Басқаша айтқанда миф – алғашқы қауымдық қоғам адамдарының әлем, дүние жөніндегі танымының көрінісі. Ғылымда мифке берілген анықтама өте көп және ауқымды.

Мифтер қазақ ғалымдарының зерттеу еңбектерінде жан-жақты қарастырылды. Оның көрнекті өкілдері Шоқан Уәлихановтан бастап, Ә.Марғұлан, Ә. Қоңыратбаев, Р. Бердібай, Е. Тұрсынов, О. Сүлейменов сияқты тұлғалар болып табылады. Жиырмамыншы ғасырдың басында өмір кешкен қазақ зиялысы, әдебиеттанушы Ахмет Байтұрсынов та миф туралы тың ойлар айтып, қазақ мифтерінің ерекшеліктерін айқындап еңбектеріне негіз етті. А.Байтұрсыновтың ойынша, мифтер табиғатта болып жататын өзгерістердің (күн күркіреуі, жел, дауыл, құйынның соғуы, күн тұтылуы, т.с.с) әрқайсысының істеуші иесі бар деп білген алғашқы адам баласының табиғат ісін танымаған күйде шығарған ертегілері, ертегі сияқты әңгімелері.

Демек әдеби жүйедегі мифтік зерттеулер, бір жағынан алғанда, сол халық ауыз әдебиетінің үлгілерімен терең байланысты болса, екінші жағынан, оның астарында небір сырлардың жасырынып жатқанын, оның жан-жақты зерттеу кезінде ғана ұғынылатынын байқай аламыз.

Әдебиеттер:

1. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. - Алматы, Атамұра. 2003. -208 б.
2. Қобланов Ж. Антика әдебиеті. - Алматы, Nur-Press. 2018. – 259 б.
3. Қоңыратбаев Ә. Қазақ фольклорының тарихы. -Алматы,Ана тілі. 1991.- 288 б.
4. Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы. - Алматы, Арыс. 2008. – 528 б.
5. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы, Санат. 2002. – 360 б.
6. Әдебиеттану терминдер сөздігі /З. Ахметов . - Алматы, 1996. - 240 б.

ОРТА МЕКТЕПТЕ АБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫН ТАЛДАУ ЖОЛДАРЫ

Кеңесбай Б.С.

*Қазақстан республикасы, Алматы, Абай атындағы**ҚазҰПУ, 1-курс магистранты**Ғылыми жетекшісі: педагогика ғылымдарының**кандидаты, доцент Қабатай Бидана*

Түйіндеме. Мақалада Абайдың тілі жайындағы әңгіме оның өз қаламына тән шеберлік тәсілдері мен өзге де жеке ерекшеліктерін талдау, Абай поэтикасын зерттеу, ақынның болмысын тану болып келетіндігі айтылған. Осы тұрғыда академик Рәбиға Сыздықованың зерттеулерінің теориялық және практикалық маңызы зор екендігі аталған.

Тірек сөздер: сөз өнері, тілдік тұлға, Абай тілі, абайтану, тіл өрнегі.

Абай шығармалары – сұлу сөзбен өрнектелген, адамды адамгершілік тұлғасынан жетілдіруді көздейтін үлкен даналық ойларымен ұштасып жатқан философиялық тұжырымдар. Жас буынды адамгершілікке тәрбиелеуде М.Әуезов айтқандай, «қуаты күшті нұрлы сөздің иесі»[1] Абай, оның артында қалдырған мол мұрасының, асыл қазынасының орны ерекше. Әсіресе қазіргідей тәрбиенің ең күшті құралы-сөз болып отырған кезде ұлы ақынның қарасөздері тұлға қалыптастыру үрдісінде таптырмас мұра ретінде қолданыс тауып жүр. Бұлай деуімізге кейінгі зерттеушілердің де пікірлері дәлел болмақ: «Абайтанудың тарихи бел-белестерінің ерекшеліктеріне қарай: 1. Абайтанудың қалыптасу кезеңі 2. Абайтанудың М. Әуезов тұсында ғылыми сипатта даму кезеңі 3. Абайтанудың қарыштай даму үстіндегі соңғы дәуірі»[2,21].

Белгілі әдебиетші З.Ахметов «Абай творчествосын түгелдей алып талқылағанда, жеке шығармаларын талқығанда да екі түрлі талдау ұстанымын дұрыс ұштастыра білу шарт» – деп көрсетіп: «Оның бірі – тарихи ұстаным, яғни ақын шығармаларын туғызған заман, қоғамдық орта, әлеуметтік жағдаймен байланыстыра қарай болса, екіншісі – бүгінгі заман тұрғысынан қарау, қазіргі моральдық ұғым – түсінік идеяларға үйлестіре қарап бағалау»[3] дейді. Міне, осы екінші ұстанымды басшылыққа алып, қарар болсақ, Абайды тілдік тұлға ретінде танытатын және «барлық құрылыс қалпымен, шебер, шешен тілімен және өлеңдеріндегі ой толғауының көпшілігін тереңдеп, еселеп, өсіріп жеткізуімен»(М. Әуезов)[1,144] ерекшеленетін сала – оның қара сөздері.

«Тілдік тұлға» ұғымына В.А.Маслованың пікірінше, мынадай компоненттер енеді: 1)құндылық, дүниетанымдық, тәрбие мазмұны компоненті, яғни құндылықтар жүйесі және өмірдің мәндері; 2) мәдениеттану компоненті, яғни тілге деген қызығушылықтың тиімді құралы ретінде мәдениетті игеру деңгейі; 3) жеке тұлғалық компонент, яғни, әр адамда бар терең жекелік қасиеттер [4,119]. Абайдың тілдік тұлғасын танытудың қажеттілігін академик Р. Сыздықованың «Ұлы ақын өзіне дейінгі дамыған, халықтың этникалық-рухани сұранысын сан ғасыр бойы өтеп келген қазақ көркем сөзіне орасан көп өзгерістер мен жаңалықтар енгізді»[5, 279-291] деп өте орынды атап кеткен. Абайдың тіл өрнегінің сан қырларын зерделей зерттеп, абайтануға зор үлесін қосып жүрген тілші – ғалым Р.Сыздықова Абайдың сөз қолдану, сөз таңдау, сөз құбылту, сөз үйлестіру, сөз үндестіру тәсілдеріне өз еңбегінде кеңінен тоқталады. Р.Сыздықова да М.Әуезовтің пікіріне сілтеме жасай отырып, ол Абай прозасының көркемдік құндылығын көрді, таза көркем проза жанрына жата алмайтын «өсиет–толғауларын» басқа бір жанрда жазғанын айтады дейді,

«Қарасөздердің» көпшілігі қоғамдық–публицистикалық және ғылыми баяндау стилінде жазылған деген пікірді қуаттайтынын, қарасөзде көпшілікке арналған публицистикалық мақалалар, эсселер, очерктер деп тануға болатынын атап өтеді. Сонымен қатар Абайдың қарасөздері тілі мен стилі жағынан толық қанды шығармалар деп сипаттай келе, олардың көбі – дидактикалық әңгіме, философиялық толғаныс, психологиялық, философиялық этюд болып келетін публицистикалық жанрдағы соны бастамалар, тарихи очерктердің алғашқы ұлттық тілдегі үлгісі дейді. Р. Сыздықова: «Ұлы ақын өзіне дейінгі дамыған, халықтың этникалық-рухани сұранысын сан ғасыр бойы өтеп келген қазақ көркем сөзіне орасан көп өзгерістер мен жаңалықтар енгізді»[5, 279-291]дей келіп, Абай мұрасы жалпы қазақ әдебиетінің тарихымен, ұлттың дәстүрлі әдебиетімен тамырласып жатқан түркілік дербес танымның жаңашыл тұрпатты жалғасы екендігіне тоқталады.

Академик Р. Сыздықова қарасөздің эссе, очерк жанрымен үндестігі бар деген үлкен ой тастайды. Эссе жанрын айқындайтын сипат-белгілерге Қарасөздің болмыс-бітімі қаншалықты сәйкеседі? Нақтырақ айтқанда, Абай Қарасөзінің табиғатына эссе жанрының мазмұн-сипаты үйлесе ме? Біздіңше, үйлес-үндесім бар. Біріншіден, ««дағдыдан», «әдеттен» бөлек, өзінше толғау бар. Екіншіден, эссе «философияның, эстетиканың, әдеби сынның, публицистиканың, көркем әдебиеттің түйіндеуге құрылған жанры» десек, бұл мазмұнның бәрі де Қарасөздің табиғатынан табылады. Үшіншіден, ой-сезімге әсер етіп, өткір қабылданады; экспрессия қуаты мықты. Төртіншіден, «тіл өрнегі айрықша әсерлі», эстетикалық бояуы айқын; Бесіншіден, Сөз иесінің интеллектуалдық деңгейі жоғары, танымы терең, ойы биік. Алтыншыдан, пікір жарыстыру мен талас тудыруға бағыттайды, терең түйіндеулер ұтымды ұштасқан. Біздің пікірімізше, эссе жанрының мазмұн бірлігі мен Абай Қарасөздерінің ішкі табиғаты осылайша үндестік тауып, сабақтасады[6,44]. Эссенің теориясы мен стильдік сипаты жайлы ғылыми топшылауларды жинақтай келе, былайша жіктеме жасадық: 1. Әдетте, бірінші жақтан жазылады. Эссе-автордың өзі, оның ой-сезімі, қоғамға қадалған жанары, әлемге тастаған назары. Алдыңғы орынға автор тұлғасы өзіндік үнімен, өз толғанысымен шығады, өз сөзімен елең еткізеді, ой тастайды, соған назар аудартады. 2. Эсседе автордың өзін толғандырған мәселе туралы ойлары басты рөл атқарады және негізгі ой логикалық ой екпіні соған түседі, ондағы ой қазығы-эссенің құндылығы болып табылады. 3. Эссенің композициялық байланысы еркін болады. Абай дана да өз пікірлестерін сөзге тартып, өз сырын ашып, бірде мұңын шағып, олардың назаласын тыңдауға әзір екенін білдіреді[6, 44].

Абай тілі - өз тұсындағы қазақ жазба әдеби тілін белгілі бір дәрежеде толығырақ көрсететін сипаттағы дүние. Сондықтан Абайдай сөз иесінің шеберлік лабораториясына үңілмес бұрын, оның сөздік құрамы мен грамматикасын лингвистикалық тұрғыдан тіркеп, жүйелеп талдап шығу қажеттігі тұрды. Р. Сыздықова «Абай тілі сөздігі» еңбегінде бір мағынадағы кейбір сөздерді Абайдың қалайша қатар пайдаланғанын, оның ішінде қайсысын актив, қайсысын пассив қолданғанын атап көрсетті. Мысалы, Абайда тіршілік, тірлік, өмір, мағишат деген төрт сөз бір ұғымды білдіреді. Бұлардың ішінде тіршілік 6 рет, тірлік 11, өмір 113, мағишат 1 рет қолданылғанын біле аламыз[7]. Ал осы ескі сөздер мен жаңа сөздердің орынды қолданыс табуының ғалым «тілдегі ескіліктерді зерттеудің, талдап, -танытудың қажеттігі, мақсаты бір қарағанда түсінікті сияқты болып көрінеді. Ол-өмірдегі өзге де құбылыстар сияқты, тілдің де қоғалысын бақылау. Бұл ізденіс екі тұрғыдан, екі түрлі мақсатта жүргізіледі. Бірі-ғылыми мақсат. Тіл білім атты ғылым саласына қажет теориялық таным. Екінші-прагматикалық мақсат көздеу, яғни ескіріп, тіл өмірінен ығысып жатқан

бірліктердің бір кездердегі мағынасын, қызметін білу арқылы халықтың рухани-мәдени тарихына үңілуге мүмкіндік алу. Бұл орайда зерттеулер «Мәдени мұра» атты кең ауқымды, саяси мәнді бағдарламаға жанасады, бір жағынан, тіл мәдени мұраны жеткізуші құрал болса, екінші жағынан, сол мұраның көрсеткішінің бірі болады»[8,141] деп маңызын алға тартады. Демек, тілдің бүгінгі лексикалық қазынасындағы бірліктерді көне, ескі, жаңа деп тануға болатындарын табу, талдау, таныту қазіргі ғылыми-практикалық мәні бар ізденістердің бірі болмақ.

Абайдың тілдік тұлғасы оның сөз саптауынан анық көрінеді. Қазіргі кездегі адам ең басты құндылық ретінде танылып отырған заманда Абайдың құдыретті ойларынан аттап кете алмаймыз. Дүниенің теңдессіз жетістігі-Адам, сол Адамның жаны мен тәні сұлулық пен келісімнен айнымауы керек, деп айтудан Абай жалыққан емес, сол сөзінен тайған емес. Адам жаны, ойы, тәні мен сезімі кәусар судай таза болуы керек. Адам санасын тек қана қайырымдылыққа, жоғары мақсатты рухани кемелдікке жұмсауы шарт[9,464]. Адам баласының бақыты оның жүрегінің тазалығымен тығыз байланысты, яғни «Үлкеннен ұят сақтап, кішіге рақым қылдыратұғын - мен, бірақ мені таза сақтай алмайды, ақырында қор болады. Мен таза болсам, адам баласын алаламаймын: жақсылыққа елжіреп еритұғын - мен, жаманшылықтан жиреніп тулап кететұғын - мен, әділет, нысап, ұят, рақым, мейірбаншылық дейтұғын нәрселердің бәрі менен шығады...» [17-ші сөзі] деп адамдарды ішкі жан дүниесі мен жүрегін таза ұстауға үйретеді Абай[10]. Туған халқының ардагер азаматы болған Абай Адам алдындағы парызына дақ түсірмей, ақиқатқа жан-тәнімен қызмет етіп өтті. Оны толық түсіну үшін шығрмаларын құр оқу жеткіліксіз, оның әрбір сөзіне мән беріп, түсініп оқу шарт. Сөз өнері ғылымының атасы А. Байтұрсынұлы айтқандай: «Абайды қазақ баласы тегіс танып білуі керек...Абайдың сөздері-қазаққа зор бақ»[11, 301]. Ал Абайды танып, білу үшін тіл мен сөз өнерін тығыз байланыста біртұтас бірлікте қарастырып, Абай тіліне жұртшылық түсінетіндей терең талдаулар жүргізген Рабиға Сыздықова зерттеулерін аттап өту мүмкін емес.

Әдебиеттер тізімі:

- Әуезов М. Абай еңбектерінің биік нысанасы: «Әдебиеттану: Сөз өнерінің сырлары» деген кітапта.-Алматы: «Мектеп», 2003-248б.
- Саламатова Р.М. М.Әуезовтен кейінгі абайтану тарихының зерттелу жайы. Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. Алматы, 2006-25б.
- **Ахметов З. Өлең сөздің теориясы. — Алматы: Мектеп, 1973. — 212 б.**
- Маслова В.А. Лингвокультурология. –Москва: «Академия», 2001.-202С
- Сыздықова Р. Абай және қазақтың ұлттық әдеби тілі. Алматы: «Арыс», 2004,-616 б.
- Мұратова Г. Ә. Абайдың тілдік тұлғасы: дискурстық талдау мен концептуалды жүйесі. Филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. Алматы, 2009-50 б.
- Сыздықова Р. Абай тілінің зерттелуі: Интернет материалдарынан: Абай әлемі
- Рәбиға Сыздық. Қазақ тіліндегі ескіліктер мен жаңалықтар. Ғылыми-танымдық зерттеу.- Алматы: «Арыс», 2009. -272 б.
- Құнанбаев А. Хикмет кітабы.-Алматы: RS; Халықаралық Абай клубы, 2016-504 б.
- Абай энциклопедиясы. – Алматы: «Атамұра», 1995.
- Байтұрсынов А. Ақ жол: Өлеңдер мен тәржімелер. Публ. Мақалалар және әдеби зерттеулер.-Алматы: «Жалын», 1994-464б.

СЕЙДӘЛІ ЖҰМАБЕКҰЛЫ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ТРОПТЫҢ ТҮРЛЕРІ

Иманалиева Асел-

*Әжсинияз атындағы НМПИ Қазақ тілі
және әдебиеті кафедрасы магистранты*

Ғылыми жетекші: Тортқұлбаева Т.-

*Әжсинияз атындағы НМПИ,
Қазақ тілі және әдебиеті кафедрасы. PhD., доцент.*

XIX ғасырда жыраулық өнердің сипаты өзгеріп, қазақ өлеңі жаңа бағытқа, жаңа сапаға ауысты. Жыраулардың әлеуметтік тұлғасы көмескіленіп, өнер биігіндегі орнын алмастырды. Олардың орнына негізінен ақындар келді. Дегенмен жырау сөзін, өнегесін жалғастырушылар да болмай қалған жоқ.

Шығармашылығының молдығы, көркемдігі, жанрлық ерекшелігімен танылған ақын Сейдәлі Жұмабекұлы. Ақын шығармашылығының қанаты қатқан мектебі халықтың жыр-термелері, айтыстары, эпикалық туындылары.

Ақын өлеңдері халықтың өмірін, тыныс-тіршілігін, әр алуан қарым-қатынастарын, заман көріністерін суреттеу барысында халықтық тілді де мейлінше еркін, мол, сәтті қолданғанын білеміз. Сөздің сыртқы сұлулығымен қатар, ішкі иірімі, логикалық құрылымы, тыңдаушының жан дүниесіне, сезіміне әсер ете аларлық қуаты да ақын өлеңдерінің көркемдігін арттыратыны анық.

Қазақ халқының тіл байлығын сергек көңілмен, сезімтал оймен қажетіне керегінше жарата білгенін тілге тиек ете келе, «тілінің байлығы жағынан және оны шебер қолдана білуі жағынан Сейдәлі Жұмабекұлы Қарақалпақ аймағы қазақ ақындары арасында атақты сөз ұсталарының бірі. Сейдәлі тілінің асқан көркемдігі, әр алуан поэтика тілдердің элементтерін (эпитет, теңеу, троп, фигуралардың түрлерін) жеке де, өзара байланысты түрде де өте шеберлікпен қолдана алуында ғана емес, ең алдымен, оның өлеңдерінде кездесетін сөз образдарының өмір шындығына дәл келетіндігімен, сөйлем құрылыстарының ішкі логикалық байланыстарының беріктігінде.

Халық шығармаларын, жыршылық дәстүрін жалғастырып жырлаған, халық ой көзінен сусындаған ақын өмірде көргенінен, түйгенінен өз туындыларын сабақтастырған. Сондай сабақтасты ойлардың бірі адам мінезін баяндау. Сейдәлі адам мінезіне редиіттік ұйқас арқылы дәуірлік сипаттама береді. Оның «Белгісі» өлеңі ақынның жинақталған ойы іспетті. «Әділеттік ар-ұят, адамдықтың белгісі» деп бастап, «тұрпайы мінез тағы жат, надандықтың белгісін мәлімдейді. Мәселен: арамдық, жамандық, сараңдық надандық жолдасы. Адамдық белгісі «қамқорлы көңіл, шын сөзді, тайғанақ емес бір сөзді, қалыбында тұратын» қасиеттер.

Халық үшін қинап, жан сатып,
Шыбын жанын қаусатып,
Душпанның тисе азары,
Сауытына сыя алмай,
Ары үшін өлер ер кісі.
Көршіге достық ойлаған,
Жасы үлкен көрсе силаған,
Дос туынып адамды.
Жамандықтан қорғаған,
Ақылы дана данышпан,

Зор кісінің белгісі-екендігі аян. Редифтер қазақтың ауызша поэтикалық шығармашылығында формулалық (біркелкі сөздердің тұрақты қайталануы Қ.Ж.) ұйқаспен байланысты болады. «Ұйқас сөздердің әлденеше рет қайталанып қолданылуы немесе бір сөздің тармақ соңында тұрақты, тиянақты келуі, әдебиет теориясында редиф деп аталады». Редиф араб, парсы, түркі тілдес халықтар поэзиясында мол сақталған ұйқас түрі.

Ауызша дербес поэзияның жазба әдебиеттен бір өзгешелігі редифтің жай қосарлануынан көрінеді. Редиф поэзиялық қатарлардың, шумақтардың соңында я бастапқы сөзінде қайталанып, біркелкі ұйқас шумақтарын құрап, импровизатордың тыңнан өлең шығарып кете беруіне мүмкіндік туғызады, сондай-ақ, өлең, жыр нұсқасының негізгі тақырыбын белгілейді. Айтылмақ ойдың қорытындысы қызметін қоса атқарады.

Ақын «Белгісінде» әйелдерге сипаттық мінездеме беріп «Жаксы әйелдің белгісі», «Тапшы әйелдің белгісі», «Ақ қатынның белгісі», «Көк қатынның белгісі», «Аңқаулықтың белгісін» баяндап, «қорқаулықтың белгісін» көрсетеді. Мұндай шығарма дидактикалық негізде шығарылып, синонимдік түрлендіруге тұтасымен арналып, адам сипатының жағымды және ұнамсыз жақтарын көрсетіп береді. Адамдағы қандай қасиеттердің артықтығын, қандай мінездердің кемістігін де көрсетіп, үлгі аларлық, кейде бас тартарлық жақтары сөз болады.

Шығармадағы «белгісі» сөзінің формулалық сипаты, осы сөздің лексикалық мағынасымен тікелей байланысты. Ол біріншіден әрбір синонимдік вариантты тыңғылықты, тиянақты жинақтайды, әрі қорытындылайды. Адам мінез-құлқына мінездеме, сипаттама жасайды. Екіншіден редиф ұйқас үшін қолданылады. Мәселен: аб, вб, гтгб. Үшіншіден поэзиялық тармақтарда ырғақтың ұйқастық бунақтарын тұрақтылыққа енгізеді. Әсіресе, мұнда үш бунақтық ырғақ ерекше көзге түседі. Мәселен, «Сарандықтың //белгісі, «ақ қатынның // белгісі» жеті буындық өлеңде ырғақ құрылымы 4 буын + 3 буын болып келеді.

Әділдік пен ар-ұят
Адамдықтың белгісі.
Тұрпайы мінез, тағы жат
Надандықтың белгігі.
Еріне қызмет етпеген,
Қонақ келсе, жек көрген,
Ағайын, тума, жекжатпен,
Қатынасуды көп көрген,
Төркіні келсе, көп берген,
Ақылы кемдеу, томырық
Тапшы әйелдің белгісі.-
немесе,
Майлы балақ, сірке бас,
Шашылып күлі төрінен,
Үй ішінің бәрі нас,
Кесе, шәйнек, датарқан,
Тұтқанының бәрі -лас,
Бала табар, нан жабар,
Тек қатынның белгісі.

Демек, «редиф дегеніміз ұйқастан кейін бір не бірнеше сөздің тұрақты қайталануы». «Ақындық өнердің жоғарылығын байқататын редифтер».

Дара ақындар туындыларында қолданылған «белгісі» сөзінің формулалық түрде келе беруі ырғаққа және ұйқасқа байланысты. Сонымен бірге, ол поэзиялық шығармаларда өлеңнің стилистикалық құрылысына да байланысты болады. Әрине, өлең шумақтарының соңындағы көркем қайталаулар ауызша жеке төкпе ақындық орнын да айқындайды, көзқарасын сездіреді. Шығыс поэзиясындағы ғазел түрінде келетін редифтік ұйқас қарақалпақ аймағындағы қазақ ақын-жыршылары мұрасынан кездеспеді. Біздің ойымызша импровизаторларға ғазел түріндегі редифті ұйқас тиімді болмаса керек. Олар ойын параллелді жеткізуге ыңғайлы «Болмас», «болар», «не жетім», «артық», «тең», «бар», «не пайда», «қымбат» сөздерді қолдану арқылы редифті ұйқас жасау ақындық поэзияға ыңғайлы сияқты. Өлеңдерін синонимдік тұрғыда түрлендіреді. Не айтпақшы ойы мен пікірін параллелді суреттеп жеткізеді. Әсіресе үгіттік, насихаттық, терме, толғау, тақпақ, арнау сипатын аша түседі және оны әр кез өнер туындысында қолданып отыруға ұмтылады.

Ақын өлеңдерінде өзіне тән сөз бедерлерін (астаубасты қара нар, *кітқұда, шарқы пәлек, пітне, нәубет, ауан, пақыр, нызам, мейман*, тон жағадан тозған күн), эпостық-батырлық жырларға тән дәстүрлі теңеу сөздермен бірге теңеу сөздерді қолдануда өзіндік ерекшелігін (*Ақылы кемдеу, томырық, Ақ жібектей оралып, Майлы балақ, сірке бас, Күлкісі сараң, сарабал*), метафоралар *қынапта тұрып жасыған, мен бір алмас бұл күнде*), психологиялық параллелизм, қайталау, инверсия, ассонанс, аллитерация т.б. көркемдік-бейнелеу құралдарын зерттеуші-ғалым әдебиеттану мен тіл білімінің ортақ нысаны ретінде жан-жақты саралап, өзара байланыста салмақтап, саралайды.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Дүйсенов М., Сейдаханов К., Негимов С. Халық ақындары творчествосының көркемдік сипаты. Алматы; Ғылым, 1996, 192 б.
2. Әуезов М. Уақыт және әдебиет. (Құрастырған, редакциялық алғы сөзін жазған Ы.Т.Дүйсенбаев). Алматы; Қазақтың Мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1962.
3. Жұмажанов Қ. Тортқұлбаева Т. Қарақалпақстандағы қазақ ақын-жырауларының мұрасы. Алматы; Дәстүр, 2017, 152 б.

ҚАЛҚАМАН САРИННІҢ МАХАББАТ ЛИРИКАСЫНДАҒЫ ДӘСТҮР МЕН ЖАҢАШЫЛДЫҚ

Асылбек Сартаев-

Бердақ атындағы ҚМУ-дың

магистратура бөлімі әдебиеттану (қазақ әдебиеті)

мамандығының I-курс магистранты

Поэзия мен махаббат - бір-бірінен айырылмайтын егіз ұғым. Сондықтан, әр халықтың әдебиетінде, әсіресе поэзиясында көп кездесетін мәңгілік тақырып – махаббат тақырыбы. Бірақ, әр елдің жан-дүниесінің ұлттық болмысына, әрбір ақынның ой-танымына қарай махаббат пен сүйіспеншілікті әркім өзінше жарлайды. «Махаббатсыз дүние бос» деп Абай атамыз айтқандай, махаббат тақырыбын әдебиеттегі өрісі кең жайлау деп алатын болсақ, осы жайлауға өзінің жыр отауын тіккен ақындардың бірі - Қалқаман Сарин. Егемендік дәуіріндегі қазақ әдебиетін «Арманымның бейнесі», «Жібек сезім – жүрек сөзім», «Құс жолындағы керуен» сынды жыр жинақтарымен байытқан Қалқаман Сарин қазіргі қазақ поэзиясының белді өкілдерінің бірі. Тәжік ақыны Асқар Хаким, ағылшын ақыны Роберт

Бернс, жапон ақыны Басё өлеңдерін қазақ тілінде сөйлетіп көркем аудармаға үлес қосқан ол – көптеген ән өлеңдердің авторы. Оның сөзіне жазылған «Жібек сезім – жүрек сөзім» , «Қызыма» , «Күзгі бақ» сияқты эстрадалық әндер көңілді кештердің сәнін кіргізіп жүр.

Жүректерді өлеңнің құдіретті жылуымен ертіп, поэзия әлемінің биік шыңдарын өз еркіне бағындырып жүрген Қалқаман Сарин шығармашылығында махаббат лирикасы ерекше орын иелейді. Ақындағы сезім – сабырсыз, табиғаттың тылсым сырларымен үндесіп жатады:

Дала мүлгіп, қала қалғып бәрі үнсіз,
Өзің жайлы ойлар ғана дамылсыз
Жер мен көкке сыймай тулай береді
Мендік сезім – сабырсыз.

Жұлдыз ақса..Сағынышым сыр беріп,
Хат жазамын қанатына үлгеріп.
Сен туралы айта алмады ештеңе,
Түннің тілі күрмеліп.

Енді бір өлеңінде ақын сәтсіздіктен де сәтті елестерді іздейді. Толқыған жүректен, балқыған сезімнен туындаған жырларында үнемі сағынышы қабаттасып жүретіні жерлес ақынымыз Төлегенді еске салады:

Жұлдызды аспаным жымың қаққанда жақын кеп,
Жұлдыздан құрап жазамын өлең ақын боп.
Қалайда жаным, сені ұмытуға тиіспін,
Ал сағынбауға хақым жоқ.

Кешегі көктем ғұмыр, көгілдір бақты сағынған ақын нүктесі қойылмаған жырларында бар сырын бүкпесіз төкті. Қалқаман Сарин шығармашылығын сөз еткенде тағы бір айта кететін жайт - оның өлең өрнегіндегі ерекшелігі, жаңашылдығы. Жалпы Қалқаман Сарин дәстүрлі поэзиямыздың негізін сақтай отырып, оны одан әрі жалғастырып, дамутышы. Ол дәстүрді жаңа мазмұн мен тың образ, терең философиямен, тосын теңеу, жаңа сөз орамдарымен байытушы. Ақын өлеңдерінде нәзік сезімді ғана сөз етіп қоймай, оны айналасындағы құбылыстармен, табиғатпен салыстыра суреттейді. Ақын жүрегін бақыттың бесігіне бөлеп тербеген көңілді ырғақ келесі бір шумақтарда мамыр айының майда лебімен үндесіп жатады:

Жайнаған жұлдызды аспан, Ай да әдемі
Еседі мамыр айдың майда лебі.
Қағысын жүрегімнің жиілетіп,
Барасың бастап, қалқам, қайда мені?

Ақын өлеңдеріндегі сарыкөбелек сағыныш Төлегенді еске салса, махаббат пен құмарлықтың ара жігін ажыратуға келгенде ұлы Абайдың сарынына бой ұрады. Махаббатқа мұң мен шаттық тән екенін ескерте келе «Бейнет пен бойжеткен» өлеңінде бір сәттік құмарлықтың құлы болып құрбан болған сезімдердің бейшара халін әшкерелейді. Ақынның бұл өлеңінде махаббатқа Абайша қарайтыны байқалады:

Белді бекем буып тұрып берер ме ең,

Тәнқұмардың тәбетіне тойтарыс.
Ар-ұятың, намысың бар дегенмен,
Бәлкім, бәлкім сен үшін ол бейтаныс.

Әдетте көпшілік ақындардың махаббат жайлы өлеңдері көгілдір көктеммен, жазиралы жазбен үндесіп жатады. Ал Қалқаман Сарин махаббаттың мұңын күрең күзбен бөліседі:

Жүрекке жұп бола алмай сендегі адал,
Таусылды тағат, төзім, мендегі амал.
Жасыңды жел кептіріп қоңыр кеште
Қоңыр күз қолыңа әкеп берді орамал.

Кездестік қоштасқалы..Күз кешкілік,
Мұңлы әуен тұрды алыстан бізге естіліп.
Шақырып кездесуге сонда сені
Кеттім-ау жалғыздықпен жүздестіріп.

Ақын махаббат сынды адам жанының ең мөлдір сезімінің тұңғышынан адамдық абзал қасиеттерді іздейді. Бұл арнада адам жанының сиқырлы сезімдерін жырлауда алдына жан салмаған Мағжанның сөздері Қалқаман Сарин қаламында жаңаша жаңғырады.:

Шынымен болғаны ма уәде жалған,
Ән – арман қалғаны ма, әуез арман?
Әйтеуір ақ сезімнің куәсіндей,
Осы әуен естіледі әуе жолдан.

Мың жұлдыздан мұңдарының иісі аңқыған ақынның әрбір шумағы жүрекке от салады. Жұлдызды аспанды жанарына сыйдырған ғашығына деген сезімге үлбіреген үміттерін жалғайды, сертін беріп үлгеруге асығады:

Сыңар боп туған шығарсың мендік мұңмен сен,
Шіркін-ай саған аспаннан үзіп гүл берсем.
Тұп-тұнық түнде бір жұлдыз ағып түскенше,
Арман жоқ саған сертімді беріп үлгерсем.

Ойлаумен тек өзінді түн де ұзарар,
Сырына қанып үнсіз жұлдыз ағар.
Мендегі махаббатты оятты ғой,

Сендегі сезім тұнған нұрлы жанар, -деген шумақтардың сыртқы құрылысы, әдемі ұйқасы ғана өзіне еліктірмейді.Бұл шумақтар қос ғашықтың сезім шыңының шыңырау биігіне шыққан махаббатын, көңіл-күйдің әр дірілін, тазалығын қалтқысыз көрсетеді. Сонымен қоса ғашық жанның нұрлы жанары ақын бойындағы махаббатты оятқанын шебер жеткізе білген. Жалпы алғанда, махаббат – Қалқаман Сарин поэзиясының өзегі, соғып тұрған жүрегі. Ақынның махаббат жырлары бірін-бірі сүйген, бірге өмір сүруді қалаған қайсыбір жастарға да үлгі-өнеге. Оның «Күзгі хат» , «Соңғы үміт» , «Біз екеуіміз» , «Жібек сезім – жүрек сөзім» т.б өлеңдерінде адам жанының сүйгеніне деген небір тылсым сырлары әсем өрнек тапқан. Шынайы шын сезімге кезіккенде ақыл мен парасат бұғынатынын, сүйген жүректе тәкаппарлыққа орын жорқ екенін әдемі жеткізеді, сүйген жанның қашанда кешірімді екенін мойындайды:

Білесіз бе, сіз сирек хат жазасыз,

Содан менде жиілеп сәт мазасыз.
Ауыр ойдан қаламын арыла алмай,
Ал сіз ше? Тап-тазасыз!

Бүгін жаңбыр. Мейлі аспан төксін жасын,
Жалғыздықтай жалғанда жоқ сырласым.
Неге екені білмеймін сіз дегенде,
Кешірімшіл әйтеуір кекшіл басым.

Сонымен Қалқаман Сариннің махаббат тақырыбында жазған өлеңдерін оқыған жан нағыз нәзік лиризмнің сиқырын сезінері анық. Сезімге қоса тіл құнарлығы мен ой тереңдігін, сөз саптауын, негізгі мамандығы тарих бола тұра поэзия айдынында емін-еркін жүзіп жүргенін – тәңірдей талантының, Алла берген сөз өнерін кие тұтқанының, табиғилығының дәлелі деп білеміз. Айта берсек, Қалқаман Сарин лирикасының қыр-сыры өте көп. Біздің бүгінгі сөзіміз – теңізден тамшы ғана.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- Сарин Қ. Арманымның бейнесі. Астана. Нұр Астана. 2011
- Қалижанов У. Қ. Қазіргі қазақ әдебиеті: даму үрдістері, есімдер мен оқиғалар. «Print express», 2017
- ХХІ ғасырдағы қазақ әдебиеті. Алматы. Арда. 2011
- Қирабаев С. Ұлт тәуелсіздігі және қазақ әдебиеті. Алматы. Жібек жолы. 2004.
- Дүйсенов М. Ақын мұраты. Алматы 2011

TERJIMEÇİLİK SUNGATY WE ONUŇ EDEBİYATLARY BAGLANYŞDYRMADAKY HYZMATY

I. Babajanow

*Garagalpak döwlet uniwersitetiniň
magistratura bölüminiň 2-kurs magistranty*

Terjimecilik işi sungatyň düýpli we çuňňur meleriniň çözügüdini öz içine alýan bir görnüşidir. Bu gadymy käre eýe bolmak isleýänlere niýetlenen, onlarça neşir edilen kitaplar we ylmy derňewler bellidir. Meselem, Jakobson R. On Linguistic Aspects of Translation // On Translation / Ed. ItA. Brower.- Cambridge (Mass.), 1959; Ревзин И.И., Розенцвейг В.Ю. Основы общего и машинного перевода. - М., 1964. Швейцер А.Д. Перевод и лингвистика. - М., 1973; Catford J.C. A Linguistic Theory of Translation. - London, 1965; Бархударов Л.С. Язык и перевод. - М., 1975; Латышев Л.К., Семенов А.Л. Перевод: теория, практика и методика преподавания: Учеб. пособие для студ. перевод. фак. высш. учеб. заведений. М., 2003. С. 116—151; Komissarov V.N., Koralava A.L. A Manual of Translation from English into Russian. - М., 1990; Neubert A. Text and Translation. - Leipzig, 1985; Миньяр-Белоручев Р.К. Общая теория перевода и устный перевод. - М., 1980; Последовательный перевод. - М., 1969; Чернов Г.В. - Теория и практика синхронного перевода. - М., 1978; Ширяев А.Ф. Синхронный перевод. - М., 1979; Seleskavitch D. Zur Theorie des Dolmetschens // Übersetzer und Dolmetscher / Hrsg. V. Kapp. - Heidelberg, 1974; Interpretation. A Psychological Approach to Translation // Translation / Ed. R. Brislin. - N.Y., 1976; Стрелковский Г.М., Латышев Л.К. Научно-технический перевод. - М., 1980 we beýlekiler ýatlap geçmek bolar.

ХХІ асырда maglumatlar giňişliginiň, halklaryň, döwletleriň arasyndaky medeni-durmuş we ykdysady gatnaşyklaryň ösen döwründe terjimeçilik käri gerekli hasaplanylýar we terjimeçileri taýýarlamak meselesine uly üns berilmegini talap edýär.

Terjimeçilik işi giň gerime eýe bolýar. Belli bolşy ýaly, adamzat siwilizasiýasynyň osuşine uly goşant goşan türkmenleriň ýazyjy- -şahyrlarynyň döreden eserleri dünýäniň köp dillerine terjime edildi. Şol sanda dünýäniň beýleki halklarynyň dillerinde ýazylan ajaýyp kitaplar hem türkmen okyjylaryna ýetirildi. Diňe Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň Milli golýazmalar institutynyň işgärleri tarapyndan neşir edilen kitaplaryň onlarçasyny bellemek bolar.

Häzirki wagtda türki halklar edebiýatynda terjimeçilik işine uly üns berilýär. Meselem, häzirki wagtda Özbegistanda Ýokary okuw jaýlarynda terjimeşynaslyk boýunça ýörite tälim ugurlary açylyp, dürli milletleriň edebiýatyna mahsus çeper eserler dürli halklaryň dillerine terjime edildi we bu proses bu güne çenli dowam edýär.

Meselem, Turkmenistanda 2011-nji yylyň janwaryndan başlap, «Dünýä edebiyaty» žurnalynyň neşir edilmegidir. Bu žurnalyň işgarlerine ýüzlenip, milli liderimiziň: «Taze doredilen «Dünýä edebiyaty» žurnalynyň baý edebi-milli mirasymyzy düýpli öwrenmek bilen çäklenmän, eýsem dünýä halklarynyň edebiyaty, mirasy, şeýle hem kamil çeper eserleri, gymmatlyklary bilen tanyşdyrmakda hem ahmiýetiniň uly boljakdygyna pugta ynanyryn»¹ diyip aýdanlary diňe bir onuň döredijilik toparyny dal, eýsem terjimeçilik bilen meşgullanýan her bir adamy taze üstünliklere ruhlandyrdy.

Bellap geçişimiz ýaly, terjimeçilik uly sungatyň bir gornuşy bolup, ol oz taryhyny asyrlaryň jummuşinden alyp gaýdyar. Gadym zamanlarda, terjimeçiniň kari hemmeler tarapyndan sylanylýan arzyly hünär bolupdyr. Mysal üçin, gadymy Karfagende dürli dillerde gepleýän köp sanly milletiň wekili ýaşapdyr we ol ýerde «professional terjimeçileriň» aýratyn topary, ýagny gelip çykyşy, nesilden-nesle geçirmek birliги we oz agzalarynyň hukuk ýagdaýy bilen baglanyşykly ýapyk jemgyýetçilik topary bolupdyr. Karfageniň terjimeçileri aýratyn hukuk derejesine eýe bolup, artykmaçlyklardan peýdalanyndy we terjimeden başga ähli borçdan boşadylypdyr. Terjimeçiler toparynyň agzalary daş sypatlary bilen hem tapawutlanypdyr: olaryň saçlary syrylgy we taturowkaly bolupdyr. Birnäçe dilden terjime etmegi başaryanlarda ganatlaryny gerip duran, diňe bir dil bilen işlap bilýänleriňkide ganatlaryny ýygnap duran totuğuşyň suraty çekilipdir. Karfagen topary taryhda terjimeçileriň ilkinji professional birleşiginiň bolan bolmagy ähmal. Gadymy terjimeçileriň sypatlary bu gün geň hem däl, emma olaryň name üçin totuğuşyň suratyny tenlerine çekdirendigi bolsa gyzyklydyr. Bu adamyň aňynda her bir guşuň dürli hasiýeti bilen baglydyr: bürgüt – buýsançly, dymma, her zat edýär welin, ýeňiş gazanmaga ymtylýar; laçyn – buýsançly, batyr, emma ýekeligi söýýär; garga – guýçli, emma maslygy çokmaga ýykgyň edýär. Totuğuş bolsa adamyň sözleşini gaytalamaga ukyply ýeke-täk guşdur. Sözleşiş bolsa pikiriň ýüze çykmagydyr. Totuğuş bilen hiç kim deňleşip hem bilmeýär. Ol araçy bolup, dymma tebigat bilen geplemsek adamyň arasyndaky baglayjy halkanyň hyzmatyny ýerine ýetirýar. Halkyň aňynda totuğuş uzak yaşaýan, aýratyn-da, käwagt adama-da mahsus bolmadyk akyla eýe bolan guş hasap edilipdir.

Her bir hünärde bolşy ýaly, terjimeçilikde-de bu käre eýe bolanlardan edilýän talaplar bar. *Birinjiden*, terjimeçi diňe bir asyl dili we terjime edilýän dili kamil bilman, eýsem iki dil ulgamynyň gatnaşygyna hem gowy düşünmeli bolupdyr. Diňe şonda ol terjimaniň stiline gerekli derejedäki ýitiligi we asyl nusganyň diliniň dürli öwüşginini bermegi başarypdyr. *Ikinjiden*, terjimeçi asyl dildäki tekstiň manysyna dogry düşünmegi we terjime edilýän diliň serişdeleri bilen bermegi başarypdyr. Şonda ol terjimeden edilýän 1) anyklyk, 2) gysgalyk, 3) aydynlyk, 4) edebilik we 5) arassa sözlülük ýaly talaplary ýerine ýetirmegi başarypdyrlar. Bu aýratynlyklaryň bolmagy üçin, terjimeçi awtoryň hemme pikirlerini we jümlelerini doly bermäge, hökmany ýagdaýda olaryň diňe bir esasy ýagdaýlaryny däl, eýsem öwünjek öwüşginlerini hem saklamaga borçly bolýar.

Terjimeler ençeme milli diliň we edebiyatyň emele gelmeginde we ösmeginde wajyp hyzmaty ýerine ýetiripdir. Köplenç terjime edilen eseriň döremegine sebap bolupdyrlar, taze dil we edebiyat görnüşleriniň ýüze çykmagyna, okyjylaryň giň köpçüligini terbiýelemäge täsirini ýetiripdir. Günbatar Ýewropa ýurtlarynyň dilleriniň we edebiyatynyň, Gündogar edebiyatynyň we dilleriniň, şol sanda türkmen edebiyatynyň we diliniň taryhynda hem terjimäniň uly hyzmaty bolupdyr. Mysal üçin, Ýazyjy ogly Alynýň «Seljuk turkmenleriniň taryhy»¹ atly işi pars dilinden türk diline XV asyrdä terjime edilen kitapdyr. Terjimanıň bilimde, ylymda we medeniýetde uly ahmiýetiniň bardygyna adamzat siwilizasiyasynyň ösüşiniň dürli döwürlerinde gowy düşünilipdir.

Ceper eseri terjime etmek barada aydylanda, onda uç sany maksat göz önünde tutulýar: *birinjiden*, okyjylary ýazyjynyň döredijiligi, onuň eserleri, doredijilik tari bilen, *ikinjiden*, beýleki halkyň medeniýetiniň aýratynlyklary bilen, *ucunjiden*, okyjy yone kitabyň mazmuny bilen tanyşdyrylyar. Terjimecileriň kopusi ucin, esasan hem, ceper edebiyaty terjime edyanlar ucin, belli rus şahyry we terjimecisi Žukowskiniň şu ganatly sozleri yol gorkeziji bolup durýar: «Terjimeci kyssada guldur; şygryda terjimeci basdeşdir» yagny ol asyl eseri yazanyň basdeşidir, sebabi ol gymmaty ondan pes bolmadyk eseri doredyar.

Turkmen dilinden terjime edyan her bir adam dilimiziň gurluş aýratynlygyna gowy düşünmelidir. Agglyuniatiw gurluşly bolan turkmen dilinde goşulmalaryň ulanylyş yzygiderligini, her biriniň aňladyan manysyna we olaryň beryan durli grammatik owuşginlerine hem düşünmelidir. Yone gynansagam, XX asyryň birinji yarymynda turkmen edebiyatynyň wekilleriniň eserlerini terjime edenleriň kopusiniň turkmen dilini bilmandigi, şonuň ucinem sozme-soz terjimeden peydalandyklaryny, olara bu dile terjime etmage goldaw beren kabir turkmenleriň bolsa beýleri dilleri kämil bilmandiklerini bellemek gerek. belleyar. Mysal üçin muňa Magtymgulynyň şygrylaryny rus diline terjime edenleriň hemmesi hem oran gowy düşünipdirler we oz terjimelerinde ony goz önünde tutmaga çalyşypdyrlar. Beyik turkmen şahyrynyň we akyldarynyň eserlerini rusca sozledenlere G. Şengeli, A. Tarkowskiy, S. Iwanow, M. Tarlowskiy, Y. Gordiyenko, Y. Neyman, N. Grebnew, T. Spendiarowa, W. Ganiyew, A. Krongauz, Y. Walic, A. Starostin, N. Lebedew, L. Penkowskiy, T. Streşnewa, A. Rewic, S. Botwinnik, A. Zyrina we beýlekiler degişlidir. Magtymgulynyň goşgularyny rus diline terjime edenleriň kopusiniň halypasy bolan Georgiy Şengeliniň işleyiş usuly barada yazan işi oran gyzyklydyr. Bu ajayyp terjimeci Magtymgulynyň «Oglum-Azadym», «Don gerek», «Gokleň», «Gurgen», «Ýaýlalary bardyr», «Ýeldim tut», «Ýagydyr yagy», «Aty ýagşydyr», «Adamzat», «Hak menzil etdi jana», «Baglar, hey», «Koňul joşundadyr», «Ykbal bolmady» yaly jemi 110-a golay goşgusyny terjime edip, okyjylara yetiripdir. Ol ozuniň terjimaniň ustunde işleyşi barada aydanynda, goşgy terjime edilende, asyl dildaki yaly gornuşde etmegiň yalňyşdygyny, onda terjime edilyan diliň hem oz aýratynlygyny goz önünde tutmagyň gerekdigini, şeýle edilmedik yagdayynda, goşgynyň godek bolyandygyny belleyar. Ol turki dilde yazylan on bir bogunly goşgynyň rus dilinde baş stoply yamb bilen berilse, yerine duşyandigini nygtayar. Şeýle-de rus terjimecileri turkmen dilindaki goşgular terjime edilende, beýleki rus goşgy duzuliş yollaryndan hem peydalanyşypdyrlar.

Çeper terjime jümleden goşgy terjimesi edebi baglanyşygyň iň amatly görnüşi. Terjimeçilik bu prosesi hertaraplaýyn öwrenip uly tejribe toplady

Şeýleleikde, şygrylary terjimeçileriň näme üçin ol ýa-da beýleki görnüşde terjime edendigi baradaky soraga jogap bermek üçin, şol dildäki şahyryň eserlerini terjime etmage gatnaşan her bir terjimeçiniň we şahyryň döredijiligini hem iş usullaryny çuňňur öwrenip, olar boýunça aýratyn ylmy derňew geçirmek gerek.

Edebiyatlar

1. Қурамбоев К. Махтумқули – илхом чашмаси. – Т.: Tafakkur, 2012.
2. Қурамбоев К. Ўзбек-туркман адабий алоқалари. – Т.: Фан, 1978.
3. Sapayeva F. Tarjimashunoslik: matn va mahorat. T.: Cho`lpon-2016.
4. Sapayeva F.D. Maxtumquli asarlari tarjimalarining qiyosiy tahlili. T.: - Tafakkur bo`stoni, 2020.
5. Қурамбоев К. Адабий таъсирдан ижодий ўзига хосликка. – Нукус: Қорақалпоғистон, 2007.
6. Mämmedov A. Rubagylar we bentler. – Aşgabat, ÝIym, 2012. –B. 6.

ТӨЛЕГЕН АЙБЕРГЕНОВ ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ АНА БЕЙНЕСІНІҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Жумабекова А –

*Әжінияз атындағы Нөкіс мемлекеттік
педагогикалық институты, Қазақ тілі және әдебиеті
тәлім бағдары 3-курс студенті.*

Ғылыми басшы: Торткулбаева Т.А. PhD., доцент

Қазақтың талантты ақыны Төлеген Айбергеновтың өмірі мен шығармашылығында әлі де терең зерттеуді қажет ететін мәселелер аз емес. Солардың бірқатарына тоқталуды жөн көрдім.

Қазақ әдебиетіндегі көрнекті тұлға Төлеген Айбергенов мұрасының өміршеңдігі, әдеби - тарихи маңызына талдау, саралау жұмыстарының соңғы жылдары құрт өсіп келе жатқанын байқауға болады. Т.Айбергенов мұрасы жыл өткен сайын жаңа қырынан танылып, әр дәуірдің ұрпақтары Төлегенге жаңа баға береді. Себебі Төлеген – дәуір ақыны, оның шығармалары өміршеңдігімен құнды, маңызды.

Мен бұл мақаламда Төлеген шығармаларындағы ана тақырыбындағы өлеңдеріне ішінара шолу жасап, танып-білген ойларымызды ғана баяндамақпын. Ол үшін ақынның «Бір тойым бар» атты 1989 жылы жарық көрген кітабын негізге аламын. Бұл тақырып қазақ әдебиетінде есте жоқ ескі замандардан бері қарай жалғасып келе жатқан өміршең тақырыптардың бірі, әрі бірегейі. Төлеген де сол дәстүрді жалғастырып, оны жан -жақты байытып жырлаған ақындардың қатарынан.

Төлеген Айбергенов өз шығармаларында «Ана» сөзін көп пайдаланған. Ол өзін толғандырған ана тақырыбының ішіне бойлай еніп, оны ұтымды, жаңа бейнелеулер арқылы әсерлі етіп, шеберлікпен бейнеледі. Әр адам жарық дүниеге келгенде мейірімді, жүрегі жылы жанды көреді. Ол – Ана. Балапанның қанаттыға қақтырмай, тұмсықтыға шоқтырмай бауырына басып, біз үшін жанұшыра шырылдайтын да – Ана. Ана деген сөзге лүпіл қақпайтын жүрек, мөлдіремейтін жанар жоқ.

Тіпті, «Ана», «Анама» деген тақырыпта лирикалық өлеңдер жазған. Ақынның «Ана» тақырыбындағы өлеңдерінің шығу тарихы, өлеңдерінің ішкі мән-мағынасын, оны жазудағы мұрат-мақсатын, идеясын дұрыс ашу үшін Төлеген Айбергеновтың өмір тарихын ерекше еске алуымыз керек. Сонда ғана ақын лирикасындағы лирикалық кейіпкеріміздің сезімін, көңіл күйін, қуанышы мен сүйінішін, арманын, өмірге деген көзқарасын, ішкі толғанысын, дүниетанымын жалпы жан сырын дұрыс ұға аламыз.

Төлеген Айбергеновтың студент шағында-ақ таза лирик ақын екенін алғаш танып: «Төлеген Айбергенов өлеңдерінде тамылжыған лирика басым», - деп пікір айтқан Низами

атындағы Ташкент мемлекеттік педагогикалық институтында сабақ берген ұстазы - Мекемтас Мырзахметұлы.

Ақынның бойындағы ақындық талантын оятқан - табиғат ана мен туған анасы. Төлегеннің қаламынан туған дүниелердің ішінде ана тақырыбында толғанатын сөздер мен шумақтар, тіпті, арнай арнап жазған өлеңдер де бар екенін жоғарыда айттық.

Қолда бар көп өлеңдерінің ішінен үңіле қарағанда аңғарғанымыз (жылы белгілі өлеңдерінен) жиырма жасқа дейінгі жырларынан «Ана» деген ұғым аңғарылмады. Төлеген «Ана» сөзін алғаш 20-21 жасында жазған өлеңдерінде қолданған екен.

1958 жылы Низами атындағы Ташкент педагогикалық институтының 5 курс студенті Төлеген Айбергенов ақын болам деген нұр талаппен жүріп, қараша айында Өзбекстанның «Шарық жұлдызы» колхозында мақта терімде жүріп, курстас достарының көмегімен Алматыға сапар шегеді. Бұл жай сапар емес, ақындықтың алғашқы сапары болатын.

Қызық қой шіркін сенде өмір,

Сүйікті қалам-Алматым.

Алыста жүрген мен де бір,

Жас өспірім солдатың -

деп Алматыны жырға қосқан жас ақын Төлеген Айбергенов Алматыдағы қарт Алатауға арнау арнап бір топ өлеңдер циклін жазған. Сол өлеңдерінде:

Алатау, бұршы маған мойыныңды,

Анам боп ашшы ыстық қойыныңды»

немесе:

Анам дейін, Алатау,

Панам дейін Алатау,-

деп «ана» сөзін алғаш қолданғанын көреміз.

Шіркін, анадан асыл кім бар дерсің! Төлегеннің тілеуін тілеп отырған анасы Жібектен артық ақынға кім ыстық құшағын ашып, пана болады. Сол анасы секілді Алатаудан пана, әрі ыстық құшақ күтеді ақын. Ақын осы өлеңінде ағынан жарылып, еліне еркелейді, бар жан сырын ашады.

Сондай-ақ «Кегейлі дәптерінен» деген өлеңінде:

Қырында анам қыз күнін,

Қыздырып өткен Кегейлі.

Келем деп қайтып, түз гүлін

Үздіріп кеткен Кегейлі,-

десе, осы өлеңінің тағы бір жерінде:

Анаммен тұстас болғандар,

Әкеммен қиқу салғандар.

Мендегі ыстық сәлемді ал,

Мендегі ыстық арманды ал,-

деп анасының жастық шағы қыз күні Кегейлі өзенінің бойында өткенін

аңғартады. Осылай «Ана» сөзін ақын бүкіл шығармаларының бойында еркін,

әрі жан-жақты қолданғанын көреміз. Сол ана тақырыбына арнап ақын кемеліне келген нағыз ақындық шағында «Ана» атты екі бөлімнен тұратын кең тынысты соны, тосын ой-пікірлі өлең туғызады. Ол өлеңді оқып талдап өту керек. Бір ғана мысал: «Пікірімді ұнатпаған таптық та деп дананы, Даналықтың қажеті жоқ сыйлау үшін ананы» деген сияқты афоризм туғызған. Әркім айта жүрер қанатты сөзге айналып кеткен. Төлеген анасының

казасына арнап та «Анама» атты трагедиялық ескерткіш өлең жазады. Бұл өлеңді де арнайы зерттеу нысанына алып зерделеу қажет.

Қорыта айтқанда біз бұл шағын мақаламызда Төлеген Айбергеновтың «Ана» ұғымы мен «Ана» тақырыбындағы өлеңдеріне шолу жасаумен ғана шектелеміз. Оны толық зерттеп-зерделеп ашау алдағы күндердің еншісінде.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Айбергенов Т. Бір тойым бар. Өлеңдер мен поэма. Алматы, «Жазушы», 1989 жыл

ТӨЛЕГЕН ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ ТАБИҒАТ ЛИРИКАСЫ

Жумабекова А –

*Әжінияз атындағы Нөкіс мемлекеттік
педагогикалық институты, Қазақ тілі және
әдебиеті тәлім бағдары 3-курс студенті.*

Ғылыми басшы: Торткумбаева Т.А. PhD., доцент

Төлеген Айбергеновтың дала, табиғат көріністері жылдың төрт мезгіліне арнаған өлеңдері мен басқа да сан тақырыптағы өлеңдерінде ерекше көрініс тапқан. Ақынның «Арман сапары» (1963) кітабында «Көктем – ол қуаныштың ізгі лебі», »Сендегі жалғыз арпалыс« ,»Ешқашан теңіз тілекпен«, »Шараңа суың сыймастан«, «Теңізге мынау қарашы », «Барсакелмес«, »Күн –бикеш көкжиектен құлап кеткен«, «Ұқсаған көктегі ай асқан шамға», «Таң жыры« , »Қойлы ауылдағы кеш», «Далада», «Көктем әуендері«, «Күзде«, »Қыс« деген көп өлеңдері табиғатты, даланы, теңіз бен көлді, аспан және т.б дала көріністерін шынайы қалпында өмірмен байланыстырып көркем суреттейді.

Төлегеннің «Көктем - қуаныштың ізгі лебі» деген өлеңін қай жылы жазғаны туралы нақты дерек жоқ . Бірақ кітапқа 1963 жылы енген. Көлемі төрт жол. Ақын бұл өлеңінде жылдың төрт мезгілінің бірі көктемді қуанышқа балайды. Көктем деген ол қуаныш, жақсылық пен ізгілік деп түсіндіреді. Көктемде айырықша көзге көрінетін көрініс – сол даланың сан түрлі қызғалдақтары, табиғаттың құлпырған осы бір сұлу көрігі болған қызғалдақтар тек қана қыздарға ғана арнап үзілетінін айтады. Аспандағы қатар-қатар тізіліп ұшқан тырналар да ақын назарынан тыс қалмаған. Ақын оларды да өмірмен, тарихпен байланыстырып, тек қана «жақсылықпен» теңестіреді. Көктем – қуанышпен қатар, жақсылықтың да нышаны. Өлеңді толық келтірейік :

Көктем - ол қуаныштың ізгі лебі,

Қызғалдақ қыздарға арнап үзіледі.

Аспанда жақсылықтың атын жазып,

Тырналар қатар-қатар тізіледі.

Ақын осы шағын ғана бір шумақ өлеңінде көктемнің тамаша картинасын сөзбен салады. Әсіресе, өлеңнің соңғы екі жолында сөзбен сурет салу мен жанды бейне бар.

Төлеген Айбергеновтың студент шағының өзінде-ақ Д.Әбілов, Е.Исмаилов, М. Мырзахметұлы, Ә.Тәжібаев және т.б. әдебиеттанушы, ақын жазушылардың назарына ілігуінің өзі жайдан-жай болмаса керек. Жас ақын Төлеген қаламының қуаттылығы, шынайы ақындық жолдағы еңбегінің жемісі. Төлегеннің ұстазы М.Мырзахметұлы «Төлеген жырларында тамылжыған лирика басым деп ақынның студенттік шағында жазған өлеңдерін оқып, баға берген.

Төлеген Айбергенов - өзін толғандырған тақырыбының ішіне бойлай еніп, оны ұтымды, жаңа бейнелей беретін сезімтал ақын. Ақын қай тақырыпқа барса да, салғырт қарамаған, бар жан – тәнімен ақтарыла айтқан. Кішігірім дүниенің өзінен үлкен-үлкен ойлар түйіп, оны шын ақындық шеберлікпен бейнелі сөздермен көрсете білген.

Төлеген Айбергеновтің дүниеге келген жері Арал теңізінің аймағы, Хорезм ойпаты, Бесқала деген жер. Сондықтан да ақын «Арал жырлары» деген цикл өлеңдер жазған. Сол өлеңдерінде теңіздің әсем полотносын жасайды.

«Арал қызына» деген өлеңінде :

Қызғалдақ па ең сен әлде,

Көгеретін көктемде.

Қасқалдақ па ең сен әлде,

Көлбендеген көк көлде,-

деп Арал аруларын қызғалдақ пен көлдегі көлбендеген қасқалдаққа теңейді. Арал бойындағы әсем табиғатты:

Шағалаң бейне төбедең,

Әуелеп ұшқан ақ парак

Аумағың толы көп өлең,

Айдының фотоаппарат ,-

деп суреттейді. Осы теңіздің бойында дүниеге келгенін:

Бойында туған балаңмын

Аяма, теңіз, барыңды.

Арманын тыңдап даламның,

Алайын сенен бар үнді,-

дейді.

«Бойында туған балаңмын» дей отырып, сол теңіз бойындағы елдің арманын, бар ізгілігін беруін сұрайды.

Шарасына сыймай, теңселіп жатқан шеті мен шегі көрінбейтін теңізге қарап тұрып :

Теңізге мынау қарашы ,

Жетпейді көздің шарасы.

Кеткендей боп тұр астасып,

Аспан мен жердің арасы, -

деп теңіздің керемет көркем суретін жасайды. Төлегеннің өлең жазудағы бір қасиеті сол Арал бойындағы халықты табиғатпен біргелікті жырға қосады. Бұл дәстүр – Абай көрсетіп берген дәстүрдің жалғасы болатын. Төлеген сол дәстүрді дамытып, жалғастырушы ақын. Төлегеннің :

Сан бақыт мұнда бүршіктеп,

Сан мұрат мұнда көктеген.

немесе :

Оған жат қайғы –қасірет,

Айтары өрлік өсиет,-

деген өлең жолдарында сүйген халқының зор бейнесі бар.

Мен мақаламды осы жерден қысқа ғана қайырғанды жөн санадым. Жалпы, Төлеген Айбергенов өлеңдерінде табиғаттың сан алуан көріністері өмірмен қатар өріліп отырады.

Пайдаланган әдебиеттер :

1. Айбергенов Төлеген. Бір тойым бар : поэма мен өлеңдер.
- Алматы: Жазушы, 1989 жыл.-304 бет, портр.,суретті.
2. «Төлеген Айбергенов аңсаған әлем « халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның материалдары . I Бөлім – Шымкент. »Әлем« баспаханасы, 2016 жыл. -404 бет.

“ASLY-KEREM” DESSANYNYŇ ÖWRENILIŞ TARYHYNDAN

J.Berdiýewa

*Garagalpak döwlet uniwersiteti
magistratura bölümi 2-kurs magistranty*

Annotasiýa

Bu makalada halk arasynda giňden ýaýran dessanlardan biri “Asly-Kerem” dessanyň öwrenilişi meseleleri türk folklorsynasylygy mysalynda deňeşdirme esasynda derňew edilýär.

Daýanç düşüňjeler: dessan, poetika, folklorsynasylyk, sýujet, motiw

Annotation

In this article, the study of the Asly-Kerem epic, one of the most popular epics, is explored by comparing it with the example of Turkic folklore.

Key words: epic, poetics, folklore, plot, motif

Аннотация

В данной статье исследуется изучение эпоса Аслы-Керем, одного из самых популярных эпосов, на примере сравнения его с тюркским фольклором.

Ключевые слова: эпос, поэтика, фольклор, сюжет, мотив.

“Asly-Kerem” hakyndaky sýujetiň nusgalary üç ýüz ýyldan gowrak wagt mundan öň jemgyýetçilik pikirleriniň üns ünsüni çekipdir. Sýujetiň merkezinde duran parçalaryny jemgyýetiň öňde baryjy wekilleri toplapdyrlar, ýazuw ýüzüne geçipdirler. Şolaryň ikinjisinden biri Elýas Müşegýandyr. Onuň öňde ady agzalan “Nagmalar” (“Aýdymlar”) diýen ýygındysyna halk arasynda “Däde Keremiň warsakylary”, “Keremiň aýdymlary”, “Keremiň goşgulary” ady bilen belli bolan şygry parçalary girizilipdir. Ermenistanyň M.Moştos adyndaky döwlet golýazmalary fondunda hem-de edebiýat we sungat Muzeýinde, aşyk döredijiligi fondlarynda Keremiň ady bilen onlarça şu hili şygry parçalaryndan nusgalar saklanýar. Şu hili ýygındylarynyň biri XVIII asyryň birinji ýarymynda Dagystan ASSR-nyň Ahtyn oblostynda ýaşan Nasrylla diýen birisi tarapyndan 1744-nji ýyllarda düzülipdir we oňa Keremiň ady bilen aýdylýan şygry parçalaryndan nusgalar girizilipdir. XIX asyryň birinji ýarymynda ýag ny 1828-nji ýyllara çenli halk döredijiligi ruhynda eserler döreden we halkyň edebi mirasyny toplamak bilen meşgullanan şahsyýeti doly belli bolmadyk Andalyp Garajadagy diýen şahyr “Asly-Keremiň” sýujetine degişli materiallary ýazyp alypdyr.

“Asly-Keremiň” sýujetiniň doly neşiri XIX asyryň birinji ýarymynda amala aşyrylypdyr. Bu neşiriň ýeke-täk nusgasy Ankara uniwersitetiniň taryh-geografiýa, slawestosti fakultetiniň arhiwinde saklanýar diýen maglumat bar.

“Asly-Keremiň” iň kämil nusgasy 1854-nji ýylda Stambulda neşir edilipdir. Ol Lelingradyň Saltykow-Şedrin adyndaky döwlet kitaphanasynda saklanýar. Bu nusga 143 goşgyny özüne birleşdirýär. “Asly-Keremiň” sýujeti M.Ý.Lermontow Kawkazda sürgünde gezip ýörkä, halk döredijiliginiň iň gowy nusgalaryny içgin öwrenipdir. “Aşyk Garybyň sýujetini” gaýtadan işlände “Hurşyt we Mah-Mehri” ady bilen belli bolan sýujetden-de peýdalanypdyr we onuň käbir

gahrymanlaryny eserine girizipdir. “Hurşit we Mah-Mehri” dessanyňň sýujeti “Asly-Keremiň” sýujetine çalyndaşdyr. Munda erkek doganlar uýalary Mah-Mehrini Garabag hanyň ogly Hurşyda bermäge söz berseler-de, toýa taýarlyk görmek bahanasy bilen wagt utyp, uýalaryny alyp, ýatere göçüp gaçýarlar. Hurşyt hem edil Kerem ýaly, gyzyň idegine gidýär we ony tapýar. “Hurşyt we Mah-Mehri” sýujeti “Şasenem-Garyp”, “Zöhre-Taryh”, “Şirin-Perhat” ýaly eserler bilen birlikde 1851-nji ýylda (1268-nji hijri) Hafyz Ähmet diýen birisi tarapyndan çapa taýýarlanylýdyr. 1888-nji ýylda Ystambulda neşir edilipdir. “Hurşit we Mah-Mehri” sýujetiniň beýleki nusgalary-da motiwleri taýýandan “Asly-Kerem” bilen äheň deşdir.

Nemes syýahatçysy Baron Awgust fon Gakstgauzen 1843-nji ýylda Kawkaza syýahat edende, köp obalarda, şäherlerde bolupdyr, bu ýerdäki halklaryň urp-adatlary, medeniýeti, etnografiýasy, halk döredijiligi bilen içgin gyzyklanyp öwrenipdir, ýazyp alypdyr. Ýurdyna barandan soň “Закавказский край” diýen iki tomдан ybarat kitap ýazypdyr. bu kitap inlis, nemes dillerinde hem çykarylypdyr we şol bir wagtyň özünde fransuz okyjylaryna-da göz önüne tutylypdyr. Syýahatçy bu işde “Görogly” eposy we “Asly-Kerem” hakynda söhbet açypdyr. “Asly-Kerem” baradaky materiallary ýazyjy Haçatur Abowýandan alandygyny ýatlapdyr. Sýujetiň şygry görnüşinde beýan edilendigini we gysga mazmunyny gürrüň beripdir.

“Asly-Kerem” XIX asyryň ikinji ýarymynda Aşyk Jabany tarapyndan ermeni diline terjime edipdir we onuň çapa taýýarlanmagynda “Asly-Kerem” hakynda şygry hakynda gürrüň” diýen at bilen Aleksandropolda 1885-1888-nji ýyllarda neşir edilipdir. 1901-1909-1912-nji ýyllarda bolsa, Tbilisde çapdan çykarylypdyr. Sýujetiň gysga mazmuny Kaspili oba mugallym G.Izrailow diýen birisi tarapyndan rus diline geçirilipdir hem-de “Ermeni ertekisi” diýen at bilen “Ýerli we Kawkaz taýpalarynyň ýazgylary üçin materiallar ýygyny” tapgyrda çap edilipdir.

“Asly-Keremiň” sýujeti bilen ýörite gyzylananlaryň biri hem ermeni ýazyjysy Atrpetdir. Ol Gars diýen ýerde (1860-1937) dogulypdyr. Türkiýede litseyde okapdyr we uzak wagtlaп Töwrizde ýaşapdyr. “Abaka” diýen jurnaly neşir etdiripdir. Atrpet “Asly-Kerem” dessany toplap, ermeni diline terjime edipdir. Onuň aýtmagyna görä, dessan Atrpetakanda ýazga alynypdyr. Bu sýujetiň Kawkaza ýaýran nusgalarynydeňeşdirip görüpdir we tertibe salypdyr. “Asly-Kerem” dessanyň şygrylaryny azerbeyjan hem ermenidillerine beripdir. “Asly-Kerem” dessany 1913-nji ýylda 398 depdersahypasynda çapa taýarlapdyr. Neşir üçin niýetläp, giň sözbaşy ýazypdyr. Bu sýujetiň ýaýraýşy, ähmiýeti hakynda gürrüň beripdir. “Keremi türkler, azerbeyjanlar, türkmenler ýaly biz hem gowy görýäris” diýip belläpdir. Ýöne Atrpetiň bu işi çap edilmän, golýazma görnüşinde galypdyr. Sýujetiň neşiri üçin ýazylan sözbaşysynda ýatlamagyna görä, dessany çapa taýarlaýarka, onuň 1811-nji ýylda türk dilinde çykan neşirinden we ondan 70 ýyl ön toplanan elýazmalaryndan-da peýdalanandygyny habar beripdir. “Asly-Keremiň” Atrpet tarapyndan tertibe salnan nusgalarynda hem sýujetiň beýleki wariantlarynda bolşy ýaly esasy konflikt dini baglanyşkdan başlanypdyr. Ýöne ol nusgada Asly musulman dinindäki gyz hökmünde görkezilipdir, şygrylarda bolsa onuň hristiandygy ýazylypdyr.

Belli Gündogary öwreniji akademik W.W.Radlow “Türki taýpalaryň edebiýatynyň halky nusgalary” diýen işinde Wenger alymy I.Kunoşyn “Görogly” “Şasenem-Garyp” “Asly-Kerem” baradaky toplan materiallary ýerleşdirilipdir. Kitaba “Asly-Keremiň 133 sany dört serli şygrylary girizilipdir. “Asly-Kerem” ady bilen belli bolan bu nusga türk wersiýalaryndan düýpli tapawutlanmaýar. 1851-nji ýyldaky “Kawkaz” gazetiniň birinji sanynda Ýa.Polonskiý “Saýat-Nowa” diýen makalasynda “Asly-Keremiň” Kawkaz wersiýasy hakynda maglumat beripdir we ideýa- tematikasy hakda hakda degşirme pikirleri ýöredipdir. M.Muhammetbekow diýen mugallym 1895-nji ýylda “Zakawkaz tatarlarynyň halk poeziýasyndan” (“из народной поэзии

Закавказский татар каспий газети 1895) 1906-njy ýylda Abdylla beg Şahtahtly diýen birisi “Zakawkaz türkmenleriniň halk poeziýasy hakynda käbir maglumatlar” (Kaspiý gazetini 20-oktyabr 1906-njy ýyl) diýen makalasynda “Asly-Keremiň” öwrenilişi, ýaşayşy, ideýa-jemgyýetçilik mazmuny hakda gürrüň edilipdir. Abdylla beg Şahtahtly “Asly-Keremiň” nusgalarynyň birini neşir etdiripdir. 1913-nji ýylda “Asly-Keremiň” iň kämil nusgalarynyň biri Rzaki baýyň tipografiýasynda Aýup Aly Akberow tarapyndan neşir edilipdir. Görnükli azerbeýjan edebiýatçysy G.Alyzada “Asly-Keremiň” halky nusgalaryny toplamdyr we özüniň 1935-1936-1937-nji ýyllardaky “Aşyglar” diýen ýygyndylaryndan çap edipdir. “Asly-Kerem” dessany 1960-njy ýylda A.Ahundow tarapyndan çapa taýarlanan “Azerbeýjan halk dessanlary” diýen kitabyň birinji tomunda ýerleşdirilipdir. 1939-njy we 1960-njy ýyllarda Moskwada çykan Azerbeýjan poeziýasynyň antologiýasynda hem çap edilipdir.

“Asly-Keremiň” sýujeti Türkiýanyň Teretoriýasynda giň ýaýrapdyr. Ony neşir etmek we öwrenmek işine aýratyn üns beripdir. 1849-njy ýylda (1266 hijri) 1911-nji ýylda (1329 hijri) ýyllarda “Hekaýaty Kerem han” diýen at bilen aýratyn kitapça görnüşinde neşir edipdir. Onuň 1883-nji (1300 hijri) 1894-nji (1311 hijri) ýyllardaky girişine ýazylan sözbaşylarda Keremi XVII asyryň aşyk-şahyry, hakyky taryhy şahs hökmünde häsiýetlendirilipdir. Eseri aşyk şahyryň diwany hasaplapdyrlar. “Asly-Kerem” 1923-1934-nji ýyllarda “Kerem bilen Asly” 1939-njy ýylda bolsa W.Altaybilen neşir edilipdir tarapyndan “Aşyk Kerem” we 1943-1963-nji ýyllarda dürli atlar bilen neşir edilipdir. Öňde agzalan Parij uniwersitetiniň professory P.N.Boratow “Folklor we edebiýat” diýen ylmy monografiýasynda “Kerem hakda hekaýat” we “Asly we aşyk Kerem” diýen ýörite bölüm beripdir. Keremiň taryhy şahsdygy hakyndaky halk hekaýatlaryny deňeşdirip öwrenilip sýujeti döreden aşyk-şahyr Keremiň özüdür diýen netijä gelipdir.

W.J.Aşkunýň “Siwasda aşyk Kerem” (1943) J.G.Eflatunýň “Halk aýdymlary” (1958) Hasan Ereniň “Türk aşyklary hakynda derňew” (1952) I.Başgozun “Türk halk edebiýatynyň antologiýasy” (1956) J.Ozanhanyň “Kyrk halk şahyry” (1960) diýen işlerinde “Asly-Keremiň” taryhy sýujetiň formirlenişi bu baradaky romanlara, obrazlaryň manysyna, eserdäki öňe sürülýän pikirlere ünsçekilipdir.

Bu sýujet özbek halklaryň arasynda “Şahzada Kerem we Asly han” ady bilen bellidir. Professor Özbekistana türkmenleriň üsti bilen aralaşandygyny, sýujetiň bolsa ilki Kawkaz, Azerbeýjan teretoriýalarynda formirlenip, soň Türkmenistana ýaýrandygyny belläpdir. Belli alym H.G.Görogly şu hili öňe sürüpdir.

1916-njy ýylda Daşkendiň O.A.Porýew adyndaky çaphanasynda “Şazada Kerem we Asly han” diýen at bilen sýujetiň litografik nusgasy neşir edilipdir. Bu neşiriň haýsy çeşmelere esaslanýandygy hakynda maglumat ýok. 1930-njy ýylda T.H.Zarifowýň Seýitbegistan A.S.Puşkin adyndaky dil we edebiýat institutynyň halk döredijiligi bölümünde, ýokarky neşiriň iki sany nusgasy bolsa Türkmenistanyň YA Magtymguly adyndaky dil we edebiýat institutynyň golýazmalar fondunda saklanýar.

“Asly-Kerem” dessany türkmen halkynyň arasyna giň ýaýrandyr. Çowdur bagşy, Hojanazar bagşy ýalysungat ussatlary onybitewi dessan görnüşinde aýdypdyrlar. Bar bolan maglumatlara görä, meşhur sungat ussatlary: Şükür bagşy, Amangeldi Gönübek, Oraz Salyr, Magtymguly Garlyýew, Nazar Baga, Giçgeldi Amanow, Kiçi Geldimyradow, Sahy Jepbarow dagylar bu dessan bilen tanyş ekenler, onuň aýdymalaryny ussatlyk bilen ýerine ýetiripdirler. Dessanyň şygrylarynyň tas hemmesi diýen ýaly, uly halypa bagşylaryň edebi reperduaryna çuň ornaşyp, halk aýdymalaryna öwürlip gidipdir, halkyň ruhyna siňipdir.

“Asly-Kerem” dessany ilkinji gezek akademik B.A.Garryyew tarapyndan 1943-nji ýylda çapa taýarlandy we neşir edildi. Alym neşire ýazan girişinde we “Halk romany “Asly-Kerem” diýen makalasynda dessanyň döreýşi, taryhy eserdäki wakalaryň Kawkaz, Kiçi Aziýada gidýändigini hakynada ýerlikli çynlakaý pikirleri gozgady. Bu sýujetin türki halklaryň arasynda giňden mälimdigi dogrusynda maglumatlar berilipdir. “Asly-Kerem” dessanynda halklaryň arasyndaky maşgala-nika gatnaşyklarynda ýüze çykan dini başgalyga garşy göreşin görkezilýändigini belläpdir.

“Asly-Kerem” dessany ikinji gezek 1965-nji ýylda täze maglumatlar bilen üsti ýetirilen görnüşde neşir edildi.

Dessan barada ýörite ylmy-derňew işi ýazyldy. Ýöne dessanyň ýüze çykan döwrünü, awtoryny, haýsy halkyň arasynda, niredede dörandigini anyk taryhy çeşmeleriň ýokdygyna görä, doly kesgitlemek başardanok.

EDEBIÝATLAR

1. Ataew K. XVIII asyr türkmen edebiýaty. Aşgabat, 1988

2. “Asly-Kerem” dessany. Aşgabat, 2005

3. Жепбарова С. Халық дәстанлары версияларының хәм әдебий байланыслардың изерлениўи. Нөкис, 2019

ABDULLA AVLONIY ASARLARIDA VATAN MAVZUSI

S. T. Axadova

Chirchiq davlat pedagogika instituti talabasi

R. B. Rasulova

Chirchiq davlat pedagogika instituti o'qituvchisi

Sharq mutafakkirlarining adabiy meroslarida Vatan mavzusi muhim o'rin egallaydi. Vatan inson tug'ilgan muqaddas zamin. Vatan deganda ota-onalarimiz, avlod-ajdodlarimiz kindik qoni to'kilgan ona yerni tushunamiz. Vatan tushunchasi va unga bo'lgan muhabbat insonga ona suti; ona bag'ri, ona mehr-muhabbati, ona allasi bilan yuragiga jo bo'ladi. Ulug' shoirlarimizdan biri Xurshid Davron bir she'rida shunday degan:

Garchi o'sha bir parcha yer

Qizib yotar naq tandir,

Begona yer emas,

U yer- Bizlar uchun Vatandir.

Yoki Hamzaning “Vatan ekan bu tanlarning shirin joni “,- deya Vatanga ta'rif berishini ko'ramiz.

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev esa Vatan haqida shunday deydi: “Vatanimiz ozodligi va xalqimiz baxt- saodati yo'lida jonini fido qilgan jaddilarning ilmiy –ma'rifiy, adabiy-badiiy merosi biz uchun bugun ham beqiyos ahamiyatga ega”. Bundan ko'rinib turibdiki, mustaqillikka erishishimizda jaddilar alohida o'rin tutgan. Yoki mustaqilligimizga bag'ishlangan tadbirida: “Vatanimiz mustaqilligi –biz uchun kuch-qudrat va ilhom manbai, taraqqiyot va farovonlik asosi”,- deya aytgan so'zlari buning yorqin dalilidir. Iste'dodli kishilar voqelikka boshqacha nigoh bilan qarashi, hodisalarning hamma ham ko'ravermaydigan jihatlarini topa bilishi, hayotdagi o'zgarishlarni sinchkovlik bilan kuzatishi, kishilarning holati, kayfiyatini nozik his etishi bilan boshqalardan ajralib turadi. Xususan, shoir, yozuvchi, adabiyotshunos, munaqqidlar so'zning ohangi, ma'no tovlanishlarini boshqalardan ko'ra, teran tushunishadi, so'zlardan, ulardan hosil qilingan ifodalardan benihoya ta'sirlanishadi. Abdulla Avloniy ana shunday ijodkorlar sirasiga

kiradi. She'rlari so'zni juda nozik his qilishidan, ularning rangini ko'rib, ohangini farqlay olishidan dalolat beradi. Abdulla Avloniy ijodida vatan mavzusi alohida o'rin tutadi. Shoir ham boshqalar kabi sho'ro hukumati zamonida yashagan. Adib ushbu muhitdan ta'sirlangan. Shorning o'zgalardan farqli jihati shundaki, u tevarak – atrofdagi hodisalarga, xalqning qiyin ahvoliga qarab tura olmaydi. U xalqning orzu-umidlarini, tirikchilik mashaqqatlarini kuylaydi. Chunki chinakam shoirning qalbida boshqa odamlarning g'ami va shodligi aks etadi. Shoir Vatan deganda avvalo odamlarni o'tgan ajdodlar va bugungi kun kishilari, kelgusi avlodlarni nazarda tutadi.

Vatan tuyg'usi eng insoniy, eng mo'tabar tuyg'ulardan biri. Vatanni shunchaki sevish mumkin emas. Uning dardi bilan yashamoq, uning baxtidan quvonmoq, u bilan faxrlanmoq kerak. Vatan onadek muqaddas. Uni qadrlash, e'zozlash, uning shodlik va quvonchiga sherik bo'lish, g'am-hasratini baham ko'rish farzandning burchi. Avloniy Vatan va uning oldidagi burchni shunday tushunadi.

Farzandlar ham har xil bo'ladi. Onaning baxtiga sherik bo'lib, baxtsizligida yolg'iz tashlab ketuvchi farzandlar ham topiladi. Vatanning ham fusunkor tabiatini, bog'-rog'larini xush ko'radigan, lekin tashvish va g'amlarini o'ylamaydigan farzandlari yo'q emas. Vatanni, u qanday bo'lmasin, sevish kerak. «Biz turkistonliklar o'z vatanimizni jonimizdan ortiq suydig'imiz kabi, arablar Arabistonlarini, qumlik, issiq cho'llarini, eskimo'lar Shimol taraflarini, eng sovuq qor va muzlik yerlarini boshqa yerlardan ziyoda suyarlar. Agar suymasalar edi, havosi yaxshi, tiriklik oson yerlarga o'z vatanlarini tashlab, hijrat qilurlar edi. Bobolarimiz «Kishi yurtida sulton bo'lguncha, o'z yurtida cho'pon bo'l», -demishlar.

Muallif o'z fikrini xilma-xil misollar bilan asoslashga harakat qiladi. Masalan, u shunday tamsilni keltiradi. Ayrim kishilar o'z hovli-joylarini, mol-mulklarini sotib, Makkaga ziyoratga borishadi. Hatto shularing ham aksari yana o'z vatanlariga qaytib keladilar. «Buning sababi, ya'ni bularni tortub keturgon quvvat o'z vatanlari tuproqlarining mehr-u muhabbatidir...», -deydi.

Shoirning «Maktab gulistoni»ga kirgan she'rlarida bu fikrlar davom ettirilgan.

Sening isming bu dunyoda muqaddasdur,

Har kim sening qadring bilmas — aqli pastdur, -

deb boshlanar edi undagi «Vatan» she'ri. «Hijron so'zi»da esa ona yurtning ko'rkam, boy va ulug' vor manzarasi chiziladi.

Bas shunday ekan, uning uchun jonlarni fido etmoq kerakdir:

Vatan, vatan deya jonim tanimdan o'lsa ravon,

Bango na g'am qolur, avlodima o'y-u vatanim.

G'uborga do'nsa tanim, yo'q vujudi zeri vahm,

Charoki, o'z vatanim xokidur go'r-u kafanim.

Adib «Vatanni suymak» asarida Vatan tushunchasining ma'nosini, inson uchun o'zi tug'ilib o'sgan yurtning qadr-qimmatini nimalardan iborat ekanini sodda, ta'sirchan uslubda tushuntiradi. Adib Vatan tuyg'usini eng insoniy, eng mo'tabar tuyg'ulardan biri sifatida ta'riflaydi. Vatanni shunchaki sevish mumkin emas. Uning dardi bilan yashamoq, uning baxtidan quvonmoq, u bilan faxrlanmoq kerak.

Vatan onadek muqaddas. Uni qadrlash, e'zozlash, uning shodlik va quvonchiga sherik bo'lish, g'am-hasratini baham ko'rish farzandning burchi. Vatanni tanlamaydilar. Vatanni, u qanday bo'lmasin, sevish kerak.

Avloniy Vatan haqidagi o'z fikrini xilma-xil misollar bilan asoslaydi. Masalan, ayrim kishilar o'z uy-joylarini sotib Makkaga borishadi. Ammo shularning aksariyati yana o'z vatanlariga qaytib keladilar. Adib Vatanga intilishning sababini bunday izohlaydi: «Buning sababi, ya'ni bularni

tortub kelturgan quvvat o'z vatanlarining, tuproqlarining mehr-u muhabbatidur...» Lavha so'ngida Payg'ambarimizning: "Hubbul-vatani minal-imoni" «Vatanni suymak imondandur», – degan muqaddas so'zlarini keltiradi.

Abdulla Avloniy Vatan haqidagi fikrlarini o'zining 1916-yilda chop etilgan «Maktab gulistoni» kitobidagi she'rlarida ham davom ettiradi. Ayniqsa, ushbu kitobdagi «Vatan» she'ri diqqatga sazovor. Ushbu asarni Vatan sha'niga bitilgan madhiya deb atash mumkin. U quyidagi otashin satrlar bilan boshlanadi:

Sening isming bu dunyoda muqaddasdur,
Har kim sening qadring bilmas – aqli pastdur...
Onamizsan! Bizni(ng) mushfiq onamizsan!
Javlon urub yashaydurgon xonamizsan!

Ushbu she'rda ona yurtning ko'rkam, ulug'vor manzarasi chiziladi. Uning tuyg'usi yuraklarga g'urur soladi, kishini dardlardan xalos etadi. Uni sevmaslik, e'zozlamaslik, qadriga yetmaslik kishini tubanlashtiradi.

Shoir fikricha, farzandlar ham har xil bo'ladi. Onaning baxtiga sherik bo'lib, baxtsizligida yolg'iz tashlab ketadigan farzandlar ham topiladi. Vatanning ham go'zal tabiatini, ko'rkam bog' - rog'larini xush ko'radigan, lekin tashvish-g'amlarini o'ylamaydigan farzandlari yo'q emas.

Bizlar uchun xizmat qilur barchalari,
Har birlari noz-u ne'mat parchalari.
Sendan tug'ub, katta bo'lub, qaytib borub,
Yana senga kiradurmiz bag'ring yorub.
Onamizsan! Bizni(ng) mushfiq onamizsan!
Javlon urub yashaydurgon xonamizsan!
Seni sotmoq mumkinmidur, o'zing o'yla,
Tiling bo'lsa, hasratlaring tuzuk so'yla!
Adib ushbu she'rida Vatanni qadrini bilmaganlarni boyqushga o'xshatadi:
Bilolmaduk ko'ksingdagi xazinani,
Biz bilmasmiz tosh-taroz-u, mazinani,
Sotib-sotib qoladurmiz g'amga botub,
Boyqush kabi vayronada yotib-yotib.

Xulosa qiladigan bo'lsak, adibning "Vatanni suymak" asarida Vatan g'oyat ajoyib tasvirlangan. Adib Vatanni, avvalo, Vatanning muqaddasligini va undagi jamiki narsalarni ta'rifini keltiradi. Vatanimiz buyukligini va undagi jamiki narsani asrashimiz kerakligiga da'vat etadi. Vatanni qalban chuqur his qilish uchun xalqning vatanparvarlik namunalarini bilish, unu e'zozlash, qadriga yetish, mustahkamlash kerak. Mana shu tuyg'ular, mana shu go'zal insoniy fazilatlar bugungi erkin kunimiz uchun haqiqiy vatanparvarlik namunasidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI (REFERENCES):

1. Ahmedov,B, Qosimov, R.Qo'chqorov, Sh.Rizayev. (2020) Adabiyot 5-sinfi uchun darslik.Toshkent."Sharq". 190-200.
2. Abdulla Avloniy.(2009)Tanlangan asarlar. Maktab guliston(1-jild) T: Ma'naviyat. 195 n.
3. Hamza Hakimzoda Niyoziy. (1988)Tanlangan asarlar. She'rlar.(2-tom).T:Fan
4. Axadova Sevara. Abdulla Avloniy va Hamza ijodida ta'lim – tarbiyaga oid g'oyalar.

IBRAYÍM YUSUPOV POEZİYASÍDA "WATAN MUXABBATÍ" TEMASÍ

D.M.Reymova-

*Ájiniyaz atındaǵı NMPI Magistratura bólimi
qaraqalpaq tili hám ádebiyatı qánigeligi 1-kurs magistrantı
Ilimiy basshı-Sh.Keñesbaeva f.i.f.d (phD)*

Watan hár bir insannıń biybaha baylıqlarınan biri sanaladı. Watanımızdıń barlıǵı adamǵa sheksiz kúsh-qúdiret, ruwx baǵıshlaydı. Óz watanın bilgen adam ózge jurtlardı, pútkil dúnyanı bilgisi keledi. Adam óz jurtında ózin azat hám erkin sezedi. Sonlıqtan, xalqımız "Ózge jurtta sultan bolǵansha, óz jurtında shopan bol"-deydi. Demek, óz jurtımızda ápiwayı ǵana kásip iyesi bolıw ózge jurtta patsha bolıwdan artıq eken. Watan shańaraqtan baslanadı degenindey, xalqımız burınǵı zamanda tuwılǵan jerdi ata-mákan dep te ataǵan. Watan degenimizde, tek tuwılǵan mákandı emes, dáslep insańǵa tiyisli bolǵan eldi de túsinemiz. Dúnyadaǵı márt hám qaharman insanlar dáslep watanın súygeni ushın erlik kórsetip, ataqa iye bolǵan. Sol sebeli adam óz watanı haqqında qosıq jazadı, watanınıń gúllep-jasnawınan quwanadı. Qaraqalpaq ádebiyatında watan haqqında qosıq jazbaǵan shayırlarımız joq shıǵar. Máselen, Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan xalıq shayı, Ózbekstan qaharmanı I.Yusupovtıń "Watan topıraǵı dep atalǵan qosıǵın alıp qaraytuǵın bolsaq, bul qosıqta tiykarınan, insannıń ana jurtqa, watańǵa bolǵan muhabbatı keń túrde ashıp beriledi. İnsan óz jurtınan alıslarda júrgeninde watańǵa degen saǵınıshı payda boladı. Watan topıraǵında turıp watannan judalıqtı sezip jasaw qanshelli awır dárt ekenligin sezemiz, álbette. Bul qosıq qatarında adamnıń watańǵa degen mehir-muxabbatı sheksiz ekenligi sóz boladı. Sol sebepli shayı I.Yusupov óz qosıǵında watanın tómendegishe maqtanısh penen táriypleydi:

Tuwıldım bul Watanda anamnan tań shaǵında,
Bawırman xalıq quwanıp, toy basladı gúl baǵımda,
Terbetti besigimdi quyash kelip bir jaǵımda,
Uyqıladım shiyrin sútin emip ana qushaǵında,
Jolıma gúller sebildi ósti nurlap jasım meniń.

Shayırdıń biz sóz etpekshi bolǵan "Watan topıraǵı" qosıǵı da mine usınday qosıqlardıń biri. Shayırdıń bul qosıq qatarında adamnıń kindik qanı tamǵan jerine degen mehir-muxabbatı, súyispenshiligi, qaysınday jerde júrsen de óz watanına sadıq ekenligi atap ótilgen. Shayırdıń watan temasına kirgen "Qara tal", "Seksewil", "Kegeyli", "Teńiz hám sen", "Altın dáryalıq samalına", "Watan", "Ózbekstan", "Tuwǵan jer", "Awıl, awıl", "Tırnalar", "Haǵla, Ámiwim!", "Mustaqıllıq maydanınan ótkende" sıyaqlı qosıqlar toplamı hám "Watan topıraǵı" poeması bar. Shayır "Tuwǵan jer" atlı qosıǵına bılayınsha táriyp beredi:

Aymalaǵan sen ayamsań,
Tallı jaǵıslı sayamsań,
Men qus bolsam, sen uyamsań,
Awzımdaǵı márgiyamsań,
Anam, Shımbayımsań meniń
Kim saǵınbas tuwǵan jerin!

Shayırdıń bul qosıǵında óziniń tuwılıp ósken jeri, ana watanın názerde tutıp, Watanına bolǵan súyispenshiligi oǵada jaqsı sáwlelengenligin kóremiz. Ana watanın sonshelli saǵınǵanlıǵın, súyetuǵınlıǵın, óz watanın anasınday kóretuǵınlıǵı ayqın kórinisimizdiń sáwlesi ekenliginen derek beredi. Shayırdıń maqtanısh sezimleri menen oǵada tásirli súwretleytuǵın qosıqlarınan biri "Seksewil" qosıǵı. Shayır bul qosıǵın kóbinese shólde ósetuǵın shól daraǵı obrazında táriypleydi.

Boyında qızǵını bar tas kómirdey,

Shañ basıp quwañ tartqan jas kórinbey.
Óz dalasın jawlardan qorǵap turǵan,
Áyyemgi massagettiñ láshkerindey.

Shınında da seksewil shól daraǵı. Seksewil jer tańlamay tamır jayıp ósetuǵın ósimliktiñ túri. Shayır bul qosıqta seksewildi qumlıqta, jerdi qaplap ósetuǵın, hátteki láshkerlerge uqsap óz dalasın jawlardan qorqaytuǵın, boranlar onı julqılsa da sınbaytuǵın, tamırın bolsa pildiñ súyegine megzetedi. Ana jurtqa degen muhabbat hár bir insanniñ kewlinde boladı. Bul muxabbattı shayır hám jazıwshılarımız óz shıǵarmalarında maqtaydı.

Juwmaqlap aytqanımızda, shayırdıñ bul qosıqları búgingi kúnde áhmiyetli temalardan ekenliginen derek beredi. Watanniñ atalıwı menen onıñ bawırında ótken jıllarımız esimizge túsedı, al qálbimizge bolsa hár qıylı sezimlerdi oyatadı. Elimizdiñ tınıshlıǵı, aspanımızdıñ ashıqlıǵı, dáryamızdıñ suwǵa tolıwı watanımızdıñ tınıshlıǵınan derek beredi. Sol sebepli shayırdıñ qosıqları turmısımızda úlken áhmiyetke iye.

Paydalangan ádebiyatlar:

1. Yusupov I. "Tańlamalı shıǵarmaları I tom", (9-34-185--188-206-betler) Nókis "Bilim" baspası, 2018-jıl.
2. Yusupov I. "Tańlamalı shıǵarmalar II tom", (83-139-269) Nókis "Bilim" baspası, 2018-jıl.

G‘AFUR G‘ULOM IJODIDA O‘XSHATISHLAR

(“Shum bola” asari misolida)

To‘rabekova Malika Hakim qizi

Toshkent viloyati Chirchiq davlat pedagogika instituti

O‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi 3-kurs talabasi

*Muydinova Arofat Urinovna Toshkent viloyati Chirchiq davlat
pedagogika instituti o‘qituvchisi*

ANNOTATSIYA

Maqolada nutqning ta’sirchanligini ta’minlaydigan vositalardan biri bo’lgan o’xshatishlar, ularning turlari, vazifalari G’afur G’ulomning “Shum bola” asari orqali yoritishga harakat qilingan.

Kalit so‘zlar: o’xshatishlar, erkin o’xshatishlar, turg’un o’xshatishlar, qiyoslash.

O’xshatishlar – har bir xalqning lingvomadaniy boyligi bo’lib, ular milliy dunyoqarash, predmet, hodisa va harakatlarni milliy tasavvurga ko’ra taqqoslash va qiyoslashdir. Insonning dunyoni bilishida o’xshatish-qiyoslash benihoya katta o’rin tutadi. Ikki yoki undan ortiq predmet yoki tushunchani o’xshash yoki farqli jihatlarni aniqlash maqsadida qiyoslash, taqqoslash tashqi dunyoni bilishning eng keng tarqalgan mantiqiy usullaridan biri sifatida inson faoliyatining deyarli barcha sohalarida kuzatiladi.

Bu behad muhim mantiqiy kategoriya, tabiiyki, tilda ham o’z aksini topadi. “O’xshatishlar qadimdan poetik figura sifatida o’rganilgan va adabiyotlarda o’xshatishning to’rt unsurdan tarkib topishi ta’kidlangan” [2; 5].

“O’xshatishlar nutqda hamisha badiiy estetik qiymatga molik bo’ladi, nutqning emotsional-ekspressivligi, ifodaliligi, ta’sirchanligini ifodalashga xizmat qiladi. O’xshatishlarning ikki turi bor: 1) individual-muallif o’xshatishlari yoki erkin o’xshatishlar; 2) umumxalq yoki turg’un (doimiy) o’xshatishlar” [2; 5]. Erkin o’xshatishlar muallifning o’ziga xos original o’xshatishlari bo’lib, badiiy-estetik qimmat, lingvopoetik salmoq nuqtai nazaridan yozuvchining mahoratini namoyon etuvchi vositalardan biri sifatida badiiy nutqda alohida o’rin egallaydi. Yozuvchi o’zining badiiy tasvir maqsadiga muvofiq ravishda xilma-xil o’xshatishlar yaratadi, bu o’xshatishlar

kutilmaganliligi, oxorliligi bilan rom etadi, muayyan ruhiy holatni o'quvchi ko'z o'ngida yaqqol gavdalaniradi. "Turg'un o'xshatishlarning mohiyati shundan iboratki, ularda o'xshatish etalonida ifodalangan obraz barqarorlashgan bo'ladi. Bunday o'xshatishlar, garchi muayyan shaxs va ijodkor tomondan qo'llangan bo'lsa-da, vaqt o'tishi bilan til jamoasida urfga kirib, doimiy ifodalar sifatida turg'unlashgan, umumxalq tili leksikonidan joy olib ulgurgan bo'ladi. Bunday o'xshatishlar xuddi tildagi tayyor birliklar kabi nutqqa olib kiriladi"[2;6].

Ham nazmda, ham nasrda betakror mahorat ustasi sifatida tanilgan G'afur G'ulomning "Shum bola" qissasi o'xshatish, sifatlash, ibora kabi badiiy tasvir vositalari mohirona qo'llangan asarlardan hisoblanadi. Asarda erkin va turg'un o'xshatishlarning betakror namunalarini uchratamiz.

– Endi qayoqqa boramiz? – dedi Omon.

– Qo'rqma, bultur tog'am bilan shu yaqin orada bir bo'zagir kampirning uyida tunab qolganmiz. Yaxshiqiz degan kampir, meni taniydi. O'shaning o'tovida tunab qolamiz. *It quvgan tulkiday olazarak* Omon menga ergashdi" [4;26]. Mazkur gapda qo'llangan "it quvgan tulkiday" o'xshatishi Omonning qo'rquvini, his-hayajonini ifodalab kelgan va o'xshatishlarning turg'un turiga kiradi, ya'ni o'xshatish xalq tomonidan ko'p yillardan beri qo'llanib kelinadi va yozuvchi buni o'z asarida mahorat bilan qo'llagan. Bu o'xshatishning kelib chiqishi ovchilik bilan bog'liq. Odatda, har bir ovchi o'zining ovchi iti bilan ovga chiqqan va o'ljani birinchi bo'lib itlar payqagan. O'lja birinchi ovchi itlardan qochishni boshlagan, shuning uchun ham "it quvlagan tulkiday" o'xshatishi ko'p ishlatilib kelinadi.

"Oy botib, kecha qorong'ilashib qolgan. Juda avaylab, tusmol bilan harakat qilamiz. Omon tomida. Lekin mening ko'nglimga sal shubha kelib qoldi. "Balki bu gal rostakam qilib mendan o'chini olar, o'zi ketib qolar-da, men bu yerda xumchaga tushgan sichqonday qamalib qolarman", deb o'yladim-da, darrov qopdagi go'shtni bo'shatib ichiga o'zim tushib oldim"[4;92]. *Xumchaga tushgan sichqonday* o'xshatishi ham o'z madaniy qatlamini bosib o'tgan o'xshatishlardan biri sanaladi. Xum silliqlangan, kemiruvchilardan hosilni saqlash maqsadida foydalanilgan idish. Kemiruvchi sichqon donni yeyish uchun xumga tushishni eplagani bilan, ammo chiqishni eplay olmaydi. Shuning uchun nima qilarini bilmay, ilojisizlikda qolgan odamga nisbatan ana shu ibora qo'llanadi.

"Yoz kunlari jazillatib, tovondan uzadigan qizg'in yo'llarga kech kuzakning salqin ivishig'i tushgan tuproq og'irlashgan, chang ko'tarilmaydi, suvlar tip-tiniq. Ba'zi sovuqroq tonglarda shabnam ham tushadi, ariqlarning cheti *ko'kka tekkan sigirning qaymog'iday* yupqa shirava bog'laydi"[4;97]. Uzoq qishdan keyin bahor nafasi urilgan, yerda maysa ungan, tabiat ko'k libosda jonlangan paytda sigirlar o'tloqqa olib chiqiladi va qishki quruq yem-xashaklar o'rnini bahorgi ko'k o'tlar egallaydi. Bu davrda sigirdan olinadigan sutning tarkibi ham o'zgaradi va undan olinadigan qaymoq suyuqlashadi. Yozuvchi shu jarayonni tabiat hodisasiga bog'laydi, ya'ni ariqlarning chetini shu ko'kka og'zi tekkan sigirning qaymog'i kabi yupqa bo'lishini mazkur erkin o'xshatish orqali mahorat bilan tasvirlagan.

"Biz bozorga yaqinlashganimizda xo'jayin chiqib qarshi oldi. Kechga qolganimiz uchun yaxshigina so'kish eshitdik. Qo'yni qistov bilan bozorga yetkazdik. Boy qo'shoqlashga buyurdi. Har ikkimizning yuragimiz *dard tekkan terak yaprog'iday* qaltirab turibdi"[4;82]. Dard tekkan yaprog' ham o'z shoxida arang turadi, shoxdan tushib ketish ehtimoli katta bo'ladi. Yozuvchi bu bolalarning ham yuragi shu *terak yaprog'iday* qaltirab turganini, ya'ni gap eshitishdan qo'rqib xavotirda turgan holatlarini dard tekkan terak yaprog'iga o'xshatish orqali juda ishonarli tasvirlagan.

Xullas, badiiy tasvir vositalarining, jumladan, o'xshatishlarning qo'llanishi badiiy asar tilini shirali, bo'yoqdor, jozibali, eng muhimi, o'qishli bo'lishiga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Nasiba Bozorova. "G'afur G'ulomning "Shum bola" qissasini ta'lim jarayonida o'rganish". O'quv-uslubiy qo'llanma. – T.: TDYU, 2021.
2. Nizomiddin Mahmudov, Durdona Xudoyberganova. "O'zbek tili o'xshatishlarining izohli lug'ati". – T.: "Ma'naviyat", 2013
3. Nizomiddin Mahmudov. "O'zbek tilidagi sodda gaplarda semantik-sintaktik asimmetriya". – T.: "O'qituvchi", 1984.
4. G'afur G'ulom. "Shum bola". Qissa. –T.: Ilm-ziyo-zakovat, 2019.
5. Shoira Usmanova. "Lingvokulturologiya". Darslik. – T.: 2019.

IQBOL MIRZO SHE'RLARIDA VATAN MAVZUSI

Shokirova Gulhayo Bobir qizi

Buxoro davlat universiteti 2-bosqich talabasi

Annotatsiya: She'riyatda Vatan mavzusining yoritilishi va buning shoirlar ijodida turfa xilda ifodalanishi, shuningdek, Iqbol Mirzoning Vatan mavzusidagi she'rlarida o'ziga xos so'z va iboralar hamda badiiy adabiyotda ifodalanishi.

Kalit so'zlar: Vatan mavzusi, an'ana, udumlar, badiiylik, qarg'ishlar va duolar ifodasi, tilaklar.

Annotation: Representation of the name of the homeland and poets in the works of poets , as well as in it is poems of the Iqbal Mirzo and art literature.

Keywords: The expression of the themes of the homeland traditions, customs, artistic, curses and prayers, wishes.

Аннотация: Представление названия родины и поэтов, а также в своих стихах Икбал Мирзо и художественной литературы.

Ключевые слово: Выражение тем родины, традиции, обычаи, художественные, просятия и молитвы , пожелания.

Adabiyot- inson his-tuyg'ulari, ichki kechinmalarining badiiy ifodasi bo'lib unda eng go'zal mavzular yoritiladi. Adabiyotdagi eng sarmahsul, eng tadrijiy jihatdan yuqorida turadigan , g'oyaviy jihatdan har shoir she'riyati uchun ibtido hisoblanmish Vatan mavzusidir. Bu mavzuda qalam tebratmagan ijodkor yo'q va ularning har biri bu mavzuni o'z ijodiy imkoniyatidan kelib chiqib badiiy bayon etadi. Shuningdek, shoirlar go'zal iboralar orqali bu mavzuni go'zal badiiy ifoda etganlar:

Singlim deymi?

Onam deymi? deya Vatanni o'z jigarlari deya tasvirlagan Muhammad Yusuf she'rlari har tilda yangramoqda va biz Iqbol Mirzo badiiyatida Muhammad Yusufga xos ba'zi jihatlarni uchratamiz.

Aytgil do'stim, nima qildik Vatan uchun? Har qalbni larzaga soluvchi bu savolni badiiy adabiyotga ko'ndalang tashlagan shoir Vatan hissining go'zalligini adabiyot ixlosmandlariga tushuntirib , burj haqida eslatib o'tadi, ya'ni seni avaylab, erkalagan, yuvib-taragan Vatan uchun nima qila olishing mumkinligi haqida o'ylantiradi.

Shuningdek, ko'zi qora, yuragi oq, dil qonamoq kabi metaforik unsurlar orqali she'r badiiyati yanada oshirilgan. Maqollardan ham foydalanib shoir Vatandan ayro holatni go'shtxo'rlarga yem

bo‘lish bilan qiyoslar ekan , ajdodlarimizning shonli tarixini eslatib ularga munosib avlod bo‘lish orqali o‘z burjimizni ado etishimizni aytib o‘tadi. Va eng muhim jihat inson hamisha harakat qilishi kerakligini aytib Vatan uchun , uning mehri uchun butun jismimizni harakat birla muvofiqlashtirishimiz kerakligini aytadi. Shuni ham ta’kidlash kerakki , shoir ta’biri bilan aytilganidek, " bir bor berib ko‘rgin shu savolni o‘zingga sen" . Chunki , bu Vatan mavzusidagi she’rlar ichida eng mashhur she’rlar qatoriga qo‘shilishiga ham sabab , bu nazmiy parchada o‘zlikka qaratilgan savoldir va bu savolga har kimning javobi har xil bo‘lishi aniq masaladir.

Iqbol Mirzo nazm gulshanidagi o‘zbek millati , uning urf-odati haqidagi she’r ham muhim ahamiyatga ega. She’rdagi o‘ziga xoslik- misralarning sodda badiiy ifodasi bo‘lib , qo‘l harakatini badiiy tasvirlab shoir o‘tmishga ishora qiladi:

Manglayga kaft qo‘yib olisga boqsam,

Edildan ko‘rinar bo‘ylaring o‘zbek.

Shoir she’ridagi muhim jihatlardan yana biri, tashbeh va talmehlarni mumtoz adabiyotdan zamonaviy she’riyatga olib o‘tib , unga badiiy cazifa yuklaydi: "Nuh to‘foni - qismat shamoli".

Lirik adib bevosita tarixni bejizga eslatmaydi, zero o‘zbek millatining payddo bo‘lishi oson bo‘lmaganligi , ancha ziddiyatlarni boshadan kechirgani , sinalganiga ham ishora mavjud.

Xonlikni beklikka bo‘lgan ne sirlar....

Kentlarga sochilgan o‘rda , qasrlar....

O‘zbek xalqi , uning fe’l-atvorini shoir ta’riflar ekan, Vatanparlik qon-qoniga singib ketgan xalqimizning yovga nafratini she’rda ifodalaydi:

Tig‘ bo‘ldi har bitta mo‘ylaring o‘zbek....

Shoir o‘z she’rlarida go‘zal niyatlarni ham badiiy qo‘fiyalashtiradi, bir qarashda ko‘ringan oddiy misralar shunchaki yozilgandek ko‘rinsa ham ozgina mubohasaga muhtojligi ko‘rinadi. Chunki , shoir bizning kundalik hayotimizda holatni ezgu niyat tarzida badiiylashtiradi:

Kelin yuzidagi dog‘lar muborak,

To‘ylarga ulansin to‘ylaring o‘zbek.

Bu misralar orqali biz yangi badiiy tasvir " kelin yuzidagi dog‘" ga duch kelamiz.

Vatan haqidagi she’rlar hali yana davom etadi, yana badiiy tasvirlar yangilanadi . Lekin Iqbol Mirzo badiiyatida Vatan mavzusi o‘z o‘rniga egadir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- 1."Aytgil do‘stim, nima qildik Vatan uchun?" Iqbol Mirzo T-2018
2. "Qo‘shiqlarim" Iqbol Mirzo T-2016
3. "Adabiyotshunoslik nazariyasi" Hotam Umurov T-2005

MAGTYMGULY PYRAGYNYŇ ESERLERINDÄKI TERBIYEÇILIK ÄHIMIÝETI.

Kakajanow Röwşen - talyp,

Ajynyýaz adyndaky Nöküs DPI, Nöküs şäheri.

XVIII asyrda ýaşap geçen beýik türkmen şahyry we akyldary Magtymgulynyň döredijiligi türkmen edebi diliniň we edebiýatynyň ösüşinde täze bir döwür boldy. Onuň poeziýasynda halkyň durmuşynyň beýan edilişi, şol döwrüň wajyp meseleleriniň teswirlenişi, gumanistik, ynsanperwerlik ideýalarynyň, ynsanyň gowy gylyk-häsiýetleriniň wasp edilip, erbet, bet işleriň ýazgarylyp, tankyt edilmegi şahyryň ýokary derejeli çeper eserleriniň özüne çekijilik güýji bolup durýar.

Magtymguly 1733-nji ýylda Etrek derýasynyň boýunda ýerleşýän, howasy mylaýym, gözəl türkmen obalarynyň biri bolan Hajygowşan diýen ýerde eneden dogulýar. Ýaşlyk ýyllarynda

kakasy Azadydan ders alýar, arap, pars dillerini kämil derejede öwrenýär. Häzirki Halaç etrabyndaky Idris baba medresesinde, soňra Buharanyň Gögeldaş medresesinde okaýar. Bu ýerde Nury Kasym ibn Bahar atly talyp bilen tanşyp, dostlaşýar. Nury Kasym siriýaly türkmenlerden bolup, örän bilimli, ulama, kitaphon adam eken. Bu dostluk Nury Kasymyňam, Magtymgulynyň dünýägaraýşynyň, biliminiň artmagyna oňaly täsir edýär. Bir-birinden öwrenýärler, edilmeli işleri hasaplaşýarlar, kyn günlerde arkalaşýarlar. Magtymguly Gögeldaş medresesinde bir ýyl-lyk sapak alandan soň Nury Kasym bilen Özbekistan, Gazagystan, Täjigistan, Gyrgyzystan, Owganystan. Hindistan ýaly ýurtlara syýahata gidýär.

Magtymguly syýahatyndan dolanyp geleninden soň, Nury Kasym bilen Hywadaky Şirgazy han medresesine okuwa girýär. Medrese Magtymgulynyň aň-düşünjesiniň, dünýägaraýşynyň giňelmeginde, şahyrcylyk zehininiň kämilleşmeginde aýgtyly hyzmata eýe bolupdyr.

Akyldar Azerbeýjan, Dagystan, Eýran, Siriýa, Yrak ýaly ýurtlarda-da bolupdyr. Magtymguly, aýratyn-da, Türkiýede ýaşayan arkadaşlarymyz bilen ýakyn aragatnaşyk saklapdyr. Türkmenistanyň galalaryny, obalaryny, türkmen halkynyň durmuşyny, döp-dessurlaryny, halk döredijiligini, terbiýeşynaslyk tejribesini içgin öwrenipdir. Akyldar ylym adamlary bilen pikir alyşypdyr, medreseleriň talyplary bilen duşuşyklar gurapdyr, şahyrlara halypaçylyk edipdir. Aýratyn-da zergärçilik bilen meşgullanmagy gowy görüpdir, oba çagalaryna sapak, bilim-terbiýe bermegi özi üçin uly bagt hasap edipdir.

Magtymguly – akyldar şahyr, pelsepeçi, terbiýeşynas, syýahatçy, watançy, zergär... Magtymgulyny diňe Magtymgula deňäp bolýandygyna uýýan türkmen «Ol Magtymguly ahyry!» diýýär. Bu aňlatma halkyň biçak uly söýgüsinden habar berýär, çünki türkmen çylşyrymly meseleleriň çözgüdini, akyly-paýhasy Magtymgulynyň döredijiliginden gözlemegi hem tapmagy endik edipdir, muny özüne berlen bagt hasap edýär. Gündogarşynas, akademik W.W. Bartold kän ýyl ozal «...türki halklaryň arasynda Magtymguly ýaly milli şahyrly halk diňe türkmenlerdir» diýip, uly hormat bilen ýazypdyr.

Şahyryň döredijiligi durky bilen terbiýe mekdebidir. Onuň öz şygrylarynda ýüzlenmedik meselesi ýok diýerlikdir. Agzybir türkmen döwletini gurmak, oňa guwanmak we buýsanmak, mukaddes topragy, ata Watany jan-dilden söýmek, beýleki halklaryň wekilleri bilen dost-dogan bolup ýaşamak, ata-enäni hormatlamak, uly sylamak, kiçini söýmek, mätäje kömek-goldaw bermek, öten-geçenleriň, ata-babalaryň hatyrasyna sadaka bermek, ylymly-bilimli, edepli-ekramly bolmak, ynsanperwerlik, söýgi, ynsan mertebesi, maşgala terbiýesi, sagdyn durmuşy alyp barmak... ýaly meselelere şahyr yzygiderli ýüzlenipdir.

Magtymgulynyň öwüt-nesihat häsiýetli, nesilleri terbiýelemekde uly ähmiýete eýe bolan goşgularyň biri-de pähimdar şahyryň «Zor bolar» diýen şygrydyr.

Pähimdaryň pikirçe, halka ýagşylyk edýän adamlar iň bagtly adamlardyr. Ýagşylyk etmeklige ýaşlykdan endik etmeli, özüňi ýagşylyk meýlinde terbiýelemeli. Şeýle etseň, il içinde hormatlanýan, abraýly adam bolup ýetişersiň. Ine, akyldaryň ündeýän esasy pikiri.

Magtymguly öz goşgularynda adamyň ähli adamkärçilik sypatlaryny suratlandyrýar. Ol ýigdiň edermenligini, mertligini Watan, halk bähbidi bilen bagly suratda çözüär. Şonuň üçin hem halkyň, Watanyň bähbidi üçin janyny aýamaýan ýigitler şahyryň setirlerinde wasp edilýär. Olaryň halk söýgüsine mynasypdygy nygtalýar.

Şahyr bütin adamzada gerek bolan oňat gylyk- häsiýetler hakynda söz açýar. Terbiýeçi şahyryň «Gerekdir» diýen goşgusy munuň tipiki mysalydyr.

Mert oldur ki, bolsa köňli rehimli,

Göwresi giň gerek, özi pähimli,

Giň ýerde garga deý bolsun wehimli,
Ýerinde hünäri - işi gerekdir.

Görşümüz ýaly, bu setirlerde il-ýurduň bähbidini goraýan mert, batyr, edermen ýigitlere gerekli bolan adamkärçiligiň oňat taraplary beýan edil-ýär. Şahyr ýoldaşa wepaly bolmaklygy hem adamkärçiligiň iň gowy sypatlarynyň biri hökmünde aýratyn nygtaýar.

Magtymguly Pyragy öz goşgularynda terbiýä, çaganyň ýaş aýratynlyklaryna-da üns beripdir:

Bu nakyldyr, adamzat, sen bu mekana geldiň,
Owwal ataň bilinden syzyp, nahana geldiň,
Atadan enä baryp, bir katra gana geldiň,
Enede surat bolup, bu şirin jana geldiň,
Dokuz aýy ötürip, inip jahana geldiň,
Emip eneň süýdüni, gundalyp, dona geldiň.

Mundan başga-da, «Don gerek», «Joşa ýetdiň» diýen goşgularynda hem akyldar çagalaryň ýaş aýratynlyklaryny we terbiýe meselelerini çüňleşdirýär.

Beýik akyldar özüniň «Mal ýagşy», «Nas atan», «Çilimkeş», «Çilim», «Çilim çekmegil», «Munda», «Gybatkeş» diýen goşgularynda gowy gylyk-häsiýetleri terbiýelemek, ýaman gylyk-häsiýetlerden çetleşmek barada gürrüň berýär.

Terbiýe beriji sygyrlarynda adamy dogry ýola gönükdirmäge köp üns berilýär. Käbir erbet gylyk-häsiýetleri berk tankytlamak bilen, Magtymguly şeýle gylyk-häsiýetli adamlary dogry ýola çagyryar:

Ömrüň ýele berme, azma ýoluňdan,
Agyrtmagyl ilin-günüň, gybatkeş! –

diýmek bilen, gybatkeşi ýañadandan terbiýelemek isleýär. Çünki gybatkeşlik iň bir ýaramaz häsiýetleriň biridir, ol ýary-ýardan, dosty--dostdan aýyrýar diýip belleýär.

Akyldar Magtymguly halk terbiýeşynaslygynyň ahlaklylyk we ahlak terbiýesi hakyndaky köp asyryň önümi bolan pikirlerini hakyky wagyz ediji şahyranas söz arkaly nesihat ediji bolupdyr.

Magtymgulynyň akyl-paýhasa ýugrulan öwüt-nesihatlary biri--biri bilen utgaşykly baýlaşdyrylýar. Ol öwüt-nesihatlar adamlaryň gündelik durmuşynda duş gelip durýan hereketler, gylyk-häsiýetler bilen baglanyşykly bolup, adamzadyň gelejekki ösüşine öz täsirini ýetirijisi hökmünde hyzmat edýär. Şoňa baglylykda kemala gelýänlere akyl-paýhas öwretmegi Magtymguly özüniň ilkinji borjy hasap edipdir.

Peýdalanylan edebiýatlar:

1.Mustakow R. Magtymguly we Gündogar edebiýaty. Aşgabat, Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2014,

2.Tursunow J.Ş we başg. Pedagogika. Aşgabat, Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2011,

ADABIYOTSHUNOSLIKDA EPIK JANRNING TARAQQIYOTI

F.J.Murodova,

*ChDPI o'zbek tili va adabiyoti mutaxassisligi magistranti,
Chirchiq shahri, firuzamurodova426@gmail.com*

Annotatsiya. Ushbu tezisdä adabiyotdagi eposlar, ularning janrlar ko'lämi tadqiqi, xalq og'zaki ijodi janrlari o'rtasidagi tutgan o'rni, eposning xalqqa, milliylikka munosabati va o'zaro ta'siri ilmiy tadqiq etiladi.

Kalit so'zlar: epos,epik janr,voqea tasviri, xalq dostonlari, afsona, badia, latifa, masal, novella, ocherk, rivoyat, ertak, esse, etyud, hikoya, hikoyat.

Аннотация. Дипломная работа представляет собой научное исследование былин в литературе, изучение их жанровой шкалы, их места среди жанров фольклора, отношения эпоса к народу, народности и взаимодействия.

Ключевые слова: эпос, эпический жанр, повесть, народные сказки, миф, бадия, анекдот, притча, новелла, очерк, повествование, сказка, очерк, этюд, повесть, повествование.

Annotation. This thesis is a scientific study of epics in literature, their study of the scale of genres, their place among the genres of folklore, the relationship of the epic to the people, nationality and interaction.

Keywords: epic, epic genre, story, folk tales, myth, badia, anecdote, parable, novella, essay, narration, fairy tale, essay, study, story, narrative.

Adabiyot – hayot ko'zgusi. U insonning qalb kechinmalarini, umr yo'llarini, tabiat va inson o'rtasidagi muvozanatni ko'rsatuvchi ko'zgudir. Necha yillardan buyon adabiyot o'zining turli janrlari bilan hayot haqiqatini so'zlab keladi. Uning zabardast janrlaridan biri – Epos. Epos termini yunoncha “yeroz” so'zidan olingan bo'lib, “so'z, hikoya” degan ma'noni bildiradi. Ammo adabiyotda bu termin 1) badiiy adabiyot turi (lirika va drama bilan bir qatorda); 2) xalqning qahramonona o'tmishini aks ettiruvchi asar ma'nolarini kasb etadi. [4. 68]. Epos adabiyotning uch turidan biri sifatida tafsilot tasviriga tayangan badiiy asarlar jamini anglatadi. Unda muayyan makon va zamonda kechadigan voqea-hodisalar tafsiloti, albatta, mavjud bo'ladi. Eposda so'z yordamida o'quvchi ko'z o'ngida real hayot manzaralariga muvofiq keladigan badiiy voqelik yaratiladi.

Eposning eng asosiy belgisi voqea tasviri, bayoni bo'lgani uchun ham ko'pincha bu turdagi asarlar nasr yo'lida yoziladi. Lekin bu hol she'riy shaklda bitiladigan epik asarlar borligi va bo'lishi mumkinligini inkor etmaydi. Qandaydir voqeani aks ettirish asosiga qurilgan she'riy va nasriy asarlar eposga mansubdir.

Eposda muayyan makon va zamonda muayyan shaxs yoki odamlar guruhi bilan bo'lib o'tgan biror voqea, odatda, muallif yoki hikoyachi personaj tilidan bayon etiladi. Bu hol unda bayon, tavsif va dialogning birgalikda qorishiq holda kelishini taqozo etadi. Ayni paytda, eposda bayon, rivoyat yetakchilik qiladi. Muayyan asardagi peyzaj, portret, narsa-buyum va boshqalar tafsilotlar tasviri rivoyatni kuchaytirish, uning ta'sir darajasini oshirish, personajlar tabiatini bo'rttirib ko'rsatishga xizmat qiladi. Ertak, afsona, rivoyat, doston singari xalq og'zaki ijodi namunalari hamda ilk yozma eposlarda voqea-hodisalarni bayon etish, aytib berish katta o'rinni tutgani holda dialoglar va tafsilotlarga kam o'rin ajratilardi. Epos asardagi voqea-hodisalar bilan o'quvchi (tinglovchi) o'rtasida o'ziga xos vositachi hisoblanadigan roviy yoki hikoyachi tomonidan bayon etilganda, ayni voqealarning nima uchun aytib berilayotgani, odatda, izohlab o'tirilmaydi. Bayon ko'pincha muallif, ba'zan esa biror personaj tilidan amalga oshiriladi. Alisher Navoiyning «Farhod va Shirin», «Layli va Majnun» dostonlari, Qodiriyning «Mehrobdan chayon», Cho'lponning «Kecha va kunduz», Oybekning «Qutlug' qon» romanlarida voqealar muallif tilidan bayon etiladi. G'afur G'ulomning «Shum bola», Erkin A'zamning «Otoyining tug'ilgan yili», Oybekning «Gulnor opa» singari asarlarida rivoyat personaj tilidan olib boriladi. Shu bilan birga, hikoya muallif tilidan bayon qilinayotgan asarlarda personajlarning hikoyachi sifatida bayonga aralashish holatlari ham uchrab turadi. Navoiyning «Sab'ai sayyor», Qodiriyning «O'tgan kunlar», Oybekning «Navoiy» asarlarida rivoyat ham muallif, ham personajlar tomonidan amalga oshirilgan.

Epos badiiy tasvir qamroviga ko'ra, katta, o'rta va kichik kabi uchta janr guruhiga ajratiladi. Katta epik janrlarga roman, epopeya, epik doston; o'rta epik janrlarga qissa; kichik epik janrlarga afsona, badia, latifa, masal, novella, ocherk, rivoyat, ertak, esse, etyud, hikoya, hikoyat kabilar kiradi. Eposni janrlarga ajratishda voqea-hodisalarning qamrovi yoki davomiyligi darajasi emas, balki tasvirning ko'lami hisobga olinadi. Eposni janrlarga tasniflashda muallifning estetik niyati ham hal qiluvchi o'rin tutadi. Shuning uchun ham ba'zan romandan katta hikoyalar, hikoyadan kichik qissalar yaratilishiga tabiiy hol, deb qarash kerak bo'ladi. Asarlarning janr talablariga muvofiq bo'lishini qat'iy talab etish yozuvchini qolipga solishga urinish bo'lib, badiiy ijodga katta zarar keltirishi mumkin. Eposga mansub asarning qaysi janrga tegishli ekanini muallifning o'zi belgilashi maqsadga muvofiqdir.

Epos tor ma'noda, xalqning qahramonona o'tmishini aks ettiruvchi asarlardir. Dastlab epos qahramonlarning atrof-olamdagi yovuz kuchlar va buzuvchi odamlarga qarshi kurashi bayon etilgan asarlarni anglatgan. Qadimiy eposlarda voqea-hodisalarning talqin va tasvir etilish yo'sini o'sha davr kishilarining dunyoqarashi, e'tiqodi, ishonchlaridan kelib chiqqan. Eposning eng qadimiy namunasi sifatida ilmda oldinlari akkadlarniki deb sanalib kelingan, ammo keyinchalik barcha turkiy xalqlarga tegishli ekani aniqlangan «Gilgamish» dostoni hisoblanadi. Shuningdek, hindlarning «Ramayana» va «Mahabharata», Gomerining «Iliada» va «Odisseya», o'zbeklarning «Alpomish», «Go'ro'g'li», qirg'izlarning «Manas», qozoqlarning «Qo'blandi botir», ozarbayjonlarning «Go'ro'g'li», nemislarning «Nibelunglar haqida qo'shiq», ispanlarning «Sud haqida qo'shiq», fransuzlarning «Roland haqida qo'shiq», anglosaksonlarning «Beovulf», karel va finlarning «Kalevala», armanlarning «Sosunli Dovud», gurg'ularning «Amiraniani» kabi asarlari ham xalq qahramonlik eposiga mansubdir.[8.2] Turonga bostirib kirgan eronlik bosqinchilarga qarshi qahramonlarcha kurashgan xalq bahodirlari haqidagi «To'maris» va «Shiroq» afsonalari, «Zarina va Striangiya», «Zariadr va Odatida» qissalari ham xalq qahramonlik eposi namunalari sanalgan. Ko'tarinki ruhda bitilib, qahramonona voqealar aks ettirilgan ayrim yozma asarlar ham epos hisoblangan. Gegel o'zining «Estetikaga oid ma'ruzalar» asarida Dantening «Ilohiy komediya» hamda Firdavsiyning «Shohnoma» asarlarini eposga mansub, deb hisoblaydi. Shuningdek, Sharq eposi sirasiga yana Shota Rustavelining «Yo'lbars terisini yopingan pahlavon» va Abdurahmon Jomiyning «Haft avrang»i, Nizomiy Ganjaviy, Xusrav Dehlaviy, Alisher Navoiy qalamiga mansub bo'lgan «Xamsa»larni ham kiritish mumkin.

Qahramonlik eposi jamiyat taraqqiyotining dastlabki bosqichlarida, sinfiy munosabatlar o'zgarganligi tufayli emas, balki muayyan etnosning milliy ruhi uyg'onib, o'zini shunchaki odamlar to'dasi emas, balki buzilishi mumkin bo'lmagan axloqiy-ma'naviy qoidalarga amal qilib yashaydigan etnik birlik sifatida tasavvur eta boshlagan kezlarda paydo bo'ladi. Ayni xususiyatlarni yuqorida tilga olingan barcha eposlar misolida ko'rish mumkin.

Epik asarda voqea-hodisalarni hikoya qilib berayotgan shaxs *roviy* yoki *hikoyachi* deb yuritiladi. Yuqorida aytganimizdek, epik asarda rivoya ko'pincha uchinchi shaxs (muallif) tilidan, ba'zan esa birinchi shaxs (personajlardan biri) tilidan olib boriladi. Masalan, G'afur G'ulomning "Shum bola", "Yodgor", X.To'xtaboyevning "Sariq devni minib", E.A'zamovning "Otoyining tug'ilgan yili" kabi qissalarida rivoya birinchi shaxs, voqealarda bevosita ishtirok etayotgan personaj tilidan olib boriladi. Shuningdek, rivoya asosan muallif tilidan olib borilgan asarlarda ba'zan epizodik ravishda roviy-personajning paydo bo'lishi ham kuzatiladi. Ba'zan epik asar muallifi rivoyani u yoki bu yo'l bilan badiiy asoslashga harakat qiladi va bunda turli usullardan foydalanadi. Rivoyaning asoslanishi (motivatsiya) o'quvchida "asar voqealari o'ylab chiqilgan emas, haqiqatda yuz bergan" degan tasavvurni uyg'otadi.

Xulosa qilib aytganda, epos- adabiyotning qadimgi janrlaridan biri sifatida o'z o'rniga ega. Unda hayot va olam, makon va zamon, inson va butun mavjudot falsafasi aks etadi. U real hayotning in'ikosidir. Unda nafaqat tasvir, balki, didaktika, ta'lim- tarbiya, zukkolik, donolik, topqirlik ham asosiy o'rin tutadi. Maqol, matal, topishmoq, tez aytish, ertak, hikoya, rivoyat, qissa, roman va epopeya kabi janrlar ham hajm, ham mavzu ko'lamini jihatidan tubdan farq qiladi. Shuning uchun ham bu turdagi janrlarni hajm va mavzu jihatidan tahlil qilish alohida tadqiqni talab qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Адабий турлар ва жанрлар (Тарихи ва назариясига доир): 3 томли. Т.1. - Т.: Фан, 1991.
2. Адабиёт назарияси: 2 томлик. Т. 2. -Т., 1979.
3. Ўзбек адабиётида жанрлар типологияси ва услублар ранг-баранглиги. -Т.: Фан, 1983.
4. Dilmurod Quronov. Adabiyotshunoslikka kirish. - Toshkent: 2015.
5. Норматов У., Куронов Д. Романнинг янги умри // Жаҳон адабиёти. - 2001. №9.
6. Стоун И. Биографик кисса ҳақида // Жаҳон адабиёти. - 2000. №85. -Б. 147-158.
7. www.ziyounet.com.kutubxonasi

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARDAGI MAQOLLARNING QIYOSIY TAHLILI

U.To'rabekov,

Jizzax davlat pedagogika instituti magistranti,

Jizzax shahri

Annotatsiya. Ushbu maqolada ingliz va ozbek maqollarining kognitiv – qiyosiy tahlil qilish nazariyasi, nazaryaning tarkibiy qismlari hamda ingliz va ozbek xalq maqollarining qiyosiy – kognitiv tahlillaridan manunalar keltirilgan

Kalit so'zlar: maqollar, paremiologiya, qiyosiy –kognitiv tahlil, buyuk zanjir metaforasi

Аннотация. В данной статье представлена теория когнитивно-сопоставительного анализа английских и узбекских пословиц, компоненты теории и примеры из сравнительно-когнитивного анализа английских и узбекских народных пословиц.

Ключевые слова: пословицы, паремиология, сравнительно-когнитивный анализ, метафора великой цепи.

Annotation. This article presents the theory of cognitive-comparative analysis of English and Uzbek proverbs, components of the theory and examples from comparativecognitive analysis of English and Uzbek folk proverbs.

Keywords: proverbs, paremiology, comparative-cognitive analysis, The Great Chain Metaphor

Oliy o'quv yurtlarining lingvistik bo'limlarida talabalarga chet tillarini o'rgatishda ikkita asosiy maqsad mavjud: fonetik, grammatik va leksik jihatdan to'g'ri nutqni shakllantirish va rivojlantirish hamda chet tillari madaniyatini qabul qilish. Shunday qilib, chet tilini o'rganish jarayoni nafaqat pragmatik, balki ma'naviy ham bo'lishi kerak. Ikkinchisi bilan tanishishning samarali usuli - bu o'rganilayotgan tilde odamlar uchun ijtimoiy tajriba, urf-odatlar, xulq-atvor usullarini aks ettiruvchi frazeologik birliklar, idiomatik iboralar, maqol va matallarda foydalanishdir.

Ingliz va o'zbek maqollari tizimlari haqida gap ketganda ularning mohiyati bir-biridan ajralib turishi aniq bo'ladi, chunki ular turli xil tarixiy, ijtimoiy va iqtisodiy sharoitlarda rivojlangan va bu maqollarni qiyosiy-kognitiv tahlil qilishda ham bir qancha nazariyalarga e'tibor berishimiz, ularni

o'rganib chiqishimiz lozim bo'ladi. Quyida Lakoff va Troynerning Buyuk zanjir metaforasi nazariyasi qismlarini ko'rib chiqamiz.

Lakoff va Tyorner maqollarni kognitiv jihatdan tahlil qilish bir qator tafsir jarayonlarini faollashtirishni o'z ichiga oluvchi, Buyuk zanjir metaforasi (The Great Chain Metaphor) nomli nazariya orqali amalga oshiriladi degan fikrni ilgari surdilar. Ushbu nazariya to'rtta bilim vositasini o'z ichiga oladi, bu esa maqollarni butun bir kontekstda talqin qilishga yordam beradi.

Birinchidan, umumiy ma'lumot (Generic is specific) metaforasi, *"Life is journey"* kabi misolda ko'riladigan umumiy kontseptual metaforalardan ajralib turadigan umumiy metafora hisoblanib, bu metafora maqollar foydalanuvchilari yoki tarjimonlariga maqollarda kodlangan aniq stsenariy haqidagi bilimlaridan bahramand bo'lishda va ko'plab o'xshash vaziyatlarni tushunishda foydalanishga imkon beradi.

Ikkinchidan, Yaratilishning Buyuk zanjiri (The Great Chain of Being) madaniy modelida aks ettirilgan e'tiqodlar to'plami mavjud bo'lib, ular o'zimiz va biz yashaydigan dunyo haqidagi tushunchamizni shakllantiradi.

Ushbu model tizimning uchinchi qismi, "Narsalarning tabiati" (The Nature of Things) haqidagi amaliy bilimlarimiz bilan birgalikda, dunyoning qanday ishlashi to'g'risida nazariyalarni shakllantirishga imkon beradi. Buyuk zanjir sub'ektlarni ierarxiya bo'yicha tartiblaydi, shunda zanjirdagi har bir mavjudot quyida keltirilgan subyektlarning barcha ko'zga ko'ringan xususiyatlariga, shuningdek, yuqori darajadagi atributlarga ega. Aql-idrok va nutq xususiyatlariga ega bo'lgan va shu tariqa quyi darajadagi murakkab jismoniy narsalar, o'simliklar va hayvonlardan ustun bo'lgan.

Nazariyaning to'rtinchi qismi bu Og'zaki iqtisod printsiipi (The Principle of Verbal Economy) bo'lib, u iyerarxiyadagi ma'lum bir darajadagi shaxs haqida gap ketganda, agar bunday ma'lumotni istisno qiladigan boshqa ma'lumotlar bo'lmasa, uning eng yuqori darajadagi xususiyatlarini nazarda tutishi kerak. Bularning barchasiga qo'shimcha ravishda, biz ikki tildagi maqollar bilan tanishganimizdan so'ng, ular odamlarning hayot jarayoni va bajaradigan ishlariga taalluqli ekanligini anglaymiz.

Shuni ta'kidlash kerakki, ko'plab ingliz va o'zbek maqollari va so'zlari polisemantik bo'lib, ularni izohlash, tushuntirish va taqqoslashni juda qiyinlashtiradi. Inglizcha maqol uchun eng maqbul o'zbekcha ekvivalentni tanlashda yoki hech bo'lmaganda birlikning asosiy ma'nosida yozishmalar kabi mezonga amal qilishni talab etadi. Jumladan, o'zbek tiliga osonlikcha tarjima qilinadigan va ularning to'liq ekvivalenti deb atash mumkin bo'lgan bir qator maqollar va so'zlar mavjud: *"Lightly come, lightly go"* - *"Yengil topilgan, oson ketar"*. *"The bad news has wing"* - *"Yomon xabarning qanoti bor"*. *"Better late than never"* - *"Hechdan ko'ra kech"*. *"Mind your own business"* - *"O'zingni bil o'zgani qo'y"*, *"Wait and see"* - *"Sabrning tagi sariq oltin"*.

Berilgan maqollarning ingliz va o'zbekcha ma'nolari bir biriga yaqin. Maqollarning so'zma so'z tarjimasi ularning ma'nosiga to'la mos keladi va bu maqollarni har ikki tilda tinglaganda ham kognitiv jihatdan aynan bir narsa tushuniladi.

Ayrim maqollar esa, struktur jihatdan tubdan farq qilib, ular izohtalab hisoblanadi. Va unday hollarda maqollarning ongda kognitiv aks etish jarayoniga ba'zi izohlar lozim bo'ladi. *"Between the devil and deep blue sea"* - *"Ikki o't orasida"*. *"To know what is what"* - *"Ko'zing borida yo'l tani, esing borida el tani"*. *"Forbidden fruit is sweetest"* - *"Qo'shninig tovug'i g'oz ko'rinar, kelinchagi - qiz"*. *"After a storm comes calm"* - *"Zamonaning zindoni ham, handoni ham bor"*. Masalan, *"Forbidden fruit is sweetest"* - inglizcha maqoli o'zbek tiliga *"Qo'shninig tovug'i g'oz ko'rinar, kelinchagi - qiz"* deb tarjima qilingan. So'zmaso'z tarjimadan foydalanishda esa

quyidagicha tarjima qilinadi: “*taqiqlangan meva eng shirinidir*”, shuningdek, maxsus tushuntirishga hojat bo'lmagan “*o'zga bog'ning olmasi shirin*” degan so'zlarga mos keladi. Shuni ta'kidlashlozimki, o'zbek va ingliz tillarida maqol va matallarda bitta o'xshash (yoki bir xil) narsa yoki g'oyani bildirish uchun turli xil tasvirlardan foydalaniladi; bu tasvirlar ikki millatning turli xil ijtimoiy standartlari va turmush tarzlarini aks ettiradi. Masalan, “*The grass is always greener on the other side of the fence*” degan maqol tom ma'noda «to'siq ortidagi o't doim yashil boladi» deb tarjima qilingan. Ammo o'zbek tilida bunday maqol yo'q. Bu qisman o'zbekcha «*Yo'qolgan pichoqning sopi oltin*» maqoliga mos keladi va insonlar ongida shunday g'aydalanadi. Shuni ham yodda tutish kerakki, har bir so'zning semantik va grammatik ma'nosini tushunilsa ham har bir tilda so'zma-so'z qabul qilinmaydigan so'z va iboralar mavjud. Bu holatda maqol yoki so'zning g'oyasi tushunarsiz va g'alati tuyuladi. Ushbumaqollar yoki matallarni so'zma-so'z tarjima qilishga urinishlar kutilmagan va ko'pincha g'alati natijaga olib kelishi mumkin. Masalan, “*No room to swing a cat*” degan inglizcha ibora (so'zma-so'z «mushukni silkitishga joy yo'q») o'zbek tilidagi ekvivalenti “*Sichqon sig'mas iniga, g'alivir bog'lar dumiga*” maqoliga to'g'ri keladi.

Inglizcha iboralar, frazeologik birliklar, maqollar va matallar uchun ekvivalentni tanlashda biz har ikkala iborada ham grammatik yoki semantic mosliklarni topishga harakat qilishimiz kerak. Masalan, ba'zi tanish nutq qismlarini (ismlar, fe'llar, sifatlar) o'zaro bog'lash uchun: *green with envy* – “*xasaddan yashil bo'ldi*” yoki shunga o'xshash sintaktik tuzilmalarni izlash uchun: *As a man sows, so shall he reap* - *Har kim ekkandin o'rar, As you make your bed, so must you lie in it* “*Qanday ish boshlasang shunday tugatasan.*”

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Close R.A. A Reference Grammar for Students of English. - M.: Prosvescheniye, 1979. - 342 p.
2. Falk, J. Linguistics and language: a survey of basic concepts and implication. 2nd Ed, - Canada: Michigan University Press, 1978, -561p.
3. Fries Ch. The Structure of English. An Introduction to the Construction of English Sentences. - London.: Longman, 1963.- 385 p.
4. Galperin I.R., Stylistics. - M.: Higher School Publishing House, 1971. – 343 p.

Г.ЕСЕМУРАТОВА ҲАМ А.ЎБДИЕВ ДӨРЕТИЎШИЛИГИНДЕ ДЭЎИР ШЫНЛЫҒЫН СҮЎРЕТЛЕЎДЕГИ ЖАЗЫЎШЫ СТИЛИНИҢ УҚСАСЛЫҒЫ

Н.Қ.Сағындықова -

Әжсинияз атындығы НМПИ Магистратура

бөлімі қарақалпақ тили ҳәм әдебияты

қәнигелиги 1-курс магистранты

Илимий басшы - М.Д.Бекбергенова

Филология илимлери кандидаты, Әжсинияз атындағы НМПИ

Түркий тиллер факультети қарақалпақ әдебияты кафедрасы доценти

Биз сөз етпекши болған жазыўшылар өз дөретиўшилигиниң шыңы менен иқласбентлериниң кеўлине қозғаў салмай қоймайды. Ҳәзирги дэўир қарақалпақ әдебиятында белгили жазыўшы Г.Есемуратова ҳаққында шайыр И.Юсупов :

«... Гүлайша өз шығармаларында халқымыздың тәғдири ушын үлкен әхмийети бар идеяларды образларға қарыстырып береді. Жазыўшы сүўретлеп атырған дэўир ҳақыйқатлығы сол дэўир адамларының пикирлеў өзгешелиги, психологиясы исенимли шығады. Оның жаратқан образлары тарыйхый дэўир шынлығы менен жасайды» [1:6] деген

еди. Ҳақыйқатынанда, бул сөзлердин дәлили сыпатында жазыўшының «Мында бир кеширим» повестин мысал қылып алсақ болады. Жазыўшы бул повест арқалы өзи жасап атырған дәўирдеги инсан ҳақ ҳуқықларының аяқ асты етилиўин, турмыс шынлығын образлар системасында шеберлик пенен сўўретлей алған. Ал, бул повесттен бир неше жыллар кейин қарақалпақ прозасында белгили жазыўшылардың бири А.Әбдиев өзиниң «Жин-жыпырлар уясы» атлы романын кең жәмийетшиликке инәм етти. «А.Әбдиевтың бир өзгешелиги – дәретпелериниң бәри қысқа болып келеди. Оның «Жин-жыпырлар уясы» романы ғәрезсизлик жылларындағы ең ири табысларынан есапланады.» [2:243]

Жазыўшы романда Мырзамурат образы арқалы пул табыў жолында ҳеш нәрседен қайтпайтуғын, ҳәтте адам өлтириўге дейин баратуғын, қаншадан – қанша адамлардың дастығын қурытқан парахор мектеп директоры өмирин сўўретлесе ал, Г.Есемуратова өзиниң «Мында бир кеширим» повестинде Сейтмурат образы арқалы жоқары басшыларға жағымпазланаман деп өзинен әзилерге күн бермейтуғын, әдилди - әдилсиз, әдилсизди - әдил көрсететуғын, өзиниң инсанийлық пазийлетлерин пүткиллей умытқан мектеп муғаллими турмысын сўўретлеген.

«Жин-жыпырлар уясы» романында жазыўшы Сайымбет образы арқалы ақ көкирек, сада, кеўли инсанийлық пазийлетлерге толы ҳақыйқый дәўир қахарманын жарата алған. Бирақ, Мырзамурат сыяқлы «инсан» деген атқа ылайықсыз, ислеген иси «қайўан» нан бетер, қәсийетсиз айрым адамлардың себебинен шаңарағынан, перзентлеринен, сүйген кәсибинен, ҳәттеки, есинен айрылыўы мүмкин екенлиги көремиз. Ал, Г.Есемуратованың «Мында бир кеширим» повестинде жазыўшы Жалалатдин образы арқалы ҳадал турмыс кеширип үйренген, халық мәпи ушын ислеген ислери, ерликлери натуўры түсинилип, жаман адамлардың тәсириде әдилсиз басшылар себебинен мал-дуньясынан, шаңарағынан, ҳәттеки, елинен де айрылып қуўғынға ушыраған инсан өмири сөз етиледі.

«Жин-жыпырлар уясы» романында Қайып образын жаманлыққа-жаманлық пенен қарсы шығып, әпиўайы адамның да қолынан ҳәрқандай ислердин де келиўин көрсетпекши болған халық қахарманларындай етип сўўретлеген. Бирақ, Қайыптың жәмийетте өз орнын табалмай «уры» болыўына, бас душпаны деп есаплаған Мырзамуратты урып өлтирип «адам өлтирген» деген атты алыўына, «Мында бир кеширим» повестинде болса Жалалатдинниң қызы Айнагүлдин устазы Сейтмураттың бала гезинен жәбир көрсетиўи, «жаман адамның қызы» деп адамлардың жек көриўшилиқ нәзери менен қараўы, баланың жүрегиндеги өмиринде хәш көрмеген әкесиниң дийдарын көз алдына елеслете алмай қыйналыўы, әке сағынышы иш-етин тырнап өсиўине нелер себепши болды? Буған олар жасаған орталық, жәмийеттеги ипласлықлар, өмирдеги әдилсизликлер себепши емеспе?

«А.Әбдиевтың бул романы оның қәлеми тәўирақ ысылғанынан, көркем шеберликтин тәжрийбесиниң буннан былай да көбирек ийелеўи умытылып атырғанынан дерек береді.» [3:40] Ҳақыйқатынан да, көркем шығармада таңлаған теманы китап оқыўшыларына кеңнен жеткерип бериў, сөз етпекши болған ўақыяға байланыслы образлар системасын дәретиў, қахарманның ишки дуньясын ашып бериў, оның арзыў-әрманлары менен тилеклерин сәўлелендириў, қахарман жасап атырған жәмийетти сўўретлеў хәр қандай жазыўшыдан өз алдына излениў хәм шеберлик талап етеди.

«Г.Есемуратованың шығармалары оқыўшының ядында қалатуғын, оны ойландыратуғын, толғандыратуғын турмыс сабақларының көркем сўўретлениўи, деп баҳаласақ болады.» [1:211] Жақсылық хәм жаманлықты, инсап хәм инсапсызлықты, әдиллик пенен әдилсизликти, өзи жасап атырған дәўир шынлығын жазыўшы

Г.Есемуратова өзінің «Мыңда бір кеширим» повести менен, ал А.Әбдиев өзінің «Жин-жыпырлар уясы» романы арқалы образлар системасында шеберлік пенен сүўретлей алған.

Әдебиятлар

- Юсупов И. Турмыс шынлығын тебиреткен қәлем. Нөкис, Билим, 1995.
- Пахратдинов Ә, Алламбергенов Қ, Бекбергенова М. XX әсир қарақалпақ әдебияты тарыйхы. –Нөкис, Билим баспасы, 2011.
- Әбдиев А. Жин-жыпырлар уясы. Нөкис, Билим баспасы, 2004.
- Есемуратова Г. Шығармалары I том. Нөкис, Билим баспасы, 1995.

Г.ЕСЕМУРАТОВА ХӘМ А.ӘБДИЕВ ДӨРЕТИЎШИЛИГИНДЕ ДӘЎИР ШЫНЛЫҒЫН СҮЎРЕТЛЕЎДЕГИ ЖАЗЫЎШЫ СТИЛИНИҢ УҚСАСЛЫҒЫ

Н.Қ.Сағындықова -

Әжсинияз атындығы НМПИ Магистратура

бөлими қарақалпақ тили хәм әдебияты

қәнигелиги 1-курс магистранты

Илимий басы - М.Д.Бекбергенова

Филология илимлери кандидаты, Әжсинияз атындағы НМПИ

Түркий тиллер факультети

қарақалпақ әдебияты кафедрасы доценти

Гилт сөзлер: тағдир, ҳадаллық, әдиллик, инсапсызлық, инсаныйлық

Ключевые слова: судьба, честность, справедливость, нечестность, человечество

Summary: destiny, honesty, dishonesty, humanity

Биз сөз етпекши болған жазыўшылар өз дөретиўшилигиниң шыңы менен иқласбентлериниң кеўлине қозғаў салмай қоймайды. Хәзирги дәўир қарақалпақ әдебиятында белгили жазыўшы Г.Есемуратова ҳаққында шайыр И.Юсупов :

«... Гүлайша өз шығармаларында халқымыздың тәғдири ушын үлкен әхмийети бар идеяларды образларға қарыстырып береді. Жазыўшы сүўретлеп атырған дәўир ҳақыйқатлығы сол дәўир адамларының пикирлеў өзгешелиги, психологиясы исенимли шығады. Оның жаратқан образлары тарыйхый дәўир шынлығы менен жасайды» [1:6] деген еді. Ҳақыйқатынан, бул сөзлердиң дәлили сыпатында жазыўшының «Мыңда бір кеширим» повестин мысал қылып алсақ болады. Жазыўшы бул повест арқалы өзи жасап атырған дәўирдеги инсан ҳақ ҳуқықларының аяқ асты етилиўин, турмыс шынлығын образлар системасында шеберлік пенен сүўретлей алған. Ал, бул повесттен бир неше жыллар кейин қарақалпақ прозасында белгили жазыўшылардың бири А.Әбдиев өзиниң «Жин-жыпырлар уясы» атлы романын кең жәмийетшиликке инәм етти. «А.Әбдиевтың бир өзгешелиги – дөретпелериниң бәри қысқа болып келеді. Оның «Жин-жыпырлар уясы» романы ғәрезсизлик жылларындағы ең ири табысларынан есапланады.» [2:243]

Жазыўшы романда Мырзамурат образы арқалы пул табыў жолында ҳеш нәрседен қайтпайтуғын, хәтте адам өлтириўге дейин баратуғын, қаншадан – қанша адамлардың дастығын қурытқан паракор мектеп директоры өмирин сүўретлесе ал, Г.Есемуратова өзиниң «Мыңда бір кеширим» повестинде Сейтмурат образы арқалы жоқары басшыларға жағымпазланама деп өзинен әзилерге күн бермейтуғын, әдилди - әдилсиз, әдилсизди - әдил көрсететуғын, өзиниң инсаныйлық пазийлетлерин пүткиллей умытқан мектеп муғаллими турмысын сүўретлеген.

«Жин-жыпырлар уясы» романында жазыушы Сайымбет образы арқалы ақ көкирек, сада, кеули инсанийлық пазийлетлерге толы хақыйқый дәуир қахарманын жарата алған. Бирақ, Мырзамурат сыяқлы «инсан» деген атқа ылайықсыз, ислеген иси «хайуан» нан бетер, қәсийетсиз айрым адамлардың себебинен шаңарағынан, перзентлеринен, сүйген кәсибинен, хәттеки, есинен айрылыуы мүмкин екенлиги көремиз. Ал, Г.Есемуратованың «Мыңда бир кеширим» повестинде жазыушы Жалалатдин образы арқалы хадал турмыс кеширип үйренген, халық мәпи ушын ислеген ислери, ерликлери натууры түсинилип, жаман адамлардың тәсириде әдилсиз басшылар себебинен мал-дуньясынан, шаңарағынан, хәттеки, елинен де айрылып қууғынға ушыраған инсан өмири сөз етиледі.

«Жин-жыпырлар уясы» романында Қайып образын жаманлыққа-жаманлық пенен қарсы шығып, әпиуайы адамның да қолынан хәрқандай ислердің де келиуін көрсетпекши болған халық қахарманларындай етип сүүретлеген. Бирақ, Қайыптың жәмийетте өз орнын табалмай «уры» болыуына, бас душпаны деп есаплаған Мырзамуратты урып өлтирип «адам өлтирген» деген атты алыуына, «Мыңда бир кеширим» повестинде болса Жалалатдиннің қызы Айнагүлдің устазы Сейтмураттың бала гезинен жәбир көрсетиуі, «жаман адамның қызы» деп адамлардың жек көриушилик нәзери менен қарауы, баланың жүрегіндеги өмирінде хәш көрмеген әкесинің дийдарын көз алдына елеслете алмай қыйналыуы, әке сағынышы иш-етин тырнап өсиуине нелер себепши болды? Буған олар жасаған орталық, жәмийеттеги ипласлықлар, өмирдеги әдилсизликлер себепши емеспе?

«А.Әбдиевтың бул романы оның қәлеми тәуирақ ысылғанынан, көркем шеберликтің тәжрийбесинің буннан былай да көбирек ийелеуғи умытылып атырғанынан дерек береді.» [3:40] Хақыйқатынан да, көркем шығармада таңлаған теманы китап оқыушыларына кеңнен жеткерип беріу, сөз етпекши болған ўақыяға байланыслы образлар системасын дөретиу, қахарманның ишки дуньясын ашып беріу, оның арзыу-әрманлары менен тилеклерин сәулелендириу, қахарман жасап атырған жәмийетти сүүретлеу хәр қандай жазыушыдан өз алдына излениу хәм шеберлик талап етеді.

«Г.Есемуратованың шығармалары оқыушының ядында қалатуғын, оны ойландыратуғын, толғандыратуғын турмыс сабақларының көркем сүүретлениуі, деп бахаласақ болады.» [1:211] Жақсылық хәм жаманлықты, инсап хәм инсапсызлықты, әдиллик пенен әдилсизликти, өзи жасап атырған дәуир шынлығын жазыушы Г.Есемуратова өзинің «Мыңда бир кеширим» повести менен, ал А.Әбдиев өзинің «Жин-жыпырлар уясы» романы арқалы образлар системасында шеберлик пенен сүүретлей алған.

Әдебиятлар

- Юсупов И. Турмыс шынлығын тебиреткен қәлем. Нөкис, Билим, 1995.
- Пахратдинов Ә, Алламбергенов К, Бекбергенова М. XX әсир қарақалпақ әдебияты тарыйхы. –Нөкис, Билим баспасы, 2011.
- Әбдиев А. Жин-жыпырлар уясы. Нөкис, Билим баспасы, 2004.
- Есемуратова Г. Шығармалары I том. Нөкис, Билим баспасы, 1995.

МАЗМҰНЫ

Кіріспе	3
Пертаева Эльмира Құлибайқызы Зар заман дәуіріндегі қазақ әдебиеті.....	4
Абдиназимов Шамшетдин Нажимович Қарақалпақ тил билиминин раўажланыў бағдарлары.....	8
Алламбергенов Кеңесбай. Жасларды ўатансүйиўшилиқ руўхында тәрбиялаўда түркий тиллес халықлардың ортақ мәдений мийрасларының орны.....	11
Беркенова Рабига Агабекқызы Қазақ балалар драматургиясының дамуы мен қалыптасуы.....	16
Ю.М.Ибрагимов Таги бирнинг тили бир.....	20
Карибаева Азиза Утегеновна Қазақ тіліндегі терминдердің танымдық сипаты....	26
Анарқул Салқынбай А. Байтұрсынұлы мен Ф.ДЕ Соссюр: өміршен тұжырымдар.....	30
Ергаиш Абдувалитов Талант тағылымы (М.Өуезовтің туғанына 125 жыл).....	38
Стамкулова Баян Шаймерденқызы Цифровое повествование как инновационная образовательная технология.....	41
Ислам Досбол Амангелдіұлы Түрік халықтары лирикасындағы түрікшілдікті жырлаудағы метафоралық ой сабақтастығы.....	49
Әбжет Б.С. Қазіргі қазақ фольклорының теориялық мәселелері.....	57
Құттымұратова Ы. Жаңа Өзбекстан, Түркі әлемі және мәдениет аралық коммуникация.....	61

1-СЕКЦИЯ. ТҮРКОЛОГИЯНЫҢ ЗАМАНАУИ ЖАҒДАЙЫ ЖӘНЕ БОЛАШАҒЫ

Пирниязова Алима Кудияровна Әжинияз дәретиўшилигинин лингвистикалық аспектте изертлениўи мәселеси.....	65
Гүлбайра Өтелбай Қазақ тілін шет тілі ретінде оқытатын аудиторияда сөздер байланысы мәселелерінің алдын алу.....	67
Абдуова Баян Серікбайқызы Қазақ тілінің қолданыс аясы: оң нәтиже және өзекті мәселе.....	69
Адилова Г. А. Қазақ тіліндегі сан есімді фразеологизмдердің этномәдени сипаты.....	73
Алламбергенова Г.А. Туўысқан түркий тиллеринде фраземалардың үйренилиўи..	76
Кўчқаров Тўхтамурод Олимович «Бойсун» атамасининг тарихий тараққиети.....	80
Бекниязов Берикбай Коздибаевич Қарақалпақстан қазақтары тіліндегі мақал-мәтелдердің этнолингвистикалық сипаты.....	81
Кумакбаева Гүлбану Күнтуаровна, Алпамысова Гүлжамал. Кенимех районы қазақлары тилинин изертлениўи.....	83
Кушкарбекова Маржан Үсеновна, Асантаев Азизбек Елубай улы Тамды районы қазақларының салт-дәстүрлеринин изертлениўи.....	86
Х.Бегжанов Лексикографияда этнографизмлердин талқысы мәселелери.....	89
Жарасбаев Нұркелді Абдурашид ұлы Жыраулар тіліндегі поэтикалық метафоралардың сипаты.....	91
Шамуратова Айсанем, Жылқыбай Гүлімжан Қызметқызы. Т.Сайрамбаев зерттеулеріндегі сөз тіркесі мәселелері	97

Қурманбекова Зүлфия Рахматдилдаевна Әлеуметтік желі тілінің прагматикалық қырлары.....	103
М.М.Собиров Faol va nafaol leksik qatlamning ayrim masalalari.....	109
Данияр Әлия Ахмедияқызы Бабырнамадағы мәдениет аралық коммуникацияның тілдік сипаты.....	111
Умашева Айнур Молдағалиевна Түркі, герман тілдері лексикасындағы параллельдер.....	114
Аружан Жұмахан Өзге тілді ортада кездесетін мәселелер: орфография және орфоэпия.....	116
Молдағалиева Айым Аскаровна Абайдың «Жаз»өлеңіндегі эмоционалды етістіктер.....	119
Ерсоветова Айман Мәлікқызы Оралхан Бөкей шығармаларындағы ономастикалық кеңістік.....	122
Елеусінова Ботакөз Ерғалиқызы Түркі халықтарына ортақ қолөнер бұйымдарының лексикасы.....	129
Аманбек Аққозы Аманбекқызы Мақал-мәтелдердегі «ақыл» концептісі және концептілік өрісі.....	131
Мырзатаева Асыл Қуандыққызы Қазақ және татар тілдеріне ортақ лексиканың семантикалық сипаты.....	134
Islomova Shoira Xushbokovna Struktur jihatdanjuft so‘z ko‘rinishidagi frazeologizmlar(Qashqadaryo qipchoq shevalari misolida).....	136
Жүніс Ж.Т., Бекенова Г.Ш Ахмет Байтұрсынұлы – қазақ терминологиясының атасы.....	138
Бекниязов Б. К., Нұратаева Ж. К. Қарақалпақсан аймағындағы ұсташылық кәсібіне байланысты диалектілік кәсіби сөздер.....	140
Lola Uzakova Comparative study of Uzbek and English speech etiquette.....	142
Dilafroz Nu‘monova Mohirjon qizi Turkiy tillar tadqiqining lingvostatistik tadqiqi.....	145
G.T.Komilova Lingvo kulturologiya yangi soha sifatida.....	148
А.М.Шофқоров, У.Нұмонова Ҳамид олимжон шеъриятида фонетик такрорлар.....	151
М. М.Собиров Faol va nafaol leksik qatlamning ayrim masalalari.....	153
Salimova Shoxista P. Ish yuritish sohasining ingliz va o‘zbek tillaridagi leksikografik talqini.....	155
Адилова Г. А., Құтыбаева А. Қазақ тіліндегі кірме сөздер арқылы пайда болған синонимдер.....	157
Адилова Г.А. , Кенжебаева Г. Санлықлар арқалы жасалған нақыл-мақаллардың этнолингвистикалық сыпаты.....	160
Кеулімқосов Жарбол Мырзағалиұлы Қарақалпақстан республикасы қазақтары тіліндегі кейбір лексикалық ерекшеліктер.....	163
А.Бердышова, Г.Алпамысова Қарақалпақстан қазақлары тилиндеги профессионализмлердин изертлениуи.....	166
Ы.Қуттымуратова, П.Конебаева Шайыр-жыраулар тилиндеги жергиликли тил өзгешеликтери (Т.Айбергенов шығармалары мысалында)	168
Isokulov Abdullo Abdulla Oripov she‘riyatida so‘zlarning o‘z va ko‘chma ma‘noda qo‘llanilishi va uning she‘r badiyatiga ta’siri.....	170

Жолдасбаева Г., Пирниязова А.К. Т.Мәтмуратов шығармаларының көркемлік өзгешелігі.....	173
A.M.Shofqorov, S.N. Soliqulova Tog‘ay Murodning so‘z qo‘llash mahorati	175
A.M.Shofqorov, S.N. Soliqulova Tog‘ay Murod asarlarining fonopoetik xususiyatlari.....	177
A.M.Шофқоров Исмлар услубияти.....	180
Дуйсабаева Дилбар Ускановна Тіл бірліктерінің мәдени семантикасын зерттеу мәселелері.....	182
Babayeva Maya Amangeldiyevna Turkman tiliga rus tilidan o‘zlashgan so‘zlar.....	185
R.Madaminova Nikoh to‘yi marosimini ifodolovchi leksik birliklar.....	187
D.O.Axmedova O‘zbek tilshunosligida leksikografiyaning o‘rganilishi.....	190
Usmonova Muattarxon Boshlang‘ich sinf ona tili darslarida “uyushiq bo‘laklar” mavzusini o‘rgatishda interfaol metodlar va mustaqil ishlarning samarasi.....	192
Hodiyeva Muhayyo Abdurazzoq qizi Kasbi tumanidagi ayrim oykonimlarining etnotoponimik xususiyatlari.....	195
Xazirbayeva Mehribon Folklorshunoslikdagi afsonalarning etimologik xususiyatlari...	198
Raxshona Muslixiddinova Ona tili – inson ma’naviyatini yuksaltiruvchi vosita.....	200
Islomova Shoir Xushbokovna Struktur jihatdan juft so‘z ko‘rinishidagi frazeologizmlar.....	203

2-СЕКЦИЯ. ЖАҢА ӨЗБЕКСТАН, ТҮРКІ ӘЛЕМІ ЖӘНЕ МӘДЕНИЕТ АРАЛЫҚ КОММУНИКАЦИЯ

Рақымжан Тұрысбек Ұлт ұстанымы және тұлға мұраты: тарих, таным һәм сабақтастық (Түрколог-энциклопедист Ахмет Байтұрсынұлы мұрасы хақында) ...	205
Гүлжаһан Орда Қазақ, қарқалпақ, өзбекке ортақ ақын (Төлеген Айбергенов – 85 жыл).....	215
Ислам Досбол Амангелдіұлы, Д.Тілеухан Түрік халықтары лирикасындағы түрікшілдікті жырлаудағы метафоралық ой сабақтастығы.....	220
Пертаева Эльмира Құлибайқызы, Баешова Балзия Шегетайқызы Абайтану ғылымы және әдеби орта мәселесі.....	228
Беркенова Р.А. Қазжанов Ғалым Төлегенұлы Қазақ балалар даматургиясының дамуы мен қалыптасуы.....	232
Кеңесбай Алламбергенев, Пазылов Торе Арзиевич Жасларды ұатансүйиұшилиқ руўхында тәрбиялаўда түркий тиллес халықларға ортақ мәдений мийраслардың тутқан орны.....	237
Бекбергеннова М.Д. Жазыўшының көркем қыялы ҳәм типология.....	242
Есебаев Марат Матекович Ғәрип-ашық» қарақалпақ халық дәстанының бақсы-жыраўлардан жазып алыныўы ҳәм баспада шығарылыўы.....	244
A.Prekeeva Berdaqtiń tariyxiy shigarmalari hám qaraqalpaqlar tariyxı.....	248
Boltayeva Iqbol Tojiboyevna Epik tasvir syujetida epitetlarning qo‘llanishi.....	252
Алдашева Ширин Жалгасовна Адабиётларнинг ўзаро алоқадорлиги ва бир-бирига таъсири.....	254
О.Ж.Юсупов Қармыс Досановтың мұралары туралы.....	257

<i>Торткулбаева Т.А., Буркитова Н.</i> Батырлық жырлар мен тарихи жырлардың өзара сабақтастығы.....	261
<i>Торткулбаева Т.А., Ажиниязова З.</i> Тілеумағамбет Аманжоловтың «Ермағамбет батырдың қиссасы» тарихи жыры.....	264
<i>Мамбеткаримов Ғарипулла Хамидуллаевич</i> Жұмырбай Қайырбаев – балажан ақын.....	266
<i>Мамбеткаримов Ғарипулла Хамидуллаевич</i> Жұмырбай Қайырбаев және балалар әдебиеті.....	270
<i>Ш.Смамүтова, Ш.Алдонгарова</i> Б.Бабажанұлы поэзиясындағы арнау жырлары..	273
<i>Ktaybekova Z.K.</i> G.Ibragimovanin «Baxitqusi» gurrininde kórkem obraz.....	275
<i>Jepbarova Sayat Kurbanmiratovna</i> Ahmad Mammedov tu'rtliklari tabiati, janriy tadriji va o'zbekcha tarjimada milliy ruhiyat ifodasi.....	277
<i>Сарсенбаев Қонысбай Жақсылық улы</i> Т.Қайыпбергенновтың «Тәнха өзиңе мәлим сыр» повестинде Перихан образын жаратыу шеберлиги.....	279
<i>Базарбаева Гаухар</i> «Муңлық – Зарлық» дәстанының тәрбиялық әхмийети.....	282
<i>Оразхан Таңнұр</i> Оразқан Ахметовтың бертінде жарияланған повесттерінің негізгі ерекшеліктері.....	287
<i>Бегжанова Мейрамгул Жумабаевна, Торткулбаева Тұрсынай Абдигазиева</i> Сәкен Сейфуллин поэзиясындағы символизм.....	293
<i>Назым Бақытова</i> Сәбит Дөнентаевтың мысал өлеңдері.....	296
<i>Гүлжанат Саулебаева</i> Мысал жанры туралы ғылыми пайымдаулар.....	299
<i>Жанна Нұрғали</i> Көркем прозадағы ұлттық характер.....	302
<i>Нұрай Толыбаева</i> Эзоп - ежелгі грек мысалшысы.....	305
<i>Нұржамал Медетбаева</i> Әдебиеттегі көркемдік әдіс-тәсілдердің негіздері.....	308
<i>Кеңесбай Б.С.</i> Орта мектепте Абай шығармаларын талдау жолдары.....	311
<i>Иманалиева А., Торткулбаева Т.</i> Сейдәлі Жұмабекұлы шығармаларындағы троптың түрлері.....	314
<i>Асылбек Сартаев</i> Қалқаман Сариннің махаббат лирикасындағы дәстүр мен жаңашылдық.....	316
<i>I.Babajanow</i> Terjimeçilik sungaty we onuñ edebiýatlary baglanyşdyrmadaky hyzmaty.....	319
<i>Жумабекова А., Торткулбаева Т.А.</i> Төлеген Айбергенов өлеңдеріндегі ана бейнесінің көркемдік ерекшеліктері.....	322
<i>Жумабекова А., Торткулбаева Т.А.</i> Төлеген өлеңдеріндегі табиғат лирикасы.....	324
<i>J.Berdiyewa</i> “Asly-Kerem” dessanynyñ öwreniliş taryhyndan.....	326
<i>S.T.Axadova, R.B.Rasulova</i> Abdulla Avloniy asarlarida vatan mavzusi.....	329
<i>D.M.Reymova</i> Ibrayim Yusupov poeziyasında "Watan muxabbati" temasi.....	332
<i>To‘rabekova Malika Hakim qizi, Muydinova Arofat Urinovna</i> G‘afur G‘ulom ijodida o‘xshatishlar (“Shum bola” asarimisolidi)	333
<i>Shokirova Gulhayo Bobir qizi</i> Iqbol Mirzo she'rlarida Vatan mavzusi.....	335
<i>Kakajanow Röwşen</i> Magtymguly pyragynyñ eserlerindäki terbiyeçilik ähmiyeti.....	336
<i>Murodova Firuza Jalolovna</i> Adabiyotshunoslikda epik janrning taraqqiyoti.....	338
<i>To‘rabekovUmidjon</i> Ingliz va o‘zbek tillardagi maqollarning qiyosiy tahlili.....	341

<i>Н.Қ.Сағындықова, М.Д.Бекбергенова</i> Г.Есемуратова хәм А. Абдиев дөретиўшилигинде дәўир шынлығын сўўретлеўдеги жазыўшы стилиниң уқсаслығы.....	243
<i>Н.Қ.Сағындықова, М.Д.Бекбергенова</i> Г.Есемуратованың «Гөнерген сүренлер» повестинде инсан қәдир-қымбатының сўўретлениўи.....	245

**«ФИЛОЛОГИЯДАҒЫ ФУНДАМЕНТАЛЬ ЗЕРТТЕУЛЕР ЖӘНЕ
ОҚЫТУДЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ МҮМКІНДІКТЕРІ»
атты халықаралық ғылыми-әдістемелік онлайн және офлайн
конференция**

МАТЕРИАЛДАРЫ

I-ТОМ

**Ájiniyaz atındaǵı NMPI baspaxanasında basılǵan. 2022-jıl.
Buyırtpa №0335. Nusqası 50 dana. Formatı 60x84. Kólemi 22,0 b.t.
230105, Nókis qalası. P.Seytov kóshesi n\j, Reestr №11-3084**